IMPORTY CELTYCKIE

W KULTURZE PRZEWORSKIEJ I OKSYWSKIEJ NA ZIEMIACH POLSKICH W MŁODSZYM OKRESIE PRZEDRZYMSKIM

ZRÓŻNICOWANIE – DROGI NAPŁYWU – KONTEKST KULTUROWY

dla Idy

Tomasz Bochnak

IMPORTY CELTYCKIE

W KULTURZE PRZEWORSKIEJ I OKSYWSKIEJ NA ZIEMIACH POLSKICH W MŁODSZYM OKRESIE PRZEDRZYMSKIM

ZRÓŻNICOWANIE – DROGI NAPŁYWU – KONTEKST KULTUROWY

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
RZESZÓW 2014

Recenzował
dr hab. JAROSŁAW BODZEK

Opracowanie redakcyjne i korekta
JANINA DUBIEL

Opracowanie techniczne, łamanie
DOROTA KOCZĄB

Projekt okładki
TOMASZ BOCHNAK

Na okładce wykorzystano fotografie szklanego paciorka z Błonia, gr. 128
(zbiory Muzeum Archeologicznego w Krakowie) oraz przetyczki osi wozu z Bojadeł
(zbiory Muzeum Środkowego Nadodrza w Świdnicy k. Zielonej Góry) autorstwa T. Bochnaka

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2014

ISBN 978-83-7338-991-5

991

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
35-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./faks 17 872 14 26
e-mail: wydaw@univ.rzeszow.pl; http://wydawnictwo.univ.rzeszow.pl
wydanie I, format A4, ark. wyd. 40,40, ark. druk. 49, zlec. red. 147/2013

Druk: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego
Oprawa: Drukarnia Indygo

SPIS TREŚCI

OD AUTORA ... 7

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE ... 9

I.1. Historia i stan badań nad importami lateńskimi w kulturze przeworskiej i oksywskiej ... 14
I.2. Chronologia ... 18

II. BAZA ŹRÓDŁOWA ... 24

II.1. Definicja importu i zasady kwalifikacji importów celtyckich ... 24
II.2. Zróżnicowanie kontaktów międzykulturowych a napływ importów celtyckich ... 26
II.3. Zróżnicowanie importów celtyckich ... 30
II.3.1. Zapinki ... 31
II.3.1.1. Długie, ornamentowane zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej ... 34
II.3.1.2. Zapinki typu A.65 ... 41
II.3.2.2.Zapinki typu Nauheim ... 44
II.3.2.3. Zapinki typu A.18 ... 45
II.3.2. Zabytki szklane ... 48
II.3.2.1. Bransolety ... 49
II.3.2.2. Szklane paciorki i inne drobne przedmioty ... 50
II.3.3. Knotenringi ... 55
II.3.4. Wisiorki kapsułkowate ... 62
II.3.5. Zawieszka w kształcie koła ze szprychami ... 64
II.3.6. Metalowe części pasa ... 65
II.3.6.1. Klamry zoomorficzne ... 65
II.3.6.2. Klamry pierścieniowate ... 67
II.3.7. Miecze dwusieczne i ich pochwy ... 72
II.3.7.1. Kryteria wyróżnienia importowanych mieczy ... 74
II.3.7.2. Pozostałe miecze dwusieczne – problem identyfikacji importów ... 101
II.3.8. Groty broni drzewcowej ... 107
II.3.9. Toporek halabardowaty ... 110
II.3.10. Umba ... 111
II.3.10.1. Umba taśmowate ... 112
II.3.10.2. Umba koliste ... 117
II.3.11. Kolczuga ... 119
II.3.12. Hełm ... 121
II.3.13. Ostrogi ... 123
II.3.14. Naczynia metalowe ... 126
II.3.14.1. Funkcja celtyckich kotłów w obrządku pogrzebowym na ziemiach polskich ... 131
II.3.15. Metalowe części wozów ... 137
II.3.16. Narzędzia ... 141
II.3.16.1. Noże ... 142
II.3.16.2. Narzędzia precyzyjne (chirurgiczne?) ... 155
II.3.16.3. Nożyce ... 157
II.3.17. Ceramika ... 161
II.3.18. Grafit ... 166
II.3.19. Problem importu surowca żelaznego ... 168

III. EKWIWALENT IMPORTÓW CELTYCKICH ... 172

III.1. Bursztyn ... 173
III.2. Sól ... 176
III.3. Niewolnicy ... 178

III.4. Futra i skóry 180
III.5. Podsumowanie 181

IV. ORGANIZACJA PODRÓŻY I ŚRODKI TRANSPORTU 183
IV.1. Transport rzeczny i morski 183
IV.2. Transport lądowy 187

V. KIERUNKI NAPŁYWU IMPORTÓW CELTYCKICH 190
V.1. Szlak południowy – „bursztynowy” 191
V.1.1. Zachodnia odnoga szlaku bursztynowego 191
V.1.2. Wschodnia odnoga szlaku bursztynowego 192
V.2. Szlak zachodni 193
V.3. Szlak północno-zachodni 195

VI. MODELE WYMIANY HANDLOWEJ 198
VI.1. „Handel łańcuszkowy” 200
VI.2. Handel dalekosiężny przy udziale wyspecjalizowanych pośredników 201
VI.3. Handel z wykorzystaniem „Ports of Trade” 202
VI.4. Podsumowanie 204

VII. WPŁYWY CELTYCKIE W GOSPODARCE KULTURY PRZEWORSKIEJ I OKSYWSKIEJ 205
VII.1. Metalurgia żelaza – lokalne hutnictwo i kowalstwo a problem transferu technologii 205
VII.2. Elementy celtyckie w gospodarce rolno-hodowlanej 216

VIII. WPŁYWY CELTYCKIE W OBRZĄDKU POGRZEBOWYM KULTURY PRZEWORSKIEJ I OKSYWSKIEJ 220
VIII.1. Broń jako element wyposażenia grobowego 221
VIII.2. Obiekty rowkowe 223
VIII.3. Kości zwierzęce w grobach 225
VIII.4. Problem grobów szkieletowych 226

IX. CHRONOLOGIA WPŁYWÓW CELTYCKICH W KULTURZE PRZEWORSKIEJ I OKSYWSKIEJ W MŁODSZYM OKRESIE PRZEDRZYMSKIM 228
IX.1. Faza A1 228
IX.2. Faza A2 230
IX.3. Faza A3 231

X. LATENIZACJA NA ZIEMIACH POLSKICH – PRZYCZYNY I SKUTKI 234

XI. ZAKOŃCZENIE 242

XII. LISTY ZABYTKÓW 246

XIII. KATALOG 265
XIII.1. Kultura przeworska 265
XIII.2. Kultura oksywska 299

XIV. BIBLIOGRAFIA 312

XV. STRESZCZENIA 365
XV.1. Zusammenfassung 365
XV.2. Résumé 380

WOD AUTORA

Niniejsza praca jest owocem moich zainteresowań napływem i zróżnicowaniem importów celtyckich, pogłębianych przez szereg lat. W tym czasie miałem niewątpliwy zaszczyt i przyjemność spotkać wiele osób, które w rozmaity sposób udzielały mi pomocy, służąc swoją wiedzą, udostępniając materiały, wskazując mi specjalistyczną literaturę oraz obdarowując mnie publikacjami. Wyrazy wdzięczności jestem winien prof. dr hab. Teresie Dąbrowskiej i prof. dr. hab. Zenonowi Woźniakowi, którzy zechcieli przedyskutować problematykę północno-wschodniej drogi napływu importów celtyckich na ziemie polskie. Ich ostrożna akceptacja tej koncepcji ośmieliła mnie, by przedstawić ją w formie pracy naukowej. Dr Katarzyna Czarnecka z Państwowego Muzeum Archeologicznego, dr Andrzej Maciałowicz z Instytutu Archeologii UW oraz Przemysław Harasim z Instytutu Archeologii UŁ, następnie z Instytutu Archeologii UR, byli wymagającymi i inspirującymi partnerami rozmów, dzięki którym musiałem sprecyzować lub zrewidować część moich poglądów. Bardzo im dziękuję za poświęcony mi czas. We wdzięcznej pamięci chowam plenerowe dyskusje z dr Magdaleną Natuniewicz-Sekułą z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Pragnę też złożyć podziękowania Krzysztofowi Demidziukowi z Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, dr. Maciejowi Karwowskiemu z Instytutu Archeologii UR, dr. hab. Bartoszowi Kontnemu z Instytutu Archeologii UW, Zenonowi Hendlowi z Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Głogowie, dr. Piotrowi Łuczkiewiczowi z Instytutu Archeologii UMCS, Marlenie Magdzie-Nawrockiej i Julii Orlickiej-Jasnoch z Muzeum Środkowego Nadodrza, Wawrzyńcowi Orlińskiemu z Muzeum Historycznego w Legionowie, dr. Lionelowi Pernet z Musée Henri Prades w Lattes (Site Archéologique Lattara), Mirosławowi Pietrzakowi i Małgorzacie Tuszyńskiej z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, dr. Andrzejowi Przychodniemu z Inspekcji Archeologicznej WUOZ w Kielcach i Świętokrzyskiego Stowarzyszenia Dziedzictwa Przemysłowego, prof. Sabine Rieckhoff z Uniwersytetu w Lipsku, dr. Martinowi Schönfelderowi z Römisch-Germanisches Zentralmuseum w Moguncji, prof. Valeriu Sîrbu z Muzeum w Braîla, dr Annie Strobin z Instytutu Archeologii UG, dr Joannie Zagórskiej-Teledze z Instytutu Archeologii UJ oraz Aleksandrze Żórawskiej. Ich pomoc była dla mnie bardzo cenna.

Podziękowania kieruję też pod adresem dr Annie Dumont z UMR 6298 ArTeHiS w Marsylii, dr. Louisa Bonnamour z Musée Denon w Chalon-sur-Saône i dr. Ronalda Bockiusa z RGZM w Moguncji, którzy ułatwili mi dostęp do prac poświęconych szkutnictwu celtyckiemu.

Dziękuję prof. dr. hab. Andrzejowi A. Marszowi z Wydziału Nawigacyjnego Akademii Morskiej w Gdyni, któremu zawdzięczam peryplos wiodący z rejonu Kilonii ku Morzu Bałtyckiemu.

Dziękuję prof. dr. hab. Sylwestrowi Czopkowi, Prorektorowi ds. Nauki UR, który umożliwił publikację tej książki w niniejszej formie.

Je voudrais exprimer ma reconnaissance à tous mes amis et collègues du Morvan. Je remercie surtout prof. Jean-Paul Guillaumet qui, sous le ciel de Bourgogne a été un avocat du diable exigeant et qui m'a appris à poser des questions. J'adresse mes remerciements à Myriam Guillaumet, dr Laurent Dhennequin, Gilles Hamm, dr Éloïse Vial, ainsi qu'à dr Jenny Kaurin et dr Gérard Bataille. Je suis reconnaissant à dr Vincent Guichard, directeur du Centre archéologique européen de Bibracte, et à tout son personnel ancien et actuel. J'aimerais aussi remercier vivement dr Petra Goláňová de Masarykova univerzita de Brno qui a fait preuve de son aimable compréhension en août 2013. Děkuji moc, Petro!

Bardzo dziękuję moim bliskim.

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Celem niniejszej pracy jest charakterystyka importów kultury lateńskiej na ziemiach polskich; opisanie ich zróżnicowania, rozmieszczenia oraz dynamiki napływu. Analizie poddano zabytki pochodzące z terenów zajętych w młodszym okresie przedrzymskim przez kultury przeworską i oksywską, wraz z materiałami z Pomorza Zachodniego, nawiązującymi do kultury oksywskiej. Ograniczam się przy tym do administracyjnych granic Polski, ponieważ w przeciwnym wypadku należałoby uwzględnić również importy lateńskie pochodzące z pojedynczych zespołów o cechach przeworskich rozproszonych na terenie Niemiec, a w moim przekonaniu należy je traktować inaczej niż znaleziska ze zwartych skupisk osadniczych z terenu Polski. Zabytki celtyckie znane z innych kultur rozwijających się na ziemiach polskich w ostatnich wiekach przed Chrystusem będą niekiedy przywoływane, lecz nie stanowią one przedmiotu dokładnej analizy.

Kultura przeworska i oksywska w przeszłości były uważane za jednostki pokrewne; za dwie grupy jednej kultury wenedzkiej lub za kultury tworzące wspólny krąg przeworsko-oksywski, który miał zajmować przeważającą większość terenów dzisiejszej Polski (Chmielewski, Jażdżewski, Kostrzewski 1965, 242–255; Godłowski 1977, 161–193; Godłowski, Okulicz 1981, 31–34). Obecnie podkreśla się, że różnice uchwytne w obrazie kulturowym północnej oraz środkowej i południowej Polski są głębsze, niż to w przeszłości szacowano (Dąbrowska, Woźniak 2005, 87, 95). Mimo to uważam, że uzasadnione jest łączne rozpatrywanie problematyki napływu importów celtyckich na tereny kultury przeworskiej i oksywskiej, ponieważ *gros* oddziaływań lateńskich nadchodziło od południa i sięgało północnej części Polski, był to więc proces obejmujący obie wspomniane kultury (por. Harasim 2011).

Uważam, że znaleziska celtyckie pochodzące z zespołów kultury jastorfskiej z ziem polskich winny być analizowane łącznie z importami lateńskimi znanymi z kultury jastorfskiej z terenu Niemiec. Kultury kręgu bałtyjskiego to odrębna prowincja kulturowa, gdzie wpływy celtyckie manifestują się w szczególny sposób, co znajduje odzwierciedlenie w odmiennych kategoriach importów lateńskich. W pierwszym rzędzie zwraca tu uwagę koncentracja zapinek typu Jezerine oraz metalowych bransolet, a zatem znalezisk nietypowych dla terenów zajętych przez kulturę przeworską i oksywską (Pozarzycka-Urbańska 1978; Nowakowski 1996, 220–225; Ryc. 1; Ryc. 2:c, d; 2004/2005, 7–10; Ryc. 1–4; 2009, 111–113; Ryc. 4–7). Pominąłem też zabytki ze stanowiska w Pikulach, pow. janowski[1]. Stanowisko ofiarne[2] w Pikulach reprezentuje odmienne środowisko kulturowe niż kultura przeworska i oksywska (Garbacz 1991; 1994; 2009; Wichrowski 1997; Kokowski, Łuczkiewicz 2002; Łuczkiewicz 2007).

W pracy uwzględniono nieliczne znaleziska, których przynależność kulturowa i chronologia nie jest pewna, ale które nawiązują do inwentarzy wyżej wymienionych kultur zlatenizowanych. Mam tu na myśli znalezisko z Warszawy-Żerania oraz materiały z grobu z wozem, odkrytego w Brzeźniaku.

Miecz z Warszawy-Żerania został znaleziony wraz z pochwą złożoną z blach zdobionych w stylistyce typowej początków okresu LT C. Fakt ten nie może być jednak jednoznacznym dowodem na bardzo wczesne datowanie całego zabytku, jest on bowiem *de facto* hybrydą zmontowaną z części stanowiących pierwotnie przednie ścianki dwóch innych pochew. W grobie z Warszawy-Żerania nie było ceramiki, zatem nie jest możliwie określenie, z jaką jednostką kulturową można wiązać oma-

[1] Nazwy powiatów podaję tylko dla stanowisk nieuwzględnionych w katalogu. W przypadku miejscowości spoza ziem polskich zamieszczam dane administracyjne przy pierwszej wzmiance na temat danego stanowiska.

[2] Wśród materiałów z Pikul zidentyfikowano nieliczne szczątki kostne, lecz charakter stanowiska wyraźnie odbiega od typowych cmentarzysk z młodszego okresu przedrzymskiego.

wiane odkrycie. Obrządek pogrzebowy wykazuje cechy typowe dla kręgu celtyckiego lub kultur zlatenizowanych. Lokalizacja znaleziska, z dala od osad kultury lateńskiej, zdaje się przemawiać za tą drugą opcją, a obecność militariów w inwentarzu grobowym zbliża interesujący nas zespół do kultury przeworskiej. Określenie przynależności kulturowej oraz chronologii grobu z Brzeźniaka również jest bardzo trudne. Omawiany pochówek został odkryty przypadkowo, podczas budowy drogi. Zaobserwowano ślady ciałopalenia oraz obecność kamieni w jamie grobowej (Hinz 1940, 185). W zespole z Brzeźniaka brak jest ceramiki, która pozwoliłaby na powiązanie omawianego grobu z kulturą jastorfską lub oksywską. Obrządek pogrzebowy oraz wyposażenie zespołu wykazują niewątpliwe cechy latenizacji. Obecność zapinki środkowolateńskiej jest przesłanką ku wczesnemu datowaniu grobu z Brzeźniaka, być może starszego od materiałów kultury oksywskiej na Pomorzu Zachodnim. Ustalenie dokładnej chronologii nastręcza jednak poważnych trudności. Zagadnienie datowania omawianego zespołu rozwinięto w rozdziale II.3.15., poświęconym okuciom wozów.

W niniejszej pracy termin „celtycki" stosuję wyłącznie jako synonim słowa „lateński", ograniczając się tym samym do określenia kultury archeologicznej, a pomijając element etniczny oraz tło polityczne. Takie ujęcie odpowiada stanowisku J. Collisa, który zwraca uwagę na wieloznaczność określeń „kultura celtycka" bądź „Celtowie", i postuluje uściślenie definicji, różnie rozumianych przez badaczy wywodzących się ze środowisk o odmiennych tradycjach historiozoficznych i metodologicznych (Collis 2009). Przyjęta terminologia pozostaje w opozycji do A. P. Fizpatricka, który posługuje się przede wszystkim określeniami etnicznymi (*Rzymianie*, *Celtowie*, *Germanie*) i podkreśla sztuczność terminu *kultura archeologiczna* (Fitzpatrick 1993). W myśl powyższego założenia, bazę źródłową niniejszej pracy stanowić będą przedmioty wiązane z kulturą lateńską, natomiast pominięte zostaną prowincjonalnorzymskie importy z Galii Narbońskiej, Noricum i Panonii, jakkolwiek ich celtyckie korzenie pozostają niepodważalne. Zapewne rację ma W. Nowakowski, przypuszczając, że około przełomu er handlarze wywodzący się z prowincji naddunajskich mogli władać językiem celtyckim i korzystać ze szlaków wytyczonych w I w. przed Chr., uważam jednak, że obecność wczesnych importów prowincjonalnorzymskich na ziemiach polskich wpisuje się w szersze zjawisko złożonych relacji z *Imperium Romanum* i winno być rozpatrywane w tym właśnie kontekście, obejmującym przede wszystkim okres wpływów rzymskich (Nowakowski 1996, 225). Takie ujęcie problematyki importów norycko-panońskich jest zgodne z metodologią stosowaną m.in. przez J. Wielowiejskiego, W. Nowakowskiego i T. Dąbrowską (Wielowiejski 1970; 1980; Nowakowski 1996; Dąbrowska 2003).

W niniejszych rozważaniach pominięto również importy pochodzące z obszarów, gdzie wpływy celtyckie nakładały się na lokalne podłoże jastorfskie. Mam tu na myśli zapinki typu G, wywodzące się zapewne z pogranicza Brandenburgii i Meklemburgii (Bockius, Łuczkiewicz 2004, 27–31, tam wcześniejsza literatura) oraz niektóre ostrogi krzesełkowate, znajdujące analogie w inwentarzach grupy Gross Romstedt.

W pracy osobne miejsce znalazło omówienie mechanizmów napływu importów lateńskich na ziemie polskie oraz problematyka wymiany handlowej. W wąskim rozumieniu słowo „handel" odnosi się wyłącznie do relacji ekonomicznych z użyciem pieniądza, regulowanej popytem i podażą. **(**Kunow 1983, 41–43, tam wcześniejsza literatura; Gruel, Haselgrove 2006, 132; Venclová [red.] 2008, 143**)**. J. Gorecki zwrócił uwagę, że w stosunku do okresu wpływów rzymskich i relacji świata rzymskiego z *Barbaricum* nie można mówić o „prawdziwym handlu" (*echte Handel*) w ujęciu J. Kunowa, ponieważ relacje między kontrahentami były przypuszczalnie znacznie bardziej złożone (Gorecki 1989). Analogie etnograficzne i historyczne wskazują, że gdy wędrowni kupcy, nawet wywodzący się z wysoko rozwiniętych cywilizacji, penetrują obszary o wyraźnie odmiennym obliczu kulturowym, to działają zazwyczaj w bardzo labilnej sferze kontaktów międzyplemiennych, niejednokrotnie muszą uciekać się do opłacania bądź przekupywania przedstawicieli elit i ich pozycję w negocjacjach z miejscową ludnością trudno uznać za dominującą, chociażby z racji słabszej znajomości terenu, języka i zwyczajów[3]. Niewykluczone, że interkulturowe relacje ekonomiczne były dodatkowo obudowane sferą obrzędową. Jeżeli należy liczyć się

[3] Mam tu na myśli przede wszystkim dziewiętnastowieczne europejskie wyprawy w Afryce, Azji oraz Ameryce Północnej i Południowej, ale i dziś w rejonie Himalajów wspinacze z całego świata praktycznie są uzależnieni od pomocy Szerpów, przy czym ta współpraca, zwłaszcza w początkach XXI w., nie jest wolna od napięć.

z istnieniem takich uwarunkowań w przypadku kupców rzymskich, teoretycznie uprzywilejowanych, reprezentujących bowiem dobrze zorganizowany aparat administracyjny, ekonomiczny i militarny, to tym bardziej nie należy przeceniać pozycji negocjacyjnej, którą mogli dysponować przybysze ze świata celtyckiego.

Mimo to, ze względów stylistycznych, w pracy będą zamiennie stosowane terminy „handel" i „wymiana", ewentualnie „wymiana handlowa". Powyższe określenia były używane zamiennie w pracach poświęconych relacjom ludów zamieszkujących *Barbaricum*[4] z Celtami lub Rzymianami (Wielowiejski 1970; 1980; 1981; Kolendo 1998c, 19–23; Kozłowski, Kaczanowski 1998, 201–204, 315, 316; Ryc. 173).

Ramy chronologiczne prezentowanej pracy obejmują młodszy okres przedrzymski, rozumiany jako czas od powstania kultury przeworskiej i oksywskiej po początki okresu wpływów rzymskich. Bardzo trudno jest wyznaczyć koniec napływu importów celtyckich na ziemie polskie, ponieważ wśród pojawiających się od początków I w. po Chr. przedmiotów pochodzenia prowincjonalnorzymskiego znajdują się również zabytki wywodzące się z tradycji lateńskiej. W obrębie zróżnicowanych kategorii importów zjawisko to zachodzi w różnym stopniu, co dodatkowo uniemożliwia nakreślenie ostrej cezury dzielącej importy celtyckie i rzymskie. Wobec powyższego, nieuniknione jest arbitralne wyznaczenie granicy pozwalającej zdefiniować kategorie zabytków, które nie będą analizowane w niniejszym opracowaniu. Przyjęto zatem, że bazę źródłową będą stanowiły importy z kultury lateńskiej, z wyłączeniem zabytków prowincjonalnorzymskich o genezie celtyckiej, natomiast za cezurę stylistyczną (i częściowo chronologiczną) uznano pojawienie się stylu silnego profilowania, uważanego za jedną z charakterystycznych cech okresu wczesnorzymskiego (Liana 1970, 441). Przyjęcie niniejszego kryterium ma swoje konsekwencje, ponieważ wspomniane zmiany stylistyczne są bardziej czytelne w odniesieniu do ozdób i części stroju, natomiast znaczna część uzbrojenia reprezentuje nieco starsze tradycje. Dobrym przykładem obrazującym tę tendencję pozostaje inwentarz z Wesółek, gr. 20, gdzie uzbrojenie typowe dla schyłku młodszego okresu przedrzymskiego współwystępuje z zapinką typu 67 wg O. Almgrena, charakterystyczną dla początków okresu wpływów rzymskich (Dąbrowscy 1967, 27, 28; Kaczanowski, Madyda-Legutko 2000, 172, przyp. 4). Militaria z wymienionego grobu wchodzą w skład bazy źródłowej niniejszej pracy, chociaż zapinki A.67 uważane są za wyznaczniki najstarszego stadium wczesnej fazy okresu wpływów rzymskich. Badacze zwracają uwagę, że na ziemiach polskich ich napływ pokrywa się w pewnym stopniu z przeżywaniem się najmłodszych zabytków typowych dla młodszego okresu przedrzymskiego (Liana 1970, 441, 454; Dąbrowska 1988, 60, 61; 2003, 155–157; Demetz 1999, 127–137). W pracy pominięto też niektóre starsze typy zapinek, wywodzące się z tradycji celtyckich, lecz produkowane już w granicach państwa rzymskiego, jak fibule typu Jezerine i A.241. Uwzględniam jednak zapinki, których produkcja rozpoczyna się przed ekspansją Rzymu na tereny północnoalpejskie i jest kontynuowana w czasach późniejszych, w tym przypadku bowiem nie jest możliwe rozróżnienie importów „celtyckich" i „prowincjonalnorzymskich" o tradycjach celtyckich. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim zapinek typu A.18. W pracy uwzględniłem starsze znaleziska zapinek typu A.18, przede wszystkim reprezentujące starszy podtyp pozbawiony przytrzymującego sprężyną haczyka (A.18a), natomiast pominąłem część znalezisk datowanych już na okres wpływów rzymskich, głównie należących do podtypu A.18b.

W uzasadnionych przypadkach w pracy wspomniano pojedyncze zabytki pochodzące z zespołów datowanych na początek okresu wpływów rzymskich, lecz występujące tam jako przeżytki. Mam tu na myśli brązowe celtyckie kotły z Domaradzic, Malkowic i Piaseczna oraz ceramikę malowaną znaną m.in. z Wymysłowa i Zadowic. Uwzględniam nieliczne zabytki znalezione na złożu wtórnym, które przypuszczalnie trafiły na ziemie polskie w młodszym okresie przedrzymskim, jak szklane bransolety z Kiernozi i Tarnobrzegu-Zakrzowa (Haevernick 1960, 220; Podgórska-Czopek, Czopek 1991, 86; Tabl. IX:5; Janiczak 1990, 127, 141; Karwowski 1997, 37, 53, 60, 63; Tab. 1; Dąbrowska, Woźniak 2005, 90, 93; Ryc. 2) oraz przedmioty znalezione w niejasnych okolicznościach (często jeszcze w XIX wieku) lub określone jako „luźne", „bez kontekstu". Bardzo trudno jest nakreślić cezurę w stosunku do importów noryc-

[4] Za P. Kaczanowskim używam określenia *Barbaricum* również w odniesieniu do terenów nieceltyckiej Europy w młodszym okresie przedrzymskim (Kozłowski, Kaczanowski 1998).

kich. Z jednej strony, omawiając importy lateńskie na ziemiach polskich nie sposób pominąć zabytki, które mogły powstać w celtyckim Noricum przed rzymską aneksją w 16 r. przed Chr., z drugiej zaś strony, wspomniane wydarzenia nie wpłynęły zasadniczo na stylistykę powstających tam ozdób lub części stroju. *Notabene*, wpływy rzymskie na terenie *Regnum Noricum* były bardzo silne przez cały I w. przed Chr., zapewne głównie wskutek ożywionego handlu z Akwileą (Alföldy 1974, 44, 45). Wzmianka Tacyta o obecnych w państwie Marboda, a przybyłych z rzymskich prowincji *lixae ac negotiatores* (*Roczniki*, II, 62), jest uważana za dowód na utrzymywanie ciągłości relacji handlowych między Noricum i środkowoeuropejskim *Barbaricum* mimo zmian politycznych (Tassinari 1990, 205). Noryckie czy też norycko-panońskie zapinki lub części pasa napływają na ziemie polskie zarówno u schyłku młodszego okresu przedrzymskiego, jak i w okresie wpływów rzymskich. Dlatego też arbitralnie przyjmuję, że w rozważaniach pomijam zapinki norycko-panońskie. W pracy wzmiankuję okładziny *opus interrasile* metalowych pochew, które mogą wywodzić się z Noricum, ponieważ zabytki tego typu ściśle nawiązują do ażurowych nakładek wyrabianych u schyłku okresu lateńskiego. Nie uwzględniam jednak późniejszych okładzin, mocowanych do pochew rzymskich. Kolejną kategorią importów o celtyckich tradycjach, które napływają na ziemie polskie na przełomie młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich, są brązowe lusterka. Zabytki tego typu znane są z zespołów kultury przeworskiej datowanych *grosso modo* na schyłek przełomu młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich z Zadowic, gr. 773, z Charłupi Małej, gr. 25. Fragment ażurowej rączki lusterka znaleziono w Kleszewie, gr. 615, a L. Ziąbka wzmiankował egzemplarz z Jastrzębnik (Rudnicki 2009, 472, 473; Tabl. 4/12; Ziąbka 2012, 73; 2013, 47). Fragmenty lusterek znaleziono też luźno w Pasiece Otfinowskiej, ob. 5, oraz w Pełczyskach (Rudnicki 2006, 98; Ryc. 4:10; 2009, 473). Listę znalezisk „noryckich" lusterek z zespołów kultury przeworskiej uzupełnia niepublikowane odkrycie z Czerska, pow. piaseczyński[5], gr. 64. Kolejny egzemplarz lusterka pochodzi z Krakowa-Mogiły, z terenu grupy tynieckiej (Dulęba, Szpunar 2009, 129–134; Ryc. 14). Problemem rozprzestrzenienia „noryckich" lusterek zajmował się K. Pieta (Pieta 1998, 48, 58; Ryc. 2:1-10; 3). Badacz ten uważał wspomniane znaleziska za importy z Noricum, lecz w jednej z późniejszych prac dopuścił możliwość produkcji tego typu przedmiotów na oppidum Bratysława-Devín, niestety, nie przedstawiając bliższych argumentów na poparcie swojej hipotezy (Pieta 2002, 321, 322; Ryc. 6). Ustalenia słowackiego uczonego zostały uzupełnione przez P. Kurowicza i M. Olędzkiego, a najpełniejsze omówienie tej tematyki ze szczególnym uwzględnieniem ziem polskich jest dziełem P. Dulęby i A. Szpunara (Kurowicz, Olędzki 2002, 23, 56; Tabl. XVII:25/2; Dulęba, Szpunar 2009). Mapę znalezisk fragmentów lusterek z ziem polskich uzupełnił M. Rudnicki (Rudnicki 2009, 471–473; por. Łuczkiewicz 2012, 114; Ryc. 3). Stan badań nad lusterkami z przełomu młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich na ziemiach polskich należy uznać za zadowalający i problematyka ta nie będzie przedmiotem analizy w niniejszej pracy.

W pracy pominąłem znaleziska metalowych bransolet. Zagadnienie występowania i proweniencji metalowych ozdób rąk na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim jest stosunkowo dobrze rozpoznane. T. Dąbrowska, która tematyce bransolet z młodszego okresu przedrzymskiego poświęciła odrębne opracowanie, zebrała 18–19 egzemplarzy pochodzących z nekropoli kultury przeworskiej oraz 18–20 okazów znanych z grobów kultury oksywskiej (Dąbrowska 2005, 80). Bransolety były wykonywane ze stopów miedzi lub rzadziej z żelaza. Analiza dokonana przez T. Dąbrowską wykazuje, że określenie proweniencji bransolet metalowych nastręcza wiele problemów. Większość znalezisk z ziem polskich to egzemplarze o prostych, niepogrubionych obręczach, które znajdują analogie zarówno w kręgu celtyckim, jak i geto-dackim oraz w kulturze Poienești-Lukaševka (Poleska 2006, 156, 157; Dąbrowska 2005, 83). Wobec powyższego, nie można jednoznacznie uznać ich za pewne importy z kultury lateńskiej. Podobne zastrzeżenia można też sformułować odnośnie do pozostałych bransolet. Jak podkreśliła T. Dąbrowska, bransoleta z Karczewca, gr. 60b, posiada analogie m.in. wśród geto-dackich materiałów z Poiana, jud. Galați (Rumunia), datowanych na okres od I w. przed Chr. po I w. po Chr. (Dąbrowska 2005, 83). Inne okazy z ziem polskich też posiadają nawiązania na terenach dzisiejszej Rumunii i Mołdawii. Żelazny okaz z Kamieńczyka, gr. 212, ma

[5] (inf. ustna dr Katarzyny Czarneckiej z Państwowego Muzeum Archeologicznego, której uprzejmie dziękuję).

rozklepany pośrodku kabłąk zdobiony ornamentem skośnych krzyży i poprzecznych rowków. O ile sam kształt kabłąka posiada analogie w kręgu celtyckim (Dąbrowska 2005, 83), to geometryczny ornament ukośnych krzyży nie należy do typowych motywów zdobniczych kultury lateńskiej. T. Dąbrowska trafnie przywołuje w tym kontekście znalezisko bransolety ze stanowiska kultury puchowskiej w miejscowości Prosné, okr. Považská Bystrica, na Słowacji (Pieta 1982, Tabl. 38:7), jednak należy stwierdzić, że omawiane zdobienie występuje bardzo rzadko. Ornament ukośnych krzyży jest znacznie częściej spotykany w kręgu trako-geto-dackim. Jako przykład można podać znalezisko srebrnej bransolety z Saharna Mare, rai. Rezina w Mołdawii (Niculiţă, Zanoci, Matveev, Băţ 2011, 194, 195, 200; Ryc. 2:2, 2a, 2b).

Brązowa bransoleta z zawiniętymi wokół siebie końcami, znaleziona w Gdyni-Oksywiu, gr. 138, reprezentuje typ występujący masowo przez cały okres rzymski w naddunajskich prowincjach Cesarstwa oraz na terenach nadreńskich, ale spotykany również w kręgu nadłabskim (Bohnsack 1938, 40, 129, 133). Należy przypomnieć, że podobne ozdoby znaleziono też w Jaszowicach, pow. wrocławski, gr. 3, i Wrocławiu-Kozanowie, gr. 7a, w zespołach datowanych na fazę B1 okresu wpływów rzymskich (Pescheck 1939, 40, 41, 307, 308; Ryc. 34, 171:7). Zdaniem J. Andrzejowskiego, oba śląskie okazy są importami i pochodzą najprawdopodobniej z terenów markomańskich (Andrzejowski 1994, 323). Brązowe i srebrne bransolety z zawiniętymi końcami występują też w kręgu geto-dackim od II w. przed Chr. do I w. po Chr. lub dłużej oraz w kulturze Poieneşti-Lukaševka. Znaleziono je zarówno na obronnej osadzie Edirlen, jud. Tulcea, datowanej wstępnie na II i początek I w. przed Chr., jak i w Răcătău, jud. Bacău, w Rumunii (Rustoiu 1999, 195; Ryc. 11:3–7). Przytoczone tu przykłady nie wyczerpują listy nawiązań między metalowymi bransoletami z ziem polskich a znaleziskami z kręgu trako-geto-dackiego. Brązowe okazy z cebulowatymi zakończeniami, pochodzące z Podwieska, gr. 66, oraz Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, gr. 484, wykazują podobieństwo do znalezisk z kurhanu IV w Stolniceni, rai. Hânceşti, Mołdawia (Arnăut, Ursu Naniu 2011, 286, 287; Ryc. 4:17). Przedstawione analogie nie zawsze są pełne, ponieważ powyższe znaleziska z terenów Mołdawii pochodzą z zespołów datowanych na IV i III wiek przed Chr.. Poczynając od III stulecia przed Chr., na wspomnianych obszarach, podobnie jak w Europie Środkowej na obszarach zajętych przez kulturę lateńską, zanikają groby uchwytne metodami archeologicznymi. Do wyjątków należą groby kultury Poieneşti-Lukaševka, która wykazuje silne związki z kręgiem jastorfskim i której inwentarze zawierają niekiedy bransolety (Babeş 1993, 187, 188, 219, 223; Tabl. 7:52f; 8:68g; 47:2b, c, d; 49:4). Kolejne nawiązania do strefy dackiej, w tym również przejawiające się w napływie bransolet, omówił M. Rudnicki, wskazując wśród materiałów z ziem polskich m.in. ozdoby typu Şimleul-Silvaniei, datowane w większości przypadków na przejściowe stadium A3/B1 (Rudnicki 2009, 306–308; Ryc. 6:7; 2012; Rudnicki, Miłek 2011). Podobnie jak metalowe bransolety, również i nieliczne znane z ziem polskich pierścionki wykonane ze stopów brązu reprezentują formy spotykane w różnych kręgach kulturowych i z tego powodu nie zaliczam ich do grupy importów lateńskich.

W rozważaniach niemal całkowicie pomijam bardzo specyficzną grupę importów celtyckich, jaką są monety. Podjąłem tę decyzję z uwagi na szereg czynników. Omówienie znalezisk monet wyłącznie z archeologicznego punktu widzenia, bez uwzględnienia specjalistycznego warsztatu numizmatycznego, byłoby w moim przekonaniu istotnym uchybieniem. Znaleziska numizmatów celtyckich z ziem polskich stanowią przedmiot studiów M. Rudnickiego i przygotowana przez niego monografia jest obecnie w druku (Rudnicki 2012a, 3; 2012b, 36; przyp. 8). Ponadto można się domyślać, że monety opublikowane stanowią jedynie część, przypuszczalnie nie w pełni reprezentatywną, znalezisk z ziem polskich (Dymowski, Rudnicki 2012, 251, przypis 29; Rudnicki 2012a, 16, 17). Nie wiadomo, w jakim stopniu powyższa uwaga dotyczy też i innych kategorii zabytków metalowych, jednak można mieć nadzieję, że w pozostałych przypadkach wiedza archeologów jest mniej fragmentaryczna. T. Dąbrowska zwracała uwagę, że monety celtyckie z terenów kultury przeworskiej to znaleziska luźne, a ich związek z omawianą jednostką kulturową wyraża się jedynie poprzez fakt, że zostały odkryte na jej terytorium (Dąbrowska 1988, 139). Odkrycia z okolic Kalisza oraz być może z Kujaw zmieniają tę sytuację, można bowiem zasadnie domniemywać, że niektóre monety utrzymane w stylistyce celtyckiej są emisjami lokalnymi (Kędzierski, Miłek, Ziąbka 2009; Rudnicki, Miłek, Ziąbka, Kędzierski 2009; Ziąbka 2013, 41–44; Ryc. 10, 11).

Srebrna głowa byka wyłowiona z Sanu w 1826 roku wykazuje nawiązania do kręgu celtyckiego oraz dackiego. Znalezisko to było przedmiotem odrębnych publikacji i nie będzie bliżej omawiane w niniejszej pracy (Bochnak, Kieferling 2008, 2009; Parczewski 2009, tam wcześniejsza literatura).

Problem napływu importów celtyckich na ziemie polskie wpisuje się w szerokie spektrum zagadnień związanych z oddziaływaniami lateńskimi na terenie Europy Środkowej. Mam tu na myśli zarówno kwestie źródłoznawcze, jak również problematykę życia gospodarczego i sfery duchowej. Związki kultury przeworskiej i oksywskiej w młodszym okresie przedrzymskim były znacznie ściślejsze niż relacje kultury przeworskiej i wielbarskiej z Cesarstwem Rzymskim w okresie wpływów rzymskich. Mając na względzie złożoność tej tematyki, zdecydowałem nie ograniczać się tylko do studiów typochronologicznych obejmujących importy lateńskie, wspomniane bowiem zagadnienie częściowo było już omawiane w wielu pracach dotyczących młodszego okresu przedrzymskiego na ziemiach polskich, lecz postanowiłem nieco rozszerzyć ramy niniejszej pracy. Uznałem za celowe opisanie kolejnych zagadnień, w których dziedzictwo celtyckie jest szczególnie dobrze widoczne, dlatego też w pracy znalazło się wprowadzenie w problematykę rozwoju metalurgii żelaza w młodszym okresie przedrzymskim oraz charakterystyka elementów lateńskich w obrządku pogrzebowym. Nowe oblicze kultury materialnej, upowszechnienie żelaza oraz zmiany w kulturze duchowej są uważane za podstawowe części składowe procesu latenizacji ziem polskich w klasycznym ujęciu K. Godłowskiego (Godłowski 1977a, 111–120; 1981, 58).

I.1. HISTORIA I STAN BADAŃ NAD IMPORTAMI LATEŃSKIMI W KULTURZE PRZEWORSKIEJ I OKSYWSKIEJ

Charakterystyczną cechą historii badań nad oddziaływaniami celtyckimi na ziemiach polskich są bardzo zróżnicowane kryteria kwalifikacji importów lateńskich. Początki studiów nad importami celtyckimi na terenach dzisiejszej Polski sięgają schyłku XIX wieku. H. Seger podzielił śląskie zabytki z epoki żelaza, wyróżniając znaleziska, które według obecnej nomenklatury odpowiadają kulturze pomorskiej, lateńskiej i przeworskiej (Seger 1896). Dwa lata później W. Demetrykiewicz zaprezentował materiały z Galicji, prawidłowo łącząc je z kulturą lateńską bądź jej wpływami (Demetrykiewicz 1898).

W drugiej dekadzie XX wieku ukazują się ważne prace M. Jahna i J. Kostrzewskiego dotyczące zróżnicowania militariów w Europie Środkowej oraz obrazu kulturowego dorzecza Wisły i częściowo Odry w ostatnich wiekach przed Chr. (Jahn 1916; Kostrzewski 1919). Wspomniani uczeni zwrócili uwagę na zabytki kultury lateńskiej. Co istotne, bazę źródłową dociekań M. Jahna i J. Kostrzewskiego stanowiły nie tylko znaleziska ze Śląska, ale i z dorzecza Wisły, w tym z Ziemi Chełmińskiej i z dolnego Powiśla, gdzie również odnotowano pewną liczbę przedmiotów pochodzenia celtyckiego.

Ważnym etapem w badaniach nad obecnością Celtów na Śląsku oraz ich oddziaływaniem na sąsiednie ludy była monografia M. Jahna (Jahn 1931). Badacz ten wskazał szereg przedmiotów pochodzenia celtyckiego znalezionych poza zasięgiem zwartego osadnictwa kultury lateńskiej w rejonie podwrocławskim (Jahn 1931, 48–65). M. Jahn, a następnie J. Kostrzewski za importy uznawali te okazy, które posiadały analogie w kulturze lateńskiej, przyjmując ponadto, że rozpowszechnienie danego typu zabytków odzwierciedla ich popularność w przeszłości i stanowi przesłankę do określenia proweniencji. Taka metoda nie uwzględniała jednak materialnych przejawów kultury duchowej, przede wszystkim przemian obrządku pogrzebowego oraz zwyczaju deponowania skarbów przedmiotów metalowych.

Pierwsze całościowe omówienie zabytków celtyckich z ziem polskich (w granicach sprzed II wojny światowej) jest dziełem J. Rosen-Przeworskiej (Rosen-Przeworska 1947; 1948). W omawianych pracach przedstawiono zarówno zabytki z zespołów kultury lateńskiej, jak i importy w środowisku kultur miejscowych, przy czym granica między tymi znaleziskami nie została wyraźnie zarysowana. W niektórych przypadkach błędnie określono przynależność kulturową, co też zaważyło na późniejszym odbiorze wspomnianych artykułów. W swoich następnych publikacjach J. Rosen-Przeworska znacznie rozszerzyła pojęcie importu celtyckiego i przeceniła kulturotwórczą rolę oddziaływań celtyckich na społeczeństwa zamieszkujące ziemie polskie w starożytności, a nawet w średniowieczu (Rosen-Przeworska 1957; 1964; 1979). Prócz przedmiotów, które obecnie możemy uznać za importy lateńskie, J. Rosen-Przeworska uwzględniła

też znaleziska o tradycjach celtyckich oraz takie, które w dość odległy sposób przypominają zabytki kultury lateńskiej. Wspomniana uczona nie ograniczyła się przy tym do kultury materialnej i podjęła próbę wskazania elementów celtyckich w sferze zwyczajów etnograficznych oraz w onomastyce. Kolejne propozycje J. Rosen-Przeworskiej często były bardzo jednostronne. Jako przykład można podać dopatrywanie się nawiązań lateńskich w przedstawieniu Światowida ze Zbrucza lub przypisywanie celtyckich tradycji krakowskiemu zwyczajowi przemarszu Lajkonika, który jest potwierdzony źródłowo dopiero od lat dwudziestych XIX w. (Rosen-Przeworska 1964, 115, 170, 171, 211–213, 219, 220, 223, 225, 236, 246; 1979, 61). Charakterystyczną cechą prac J. Rosen-Przeworskiej jest dwojakie stosowanie terminu „lateński", zarówno jako desygnatu kulturowego oznaczającego zabytek kultury celtyckiej, jak i określenia chronologicznego odnoszącego się do przedmiotów datowanych na ostatnie wieki przed Chr. Takie podejście było powszechne do czasu wprowadzenia w archeologii polskiej terminu „młodszy okres przedrzymski", jednak w odniesieniu do prac J. Rosen-Przeworskiej szczególnie trudno się zorientować, które znaczenie słowa „lateński" autorka nadaje w danej chwili opisywanym przez siebie zabytkom (por. Woźniak 1972, 183, 184). Śmiałe, a najczęściej nieudokumentowane hipotezy J. Rosen-Przeworskiej wywołały repliki m.in. ze strony J. Marciniaka, Z. Woźniaka i J. Potockiego. Szczególnie krytyczną recenzję pracy J. Rosen-Przeworskiej poświęconej tradycjom celtyckim opublikował J. Kostrzewski, określając ją mianem *nieokiełznanej fantazji i ostrej, chyba nieuleczalnej, celtomanii* (Rosen-Przeworska 1964; Kostrzewski 1967). Taka opinia, wyrażona przez cieszącego się niekwestionowanym autorytetem nestora polskiej archeologii, zaważyła na odbiorze chyba wszystkich prac J. Rosen-Przeworskiej. Należy tu jednak zauważyć, że w starszym, wspomnianym wyżej dziele poświęconym zabytkom celtyckim w Polsce, autorka zawarła szereg istotnych spostrzeżeń, nb. często sprzecznych z jej późniejszymi uwagami (Rosen-Przeworska 1948). Przykładowo, w cytowanej wczesnej pracy J. Rosen-Przeworska we właściwy sposób zinterpretowała znaleziska kółek – części do pasa z Warszawy-Żerania, które w późniejszej publikacji łączyła ze wzmiankowanym przez Tacyta zwyczajem noszenia żelaznych pierścieni przez wojowników germańskich (Rosen-Przeworska 1948, 243–235; 1964, 63, 75). Wspomniana uczona zaproponowała też poprawną klasyfikację pierścieniowatych klamer do pasa, która jednak nie została szerzej zaakceptowana, ponieważ powszechnie stosuje się ustalenia J. Kostrzewskiego (Rosen-Przeworska 1948, 244, 245). W pracy z 1948 r. J. Rosen-Przeworska trafnie opisywała zoomorficzną klamrę z Wszedzienia[6] jako część pasa kobiecego i stwierdziła, że nie wie, czy wspomniany zabytek trafił na ziemie polskie wraz z całym pasem, czy jako odrębny element, natomiast w 1964 roku uznała ten sam zabytek za świadectwo pobytu celtyckiej kapłanki na ziemiach polskich (Rosen Przeworska 1948, 246; 1964, 135, 136). Wspomniana badaczka przypisała celtycką proweniencję zapince z Wólki Zamkowej, pow. siemiatycki, zabytkowi, który przez kolejne dziesięciolecia umykał uwadze badaczy i dopiero w XXI wieku został przypomniany przez T. Dąbrowską. Warszawska uczona potwierdziła słuszność wcześniejszych domniemań J. Rosen-Przeworskiej (Rosen-Przeworska 1948, 251, 252; Tabl. 7:4; Ryc. 27:1; Dąbrowska 2001, 30; 2008, 22, 23). Trudno też całkowicie negować opinię J. Rosen-Przeworskiej, która celtyckie naczynie z wczesnorzymskiego grobu książęcego z Łęgu Piekarskiego określiła mianem *imbryczka*, zbliżone bowiem znaleziska z Wysp Brytyjskich (zwłaszcza ze Stanway, hr. Colchester) istotnie były wykorzystywane do przygotowywania naparów, a ich budowa umożliwiała odcedzenie cieczy (Rosen-Przeworska 1964, 43,141; Ryc. 24). Lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte XX wieku to okres rozwoju badań nad Celtami w Polsce, jednak, jak zauważył Z. Woźniak, *Rozwojowi studiów dotyczących bezpośrednio dziejów Celtów i ich kultury nie towarzyszył równie istotny postęp w badaniu wpływów celtyckich w kulturze reszty mieszkańców ziem polskich* (Woźniak 1970, 27). Publikowano drobne prace o charakterze przyczynkowym, a J. Piaskowski podjął próbę łączenia aktywności świętokrzyskiego ośrodka hutniczego z działalnością celtyckich Kotynów, co wywołało polemikę na łamach „Acta Archaeologica Carpathica" (Piaskowski 1961; 1986, 534; Godłowski 1963; Woźniak 1963). W roku 1968 ukazał się tom poświęcony problematyce przemian kulturowych na

[6] W literaturze stanowisko znane jako *Wszedzeń*, jednak obecna nazwa miejscowości brzmi *Wszedzień* i tak pisał J. Kostrzewski w trzecim wydaniu pracy poświęconej pradziejom Wielkopolski (Kostrzewski 1955, 194, 199, 341). W starszych edycjach *Wielkopolski w pradziejach* stosowano formę *Wszedzin* i taką nazwę stosuje też J. Rosen-Przeworska (Kostrzewski 1914, 117; 210; 1923, 158; por. 1967, 267; Rosen-Przeworska 1948, 246; 1964, 135, 136).

ziemiach polskich w ostatnich wiekach przed Chr., zawierający m.in. rozważania K. Godłowskiego na temat przemian gospodarczo-społecznych zachodzących w dorzeczu Wisły i prawobrzeżnej Odry (Godłowski 1968).

W roku 1970 opublikowano monografię kultury lateńskiej w Polsce pióra Z. Woźniaka, który prócz prezentacji skupisk celtyckich osadniczych przedstawił też krótką charakterystykę znalezisk zabytków typowych dla kultury lateńskiej, a pochodzących z terenów zajętych przez kultury miejscowe. Z. Woźniak uwzględnił zarówno starsze importy celtyckie, które należy wiązać z kręgiem pomorsko-podkloszowym, jak i znaleziska młodsze, pochodzące z kultur zlatenizowanych, a także materiały z górnego dorzecza Sanu, które w późniejszych latach zostały uznane za świadectwo istnienia kolejnego ośrodka kultury lateńskiej w Polsce (Woźniak 1970, 150–185). W tym samym roku ukazało się też dzieło poświęcone relacjom kulturowym Noricum i Panonii z terenami środkowoeuropejskiego *Barbaricum* (Wielowiejski 1970). We wspomnianym studium uwzględniono niektóre importy celtyckie, uznane przez autora za wyroby warsztatów noryckich. Problem napływu importów późnoceltyckich na ziemie polskie w kontekście relacji łączących prowincje rzymskie z *Barbaricum* był poruszany również w innych pracach J. Wielowiejskiego (Wielowiejski 1980; 1985; 1991; 1996).

W roku 1973 ukazał się obszerny artykuł autorstwa T. Dąbrowskiej, poświęcony wschodniej granicy kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich. Problematyka importów, w tym przedmiotów pochodzenia celtyckiego, została w nim przedstawiona bardzo skrótowo, a brązowy kocioł z żelaznym brzegiem znaleziony w Piasecznie zaliczono do wyrobów greckich (Dąbrowska 1973a, 138, 139). Rok 1977 przyniósł publikację tomu *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*, w którym opublikowano m.in. ważne artykuły E. Kaszewskiej oraz J. Wernera, poświęcone odpowiednio wpływom celtyckim w środkowej Polsce oraz znaleziskom pochew zdobionych okładzinami ażurowymi (Kaszewska 1977a; Werner 1977). E. Kaszewska podjęła próbę przedstawienia importów celtyckich z ziem polskich, przyjmując stosunkowo szerokie kryteria kwalifikacji. Uwzględniła m.in. szereg mieczy dwusiecznych oraz liczne groby szkieletowe z terenu kultury przeworskiej (Kaszewska 1977a). W następnym roku ukazał się artykuł pióra tej samej uczonej poświęcony celtyckim importom z cmentarzyska w Zadowicach (Kaszewska 1978). W roku 1979 A. Cofta-Broniewska opublikowała pracę poświęconą wyróżnionej przez siebie tzw. grupie kruszańskiej kultury przeworskiej, która miała charakteryzować się szczególnie dużym udziałem elementów celtyckich (Cofta-Broniewska 1979). Istnienie śladów oddziaływań kultury lateńskiej na Kujawach było sygnalizowane już wcześniej, jednak wspomniana praca stanowiła podsumowanie starszych badań oraz wytyczała ścieżki interpretacyjne rozwijane w kolejnych publikacjach (Rosen-Przeworska 1948, 221–273; 1964, 34, 251; Makiewicz 1973; 1973a; 1986; Cofta-Broniewska 1976; 1977; 1978; 1986; 1988; 1992; 1993; 2004). Propozycja A. Cofty-Broniewskiej nie spotkała się z powszechną akceptacją. Szereg krytycznych uwag zgłosił Z. Woźniak (Woźniak 1982). Podobne stanowisko zajęli K. Godłowski i M. Tempelmann-Mączyńska (Godłowski 1977a, 75; Tempelmann-Mączyńska 1984). Najpełniej ugruntowaną źródłowo krytykę koncepcji grupy kruszańskiej w ujęciu A. Cofty-Broniewskiej przedstawił autor opracowania materiałów sepulkralnych ze stanowiska 13 w Kruszy Zamkowej, A. Kokowski (Kokowski 1989; 1991b). Wspomniany uczony, posługując się metodami rachunkowymi, dowiódł, że w genezie omawianych zjawisk kulturowych, prócz oddziaływań kultury celtyckiej, istotną rolę odgrywały impulsy jastorfskie oraz być może oksywskie (Kokowski 1991b). A. Kokowski zwrócił również uwagę, że ostrożna reakcja środowiska naukowego w stosunku do proponowanego *modelu rozwoju społeczności kujawskich* w znacznym stopniu wynika z braku możliwości weryfikacji hipotez A. Cofty-Broniewskiej (Kokowski 1991, 115) i należy stwierdzić, że uwaga ta w znacznym stopniu zachowała aktualność.

W roku 1988 T. Dąbrowska opublikowała monografię *Wczesne fazy kultury przeworskiej* – studium przemian kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim (Dąbrowska 1988). Po upływie ćwierćwiecza praca ta w znacznym stopniu zachowuje aktualność i bezsprzecznie należy do kanonu literatury fachowej dotyczącej kultury przeworskiej. W monografii T. Dąbrowskiej po raz pierwszy w tak obszerny sposób przedstawiono problem oddziaływań i importów celtyckich w środkowej i południowej Polsce, rozszerzając ustalenia Z. Woźniaka z 1970 r. W kolejnych publikacjach T. Dąbrowska uściślała wcześniejsze

wnioski i interpretacje lub uzupełniała je o nowsze odkrycia. Na uwagę zasługuje zwłaszcza praca poświęcona kontaktom kultury przeworskiej z południową Europą w ostatnich wiekach przed Chr. oraz artykuł dotyczący wschodniej części kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim, będący nawiązaniem do tekstu sprzed osiemnastu lat (Dąbrowska 1996; 2001).

Lata dziewięćdziesiąte XX wieku to czas, kiedy ukazuje się szereg prac poświęconych *stricte* importom celtyckim lub oddziaływaniom lateńskim w kulturze przeworskiej. Należy tu odnotować m.in. artykuł poświęcony zabytkom lateńskim na cmentarzysku w Siemiechowie oraz omówienie elementów celtyckich w uzbrojeniu kultury przeworskiej pióra K. Czarneckiej (Jażdżewska 1994; Czarnecka 1997). Ważnym wydarzeniem była publikacja tomu *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*, będącego pokłosiem konferencji zorganizowanej w Muzeum Archeologicznym w Krakowie. Wydawnictwo to, pod redakcją Z. Woźniaka, zawierało wiele prac poświęconych różnorakim przejawom oddziaływań kultury lateńskiej na ziemiach polskich. W ostatniej dekadzie XX wieku opublikowano też szereg prac poświęconych wybranym kategoriom zabytków lub nawet pojedynczym importom celtyckim. Należy tu wymienić przede wszystkim serię artykułów na temat hełmu z Siemiechowa (Jażdżewska 1992; 1994; 1994a; Kaczanowski 1992, 172; 1992a, 53). Ukazały się publikacje P. Łuczkiewicza poświęcone mieczom lateńskim, jak również praca tego samego autora na temat importów pochodzenia bałkańskiego na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim i w początkach okresu wpływów rzymskich (Łuczkiewicz 1997; 1997a; 1998). W roku 2000 opublikowano artykuł prezentujący stan badań nad uzbrojeniem z ziem polskich z młodszego okresu przedrzymskiego, gdzie uwzględniono problem napływu i identyfikacji importów lateńskich (Łuczkiewicz 2000, 398–403). Autorzy dwóch monografii poświęconych militariom z ziem polskich z młodszego okresu przedrzymskiego uwzględnili zagadnienie oręża importowanego, w nieco odmienny sposób kwalifikując część znalezisk (Bochnak 2005; Łuczkiewicz 2006). W początkach XXI w. ukazały się artykuły przedstawiające znalezisko srebrnej głowy byka z Sanu w Radymnie na tle europejskim. Ten zaginiony obecnie zabytek wykazywał cechy charakterystyczne dla sztuki celtyckiej i trackiej ze schyłku okresu lateńskiego (Bochnak, Kieferling 2008; 2009, tam wcześniejsza literatura; Parczewski 2009).

Dwadzieścia lat po fundamentalnej pracy T. Dąbrowskiej, poświęconej początkom kultury przeworskiej, ta sama uczona przedstawiła nowe źródła archeologiczne z terenu Mazowsza i Podlasia oraz zarysowała możliwości ich interpretacji (Dąbrowska 2008). W porównaniu do publikacji z 1988 roku, zwraca uwagę znacznie większa liczba zidentyfikowanych importów celtyckich z terenu Mazowsza, co dobrze oddaje postęp, jaki w ostatnim czasie zaznaczył się w tej dziedzinie. Zestawienie stanowisk mazowieckich, na których odkryto importy celtyckie (w tym późnoceltyckie), liczy 42 pozycje.

Problematyka importów celtyckich w północnej Polsce znacznie rzadziej przykuwała uwagę badaczy niż oddziaływania lateńskie w kulturze przeworskiej. Znaleziska o proweniencji celtyckiej były oczywiście wielokrotnie wzmiankowane w literaturze, głównie przy okazji publikacji materiałów sepulkralnych, lecz do XXI w. problematyka napływu importów na te tereny pozostawała nieco poza głównym nurtem specjalistów od epoki żelaza na ziemiach polskich. J. Rosen-Przeworska wskazała obecność elementów celtyckich na Pomorzu, m.in. w bogatym grobie z Opalenia (Rosen-Przeworska 1948, 233–238; 1964, 63–70, 120, 121, 252). W. Łęga, a następnie K. Przewoźna wzmiankowali pojedyncze importy lateńskie z Pomorza, lecz traktowali je jako element relacji kulturowych między *Barbaricum* a Cesarstwem Rzymskim (Łęga 1958; Przewoźna 1968). J. Kostrzewski poświęcił artykuł oddziaływaniom o tradycjach celtyckich na Pomorzu w okresie wpływów rzymskich i przez długie lata była to jedyna praca omawiająca w skrótowy sposób elementy celtyckie, a raczej postceltyckie, w północnej Polsce (Kostrzewski 1961). Z. Woźniak przypomniał znalezisko monety zachodnioceltyckiej znanej w literaturze jako egzemplarz pochodzący z miejscowości Gdańsk-Święty Wojciech (Lissauer 1875; Woźniak 1967, 211–213, 216, 223; 1970, 163, 347). W późniejszych latach ukazywały się publikacje nekropoli z serii *Monumenta Archaeologica Barbarica*, lub prace o charakterze przyczynkowym (Pietrzak 1997; Bokiniec 1998; 2005; Machajewski 2001).

Sytuacja zmieniła się dopiero wraz z publikacją monografii uzbrojenia pióra P. Łuczkiewicza oraz studium E. Bokiniec na temat kultury oksywskiej z Ziemi Chełmińskiej. Wymienieni badacze podjęli próbę identyfikacji importów celtyckich w ana-

lizowanym materiale i przedstawili ich omówienie (Łuczkiewicz 2006, 173–217; Bokiniec 2008). E. Bokiniec zasygnalizowała ponadto, że Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu przygotowuje wydanie tablic autorstwa K. Florkowskiego, pierwszego konserwatora grudziądzkiego muzeum, przedstawiających zabytki z Grudziądza-Rządza (Bokiniec 2008, 333). Dwie tablice narysowane przez K. Florkowskiego zostały opublikowane w 2001 roku (Boguwolski, Kurzyńska 2001, Ryc. 51, 52).

W 2010 roku ukazał się artykuł T. Bochnaka i P. Frankowskiego, poświęcony znalezisku brązowego aerofonu znanego w literaturze jako *carnyx* lub *lituus* wyłowiony z Nogatu w Malborku. Wykazano, że wspomniany instrument muzyczny nie jest ani celtyckim carnyksem ani rzymskim lituusem i że jest to aerofon nowożytny, który został odkryty w 1857 roku w rejonie Hanoweru i w końcu XIX w. wchodził w skład berlińskiej kolekcji T. J. Blella (Bochnak, Frankowski 2010, tam wcześniejsza literatura). W tym samym roku przedstawiono koncepcję północnej, morskiej drogi napływu importów celtyckich na ziemie polskie, która miała funkcjonować komplementarnie do transkarpackiej drogi południowej, określanej zwykle mianem szlaku bursztynowego (Bochnak 2010a; 2010b).

Kolejne lata przyniosły artykuły poświęcone importowanym zapinkom, kotłom z żelaznym brzegiem oraz niektórym typom militariów celtyckich znanych z Pomorza (Bochnak 2011; Harasim 2011; Maciałowicz 2011; Bochnak, Harasim 2012). Najnowszy artykuł P. Harasima, poświęcony importom lateńskim i prowincjonalnorzymskim na Pomorzu w młodszym okresie przedrzymskim, wypełnia istotną lukę w stanie badań nad kulturą oksywską, uzupełnia dotychczasowe ustalenia i wytycza nowe kierunki badań, szczególnie związane z dynamiką procesów kulturowych w ostatnich wiekach przed Chr.[7] (Harasim, w druku).

Przedstawiony tu zarys historii studiów nad importami celtyckimi na ziemiach polskich ma charakter ramowy. Stan badań nad poszczególnymi kategoriami importów jest zróżnicowany, co wymaga indywidualnego podejścia i naświetlenia związanych z nimi zagadnień. W kolejnych rozdziałach, poświęconych poszczególnym rodzajom importów, zostaną wzmiankowane bardziej szczegółowe prace, ewentualnie znajdą się odnośniki do wcześniejszych publikacji, w których zamieszczono historię i stan badań nad wybraną kategorią importów.

Mimo bardzo widocznego postępu w badaniach nad importami celtyckimi na ziemiach polskich zaznaczał się brak syntetycznego ujęcia podsumowującego dotychczasowe badania. Istnieje potrzeba zestawienia dotychczasowych ustaleń, skorygowania niektórych twierdzeń oraz szerszego przedstawienia problematyki kontaktów przedstawicieli kultury lateńskiej ze społecznościami zamieszkującymi ziemie polskie w młodszym okresie przedrzymskim. W niniejszej pracy, prócz studiów źródłoznawczych, przedstawiłem próbę oszacowania wpływu, jaki kultura lateńska wywarła na obraz kulturowy ziem polskich. Zarysowałem główne zagadnienia związane z latenizacją ziem polskich, tj. omówiłem podstawowe kwestie wiążące się z rozprzestrzenieniem znajomości redukcji rud żelaza w młodszym okresie przedrzymskim na ziemiach polskich oraz zaprezentowałem elementy kultury duchowej, jakie, moim zdaniem, zostały przejęte ze środowiska celtyckiego. Podjąłem też próbę zdefiniowania przyczyn i skutków latenizacji ziem polskich.

I.2. CHRONOLOGIA

W odniesieniu do materiałów kultury celtyckiej w pracy zastosowano chronologię właściwą dla okresu lateńskiego (LT A-LT D), niekiedy, ze względów stylistycznych, używając określeń *okres późnolateński* w odniesieniu do fazy LT D i *schyłek okresu lateńskiego* w odniesieniu do stadium LT D2.

Historię badań nad chronologią okresu lateńskiego do schyłku lat sześćdziesiątych XX w. nakreślił Z. Woźniak, kończąc tę charakterystykę opisem propozycji W. Krämera odnośnie do datowania okresu oppidów i schyłku kultury lateńskiej (Krämer 1962; Woźniak 1970, 29–39). Ostatnie półwiecze przyniosło szereg zmian w systemie chronologicznym okresu lateńskiego. Bazując na materiałach południowoniemieckich, W. Krämer przyjął, że okres oppidów przypada na fazy LT C2 i D1, natomiast kolejne stadium, LT D2, jest reprezentowane przez nieliczne groby z południowowschodniej Bawarii. Wspomniany badacz uznał zapinki typu Nauheim za formę typową dla fazy LT D1 na oppidach, natomiast nieobecnym w materiale z Manchingu[8] fibulom o wygiętym kabłąku (*geschweifte Fibel*) nadał rangę wyznacznika fazy LT

[7] Uprzejmie dziękuję mgr. P. Harasimowi oraz P.T. Redakcji „Wiadomości Archeologicznych" za udostępnienie artykułu złożonego do druku.

[8] Zgodnie z regułami języka polskiego odmieniam toponimy pochodzenia słowiańskiego lub też takie, które są głębo-

D2. Za P. Reineckem, W. Krämer łączył upadek oppidum w Manchingu z ofensywą rzymską z roku 15 przed Chr. i tak też datował przełom LT D1/LT D2 (Krämer 1962). Wskazywano słabe punkty tej hipotezy (Christlein 1964), ale zasadniczo została ona zaakceptowana na ponad dwadzieścia lat. Bardzo duże znaczenie dla chronologii schyłku okresu lateńskiego miała analiza materiałów z dwóch stanowisk w Bazylei[9]. A. Furger-Gunti porównał materiał ze stanowiska Bazylea Gasfabrik, gdzie licznie występowały zapinki nauheimskie, z inwentarzami z położonego ok. półtora kilometra w górę Renu stanowiska Münsterhügel, w których występowały fibule typu A.65, zapinki miseczkowate oraz wczesne formy *geschweifte Fibeln*, natomiast fibule Nauheim były reprezentowane znacznie rzadziej. A. Furger-Gunti przyjął, że opisane zróżnicowanie odpowiada wydarzeniom z roku 58 przed Chr., gdy zamieszkujący te tereny Raurakowie opuścili swe siedziby, przyłączając się do Helwetów, a następnie zostali pokonani przez Cezara i zmuszeni do powrotu (Furger-Gunti 1979). F. Fischer podjął próbę powiązania ustaleń W. Krämera i A. Furger-Guntiego i przyjął następującą sekwencję:

LT D1a – zapinki typu Nauheim,
LT D1b – zapinki A.65 i miseczkowate,
LT D2 – zapinki *geschweifte*.

Początek fazy LT D1b miał przypadać na okolice roku 60, co odpowiadało propozycji Furger-Guntiego, natomiast przełom LT D1b i LT D2 (i upadek Manchingu, gdzie odkryto stosunkowo niewielką liczbę zapinek A.65 i miseczkowatych przy zdecydowanej dominacji fibul typowych dla stadium LT D1a) był datowany na lata 40/30 przed Chr. (Fischer 1988). Zbliżone ustalenia odnośnie do końca osadnictwa w Manchingu przyjął R. Gebhard (1991; 2004). Na powyższych wnioskach bazował następnie T. Völling, prezentując m.in. uszczegółowiony podział zapinek o wygiętym kabłąku oraz H. Wagner, datując koniec produkcji szklarskiej w Manchingu na ok. 40 r. przed Chr. (Völling 1994, 193–230; Wagner 2006, 25).

Odmienną koncepcję zaproponowała S. Rieckhoff. Zdaniem tej uczonej, datowanie cezury LT D1/D2 na czas wojny galijskiej (lub wręcz na okres podboju Windelecji) jest nieuzasadnione i wynika z konwencji nakazującej wiązanie zmian kulturowych z punktowymi wydarzeniami historycznymi znanymi ze źródeł pisanych. S. Rieckhoff wyróżniła dwa horyzonty zapinek *geschweifte* i podważyła chronologię absolutną stanowisk z Bazylei (Rieckhoff 1992; 1995; 2007). Analiza znalezionych tam amfor potwierdziła hipotezę badaczki niemieckiej i obecnie przyjmuje się, że stanowisko Münsterhügel było zasiedlone już w początkach I wieku przed Chr., natomiast wydarzenia roku 58 przed Chr. nie pozostawiły śladów uchwytnych w materiale archeologicznym (Poux 1999; Jud 2003). S. Rieckhoff zakwestionowała też przyjęte jeszcze przez P. Reineckego założenie, że aż do czasów Augusta istniało *continuum* osadnictwa celtyckiego w południowo-zachodnich Niemczech i w Bawarii. Badaczka niemiecka przypomina, że w źródłach pisanych mowa jest o pustkach osadniczych w kraju Helwetów (Ptolemeusz, *Geographiké Hyphegesis*, II, 11, 6) oraz Bojów (Pliniusz, *Historia Naturalis,* III, 146; Strabon, *Géographie,* VIII, 1, 5; VIII, 5, 2). J. Kolendo zwrócił uwagę, że informacja o *deserta Boiorum* musiała znajdować się na mapie Agrypy oraz w jego *Commentarii*, które powstały przed 12 r. przed Chr. (Kolendo 1998e, 78). W ujęciu S. Rieckhoff, początek kryzysu oppidów przypada na horyzont zapinek nauheimskich w południowych Niemczech, a następnie regres dotyka obszary położone na wschód i zachód od tej strefy. Proces ten miałby mieć miejsce w pierwszej połowie I wieku przed Chr.; około roku 100 w Badenii-Wirtembergii, mniej więcej dwadzieścia lat później dotknąłby Bawarię, a około roku 60 przed Chr. kryzys objąłby Czechy. Proces ten zbiega się zarazem z klęską, jaką Dakowie pod wodzą Burebisty mieli zadać Bojom przewodzącym związkowi plemion celtyckich w Europie Środkowej (Strabon, *Géographie*, VII, 1, 5), lecz trudno ustalić tu związek przyczynowo-skutkowy. Być może nacisk plemion dackich był przyczyną upadku Bojów, ale mogło być i tak, że kryzys kultury celtyckiej w Czechach był czynnikiem katalizującym ekspansję Burebisty. Wskutek działalności plemion dackich w Europie Środkowej oraz innych, nieznanych nam obecnie procesów, miałoby dojść do kryzysu demograficznego, który znalazłby odzwierciedlenie w dziełach Pliniusza Starszego i Ptolemeusza, którzy pisali o *pustyniach*. Oczywiście, określenia *deserta Boiorum* i *Ἑλουητίων Ἔπρημος/deserta Helvetiorum*

ko zakorzenione w polskojęzycznej literaturze przedmiotu (np. Stradonic, Starégo Hradiska, Manchingu).

[9] W pracy używam polskich nazw miejscowości i regionów, o ile są one utrwalone w tradycji (np. Londyn, Bazylea, Alezja, Bawaria), jednak nazwy stanowisk pozostawiłem w brzmieniu oryginalnym (np. Gasfabrik/Usine à gaz lub Münsterhügel/Coline Cathedrale). Analogicznie postępują autorzy prac w języku angielskim (Hüglin, Spichtig 2010).

nie oznaczają terenów całkowicie wyludnionych. W południowo-wschodniej Bawarii osadnictwo celtyckie utrzymało się nieco dłużej. Niestety, zarówno przyczyny kryzysu, jak i kierunek ewentualnej migracji ludów zamieszkujących tę część strefy oppidów pozostają nieznane. Nowa fala osadnictwa jest łączona z ludami określanymi przez Cezara mianem Germanów, a przez archeologów identyfikowanymi jako ludność horyzontu Plaňany (Droberjar 1999, 2). Przypuszczalnie wspomniana ludność napływowa przez krótki czas współegzystowała z nielicznymi przedstawicielami plemion celtyckich. Proponowane przez S. Rieckhoff przesunięcie datowania poszczególnych subfaz okresu późnolateńskiego pozostawia margines, w który wpisuje się hiatus osadniczy wzmiankowany przez pisarzy starożytnych. Omawiana koncepcja nie stoi w sprzeczności z nowszymi założeniami badaczy czeskich (Rybová, Drda 1994, 132). Przedstawiony obraz nie jest jednak wolny od niejasności; wprawdzie w Manchingu nie natrafiono na zapinki typu *geschweifte*, lecz wśród zniszczonych militariów zidentyfikowano fragmenty późnych pochew typu Ormes oraz masywny, pełny jelec charakterystyczny dla mieczy ze schyłku okresu lateńskiego, m.in. znalezionych pod Alezją, oraz umba koliste. Zdaniem S. Sievers, wspomniane militaria wraz z niektórymi zapinkami i znaleziskami ceramiki wskazują, że koniec osadnictwa w Manchingu przypadałby na lata 50–30 przed Chr. (Sievers 2004; 2010, 132–136). Niewykluczone jednak, że opisane znaleziska poświadczają tylko punktową aktywność niewielkiej grupy ludności zasiedlającej opuszczoną osadę. Sytuację taką obserwujemy m.in. w początkach I wieku na oppidum w Bibracte oraz na oppidach czeskich, gdzie występują pojedyncze znaleziska datowane na czasy panowania Marboda.

Chronologia obszarów zajętych w starożytności przez plemiona trewerskie oraz przyległych obszarów Niemiec, Francji i Beneluksu była przedmiotem studiów A. Haffnera, a jego ustalenia zostały następnie uściślone przez A. Mirona i J. Metzlera (Haffner 1974; Miron 1991; Metzler-Zens et al. 1999; Metzler et al. 2009). Wypracowany przez tych uczonych system chronologiczny wykorzystuje zarówno materiały sepulkralne z dużych nekropoli, jak i dane stratygraficzne z Titelbergu, a zaproponowane daty absolutne są wynikiem analiz dendrochronologicznych oraz studiów nad amforami. „Trewerski" system chronologiczny odpowiada *grosso modo* ustaleniom S. Rieckhoff odnośnie do terenów Niemiec południowych, północnej Szwajcarii i częściowo Czech (Rieckhoff 1992; 2007). Przedstawiony tu pokrótce schemat chronologiczny został poddany krytyce przez J. Brandta, który, badając relacje ludności kultury lateńskiej i jastorfskiej, zwrócił uwagę, że propozycja S. Rieckhoff bazuje na danych niejednorodnych pod względem semantycznym: archeologicznych, historycznych i częściowo etnicznych (Brandt 2001, 59–67). Powyższy zarzut, jakkolwiek uzasadniony, nie dowodzi jednak, że ustalenia S. Rieckhoff, A. Mirona i J. Metzlera są błędne. Ponadto J. Brandt nie odniósł się do szeregu propozycji S. Rieckhoff, np. dotyczących korekty daty opuszczenia Manchingu. Obserwujemy sytuację, w której po obu stronach sporu stoją polemiści potrafiący uzasadnić swoją opinię, natomiast trudniej przychodzi im podważyć ustalenia oponentów. Można więc stwierdzić, że sformułowana w 1984 roku opinia Johna Collisa *The chronological development of the oppida is now generally becoming clear in central Europe* (Collis 1984, 189) okazała się nazbyt optymistyczna.

Podstawowym problemem w studiach nad chronologią młodszego okresu przedrzymskiego, ale i innych odcinków chronologicznych wyróżnianych w pradziejach, jest niemożność bezpośredniego datowania omawianych procesów bądź przejawów kultury materialnej w ramach chronologii bezwzględnej. Z tego powodu przyjęto stosować chronologię relatywną, która charakteryzuje się większą umownością i elastycznością względem systemu datowania absolutnego. Należy przy tym przypomnieć, że fazy chronologii względnej nawet w obrębie samej tylko kultury lateńskiej nie mają waloru uniwersalnego i są różnie datowane w różnych częściach kręgu celtyckiego. Bardzo instruktywne jest tu zestawienie aż dwunastu lokalnych, różniących się od siebie systemów chronologicznych, obejmujących materiały lateńskie z obszaru doliny Mozeli, Szwajcarii, nekropoli trewerskich oraz ze środkowej i północnej Francji (Barral, coll. Fichtl, Guichard 2012, 16; Ryc. 1). Zróżnicowanie dat absolutnych w przypadku cezur dzielących poszczególne subfazy jest zjawiskiem normalnym, zrozumiałym i akceptowanym. W przypadku ziem polskich możemy liczyć się z pewnym opóźnieniem rytmu przemian kulturowych w kulturze oksywskiej względem materiałów przeworskich, a istnieją przesłanki wskazujące, że niektóre importy celtyckie przeżywały się dłużej w północnej Polsce niż u południowych sąsiadów. Dobrym przykła-

dem pozostaje tu pochwa typu III (typu Paruszewice) wraz z tkwiącym w niej mieczem, znaleziona w Grudziądzu-Rządzu, gr. 678 z 22.08.1888 r. (Anger 1890, 50; Tabl. 3: 1). Z uwagi na obecność w zespole grotu o wycinanym liściu omawiany pochówek można raczej datować nie wcześniej niż na przełom faz A2 i A3, podczas gdy wszystkie dziewięć znalezisk analogicznych pochew o określonej pozycji chronologicznej z terenów kultury przeworskiej pochodzi z fazy A2, a na terenach celtyckich zabytki takie występują w fazach LT C2 i LT D1 (Bochnak 2005, 46). Odmienność rytmu przemian kulturowych (a może raczej zróżnicowanie dynamiki napływu poszczególnych kategorii importów?) obserwujemy też w przypadku zapinek nauheimskich i miseczkowatych, które na ziemiach polskich występują w jednym horyzoncie, podczas gdy na terenach lateńskich fibule miseczkowate pojawiają się później niż typ Nauheim. Reasumując powyższe uwagi, w niniejszej pracy przyjmuję następujące założenia:

1. Poszczególne fazy chronologii względnej wyznaczane dla różnych terenów kręgu celtyckiego nie muszą być sobie współczesne, a cezura między stadium LT D1 i LT D2 może się różnić w zależności od lokalnego systemu chronologicznego. Należy się też liczyć z podobnymi wahnięciami w odniesieniu do innych faz i subfaz okresu lateńskiego.

2. Akceptując propozycje S. Rieckhoff dla Szwajcarii, południowych Niemiec oraz chronologię A. Haffnera z późniejszymi modyfikacjami A. Mirona i J. Metzlera dla terenów trewerskich, uznaję zarazem, że uchwycone przez wspomnianych uczonych przemiany kulturowe zachodziły nieco później na terenie Czech, a przypuszczalnie także i Moraw, co bezpośrednio rzutuje na sytuację na ziemiach polskich.

3. Przemiany kulturowe na ziemiach polskich można *grosso modo* synchronizować ze schematem chronologii relatywnej kultury lateńskiej, jednak nie można wykluczyć pewnego opóźnienia względem terenów położonych na południe od Karpat i na wschód od Renu. Opóźnienie to jest szczególnie dobrze czytelne w ostatnich dziesięcioleciach przed Chr. oraz w początkach I w. po Chr. Koniec fazy A3 przypada później niż koniec fazy LT D2, a różnica w latach kalendarzowych może sięgać długości życia jednego pokolenia. Dlatego też nie odrzucam propozycji J. Brandta (Brandt 2001, 63–67), które, moim zdaniem, znajdują zastosowanie przede wszystkim w odniesieniu do celtyckich rubieży w Europie Środkowej. Należy liczyć się z nieco odmiennym rytmem przemian w kulturze przeworskiej i oksywskiej, przy czym opóźnienie w północnej części naszego kraju nie ma wartości stałej i przypuszczalnie występuje incydentalnie, w odniesieniu do niektórych zespołów. Heterogeniczny charakter kultury oksywskiej mógł przekładać się na zróżnicowanie tempa przemian kulturowych.

5. Uwzględniając opisane powyżej zjawiska, zachowuję podstawowe ustalenia odnośnie do chronologii kultury przeworskiej autorstwa T. Dąbrowskiej, jednak uznaję słuszność korekty A. Maciałowicza, który postulował traktowanie stadium A2/A3 nie tyle jako odrębnego odcinka chronologicznego, co jako starszą subfazę fazy A3, uchwytną tylko na niektórych terenach kultury przeworskiej (Dąbrowska 1988; Maciałowicz 2009). Chronologia relatywna kultury oksywskiej odpowiada zasadniczo datowaniu kultury przeworskiej, jednak zdaniem R. Wołągiewicza początek fazy A2 przypadał na północy Polski później niż w środkowej i południowej części kraju, a ponadto rysowała się możliwość wewnętrznego podziału tego stadium na subfazy A2a i A2b (Wołągiewicz 1981, 136; 1997, 17). Niewykluczone, że i w tym przypadku można dodatkowo liczyć się z pewnym opóźnieniem w ramach chronologii absolutnej.

Zgodnie z postulatem Z. Woźniaka, omawiając materiały kultury celtyckiej, używam chronologii okresu lateńskiego, natomiast odnosząc się do materiałów kultur nieceltyckich, stosuję system chronologiczny młodszego okresu przedrzymskiego, przyjmując podział zaproponowany przez T. Dąbrowską, bądź, w stosunku do czasów wcześniejszych, używam określenia „starszy okres przedrzymski" (Woźniak 1972, 183, 184; Dąbrowska 1988). W świetle przedstawionych uwag, zachowują aktualność ramy chronologiczne zaproponowane przez J. Brandta, a przyjęte przeze mnie w monografii uzbrojenia ludności kultury przeworskiej:

LT C1: od ok. 250 r. przed Chr. do ok. 180 r. przed Chr.;

LT C2: od ok. 180 r. przed Chr. do ok. 120 r. przed Chr.;

LT D1: od ok. 120 r. przed Chr. do ok. 60 r. przed Chr.

LT D2: od ok. 60 r. przed Chr.

W odniesieniu do opisywanych w niniejszej pracy znalezisk z terenów Celtyki Zachodniej przyjmuję nieco szybszy rytm przemian kulturowych,

tj. nie wykluczam, że początek fazy LT C przypadałby w pierwszej połowie III w. przed Chr., a jej koniec przed rokiem 120 przed Chr. Tym samym zachowują aktualność propozycje T. Dąbrowskiej, w myśl których w kulturze przeworskiej faza A1 rozpoczyna się pod koniec stadium LT C1 (III/II w. przed Chr.), natomiast kończy się w młodszym odcinku LT C2 (pierwsza poł. II w. przed Chr.). Faza A2 przypadałaby na koniec odcinka LT C2 (druga połowa II w. przed Chr.) oraz na stadium LT D1 (schyłek pierwszej połowy I w. przed Chr.). W kulturze oksywskiej faza A2 miałaby zaczynać się nieco później, odpowiadając stadium LT D1. Uznając słuszność argumentacji A. Maciałowicza, przyjmuję, że przejściowe, trudno uchwytne stadium A2/A3 w kulturze przeworskiej należy traktować jako subfazę fazy A3, która zaczynałaby się przed połową I w. przed Chr., co pozwala, by *grosso modo* synchronizować ją z przełomem LT D1/LT D2 lub stadium LT D2a wg A. Mirona i S. Rieckhoff (Miron 1991, 154, 155, 168; Rieckhoff 1995, 16, 90, 91; Tab. 21; Maciałowicz 2009).

W ostatnich latach pojawiają się próby ujednolicenia systemu chronologicznego kultury przeworskiej i oksywskiej. W publikacji nekropoli w Podwiesku E. Bokiniec zastosowała podział chronologiczny wypracowany przez T. Dąbrowską dla kultury przeworskiej, jednak, jak sama zauważyła, takie podejście spowodowało utratę wielu prawidłowości charakterystycznych dla kultury oksywskiej na Ziemi Chełmińskiej (Bokiniec 2005; 2008, 9–11). W monografii kultury oksywskiej na Ziemi Chełmińskiej, dysponując bazą około 1000 grobów z młodszego okresu przedrzymskiego, wspomniana uczona zaproponowała modyfikację systemu T. Dąbrowskiej, dzieląc wszystkie fazy na subfazy oraz wprowadzając stadia przejściowe (Bokiniec 2008, 9–11). T. Dąbrowska i Z. Woźniak zauważyli, że peryferyjne, w stosunku do środkowoeuropejskich centrów latenizacji, położenie terenów zajętych przez kulturę oksywską utrudnia wyznaczenie początków tej jednostki kulturowej (Dąbrowska, Woźniak 2005, 94, 95). P. Harasim zwrócił uwagę na konieczność opracowania nowego podziału chronologicznego kultury oksywskiej (Harasim 2011, 221, 222). Zagadnienie to wykracza poza ramy niniejszej pracy. Problem wyróżnienia stadium A2/A3 w kulturze oksywskiej wymaga szczegółowych dociekań na wzór analizy A. Maciałowicza przeprowadzonej w odniesieniu do materiałów kultury przeworskiej z północnego Mazowsza. Wydaje się, że studia nad wyselekcjonowaną grupą zabytków, jaką są importy celtyckie, nie dostarczają podstaw do wprowadzania korekt w chronologii kultury oksywskiej. Można też przypuszczać, że różnice w długości faz A1 i A2 w kulturze przeworskiej i oksywskiej nie znajdują odzwierciedlenia w zróżnicowaniu importów celtyckich z ziem polskich, nie jest też możliwe uchwycenie wewnętrznego podziału poszczególnych stadiów młodszego okresu przedrzymskiego wyłącznie na podstawie znalezisk pochodzących z kręgu lateńskiego. Z uwagi na fakt, że tematem niniejszej pracy są importy, a zatem przedmioty pochodzące z obcego środowiska kulturowego, w większości przypadków odnoszono chronologię lateńską (LT C i LT D) do zunifikowanego podziału na fazy A1-A3, bez uwzględniania lokalnej specyfiki chronologii kultury przeworskiej i kultury oksywskiej.

Koniec młodszego okresu przedrzymskiego na ziemiach polskich przypada na pierwsze dziesięciolecia po Chr., tj. czas, gdy większość terenów celtyckich uległa już romanizacji lub pozostawała z ścisłym związku z Cesarstwem Rzymskim. Takiemu ujęciu chronologii absolutnej nie przeczą nieliczne znaleziska zabytków, którym można przypisać daty pełniące rolę *terminus ante quem*, a które znajdują analogie w inwentarzach kultury przeworskiej bądź oksywskiej.

W Alise-Ste-Reine, dep. Côte d'Or (Francja), miejscowości identyfikowanej jako starożytna Alezja, w kontekście wydarzeń 52 r. przed Chr. znaleziono umbo typu 11 wg Bochnaka, spotykane na ziemiach polskich w zespołach datowanych na stadium A2/A3 oraz fazę A3 (Bochnak 2007b). Należy przy tym pamiętać, że wprawdzie w świetle relacji Cezara przedstawiciele plemion germańskich przebywali wówczas już od kilkunastu lat w Galii, jednak błędem byłoby założenie, że do przybyszów zza Renu nie dołączali w tym czasie kolejni pobratymcy.

Z tego samego stanowiska pochodzą dwa znalezione razem miecze, owinięte brązową blachą szerokości 4 cm (**Ryc. 1:2**). Blacha ta, interpretowana jako fragment pochwy, jest pokryta drobnym, słabo zachowanym ornamentem „oczek", spiral, elementów zdobniczych w kształcie litery „S" oraz punktów (Sievers 2001, 154; Sievers et coll. 2001, 219; Tabl. 53:149). Takie zdobienie znajduje ścisłe analogie na ziemiach polskich; odnajdujemy je na brązowej ściance pochwy z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, gr. 261 (**Ryc. 1:1**). W tym samym zespole

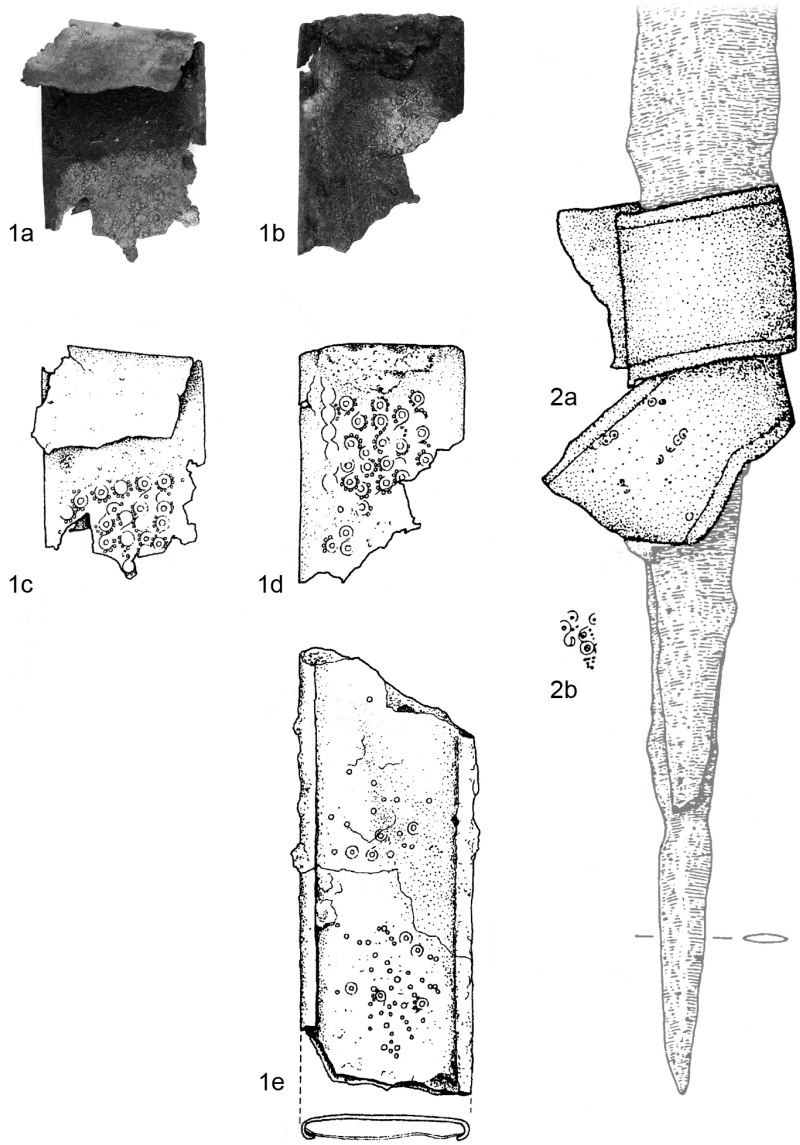

Ryc. 1. Fragmenty zdobionych pochew. 1 – Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 261; 2 – Alise-Ste-Reine. 1 wg Pietrzak 1997; 2 wg Sievers et coll. 2001.

Abb. 1. Fragment einer verzierten Schwertscheide aus Pruszcz Gdański/Praust, Fst.10, Gr.261 und Alise-Ste-Reine. 1 – Pruszcz Gdański/Praust, Fst. 10, Gr. 261; 2 – Alise-Ste-Reine. 1 nach Pietrzak 1997; 2 nach Sievers et coll. 2001.

znajdowało się m.in.[10] umbo z zaczątkowym kolcem oraz zapinka typu *Geschweifte*, co pozwala określić chronologię omawianego grobu na fazę A3 (Pietrzak 1997, 43; Tabl. XCI:9, 10).

W Bibracte/Mont Beuvray, w budynku nr 35 w sektorze Côme Chaudron, we wkopanej w podłoże dolnej partii amfory, interpretowanej jako pojemnik na odpadki, odkryto półfabrykaty żelaznych płytek *opus interrasile* odpowiadające znaleziskom z Europy Środkowej datowanym na fazę A3. Budynek przypuszczalnie powstał po poszerzeniu głównej drogi przecinającej oppidum, przy czym do jej przebudowy wykorzystano m.in. ułamki rzymskich amfor datowanych stemplami na początki panowania Augusta. W tym samym budynku nr 35 odkryto fragmenty ceramiki *terra sigillata* ze stemplem L●TETI SAMIA, datowanej na ostatnie dwudziestolecie przed Chr. (Bochnak, Czarnecka 2004–2005, 31). Interpretacja danych stratygraficznych z dziewiętnastowiecznych wykopalisk J.-G. Bulliot niejednokrotnie musi budzić szereg zastrzeżeń, jednak w tym przypadku wydaje się, że *terra sigillata*, wkopana amfora i kamienne mury budynku nr CC 35 mogły być sobie współczesne.

[10] Omawiając poszczególne kategorie zabytków, jedynie niektórych przypadkach podaję kompletny skład inwentarza grobowego. Całościowe zestawienie zespołów zawierających importy celtyckie znajduje się w katalogu.

II. BAZA ŹRÓDŁOWA

II.1. DEFINICJA IMPORTU I ZASADY KWALIFIKACJI IMPORTÓW CELTYCKICH

Pod pojęciem „import lateński/import celtycki" rozumiem zabytki, względem których obecny stan wiedzy pozwala na stwierdzenie lub uzasadnione domniemanie, że pochodzą one z kultury lateńskiej, a zostały znalezione poza zasięgiem kręgu celtyckiego, rozumianego tu jako kultura lateńska, grupa tyniecka oraz kultura puchowska[11].

Jak pisała T. Dąbrowska, kultura przeworska jest najbardziej zceltyzowaną kulturą nieceltyckiej Europy (Dąbrowska 1988, 105). Napływ nowych źródeł pozwala obecnie wskazać inne fenomeny kulturowe, gdzie wpływy kultury lateńskiej zaznaczają się w porównywalnym, o ile nie większym stopniu. Mam tu na myśli przede wszystkim znaleziska znad dolnego Renu, gdzie na terenach zajętych przypuszczalnie przez plemiona Batawów obserwujemy szereg elementów typowych dla kultury lateńskiej. N. Roymans przypuszczał, że na wspomnianym terenie używano monet emitowanych przez celtyckich Eburonów (Roymans 2004; 67–96). Innym obszarem nasilonych wpływów celtyckich pozostaje Bawaria, gdzie w drugiej połowie I w. przed Chr. istniała grupa Traunstein-Uttenhofen-Kronwinkl (zwana grupą południowowschodniobawarską lub grupą Uttenhofen-Kronwinkl-Hörgetshausen). W opinii części uczonych, materiały grupy Traunstein-Uttenhofen-Kronwinkl można interpretować jako ślady grup, które pod wodzą Ariowista brały udział w kampaniach wojny galijskiej, a następnie wróciły za Ren (Rieckhoff 1995, 185; Bockius, Łuczkiewicz 2004, 134). Innym obszarem, gdzie wpływy celtyckie są bardzo silne, pozostaje Turyngia[12], z cmentarzyskami w Gross Romstedt i Schkopau, skąd pochodzą m.in. najstarsze w kręgu nadłabskim groby z bronią, ale i liczne importy lateńskie oraz ślady lokalnego, wyspecjalizowanego rzemiosła opartego na wzorcach celtyckich (Weski 1982, 117; Schultze 1986, 98; Peschel 1991).

Opisane zjawiska kulturowe mają stosunkowo wąskie ramy chronologiczne i terytorialne, podczas gdy kultura przeworska była jedną z głównych kultur środkowoeuropejskiego *Barbaricum* w młodszym okresie przedrzymskim oraz w czasach późniejszych. Na opinii o istnieniu silnych wpływów celtyckich w kulturze przeworskiej bez wątpienia zaważył zarówno obrządek pogrzebowy, jak i obraz zróżnicowania zabytków metalowych łączonych ze wspomnianą jednostką kulturową. Większość z nich posiada ścisłe analogie wśród inwentarzy kultury lateńskiej. Z. Woźniak, omawiając tradycje i nawiązania celtyckie w kulturze przeworskiej, wymienia szereg typów zapinek, broń oraz narzędzia (Woźniak 1970, 159–161). Wiele kategorii zabytków, np. liczne miecze dwusieczne, uważa się za typowe dla kultury przeworskiej, mimo że odpowiadają ściśle znaleziskom z celtyckiej Europy. Zarówno Z. Woźniak, jak i T. Dąbrowska wielokrotnie podkreślali, że często niemożliwe jest określenie, który z zabytków jest lateńskim importem, a który jego lokalną

[11] Problem definicji bądź redefinicji grupy tynieckiej jest ostatnio przedmiotem dyskusji (Dulęba 2009). Niektóre osady, np. Zagórzyce, pow. kazimierski, stan. 1, uznane pierwotnie za stanowiska tej jednostki kulturowej są niekiedy traktowane jako stanowiska kultury przeworskiej (Grygiel, Pikulski 2006; Grygiel, Pikulski, Trojan 2009, 212–216). Kulturę puchowską zaliczam do kręgu celtyckiego za K. Pietą, autorem monografii *Keltské osídlenie Slovenska : Mladšia doba laténska*, w której *gros* uwagi poświęcono wspomnianej kulturze (Pieta 2008).

[12] W odniesieniu do materiałów z Turyngii badacze używają określenia *horyzont Gross Romstedt* (Pinkert 1998, 220; Bemmann 2009; Meyer 2009) bądź *grupa Gross Romstedt* (Rieckhoff 1995, 151–168; Döhlert 2009), w zależności przyjętych kryteriów kwalifikacji kulturowej. Niekiedy wyróżnia się wręcz *kulturę Gross Romstedt*, której elementy miałyby być czytelne nie tylko w Turyngii, ale i na terenie Czech (Droberjar 2006; Salač 2009a). W niniejszej pracy stosowany będzie termin *grupa Gross Romstedt*, używany przede wszystkim w odniesieniu do materiałów z nekropoli Gross Romstedt i Schkopau.

imitacją. Z tego powodu niemożliwe jest zestawienie pełnej listy importów celtyckich, a określenie danego obiektu jako importu lub imitacji ma częstokroć charakter spekulatywny. Niepodważalnym dowodem przemawiającym na rzecz produkcji lokalnej danych kategorii zabytków byłyby znaleziska półfabrykatów, przedmiotów niedokończonych lub uszkodzonych podczas produkcji, a następnie porzuconych, bądź też charakterystycznych narzędzi niezbędnych do ich produkcji, jednak materiały tego typu są bardzo rzadkie na ziemiach polskich, a ich interpretacja nie zawsze jest jednoznaczna[13]. Na potrzeby niniejszego opracowania za import uznaję znaleziska z ziem polskich posiadające analogie w kręgu celtyckim, a znalezione na terenach leżących poza zasięgiem osadnictwa lateńskiego w okresie, na który wspomniane znalezisko jest datowane[14], i spełniające zarazem przynajmniej jeden z następujących warunków:

1. Przedmioty uznane za importy nie wykazują lokalnego zróżnicowania, tj. nie można wyróżnić cech typowych wyłącznie dla egzemplarzy znalezionych poza terenami kręgu celtyckiego. Takie okazy, gdyby je znaleziono na terenach kultury lateńskiej, zostałyby uznane za wyroby miejscowe. Obecność lokalnych, „pozaceltyckich" odmian może wskazywać na istnienie miejscowych ośrodków produkcji. Powyższa uwaga nie dotyczy większości narzędzi, których kształt jest ściśle uwarunkowany funkcją i nie ma waloru wyznacznika kulturowego. Nie potrafię wskazać egzemplarzy importowanych wśród większości narzędzi. Powyższe zastrzeżenie nie obejmuje jedynie noży z niektórymi typami rękojeści, m.in. zakończonych kółkiem, które uznaję za okazy importowane. Nie sposób również wskazać importów wśród większości nożyc oraz ostróg. W bardzo wielu przypadkach stanowią one wierne odbicie egzemplarzy celtyckich; być może część z nich jest importowana, jednak zbliżone formy są powszechnie spotykane na ziemiach polskich również po upadku kręgu celtyckiego, co może wskazywać na ich lokalną produkcję.

2. Przedmioty uznane za importy występują w tym samym lub bardzo zbliżonym horyzoncie czasowym, co ich odpowiedniki w świecie celtyckim, tj. charakteryzują się krótką chronologią. Występowanie przedmiotów „w typie celtyckim" w zespołach datowanych później niż na terenach macierzystych może wskazywać na przeżywanie się danego typu zabytku, jednak może też być dowodem na lokalną produkcję. W pojedynczych przypadkach wybranych kategorii zabytków (naczynia metalowe) dopuszczam przeżywanie się danego typu.

3. Przedmioty uznane za importy to okazy, co do których nie można wskazać lokalnych pierwowzorów bądź linii rozwojowych, a które pojawiają się na ziemiach polskich w rozwiniętej formie. Jeżeli potrafimy wykazać, że dana forma stanowi nawiązanie do starszych zabytków pochodzenia lokalnego, to nie będzie ona uznana za import. W myśl tego założenia miecze jednosieczne nie są określone jako importy, jakkolwiek niektóre ich formy, posiadające rozbudowaną, C-kształtną rękojeść są podobne do celtoiberyjskich falcat i wychodzą z użycia w podobnym okresie. Potrafimy bowiem wskazać przypuszczalną linię rozwojową, która doprowadziła do wykształcenia na ziemiach polskich jednosiecznych mieczy z C-kształtną rękojeścią. Za importy należy natomiast uznać pochwy mieczy dwusiecznych, które w kulturze przeworskiej i oksywskiej są reprezentowane przez okazy znajdujące ścisłe analogie w kręgu celtyckim, a które nie posiadają prototypów lub derywatów wśród znalezisk lokalnych.

4. Przedmioty, których sposób wykonania dowodzi wysokiego kunsztu rzemieślnika, wykorzystującego surowce trudno dostępne na ziemiach polskich (w tym liczne przedmioty wykonane całkowicie lub częściowo ze stopów miedzi bądź zabytki szklane).

W myśl tej definicji, za importy nie mogą być uznane przedmioty, co do których można domniemywać, że zostały wykonane według obcych technologii, ale w lokalnych warsztatach i zgodnie z lokalnymi upodobaniami, a zatem odbiegają one wizualnie od „klasycznych" wyrobów lateńskich. O kryterium „lokalności" decyduje albo odkrycie warsztatu produkcyjnego (jak datowany na okres rzymski zespół pracowni garncarskich w Haarhausen), albo występowanie form typowych dla ograniczonego terytorium (jak tzw. *Mitteldeutsche Sondergruppe* metalowych pochew wraz z przynależ-

[13] Mam tu na myśli znalezisko domniemanej formy do odlewania krążków menniczych z Jankowa w okolicach Kalisza. Przedmiot ten był początkowo interpretowany jako tzw. „chlebek" kultury łużyckiej, mimo widocznych różnic dzielących od innych okazów „chlebków". Z drugiej jednak strony, omawiane znalezisko z Jankowa różni się też od znanych z ziem polskich przedmiotów interpretowanych jako formy do odlewania krążków menniczych.

[14] W literaturze widoczna jest tendencja do określania wszelkich znalezisk broni celtyckiej z terenów polskich mianem importów, w tym również zabytków pochodzących ze skupisk osadniczych kultury lateńskiej (Łuczkiewicz 1997, 1997a, 183, 190, 199, 200, 2000, 359, 421).

nymi do nich mieczami dwusiecznymi lub ceramika toczona w grupie Gross Romstedt)[15]. Z tego powodu nie uwzględniam monet pochodzących z rejonu Kalisza i nawiązujących do mennictwa bojskiego oraz innych znalezisk mogących świadczyć o istnieniu lokalnego mennictwa na Kujawach (Kędzierski, Miłek, Ziąbka 2009; Rudnicki, Miłek, Ziąbka, Kędzierski 2009; Andrałojć, Andrałojć 2012).

Za importy można niekiedy uznać grupę przedmiotów bardzo podobnych do siebie, będących zarazem wyznacznikami prestiżu. Duża powtarzalność cech wskazuje na standaryzację typu, a zjawisko to dowodzi specjalizacji. Z kolei specjalizacja wytwórców przedmiotów prestiżowych ma rację bytu jedynie wraz z istnieniem rozwiniętej sieci dystrybucji, która umożliwia zbyt oferowanych przez nich produktów. Rozwinięta sieć dystrybucji w wielu przypadkach może łączyć się z importem poza tereny rodzime. Powyższa przesłanka nie ma jednak mocy dowodowej równej przedstawionym wyżej argumentom.

Prezentując poszczególne kategorie zabytków określonych w pracy jako importy, każdorazowo przedstawię przesłanki popierające tę kwalifikację. Zostaną omówione też znaleziska, których celtycka proweniencja jest prawdopodobna, ale niemożliwa do udowodnienia, oraz niektóre źródła archeologiczne uważane w przeszłości za celtyckie, a które, moim zdaniem, pochodzą z innych kręgów kulturowych.

Analiza importów celtyckich na ziemiach polskich musi uwzględniać opinie innych badaczy zajmujących się tą problematyką. Uważam, że prawidłowe postępowanie metodologiczne nakazuje, bym określił, z którymi wyrażanymi uprzednio poglądami się zgadzam, a które w moim przekonaniu są nieaktualne, niepełne bądź błędne. Stąd liczne w mojej pracy odniesienia do ustaleń innych badaczy zajmujących się problematyką oddziaływań celtyckich na ziemiach polskich, przede wszystkim J. Kostrzewskiego, J. Rosen-Przeworskiej, Z. Woźniaka, T. Dąbrowskiej i P. Łuczkiewicza, ale też A. Cofty-Broniewskiej, K. Czarneckiej, E. Bokiniec, P. Dulęby, A. Maciałowicza i P. Harasima. Dołożyłem wszelkich starań, by dokładnie referować ich poglądy, niekiedy zamieszczając dosłowne cytaty, zwłaszcza w tych przypadkach, gdy prezentuję odmienne stanowisko i podejmuję próbę polemiki. Starałem się też korygować własne, wcześniejsze ustalenia.

II.2. ZRÓŻNICOWANIE KONTAKTÓW MIĘDZYKULTUROWYCH A NAPŁYW IMPORTÓW CELTYCKICH

H. J. Eggers, pionier nowoczesnych badań nad napływem importów rzymskich na tereny północnoeuropejskiego *Barbaricum*, zwracał uwagę na zróżnicowanie form kontaktów międzykulturowych, których czytelnym przejawem za pomocą metod archeologicznych jest napływ importów (Eggers 1951, 72–77). Relacje międzykulturowe oraz kontakty w obrębie danej kultury mogą przybierać rozmaite formy i tylko niektóre z nich są uchwytne w materiale archeologicznym (Wells 1996, 231–240; Lang 2002; Venclová 2002a; Sievers 2007). Do zróżnicowanych form kontaktu, które mogą zaowocować napływem importów, należy wymiana handlowa, migracje poszczególnych przedstawicieli, zwłaszcza rzemieślników, małżeństwa egzogamiczne oraz kolonizacje, ślady aktywności militarnej, czyli łupy, trybuty i żołd, a także podarunki dyplomatyczne. Na niektóre z wymienionych form kontaktów międzykulturowych mogą dodatkowo wpływać względy religijne lub magiczne. Można ponadto przypuszczać, że niektóre importy celtyckie na ziemiach polskich mogły być redystrybuowane w społecznościach lokalnych w ramach systemu klienckiego. Taki system, określany w odniesieniu do ludów germańskich (przede wszystkim w pierwszych wiekach po Chr.) terminem *Gefolgschaft*, łączył zróżnicowane grupy społeczne, m.in. związki młodszych i starszych wojowników (Woźniak 1988, 241; Steuer 1992; Fitzpatrick 1993, 240, 241; Roymans 1996, 13, 14; Brandt 2001, 254–258). Stosowane obecnie metody archeologiczne jedynie w niewielkim stopniu pozwalają łączyć konkretne znaleziska z daną formą kontaktów między przedstawicielami różnych kręgów kulturowych.

Uważa się, że śladem migracji pojedynczych osób mogą być elementy stroju kobiecego charakterystyczne dla obcych kultur. Przypuszcza się, że części tradycyjnego stroju kobiecego, typowego dla danej jednostki kulturowej, które pierwotnie wchodziły w skład posagu lub odświętnego stroju ko-

[15] Nie można wykluczyć, że obok pochew *Mitteldeutsche Sondergruppe* produkowano też okazy całkowicie zgodne ze wzorcami celtyckimi. Gdyby takie pochwy trafiały na ziemie polskie (czego nie można wykluczyć), miałyby status importów lateńskich, podczas gdy okazy *Mitteldeutsche Sondergruppe* należałoby traktować jako importy nieceltyckie. Kluczowym kryterium pozostaje tu status omawianych zabytków w środowisku lateńskim; jak zaznaczono powyżej, za „celtyckie" uznaję te wyroby, które, znalezione na terenach kultury lateńskiej, zostałyby uznane za okazy rodzime.

biecego, nie stanowiły elementu wymiany handlowej (Krämer 1961; Polenz 1982, 214, 215). Jeżeli zatem odnajdujemy je w odmiennym środowisku kulturowym, zwłaszcza w grobie, można bowiem przypuszczać, że podczas ceremonii pogrzebowych ubierano zmarłych w odświetne szaty, to znalezisko takie może świadczyć o migracji konkretnej kobiety. W ten sposób J. J. Charpy tłumaczy znalezisko naszyjnika z miejscowości Obrnice, okr. Most, w Czechach, który znajduje ścisłe analogie w Szampanii (Charpy, Rovalet 1991, 166). W fazie LT B na terenie Czech i Moraw obserwuje się znaczne zróżnicowanie stroju kobiecego i niejednokrotnie możliwe jest wskazanie w materiale grobowym ozdób lub ich zestawów typowych dla zróżnicowanych tradycji lokalnych, co zdaniem V. Kruty potwierdza napływ kobiet z różnych rejonów Celtyki (Kruta 2006, 156). Wyposażenie najstarszych grobów z Belgradu-Karaburmy, kobiecych pochówków oznaczonych numerami 63 i 67, jest interpretowane jako świadectwo relacji celtyckich przybyszów z miejscowymi kobietami (Ljuština, Spasić 2012). Szereg dalszych przykładów podają W. Krämer i A. Lang, wskazując m.in. zestaw północnotyrolskich zapinek wraz z paciorkiem, brązowe części pasa typowe dla jastorfskich materiałów z międzyrzecza środkowej Łaby i Wezery, a pochodzące z oppidum w Manchingu, bądź znalezisko iberyjskiej klamry do pasa zidentyfikowanej na stanowisku w Magdalenenbergle koło Villingen, Kr. Schwarzwald-Baar (Krämer 1961; Lang 2002, 14). Przypuszczalnie niektóre groby z ziem polskich również można interpretować jako pochówki kobiet przybyłych z innych kręgów kulturowych. Powyższa uwaga dotyczy w pierwszym rzędzie bogatego grobu szkieletowego z Inowrocławia. Wyposażenie omawianego pochówka, oznaczonego numerem 54, obejmuje kolię paciorków, brązową bransoletę, brązowe kółko, brązową zapinkę kolankowatą, brązową szpilę z haczykowatą główką, pęsetę, dwa przęśliki i ceramikę (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, 43, 44; Ryc. 23, 24). Poza ceramiką, wszystkie elementy inwentarza znajdują analogie w kulturach południowych lub południowo-zachodnich i przypuszczalnie większość z nich jest importowana. Zestaw wyposażenia, jak również szkieletowy obrządek mogą sugerować, że w grobie 54 z Inowrocławia pochowano kobietę przybyłą z obcego kręgu kulturowego, chociaż pewna niespójność proweniencji poszczególnych elementów wyposażenia może budzić wątpliwości[16]. Być może świadectwem napływu kobiet są też znaleziska niektórych typów fibul (np. typu F lub G wg J. Kostrzewskiego[17]), jak również charakterystycznych dla kultury oksywskiej klamer do pasa znanych z zachodniej części Mazowsza (Dąbrowska 2006a, 45). W myśl tej zasady, za dowód pobytu kobiet z północy na ziemiach kultury lateńskiej mogą być też uznane jedno- i dwudzielne żelazne klamry do pasów, odkryte w Starém Hradisku i Bořitovie (Čižmář 2003, 40, 41; Ryc. 10:6–9; Tab. 27:7; 44:6). Należy jednak pamiętać, że opisane kryterium nie może być stosowane automatycznie. Masowo produkowane paciorki szklane stanowiły zapewne przedmiot handlu, mogły docierać do odbiorców w różnych kręgach kulturowych i wchodzić w skład kolii noszonych przez kobiety wywodzące się z różnych kultur. Nie sposób też, jak to proponowała J. Rosen-Przeworska, identyfikować znane z kultury przeworskiej znaleziska zoomorficznych brązowych klamer kobiecych pasów jako świadectwo obecności celtyckich kapłanek (Rosen-Przeworska 1964, 135, 136). Najpewniejszym sposobem identyfikacji imigrantów wydają się metody przyrodnicze, bazujące na pomiarach izotopów strontu i tlenu.

Identyfikacja grobów wędrownych rzemieślników lub osób, które z jakiegoś powodu opuściły swoje środowisko kulturowe nastręcza wiele problemów. Bez wyników specjalistycznych analiz przyrodniczych nie sposób stwierdzić, czy dana osoba jest przybyszem, a dokładniej, czy dorastała w środowisku odmiennym od tego, w którym została pochowana. Analiza typochronologiczna poszczególnych

[16] P. Łuczkiewicz przypuszcza, że pochowana kobieta pochodziła z kręgu celtyckiego (Łuczkiewicz 2012, 123, 124), jednak należy zauważyć, że w wyposażeniu brak jest jakiegokolwiek elementu charakterystycznego dla wyrtórczości rzemieślniczej kultury lateńskiej. Szklane paciorki są wprawdzie spotykane w kręgu celtyckim, ale reprezentują formy wywodzące się z basenu Morza Czarnego, podobnie jak brązowa bransoleta. Zapinka kolankowata również nie stanowi znaleziska typowego dla kultury lateńskiej, chociaż zabytki takie są niekiedy spotykane w strefie oppidów (Völling 1994, 164). Jedynie pęseta, kółko oraz szpila znadują analogie w kręgu celtyckim, lecz są to zabytki obecne na znacznych obszarach Europy i nie mają waloru wyznacznika kulturowego.

[17] W literaturze polskiej używa się często typologii zapinek J. Kostrzewskiego z podziałem na typy, a nie, jak w oryginale, na warianty, bowiem słowo „wariant" w polskojęzycznej terminologii archeologicznej jest kategorią systematyczną odzwierciedlającą podziały niższego rzędu, w obrębie podtypu lub odmiany (typ-podtyp-wariant lub typ-podtyp-odmiana-wariant). Zauważmy, że sam twórca podziału typologicznego używał w języku polskim terminu „odmiana" (Kostrzewski, Chmielewski, Jażdżewski 1965). Obecnie określenie „odmiana" jest używane w celu rozróżnienia dłuższych i krótszych okazów zaliczanych do typów A-C.

elementów wyposażenia grobowego bądź obrządek pogrzebowy pozwala jedynie na określenie, czy dane znaleziska wykazują cechy typowe dla danej kultury archeologicznej, czy też można je uznać za importy, ale określenie na tej podstawie pochodzenia bądź przynależności etnicznej zmarłego najczęściej wydaje się wątpliwe, zwłaszcza w przypadku pochówków męskich. Grób z Warszawy-Żerania uważany był przez J. Rosen-Przeworską za pochówek Celta, podobnie jak zespół z Opalenia (Rosen-Przeworska 1948, 233–238; 1964, 63–70, 120, 121, 252). Ta sama uczona uznała cmentarzysko w Brzozówce za miejsce pochówku *niewielkiej gromadki Celtów, która odłączyła od swych współplemieńców* (Rosen-Przeworska 1979, 105). Charakterystyczne, że ta sama uczona wskazywała błędy w metodologii G. Kossinny, który przyjął obrządek pogrzebowy za wyznacznik odróżniający „celtyckie" groby szkieletowe i „germańskie" pochówki ciałopalne (Kossinna 1907; Rosen-Przeworska 1964, 10, 113). Ostatnio P. Łuczkiewicz wysunął przypuszczenie, że człowiek pochowany w grobie 41 w Żukowicach mógł być Celtem (Łuczkiewicz 2009a, 82), zauważmy jednak, że w takim przypadku byłby to przybysz z odległej, zachodniej części Celtyki, zarówno bowiem umbo, jak i nożyce z omawianego zespołu znajdują analogie w dorzeczu Renu oraz we Francji, natomiast nie są spotykane w bliższym sąsiedztwie Śląska. Kolejnym Celtem pochowanym na ziemiach polskich mógłby być, według P. Łuczkiewicza, zmarły z Siemiechowa, gr. 25 (Łuczkiewicz 2012, 122, 123; Ryc. 12). Moim zdaniem, obecny stan badań nie pozwala na wysuwanie tak daleko idących hipotez, niepopartych wynikami badań pierwiastków śladowych w szczątkach kostnych[18].

Bardzo trudno jest wskazać w materiale archeologicznym ślady konfliktów militarnych, z którymi można by wiązać napływ importów mających charakter łupów bądź trybutów. Podstawą takiej identyfikacji jest zwykle konfrontacja źródeł archeologicznych z przekazami pisanymi potwierdzającymi konflikty i najazdy[19], a w przypadku ludności zamieszkującej ziemie polskie w młodszym okresie przedrzymskim nie dysponujemy jakimikolwiek wiarygodnymi wzmiankami. Osady kultury przeworskiej pozbawione są fortyfikacji, nie musi to jednak świadczyć o dobrosąsiedzkich stosunkach. Wprawdzie wzmianki Tacyta o strefach „wzajemnej trwogi" oddzielających poszczególne plemiona pochodzą z czasów późniejszych, ale istnienie oddzielnych regionów osadniczych, będących zapewne odzwierciedleniem relacji międzysąsiedzkich jest potwierdzone już w młodszym okresie przedrzymskim (Kolendo 1998e, 77–80). W opisie Germanów autorstwa Cezara znajdujemy wzmianki o pustkach osadniczych mających być wyznacznikiem prestiżu poszczególnych plemion oraz wzmianki o konfliktach między plemionami żyjącymi za Renem (Cezar, *Wojna galijska*, III, 28; IV, 1; IV, 3; VI, 5; VI, 23). Źródła pisane wskazują na istnienie militarnych kontaktów między przedstawicielami plemion germańskich i Celtami w interesującym nas okresie. Mam tu na myśli wędrówkę Cymbrów[20] ku siedzibom Bojów, a następnie Skordysków. Część badaczy jest zdania, że Cymbrowie wędrowali przez dorzecze środkowej Odry i Śląsk ku Morawom, być może przyczyniając się do upadku osady w Nowej Cerekwi bądź do kryzysu wrocławskiego skupiska osadniczego (Schulz 1929; Jahn 1932; Woźniak 1970, 233, 249, 250; Rudnicki 2012a, 44, 45). S. Sievers zauważyła, że uchwytne w materiale archeologicznym ślady załamania prosperity na oppidum w Manchingu odpowiadają „mniej więcej" czasom migracji Cymbrów, a następnie działalności Ariowista z lat 72–58 przed Chr. (Sievers 2013). Z drugiej jednak strony, Cezar poświadczał konflikty między Helwetami i Germanami, przy czym przekaz ten nie jest potwierdzony przez źródła archeologiczne (Cezar, *Wojna galijska*, I, 1). Zdaniem C. Redlich, czytelna nad Soławą i dolną Łabą koncentracja znalezisk brązowych kotłów z żelaznym brzegiem miała być wynikiem łupieżczych rajdów (Redlich 1980). Uważam jednak, że wspomniana koncentracja odzwierciedla raczej przebieg domniemanego szlaku komunikacyj-

[18] Abstrahuję przy tym od uwag J. Collisa, który wielokrotnie podkreślał różnice między etnonimem „Celt" a archeologicznym terminem „przedstawiciel ludności kultury lateńskiej" (Collis 2009, tam wcześniejsza literatura).

[19] Przykładowo, znaleziska małych szklanych paciorków „amforowatych" i pewnej odmiany toków z dorzecza środkowego Dunaju zostały zinterpretowane przez M. Schönfeldera jako ślady aktywności militarnej Celtów na południu Europy (Schönfelder 2007), ale takie określenie byłoby znacznie mniej wiarygodne, gdyby nie przekazy autorów antycznych opisujących najazdy przedstawicieli plemion celtyckich na Grecję i działalność najemników.

[20] Udział Teutonów w tej wyprawie nie jest potwierdzony. Uczeni zwracają uwagę, że Teutonowie pojawiają się na arenie dziejów dopiero w 109 r. przed Chr. (Florus, *Zarys dziejów rzymskich*, I, 38 III 3). Wprawdzie Appian, wzmiankując bitwę pod Noreą w 113 r., wymienia Teutonów jako jedyny etnonim (Appian, *Historia rzymska*, IV, 13), lecz nazwa ta, użyta ponad 260 lat po opisywanych wydarzeniach, przypuszczalnie oznacza generalnie Germanów (Alföldy 1974, 35, 36). Analizując przekazy Strabona i Cezara, F. Stähelin doszedł do wniosku, że pierwotne siedziby Teutonów znajdowały się na ziemiach Helwetów (Stähelin 1927, 43).

nego wiodącego wzdłuż wybrzeży Morza Północnego ku Bałtykowi i nie ma związku z aktywnością militarną skierowaną ku południowym siedzibom Celtów (Bochnak 2010a, 265, 266; Ryc. 12; 2010b, 404, 405; Ryc. 10). G. Domański sądził, że metalowe kotły z ziem polskich były częścią łupów zdobytych na terenie *Imperium Romanum*. P. Łuczkiewicz przypuszczał, że zaliczone przez niego do typu „bałkańskiego" umba z Dobrzankowa, gr. 34, Niechmirowa-Małej Wsi, gr. 508, Stupska, gr. 20/1988[21] oraz Błonia, gr. 182, mogą być świadectwem wędrówki Cymbrów (Łuczkiewicz 2006, 221). Pomijając problem identyfikacji umb typu „bałkańskiego", do którego powrócę w rozdziale II.3.10.2., należy zauważyć, że łączenie napływu tych militariów z wędrówką Cymbrów (a dokładniej z powracającymi na swe ziemie przedstawicielami kultury przeworskiej, którzy mieliby uprzednio do nich dołączyć) jest bardzo słabo ugruntowane źródłowo. P. Dulęba do grupy łupów wojennych zalicza znalezione na ziemiach polskich miecze ze stemplami. Badacz ten sądził, że wyobrażenia wybite na głowniach były nośnikiem przekazu magiczno-symbolicznego i z tego powodu opatrzone nimi miecze miałyby nie stanowić przedmiotu handlu (Dulęba 2006, 192). Opisana hipoteza zostanie rozpatrzona w dalszej części pracy.

Kolejnym, obok łupów, materialnym przejawem kontaktów międzykulturowych w kontekście militarnym mogą być monety wypłacane jako żołd. Trudno jednak identyfikować w ten sposób jakiekolwiek znaleziska z ziem polskich, ponieważ źródła pisane nie wspominają, by w ostatnich wiekach przed Chr. ludność z dorzecza Wisły uczestniczyła w konfliktach zbrojnych w charakterze najemników. Uważa się, że na ślady takiej działalności w odniesieniu do przedstawicieli kultury lateńskiej może wskazywać skład znalezisk monetarnych ze stanowiska Němčice-Víceměřice, datowanego od schyłku fazy LT B2 po LT C2 (Čižmář, Kolníková, Noeske 2008, 677, 682–690; Ryc. 11; 13), lecz brak jest jakichkolwiek przesłanek, by sądzić, że wydarzenia militarne w strefie śródziemnomorskiej wywarły wpływ na ludność formujących się wówczas kultur zlatenizowanych na ziemiach polskich[22]. M. Rudnicki przypuszcza, że osada w Nowej Cerekwi, wraz z ośrodkami w Němčicach i Roseldorf, mogła pełnić rolę punktu werbunkowego dla wojowników chętnych do służby najemnej na południu Europy (Rudnicki 2012b, 49), jednak nie sposób chyba wykazać, że obecne na ziemiach zajętych przez osadnictwo kultury przeworskiej importowane monety celtyckie stanowiły formę zapłaty dla najemników. M. Bednarek podaje, że na stanowisku w Nowej Cerekwi znaleziono blisko 300 monet (Bednarek 2013, 115). Wiadomo, że w czasie wojny galijskiej członkowie elit celtyckich utrzymywali oddziały jeźdźców (Cezar, *Wojna galijska*, I, 18), więc idea żołdu wypłacanego w monetach celtyckich jawi się jako dość prawdopodobna, jednakże brak jest przekazów świadczących, by wśród wspomnianych wojowników konnych byli przedstawiciele plemion germańskich, skądinąd cenieni za swe umiejętności jeździeckie, a na ziemiach polskich niemal nie spotykamy monet galijskich[23].

Ślady kontaktów politycznych i darów dyplomatycznych między Celtami a ich północno-wschodnimi sąsiadami są bardzo trudne do uchwycenia. F. Fischer podjął próbę identyfikacji darów dyplomatycznych poświadczających relacje Celtów z przedstawicielami kultur śródziemnomorskich. Badacz ten, bazując na nielicznych źródłach pisanych, znaleziskach archeologicznych oraz analogiach etnograficznych, wskazał grupę importów o charakterze prestiżowym, które mogły trafić w ręce przedstawicieli elit późnohalsztackich bądź wczesnolateńskich jako dary dyplomatyczne (Fischer 1973). Uchwycenie podobnych praktyk w relacjach ludności kultury lateńskiej i przedstawicieli kultur środkowoeuropejskiego *Barbaricum* natrafia na szereg trudności. Wprawdzie w Północnej Europie występują luksusowe importy celtyckie lub utrzymane w celtyckiej stylistyce, jak kotły z Gundestrup, Brå, Sophienborga, Rynkeby i Ringsebølle lub też wozy (Kaul 2007, 333–339, 341–343; Ryc. 9-19; 24; 25), jednak mechanizm ich napływu (lub miejscowej produkcji) nie jest w pełni poznany i uważam, że nie można jednoznacznie określać ich stosowanymi przez Fischera terminami *Gast-* lub *Staatsgeschenk*. Uwaga ta dotyczy również importów nieco niższej rangi, w tym znalezisk spotykanych na ziemiach polskich, jak miecze w pochwach zdobionych okładzinami *opus interrasile*, toporek halabardowaty, hełm lub kotły z żelaznym brzegiem. Być może znaleziska umb taśmowatych typu B wg Bochnaka (typu Nierstein) potwierdzają kontakty „dyplomatyczne"

[21] Zespół znany też jako pochodzący z grobu 20/88 i takiego określenia używam w dalszej części pracy.

[22] M. Rudnicki za M. Grygielem przyjmuje, że kultura przeworska zaczęła wykształcać się dopiero w młodszym stadium fazy A1, więc część emisji poprzedzałoby powstanie kultury przeworskiej (por. Dymowski, Rudnicki 2012, 250).

[23] Jedyną opublikowaną monetą zachodnioceltycką z ziem polskich pozostaje wyżej wzmiankowane problematyczne znalezisko z Gdańska-Świętego Wojciecha.

ludności kultury przeworskiej z ludami zachodniej Europy, lecz i tu trudno o jednoznaczne dowody.

Zjawiska takie jak lokalna produkcja monet wzorowanych na emisjach celtyckich pozwalają domyślać się, że na niektórych terenach zajętych przez osadnictwo kultury przeworskiej w skład lokalnych elit mogli wchodzić też imigranci celtyccy (Dymowski, Rudnicki 2012, 251; Rudnicki 2012b, 60, 61). Na istnienie tego rodzaju osady w rejonie Kalisza zwrócił ostatnio uwagę P. Łuczkiewicz, przy czym badania wykopaliskowe wspomnianego stanowiska jeszcze się nie zakończyły (Łuczkiewicz 2012, 124). Prowadzone wciąż badania terenowe dokumentujące nowe fenomeny kulturowe, a także zauważalny od przełomu XX i XXI wieku wzrost liczby znalezisk przypadkowych pozwalają domniemywać, że obowiązujące ustalenia dotyczące relacji ludności zamieszkującej ziemie polskie z przedstawicielami kultury lateńskiej mogą ulec znacznemu przewartościowaniu. Z zagadnieniem tym wiąże się problem związku lugijskiego opisywanego przez Tacyta (Tacyt, *Germania*, 43), a identyfikowanego często jako ludność kultury przeworskiej. J. Kolendo przypuszczał, że nazwa *Lugii* odnosiła się pierwotnie do aktywnej grupy celtyckiej, która dołączyła do germańskich mieszkańców ziem polskich i stworzyła potęgę tego *wielkiego ludu* (Kolendo 2005, 113, 114, tam wcześniejsza literatura). Należy jednak zauważyć, że etnonim *Lugii* to termin użyty przez informatora Tacyta i nie wiadomo, czy była to również nazwa, którą mieszkańcy południowej i środkowej Polski sami się określali. Jak zauważył J. Kolendo, określenie etymologii tego słowa nie przesądza o etnosie (Kolendo 2005, 113). Uważam, że nazwa *Lugii* może istotnie pochodzić z języka celtyckiego, jednak nie daje to podstawy do określenia przynależności etnicznej członków plemion zaliczanych do *Lugiorum Nomen*, podobnie jak np. etnonim *Niemcy* nie oznacza, że nazywani tak ludzie są Słowianami, jakkolwiek słowo to pochodzi z języka słowiańskiego.

Część badaczy zwraca uwagę, że problematyka napływu importów wiąże się ściśle z transferem dóbr niematerialnych (Venclová 2002a; Pierrevelcin 2012, 37–41). W odróżnieniu od importów materialnych, które są przekazywane, tj. wędrują od „oferenta" do „klienta", idee i informacje mogą się rozprzestrzeniać, jednocześnie wciąż pozostając w gestii „oferenta", a „klient" może stać się „pośrednikiem", zarazem zachowując i przekazując niematerialne dobra. N. Venclová wydzieliła trzy główne grupy dóbr wiążące się z przekazywaniem dóbr drogą bezpośredniego[24] kontaktu przedstawicieli odrębnych kręgów kulturowych:

- umiejętności, tj. techniki, technologie i strategie,
- zachowania, czyli postawy społeczne, rytuały, ceremonie i zwyczaje,
- ideologie (Venclová 2002a).

Przedstawiony tu podział może być oczywiście przedmiotem dyskusji; niewykluczone, że poszczególne składowe łączyły się ze sobą, tworząc dodatkowe kombinacje, np. technologie są często wiązane z rytuałami, co udokumentował M. Eliade w przypadku metalurgii (Eliade 1993, 52–73). Kontakty przedstawicieli kultury lateńskiej z ludnością zamieszkującą ziemie polskie w młodszym okresie przedrzymskim nie ograniczały się tylko do sfery obejmującej transfer dóbr materialnych, ale obejmowały też przekaz wartości lub umiejętności niematerialnych, które jednak dają się pośrednio identyfikować w materiale archeologicznym. Mam tu na myśli transfer zróżnicowanych technologii znajdujących odzwierciedlenie w gospodarce oraz elementy obrządku pogrzebowego.

II.3. ZRÓŻNICOWANIE IMPORTÓW CELTYCKICH

Podstawą rozważań o napływie importów celtyckich na ziemie zajęte w młodszym okresie przedrzymskim przez ludność kultury przeworskiej i oksywskiej są studia źródłoznawcze. Wykorzystany w pracy korpus importów lateńskich liczy około 514 znalezisk[25] ze 167 stanowisk kultury przeworskiej i 45 stanowisk kultury oksywskiej. Liczebność poszczególnych kategorii zabytków proweniencji

[24] Bezpośredniego, ponieważ w kulturze celtyckiej pismo było wykorzystywane w bardzo ograniczonym zakresie.

[25] W tej liczbie znajdują się również pojedyncze znaleziska o nieokreślonej przynależności kulturowej, jak również zniekształcone fragmenty przetopionych przedmiotów szklanych, spośród których nie wszystkie muszą być pozostałościami paciorków celtyckich, a także fragmenty importowanej ceramiki, które mogą pochodzić z jednego lub kilku naczyń. Miecze wraz z pochwami i ewentualnie metalowymi częściami pasa zostały uznane za komplety i uwzględniono je jako pojedyncze importy. Już po złożeniu niniejszej pracy do druku trafił w moje ręce tom *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. A. Jaszewska, Zielona Góra 2012. Wzmiankowanych w nim zabytków celtyckich nie uwzględniłem w katalogu, podobnie jak innych znalezisk, o których można znaleźć informacje na stronach internetowych, a o których wiem, że czekają na publikację (np. miecz z Siarzewa, pow. aleksandrowski, http://www.muzeum.wloclawek.pl/pl/news.php?id=31 lub znaleziska z Kwiatkowa, pow. turecki, http://archeologia.uni.lodz.pl/wielokulturowy-kompleks-osadniczy-ze-stanowiska-kwiatkow-11-gm-brudzew/).

celtyckiej została podana w poświęconych im podrozdziałach II.3.1. – II.3.1.9, a także w rozdziale XII. Z całą pewnością nie jest to lista kompletna. Znakomita większość importów to znaleziska sepulkralne. Inwentarze grobowe są zachowane w różnym stopniu, niekiedy poważnie zniszczone lub zdekompletowane. Ogień stosu pogrzebowego całkowicie niszczył dary z substancji organicznych, poważnie uszkadzał przedmioty wykonane ze stopów miedzi oraz ze szkła, a postdepozycyjne procesy korozyjne prowadziły do dalszej degradacji wyposażenia grobowego. Często trudno jest określić liczbę i charakter przedmiotów brązowych, które pod wpływem stosu przekształciły się w niekształtne grudki metalu. Ta sama uwaga dotyczy również zabytków szklanych, które niejednokrotnie są znajdowane jako stopione kawałki zżużlonego szkła (Lista III.10) lub jako okruchy niezidentyfikowanych przedmiotów oraz fragmentów ceramiki. Z drugiej strony, co wielokrotnie podkreślano, wśród zabytków, które zachowały się w stosunkowo dobrym stanie, często bardzo trudno jest odróżnić importy od lokalnych imitacji. Przypuszczalnie wśród zapinek, nożyc oraz ostróg z ziem polskich kryje się znacznie więcej importów, niż udało mi się zidentyfikować. Uwaga ta dotyczy też mieczy oraz grotów broni drzewcowej. Zgodnie z założeniem przedstawionym we wstępie, poniższa analiza uwzględnia w pierwszym rzędzie przedmioty, których celtycka proweniencja jest pewna lub bardzo prawdopodobna.

II.3.1. Zapinki

Fibule stanowią szczególną kategorię zabytków charakterystycznych dla ziem polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Stanowiły one popularną część stroju i są relatywnie często spotykane w zespołach grobowych. Rozpowszechnienie zapinek jest uważane za jeden z przejawów latenizacji i wielu uczonych podkreśla, że większość fibul używanych przez ludność zamieszkującą ziemie polskie w ostatnich wiekach przed Chr. posiada analogie w świecie celtyckim. Niejednokrotnie są one czułym wyznacznikiem chronologicznym, a ponieważ większość z nich stanowi formy interkulturowe, to mogą być podstawą do synchronizacji lokalnych systemów datowania.

Określenie, które typy zapinek zostaną zaliczone w poczet bazy źródłowej niniejszej pracy, nie było proste i częściowo pozostaje skutkiem arbitralnie podjętej decyzji. Z analizy wykluczyłem zapinki typu G wg J. Kostrzewskiego, określane też często jako wariant J wg R. Beltza. W środowisku kultury oksywskiej i przeworskiej są one najprawdopodobniej importami. Występują one na Ziemi Chełmińskiej (przede wszystkim na cmentarzysku w Podwiesku) oraz nad dolną Wisłą. Rzadziej spotykane są w północnej i wschodniej części kultury przeworskiej; dwa egzemplarze znane są z Kruszy Zamkowej, stan. 13, gr. XXVII, a cztery z Mazowsza (Kokowski 1989, Ryc. 41:9.11.12.15; Bokiniec 2008, 34–36; Dąbrowska 2008, 28; Maciałowicz 2009, 140; przypis 120). Dwa kolejne okazy pochodzą z Charłupi Małej, gr. 6 (Kurowicz, Olędzki 2002, 14, 49; Tabl. IV/6:1.2). A. Maciałowicz wzmiankuje jedno niepewne, wymagające weryfikacji znalezisko ze Śląska (Maciałowicz 2009, 140). Fibule typu G znane są też z terenów grupy gubińskiej. Omawiane zapinki były przedmiotem studiów J. Wernera oraz S. Rieckhoff-Pauli (Werner 1955, 195; Mapa 2; Rieckhoff-Pauli 1983, 98–102). W kolejnych latach uzupełniano bądź uściślano wcześniejsze ustalenia (Völling 1994, 151–159, Ryc. 1; 2; Lista 1; Demetz 1999, 113, 114, 255, 256; Lista XIX; Mapa 34; Tabl. 28:3–5; Brandt 2001, 82, 83; Bockius, Łuczkiewicz 2004, 26–32; Lista 7; Mapa 10). Fibule typu G występują powszechnie na pograniczu Brandenburgii i Meklemburgii; w strefie, gdzie mieszały się wpływy kultury lateńskiej i jastorfskiej. Były również spotykane na oppidach środkowoniemieckich, a także czeskich i morawskich. Pojedyncze okazy znane są ze strefy alpejskiej. R. Gebhard uważał znaleziska ze strefy kultury lateńskiej za importy germańskie, lecz opinia ta została podważona przez T. Völlinga (Gebhard 1991, 34, 120; Tabl. 12:203, 204; Völling 1994, 154, 155; Ryc. 3). Okazy z kilkoma pierścieniami rozmieszczonymi symetrycznie na przylegającej do kabłąka nóżce spotykane są głównie na stanowiskach kultury lateńskiej oraz na obrzeżach kręgu celtyckiego, natomiast zapinki z pojedynczym pierścieniem występują przede wszystkim na Nizinie Północnoniemieckiej (Völling 1994, 153, 154; Ryc. 2; Demetz 1999; Tabl. 28:3–5; Brandt 2001, 82, 83). Przeważająca część znalezisk z ziem polskich posiada pojedyncze pierścienie, typowe dla okazów pochodzących z obszaru kultury jastorfskiej. Większość badaczy uznaje, że napływ zapinek typu G na ziemie polskie wiąże się z oddziaływaniami kultury jastorfskiej (Bokiniec 2008, 36; Dąbrowska 2008, 109, 191, 192). Odmienne stanowisko prezentowali A. Cofta-Broniewska i J. Bednarczyk, którzy dopuszczali możliwość lokalnej wytwórczości omawianych fibul

na terenie Kujaw (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, 83, 84). Moim zdaniem, powyższa hipoteza nie jest wsparta przekonującymi argumentami i przychylam się do opinii T. Dąbrowskiej, która traktuje zapinki typu G w kulturze przeworskiej jako importy z kręgu kultury jastorfskiej lub oksywskiej. Niewykluczone, że fibule te są śladem migracji pojedynczych osób (najprawdopodobniej kobiet) trafiających w obce społeczności (Dąbrowska 2006a, 45; 2008, 109, 191, 192).

Wprawdzie ramy chronologiczne niniejszej pracy obejmują młodszy okres przedrzymski, ale schyłek tego odcinka czasowego przypada na koniec świata celtyckiego, powstanie prowincji rzymskich i te wydarzenia znajdują odbicie w strukturze importów napływających na ziemie polskie. Pojawiają się przedmioty wywodzące się z tradycji celtyckich, lecz produkowane już na terenach państwa rzymskiego. Ich napływ nie ustaje wraz ze schyłkiem młodszego okresu przedrzymskiego, lecz znajduje kontynuację w okresie rzymskim.

Należało arbitralnie zdecydować, czy do bazy źródłowej zaliczyć zapinki, których produkcja przypada na schyłek niezależności plemion celtyckich i jest kontynuowana już po utworzeniu prowincji rzymskich (por. Dąbrowska 2003, 155–157; Nowakowski 2009, 107, 108, 110–112). Uwaga ta dotyczy w pierwszym rzędzie fibul A.18, ale też zapinek typu A.241, Jezerine i Idrija oraz innych form typowych dla przełomu er i reprezentujących tradycje celtyckie. Z uwagi na fakt, że wczesne odmiany zapinek A.18 znane są z oppidów, a niektóre znaleziska z ziem polskich mogą być datowane relatywnie wcześnie (Kacice, gr. 1/64 i Oblin, gr. 95), okazy te uwzględniono w analizie importów celtyckich na ziemiach polskich. W pracy pominięto natomiast pozostałe typy zapinek, których chronologia obejmuje ostatnie lata niezależności ludów celtyckich i początek funkcjonowania prowincji rzymskich, zwłaszcza że reprezentujące je znaleziska z ziem polskich były ostatnio szczegółowo omawiane. Nie uwzględniono zatem nielicznych okazów reprezentujących typ 241 wg O. Almgrena. Z ziem polskich znane są tylko dwa egzemplarze tych fibul, z Oblina, gr. 10, oraz z Sułowa, znal. luźne (Petersen 1936, 222, Ryc. 10:1; Czarnecka 1995). Problem rozpowszechnienia zapinek A.241 został obszernie zaprezentowany przez K. Czarnecką (Czarnecka 1995). Omawiane fibule wywodzą się przypuszczalnie z zapinek typu Nauheim i bez wątpienia reprezentują tradycje celtyckiego rzemiosła, jednak ich początek wiąże się z końcem oppidów i wojną galijską, a *gros* produkcji przypada na czasy, gdy Galia była już prowincją rzymską (Czarnecka 1995, 93, 94). Pominięto też kolejną formę zapinek galijskich, których występowanie przypada na drugą połowę I w. przed Chr. i pierwszą połowę I w. po Chr., tj. brązowe fibule typu 11b wg M. Feugère'a (Feugère 1985, 247–253; Ryc. 24; Rieckhoff 1995, 61). Z ziem polskich znane są dwa znaleziska zapinek tego typu, z Lasów, pow. sztumski, gr. 12, oraz z Nowego Targu, pow. sztumski, gr. 127 (Andrzejowski, Martens 1995, 52, 67; Margos 2000; Łuczkiewicz 2007, Ryc. 3; Bochnak 2010a, 255; Ryc. 1:1). Chronologia wspomnianych zespołów grobowych obejmuje schyłek młodszego okresu przedrzymskiego i początek okresu wpływów rzymskich, a zatem mieści się w horyzoncie występowania fibul typu 11 w Galii. W rozważaniach nad importowanymi zapinkami celtyckimi na ziemiach polskich pominięto też fibule typu Jezerine, które są traktowane jako przejaw przetrwania tradycji celtyckich w prowincjach rzymskich za czasów Augusta (Dąbrowska 1988, 207; Gostenčnik 2003; Pernet et al. 2006, 107, 108). Znaleziska wspomnianych fibul z ziem polskich oraz przyległych terenów Litwy były przedmiotem szczegółowych studiów W. Nowakowskiego, J. Okulicza-Kozaryna, A. Żórawskiej, T. Dąbrowskiej i P. Poleskiej, a ich ustalenia nie uległy dezaktualizacji (Nowakowski 1985, 67; 1996, 220; Tabl. XV:2; 2004/2005, 7–9; Ryc. 1, 2; 2009, 111, 112; Okulicz-Kozaryn, Nowakowski 1996, 167; Ryc. 4; Żórawska 2001; Dąbrowska 2003, 155; Poleska 2006, 151, 152). Z bazy źródłowej wykluczono też zapinki typu Idrija. Z ziem polskich pochodzą trzy egzemplarze tego typu, z czego dwa z terenów kultury przeworskiej (Gołębiewo, gr. 4/2006, Rzężawy, gr. 22), a jeden z grupy tynieckiej (Kryspinów, gr. 122). Fibule typu Idrija były ostatnio przedmiotem studiów A. Maciałowicza, który zasadnie podkreśla, że formy te mogą wyznaczać najstarszy horyzont rzymskich importów, mimo że początek ich produkcji przypada na schyłek niezależności plemion celtyckich w dorzeczu górnej Sawy i Drawy (Maciałowicz 2010, 376–380).

Omawianie znalezisk fibul prowincjonalnorzymskich o tradycjach celtyckich wykraczałoby poza ramy niniejszej pracy, zatem również wykluczyłem je z analizy, uznając ich napływ za element relacji *Barbaricum* ze światem rzymskim. Dlatego też pominięto młodsze formy, jak np. zapinki typu

A.67 lub A.236, które niekiedy współwystępują w zespołach zwartych z zabytkami typowymi dla schyłku młodszego okresu przedrzymskiego, lecz liczniej są reprezentowane w inwentarzach datowanych na początki okresu wpływów rzymskich. W analizie pomijam również zapinki zoomorficzne, wywodzące się z tradycji celtyckiej, lecz wykonane w pracowniach prowincjonalnorzymskich. Mam tu na myśli emaliowaną fibulę w kształcie żaby (wg E. Kaszewskiej miała ona formę jaszczurki, jednak należy zauważyć, że wyobrażone na tarczy zapinki zwierzę nie ma ogona) z wczesnorzymskiego zespołu z Zadowic, gr. 535 (typ 29a2 wg Feugère'a) oraz leontomorficzne fibule z Kołozębia i Gąsek (Kaszewska 1975a, 153, 155; Ryc. 11:a; Feugère 1985, 382, 386, 390, 397, 398; Ryc. 62; Tabl. 157:1981, 1982; Pyrgała, Tomaszewska 1986, 351–366; Cofta-Broniewska 1993, 216; Ryc. 15). Z opracowania wyłączono też zapinki ze zwierzęcą główką, tzw. *Tierknopffibeln*, które na ziemiach polskich występują przede wszystkim u progu okresu wpływów rzymskich, a z całą pewnością po upadku kultury lateńskiej (Demetz 2000; Rudnicki 2009, 317; Ryc. 11; Łuczkiewicz 2012, 114; Ryc. 4). Pominąłem również fibule typu A.2a wg Almgrena, odpowiadające części fibul typu O wg Kostrzewskiego. Są to formy szeroko rozprzestrzenione w Europie, występują od dorzecza Renu po dorzecze Wisły, przy czym zauważalna koncentracja zaznacza się na terenie Czech (Völling 1994, 222–226; Tab. 15; Droberjar 1999). Chronologia zapinek typu A.2 w Europie wskazuje jednoznacznie, że ich rozwój przypada na okres po załamaniu dominacji celtyckiej. Ich geneza nie jest wyjaśniona; być może wywodzą się od fibul typu A.18 lub zapinek typu Aucissa, przy czym E. Bokiniec wskazuje słabości tej ostatniej teorii, podkreślając różnice między masywnymi fibulami Aucissa i wczesnymi, delikatnymi okazami typu A.2 (Bokiniec 2008, 50). Najmłodsze zapinki typu A.2 na ziemiach polskich pochodzą z zespołów zwartych datowanych na początek okresu wpływów rzymskich.

Określenie proweniencji poszczególnych zapinek pochodzących z ziem polskich, a tym samym nakreślenie ram bazy źródłowej, jest bardzo trudne. Prawdopodobnie wśród większości typów fibul istnieją importy (niekoniecznie ze strefy lateńskiej) oraz lokalne imitacje, lecz ich rozróżnienie najczęściej nie jest obecnie możliwie. Kryterium surowca może być tu pomocne tylko w ograniczonym stopniu. Można domniemywać, że zapinki wykonane z metali nieżelaznych są importami, jednak nie muszą one pochodzić z kręgu celtyckiego, a ponadto nie oznacza to zarazem lokalnej proweniencji wszystkich fibul żelaznych. W świecie celtyckim żelazo zdecydowanie dominuje jako surowiec do wyrobu zapinek; w Manchingu zaledwie ok. 20% okazów to egzemplarze brązowe, a R. Gebhard jest zdania, że i ten udział jest zawyżony, ponieważ na stanowiskach osadowych drobne, nieprzepalone przedmioty żelazne z reguły zachowują się bardzo słabo (Gebhard 1991, 4, 96). Z drugiej strony, wykonanie żelaznej zapinki nie jest bardzo trudne i nie wymaga wysoko wyspecjalizowanego instrumentarium, nie jest materiałochłonne, a po opanowaniu warsztatu stosunkowo szybko można produkować powtarzalne egzemplarze fibul. T. Dąbrowska przypuszcza, że fibula z Gródka, pow. wysokomazowiecki, gr. 82, to wyrób lokalny, nieudolne naśladownictwo zapinki typu Nauheim (Dąbrowska 2006a, 49, 50; 2008, 29). Należy przy tym zaznaczyć, że nie oznacza to automatycznie, iż inne, precyzyjnie wykonane okazy są importami. Znamy wszak wiele zapinek innych typów, przypuszczalnie wykonanych przez miejscowych rzemieślników, które reprezentują wysoki poziom wykończenia detali. Za przykład mogą posłużyć okazy zapinek typu M z Oblina, gr. 26a, lub typu N z Niedanowa, gr. 149 (Ziemlińska-Odojowa 1999, 34, 111; Tabl. XLIII.149:2; Czarnecka 2007a, 16, 17; Tabl. XXII:1; Dąbrowska 2008, 30; Ryc. 8:3, 4). Zapinki były produktem znacznie bardziej masowym niż miecze i wiele z nich mogło powstawać w miejscowych warsztatach, znajdując odbiorców w ramach wymiany lokalnej.

Bardzo problematyczną kwestią jest pochodzenie zapinek miseczkowatych (Lista I.8.). Z jednej strony, są one powszechnie reprezentowane w późnym horyzoncie oppidów czesko-morawskich oraz występują we wcześniejszych materiałach III fazy grupy tynieckiej (Poleska 2006, 149) i bez wątpienia stanowią formę charakterystyczną dla kultury lateńskiej. Z drugiej strony, przedstawiona przez P. Harasima analiza rozprzestrzenienia zapinek miseczkowatych, licznie spotykanych w kulturze oksywskiej, wykazała, że występują one na nieco innym obszarze niż przedmioty uważane bezdyskusyjnie za importy lateńskie (Harasim 2011, 230, 231). Ta obserwacja dała wspomnianemu badaczowi podstawę do sformułowania tezy o lokalnej genezie przynajmniej części zapinek miseczkowatych, trudno bowiem jest przyjąć odmienny model dystrybucji dla jednego tylko typu importowanych

zapinek. Dodatkowo, P. Harasim wskazał zapinki łączące cechy fibul miseczkowatych i lokalnych form typu K, co stanowi ważny argument przemawiający za adaptacją pewnych elementów konstrukcyjnych typowych dla zapinek typu J. Stosunkowo prosta budowa i fakt, że wszystkie znane z kultury oksywskiej fibule miseczkowate zostały wykonane z żelaza, również wspierają hipotezę o lokalnej genezie choćby niektórych okazów tego typu (Harasim 2011, 231). Zapinki typu J i Nauheim na terenach kultury przeworskiej występują w jednym horyzoncie chronologicznym, natomiast na terenach kultury oksywskiej, zwłaszcza na jej wschodnich i północnych terenach, fibule miseczkowate są spotykane dłużej, współwystępując jeszcze z zapinkami typu M i N (Bokiniec 2008, 188, 189). Takie zróżnicowanie chronologiczne może świadczyć o odmiennościach w rozpowszechnianiu się zapinek typu Nauheim i miseczkowatych w kulturze przeworskiej i oksywskiej. Uznając słuszność argumentów P. Harasima, traktuję zapinki typu J jako grupę, w której znajdują się zarówno okazy importowane, jak i lokalne naśladownictwa.

II.3.1.1. Długie, ornamentowane zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej

Zapinki typu A

Zapinki typu A to fibule konstrukcji środkowolateńskiej, o niskim, łukowatym kabłąku i górnej cięciwie. Niekiedy za wyróżnik typu A uważa się obecność zdobienia na nóżce (Peschel 1978, 92), jednak takie ujęcie stoi w sprzeczności ze skrótowym opisem J. Kostrzewskiego (Kostrzewski 1919, 255). Szeroko zakreślona definicja sprawia, że do typu A zaliczane są okazy bardzo zróżnicowane, zarówno pod względem wymiarów i proporcji, jak i zdobienia, a nawet surowca. T. Dąbrowska wykazała, że rozmiary i proporcje zapinek typu A mają walor wyznacznika chronologicznego; formy dłuższe są z reguły starsze, natomiast formy krótsze i młodsze posiadają wyżej wysklepione kabłąki (Dąbrowska 1988, Tab. 1:11, zest. 5, 6). Do cech diagnostycznych zalicza się też długość nóżki. Kryterium to, uwzględnione przez R. Gebharda w typologii zapinek z Manchingu, zachowuje aktualność również w odniesieniu do znalezisk z ziem polskich, jakkolwiek tylko nieliczne znaleziska z ziem polskich charakteryzują się proporcjami i wymiarami typowymi dla zapinek grup 13–15 wg Gebharda (Gebhard 1991, 15, 16, 80, 81). Niektóre z fibul typu A przypuszczalnie są importami, jednak precyzyjne wskazanie okazów obcej proweniencji i określenie ich pochodzenia (bo wszak mogą się one wywodzić z różnych kultur, nie tylko z kręgu lateńskiego) jest bardzo trudne, być może wręcz niemożliwe. Większość zapinek typu A, zarówno długich, jak i krótkich, znajduje analogie w materiałach kultury lateńskiej, jednak podobieństwo to nie może być podstawą do zaliczenia ich *en bloc* w poczet importów celtyckich, są to bowiem formy stosunkowo proste i, jak wspomniano, ich wykonanie zapewne nie stanowiło trudności dla miejscowych rzemieślników. Można domniemywać, że importami są odmiany dłuższe, datowane na początek kultury przeworskiej, tj. czas, kiedy lokalna metalurgia nie była jeszcze rozwinięta, jednak domniemanie to trudno jest udowodnić. Ponadto, nie wszystkie zapinki obcej proweniencji muszą być importami celtyckimi. E. Bokiniec wskazuje, że pojawienie się długich odmian zapinek typu A i B w kulturze oksywskiej jest raczej związane z oddziaływaniami płynącymi z terenów kultury jastorfskiej niż z impulsami przeworskimi (Bokiniec 2008, 237, 241). Dobrym przykładem ilustrującym złożoność tej problematyki jest zapinka z Rumi, gr. 335, która ostatnio była przedmiotem drobiazgowej analizy A. Maciałowicza. Wspomniany badacz wskazał w budowie i ornamentyce tej środkowolateńskiej fibuli zarówno cechy typowe dla kultury celtyckiej, jak i jastorfskiej, a także podjął próbę rekonstrukcji kierunków tych inspiracji (Maciałowicz 2011, 104–107; Ryc. 15).

Z ziem polskich znane są znaleziska długich, niejednokrotnie ornamentowanych zapinek typu A, i są one najczęściej łączone z kulturą przeworską (**Ryc. 2**), jednak z uwagi na fakt, że znaczna ich część to odkrycia luźne, bez kontekstu, taka atrybucja jest niekiedy podważana (Dąbrowska 1988, 15–19). Argumentem pozwalającym poddać w wątpliwość wiązanie wspomnianych znalezisk z kulturą przeworską jest fakt, że niektóre długie zapinki występują w grobach kultury jastorfskiej, np. w Starych Koczargach (Andrzejowska, Andrzejowski 1997). Powyższe uwarunkowania sprawiają, że niezmiernie trudno jest zestawić pełną listę importowanych zapinek celtyckich z zespołów kultury przeworskiej i oksywskiej. Poszczególne egzemplarze mogą być przedmiotem polemik zarówno ze względu na swoją domniemaną proweniencję, jak i na lokalny kontekst kulturowy.

Obecnie znamy około sześć-siedem zapinek typu A z terenu zajętego przez kulturę przeworską, ale najwyżej połowa z nich pochodzi z zespołów

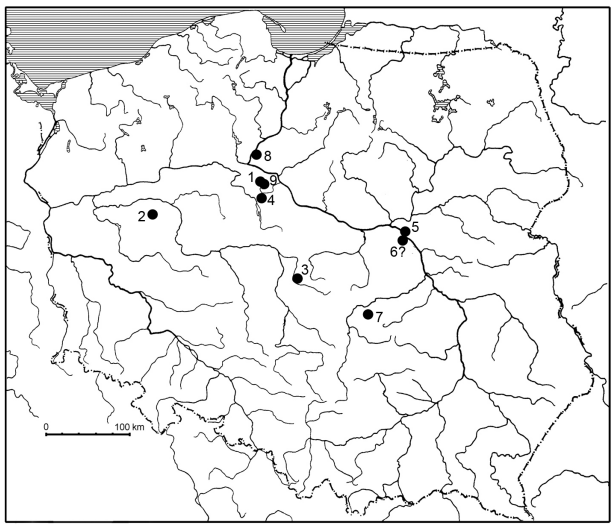

Ryc. 2. Rozprzestrzenienie długich, zdobionych zapinek typu A. Numeracja wg listy I.1.

Abb.2. Verbreitung der Fibeln var. A nach Kostrzewski. Nummerierung nach Liste I.1.

zwartych (Lista I.1.; **Ryc. 2–4**). Długa zapinka typu A znana jest z Warszawy-Wilanowa, gr. 31 (**Ryc. 4:1**), jednak jest ona zachowana fragmentarycznie i nie wiadomo, czy pierwotnie posiadała zdobioną nóżkę. Nóżkę taką posiadała fibula z grobu jamowego z Dąbrowy Biskupiej, jednak przynależność kulturowa tego zespołu do kultury przeworskiej była poddawana w wątpliwość przez M. Grygiela, którego zdaniem inwentarz nawiązywał do kultury jastorfskiej (Bohnsack 1938, 11; przyp. 9; Tabl. I:2; Grygiel 2004, 56). Nie odnotowano, by w tym odkrytym w 1912 roku grobie znajdowała się jakakolwiek ceramika, a zatem nie dysponujemy wyznacznikiem kulturowym, który mógłby jednoznacznie określić przynależność tego zespołu. Tym niemniej, groby jamowe są spotykane zdecydowanie częściej w kulturze przeworskiej, zwłaszcza w jej najstarszej fazie, niż w kulturze jastorfskiej, dla której bardziej typowe są „czyste" pochówki popielnicowe. Stanowiąca część wyposażenia półksiężycowata brzytwa istotnie znajduje dobre analogie w kulturze jastorfskiej, ale M. i J. Andrzejowscy wskazują na występowanie okazów półksiężycowatych również w materiałach pomorsko-kloszowych (Andrzejowska, Andrzejowski 1997, 94, 95; Dąbrowska 2008, 58). Podobne egzemplarze znane są ze stanowisk przeworskich w Kajęcinie (ob. część miasta Góra, pow. górowski) oraz w Setropiu, pow. płocki (Kostrzewski 1921, 118; Ryc. 4; Pescheck 1939, 173, 176; Ryc. 134:5) i moim zdaniem znaleziska te (zwłaszcza brzytwa z Kajęcina) stanowią lepszą analogię do okazu z Dąbrowy Biskupiej niż przywoływana przez M. Grygiela brzytwa z jastorfskiego grobu ze Starych Koczargów. W skład omawianego inwentarza wchodziła też osełka, przypuszczalnie stanowiąca komplet z brzytwą, jednak znalezisko to nie posiada waloru wyznacznika kulturowego. Wyposażenie grobu z Dąbrowy Biskupiej wykazuje cechy spotykane w kulturze jastorfskiej, ale obecne również w kulturze przeworskiej (kształt brzytwy) oraz elementy typowe dla kultury przeworskiej (jamowa forma grobu) i jestem zdania, że zespół ten należy wiązać raczej z tą ostatnią jednostką kulturową.

Kolejnym zespołem, który zawierał długą, ornamentowaną zapinkę typu A, jest inwentarz grobu 35 z Zarębowa, pow. aleksandrowski (Tetzlaff 1962, 146, 148; Ryc. 4b; 1967, Ryc. 23, 24). M. Grygiel wskazuje na podobieństwo ceramiki z omawianego grobu do jastorfskich znalezisk z Brześcia Kujawskiego i zwraca uwagę, że zarejestrowana w Zarębowie forma grobu z popielnicą nakrytą misą również znajduje analogie na cmentarzyskach jastorfskich (Grygiel 2004, 51, 52). Wspomniany badacz jest zdania, że proporcje długiej zapinki typu A pozwalają z dużą dozą prawdopodobieństwa datować zespół na fazę LT C1b. Zauważmy jednak, że publikowany przez W. Tetzlaff rysunek fibuli z Zarębowa jednoznacznie wskazuje, że miała ona ułamaną nóżkę, a zatem tak precyzyjne określanie chronologii na podstawie jej proporcji może być obarczone błędem (Tetzlaff 1962, Ryc. 4b). Zapinka z Zarębowa posiada kulkę na nóżce, a wspomniany badacz opisuje ją zarazem jako zdobioną i niezdobioną (Grygiel 2004, 51; przyp. 46). Przynależność kulturowa grobu 35 z Zarębowa pozostaje przedmiotem polemik; T. Dąbrowska i Z. Woźniak uważają go za zespół kultury przeworskiej, natomiast M. Grygiel podkreśla obecność elementów kultury jastorfskiej, by ostatecznie uznać omawiany pochówek za zespół jastorfski (Dąbrowska 1988, 16; Grygiel 2004, 51, 57, 58; Dąbrowska, Woźniak 2005, 88). Moim zdaniem, forma grobu z Zarębowa istotnie wykazuje nawiązania jastorfskie, natomiast przynależność kulturowa omawianego obiektu pozostaje sprawą dyskusyjną; zapewne nie jest możliwe jednoznaczne przypisanie go do jednej z wydzielanych przez archeologów jednostek kulturowych.

Dwie długie, zdobione zapinki typu A pochodzą ze stanowisk kultury przeworskiej, lecz stanowią znaleziska luźne (Lutomiersk [**Ryc. 3:1**], Tuczno), a w przypadku kolejnych dwóch okazów (Kaźmierz, Warszawa-Dotrzyma [**Ryc. 3:2, 3**]), nie znamy kontekstu odkrycia. Nie wiadomo też, czy

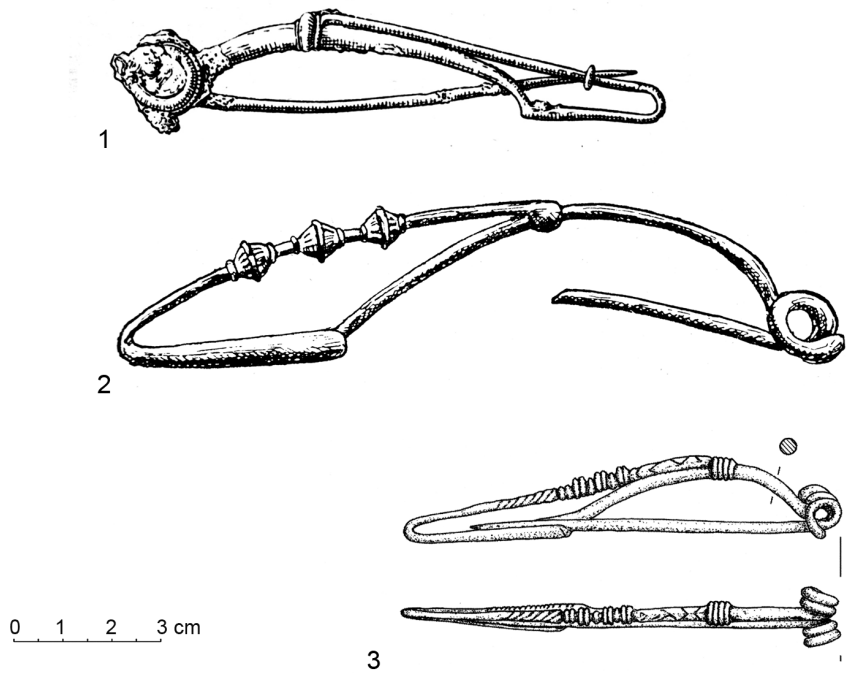

Ryc. 3. Długie, zdobione zapinki typu A. 1 – Lutomiersk, 2 – Kaźmierz, 3 – Warszawa-Dotrzyma. 1–3 – żelazo. 1 wg Kaszewska 1988; 2 wg Rosen-Przeworska 1948; 3 wg Dąbrowska 2008.

Abb. 3. Fibeln var. A. nach Kostrzewski. 1 – Lutomiersk, 2 – Kaźmierz, 3 – Warszawa-Dotrzyma. 1–3 – Eisen. 1 nach Kaszewska 1988; 2 nach Rosen-Przeworska 1948; 3 nach Dąbrowska 2008.

zapinka publikowana przez J. Kostrzewskiego jako pochodząca z Woli Załężnej, istotnie została znaleziona w z tej miejscowości (Jakimowicz 1920, 219; Balke 1991, 16, 88).

Długie, ornamentowane zapinki z ziem polskich stanowią dość niejednorodny zbiór. Większość liczy około 10–11 cm, a zatem nie są to okazy tak długie, jak niektóre znaleziska z terenów zajętych przez ludność kultury lateńskiej (np. uszkodzona zapinka z celtyckiego grobu 271 z Aleksandrowic mierzy 17,2 cm) (Tyniec-Kępińska [red.] 2005, 304; Nr 130). Do najdłuższych należy zapinka z Kaźmierza, która ma 15 cm długości, oraz o centymetr krótsza fibula z Wilanowa, gr. 31, obecnie zachowana fragmentarycznie. Zdobienie omawianych zapinek również jest zróżnicowane i obejmuje przede wszystkim nóżkę. Fibule z Dąbrowy Biskupiej i Zarębowa, gr. 35, posiadały nóżki z nałożonymi pojedynczymi kulkami, okaz z Tuczna miał dodatkowo profilowanie i być może podobnie była ornamentowana zapinka z Lutomierska. Znalezisko z Kaźmierza było zdobione trójdzielnym motywem profilowanych guzków, natomiast egzemplarz z Warszawy-Dotrzymy odznacza się obecnością trójdzielnego profilowania na nóżce i dodatkowym ornamentem rytych, krzyżujących się skośnie linii. Niewykluczone, że zaginiona zapinka pochodząca być może z Woli Załężnej również była zdobiona motywem trójdzielnym (Dąbrowska 1988, 16, 17; Balke 1991, 15). Nie potrafię wskazać bliskich analogii dla zapinki z Warszawy-Dotrzymy zarówno wśród znalezisk z terenów kultury lateńskiej, jak i jastorfskiej. Zdaniem T. Dąbrowskiej, poszczególne elementy tej fibuli wykazują podobieństwo do celtyckich okazów typu 13b z Manchingu (Gebhard 1991, 15; Dąbrowska 2008, 22). Co ciekawe, nie znamy znalezisk długich, zdobionych zapinek typu A z terenów Śląska, gdzie kultura przeworska rozwijała się w sąsiedztwie osad celtyckich. Z cmentarzysk dolnośląskich pochodzą fibule długie, lecz niezdobione, jak z Bartodziejów, gr. 1 i gr. 3 oraz z Kajęcina, gr. 4 (Pescheck 1939; 173, 174; Ryc. 134:7).

W kulturze oksywskiej długie, ornamentowane zapinki typu A są rzadsze niż na terenach zajętych przez kulturę przeworską. E. Bokiniec zwróciła uwagę, że na ziemi chełmińskiej nie jest uchwytna najstarsza fala zdobionych zapinek celtyckich, jednak P. Harasim zauważył, że do wyjątków należy długa zapinka typu A z Podwieska, gr. 112 (**Ryc. 4:2**), z delikatnie zarysowanym profilowaniem guzka mocującego nóżkę do kabłaka (Bokiniec 2008, 185; Harasim 2011, 225). Na Pomorzu Nadodrzańskim zapinki o cechach typowych dla fazy LT C1 pojawiają się jako świadectwo oddziaływań jastorfskich (Maciałowicz 2011, 110). Do typu A można zaliczyć wspomnianą wyżej zapinkę z grobu 335

z Rumi. Jak wykazał A. Maciałowicz, omawiany okaz, długości 10,7 cm, łączy cechy typowe dla zdobnictwa lateńskiego i jastorfskiego i zdaniem wspomnianego badacza nie może być uznany za import celtycki (Maciałowicz 2011, 104–107).

Do grupy długich zapinek typu A należy zaliczyć też okaz z Brzeźniaka, z grobu z częściami wozu (**Ryc. 67:1**). Okaz ten wykazuje jednak drugorzędne cechy niemal niespotykane w przypadku fibul kultury lateńskiej. Najważniejszą różnicą jest usytuowanie ornamentu na kabłąku, a nie tylko na nóżce. Cecha ta znajduje analogie wśród późnych znalezisk z basenu Morza Północnego. Podobnie zdobiona jest długa zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej znaleziona w Ås, Vestfold w Norwegii, w grobie z celtyckim kotłem z żelaznym brzegiem. Grób ten jest datowany na późne stadium młodszego okresu przedrzymskiego (Nybruget, Martens 1992, 81, 86; Ryc. 4:f). Niewykluczone, że omawiany okaz z Brzeźniaka nie należy do grupy zapinek importowanych z kultury lateńskiej.

Zapinki typu Mötschwil

Zapinki określone jako typ Mötschwil zostały wskazane przez F. R. Hodsona w materiale z cmentarzyska w Münsingen, jednak badacz ten nie podał dokładnej definicji wyróżnionego przez siebie typu (Hodson 1968, 38). Ustalenia F. R. Hodsona sprecyzował B. Stähli. Do typu Mötschwil zaliczono brązowe zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej, posiadające czterozwojowe sprężyny, masywne, często facetowane kabłąki, zwężające się w kierunku nóżki, krótkie pochewki i zdobione nóżki. Do wykształcenia omawianego typu doszło przypuszczalnie w fazie LT C2 na terenie Szwajcarii, w rejonie Berna (Stähli 1977, 83–91). Zapinki Mötschwil stosunkowo szybko rozpowszechniły się na znacznych obszarach kultury lateńskiej, dużą popularność zdobywając na terenach Europy Środkowej. Uważane są za jedną z form przewodnich fazy LT C2. Znaleziska ze Starégo Hradiska stanowiły podstawę dla studiów J. Meduny, który zestawił listę zapinek typu Mötschwil, jednak przyjęte przez tego badacza kryteria były bardzo szerokie, ponieważ wspomniany badacz m.in. uwzględnił też egzemplarze żelazne oraz okazy bez ornamentu na nóżce (Meduna 1970). W tym samym roku M. Čižmář przedstawił syntezę chronologii cmentarzysk morawskich, gdzie także uwzględnił fibule omawianego typu, włączając do niego również egzemplarze z niezdobionymi nóżkami (Čižmář 1970, 569). Równie szeroko potraktował definicję typu Mötschwil K. Pieta, zaliczając do niego szereg zapinek z kultury puchowskiej, w tym okazy żelazne oraz wskazując wiele analogii (niekiedy odległych) z terenu Europy Południowej (Pieta 1982, 20, 21; 1993, 55, 56). Znaleziska południowo- i zachodnioniemieckie zostały omówione przez W. Krämera i K. Polenza, natomiast okazy z międzyrzecza środkowej Łaby i dolnej Soławy przedstawiła R. Müller (Polenz 1971, 34–35; Krämer 1985, 78; Müller 1985, 29).

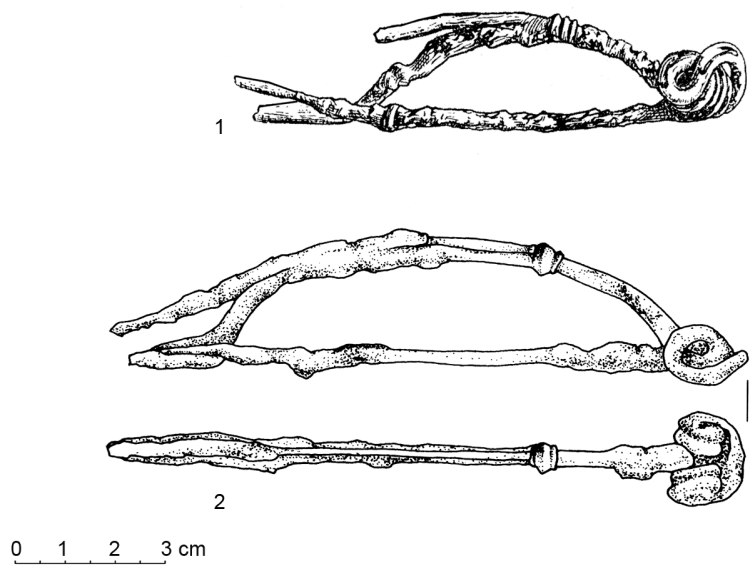

Ryc. 4. Długie, zdobione zapinki typu A. 1 – Warszawa-Wilanów, gr. 31; 2 – Podwiesk, gr. 112. 1–2 – żelazo. 1 wg Marciniak 1957; 2 wg Bokiniec 2005.

Abb. 4. Fibeln var. A. nach Kostrzewski. 1 – Warszawa-Wilanów, Gr. 31; 2 – Podwiesk, Gr. 112. 1–2 – Eisen. 1 nach Marciniak 1957; 2 nach Bokiniec 2005.

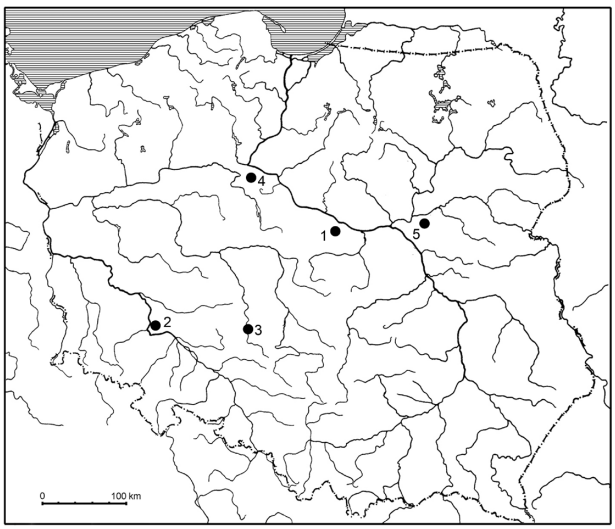

Ryc. 5. Rozprzestrzenienie zapinek typu Mötschwil. Numeracja wg listy I.2.

Abb. 5. Verbreitung der Mötschwil-Fibeln. Nummerierung nach Liste I.2.

R. Gebhard zaliczył zapinki typu Mötschwil do pierwszej grupy fibul brązowych z oppidum w Manching i uznał je za importy, gdyż na wspomnianym stanowisku nie stwierdzono śladów metalurgii brązu z fazy LT C2. W obrębie pierwszej grupy R. Gebhard wyróżnił dwie podgrupy; 1a, z gładkim kabłąkiem oraz 1b, z kabłąkiem profilowanym (Gebhard 1991, 7, 8, 87; Ryc. 1:1a, 1b; Tabl. 2:22–35). A. Márton podjął próbę usystematyzowania zapinek typu Mötschwil, przypominając jego pierwotne wyróżniki, wyodrębniając trzy grupy (podtypy): szwajcarską, bawarską i morawską oraz szereg wariantów. Wspomniany autor podkreślił też konieczność częściowej korekty chronologii, cofając nieco początek horyzontu występowania omawianych fibul oraz wskazując szereg form pochodnych od typu Mötschwil, których datowanie wkracza już w fazę LT D. Analiza zespołów grobowych sugeruje, że omawiane zapinki są najczęściej spotykane w grobach kobiet, jednak występują też niekiedy w grobach męskich oraz w pochówkach dziecięcych (Márton 2004).

Relatywnie szeroka definicja typu Mötschwil sprawa, że można doń zaliczyć niektóre zapinki z ziem polskich, mieszczące się w ramach wariantów A lub B (Lista I.2.; **Ryc. 5; 6**). Tym zapewne należy tłumaczyć określenie autorów monografii nekropoli w Ciecierzynie, którzy zapinkę z dziecięcego grobu nr 72 (**Ryc. 6:3**) zidentyfikowali jako *bliską typu K-B i Mötschwill* (Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 22; Tabl. LXXVIII:7). System podziału zapinek autorstwa J. Kostrzewskiego był też wykorzystywany do określenia pozostałych znalezisk fibul Mötschwil z ziem polskich. Do typu Mötschwil należy zaliczyć okaz znaleziony na osadzie kultury przeworskiej w Brodnie (**Ryc 6:2**). Jest to fibula długości 7,7 cm, zdobiona nacięciami przy końcu nóżki, w połowie jej długości oraz na pochewce (Bykowski 1977, 47). Bardzo podobny ornament posiada zapinka z Poświętnego (**Ryc. 6:5**), która przypuszczalnie miała zbliżone wymiary lub była nieco krótsza (Natuniewicz-Sekuła 2006, 122, 123; Ryc. 20:1; Maciałowicz 2009, 85, 104–106). Typ i rozmieszczenie zdobienia egzemplarzy z Brodna i z Poświętnego odpowiada zapinkom wariantu Bingen-Hahnheim wg H. Polenza (Polenz 1971, 35), do którego zaliczono siedem okazów, z których pięć pochodzi z terenu Nadrenii, jeden z departamentu Indre w centralnej Francji, a jeden z Velem-Szentvid na Węgrzech. Omawiane fibule z ziem polskich są stosunkowo niewielkich rozmiarów, co również stanowi jedną z charakterystycznych cech wariantu Bingen-Hahnheim. A. Márton zwrócił uwagę, że wszystkie okazy omawianego wariantu znalezione w kontekście funeralnym pochodziły z grobów o kobiecym modelu wyposażenia (Márton 2004, 293, 316, 319; Ryc. 32). Zdaniem A. Maciałowicza, do typu Mötschwil należy też być może zaliczyć egzemplarz z Kruszy Zamkowej, gr. XVI (**Ryc. 6:4**), określony początkowo jako typ A/B wg Kostrzewskiego bądź typ J wg Beltza (Cofta-Broniewska 1979, 217; Ryc. 39:2; Kokowski 1989, 76; Ryc. 36:9; 1991b, 122, 126; Ryc. 12:e; Maciałowicz 2009, 85, 104–106). Fragmentarycznie zachowana brązowa zapinka z wielokulturowego stanowiska w Bocheniu (**Ryc. 6:1**) wykazuje podobieństwo do okazów typu Mötschwil, jednak jest ona pozbawiona nóżki, a zatem i elementów mających walor diagnostyczny, tj. pochewki i mocowania nóżki do kabłąka (Świątkiewicz 2002, 196, 200; Tabl. I:6).

W Podwiesku, gr. 251, odkryto niewielką, mierzącą 5 cm długości, brązową zapinkę o konstrukcji środkowolateńskiej (Bokiniec 2005, 51). Fibula ta ma niski, łukowaty kabłąk i przednią cięciwę, przypomina więc konstrukcyjne zapinki typu A. E. Bokiniec zaliczyła tę fibulę, jak również fragment brązowej, być może podobnej zapinki z grobu 300B z tej samej nekropoli do form specjalnych, oznaczonych jako A-IIa-1 (Bokiniec 2008, 19, 21; Zest. 1:7). Jest to zabieg poprawny pod względem metodycznym, ponieważ omawiana fibula spełnia warunki określone przez J. Kostrzewskiego, tj. charakteryzuje się konstrukcją środkowolateńską,

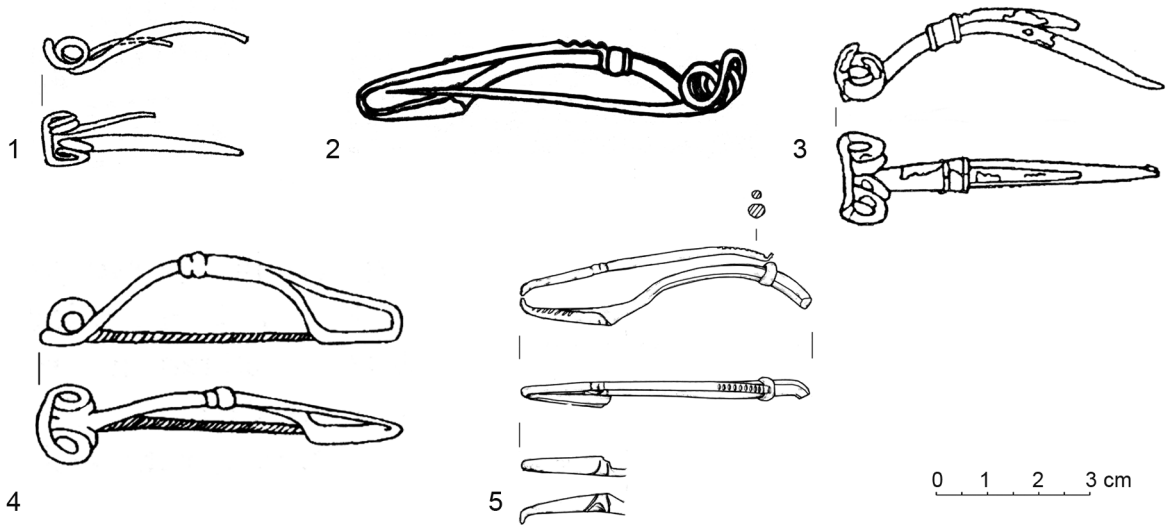

Ryc. 6. Zapinki typu Motschwil i pochodne. 1 – Bocheń; 2 – Brodno; 3 – Ciecierzyn, gr. 72; 4 – Krusza Zamkowa, gr. XVI; 5 – Poświętne. 1–5 – stop miedzi. 1 wg Świątkiewicz 2002; 2 wg Bykowski 1977; 3 wg Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997; 4 wg Kokowski 1989; 5 wg Natuniewicz-Sekuła 2006.

Abb. 6. Mötschwil- und ähnliche Fibeln. 1 – Bocheń; 2 – Brodno; 3 – Ciecierzyn, gr. 72; 4 – Krusza Zamkowa, gr. XVI; 5 – Poświętne. 1–5 – Kupferlegierung. 1 nach Świątkiewicz 2002; 2 nach Bykowski 1977; 3 nach Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997; 4 nach Kokowski 1989; 5 nach Natuniewicz-Sekuła 2006.

posiada nisko wysklepiony kabłąk i górną cięciwę. Zapinka z Podwieska, gr. 251, jest uszkodzona i nie znamy wyglądu jej nóżki, ale warto zauważyć, że wykazuje ona pewne podobieństwo do okazów zakwalifikowanych przez J. Medunę i K. Pietę do typu Mötschwil, np. do zapinki z miejscowości Brníčko na Morawach (Meduna 1980, 114; Tabl. 9: 1; Pieta 1982, 20, 21, 243; Tabl. I:4–7). Przeciw bezwarunkowemu zaliczeniu omawianej formy do tego typu przemawia kształt elementu mocującego nóżkę do kabłąka („klasyczne" zapinki typu Mötschwil charakteryzują się obecnością wypukłego, niekiedy wręcz kulistego guzka, podczas gdy zapinki z Podwieska posiadają mocowanie płaskie, ciasno obejmujące kabłąk). Omawiane znaleziska są datowane na fazę A2, co może w przybliżeniu odpowiadać schyłkowi fazy LT C2 lub początkom LT D1. Chronologia taka *grosso modo* pokrywa się z datowaniem zapinek typu Mötschwil oraz ich późnych derywatów w kulturze lateńskiej. Datowanie zapinek z Podwieska każe się zastanowić, czy nie są to lokalne warianty pochodne od typu G, jednak taka hipoteza ma wyłącznie charakter spekulatywny. Niezależnie od tego, jak restrykcyjnie potraktujemy definicję typu Mötschwil, należy stwierdzić, że zapinka z Podwieska, gr. 251, oraz być może również szczątkowo zachowany egzemplarz z gr. 300B znajdują analogie wśród fibul kultury puchowskiej i mogą być importami. Omawiane zapinki znajdowały się w grobach o kobiecym modelu wyposażenia, co zasadniczo odpowiada występowaniu fibul Mötschwil, lecz nie może być uznane za argument przesądzający o klasyfikacji typologicznej.

Zapinki typu Mötschwil są spotykane na ziemiach polskich w kulturach kręgu celtyckiego. Jeden egzemplarz pochodzi z osady kultury puchowskiej z Podegrodzia, pow. nowosądecki, stan. 9, kolejny z osady lateńskiej w Podłężu, a następne z osady w Nowej Cerekwi (Woźniak 1992, 9; Ryc. 2:a.b; Bednarek 1994, 497; Ryc. 9:f; Madyda-Legutko 1996, 32; Tabl. VII:1; Dzięgielewska et al. 2006, 659; Ryc. 16:1). Znaleziska te wraz z liczną serią zapinek z terenu Czech, Moraw i Słowacji zdają się wskazywać kierunek napływu fibul typu Mötschwil na ziemie polskie – z południa, za pośrednictwem ludności zamieszkującej Wyżynę Głubczycką oraz region podkrakowski. Chronologia okazów lateńskich z Europy Środkowej pozwala na datowanie znalezisk z kultury oksywskiej i przeworskiej na okres odpowiadający stadium LT C2, tj. na fazę A1 (bez jej najstarszego odcinka, odpowiadającego jeszcze LT C1b) i przypuszczalnie na początki fazy A2. Zaskakującym faktem pozostaje obecność na ziemiach polskich zapinek wariantu Bingen-Hahnheim. Trudno stwierdzić, czy są one świadectwem bezpośrednich kontaktów z Nadrenią czy też dotarły raczej poprzez tereny Moraw, gdzie oddziaływania nadreńskie są czytelne od

fazy LT B2, a w fazie LT C2 przejawiają się m.in. w napływie zapinek innego nadreńskiego wariantu, a mianowicie Mötschwil-Dürmentingen (Čižmář 1995, 70, 71; Márton 2004, 290).

Długie, ornamentowane zapinki typu B

Kolejną grupą zapinek wywodzących się z kultury celtyckiej są fibule o konstrukcji środkowolateńskiej i prostokątnym lub lekko trapezowatym kabłąku, zaliczone przez J. Kostrzewskiego do typu B. Podobnie jak w przypadku okazów typu A, również i tu występują niekiedy egzemplarze zdobione, a wymiary oraz zróżnicowanie proporcji mają walor wyznacznika chronologicznego. Odmiany długie, mierzące ponad 8 cm, są starsze niż formy krótsze. Podobnie jak w przypadku zapinek typu A, trudno jest wyróżnić domniemane importy i imitacje, jednak przyjmuje się, że więcej okazów obcej proweniencji winno być wśród znalezisk najstarszych, należących do odmiany długiej i dodatkowo zdobionych.

Długie odmiany zapinek typu B nie są często spotykane w kulturach zlatenizowanych na ziemiach polskich. Znamy zaledwie sześć egzemplarzy tego typu, po trzy z kultury przeworskiej[26] i oksywskiej (Lista I.3.; **Ryc. 7; 8**). Być może do tej grupy należy też zaliczyć niepublikowany okaz z Arbasów, gr. 40a, znany tylko ze wzmianki T. Dąbrowskiej, która opisuje go jako zbliżony do typu 16 wg Gebharda (Dąbrowska 2008, 123, 189). V. Beljavec, opisując białoruskie znalezisko z Radości Kamienieckiej, wskazał m.in. nawiązania zapinki z Drozdowa do fibul z terenów Czech i Moraw, ale też z Manchingu (Beljavec 2001, 50, 51). Niejasno prezentuje się okaz z kolekcji E. Stawiskiego, przekazany do zbiorów ówczesnego Piotrkowskiego Oddziału Muzeum Towarzystwa Krajoznawczego i publikowany przez R. Jakimowicza jako *Bez miejsca. Fibula żelazna ze środkowej fazy, z odgiętą nóżką* (Jakimowicz 1920a, 61). J. Kostrzewski zalicza tę zapinkę do typu B, zaznacza, że była wykonana z brązu, posiadała kulkę na nóżce i według zapisów w piotrkowskim muzeum miała zostać znaleziona nad Wartą, w okolicach Praszki (Kostrzewski 1921, 116, 117, 121). J. Kostrzewski określa wspomniane znalezisko jako import celtycki, co jest prawdopodobne, jednak wobec braku jakiegokolwiek rysunku nie można wykluczyć, by był to zabytek z innych kręgów kulturowych.

[26] Znaleziona luźno zapinka z Drozdowa jest łączona z kulturą przeworską, ale teoretycznie nie można wykluczyć, by był to zabytek pochodzący z zepołu kultury jastorfskiej, być może nawet poprzedzający powstanie kultury przeworskiej.

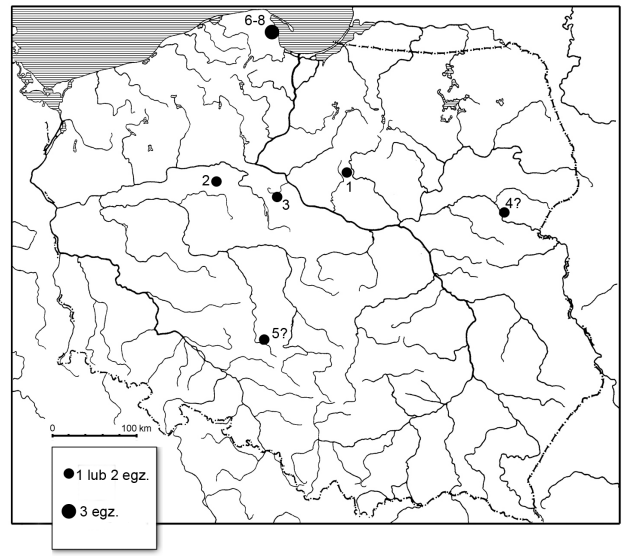

Ryc. 7. Rozprzestrzenienie długich, zdobionych zapinek typu B. Numeracja wg listy I.3.

Abb. 7. Verbreitung der Fibeln var. B nach Kostrzewski. Nummerierung nach Liste I.3.

Podobnie jak w kulturze przeworskiej, również i w kulturze oksywskiej długie odmiany zapinek typu B są spotykane rzadko. Znamy zaledwie trzy egzemplarze, odnośnie do których można domniemywać, że są importami, najprawdopodobniej z kręgu lateńskiego. Wszystkie te zabytki pochodzą z cmentarzyska w Rumi i prawdopodobnie wyznaczają najstarszy horyzont kultury oksywskiej. W grobie 150 na wspomnianej nekropoli odkryto długą zapinkę o asymetrycznym kabłąku, z nóżką zdobioną prostokątną płytką o podniesionych brzegach, które przypuszczalnie pierwotnie okalały dodatkowy element dekoracyjny. P. Harasim wskazuje, że analogiczne okazy są typowe dla końca fazy LT C1 na celtyckich cmentarzyskach na terenie Słowacji (Bujna 2003, 81, 91, 92, Ryc. 61; 65; Harasim 2011, 224). Do długich, zdobionych zapinek typu B zaliczyć należy okaz z Rumi, gr. 151 (**Ryc. 8:3**). Fibula ta, z kabłąkiem zaopatrzonym w spłaszczoną kulkę, znajduje analogie wśród egzemplarzy lateńskich z Münsingen-Rain oraz z Manchingu (Gebhard 1991, 13; Ryc. 5:13b, 13c; Tabl. 16:281–285; 17:292–302), które datowane są na fazę LT C1 (Harasim 2011, 223–224). P. Harasim przypuszczał, że importem może być również żelazna zapinka z grobu 162 z Rumi. Fibula ta, długości 9,6 cm, jest zdobiona na nóżce dwiema tarczkami, które pierwotnie mogły nosić dodatkowe elementy dekoracyjne. P. Harasim wskazał szereg analogii z terenu Niemiec, Czech i Słowacji, datowanych na młodszy odcinek fazy LT C1 (Harasim, w druku). P. Harasim zwraca

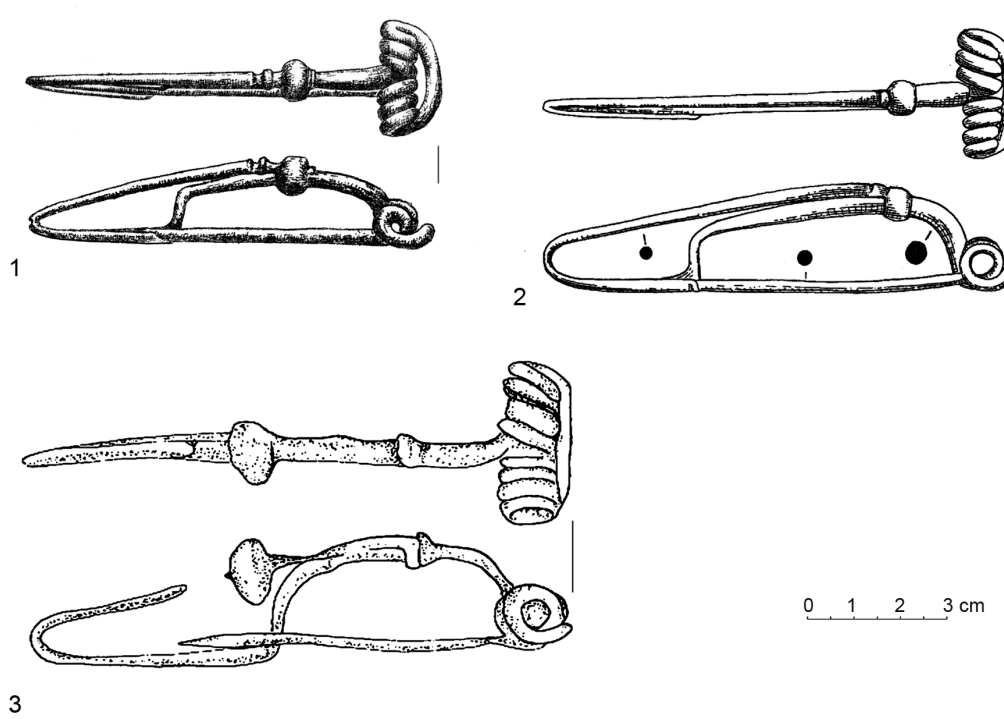

Ryc. 8. Długie, zdobione zapinki typu B. 1 – Kujawki; 2 – Drozdowo; 3 – Rumia, gr. 151. 1–3 żelazo. 1, 2 wg Beljavec 2001; 3 wg Bokiniec 2008.

Abb. 8. Fibeln var. B. nach Kostrzewski. 1 – Kujawki; 2 – Drozdowo; 3 – Rumia, Br. 151. 1–3 Eisen. 1, 2 nach Beljavec 2001; 3 nach Bokiniec 2008.

uwagę, że na ziemiach polskich brak jest analogii do omawianego okazu, zarówno z zespołów wiązanych z kultura jastorfską, jak i z najstarszego horyzontu znalezisk kultury przeworskiej (Harasim, w druku).

Długie, ornamentowane zapinki typu D/E

Długa, zdobiona zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej została znaleziona w grobie jamowym w Wólce Zamkowej, pow. siemiatycki (Lista I.4; **Ryc. 9**). Jest to fibula z dolną cięciwą, odpowiadająca typom D i E i, jak sądzi T. Dąbrowska, z tego względu uważana za młodszą od okazów reprezentujących najstarszy horyzont zabytków lateńskich wiązanych z kulturą przeworską (Dąbrowska 2001, 30; Ryc. 3:d). Stosunkowo wczesną metrykę i celtycką proweniencję omawianego okazu sygnalizowała J. Rosen-Przeworska (Rosen-Przeworska 1948, 251, 252, Tabl. 7:4; Ryc. 27:1). Znalezisko z Wólki Zamkowej odpowiada fibulom typu EF-L wg Bujny (Bujna 2003). T. Dąbrowska wspomina obecność zbliżonych okazów w Ponětovicach, gr. 3, oraz na celtyckich cmentarzyskach w Kotlinie Karpackiej z przełomu faz LT B2/C1 i początków LT C1 i zaznacza zarazem, że zapinka z Wólki Zamkowej jest znaleziskiem odosobnionym; wśród materiałów z tego stanowiska brak jest zabytków kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego bądź z poprzedzających ją jednostek kulturowych (Meduna 1962, 93, 126, 130; Ryc. 3:1; Dąbrowska 2001, 30; 2008, 22, 23; Szabó, Tankó 2012, 23, 24, 70, 144; Ryc. 186:1057; Tabl. VII:1, 2; XLII:3). Nie ma podstaw, by znalezisko to łączyć jednoznacznie z kulturą przeworską. Określenie przynależności kulturowej jest niemożliwe również w przypadku podobnej zapinki znalezionej w nasypie średniowiecznego kurhanu w Koczowie, pow. chełmski (Mazurek 1995, 239, 260; Ryc. 6a; Dąbrowska 2001, 30; Ryc. 3:c; Dąbrowska, Woźniak 2005, 90; Ryc. 2). Dotychczasowy stan badań wskazuje, że datowanie znalezisk z Wólki Zamkowej i Koczowa poprzedza najstarsze znaleziska kultury przeworskiej z Podlasia i Lubelszczyzny (Kokowski 1991, 171, 172; Dąbrowska 2001, 30, 31). Być może są to ślady penetracji ludności kultury jastorfskiej

II.3.1.2. Zapinki typu A.65

Przyjmuje się powszechnie, że zapinki typu A.65 wywodzą się z terenów północnoalpejskich, jednak ich produkcja jest też potwierdzona na oppidach środkowoeuropejskich (Břeň 1964, 246–253; Werner 1977, 394; Drda, Rybová 1994, 129, 130; Čižmář 2010, 126, 127; Ryc. 1). Znane są zarówno

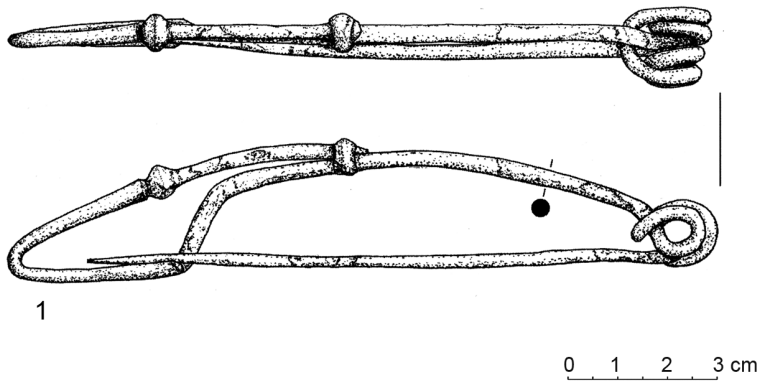

Ryc. 9. Zapinka i D/E z Wólki Zamkowej. Żelazo. Wg Dąbrowska 2008.

Abb. 9. Fibel var. D/E von Wólka Zamkowa. Eisen. Nach Dąbrowska 2008.

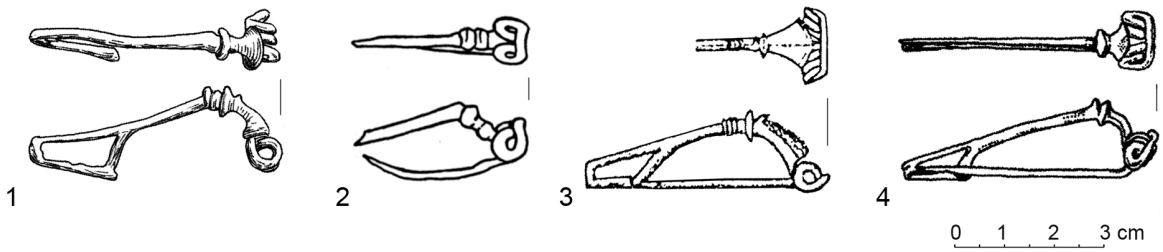

Ryc. 10. Zapinki typu A.65. 1 – Biskupice; 2 – Gledzianówek, znal. luźne; 3 – Skowarcz, gr. 3; 4 – Papowo Toruńskie. 1 – 2 – 3 – „biały metal"; 4 - 1 wg Dąbrowska 2008, 2 wg Kaszewska 1967; 3 wg Kostrzewski 1919; 4 wg Bokiniec 2008.

Abb. 10. Fibeln vom Typ A.65. 1 – Biskupice; 2 – Gledzianówek, Einzelfund; 3 – Skowarcz, Gr. 3; 4 – Papowo Toruńskie. 1 – 2 – 3 – „weißes Metall"; 4 - 1 nach Dąbrowska 2008, 2 nach Kaszewska 1967; 3 nach Kostrzewski 1919; 4 nach Bokiniec 2008.

okazy wykonane z metali kolorowych, jak i z żelaza. Egzemplarze żelazne traktowane są jako naśladownictwa bądź pochodne od zapinek wykonanych z metali kolorowych (Gebhard 1991, 14, 15, 27, 28; Demetz 1999, 28). Należy podkreślić, że określenie „naśladownictwo" oznacza wtórność względem form wykonanych z metali kolorowych, ale nie pociąga za sobą założenia, że okazy żelazne były produkowane poza terenami zajętymi przez kulturę lateńską. W niniejszej pracy uwzględniono zarówno zapinki wykonane z metali kolorowych, jak i ich żelazne „naśladownictwa", przyjmując, że wszystkie one są importami lateńskimi. Należy zaznaczyć, że jest to założenie *a priori*, teoretycznie bowiem nie można wykluczyć, by niektóre okazy żelazne zostały wykonane na ziemiach polskich. Z drugiej jednakże strony okazy żelazne nie odbiegają jakością wykonania od egzemplarzy brązowych. Znamy obecnie osiem lub dziewięć[27] zapinek typu A.65 z terenów kultury przeworskiej, w tym jedna, z Korytnicy, została wykonana ze stopu miedzi oraz pięć lub sześć fibul z obszaru zajętego w młodszym okresie przedrzymskim przez kulturę oksywską; dwie żelazne; z Papowa Toruńskiego (**Ryc. 10:4**) i Nowych Dóbr, gr. 2/1905, dwie z „białego metalu", znalezione w Skowarczu, gr. C (**Ryc. 10:3**), oraz jedną ze stopu miedzi, pochodzącą z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, gr. 481[28]. Ponadto, w archiwum J. Kostrzewskiego znajduje się rysunek żelaznej zapinki stanowiącej część wyposażenia zniszczonych gróbów ze Skowarcza, a która najprawdopodobniej również reprezentuje typ A.65[29] (Lista I.5; **Ryc. 10**).

Znaleziska zapinek A.65 na ziemiach polskich układają się wzdłuż Wisły (**Ryc. 11**), co zdaje się wytyczać szlak ich napływu (Dąbrowska 1996,

[27] Słabo zachowany egzemplarz z Dziektarzewa, gr. 1, został określony przez T. Dąbrowską jako zapinka K, jednak A. Maciałowicz wskazał pewne elementy mogące przemawiać za zaliczeniem tego zabytku do typu A.65. Definitywne rozstrzygnięcie przynależności typologicznej nie jest możliwe z uwagi na stan zachowania fibuli (Dąbrowska 2008, 133; Maciałowicz 2009, 70, 93, 160, 339).

[28] Identyfikację tej zapinki zawdzięczam P. Harasimowi, któremu uprzejmie dziękuję.

[29] Informacja P. Harasima, któremu uprzejmie dziękuję. Być może dodatkową przesłanką przemawiającą za zaliczeniem zapinki ze Skowarcza do typu A.65 jest dopisek *ahnlich Schönwarlin*[g] widniejący na karcie ilustrującej fibulę z Papowa Toruńskiego. Być może J. Kostrzewskiemu chodziło tu o podobieństwo do zapinek z grobu C ze Skowarcza, ale niewykluczone, że uwaga ta odnosi się zarówno do kształtu, jak i do surowca, i w takim przypadku dotyczyłaby właśnie omawianego okazu ze zniszczonych grobów.

131, 132; Ryc. 2; Poleska 2006, 148). Najbliższe analogie do znalezisk z kultury przeworskiej i oksywskiej pochodzą z terenów grupy tynieckiej. Fragmenty zapinek typu A.65 znaleziono na osadzie w Krakowie Nowej Hucie-Pleszowie stan. 17 oraz Krakowie Nowej Hucie-Wyciążu stan. 5B (Poleska 2006, 148, 180, 185; Ryc. 20:9). Z Podłęża, pow. krakowski, pochodzi fibula „z białego metalu", lecz z brązową sprężyną, przy czym jest to okaz łączący cechy zapinek A.65 i miseczkowatych (Woźniak 1990, 57, 104; Tab. XXX:o; Demetz 1999, 67; Tabl. 17:2; Harasim 2011, 227). Zapinki A.65 znane są ze stanowisk kultury puchowskiej po południowej stronie Karpat (Pieta 1982, Tabl. I:17.19; 1996, Ryc. 8:11; Čižmář 1996, 177, 178; Ryc.3:7; 1996a, 362; Ryc. 4:13). Zdaniem K. Piety są to ślady oddziaływań płynących z Noricum (Pieta 1996, 193). Jak wspomniano, na oppidach środkowoeuropejskich zidentyfikowano ślady produkcji fibul A.65. W Szalacska, kom. Somogy, na Węgrzech oraz w Starém Hradisku na Morawach odkryto formy do odlewania woskowych modeli służących następnie do sporządzania fibul metodą na wosk tracony (Paton 1908, 116; Čižmář 2010, 126, 127; Ryc. 1). Na oppidum w Stradonicach znaleziono 134 zapinki A.65, w tym 81 egzemplarzy żelaznych (Rybová, Drda 1994, 129, 130).

Zapinki typu A.65 datowano na fazę LT D1, obecnie ich chronologię przesuwa się na późniejszy odcinek tego stadium (LT D1b), synchronizowany z najmłodszym horyzontem zapinek z oppidów czeskich i morawskich (a także niemieckich oppidów w Manchingu, Dünsbergu, Amöneburgu i Heidetränk) oraz, niekiedy, na początki LT D2, przy czym ich pojawienie się nieznacznie poprzedza występowanie zapinek miseczkowatych (Ettlinger 1973, 49, 50; Gebhard 1991, 91–94; Ryc. 42; Jansová 1992, 206, 207; Rybová, Drda 1994, 129–132; Rieckhoff 1995, 120; 2012, 31, 32; Ryc. 4; Demetz 1999, 32–36; Seidel 2000, 56; Karasová 2002, 242–247; Tab. VIII; IX; X:1–4; Bockius, Łuczkiewicz 2004, 40–42; Carlevaro et al. 2006, 106; Čižmář 2012, 72; Ryc. 98:587340). Nieco później datują omawiane zapinki L. Pernet i L. Tori, prezentując przemiany chronologiczne w rejonach Tessin i Val d'Ossola (Pernet, Tori 2012). Bazując przede wszystkim na materiałach z obu nekropoli w Ornavasso oraz z cmentarzyska z Giubiasco, wspomniani badacze uznają fibule A.65 za wyznaczniki 5 etapu wg lokalnej chronologii, synchronizowanego z fazą LT D2a (bądź LT D2), datowaną przez nich na lata ok. 80–40 przed Chr.

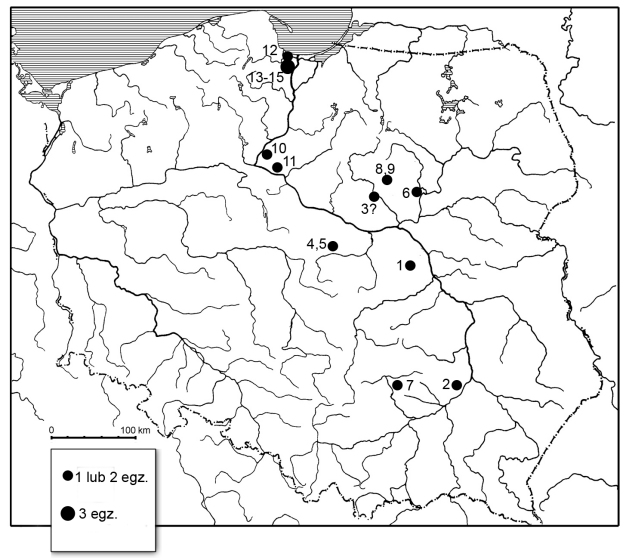

Ryc. 11. Rozprzestrzenienie zapinek typu A.65. Numeracja wg listy I.5.

Abb. 11. Verbreitung der Fibeln vom Typ A.65. Nummerierung nach Liste I.5.

Wykorzystując znaleziska monet, dla początku 5 etapu przyjęto jako *terminus post quem* rok 84 przed Chr. (Pernet, Tori 2012, 43, 44, 46; Ryc. 2; III aneks I). Taka chronologia odpowiada zasadniczo ustaleniom S. Rieckhoff, która dla Niemiec Południowych i Środkowych oraz dla Francji przyjmuje datowanie fazy LT D2a na okres ok. 85–55/45 przed Chr. (Rieckhoff 2007; 2012). Z podziałem S. Rieckhoff kontrastują propozycje części badaczy czeskich, którzy horyzont zapinek A.65 i miseczkowatych datują na lata 30–20 przed Chr., oraz S. Demetza, przesuwającego najmłodsze warianty omawianego typu na lata 35/30–15/10 przed Chr. (Demetz 1999, 37; Karasová 2002, 242, 244), lecz tak późna chronologia zdaje się przeczyć przekazom autorów starożytnych wzmiankujących istnienie *deserta Boiorum* (Pliniusz, *Historia Naturalis,* III, 146; Strabon, *Géographie,* VIII, 1, 5; VIII, 5, 2). Przypomnijmy też, iż zdaniem J. Kolendy *deserta Boiorum* musiała być zaznaczona na mapie Agrypy oraz wzmiankowana w jego *Commentarii*, które powstały przed 12 r. przed Chr. (Kolendo 1998e, 78).

W kulturze przeworskiej zapinki typu A.65 występują w zespołach datowanych na fazę A2. W Stupsku, gr. 24/1917, wraz z dwiema fibulami omawianego typu znaleziono zapinkę D. Niekiedy zapinki A.65 współwystępują z zapinkami typu K (Dąbrowska 2008, 27). W kulturze oksywskiej omawiane fibule przypuszczalnie zajmują zbliżoną pozycję chronologiczną, jednak dysponujemy skromniejszą bazą porównawczą. W grobie C ze Skowarcza parze

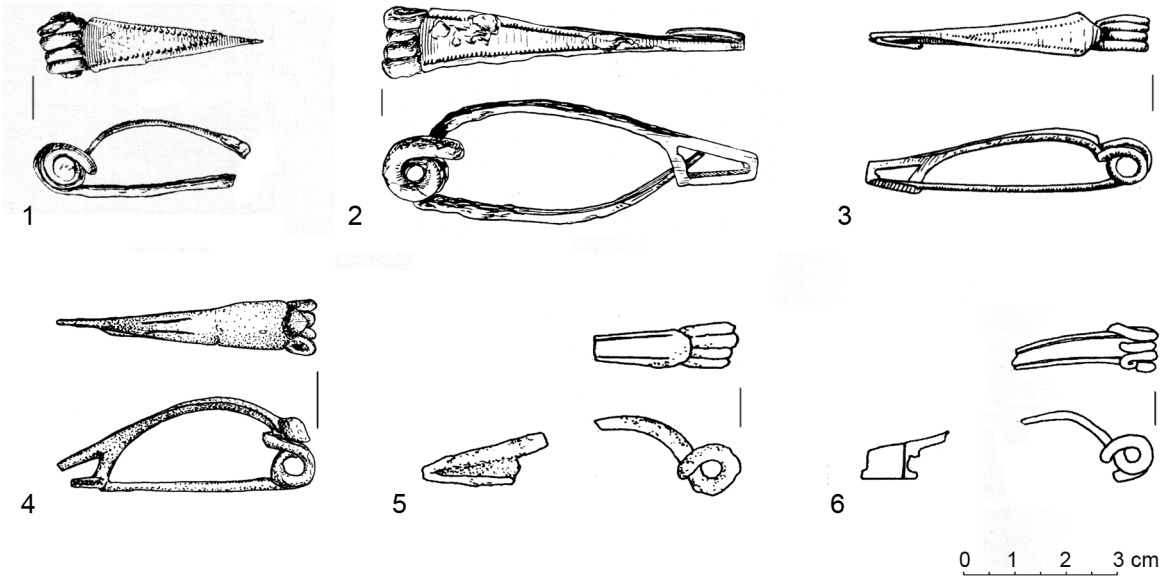

Ryc. 12. Zapinki typu Nauheim. 1 – Warszawa-Wilanów, gr. 41; 2 – Warszawa-Wilanów, gr. 2; 3 – Kamieńczyk, gr. 89; 4 – Oblin, gr. 253; 5 – Pruszcz Gdański stan. 10, gr. 473; 6 – Pruszcz Gdański stan. 10, gr. 479. 1–6 żelazo 1, 2 wg Marciniak 1957; 3 wg Dąbrowska 1997; 4 wg Czarnecka 2007; 5, 6 wg Pietrzak 1997.

Abb. 12. Nauheimer Fibeln. 1 – Warszawa-Wilanów, Gr. 41; 2 – Warszawa-Wilanów, Gr. 2; 3 – Kamieńczyk, Gr. 89; 4 – Oblin, Gr. 253; 5 – Pruszcz Gdański/Praust, Fst. 10, Gr. 473; 6 – Pruszcz Gdański/Praust, Fst. 10, Gr. 479. 1–6 Eisen. 1, 2 nach Marciniak 1957; 3 nach Dąbrowska 1997; 4 nach Czarnecka 2007; 5, 6 wg Pietrzak 1997.

fibul A.65 towarzyszyła zapinka typu C. Integralność zespołu z Nowych Dóbr, gr. 2/1905, może budzić wątpliwości (Dąbrowska 2005, 88) i trudno jednoznacznie stwierdzić, czy zapinka A.65 stanowiła element wyposażenia wraz z zapinkami typu Nb wg podziału Völlinga bądź NII wg E. Bokiniec, które są wyznacznikami rozwiniętej fazy A3 (Völling 1994, 200, 201, 203, 206; Bokiniec 2008, 48, 49).

II.3.2.2.Zapinki typu Nauheim

Kolejną kategorią importowanych zapinek są okazy z taśmowatym, zwężającym się kabłąkiem, określane jako typ Nauheim (Werner 1955, 170, 171). Fibule te były przedmiotem studiów wielu badaczy (Striewe 1996; Demetz 1999, 83, 84; Gaspar 2007, 39, 81–83; Tabl. 1: 10:17; 2:18:40; 3:41–68; Sedlmayer 2009, 16; Tabl. 2:22–24; Ryc. 73; 83). Problematyka napływu zapinek typu Nauheim na ziemie polskie została szczegółowo opisana w minionym ćwierćwieczu (Dąbrowska 1988, 15; 1996, 131, Ryc. 2; 2008, 29–30; Poleska 2006, 148–149, Bokiniec 2008, 45, 46; Harasim 2011, 228–230). Na ziemiach polskich dominują okazy wykonane z żelaza, rozpowszechnione przede wszystkim w Czechach i we wschodniej części kręgu celtyckiego (Dąbrowska 1988, 125; Jansová 1992, 205; Rybová, Drda 1994, 126; Karasová 2002, 236–240). Jedyny okaz brązowy z ziem polskich pochodzi z osady grupy tynieckiej[30] w Pełczyskach (Rudnicki 2005a, 400; 2009, 294; Ryc. 6:1). Obecnie znamy dziesięć fibul z terenu kultury przeworskiej, sześć do trzynastu[31] z obszarów zajętych przez kulturę oksywską (Lista I.6.; **Ryc. 13**) i jeden egzemplarz z Pikul. Zdaniem E. Bokiniec, do typu Nauheim należy też zaliczyć fragmentarycznie zachowany okaz z Pruszcza Gdańskiego stan. 10, gr. 306 (Bokiniec 2008, 45). W publikacji źródłowej zapinkę tę zakwalifikowano do typu N (Pietrzak 1997, 49; Tabl. CVII:306:1). Należy zgodzić się z P. Harasimem, który uznał opinię M. Pietrzaka za poprawną i podał szereg argumentów podważających ustale-

[30] Materiały z Pełczysk reprezentują zarówno grupę tyniecką, jak i kulturę przeworską i niejednokrotnie trudne jest jednoznaczne określenie przynależności kulturowej znalezisk z przełomu er i początków okresu wpływów rzymskich.

[31] Siedem domniemanych znalezisk (Gdańsk-Oliwa, Gdańsk-Wrzeszcz, Gdynia Oksywie, Popowo Toruńskie, Skowarcz, Warszkowo i Żukczyn, wszystkie stanowiska bez danych odnośnie do kontekstu znalezienia) zostało odnotowanych jedynie na mapach T. Dąbrowskiej (Dąbrowska 1996, Ryc. 2, w legendzie odwołanie do: Dąbrowska 1988, mapa 14). P. Harasim pominął te znaleziska, omawiając importowane zapinki z kultury oksywskiej z uwagi na brak innych, poświadczających je źródeł (Harasim 2011). Przypuszczalnie wymienione siedem stanowisk to miejsca znalezienia zapinek miseczkowatych, a nie fibul nauheimskich, a pod nazwą „Popowo Toruńskie" kryje się Papowo Toruńskie (inf. ustna P. Harasima).

nia E. Bokiniec (Harasim 2011, 229). Wśród zapinek nauheimskich z ziem polskich występują okazy zdobione. Ornament rzędów punktów występował na fibulach z Kamieńczyka, gr. 89 (**Ryc. 12:3**), Warszawy-Wilanowa, gr. 2 (**Ryc. 12:2**) i 41 (**Ryc. 12:1**), oraz na znalezionych luźno egzemplarzach z Kołozębia i z Pikul (Marciniak 1957, 10, 44, 142; Tabl. III:7, XXXIV:8; Żórawska 2006, 277–278, Ryc. 1:2; Garbacz 2009, 318, 320–322; Ryc. 20b). Wzdłuż kabłąka fibuli z Ciecierzyna, gr. 107, biegło podłużne, wypukłe żeberko. Ornament znajduje się też na kabłąku zapinki z Kamieńczyka, gr. 206, i Oblina, gr. 253 (**Ryc. 12:4**). Okazy z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, gr. 473 (**Ryc. 12:5**) i gr. 479 (**Ryc. 12:6**), były zdobione liniami rytymi.

Znaleziska zapinek typu Nauheim koncentrują się na Mazowszu i wzdłuż dolnej Wisły; jedyny okaz spoza tej strefy został znaleziony w Ciecierzynie, gr. 107 (**Ryc. 13**).

W kulturze celtyckiej zapinki Nauheim uważane są za wyznacznik ostatniej fazy rozwoju oppidów czesko-morawskich i datuje się je na fazę LT D1, ew. przejściowe stadium LT D1/D2 (Rybová, Drda 1994, 128–129, Tab. 17; Droberjar 2006, 12–14). W kulturze przeworskiej chronologia omawianych fibul była wyznaczana na przejściową fazę A2/A3, a ostatnio T. Dąbrowska nieco skorygowała swoje starsze ustalenia, rozszerzając ich datowanie na okres od schyłku fazy A2 po fazę A3 (Dąbrowska 1988, 31; 2008, 29). Na uwagę zasługują studia A. Maciałowicza, którego zdaniem znaleziska zapinek typu Nauheim na ziemiach polskich należy traktować jako wyznaczniki fazy A2/A3, jednakże stadium to należy rozumieć nie jako przejściowy okres między dwoma odcinkami młodszego okresu przedrzymskiego, ale jako lokalną subfazę fazy A3 (Maciałowicz 2009, 89–94). W kulturze oksywskiej zapinki typu Nauheim występują w grobach skromnie wyposażonych i obecnie nie jest możliwe stwierdzenie, czy ich datowanie odbiega od horyzontu czytelnego w kulturze przeworskiej.

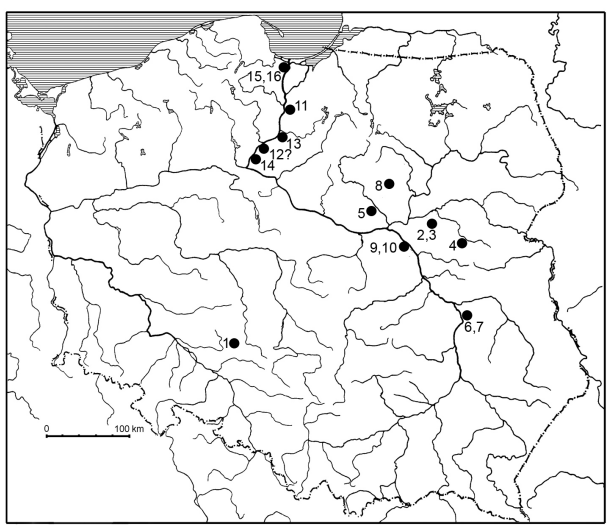

Ryc. 13. Rozprzestrzenienie zapinek typu Nauheim. Numeracja wg listy I.6.

Abb. 13. Verbreitung der Nauheimer Fibeln. Nummerierung nach Liste I.6.

II.3.2.3. Zapinki typu A.18

Znaleziska zapinek typu A.18 z ziem polskich były ostatnio przedmiotem studiów wielu badaczy. Okazy pochodzące z grupy tynieckiej zostały omówione przez P. Poleską oraz M. Rudnickiego (Poleska 2006, 149, 150; Rudnicki 2009, 309, 310). Egzemplarze znane z zespołów kultury przeworskiej były obiektem rozważań T. Dąbrowskiej (Dąbrowska1988, 126, 127; 2003, 155, 156; 2008, 31). Niektóre z jej ustaleń zostały skorygowane przez J. Andrzejowskiego, który, analizując znaleziska wczesnych *Kragenfibeln,* poświęcił wiele uwagi zapince z Siemianic, gr. 8. Fibula ta była uprzednio zaliczana do typu A.18, jednak J. Andrzejowski wskazał szczególne cechy charakteryzujące to znalezisko, a niespotykane w przypadku zapinek A.18, i włączył omawianą zapinkę do wyróżnionego przez siebie typu Siemianice-Besançon (Dąbrowska 2003, 155; Andrzejowski 2005a). Problematyka wczesnych *Kragenfibeln* i zapinek zbliżonych do typu A.18 była też omawiana przez R. Bockiusa i P. Łuczkiewicza (Bockius, Łuczkiewicz 2004, 49, 50; Łuczkiewicz 2009, 343–345). Fibule A.18, ze szczególnym uwzględnieniem znalezisk z dorzecza Wkry i Orzyca, były obiektem studiów A. Maciałowicza, który w swej niepublikowanej rozprawie doktorskiej dokonał wielu cennych spostrzeżeń, przywołanych następnie przez P. Harasima, autora pracy poświęconej importowanym zapinkom lateńskim w kulturze oksywskiej (Andrzejowski 2005a; Maciałowicz 2009, 170, 171; Harasim 2011, 231–233; Mapa 5). Znaleziska fibul A.18 w kulturze oksywskiej zostały też omówione przez E. Bokiniec (Bokiniec 2008, 51). W wymienionych opracowaniach przedstawiono stan badań nad tymi zapinkami w Europie, przywołując ustalenia P. Glüsinga wraz z późniejszymi studiami T. Völlinga, S. Rieckhoff, i S. Demetza oraz stosowane przez tych badaczy systemy typologiczne, niekiedy

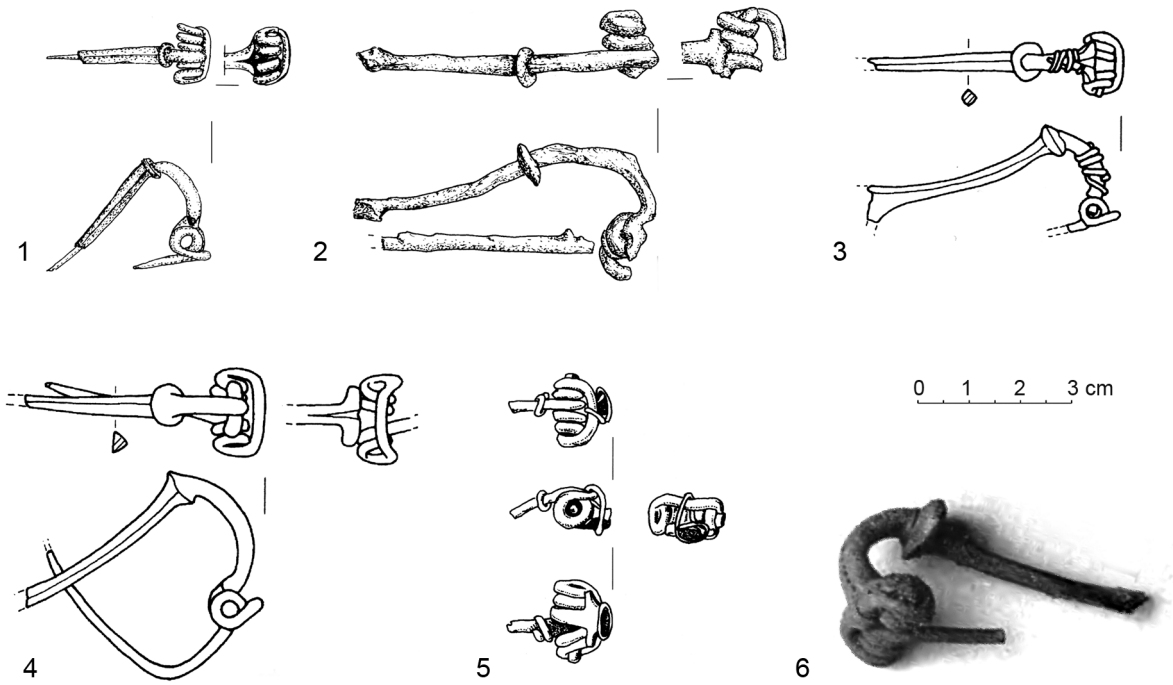

Ryc. 14. Zapinki typu A.18. 1 – Oblin, gr. 240; 2 – Oblin, gr. 95; 3 – Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 502; 4 – Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 484; 5 – Podwiesk, grób z 1975 r.; 6 – Grudziądz-Rządz, gr. 6 z 26.10.1887. 1, 2 wg Czarnecka 2007; 3, 4 wg Pietrzak 1997; 5 wg Bokiniec 2005; 6 wg Anger 1890.

Abb. 14. Fibeln vom Typ A.18. 1 – Oblin, Gr. 240; 2 – Oblin, Gr. 95; 3 – Pruszcz Gdański/Praust, Fst. 10, Gr. 502; 4 – Pruszcz Gdański/Praust, Fst. 10, Gr. 484; 5 – Podwiesk, Grab aus dem Jahre 1975; 6 – Grudziądz-Rządz/Rondsen, Gr. 6, 26.10.1887. 1, 2 wg Czarnecka 2007; 3, 4 wg Pietrzak 1997; 5 wg Bokiniec 2005; 6 wg Anger 1890.

bardzo rozbudowane (Glüsing 1972, 6–10, 23; Völling 1994, 178, 183–188, 231; 2005, 115; Rieckhoff 1995, 56–58; Demetz 1999, 112–122). Przyjmuje się, że typ A.18 wykształcił się na terenach *Caput Adriae* u schyłku okresu niezależności plemion celtyckich, a jego produkcja była kontynuowana po włączeniu omawianych obszarów do państwa rzymskiego. Jest to zatem przykład zapinek o tradycjach celtyckich, a ponieważ początek ich produkcji przypada na okres trwania kultury lateńskiej, znane z ziem polskich znaleziska fibul omawianego typu uwzględniono w rozważaniach nad importami celtyckimi. Podstawowym kryterium podziału zapinek A.18 pozostają różnice w budowie aparatu sprężyny. Typologicznie starszy podtyp[32] A.18a był pozbawiony dodatkowych elementów wzmacniających, w młodszych okazach zwoje nawijano na żelazny pręcik. Kolejnym etapem modyfikacji było wprowadzenie haczyka podtrzymującego cięciwę i tę właśnie cechę P. Glüsing uznał za wyznacznik wariantu A.18b. Zapinki z haczykiem podtrzymującym cięciwę są nie tylko młodsze typologicznie, ale też pojawiają się później. Obecnie znamy 21 egzemplarzy zapinek A.18a, w tym dziesięć[33] z terenu kultury przeworskiej i jedenaście z obszaru kultury oksywskiej oraz pięć lub sześć fibul podtypu A18.b z młodszego okresu przedrzymskiego; cztery z kultury przeworskiej i jedna lub dwie z kultury oksywskiej (Lista I.7; **Ryc. 14**). Przeważająca większość zapinek A.18 jest wykonana ze stopu brązu, jednak znane są również okazy żelazne (Oblin, gr. 95, Wymysłowo, gr. 83), a w Kacicach, gr. 1/64, znaleziono egzemplarz wykonany ze srebra.

Zapinki A.18 rozpowszechniają się już po upadku oppidów środkowoeuropejskich; brak ich zarówno wśród licznych fibul z Manchingu, jak i ze Stradonic bądź Starého Hradiska, natomiast są spotykane we wczesnych grobach grupy Gross Romstedt oraz na cmentarzyskach typu Plaňany (Droberjar 1999, 2). Fibule typu A.18 pojawiają się na ziemiach polskich u progu fazy A3. Za takim datowaniem przemawiają znaleziska z Oblina, gr. 95 (**Ryc. 14:2**),

[32] Aby uniknąć niejasności semantycznych, zdecydowałem się użyć określenia „podtyp" w odniesieniu do podziału P. Glüsinga, a, wzmiankując bardziej szczegółowe typologie T. Völlinga i S. Demetza, stosować odpowiednio określenia „wariant" i „odmiana".

[33] Stan zachowania fibuli z Pajewa-Szwelic, ob. 62/H, sprawia, że identyfikacja jest niepewna.

i Kacic, gr. 1/64, które współwystępują z naczyniami pierwszej fazy ceramicznej wg T. Dąbrowskiej. Srebrna fibula z Kacic należy do wariantu Wederath, a zdaniem A. Maciałowicza i P. Harasima nie można wykluczyć, że tak samo należy sklasyfikować żelazny okaz z Oblina, gr. 95 (Maciałowicz 2009, 170; Harasim 2011, 233). Kolejne zapinki wariantu Wederath pochodzą z Czerska, gr. 157, oraz z zespołu kultury oksywskiej z Pruszcza Gdańskiego, stan. 7, gr. 355 (Harasim 2011, 232, 237; Bochnak, Harasim 2012, 68; informacja dr K. Czarneckiej i mgr K. Watemborskiej-Rakowskiej z PMA, którym uprzejmie dziękuję). Zapinki wariantu Wederath wywodzą się z Nadrenii, występują głównie w dorzeczach Renu i Mozeli, a ich cechą charakterystyczną jest płasko wysklepiony, delikatny kabłąk i lekko cofnięta sprężyna (Völling 1994, 183, 184; Ryc. 17, 18; 2005, 116, Ryc. 29). Większość znalezisk zapinek A.18a z ziem polskich reprezentuje wariant Altenburg (odpowiadający zasadniczo odmianie A.18a2 wg Demetza), obejmujący okazy o poszerzonej główce, niekiedy zaopatrzonej w niewielkie wyrostki-skrzydełka i posiadające esowaty kabłąk z ażurową pochewką (Völling 1994, 180–183; Ryc. 14; 2005, 115; Ryc. 27).

Zapinki podtypu A.18b są reprezentowane przez cztery egzemplarze z kultury przeworskiej i jeden z kultury oksywskiej. Jak wspomniano, podtyp z haczykiem wzmacniającym sprężynę jest typologicznie młodszy i wydaje się, że również i na ziemiach polskich okazy takie pojawiają się później niż egzemplarze reprezentujące podtyp A18a. Zapinki A.18b są spotykane w grobach datowanych na fazy A3/B1a, a w przypadku grobu z Grzybowa, pow. staszowski, fibula omawianego typu współwystępuje z zapinką A.68 (Dąbrowska 2003, 155). Zapinka z Legionowa, gr. 64, ma sprężynę częściowo zakrytą płytką przynitowaną do kabłąka. Może to być ślad naprawy lub tylko zastosowania nietypowego wzmocnienia aparatu sprężyny (Orliński 2011, 15; Fot. 5). Wydaje się, że naprawa sprężyny mogłaby być zrealizowana w prostszy sposób niż nawiercanie cienkiego kabłąka, by osadzić w nim nit, a zatem można sądzić, że jest to raczej nietypowe rozwiązanie mające na celu wzmocnienie sprężyny, jednak rozstrzygnięcie tej kwestii może przynieść dopiero wykonanie zdjęcia rentgenowskiego, które wykaże, czy pod płytką znajduje się jakieś uszkodzenie.

Fibule A.18 na ziemiach polskich występują przede wszystkim we wschodniej części kultury przeworskiej (**Ryc. 15**), do wyjątków należą tu dwie zapinki z Ciecierzyna, gr. 120/120a i gr. 142. Na terenach zajętych przez kulturę oksywską omawiane fibule lokują się wzdłuż Wisły. Przypuszczalnie takie rozpowszechnienie oddaje zarazem drogę napływu większości omawianych zabytków, znane są bowiem też znaleziska zapinek omawianego typu z terenów grupy tynieckiej; trzy fibule z Krakowa Nowej Huty-Pleszowa, po dwa okazy z Krzesławic i Krakowa Nowej Huty-Mogiły, a także pojedyncze egzemplarze z Gniazdowic, Pełczysk i Zagórza (Poleska 2006, 149, 150; Ryc. 20:12, 13, 14; Rudnicki 2009, 309, 310, Ryc. 8:1, 2; Dulęba et al. 2012, 336; Ryc. 16:9). Odrębnym problemem pozostaje udział kultury puchowskiej w napływie zapinek omawianego typu, kwestionowany przez M. Rudnickiego (Rudnicki 2009). Powyższe uwagi w mniejszym stopniu odnoszą się do nielicznych, wzmiankowanych wyżej okazów reprezentujących wariant Wederath, typowych zwłaszcza dla terenów Europy Zachodniej. Nie można wykluczyć, że fibule z Kacic, gr. 1/64, z Oblina, gr. 95, Czerska, gr. 157, oraz Pruszcza Gdańskiego, stan. 7, gr. 355, trafiły na ziemie polskie inną drogą. Zapinki A.18 wyznaczają najmłodszy horyzont fibul kultury lateńskiej na ziemiach polskich, a dynamika ich napływu odzwierciedla kontynuację wybranych gałęzi rzemiosła na terenach zajętych przez Celtów w drugiej połowie I wieku przed Chr. Najmłodsze okazy, zwłaszcza reprezentujące podtyp A.18b, datowane są na początek okresu wpływów rzymskich i nie będą uwzględnione w niniejszej pracy.

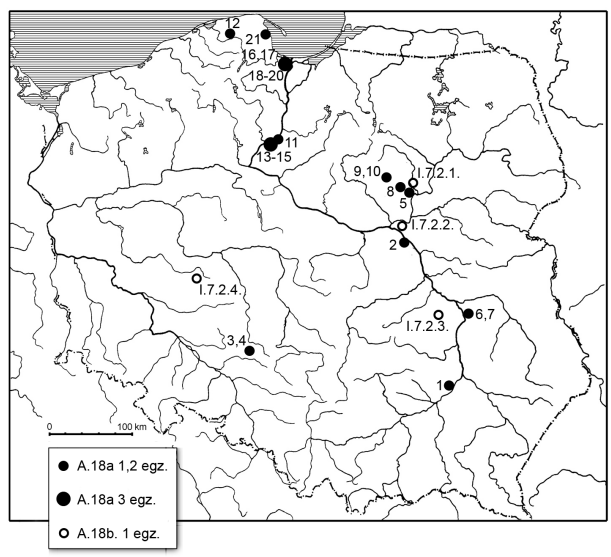

Ryc. 15. Rozprzestrzenienie zapinek typu A.18. Numeracja zapinek A.18a wg listy I.7.1., numeracja zapinek A.18b wg listy I.7.2.

Abb. 15. Verbreitung der Fibeln vom Typ A.18. Nummerierung der Fibeln A.18a nach der Liste I.7.1., Nummerierung der Fibeln A18b nach der Liste I.7.2.

II.3.2. Zabytki szklane

Obecny stan badań wskazuje, że na ziemiach polskich wszystkie zabytki szklane z młodszego okresu przedrzymskiego są importami i znakomita większość z nich pochodzi ze strefy celtyckiej. Wprawdzie w literaturze można znaleźć wzmianki o domniemanym warsztacie szklarskim w Przedbojewicach, stan. 1, na Kujawach, jednak hipotezę o lokalnej produkcji szkła sformułowano na podstawie znalezisk dwóch „łezek" szklanych oraz bryłek przepalonej substancji o zeszklonej powierzchni, umownie nazywanych „żużlami", pochodzących z badań powierzchniowych (Cofta-Broniewska 1977, 12–13; 1979, 121–122; Stolpiak 1980, 167–169). Wyniki badań laboratoryjnych bryłki szklanej z Przedbojewic oraz innych przedmiotów szklanych z terenu Kujaw (w przeważającej części datowanych na okres wpływów rzymskich) nie pozwoliły na jednoznaczne rozstrzygnięcie problemu lokalnej wytwórczości szklarskiej (Stolpiak 1988). Lokalizacja warsztatów zajmujących się produkcją lub przetwarzaniem szkła pozostaje jednym z kluczowych problemów związanych z działalnością rzemieślniczą w kulturze celtyckiej.

Podejmowane są próby określania miejsc wytwórczości szklarskiej na podstawie dużych koncentracji zabytków szklanych na terenie oppidów lub osad otwartych. Najstarszym znanym obecnie celtyckim ośrodkiem produkcji przedmiotów szklanych w Europie Środkowej są Němčice na Morawach (Venclová, Hulínský, Frána, Fikrle 2009). Znaleziska surowca szklanego, które potwierdzałyby tego typu wytwórczość są stosunkowo rzadkie. Jeden z nielicznych zabytków tego typu, blok ciemnopurpurowego szkła o wadze 450 g, znaleziono na oppidum w Manchingu (Kunkel 1961, 322; Tabl. 44:1, 2; Gebhard 1989, 254; Tabl. 61:891). Surowiec szklany znany jest też z oppidum w Bibracte/Mont Beuvray (Bride 2005, 90). Znalezisko to, jak również relatywnie znaczna ilość nieudanych wyrobów szklanych, wskazują na istnienie warsztatu szklarskiego (Bride 2005, 90; Guillaumet 2009, 83). Zdaniem N. Venclovej, w fazie LT C2 i D należy też liczyć się z działalnością tego typu na oppidach w Stradonicach i w Starém Hradisku oraz w rejonie Hallein, jak również nad środkowym Dunajem. W fazie LT D działały ponadto ośrodki szklarskie na terenie Holandii oraz w Mandeure, dep. Franche-Comté, we Francji (Venclová 1990, 143–154, Mapa 9; Roymans 2007, 316, 317; Ryc. 10). Zlokalizowano co najmniej trzy ośrodki przetwórstwa szkła na Wyspach Brytyjskich (Henderson 1989). Kolejne warsztaty bądź regiony produkcji celtyckich przedmiotów szklanych wymienia K. Wagner (Wagner 2006, 147–153). Przetwórstwo szkła jest też potwierdzone od schyłku LT D1 do zaniku kultury celtyckiej na Zakarpaciu (Kotigoroško 1989, 188–191).

Wyniki analiz starożytnych znalezisk zabytków szklanych z zachodniej części świata rzymskiego wskazują, że wykorzystany do ich produkcji surowiec praktycznie w całości importowano z rejonu Syro-Palestyny, Libanu lub Egiptu. Podstawowe znaczenie miał tu piasek z rzeki Belus między dzisiejszą Hajfą a Akrą oraz natron (soda rodzima) z Egiptu (Foy, Picon, Vichy 2000, 425; Istenič, Šmit 2012). Część badaczy uważa, że w kulturze celtyckiej również nie wyrabiano szkła i bazowano na tym samym surowcu pochodzenia syro-palestyńskego, który był używany w państwie rzymskim aż do czasów średniowiecza (Guillaumet 2009, 83; Guillaumet, Labaune 2011, 898). Dopuszcza się natomiast lokalną produkcję emalii[34] w kulturze celtyckiej, przy czym należy zauważyć, że tego rodzaju substancje rzadko były wykorzystywane do produkcji paciorków lub do dodatkowego zdobienia przedmiotów szklanych. Z kolei, w szerokim asortymencie ozdób szklanych, zabytki koloru krwistoczerwonego są reprezentowane sporadycznie, jakby był on zarezerwowany dla przedmiotów emaliowanych (Bucsek et al. 1990, 155). Wydaje się, że działalność szklarska i emalierska były prowadzone oddzielnie, przy czym pracownie emalierskie niejednokrotnie sąsiadowały z pracowniami brązowniczymi.

Pierwsze zestawienie szklanych zabytków celtyckich z ziem polskich (w tym z terenów pozostających poza zasięgiem osadnictwa kultury lateńskiej) jest zasługą T. E. Haevernick, która w swoim studium dotyczącym bransolet i tzw. *Ringperlen* – paciorków pierścieniowatych – uwzględniła szereg znalezisk z dorzecza Wisły i Odry (Haevernick 1960, 220, 237, 238, 245, 255, 263). Lista ta została następnie poszerzona o znaleziska z powojennych badań w Nowej Cerekwi (Czerska 1963, 308–309). Celtyckie zabytki szklane z ziem polskich były wzmiankowane w pracach Z. Woźniaka i T. Dąbrowskiej (Woźniak 1970, 162; Dąbrowska 1988, 133, 134), jednak pełne omówienie tej problema-

[34] Do uzyskania emalii wystarczy temperatura ok. 800–900°C, podczas gdy do otrzymania szkła należy osiągnąć temperaturę ok. 1200–1300°C. Niewykluczone, że dystrybuowano też półfabrykaty – grudki emalii, dzięki temu w warsztatach produkujących przedmioty emaliowane nie musiano zajmować się uzyskiwaniem tej substancji.

tyki ukazało się dopiero w 1997 roku (Karwowski 1997). Publikacja M. Karwowskiego, będąca opracowaniem o charakterze typochronologicznym rozszerzonym o wyniki analiz składu chemicznego, wypełniła lukę w stanie badań nad znaleziskami celtyckich przedmiotów szklanych i kolejne prace uzupełniają nakreślony w niej obraz, zwłaszcza w odniesieniu do terenów położonych poza zasięgiem osadnictwa celtyckiego (Karwowski, Jokubonis, Zamini 2005; Dąbrowska 2008, 36, 106). Należy tu przywołać przede wszystkim ustalenia E. Bokiniec odnośnie do znalezisk z Ziemi Chełmińskiej (Bokiniec 2008, 81–83). Nowsze publikacje stanowisk kultury oksywskiej, zwłaszcza nekropoli w Podwiesku, przyczyniły się do skokowego, ponaddwukrotnego wzrostu liczby zabytków szklanych znanych z zespołów kultur zlatenizowanych z ziem polskich (Bokiniec 2005, 100–101). Istotny postęp w badaniach i bardzo wyraźny wzrost liczby zabytków szklanych odnotowano w ostatnich latach w odniesieniu do stanowisk kultury lateńskiej (Karwowski 2004; 2006; Poleska 2006, 155, 156; Dzięgielewska, Dzięgielewski 2008, 57, 58). W niniejszej pracy bazuję na podziale T. E. Haevernick i R. Gebharda, posiłkując się typologią M. A. Zepezauer oraz ustaleniami H. Venclovej i H. Wagnera (Haevernick 1960; Gebhard 1989; Venclová 1990; Zepezauer 1993; Wagner 2006). Istnieją podstawy, by rozszerzyć listę kategorii celtyckich zabytków szklanych z ziem polskich. Prócz znalezisk bransolet oraz różnej wielkości paciorków, należy liczyć się też z obecnością importowanych szklanych kulek oraz być może szklanej główki szpili.

II.3.2.1. Bransolety

Bransolety stanowią stosunkowo rzadki element wyposażenia grobów kultury przeworskiej i oksywskiej. W zespołach datowanych na młodszy okres przedrzymski spotykamy zarówno ozdoby obręczowe wykonane z metalu (najczęściej z żelaza), jak i mniej liczne, szklane. Z ziem polskich, z terenów położonych poza zasięgiem kultury lateńskiej, znamy fragmenty dziewięciu szklanych bransolet, z czego sześć pochodzi ze stanowisk kultury przeworskiej[35], jeden z osady kultury oksywskiej i wielbarskiej w Toruniu, i jeden z nekropoli

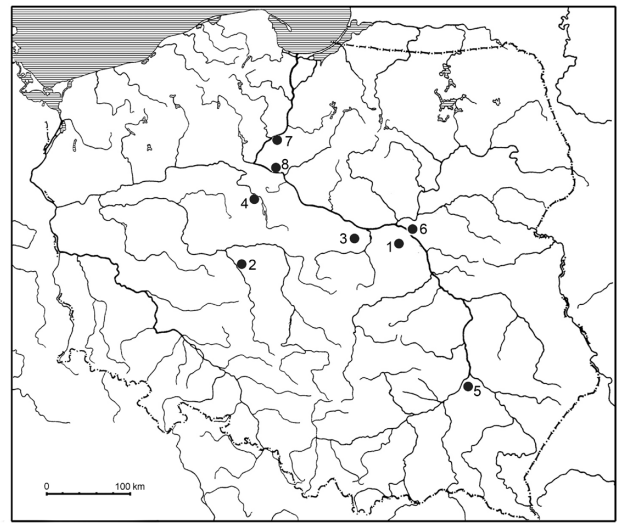

Ryc. 16. Rozprzestrzenienie szklanych bransolet. Numeracja wg listy II.

Abb. 16. Verbreitung der Glasarmringe. Nummerierung nach Liste II.

kultury oksywskiej w Podwiesku, gr. 66 (Lista II; **Ryc. 16**). T. Dąbrowska i Z. Woźniak wzmiankują jeszcze jedno znalezisko z młodszego okresu przedrzymskiego: bransoletę znalezioną w miejscowości Osinki (Dąbrowska, Woźniak 2005, 93; przypis 8). Fragmenty bransolet z Kiernozi i Tarnobrzega-Zakrzowa zostały znalezione w zespołach kultury przeworskiej na złożu wtórnym, jednak najpewniej trafiły na ziemie polskie w młodszym okresie przedrzymskim. Cztery bransolety z terenów kultury przeworskiej reprezentują typ 8 wg T. E. Haevernick, przy czym trzy (Biskupice, ob. 16, Jastrzębniki, Tarnobrzeg-Zakrzów, ob. 7), należą do podtypu 8b, a jeden, z Warszawy-Dotrzymy, do podtypu 8d. Zaginiony okaz z Kiernozi sama T. E. Haevernick zaliczyła do typu 3a (Haevernick 1960, 220). Zdaniem E. Bokiniec, seledynowa bransoleta z Podwieska, gr. 66, może należeć do typu 3a wg T. E. Haevernick. Okaz z Torunia, wykonany ze szkła z nałożoną od wewnętrznej strony żółtawą warstwą, został zakwalifikowany przez M. Karwowskiego do podtypu 8c (Karwowski 1997, 37, 63; Tab. 1). E. Bokiniec sądzi, że omawiana ozdoba nie znajduje ścisłych analogii wśród publikowanych bransolet celtyckich, łącząc cechy typu 8c i 17 wg T. E. Haevernick (Bokiniec 2008, 81).

Chronologia bransolet celtyckich jest zagadnieniem problematycznym. Potencjalnie ozdoby szklane mogłyby być bardzo czułymi datownikami, przede wszystkim ze względu na niewielką trwałość i dużą zmienność form. Dodatkowo, występują one również poza zasięgiem kultury

[35] W tym również fragment bransolety z Warszawy-Dotrzymy. Według dokumentacji został on znaleziony luźno, być może na terenie cmentarzyska kultury przeworskiej (Dąbrowska 2008, 179).

lateńskiej, a zatem mogłyby być przydatne w synchronizacji zjawisk kulturowych przekraczających swym zasięgiem krąg celtycki. Z drugiej jednak strony, rozwój produkcji szklarskiej przypada na okres, w którym na znacznych obszarach Europy zanikają groby kultury lateńskiej i brak jest większej liczby zespołów zwartych o wąskiej chronologii. Tym samym, bardzo trudno jest precyzyjnie i powtarzalnie datować szereg zabytków charakterystycznych dla tzw. „okresu oppidów", w tym i ozdób szklanych. Opisane zastrzeżenia nie przekreślają jednak celowości prób dokładnego datowania poszczególnych typów szklanych bransolet w środowisku celtyckim. R. Gebhard, autor opracowania najobszerniejszego zbioru tych zabytków odkrytych na terenie oppidum w Manching, zestawił znaleziska osadowe z nielicznymi dobrze datowanymi zespołami grobowymi zawierającymi bransolety, uzyskując obraz przemian typochronologicznych zabytków szklanych (Gebhard 1989; 1989a). Obecnie brak jest podstaw, by podważać ustalenia R. Gebharda, jakkolwiek nie można wykluczyć celowości drobnych korekt.

T. Dąbrowska i Z. Woźniak zwracają uwagę, że typ 8 wg T. E. Haevernick, do którego należy większość bransolet z ziem polskich, jest datowany głównie na fazę LT C1b, co jest szczególnie istotne w kontekście wyznaczania początków kultury przeworskiej. Zdaniem wspomnianych uczonych, niepublikowany okaz z Osinek należy do typu datowanego na fazę LT C1, co również stanowi przesłankę pomocną przy określaniu chronologii formowania się kultury przeworskiej (Dąbrowska, Woźniak 2005, 93). Co ciekawe, w kulturze przeworskiej brak jest okazów zaliczanych do typów młodszych, charakterystycznych dla fazy LT C2 oraz sporadycznie LT D1, które występują na stanowiskach celtyckich na Górnym Śląsku i w Małopolsce (Woźniak 1992, Ryc. 1; Karwowski 1997, 35–42, 50, 51; Dąbrowska, Woźniak 2005, 93; Dzięgielewska, Dzięgielewski 2008, 57, 58). Obserwujemy ponadto obecność dwóch horyzontów ozdób szklanych: starszego, na ziemiach zajętych przez osadnictwo kultury przeworskiej związanego głównie z bransoletami oraz młodszego, z którym należy łączyć większość paciorków. W świetle obecnego stanu badań, horyzont występowania szklanych bransolet w środkowej Polsce wyznacza najstarsze stadium kultury przeworskiej i przypada na początek fazy A1. Zdaniem M. Karwowskiego, niezachowany egzemplarz z Kiernozi (o ile istotnie jest to zabytek lateński) należy odnosić raczej do fazy LT D1[36]. W kulturze oksywskiej importowane, szklane bransolety mają nieco młodszą metrykę. Okaz z grobu 66 z Podwieska pochodzi z zespołu datowanego zapinką O na fazę A3 (Bokiniec 2005, 24, 100, 101; 197; Tabl. XXXI/66:8), jednak sama forma jest typowa raczej dla fazy LT D1. Trudniej jest określić chronologię unikatowego fragmentu bransolety z osady kultury oksywskiej i wielbarskiej w Toruniu. E. Bokiniec zaznaczyła, że bransolety z seledynowego szkła z warstwą żółtej masy po wewnętrznej stronie pojawiają się w kulturze celtyckiej w fazie LT C2 i trwają w LT D, a zawężenie datowania okazu z Torunia jest obecnie niemożliwe (Bokiniec 2008, 81). Zdaniem M. Karwowskiego, omawiany zabytek winien być datowany raczej na fazę LT C2[37].

II.3.2.2. Szklane paciorki i inne drobne przedmioty

Wiele zabytków szklanych znanych z grobów ciałopalnych kultury przeworskiej i oksywskiej jest zachowanych słabo, często pod postacią przepalonych, niekształtnych bryłek lub okruchów. Taki stan rzeczy w zasadzie uniemożliwia analizę makroskopową i odtworzenie kształtu, a niekiedy i pierwotnego koloru paciorków. Wśród importów z ziem polskich najbardziej chyba charakterystyczną kategorią celtyckich paciorków są wspomiane wyżej duże, toroidalne ozdoby, tzw. *Ringperlen*. W zespołach kultury przeworskiej i oksywskiej reprezentowane są okazy zaliczone do grup 21, 23 i 25 wg T. E. Haevernick (Listy III.1-III.3; **Ryc. 17; 18:1–4**). Są to zabytki liczące zwykle ok. 3–4,5 cm średnicy i ok. 1–1,5 cm wysokości, natomiast średnica otworu wynosi około 0,5–1 cm.

Do grupy 21, obejmującej paciorki wykonane z jednobarwnego szkła, zaliczono dwa fioletowe egzemplarze z Rumi, gr. 42, oraz dwa ciemnoniebieskie z Podwieska, gr. 49 i 300C. Pochówek z Rumi oraz z Podwieska, gr. 300C, są datowane na fazę A2, natomiast z Podwieska, gr. 49, na fazę A3 młodszego okresu przedrzymskiego. Omawiane ozdoby posiadają bliskie analogie w świecie celtyckim, zarówno na oppidum w Manchingu, jak i na terenach Czech, m.in. w Lovosicach i Stradonicach (Venclová 1990, 137). Paciorki grupy 21 pojawiają się u schyłku środkowego okresu lateńskiego i być może trwają do stadium LT D2, jednak najbardziej

[36] Informacja ustna, za którą uprzejmie dziękuję.

[37] Informacja ustna, za którą uprzejmie dziękuję.

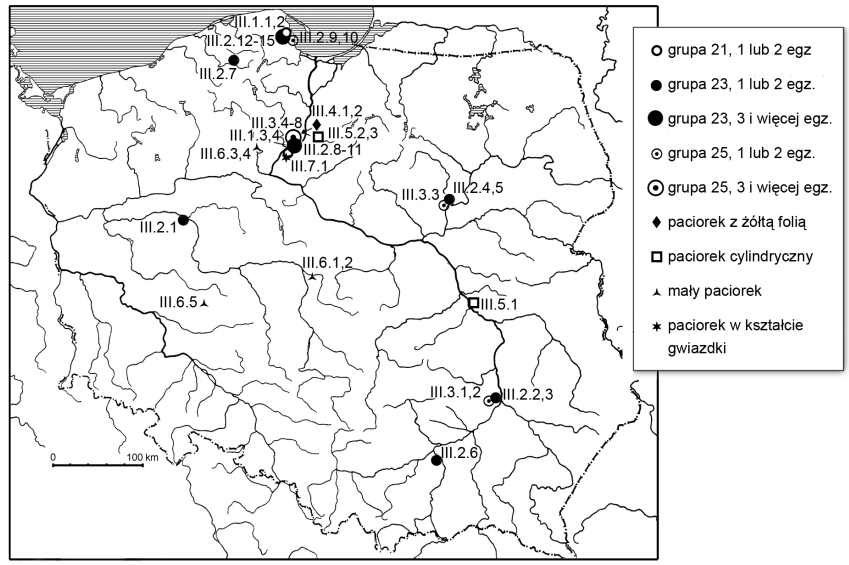

Ryc. 17. Rozprzestrzenienie szklanych paciorków. Numeracja wg listy III.

Abb. 17. Verbreitung der Glasperlen. Nummerierung nach Liste III.

popularne są w fazie LT D1 (Venclová 1990, 137; Zepezauer 1997; Ryc. 2; Wagner 2006, 24; Ryc. 3).

Cechą charakterystyczną toroidalnych paciorków z grupy 23 jest obecność spiralnych pasm wykonanych ze szkła odmiennego koloru. Do wspomnianej grupy zaliczono sześć zabytków z kultury przeworskiej oraz około sześciu lub siedmiu egzemplarzy z kultury oksywskiej. Listę importowanych paciorków grupy 23 z ziem polskich uzupełnia zaginiony obecnie okaz z miejscowości Ławice, pow. iławski[38], położonej poza wschodnim zasięgiem kultury oksywskiej (Haevernick 1960, 282). Paciorki grupy 23 występują w kulturze lateńskiej w horyzoncie zapinek nauheimskich, natomiast na ziemiach polskich są spotykane przede wszystkim w zespołach z fazy A2 (Rumia, gr. 42, Błonie, gr. 128 [**Ryc. 18:1**]), ale też z końca młodszego okresu przedrzymskiego i początków okresu wpływów rzymskich (Kleszewo, gr. 48 [**Ryc. 18:3**]; Pasieka Otfinowska, gr. 5). Na terenie Czech paciorki zaliczane do grupy 23 stanowią najliczniejszą odmianę *Ringperlen* (Venclová 1990, 140, 141). W Stradonicach, na ogólną liczbę 383 paciorków pierścieniowatych, aż 169 należy zaliczyć do grupy 23, co zdaniem N. Venclovej stawia wymienione oppidum na pierwszym miejscu pod względem liczebności znalezisk tego typu. Paciorki grupy 23 są też spotykane na terenach Austrii, Francji, Lichtensteinu, Niemiec i Szwajcarii (Wagner 2006, 132). Omawiane ozdoby są datowane na fazę LT D[39], przy czym zdecydowana większość pochodzi ze stadium LT D1 (Venclová 1990, 140, 141; Zepezauer 1997; Ryc. 2; Wagner 2006, 24; Ryc. 3).

Do grupy 25 zaliczono paciorki zdobione siatkowanym wzorem odmiennego koloru. Z terenów kultury przeworskiej znane są trzy okazy tej grupy, m.in.z Błonia, gr. 128 (Ryc. 18:2), z oksywskiej około siedmiu. Podobnie jak w przypadku paciorków grupy 21 i 23, również omawiane ozdoby występują w grobach datowanych na fazy A2 i A3 młodszego okresu przedrzymskiego. Do grupy 25 należy również brązowy paciorek pierścieniowaty z osady grupy tynieckiej w Jakuszowicach (Karwowski 1997, 60, tam wcześniejsza literatura). Podobnie jak w przypadku okazów zaliczonych do grup 21 i 23, również znaleziska z grupy 25 są powszechnie reprezentowane na terenie Czech i Moraw, w różnych wariantach kolorystycznych. Omawiane paciorki koncentrują się przede wszystkim w Europie Środkowej i są datowane na fazę LT D w ujęciu N. Venclovej (Venclová 1990, 142).

Chronologia paciorków pierścieniowatych z ziem polskich nie w pełni znajduje oparcie w ustaleniach uczonych zajmujących się datowaniem szkieł celtyckich. Jak wynika z badań M. A. Zepezauer, *Ringperlen*, w zależności od barwy i zdobienia, występują głównie w fazie LT D1, przy czym część typów pojawia się dopiero w fazie LT C2 (Zepezauer 1997, 56–59; Ryc. 2). Przypuszczalnie produkcja paciorków pierścieniowatych kończy się wraz z upadkiem oppidów (Gebhard 1989, 1989a; Venclová 1990; Bride 2005). Jedynie nieliczne formy, jak paciorki z brązowego szkła, są spotykane w zespołach z początków fazy D2. Tymczasem na

[38] Stanowisko znane też jako Lipniki, d. woj. elbląskie.

[39] N. Venclová nie dzieli fazy LT D na subfazy, lecz można się domyślać, że pisząc o materiałach celtyckich odnosi się do znalezisk datowanych przede wszystkim na stadium LT D1 (Venclová 1990).

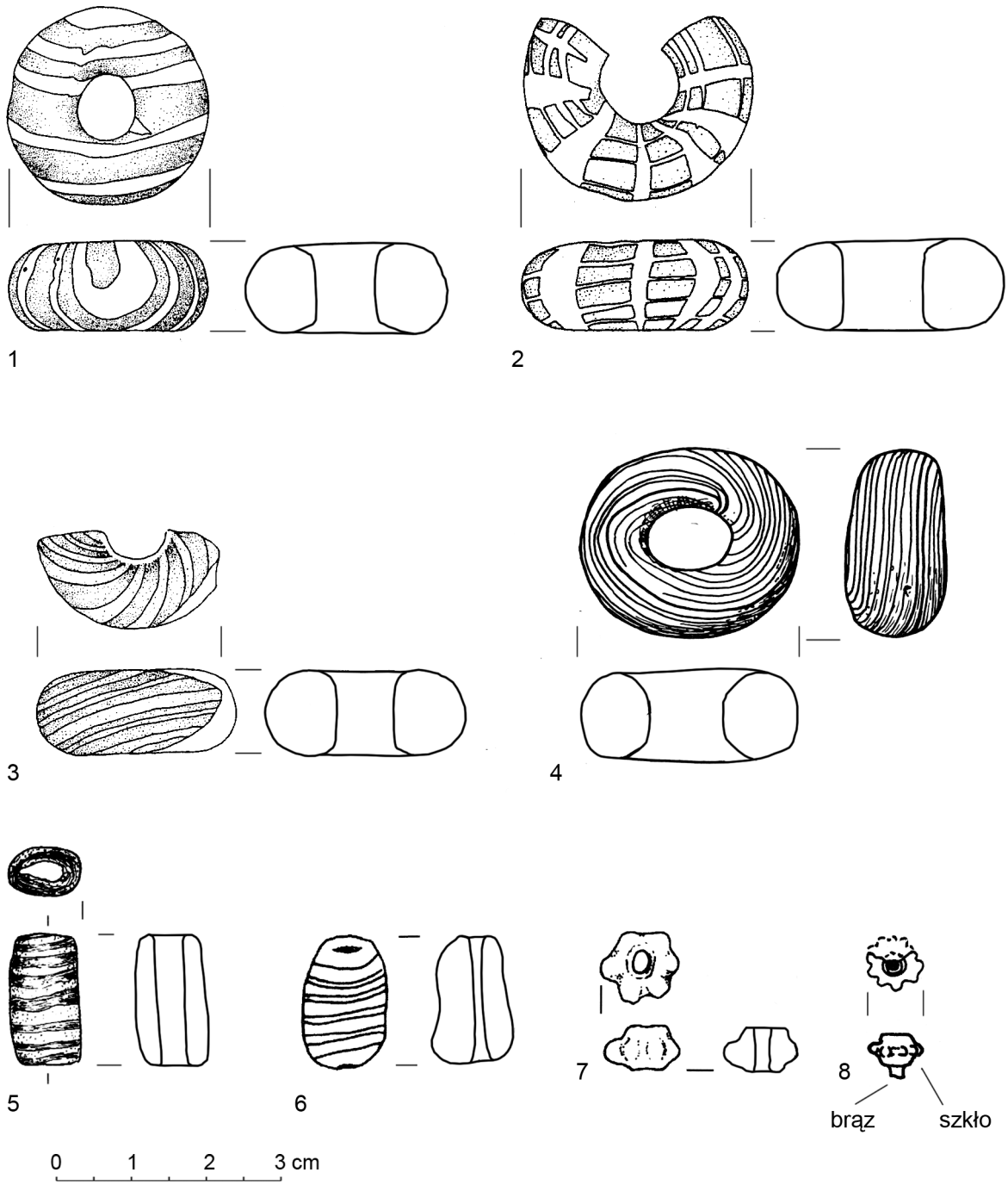

Ryc. 18. Szklane paciorki. 1, 2 – Błonie, gr. 128; 3 – Kleszewo, gr. 48; 4 – Mikorowo, grób; 5 – Oblin, gr. 240; 6, 7 – Podwiesk, gr. 300B; 8 – Stradonice (Rep. Czeska). 1–3 wg Karwowski 1997; 4 wg Wierzbicki 1991; 5 wg Czarnecka 2005; 6,7 wg Bokiniec 2005; 8 wg Venclová 1990.

Abb. 18. Importierte Glasperlen. 1, 2 – Błonie, Gr. 128; 3 – Kleszewo, gr. 48; 4 – Mikorowo, Grab; 5 – Oblin, Gr. 240; 6, 7 – Podwiesk, Gr. 300B; 8 – Stradonice (Tschechische Republik). 1–3 nach Karwowski 1997; 4 nach Wierzbicki 1991; 5 nach Czarnecka 2005; 6, 7 nach Bokiniec 2005; 8 nach Venclová 1990.

ziemiach polskich ozdoby szklane występują w fazie LT A2 i A3 młodszego okresu przedrzymskiego, a nawet, jak w przypadku zespołu z Pasieki Otfinowskiej, ob. 5, oraz znaleziska z Zagórzyc, ob. 76, w początkach okresu wpływów rzymskich, zatem zauważalnie dłużej niż na terenach macierzystych. Taka rozpiętość chronologiczna świadczy o długim użytkowaniu kolii, ale zarazem podważa znaczenie *Ringperlen* jako wyznacznika chronologicznego poza granicami kręgu celtyckiego.

Prócz dużych paciorków toroidalnych, na ziemiach polskich w zespołach z młodszego okresu przedrzymskiego spotykane są też okazy mniejsze, często reprezentujące formy długotrwałe, np. spotykane już w okresie halsztackim bądź też występujące następnie w okresie wpływów rzymskich. Niekiedy ustalenie ich chronologii może być problematyczne, dlatego za importy lateńskie uznaję zabytki pochodzące z grobów datowanych na młodszy okres przedrzymski.

Z Podwieska, gr. 21, pochodzą dwa małe paciorki z tzw. złotą folią (Lista III.4). Podobne okazy znaleziono też w Małym Czystym, gr. 41, z zapinkami N, A.68 i A.45, co pozwala na ustalenie chronologii omawianego grobu na wczesny okres wpływów rzymskich (Bokiniec 2008, 81). Zbliżone okazy znane są ze świata celtyckiego, np. z późnolateńskiego grobu w Beuren, Kr. Bernkastel-Wittlich w Niemczech, gdzie odnaleziono nieco większy egzemplarz (Zepezauer 1993, 74, 197), a E. Bokiniec podaje ponadto liczne analogie z kultury Poieneşti-Lukaševka (Bokiniec 2008, 81).

W grobach kultury przeworskiej i oksywskiej natrafiono też na nieliczne i słabo zachowane paciorki cylindryczne (Lista III:5; **Ryc. 18:5, 6**). Przepalony paciorek z jasną, dookolną linią pochodzi z Oblina, gr. 240, natomiast w Podwiesku, gr. 300B, natrafiono na przepalony okaz wykonany być może z brązowego szkła. Kolejny nadtopiony egzemplarz, ciemnoczerwony z białą linią, być może pierwotnie uformowany cylindrycznie, miał być znaleziony luźno na nekropoli podwieskiej. Paciorki cylindryczne znajdują analogie w materiałach kultury celtyckiej po południowej stronie Karpat, w Stradonicach oraz na terenie Moraw, m.in. w skarbie z Ptení (Venclová 1990, 89; Meduna 1996, 100, 101, 105; Ryc. 3:4; Čižmář 2002; 201, 202; Ryc. 4:4). Omawiane ozdoby, zaliczone przez N. Venclovą do typów 704–706, nie mają waloru wyznacznika chronologicznego, występują bowiem w zespołach datowanych do LT C1 po LT D. Dodatkowo, wykazują podobieństwo do niektórych typów paciorków spotykanych w okresie halsztackim (Venclová 1990, 89).

Dwa małe, niebieskie paciorki odkryto na osadzie kultury przeworskiej w miejscowości Cichmiana (Lista III.6.). Przypuszczalnie można je zaliczyć do grupy VIa wg R. Gebharda (Gebhard 1989, 172; Tabl. 47:658–687). Nieco większy paciorek koloru niebieskiego w żółte plamki pochodzi z Siemiechowa, gr. 10 (Jażdżewska 1994, 107, 111; Ryc. 2a).

E. Bokiniec uznała za import celtycki mały paciorek w kształcie gwiazdki z grobu 300B (Lista III.7.; **Ryc. 18:7**), chociaż, jak sama pisze, brak do niego ścisłych analogii (Bokiniec 2005, 100; 2008, 82). Podobny w kształcie mały przedmiot z niebarwionego szkła z tkwiącym w otworze brązowym sztyftem pochodzi z oppidum w Stradonicach **(Ryc. 18:8)**. Jest to jedyny zabytek tego typu zarejestrowany przez N. Venclovą. Zdaniem tej uczonej, był to zapewne paciorek lub główka szpili (Venclová 1990, 63). Biorąc pod uwagę rozmiary innych szklanych paciorków z grobu 300B, mały, gwiazdkowaty przedmiot byłby praktycznie niewidoczny w kolii, a wtopiony wewnątrz „złoty" element byłby pozbawiony walorów wizualnych. Dlatego też uważam za prawdopodobne, że wspomniany przedmiot pełnił raczej rolę główki szpili (być może noszonej na głowie?), bo takie zastosowanie pozwala na wyeksponowanie kształtu i koloru omawianego przedmiotu. Opisana interpretacja nie jest bardzo odległa od spostrzeżeń E. Bokiniec, która jako dalekie analogie do znaleziska z Podwieska wskazała metalowe znaleziska z kultury Poieneşti-Lukaševka (Bokiniec 2008, 82). W dorzeczu Prutu i Seretu istniała wielowiekowa tradycja noszenia szpil (w tym również wykonanych z substancji organicznych) z nakładanymi metalowymi główkami, które mogły zamiennie pełnić rolę paciorków (Măndescu 2003). Należy tu jednak zaznaczyć, że proweniencja opisanego przedmiotu szklanego nie jest pewna, ponieważ szpile ze szklanymi główkami nie są typowe dla kultury lateńskiej, a znalezisko ze Stradonic może być importem w środowisku celtyckim.

Szklane paciorki z grobu 54 z Inowrocławia przypuszczalnie nie są importami celtyckimi. W szkieletowym grobie odkryto kolię złożoną z trzech dużych paciorków bursztynowych, czterech tzw. oczkowatych oraz trzech małych paciorków. W skład wyposażenia omawianego grobu wchodziły też inne przedmioty metalowe obcego pochodzenia, jednak brak wśród nich pewnych im-

portów celtyckich. Jedynym elementem inwentarza o potwierdzonej proweniencji lokalnej jest ceramika. W świetle przedstawionych uwag jest bardzo mało prawdopodobne, by kolia była kompletowana na ziemiach polskich, ale wyłącznie z paciorków importowanych. Można zatem założyć, że omawiana kolia również była importowana w całości. W jej skład wchodzą trzy nieduże paciorki. Dwa z nich są niecharakterystyczne, natomiast trzeci nieco przypomina wzmiankowany wyżej okaz w kształcie gwiazdki z Podwieska, gr. 300B, jednak jest większy. Paciorek gwiazdkowaty zajmował centralne miejsce w kolii, pomiędzy dwoma mniejszymi paciorkami, więc był odpowiednio wyeksponowany. Nie potrafię wskazać ścisłej analogii do omawianego okazu, nie posiada on też bliskich analogii w monografiach poświęconych celtyckim wyrobom szklanym (Haevernick 1960; Gebhard 1989; Zepezauer 1993; Wagner 2006) i przypuszczalnie nie jest on importem z kultury lateńskiej. Najbardziej charakterystycznymi elementami kolii są cztery koliste paciorki oczkowate (*Eye beads, Augenperlen*), spotykane w inwentarzach wielu kultur archeologicznych Europy i Bliskiego Wschodu od epoki brązu po okres rzymski (Lista III.9). Niekiedy przypisywano im znaczenie apotropaiczne (Venclová 1990, 68–85). Odpowiadają one wyrobom produkowanym w warsztatach śródziemnomorskich, w tym na Bliskim Wschodzie, a być może nawet na Kaukazie. Omawiane paciorki najprawdopodobniej nie są importami celtyckimi, brak też podstaw by sądzić, że pozostałe elementy zostały wykonane na terenie kultury lateńskiej. Uwaga ta odnosi się również do pozostałych znalezisk paciorków oczkowatych z ziem polskich. Cztery trójkątne paciorki oczkowate (Błonie, gr. 128, Kamieńczyk, gr. 101, Podwiesk, gr. 319, i Podwiesk, znal. luźne) znajdują odpowiedniki wśród okazów typu II.1 wg podziału M. A. Zepezauer (Zepezauer 1989, 66, 111, 112; Ryc. I:5; 1993; Tabl. 6:1–3). Trójkątne paciorki oczkowate (*Spiralaugenperlen*) znane są już od okresu halsztackiego i nie mają waloru wyznacznika chronologicznego. M. A. Zepezauer podkreśla, że ten typ jest stosunkowo rzadki i jako jeden z przykładów podaje znalezisko z grobu D24 z Solduno, kant. Tessin/Ticino w Szwajcarii (Zepezauer 1989, 112; 1993, 66). Pozostałe znaleziska zaliczone do typu II.1 pochodzą z Berching-Pollanten (2 egz.) i Aurich, Kr. Aurach, w Niemczech oraz z Wattens i Wolfshoferamt w Austrii (Zepezauer 1993, 189). E. Bokiniec wskazała kolejne analogie z terenu Czech i Moraw, m.in. z oppidum České Lhotice (Venclová 1990, 259; Tabl. 23:22; Bokiniec 2008, 81). Kolejny paciorek oczkowaty miał być znaleziony w nieznanej miejscowości na Kujawach wraz z mieczem i grotem włóczni (Rosen-Przeworska 1948, 264; Ryc. 30:1), lecz taki skład zespołu wydaje się wątpliwy, ponieważ paciorki stanowiły element inwentarza grobów o kobiecym modelu wyposażenia. Znaleziska z ziem polskich są datowane na fazę A2 i A3 młodszego okresu przedrzymskiego.

Wśród szklanych przedmiotów z Kleszewa, gr. 614/615, znajdowały się też dwie kulki z nieprzeźroczystego szkła (Lista III.8.) (Rudnicki 2009, 471, Ryc. 3:17, 26). Przedmioty takie posiadają analogie w świecie lateńskim i były wyrabiane w celtyckich warsztatach (Zepezauer 1993, 131, 132; Tabl. 14: 11–15; Wagner 2006, 141, 142; Tabl. 30). Znaleziska kulek występują przede wszystkim w grobach środkowolateńskich, przy czym stanowią element wyposażenia zarówno pochówków kobiet z dziećmi (Berno-Tiefenau, gr. 2; Berno, stan. Reichenbachstraße, gr. 7 i Vevey, gr. 20), jak i grobów zawierających broń (Erbesheim-Büdesheim, Wallertheim, gr. 31). Funkcja szklanych kulek w grobach celtyckich nie została jednoznacznie określona. Mogły one pełnić rolę amuletów lub też służyć jako kamienie do gry (Zepezauer 1993, 132). Należy jednak zauważyć, że omawiane kulki są z reguły spotykane w liczbie jednej do trzech sztuk i nie mają żadnych spłaszczonych powierzchni, co utrudniałoby wykorzystanie ich w grach planszowych. Nie noszą też żadnych śladów po mocowaniu bądź oprawie (Wagner 2006, 141).

Z Podwieska, z grobu z 1963 r., pochodzi uszkodzony przedmiot szklany w kształcie miniaturowego dzbanuszka wysokości 1,5 cm (Bokiniec 2005, 143; Tabl. CLIX/1963:14;). Jest to bez wątpienia przedmiot importowany, jednak nie potrafię wskazać do niego ścisłych analogii. Omawiany zabytek ten przypomina rzymskie miniaturowe naczynia w typie aryballosów, określane też jako pojemniki na maści lub pachnidła, z których najmniejsze mają poniżej 2 cm wysokości (Simon-Hiernand 2000, 337, 337). Nie jest to jednak jedyne nawiązanie. Kolię z nieco podobnymi szklanymi paciorkami znaleziono na Morawach, w szkieletowym grobie z miejscowości Přítluky. W skład inwentarza wspominanego grobu, datowanego na fazę na LT B, wchodził m.in. naszyjnik z 78 szklanych paciorków w kształcie amfor (Ludikovský 1962, 77, 81–83; Ryc. 4). K. Ludikovský podaje szereg analogii do

wspomnianego znaleziska i określa je jako import ze strefy śródziemnomorskiej, zapewne z Grecji (Ludikovský 1962, 77, 81–83). Ostatnio M. Schönfelder skartował i opisał tę kategorię zabytków, identyfikując „amforowate" paciorki jako ślady migracji celtyckich z IV i III stulecia przed Chr. i kontaktów ze światem śródziemnomorskim (Schönfelder 2007, 308, 309, 318–321; Ryc. 1; 2). Opisane przez M. Schönfeldera ozdoby przypominają przedmiot z Podwieska, jednak odmienne datowanie i zauważalne różnice w kształcie nie pozwalają uznać ich za ścisłą analogię. Być może najbliższym nawiązaniem do okazu z Podwieska byłyby wisiorki w kształcie miniaturowych naczyń znalezione w Al-Mina, Sueidia, w dzisiejszej Turcji, niestety na publikowanej przez L. Woolleya fotografii brak jest skali (Woolley 1938, Tabl. XIV; za Seefried 1982; Ryc. 43). Kształt znaleziska z Podwieska sugeruje, że mogło być ono wykonane techniką dmuchania bądź też raczej formowano je na glinianym rdzeniu, co byłoby argumentem przemawiającym przeciw proweniencji celtyckiej, ponieważ w materiałach kultury lateńskiej nie stwierdzono stosowania takich technologii obróbki szkła (nieliczne dmuchane szklane naczynia są w kulturze celtyckiej importami). Grób odkryty w Podwiesku w 1963 roku jest datowany na przejściowe stadium A3/B1, a więc na okres, w którym zaznacza się napływ importów prowincjonalnorzymskich, co dodatkowo wzmacnia hipotezę zakładającą śródziemnomorskie pochodzenie omawianego przedmiotu.

Listę szklanych przedmiotów pochodzenia celtyckiego należy przypuszczalnie uzupełnić o niektóre paciorki lub ułamki szkła znalezione luźno lub w grobach pozbawionych precyzyjnych datowników. Chronologia stanowisk, na których je zidentyfikowano, obejmuje również okres wpływów rzymskich i nie wiadomo, czy są to importy lateńskie. Wśród znalezisk tego typu T. Dąbrowska wymienia m.in. znaleziska z Arbasów, gr. 16, Kołozębia, gr. 419, Starej Wsi, gr. 63 (Dąbrowska 2008, 36). Zabytki tego typu nie zostały uwzględnione w katalogu niniejszej pracy.

II.3.3. Knotenringi

Koliste, metalowe przedmioty kilkucentymetrowej średnicy, zdobione na obwodzie regularnie rozmieszczonymi guzkami, najprawdopodobniej stanowią kolejną kategorię importów ze świata celtyckiego. W polskiej literaturze określa się je niekiedy mianem bransolet lub pierścieni brodawkowatych (Balke 1999; Bokiniec 2008, 54, 85, 88, 189, 243, 302, 307), jednak najczęściej stosuje się niemieckojęzyczny termin *Knotenring*, często w spolszczonej postaci jako *knotenring* (Andrzejowski, Bursche 1987, 269; Kurzyńska 2001, 175; Bokiniec 2008, 85, 311). Adaptacja terminu niemieckojęzycznego ma tę zaletę, że opisowe określenie *knotenring* jest pozbawione kryterium funkcji, podczas gdy nazwy *pierścień, zawieszka* bądź *bransoleta* sugerują określone przeznaczenie danego przedmiotu, które jednak rzadko pozostaje weryfikowalne.

Z ziem polskich znamy około 33 knotenringów pochodzących z zespołów kultury przeworskiej i oksywskiej z młodszego okresu przedrzymskiego (Lista IV.; **Ryc. 19–21**). W tej liczbie około 22 okazy pochodzą z dziewięciu stanowisk kultury oksywskiej, a dwanaście lub więcej knotenringów znaleziono na siedmiu-dziewięciu stanowiskach kultury przeworskiej. Ponadto, jeden okaz pochodzi z osady grupy tynieckiej w Jakuszowicach, jeden z osady kultury puchowskiej w Marcinkowicach, pow. nowosądecki i jeden z osady kultury jastorfskiej z Gubina, pow. krośnieński, woj. lubuskie (bądź Guben, Lkr. Guben, ponieważ brak jest dokładnych informacji odnośnie do lokalizacji stanowiska) (Jahn 1931; 64; Taf. XI:3; Woźniak 1970, 140–142, 328; Tabl. XLVIII:2; Pieta 1982, 52; Madyda-Legutko 1996, 187; Ryc. 10:3; Karwowski 1997, 53; Balke 1999; 64, 75; Ryc. 4:3; Rudnicki 2009, 472; Tabl. 4/15, 17). Prócz znalezisk z młodszego okresu przedrzymskiego, z faz A2 i A3, znane są też okazy datowane na okres wpływów rzymskich, przede wszystkim na jego starszy odcinek, lecz nie będą one uwzględniane w niniejszej pracy (Balke 1999). Większość interesujących nas knotenringów pochodzi z grobów o kobiecym modelu wyposażenia, a żaden nie znajdował się w grobie męskim. Do omawianej grupy importów celtyckich zaliczam też znalezisko z Podwieska, gr. 66; przypominającą knotenring zawieszkę (?) z umieszczonym koncentrycznie dodatkowym kółkiem (Bokiniec 2005, 24; Tabl. XXXI:14; 2008, 85). Podobny przedmiot pochodzi ze Stradonic w Czechach oraz z Szárazd-Regöly, kom. Tolna na Węgrzech (Píč 1903, 61; Tab. 11:12; Hunyady 1942, Tabl. XXXVII:21; 1944, 105). Według E. Bokiniec analogiczną ozdobę znaleziono w Manchingu, jednak w przypadku okazu niemieckiego chodzi o tzw. *Körbchenanhän-*

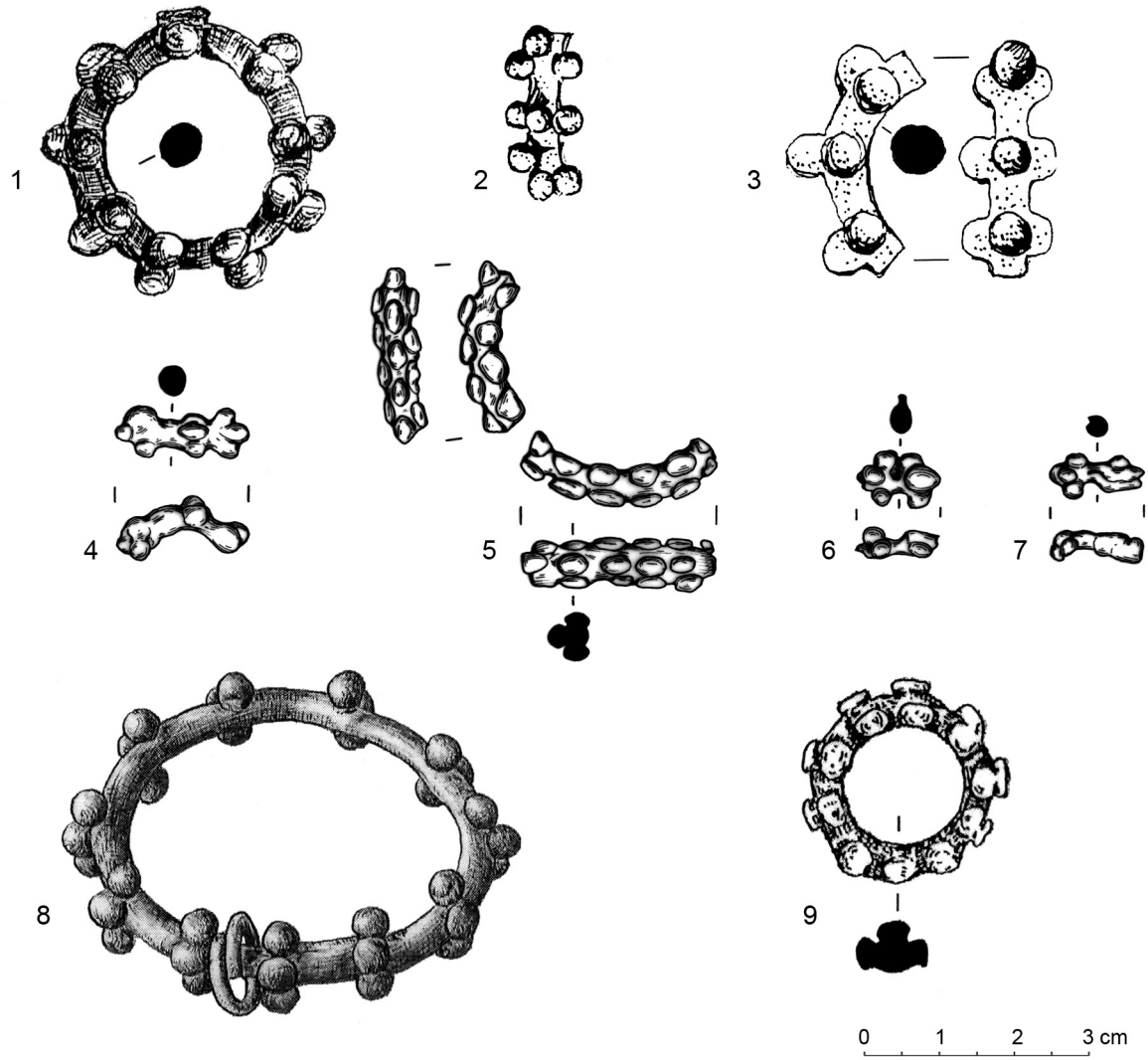

Ryc. 19. Knotenringi z terenu kultury przeworskiej. 1 – Kleszewo, gr. 200; 2, 3 – Kleszewo, gr. 48; 4–7 – Kleszewo, gr. 614/615; 8 – Strzyżów, znal. luźne o niepewnej chronologii i przynależności kulturowej; 9 – Konopnica, gr. 154. 1–7 stop miedzi. 1–3 wg Balke 1999; 4–7 wg Rudnicki 2009; 8 wg Abramek 1983.

Abb. 19. Knotenringe aus dem Bereich der Przeworsk-Kultur. 1. 1 – Kleszewo, Gr. 200; 2, 3 – Kleszewo, Gr. 48; 4–7 – Kleszewo, Gr. 614/615; 8 – Strzyżów, Einzelfund mit unsicherer Chronologie und Kulturzugehörigkeit; 9 – Konopnica, Gr. 154. 1–8 Kupferlegierung. 1–3, nach Balke 1999; 4–7 nach Rudnicki 2009; 8 nach Abramek 1983.

ger[40], czyli przedmiot w typie knotenringa określany też niekiedy mianem „klatki" (von Endert 1991, 20, 21; Tabl. 5:128). Znaleziska z Podwieska, gr. 33 (**Ryc. 20:5–9**), i Rumi, gr. 42 (**Ryc. 20:1–4**), oraz być może Mikorowa, tzw. gr. 1 (**Ryc. 20:12, 13**), stanowią pozostałości kolii, gdzie szklane paciorki towarzyszyły od trzech do pięciu knotenringom. W przypadku ozdoby z Podwieska, gr. 66, obecność koncentrycznie usytuowanego kółka sprawiała, że zawieszka oraz nawleczone obok szklane paciorki były usytuowane mniej więcej na jednej osi, podczas gdy „klasyczne" knotenringi opadały niżej względem paciorków.

Knotenringi z ziem polskich to brązowe pierścienie kilkucentymetrowej średnicy, zdobione regularnie rozmieszczonymi układami guzków zgrupowanych po trzy: jeden guzek na obwodzie i dwa po jego bokach. Najczęściej występuje pięć-siedem grup guzków, w jednym przypadku jest ich trzy (jeden z pięciu knotenringów z Podwieska, gr. 33). Zawieszka z Podwieska, gr. 66, ma analogiczny układ guzków, co „klasyczne" knotenringi (**Ryc. 20:11**). Egzemplarz ozdoby brodawkowatej z Konopnicy (**Ryc. 19:9**) jest zdobiony ok. 34 grupami guzków, co zbliża go do okazów z okresu wpływów rzymskich. T. Dąbrowska wymienia zna-

[40] Polski odpowiednik tego terminu, *wisiorek koszyczkowaty*, odnosi się do ozdób nieco innego typu, charakterystycznych przede wszystkim dla młodszego okresu wpływów rzymskich.

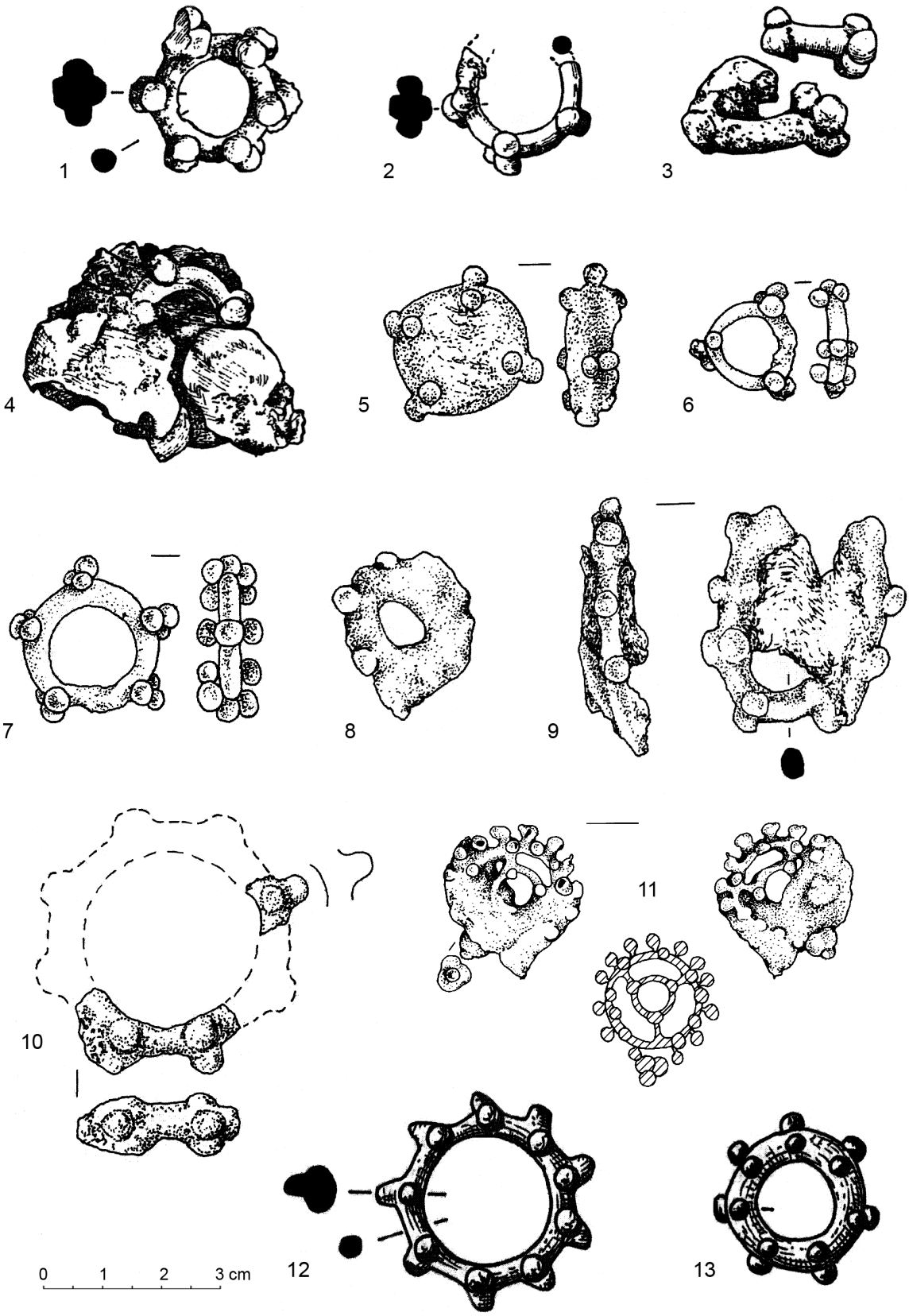

Ryc. 20. Knotenringi i przedmioty w typie knotenringów z terenu kultury oksywskiej, 1–4 – Rumia, gr. 42; 5–9 – Podwiesk, gr. 33; 10 – Podwiesk, gr. z 1963; 11 – Podwiesk, gr. 66; 12, 13 – Mikorowo. 1–9 stop miedzi. 1–4 wg Wołągiewicz 1981, 5–10 wg Bokiniec 2005; 12, 13 wg Wierzbicki 1991.

Abb. 20. Knotenringe und ähnliche Gegenstände aus dem Bereich der Oksywie- Kultur, 1–4 – Rumia, Gr. 42; 5–9 – Podwiesk, Gr. 33; 10 – Podwiesk, Gr. aus dem Jahr 1963; 11 – Podwiesk, Gr. 66; 12, 13 – Mikorowo, Grab. 1–9 Kupferlegierung. 1–4 nach Wołągiewicz 1981, 5–10 nach Bokiniec 2005; 12, 13 nach Wierzbicki 1991.

leziska z Kleszewa, gr. 48 (**Ryc. 19:2, 3**), i Strzyżowa (**Ryc. 19:8**) wśród przedmiotów proweniencji lateńskiej (Dąbrowska 1988, 133). Okazy znane z zespołów kultury oksywskiej również uważane są za importy (Bokiniec 2008, 85, 189, 243). Sama idea knotenringów oraz kryterium surowca istotnie pozwalają na uznanie znalezisk z ziem polskich za importy, jednak nie możemy jednoznacznie wykluczyć, że niektóre z nich zostały odlane w lokalnych warsztatach, ale z importowanego metalu. Jak wspomniano, knotenringi występują niekiedy w zespołach z okresu wpływów rzymskich, a zatem datowanych na czas po zaniku kultury celtyckiej, co mogłoby pośrednio świadczyć o ich lokalnej produkcji. Istnieją jednak znaleziska potwierdzające wyrób omawianych przedmiotów na terenach zachodnich prowincji rzymskich, gdzie utrzymały się niektóre tradycje rzemiosła celtyckiego. Odkrycia w Besançon, dep. Franche-Comté, oraz Autun, dep. Saône-et-Loire, poświadczają wyrób knotenringów również w okresie galorzymskim. (Guilhot, Goy [red.] 1992, 139, 154, Nr 145; Pierrevelcin 2009, 227, 228; Ryc. 4: 4, tam dalsza literatura). Forma z Besançon (starożytne Vesontio) pochodzi z warstwy datowanej na ok. 30 r. przed Chr., ale z uwagi na miejski kontekst wykopalisk może być znaleziskiem starszym, pochodzącym z czasów niezależności celtyckiej. W przypadku Autun (starożytne Augustodunum), metryka galorzymska jest niepodważalna, ponieważ miasto to zostało założone na surowym korzeniu w czasach Augusta.

Pierwsze uwagi na temat pierścieni zdobionych brodawkowatymi wypustkami sięgają końca XIX w. W 1891 roku J. Szombathy opublikował uwagi na temat znalezisk tego typu przechowywanych w praskim Muzeum królestwa Czeskiego[41] (Szombathy 1891). W 1899 roku J.-G. Bulliot opublikował doroczne raporty z badań na oppidum Bibracte/Mont Beuvray i zamieścił informacje o odkryciu „kółek”[42], w tym jednego „kółka” wraz z monetami celtyckimi i republikańskimi (Bulliot 1899, 163). Podobne przedmioty znaleziono też w Stradonicach, Velem-St. Veit oraz w rejonie Balatonu na terenie ówczesnych Austro-Węgier oraz na stanowisku Karlstein w Bawarii (Pič 1903, 60–62; Weber 1905, 159; Ryc. 5; Kobály 2004, 208). Takie rozprzestrzenienie knotenringów sprawiło, że J. Déchelette uznał te zabytki za jeden z wyznaczników tzw. *cywilizacji oppidów* (Déchelette 1914, 970; Ryc. 404; 1927, 970, 972). Knotenringi i przedmioty w typie knotenringów zostały krótko omówione przez I. Hunyady (Hunyady 1942; Tabl. XXXVIII: 15, 20–23; 1944, 105, 106). J. Reitinger, omawiając znalezisko knotenringu z Feldkirchen w Dolnej Austrii, zebrał około 40 analogii z terenów Austrii, Niemiec, Czechosłowacji i Węgier (Reitinger 1966). W tym samym czasie T. Knez i S. Pahič opublikowali tego typu zabytki z ówczesnej Jugosławii (Pahič 1966, 290; T. 16:3; Knez 1966, T. 4:5–7). Prezentując monografię kultury puchowskiej, K. Pieta wzmiankował pokrótce okazy z terenów Słowacji (Pieta 1982, 59, 255; Tabl. XIII:16, 17, 21). Knotenringi były jednym z wyznaczników chronologicznych grupy Mokronog wyróżnionej przez M. Guština (Guštin 1984, 333, 335; Ryc. 25:8). Znaleziska z terenu Rumunii zostały omówione przez I. Glodariu, a jego zestawienia uzupełnił następnie E. Moscalu (Glodariu 1984; Moscalu 1990). Kolejne lata przyniosły publikacje, w których uwzględniono znaleziska ze Słowenii (Božič 1993, 192, 193; Guštin, Cunja, Predovnik 1993, 18–20; Sl. 6:13, 15, 16). Knotenringi z depozytu z Ptení, okr. Prostějov (Czechy) na tle środkowoeuropejskim były przedmiotem zainteresowania J. Meduny i M. Čižmáře (Meduna 1996, 100–103; Ryc. 2:3–6; Čižmář 2002, 205, 206). W roku 2012 powstała praca magisterska autorstwa M. Orszak, która podjęła próbę zebrania i usystematyzowania znalezisk knotenringów z terenów Europy Środkowej zajętych w starożytności przez celtyckich Bojów (Orszak 2012). Podobnie jak wiele przedmiotów typowych dla kultury lateńskiej, lecz spotykanych również poza jej zasięgiem, knotenringi stanowiły obiekt zainteresowania specjalistów zajmujących się kulturami nieceltyckiej Europy.

Stosunkowo wcześnie zwrócono uwagę na znaleziska z Europy Wschodniej. A. I. Furmanska’a zaprezentowała formy służące do odlewania przedmiotów zbliżonych do knotenringów, znalezione w Olbii i w Tyras. Zabytki te są datowane na IV i III w. przed Chr. (Furmanska’a 1958, Ryc. 2:1, 2; Tabl. 4:5; Samojlova 1988, Ryc. 16:1). Forma do knotenringów znana jest z Ukrainy Zakarpackiej (Bidzilja 1971, 64, 65; Ryc. 22:3). Knotenringi pochodzące z dorzecza Łaby były przedmiotem studiów A. Leubego, który m.in. przedstawił propozycję podziału typologicznego kółek brodawkowatych (Leube 1975, 28). Ustalenia Leubego uzupełnił M. Pinkert (Pinkert 1998, 204, 205, 224, 247;

[41] Museum království Českého.

[42] *Rouelles* – pod tym określeniem w publikacji J.-G. Bulliot kryją się zarówno knotenringi, jak i przedmioty przypominające miniaturowe kółeczka ze szprychami.

Ryc. 8:9). Okazy z ziem polskich, zarówno z młodszego okresu przedrzymskiego, jak i okresu wpływów rzymskich, zebrała i omówiła B. Balke (Balke 1999, 66–69). Ustalenia ostatnich lat zrekapitulowała M. Mączyńska, przedstawiając znalezisko knotenringu wchodzącego w skład późnorzymskiego skarbu z Łubianej, pow. kościerski (Mączyńska 2011, 119, 330, 331, 372; Tabl. 46: S5, S9).

Knotenringi występują w zespołach lateńskich Europy Zachodniej i Środkowej, ale ich chronologia obejmuje też częściowo okres rzymski. Są powszechnie spotykane w dorzeczu Dunaju, tak na terenach Niemiec, Czech i Moraw, jak i na zajętych przez Skordysków obszarach między Sawą i Drawą, a nawet w Bułgarii (Glodariu 1984; v. Endert 1991, 21, 22; Tabl. 5:129, 130; Pieta 2002, Ryc. 6; Irlinger 2004, 170; Ryc. 3; Anastassov 2006; 20, 32, 33, 49; Tabl. 4:55–57, 59; Waldhuser 2012, 287; Ryc. 3:7). Znane są również we Francji i we Włoszech. Analogiczne znaleziska znane są też z terenów położonych poza zasięgiem kultury lateńskiej, z dorzecza Wisły, Odry i Łaby (Leube 1975; Balke 1999; Mączyńska 2011, 330, 331). Podobne przedmioty, datowane na okres lateński i rzymski, występują również w środowisku dackim, przede wszystkim w Siedmiogrodzie, ale spotykane są również na południe od Karpat (Glodariu 1984, 64–70; Ryc. 3:1, 2; 4:8, 10; 5: 1, 2; Rustoiu 1996, 105–107; Ryc. 54:3, 4; Sîrbu, Matei, Dupoi 2005, 37, 38; Ryc. 27:2, 89:18; Oţa, Sîrbu 2009, 50, 51, 246, 262, 263; Ryc. 4:3; 20:8; 21:1).

Wśród znalezisk z terenów zajętych przez kulturę lateńską zdecydowanie przeważają knotenringi wykonane ze stopu miedzi[43], i takie jedynie są spotykane na ziemiach polskich. Okazy knotenringów z kultury lateńskiej są z reguły datowane na „okres oppidów", synchronizowany z fazami LT C2 i D1 oraz na schyłek okresu późnolateńskiego. Taka chronologia odpowiada datowaniu znalezisk z ziem polskich. Sporadycznie chronologia niektórych celtyckich kółek z ornamentem brodawkowatym jest wyznaczana na wcześniejsze okresy, jak ma to miejsce w przypadku znaleziska ze Skalic, okr. Litoměřice, w Czechach. Wspomniany knotenring jest datowany na fazy LT C-D1, jednak autor publikacji, J. Waldhauser, nie przedstawił danych mogących przemawiać za tak wczesną chronologią (Waldhauser 2012, 287; Ryc. 3:7). Zdaniem K. Piety, knotenringi mogą się wywodzić od środ-

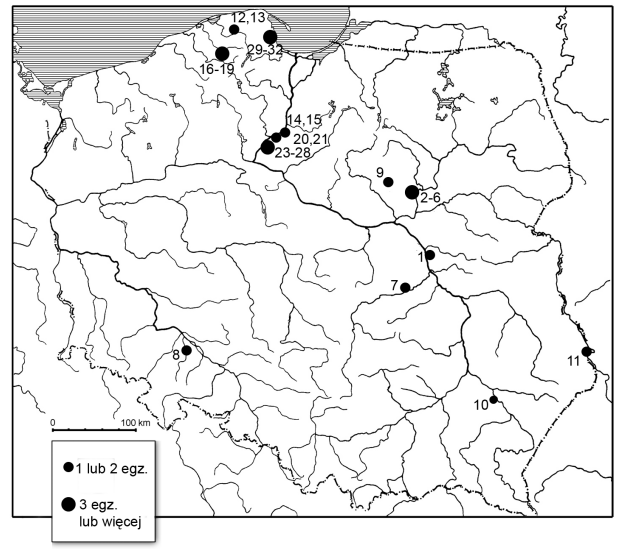

Ryc. 21. Rozprzestrzenienie knotenringów. Numeracja wg listy IV.

Abb. 21. Verbreitung der Knotenringe. Nummerierung nach Liste IV.

kowolateńskich ozdób ornamentowanych pseudofiligranem (Pieta 2006, 139). Odmienne stanowisko prezentują J. Meduna i M. Čižmář, którzy, bazując na ustaleniach I. Glodariu i E. Moscalu, przyjęli, że omawiane ozdoby pochodzą z terenów Siedmiogrodu, Mołdawii, Dobrudży i obszarów położonych na północ od Morza Czarnego (Meduna 1996, 103; Čižmář 2002, 205). Należy tu zauważyć, że przedmioty przypominające knotenringi występują również na terenach zajętych przez inne kręgi kulturowe. Różnej wielkości pierścienie zdobione układami wyrostków bądź kulek znane są z kultury Geto-Daków oraz z obszarów położonych na północ od Morza Czarnego. Zdaniem części badaczy, znaleziska te mogą poświadczać wschodnią genezę knotenringów spotykanych w kulturze lateńskiej (Furmanska'a 1958, Ryc. 2:1, 2; Tabl. 4:5; Glodariu 1984 64–71; Samojlova 1988, Ryc. 16:1; Moscalu 1990, 151; Meduna 1996, 103; Čižmář 2002, 205). Wspomniane znaleziska wschodnioeuropejskie są jednak z reguły znacznie starsze niż knotenringi celtyckie, a ponadto istnieje widoczny hiatus chronologiczny między znaleziskami z IV i III w. przed Chr. oraz egzemplarzami z okresu oppidów, datowanych najczęściej na drugą połowę II w. oraz I w. przed Chr. Znaleziska celtyckie z fazy LT C są stosunkowo nieliczne; można tu wymienić okazy z dużej osady otwartej w Němčicach-Víceměřicach na Morawach (Čižmář, Kolníková, Noeske 2008, 659, 660; Ryc. 3:13, 114). Wspomniany hiatus jest czytelny nawet na północnych wybrzeżach Morza Czarnego, gdzie knotenringi lub przedmioty

[43] Nie są mi znane jakiekolwiek wyniki badań metaloznawczych knotenringów.

do nich zbliżone pojawiają się ponownie dopiero w I w. przed Chr. i są używane aż do IV w. po Chr. w zespołach wiązanych m.in. z Sarmatami (Simonenko 2008, Tabl. 63:2–5; 72:c; 128:1). Zauważmy też, że wspomniane wyżej formy z Tyras i Olbii służyły do odlewania przedmiotów nieco różniących się układem wypustek od typowych knotenringów kultury lateńskiej. Wyniki badań I. Glodariu oraz D. v. Endert skłoniły J. Medunę do stwierdzenia, że koncentracja knotenringów jest czytelna we wschodniej i południowo-wschodniej Europie i że z tych właśnie terenów dostawały się one na zachód i północ w wyniku relacji handlowych (v. Endert 1991, 21–22; Meduna 1996, 103). Niewykluczone, że geneza knotenringów istotnie łączy się z terenami wschodnioceltyckimi, ale nie znaczy to, że znaleziska zachodnioeuropejskie są importami.

Funkcja knotenringów nie jest w pełni wyjaśniona, nie wiadomo też, czy poza obszarami kultury lateńskiej pełniły tę samą rolę, co na ziemiach macierzystych. Zdecydowana większość znalezisk z terenów kultury celtyckiej pochodzi ze stanowisk osadowych bądź jest pozbawiona kontekstu, co poważnie utrudnia określenie ich przeznaczenia. Najwięcej informacji odnośnie do funkcji knotenringów mogą dostarczyć znaleziska grobowe, lecz okres występowania ozdób brodawkowatych przypada na czas, gdy na znacznych obszarach kultury lateńskiej stosowano obrządek pogrzebowy nieuchwytny za pomocą dzisiejszych metod archeologicznych. W kulturze lateńskiej znaleziska grobowe z fazy LT D są relatywnie nieliczne, a nie sposób określić, czy informacje, jakich dostarczają nam materiały sepulkralne kultury oksywskiej lub przeworskiej, zachowują aktualność w odniesieniu do kultury lateńskiej. Pomimo to, wielokrotnie podejmowano próby określenia funkcji knotenringów. Już w początkach XX stulecia J. de Saint-Venant, zajął się funkcją brązowych wyrobów w typie knotenringów, wzmiankowanych wyżej tzw. „klatek" (fr. *les cages*), uważając je za rodzaj przęślików (de Saint-Venant 1908). Są to ażurowe przedmioty przypominające trzy lub cztery knotenringi połączone poprzeczkami (Barral, Jaccottey, Pichot 2007, 154, 155; Ryc. 11:16). Mogły one stanowić kombinację knotenringów i miniaturowych pojemników na amulety. Zbliżoną funkcję mogły pełnić ażurowe, bogato zdobione toroidalne zawieszki, znane m.in. ze stanowiska kultury puchowskiej w Folkušovej, okr. Martin na Słowacji (Pieta 2008, 158; Ryc. 72:12).

Jak wspomniano, J. Déchelette uznał pierścieniowate przedmioty z brodawkowatymi wypustkami za jeden z wyznaczników „cywilizacji oppidów", jednak nie podjął próby interpretacji tych znalezisk, opisując je skrótowo wraz z innymi przedmiotami o kolistym kształcie. Wspomniał jedynie, że „kółka i pierścienie" mogły pełnić rolę magiczną lub były wykorzystywane jako środek płatniczy. Na poparcie swej tezy J. Déchelette przywołał wzmiankowane wyżej znalezisko z Bibracte/Mont Beuvray, gdzie miano odkryć monety i kółko (Bulliot 1899, 163; Déchelette 1927, 805). Do uznania knotenringów za środki płatnicze skłaniali się też G. Dembski i F. Jedlička (Dembski 1995, 72; Jedlička 2004, 92–95). Powyższa hipoteza jest trudna do udowodnienia, natomiast istnieje szereg przesłanek pozwalających na jej podważenie. Przede wszystkim te charakterystyczne koliste przedmioty były używane w społeczeństwach, w których istniał obieg pieniądza monetarnego. Ponadto, metryka mennictwa celtyckiego sięga IV w. przed Chr. (Kruta 2000, 734–737), i jest to horyzont poprzedzający rozpowszechnienie się knotenringów. Teoretycznie można przyjąć, że brązowe knotenringi pełniły rolę pieniądza zdawkowego, gdyż na obszarze objętym tzw. „mennictwem bojskim" monety brązowe są bardzo rzadkie, jednak w Europie Zachodniej powszechnie używano monet brązowych i potynowych, co w znikomym stopniu przekłada się na niższą frekwencję knotenringów w materiale archeologicznym. Kolejnym argumentem pozwalającym na podważenie hipotezy G. Dembskiego i F. Jedlički jest fakt, że poza depozytem z Bibracte, którego spójność może budzić wątpliwości, knotenringi nie występują w skarbach monet, natomiast są spotykane w zespołach zwartych zawierających ozdoby, w tym także w grobach.

Niektóre znaleziska pozwalają domyślać się innej funkcji knotenringów. W miejscowości Udiča, okr. Považská Bystrica (Słowacja), odkryto łączony z kulturą puchowską skarb zawierający, obok dużych knotenringów, również elementy wędzidła i zawieszkę w kształcie byka. Zdaniem K. Piety, powyższa kombinacja może wskazywać, że wspomniane przedmioty były używane jako część uprzęży (Pieta 2006, 138, 139; Ryc. 4:1, 2; 2008, 197; Ryc. 94:1, 2). Podobną opinię wyrażali również niektórzy uczeni rumuńscy (Glodariu 1984, 68–70; Sîrbu, Matei, Dupoi 2005, 37). Należy jednak zauważyć, że jeśli w nielicznych przypadkach knotenringi występują w zespołach grobowych, to są to pochówki

o żeńskim modelu wyposażenia i nie zawierają one jakichkolwiek elementów rzędu końskiego. Jedynym wyjątkiem może być tu bogaty grób z Misano di Gera d'Adda, reg. Lombardia (Włochy), gdzie natrafiono na przedmiot przypominający knotenring z bardzo gęsto umieszczonymi wypustkami. W inwentarzu grobowym, prócz broni i *strigili*, będących wyznacznikami pochówków męskich, znalazło się jednak również lusterko oraz małe, alabastrowe naczyńko, co pozwala przypuszczać, że jest to grób podwójny lub zespół zmieszany (Tizzoni 1981, 6–12).

Znacznie bardziej prawdopodobne są przypuszczenia zakładające, że koliste przedmioty zdobione ornamentem brodawkowatym mogły być używane jako części stroju lub ozdoby. I. Glodariu sądził, że knotenringi mogły być używane jako części pasów (Glodariu 1984, 68; Ryc. 7). Tego samego zdania był K. Pieta, który opublikował znaleziska knotenringów na łańcuszkach znalezione w Liptowskiej Marze (Pieta 1996, 94; Tabl. XI: 18, 18). V. Kruta podkreślał, że przedmioty takie występują często w grobach kobiet i dzieci (Kruta 1975, 46). Ważną wskazówką pozostają nieliczne znaleziska ozdób z brodawkowymi wypustkami pochodzące z grobów szkieletowych. Przedmioty w typie knotenringów odkryto na lateńskim cmentarzysku w miejscowości Orosfaia, jud. Bistriţa-Năsăud (Rumunia). W grobie 3, datowanym na fazę LT C1b, dwie nieznacznie otwarte obręcze zdobione grupami potrojonych kulek znajdowały się na kościach lewego przedramienia szkieletu, co jednoznacznie wskazuje, że pełniły one rolę bransolet (Vaida 2000, 137, 141, 142, 156; Ryc. 7:6, 7). Znalezisko z grobu szkieletowego Padarič 6 z miejscowości Strmec nad Belo Cerkvijo w Słowenii również potwierdza powyższą funkcję (Božič 1993, 192).

Kolejnych danych odnośnie do funkcji knotenringów dostarczają materiały pochodzące ze szkieletowych grobów grupy Heimstetten. Nazwą tą określa się datowane na okres wczesnego Cesarstwa znaleziska z obszaru położonego między Jeziorem Bodeńskim a Innem (Keller 1984). Grupa Heimstetten ma charakter synkretyczny; w jej inwentarzach występują m.in. ozdoby obręczowe wywodzące się od form lateńskich, klamry typowe dla północnego Tyrolu, jak również zapinki norycko-panońskie oraz galijskie (Tappert 2000, 195). Zdaniem E. Kelnera, ludność grupy Heimstetten to imigranci z obszarów północnoalpejskich, natomiast A. Haffner uważał, że była to raczej miejscowa ludność celto-windelicka (Haffner 1988, 233; Tappert 2000, 195). Na eponimicznym stanowisku w Heimstetten, Kr. München, w grobach 1, 2 i 3, knotenringi znajdowały się w rejonie klatki piersiowej wraz z paciorkami szklanymi i bursztynowymi (Keller 1984, 36; 52; Tabl. 18–20). Funkcję knotenringów jako zawieszek potwierdza znalezisko z Thunau am Kamp w Dolnej Austrii, gdyż znaleziony tam okaz posiada na obwodzie uszko (Karwowski 2006a, 49, 50; Ryc. 25:1794; 26: 1794)[44].

W kulturze przeworskiej i oksywskiej knotenringi występują z reguły w grobach o żeńskim modelu wyposażenia. W Pajewie-Szwelicach, ob. 11 (gr. 9/67), fragment zniszczonego przedmiotu przypominającego knotenring wraz z dwoma przęślikami i ceramiką towarzyszył niewielkiej ilości spalonych kości, które określono jako *szczątki osobnika płci męskiej w wieku wczesny maturus* (Dłubakowski 2005, 21).

B. Balke, opisując koliste ozdoby z brodawkowymi wypustkami, wprowadziła rozróżnienie na pierścienie (średnicy 1,5–2,5 cm), zawieszki (średnicy 2,6–5,4 cm) oraz bransolety (średnicy 5,5–12 cm). Materiały sepulkralne wskazują, że niewielkie knotenringi stanowiły część kolii, podobnie jak miało to miejsce w przypadku wyżej wspomnianych grobów szkieletowych grupy Heimstetten. W Podwiesku, gr. 33, oraz w Rumi, gr. 42, wraz ze szklanymi paciorkami pierścieniowatymi odkryto odpowiednio pięć i cztery knotenringi, z czego niektóre nosiły na powierzchni ślady stopionego szkła. Podobna kombinacja knotenringów i paciorków pierścieniowatych została zarejestrowana w Mikorowie. Zastanawia relatywnie znaczna liczba znalezisk knotenringów na północy Polski, przy czym znaleziska z bogato wyposażonych zespołów Podwieska, gr. 33, i Rumi, gr. 42, dodatkowo zaburzają tę proporcję. Zauważmy przy tym, że omawiane ozdoby nie są zbyt popularne w basenie Morza Bałtyckiego. Pojedynczy knotenring znaleziono w miejscowości Anga na Gotlandii, w domniemanym grobie lub skarbie (Eggers 1951, 99; Nylén 1955, 93; Ryc. 107:5). Kolejne znaleziska przedmiotów w typie knotenringu pochodzą z miejscowości Ysane, prow. Blekinge, oraz z Bothildenlund, Skytts hared w Skanii (Ekholm 1919, 228, 229; Ryc. 3). Nie potrafię wyjaśnić relatywnie dużej popularności celtyckich ozdób w kulturze oksywskiej, podczas gdy w pozostałej części base-

[44] Podobne znalezisko pochodzi z zespołu kultury bałtyjskiej z Podliszewa, pow. grajewski (Balke 1999, 75; Ryc. 7:11).

nu Morza Bałtyckiego, ale też w kulturze przeworskiej są one spotykane znacznie rzadziej. Być może jest to odzwierciedlenie lokalnych zwyczajów pogrzebowych, nakazujących dawanie zmarłej przedmiotów brązowych? Należy przy tym zwrócić uwagę, że zarówno w kulturze oksywskiej, jak i w przeworskiej, stosunkowo mało jest bogatych grobów o kobiecym modelu wyposażenia. Najbogatsze znane mi pochówki kobiece z kultury oksywskiej to datowane na fazę A2 zespoły z Podwieska, gr. 33, i Rumi, gr. 42, oba zawierające elementy kolii z knotenringami i szklanymi paciorkami. Do bogatszych grobów kobiecych w kulturze przeworskiej należy zaliczyć częściowo zmieszany zespół z Kleszewa, gr. 614/615, zawierający prócz knotenringów fragmenty licznych przedmiotów szklanych, w tym paciorków, szklane kulki oraz ceramikę malowaną, która pozwala określić chronologię omawianych pochówków na fazę A3 (Rudnicki 2009, 471, 472; Fig. 3).

Wydaje się, że z knotenringami, poza ich funkcją użytkową, wiązano również jakieś treści symboliczne. Na takie znaczenie wskazuje występowanie omawianych przedmiotów w skarbach, np. w Szárazd-Regöly, kom. Tolna (Węgry), Plaveckom Podhradi, okr. Malacky (Słowacja), i Kolačne, okr. Partizánske (Słowacja) (Hunyady 1942, Tabl. XXVI:4-13, XXXVII:15, 20–23; Pieta 2008, 308; F. 23; Orszak 2012). I. Hunyady interpretowała jako amulet przedmiot w typie knotenringa z dodatkowym wewnętrznym kółkiem, znaleziony wraz z „klasycznymi" knotenringami w Szárazd-Regöly, a który stanowi bliską analogię do wzmiankowanego wyżej znaleziska z Podwieska, gr. 66 (Hunyady 1942, Tabl. XXXVII:21; 1942, 105, 106). H. Dannheimer, a następnie C. Tappert zwrócili uwagę na nierzadkie znaleziska knotenringów zdobionych dodatkowo wyobrażeniami zwierzęcymi (Dannheimer 1975; Tappert 2000). Szereg z nich pochodzi z miejsc ofiarnych. C. Tappert podkreśla, że były to stanowiska zlokalizowane na ważnych szlakach lub węzłach komunikacyjnych. Takie rozprzestrzenienie i kontekst znalezisk może wskazywać na ich symboliczne znaczenie, być może jako amuletu podróżnego (Tappert 2000, 197). Uwagi C. Tappert rozszerzyła M. Orszak, która wskazała podobne znaleziska wśród typowych knotenringów pozbawionych elementów zoomorficznych (Orszak 2012). Taka konstatacja nie ułatwia, niestety, określenia proweniencji knotenringów. Znaleziska z oppidów, będących wszak węzłami sieci dalekosiężnych powiązań handlowych, mogą być interpretowane jako ślady pobytu podróżnych. W kontekście symbolicznej funkcji knotenringów duże znaczenie mają znaleziska z miejscowości Požaha, okr. Nový Jičín, oraz z Koppental w Bad Aussee (Steiermark, Austria). Na Morawach odkryto m.in. przedmiot w kształcie dwóch ułożonych równolegle knotenringów połączonych poprzeczkami z brodawkowatymi wyrostkami, natomiast okaz z Bad Aussee ma kształt trzech razem odlanych knotenringów (Čižmář 1996, Ryc. 3:5; Hebert et al. 2009, 309, 310; Ryc. 4, 5). Z całą pewnością nie są to półfabrykaty odlanych seryjnie pojedynczych pierścieni. Nie można całkowicie wykluczyć, by omawiane przedmioty miały wyłącznie znaczenie ozdobne, jednak z uwagi na kształt oraz na miejsce znalezienia (na szlaku wiodącym przez góry lub w jego pobliżu) jest znacznie bardziej prawdopodobne, że posiadały one funkcję symboliczną, być może ochronną. Podwojenie lub potrojenie brodawkowatego pierścienia miałoby na celu zmultiplikowanie przypisywanej mu magicznej mocy.

Być może właśnie funkcja symboliczna była dominująca, a sposób przenoszenia bądź mocowania knotenringów był mniej istotny. Gdyby rzeczywiście, jak przypuszczała C. Tappert, miały one pełnić funkcje amuletu chroniącego w podróży (Tappert 2000, 197), to uzasadnione staje się zarówno traktowanie knotenringów jako osobistej własności, jak i przytwierdzanie ich do uprzęży końskiej. Nasuwa się tu porównanie do różańców, które są przechowywane w domach, noszone w kieszeniach lub torbach, ale też oplatane wokół samochodowych lusterek. Należy jednak zauważyć, że wspomniana funkcja symboliczna mogła mieć znaczenie lokalne i ograniczone w czasie. Innymi słowy, w niektórych społecznościach przedmioty w typie knotenringów mogły pełnić role symboliczne, a w innych były używane jako ozdoby *sensu stricto*[45].

II.3.4. Wisiorki kapsułkowate

Z cmentarzyska kultury przeworskiej w Błoniu pochodzi seria sześciu lub siedmiu żelaznych wisiorków przypominających nieco tzw. wisiorki kapsułkowate spotykane na terenie środkowoeuropejskiego *Barbaricum* w zespołach datowanych na

[45] Sięgając raz jeszcze do dzisiejszych realiów, można przywołać czytelną w sferze symboliki, lecz nieuchwytną w praktyce różnicę dzielącą pierścionki-ozdoby i pierścionki zaręczynowe.

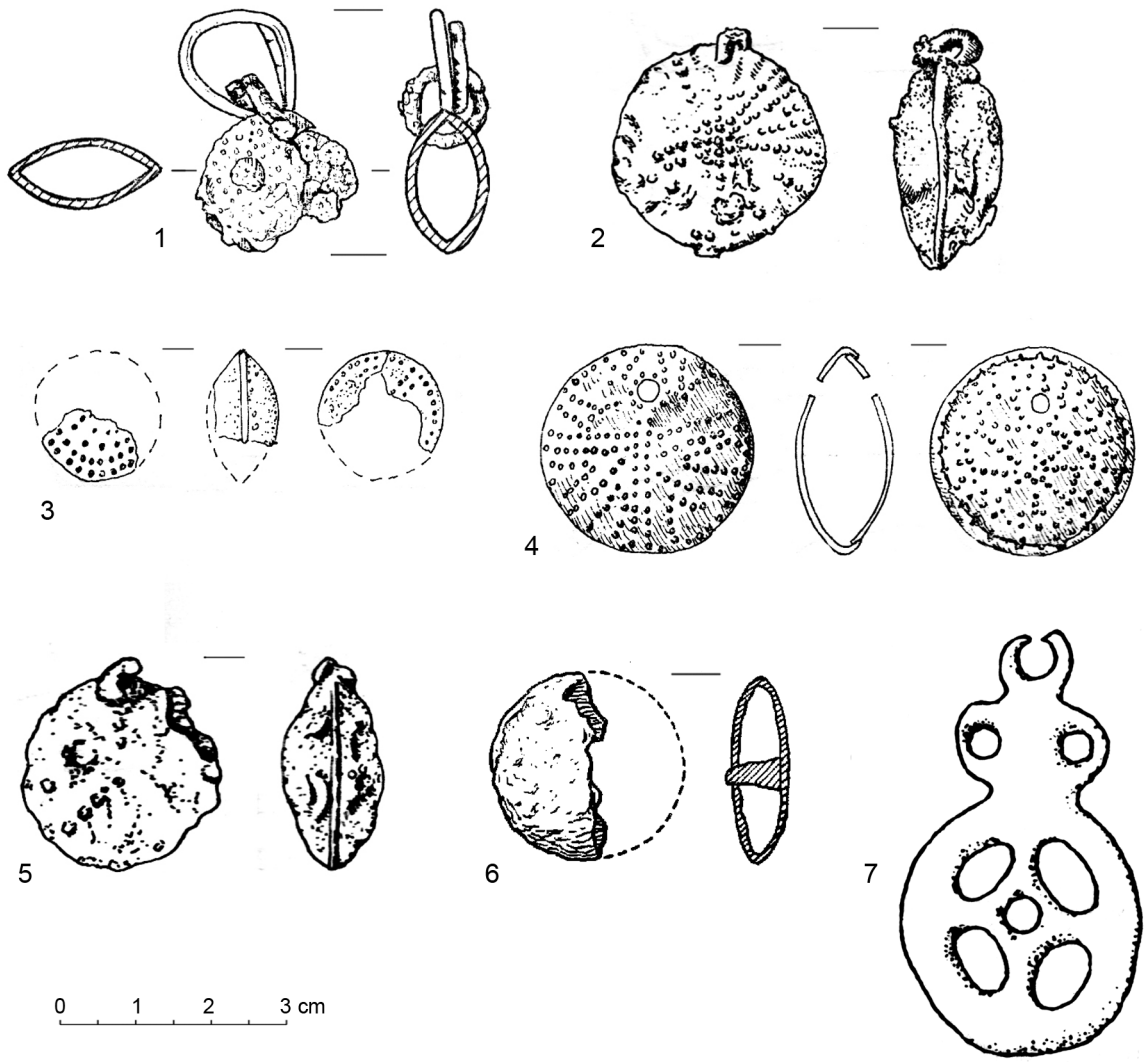

Ryc. 22. Wisiorki kapsułkowate i wisiorek w kształcie koła ze szprychami. 1 – Błonie, gr. 128; 2, 5 – Błonie, gr. 226; 3, 4 – Błonie, gr. 197; 6 – Hrazany (Rep. Czeska). 7 – Krusza Zamkowa, gr. XXVIII. 1–6 – żelazo; 7 – stop miedzi. 1–5 – wg Woźniak, Mycielska 1988; 6 – wg Jansová 1985; 7 wg Kokowski 1991a.

Abb. 22. Kapselanhänger und Radformanhänger. 1 – Błonie, Gr. 128; 2, 5 – Błonie, Gr. 226; 3, 4 – Błonie, Gr. 197; 6 – Hrazany (Tschechische Republik). 7 – Krusza Zamkowa, gr. XXVIII. 1–6 – Eisen; 7 – Kupferlegierung. 1–5 – nach Woźniak, Mycielska 1988; 6 – nach Jansová 1985; 7 nach Kokowski 1991a.

okres wpływów rzymskich (**Ryc. 22:1–5**). Wchodziły one w skład wyposażenia grobów numer 128, 172, 197 i 226 (Woźniak, Mycielska 1988, 75, 89, 97, 106, 107; Tabl. CLXX:D2, D3). Są to żelazne, puste w środku wisiorki zdobione ornamentem wybijanych od wewnątrz punktów. Egzemplarz z grobu 172 ma kształt trójkątny, natomiast pozostałe okazy zostały uformowane koliście i ich średnica wynosi ok. 2,2–3,7 cm. Okaz z grobu 128 wisiał na brązowym pierścieniu, a w zespole znajdował się jeszcze jeden szeroki, brązowy pierścień. Nie znam podobnych znalezisk z innych zespołów kultury przeworskiej lub oksywskiej. Z. Woźniak przypuszcza, że wspomniane wisiorki mogą mieć genezę celtycką, podobny bowiem przedmiot znaleziono na oppidum w Hrazanach, okr. Přibram w Czechach (**Ryc. 22:6**) (Jansová 1986, 123; Tabl. 38:15; Woźniak 1994, 133). Należy jednak zauważyć, że nie są to przedmioty często spotykane w kulturze lateńskiej. Puste w środku wisiorki mogły być wykorzystywane do przechowywania i noszenia niewielkich ilości pewnych substancji i pełnić rolę amuletów. Z. Woźniak i R. Mycielska podają, że według R. Jamki, który badał nekropolę w Błoniu, w jednym z wisiorków z grobu 197 ze wspomnianego cmentarzyska znajdował się kamyk (Mycielska, Woźniak 1988, 97). Funkcjonalnie mogłyby zatem odpowiadać wzmiankowanym wyżej „klatkom", pochodnym od knotenringów. Wszystkie omawiane zabytki pochodzą z zespołów o ko-

biecym modelu wyposażenia (w grobach 128 i 226 wisiorki towarzyszą szklanym paciorkom, a w grobie 197 dwa okazy znaleziono z żelazną bransoletą i igłą żelazną) bądź z grobu pozbawionego archeologicznych wyznaczników płci.

II.3.5. Zawieszka w kształcie koła ze szprychami

W Kruszy Zamkowej, stan. 13, gr. XXVIII, odkryto brązowy przedmiot w kształcie koła z czterema szprychami i otworem na oś (**Ryc. 22:7**). Do obwodu koła przylega owalny element z dwoma otworkami zwieńczony małym kółkiem, obecnie przerwanym, co pozwala identyfikować wspomniany przedmiot jako zawieszkę z uszkodzonym uszkiem. Wysokość wisiorka wynosi 7,5 cm, a szerokość 4,5 cm. W grobie znajdowała się ponadto żelazna bransoleta oraz naczynia drugiej fazy ceramicznej, co pozwala ustalić chronologię omawianego zespołu na fazę A3 młodszego okresu przedrzymskiego.

Dokładną charakterystykę omawianej zawieszki przedstawił A. Kokowski (Kokowski 1991a). Uczony ten zauważył pewne podobieństwo między opisywanym zabytkiem a środkowolateńskimi brązowymi przedmiotami określanymi mianem *Ringe mit kreuzförmigem Ösenausatz* lub *Kreuzförmige Ösenanhanger*, będącymi przypuszczalnie ozdobami głowy lub aplikacjami pasów spotykanych w kulturze jastorfskiej (Müller 1985, 62). Przedmioty te mają kształt pierścienia z krzyżowatym występem zaopatrzonym w trzy otworki. A. Kokowski podkreśla, że mimo pewnych podobieństw, znalezisko z Kruszy Zamkowej prezentuje odmienną formę i miało inne przeznaczenie, ponieważ okazy wspomnianych ozdób jastorfskich są znacznie mniejsze i płaskie z jednej strony, a egzemplarz kruszański ma formę toroidalną.

Jako najbliższą analogię do zawieszki z Kruszy Zamkowej wskazał A. Kokowski znalezisko pochodzące prawdopodobnie z grobu szkieletowego z miejscowości Pnětluky, okr. Louny w dorzeczu górnej Łaby (Filip 1956, 372; Tab. XXXV:8; Kokowski 1991, 131; 1991a, 213; Ryc. 3). Jest to brązowy pierścień z przylegającymi dwoma mniejszymi kółeczkami zwieńczonymi trzecim, nieco większym kółkiem. Przedmiot ten istotnie przypomina nieco wisiorek z Kruszy Zamkowej, natomiast nie ma „szprych". Nie jest to jedyna różnica. Pierścień z Pnětluk ma zmienną grubość, co pozwala przypuszczać, że nosi on ślady zużycia. W takim przypadku byłby on umocowany odwrotnie niż zawieszka z Kruszy Zamkowej, tj. kółeczkami do dołu. Ponadto omawiane znalezisko jest zauważalnie mniejsze, liczy zaledwie 3,9 cm wysokości, co odpowiada wymiarom wspomnianych wyżej ozdób jastorfskich typu *Kreuzförmige Ösenanhanger*. Należy też zauważyć, że przedmiot znaleziony w Pnětlukach jest dużo starszy niż pochówek z Kruszy Zamkowej i pochodzi z fazy LT C i to raczej ze starszego stadium. Ostatnio A. Schäfer wyróżnił dwa rodzaje ozdób typu *Kreuzförmige Ösenanhanger* z fazy LT C, z których jeden jest bardziej przysadzisty, a krzyżowaty występ ma kształt zbliżony do koniczyny z przedziurawionymi płatkami (Schäfer 2009, 347–350; Ryc. 3), co ściśle odpowiada stylistyce znaleziska z Pnětluk. Zamieszczona przez A. Schäfera mapa rozmieszczenia poszczególnych typów nie jest opisana, ale jeden z punktów znajduje się na terenie kultury lateńskiej, w rejonie Pnětluk i bardzo prawdopodobne, że symbolizuje właśnie znalezisko opublikowane przez J. Filipa, a przywołane przez A. Kokowskiego jako analogia do zawieszki z Kruszy Zamkowej, stan. 13, gr. XXVIII. Bez wątpienia pierścień z Pnětluk jest bardziej podobny do ozdób typu *Kreuzförmige Ösenanhanger* niż do opisywanego tu wisiorka z Kruszy Zamkowej. Importy wspomnianych ozdób jastorfskich w środowisku celtyckim nie byłyby niespodzianką. W. Krämer opublikował podobne znalezisko z Manchingu, interpretując je jako ślad pobytu kobiety z kultury jastorfskiej (Krämer 1961, tam wcześniejsza literatura).

Należy jednak zaznaczyć, że może mieć rację A. Kokowski, łącząc znalezisko z Kruszy Zamkowej, stan. 13, gr. XXVIII, z wpływami celtyckimi. W kulturze lateńskiej powszechnie występują rozmaite typy brązowych niewielkich przedmiotów w kształcie kółek ze szprychami, a zbliżone zdobienie spotykamy też w przypadku wybranych wariantów emaliowanych, ozdobnych nitów. A. Kokowski zestawił listę znalezisk przedmiotów z terenu Czech, Moraw, Słowacji i Węgier zdobionych motywem koła ze szprychami (Kokowski 1991a, 212; Ryc. 2). Motyw taki odnajdujemy również na przedstawieniach ikonograficznych, m.in. na kotle z Gundestrup.

Nie potrafię wskazać analogii do wisiorka z Kruszy Zamkowej, ale nie można wykluczyć, że jest on importem z kręgu kultury lateńskiej. Zwraca uwagę fakt, że zdaniem archeologów różne metalowe elementy kolii o proweniencji celtyckiej (kno-

tenringi, wisiorki kapsułkowe i zawieszka z Kruszy Zamkowej) miały pełnić role magiczne i przypuszczalnie stanowić element wyposażenia grobów kobiecych. Niestety, nie sposób stwierdzić, czy omawiane elementy kolii miały takie samo znaczenie w społeczeństwie celtyckim i u ludów zamieszkujących ziemie polskie. Uważam, że w interesujących nas przypadkach nie jest możliwe określenie, czy noszące je kobiety pochodziły z terenów celtyckich, chociaż, jak wspomniano we wstępie, zdaniem części badaczy znaleziska elementów stroju kobiecego mogą poświadczać migracje ich właścicielek.

II.3.6. Metalowe części pasa

Metalowe części pasa stanowią kolejną istotną grupę zabytków wykazujących silne nawiązania do kręgu celtyckiego. Można tu wyróżnić zoomorficzne klamry typowe dla stroju kobiecego oraz pierścieniowate klamry i metalowe kółka znajdowane najczęściej w grobach o męskim modelu wyposażenia i przypuszczalnie stanowiące pozostałości pasów do mieczy. Pod koniec młodszego okresu przedrzymskiego pojawiają się też nieliczne groby z bronią i z okuciami końca pasa. Najstarsze znalezisko, typu 2 odmiany 1 według R. Madydy-Legutko, pochodzi z Oblina, gr. 187 (Czarnecka 2007a, 50; Madyda-Legutko 2011, 32). Podobne okucie końca pasa jest też znane z gr. 312 z Kołozębia, pow. płoński (Żórawska 2004, 336). W Oblinie, gr. 298, znajdowało się okucie typu 2 odm. 2 oraz okucie prętowe typu 3 (Madyda-Legutko 2011, 31, 41, 43; Tabl. VII:1, XI:6). Są to nieskomplikowane, wykonane z żelaza przedmioty i trudno określić ich proweniencję. R. Madyda-Legutko zwraca uwagę, że tego rodzaju znaleziska nie są poświadczone poza obszarem kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim i w starszych stadiach wczesnego okresu rzymskiego (Madyda-Legutko 2011, 42). Okucia końca pasa są spotykane w kulturze celtyckiej w horyzoncie oppidów (Nierhaus 1957). S. Sievers zalicza wspomniane metalowe okucia do części stroju-ekwipunku wojowników (Sievers 2010, 21,22; Tabl. 38), jednak w przypadku znalezisk z ziem polskich, zabytki te nie występowały wraz z typowymi dla pasów mieczowych klamrami pierścieniowatymi, a zatem stanowiły raczej części innych pasów, być może proweniencji lokalnej. Dodatkowo, analogiczne okucia typu 2 i 3 są spotykane w inwentarzach z okresu wpływów rzymskich, co może wskazywać na istnienie lokalnej tradycji

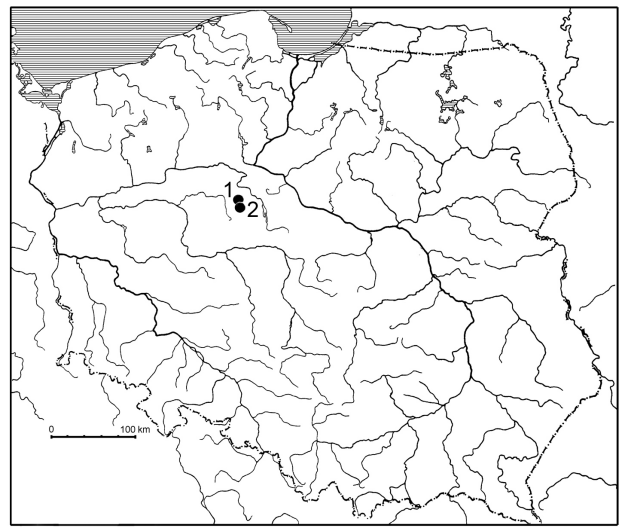

Ryc. 23. Rozprzestrzenienie klamer zoomorficznych. Numeracja wg listy VI.1.

Abb. 23. Verbreitung der Tierkopfgürtelhacken. Nummerierung nach Liste VI.1.

produkcji. Z tego też powodu wczesne okucia końca pasa na ziemiach polskich należy raczej zaliczyć do szerokiej grupy przedmiotów powstałych wskutek oddziaływań celtyckich, lecz brak jest podstaw, by uznać je za importy lateńskie. Do grupy okuć pochodzenia celtyckiego można natomiast zaliczyć wspomniane wyżej brązowe klamry zoomorficzne oraz różne warianty klamer pierścieniowatych, wykonanych z żelaza lub ze stopów miedzi.

II.3.6.1. Klamry zoomorficzne

Z terenu zajętego przez osadnictwo kultury przeworskiej znane są dwie brązowe klamry zoomorficzne, których zaczepy przypominają końską głowę pozbawioną grzywy (Lista VI.1.). Samo przedstawienie pyska oddano nieco schematycznie, lecz podobieństwo do łba wierzchowca jest spotęgowane przez sposób wygięcia zaczepu. Oba omawiane zabytki pochodzą z terenu Kujaw (**Ryc. 23**). Jedna klamra pochodzi ze Świerkówca, gr. 5 (**Ryc. 24:1**), natomiast druga, z oddalonego o zaledwie kilka kilometrów Wszedzienia (**Ryc. 24:2**), jest znaleziskiem luźnym. Omawiane zabytki to zapięcia pasów wykonanych z materiałów organicznych.

Klamra ze Świerkówca posiada haczykowato wygięty zaczep w kształcie głowy z wydłużonym pyskiem i zarysowanymi uszami, osadzony na kolistym pierścieniu przypominającym moduły tzw. *Lochgürtelhaken*. Tylną część klamry stanowi ucho z niewielkim występem. Znalezisko z Wszedzienia ma prostszą budowę; zaczep osadzony jest na

profilowanym segmencie zakończonym kolistym ogniwem. Z obszaru kultury oksywskiej nie znamy podobnych okazów

Klamry z ziem polskich znajdują analogie w świecie celtyckim, zwłaszcza w Europie Środkowej. Zabytki tego typu są spotykane w zespołach kultury lateńskiej na terenach Polski. Zbliżony okaz został znaleziony w obiekcie 27 na osadzie kultury celtyckiej w miejscowości Górzec, pow. strzeliński, stan. 13. We wzmiankowanym obiekcie odkryto też fragment bransolety typu 8b wg T. E. Haevernick, datowanego szeroko na fazę LT C, lecz częściej spotykanego w młodszym odcinku tego stadium chronologicznego (Gralak 2012, 142; Ryc. 6a). Kolejna klamra zoomorficzna z ziem polskich pochodzi z Nowej Cerekwi; znaleziono ją w obrębie sepulkralnego obiektu czworokątnego interpretowanego pierwotnie jako domostwo (Bednarek 1994, 497). Zróżnicowane klamry w kształcie końskiej głowy, wykonane z brązu i niekiedy zdobione emalią, wywodzą się od analogicznie uformowanych zapięć środkowolateńskich pasów brązowych, będących typowymi elementami stroju kobiecego. Zabytki emaliowane występują w trzech skupiskach na terenie Celtyki. Najbardziej liczna grupa obejmuje tereny Węgier i przyległe obszary Słowacji, a kolejne koncentracje odnotowano w Bawarii, na cmentarzyskach Manching-Steinbichel i Manching-Hundsrucken oraz w Szampanii (Krämer 1985, 15, 80, 81, 88, 134; Tabl. 23:1; 32:1; 68 D; 90:1; Challet 1992, 107; Ryc. 67). Należy tu przywołać znalezisko brązowego pasa z Dunaújváros, kom. Fejér na Węgrzech, w którym zoomorficzna klamra posiada w centralnej partii masywny pierścień, co zbliża ją nieco do klamry ze Świerkówca. Takie same, niefunkcjonalne pierścienie stanowią elementy segmentów omawianego pasa, przy czym jedno z takich ogniw jest dodatkowo opatrzone przedstawieniem zoomorficznym, analogicznym do motywu zdobiącego klamrę (Challet 1992, 105, 106; Ryc. 66). Na cmentarzysku w czeskich Lovosicach odkryto kilka klamer zoomorficznych; na uwagę zasługuje zwłaszcza okaz ze szkieletowego grobu nr 18, w którym hakowaty występ był przewleczony przez metalowe ogniwo, co stanowi ważną informację odnośnie do konstrukcji pasa kobiecego z fazy LT B2 (Zapotocký 1973, 148, 174; Ryc. 10:4). Same klamry, pozbawione metalowych pasów, występują też w zespołach datowanych na fazę LT C (Kruta 1975, 90, 91; Ryc. 67:2, 82:2; 2012, 54, 55; Ryc. 12), jednak znane są przede wszystkim z czasów nieco późniejszych, znaleziono je bowiem m.in. na oppidach oraz w obrębie sanktuariów z fazy LT D. Klamry zoomorficzne z pierścieniami przypominającymi środkowe segmenty tzw. *Lochgürtelhaken* znane są ze Stradonic (Pič 1903, 55; Tab. XIX:3, 6). Z Manchingu pochodzi brązowa klamra zoomorficzna z kolistym pierścieniem w centralnej partii, przypominająca nieco znalezisko ze Świerkówca, gr. 5 (v. Endert 1991, 23; Tabl. 7:195). Okaz z Wszedzienia znajduje analogie wśród zdobionych profilowaniem okazów z miejscowości Omice, okr. Brno-venkov na Morawach (**Ryc. 24:3**) oraz z Manchingu (Filip 1956, 163; Ryc. 50:3; Sievers 2000, 375, Ryc. 11:3). Podstawowe różnice między omawianymi okazami do-

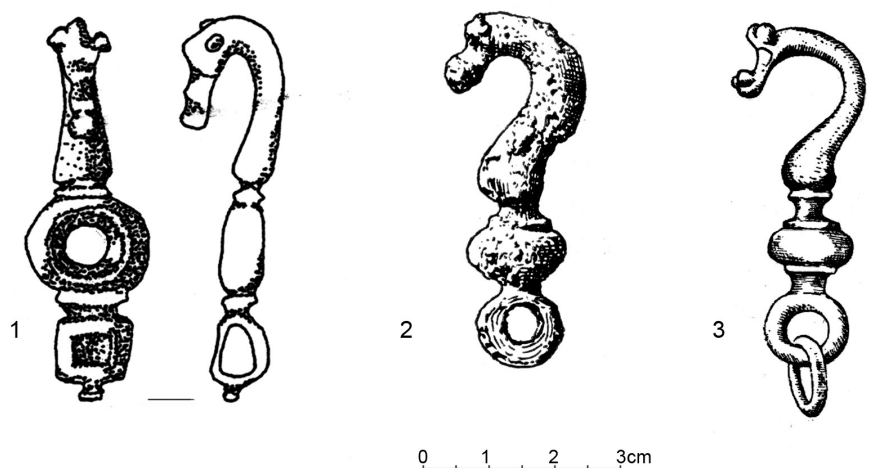

Ryc. 24. Klamry zoomorficzne. 1 – Świerkówiec, gr. 5; 2 – Wszedzień, znal. luźne; 3 – Omice (Republika Czeska). 1–3 brąz. 1 wg Bokiniec 1999; 2 wg Kostrzewski 1923; 3 wg Filip 1956.

Abb. 24. Tierkopfgürtelhacken. 1 – Świerkówiec, Gr. 5; 2 – Wszedzień, Einzelfund; Omice (Tschechische Republik). 1–3 Bronze. 1 nach Bokiniec 1999; 2 nach Kostrzewski 1923; 3 nach Filip 1956.

tyczą przede wszystkim stylizacji zwierzęcej głowy, która w przypadku wspomnianych egzemplarzy z Czech i Niemiec posiada kuliste wypustki w miejscu uszu. S. Sievers datuje znalezisko w Manchingu na okres późnolateński (Sievers 2000, 375).

Nieco więcej różnic względem okazów z ziem polskich wykazują znaleziska z Europy Zachodniej. Liczną serię zoomorficznych klamer dostarczyło sanktuarium w Fesques, dep. Seine-Maritime we Francji. Znalezione tam zróżnicowane klamry z zaczepami przypominającymi głowy koni lub byków zostały podzielone na cztery grupy, przy czym podkreśla się, że stylistycznie okazy te wywodzą się z Europy Środkowej (Mantel, Devillers 1997, 200–208).

Chronologia klamer zoomorficznych z kręgu lateńskiego zdaje się odpowiadać datowaniu okazów z ziem polskich, które jednak trudno jest wpisać w wąski horyzont czasowy. Okaz z Wszedzienia jest znaleziskiem luźnym, jednakże pochodząca z tego samego stanowiska celtycka pochwa miecza wykazuje cechy typowe dla schyłku fazy LT C2 i początków LT D1, co może poświadczać relatywnie wczesną metrykę cmentarzyska (Bochnak 2005, 46). Inwentarz grobu ze Świerkówca, prócz omawianej klamry zoomorficznej, obejmował dwie małe zapinki typu H, dłuższą fibulę odpowiadającą okazom typu 19d wg R. Gebharda[46] oraz nakrytą misą popielnicę w kształcie dużego kubka (Bokiniec 1999, 117, 121–127, 132; Ryc. 5). Zdaniem E. Bokiniec, wyposażenie omawianego pochówka wykazuje nawiązania do kultury jastorfskiej, a jego chronologię należy ustalić na fazę A1 młodszego okresu przedrzymskiego. O ile koneksje jastorfskie zdają się nie budzić wątpliwości, i to zarówno z uwagi na charakter wyposażenia ceramicznego, jak i obecność zapinek typu H, to nie można jednak zapominać, że wspomniane fibule, jak również zapinki typu 19d wg R. Gebharda, występują też w zespołach datowanych na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego (Dąbrowska 1988, 29; 2008, 26; Maciałowicz 2009, 46, 47, 123, 194, 232). Podsumowując niniejsze rozważania, należy stwierdzić, że wyposażenie grobu ze Świerkówca nie pozwala na jednoznaczne określenie jego chronologii, jest bowiem brak w nim niekwestionowanych wyznaczników fazy A1 lub A2. Obecność elementów jastorfskich w inwentarzu grobu 5 ze Świerkówca pozostaje dla E. Bokiniec przesłanką, by dopuszczać zachodni kierunek napływu klamer zoomorficznych na Kujawy (Bokiniec 1999, 123), jednak wspomniane wyżej znalezisko z Górca, ob. 27, wskazuje, że podobne okazy były znane również na terenie dolnośląskiego skupiska osadniczego kultury lateńskiej.

Znaleziska klamer zoomorficznych z terenu kultury przeworskiej są szczególne z uwagi na ewentualne znaczenie symboliczne koni w kulturze lateńskiej. Koń pozostaje zwierzęciem często reprezentowanym w ikonografii celtyckiej, bardziej popularnym niż dzik i byk (Kruta 2012, 43). Był on powszechnie ukazywany na monetach, niekiedy jako hybryda z ludzką głową, natomiast stosunkowo rzadko przedstawiano go na elementach ekwipunku militarnego (Kruta 2012, 44, 45, 56). V. Kruta, omawiając brązowe klamry zakończone głową konia, przypomina, że według Strabona brązowe pasy-łańcuchy miały stanowić charakterystyczną część stroju germańskich kapłanek (Strabon, *Géographie* VII, 2, 3), a w mitologii celtyckiej ważną rolę odgrywała Epona, której atrybutem, a niekiedy wcieleniem pozostawała klacz[47] (Kruta 2012, 54, 59). Starsze warianty omawianych klamer istotnie wchodziły w skład ozdobnych, brązowych pasów, występujących niekiedy w grobach kobiecych, ale spotykanych przede wszystkim w kulturze celtyckiej. Zdaniem V. Kruty, omawiane pasy należy traktować jako wyznacznik szczególnej funkcji zmarłej (Kruta 2000, 528, 529). Powyższe fakty mogą wskazywać na symboliczne znacznie elementów zoomorficznych zdobiących klamry ze Świerkówca i Wszedzienia. Należy też zaznaczyć, że klamry zoomorficzne należą do importów bardzo rzadkich, w przeciwieństwie do innych elementów stroju kobiecego, jak np. zapinki typu Nauheim.

II.3.6.2. Klamry pierścieniowate

Wykonane z żelaza bądź brązu pierścieniowate klamry z zaczepem[48] oraz współwystępujące z nimi żelazne lub brązowe kółka uważane są za części pasa, najczęściej pasa do miecza dwusiecznego (Jahn 1916, 29, 30; Kostrzewski 1919, 62–64).

[46] E. Bokiniec zidentyfikowała tę zapinkę jako typ B wg J. Kostrzewskiego, lecz przychylam się tu do opinii A. Maciałowicza, który szczegółowo uzasadnił konieczność korekty określenia omawianego znaleziska (Maciałowicz 2009, 115–123).

[47] Należy jednakże zaznaczyć, że przekazy pisane bądź inskrypcje poświęcone Eponie są znacznie młodsze; najstarsza, dość enigmatyczna wzmianka pochodzi z II w. po Chr. (Reinach 1895, 43–47).

[48] W literaturze zabytki takie określa się też niekiedy jako klamry hakowe (por. Kaszewska 1978, 182; Garbacz 2009, 357, 360, 361).

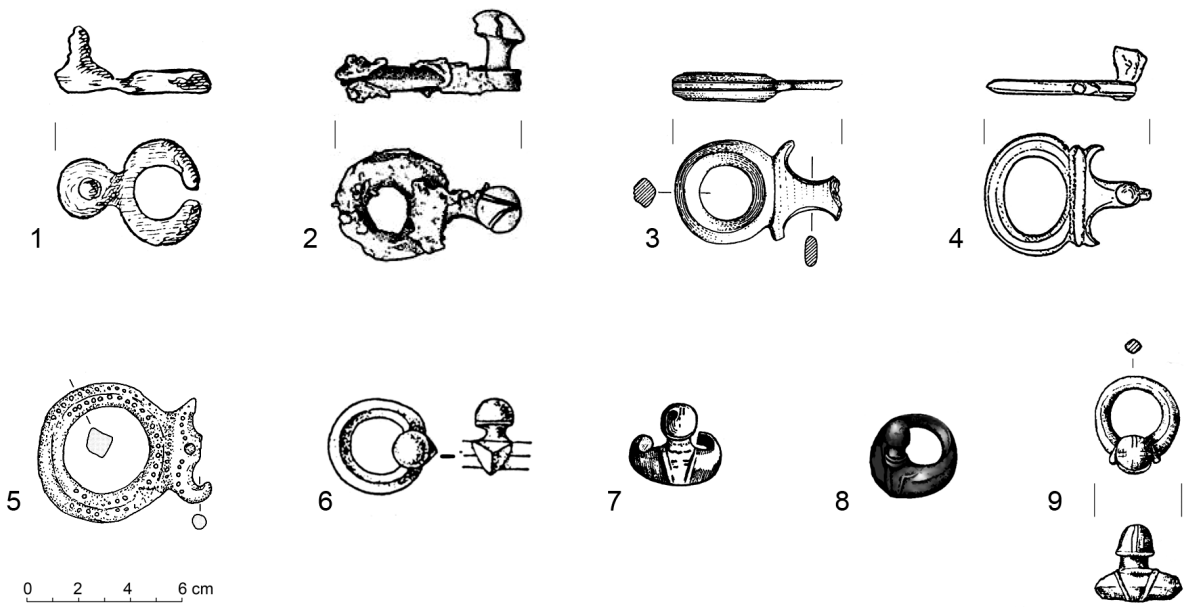

Ryc. 25. Klamry pierścieniowate. 1 – Żukczyn, znal. luźne; 2 – Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 137; 3 – Wesółki, gr. 20A; 4 – Dobrzankowo, gr. 6; 5 – Oblin, gr. 292; 6 – Brachlewo (Bystrzec), gr. 309; 7 – Kopaniewo, gr. III; 8 – Lubieszewo, pow. nowodworski, gr. III; 9 – Lubieszewo, pow. gryficki, gr. 92; 1–4 żelazo; 5–9 stop miedzi. 1 wg Rosen-Przeworska 1948; 2 wg Pietrzak 1997; 3 wg Kaczanowski, Madyda-Legutko 2000; 4 wg Okulicz 1971; 5 wg Czarnecka 2007a; 6 wg Heym 1961; 7 wg Kühne 1883; 8 wg Lissauer, Conwentz 1886; 9 wg Wołągiewicz 1997a.

Abb. 25. Ringgürtelhacken. 1 – Żukczyn/Suckchin, Einzelfund; 2 – Pruszcz Gdański/Praust, Fst. 10, Gr. 137; 3 – Wesółki, Gr. 20A; 4 – Dobrzankowo, Gr. 6; 5 – Oblin, Gr. 292; 6 – Brachlewo (Bystrzec)/Weißhof, Gr. 309; 7 – Kopaniewo/Koppenow, Gr. III; 8 – Lubieszewo/Ladekopp, Gr. III; 9 – Lubieszewo/Lübsow, Gr. 92; 1–4 Eisen; 5–9 Kupferlegierung. 1 nach Rosen-Przeworska 1948; 2 nach Pietrzak 1997; 3 nach Kaczanowski, Madyda-Legutko 2000; 4 nach Okulicz 1971; 5 nach Czarnecka 2007a; 6 nach Heym 1961; 7 nach Kühne 1883; 8 nach Lissauer, Conwentz 1886; 9 nach Wołągiewicz 1997a.

J. Kostrzewski przedstawił zróżnicowanie klamer pierścieniowatych, wskazując na korelację ich występowania w grobach wraz z metalowymi kółkami (Kostrzewski 1919, 62–64). Uwagi J. Kostrzewskiego zostały zilustrowane rysunkami ukazującymi omawiane przez niego formy (Kostrzewski 1919, Ryc. 48–50). Numery ilustracji są używane w literaturze jako umowne „typy" lub „odmiany" (m.in. Dąbrowska 1988, 29, 30, 43). Ustalenia J. Kostrzewskiego zostały uzupełnione przez R. Wiloch (Wiloch 1995, 22, 24, 25; 57–58; Ryc. 7:f-h; 10). Bazując na materiale z ofiarnego stanowiska Villeneuve-au-Chatelot, dep. Aube, (Francja), G. Bataille wskazał dwa warianty technologiczne, stosowane przy wyrobie klamer wszystkich typów: z zaczepem osadzonym w występie lub stanowiącym integralną część klamry (Bataille 2001, 444, 445; Ryc. 2). Zaczepy wyprowadzone z występu i stanowiące integralną część klamry są często lekko wygięte, podczas gdy zaczepy osadzane tkwią pod kątem prostym. Opisane zróżnicowanie jest też uchwytne wśród znalezisk klamer z występem z ziem polskich; przykładem wariantu z osadzonym zaczepem jest np. znalezisko z Dobrzankowa, gr. 6 (**Ryc. 25:4**), Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, gr. 403 (**Ryc. 25:2**), natomiast okazy z Muszyna i Grudziądza-Rządza reprezentują wariant z zaczepem wyprowadzonym bezpośrednio z występu. Omówienie klamer pierścieniowatych jako części pasów do mieczy przedstawiłem w monografii oręża kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim i w niniejszej pracy będę się odnosił do tych ustaleń (Bochnak 2005, 56–60).

Bez wątpienia, sam model pasa z pierścieniowatą klamrą jest typowy dla kultury lateńskiej. J. Brandt zauważał, że pierścieniowate klamry do pasów zasadniczo nie występują we Wschodniej Celtyce (Brandt 2001, 113), ale moim zdaniem może to być pochodną faktu, że z tamtego rejonu nie znamy zbyt wielu grobów z bronią datowanych na czas, gdy w miejsce pasów łańcuchowych pojawiają się miękkie pasy z metalowymi częściami, tj. na stadium LT C2 i fazę LT D. Za niewątpliwe importy można też uznać te części pasów, które odlano ze stopów miedzi. Znacznie trudniej jest określić pochodzenie klamer i kółek wykonanych z żelaza. W niniejszej pracy przyjęto arbitralnie, że one również pochodzą z kręgu celtyckiego, ponieważ niemal każdorazowo towarzyszą importowanej broni. Istotną przesłanką mogącą świadczyć o obcym po-

chodzeniu klamer pierścieniowatych i towarzyszących im kółek jest fakt, że nie występują one w grobach z mieczami jednosiecznymi. Pasy do broni jedno- i dwusiecznej różniły się od siebie, szczególnie w sposobie mocowania pochwy, jednakże należy zauważyć, że sama klamra pierścieniowata oraz pierścień mogą służyć jako zapięcie w obu typach pasów. Wątpliwości może budzić przypadek znalezienia w grobie z mieczem dwusiecznym i przynależną mu metalową pochwą jednego tylko kółka (Grudziądz-Rządz, gr. 499), ale i tym razem przyjęto, że wspomniane kółko może stanowić pozostałość po garniturze okuć do pasa. Mając na uwadze standardy dziewiętnastowiecznych badań wykopaliskowych, nie można wykluczyć, że pierwotnie w grobie znajdowały się też pozostałe części pasa, które umknęły uwadze badaczy. W Żukowicach, gr. 54, w zespole z mieczem dwusiecznym i najprawdopodobniej szczątkami pochwy zarejestrowano dwie pierścieniowate klamry tego samego typu (K.48), różniące się kształtem występu. W grobie 42 z Rumi brązowa klamra oraz pięć kółek wystąpiło w zespole o kobiecym modelu wyposażenia i w tym przypadku również zostały one uznane za importy. Jeżeli jednak metalowe kółka wystąpiły bez uzbrojenia i bez klamry pierścieniowatej, jak w grobie 33 z Podwieska, to nie zostały one zakwalifikowane jako przedmioty proweniencji celtyckiej, chociaż oczywiście są one spotykane w lateńskich zespołach grobowych. O wielorakiej funkcji metalowych kółek może świadczyć zaznaczające się zróżnicowanie ich położenia w celtyckich grobach szkieletowych osobników obu płci. W kobiecym grobie 25 w Gravon (dep. Seine-et-Marne, Francja) kółka spoczywały w rejonie obojczyka i górnej części klatki piersiowej zmarłej (Scherer, Mordant, Mordant 1970). W męskim grobie 33 ze stanowiska Gours-aux-Lions w miejscowości Marolles-sur-Seine, dep. Seine-et-Marne (Francja), zabytek tego typu znajdował się w okolicy przegubu ręki (Mordant, Mordant 1970, 95–97, Ryc. 44:4). Metalowe kółka były niekiedy uznawane za ozdoby, części pasa niepełniące jednak roli klamry lub też płacidła bądź amulety (Krämer 1964, 16, 27; Břeň 1966, 116, 117; Makiewicz 1975, 135). Na ziemiach polskich zróżnicowanie pierścieniowatych klamer pasów mieczowych[49] nie uległo zasadniczym zmianom od czasów publikacji J. Kostrzewskiego, a jedynie bardzo wyraźnie wzrosła liczba znalezisk. Obecnie znamy trzydzieści trzy klamry z kultury przeworskiej i około siedemnaście lub osiemnaście z kultury oksywskiej (Lista VI.2.).

Klamry z zaczepem na występie (K.48)

Klamry z zaczepem na występie to najbardziej rozpowszechniony typ okuć pasa do miecza na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Z terenu kultury przeworskiej pochodzi dwadzieścia jeden okazów, w tym dwa ze stopu miedzi, natomiast wśród materiałów kultury oksywskiej znanych jest dziewięć klamer, w tym dwie ze stopu miedzi (Lista VI.2.1.; **Ryc. 25:1, 2; 26**). Niektóre klamry, np. z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, gr. 137 i gr. 403, mają zaczepy z głębokimi nacięciami, być może pierwotnie wypełnionymi emalią. Zbliżone okazy pochodzą m.in. z sanktuarium w Fesques (Mantel, Devillers 1997, 199, 200; Ryc. 1:22). Klamry o kolistym pierścieniu i wyodrębnionym zaczepie występują w zespołach kultury przeworskiej datowanych głównie na fazę A2, należy jednak zaznaczyć, że pojedyncze okazy tego typu spotykane są również w zespołach z fazy A1 (Ciecierzyn, gr. 3) i A3 (Wesółki, gr. 4). W świecie celtyckim okazy tego typu występują powszechnie w zespołach datowanych na fazę LT C2 i przeżywają się w LT D1. Pierścieniowate klamry z występem stanowiły element stroju (prawdopodobnie męskiego) na znacznym obszarze Celtyki; od Serbii i Słowenii poprzez Morawy, Czechy i Bawarię, aż po tereny Francji (Břeň 1966, 118, 125, Tabl. XXVI:5; XXIX:3; Krämer 1985, Tabl. 60:11; Szabó, Petres 1992, 232, Ryc. 114; Motyková, Drda, Rybová 1978, 284; Ryc. 9:8; Čižmář 1993, 414; Tabl. 275:17; Thoma 2000, 454, 458; Ryc. 5:39; Bataille 2001, 451, 454). Zabytki tego typu są spotykane również w Meklemburgii oraz w Turyngii (Keiling 1967, 213–215; Ryc. 146: c, g-j; 1986, 125; Ryc. 11:f; 1987, 125; Ryc. 11:f; Pinkert 1988, 198, 199, 224, 248, 249; Ryc. 9:11; 10:13).

Klamry z zaczepem na występie i z bocznymi „skrzydełkami" (K.49)

Okazy z bocznymi „skrzydełkami" są reprezentowane przez jedenaście znalezisk z terenu kultury przeworskiej, w tym trzy okazy ze stopu miedzi, oraz pięć z obszaru kultury oksywskiej, w tym jeden ze stopu miedzi (Lista VI.2.2.; **Ryc. 25:3, 4;**

[49] Niekiedy w grobach z bronią pojawiają się trójkątne klamry o haczykowatym występie, lecz brak jest podstaw, by interpretować je jako pozostałości pasów do mieczy (Bochnak 2005, 58).

27). Jeden okaz znaleziono w Pikulach. Analogiczne klamry występują powszechnie na terenie Celtyki oraz w środkowoeuropejskim *Barbaricum* (Werner 1961, Lista A; Ryc. 5; Collis 1973, 132, 133; Ryc. 5; Böhme-Schönberger 1998, 243; Ryc. 9; Kaczanowski, Madyda-Legutko 2000, 174; Thoma 2000, 454, 458; Ryc. 5:38, 40). W świecie celtyckim klamry ze skrzydełkami datowane są na koniec okresu lateńskiego. Na fazę LT D1 określono chronologię m.in. okazu z Ornavasso, stan. San Bernardo, gr. 32, oraz być może znaleziska z oppidum w Závisti i ze Starégo Hradiska. Wśród znalezisk z fazy LT D2 należy wymienić klamry z Alise-Ste-Reine, Owlslebury, Ornavasso, stan. San Bernardo, gr. 31 (Collis, 1973, 127, 128, Ryc. 4:5; Graue 1974, 220, Tabl. 20:3–5; v. Endert 1991, 28, 29; Čižmář 1993, 414; Tabl. 275:16; Lejars 1996, 94; Bataille 2001, 455). Na terenie środkowoeuropejskiego *Barbaricum* klamry ze skrzydełkami są datowane na stadia A2 i A3 młodszego okresu przedrzymskiego oraz na początek okresu wpływów rzymskich (Werner 1961, 145–147; Rangs-Borchling 1963, 24, 25, Tabl. 129; Keiling 1967, 213, 214; Ryc. 214:a; 1986, 125; Ryc. 11:f; Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990, 260, 267, Tabl. XV:32, XVIII:26; Kaczanowski, Madyda-Legutko 2000, 174, 175).

Klamry z zaczepem umieszczonym na pierścieniu (K.50)

Kolejną odmianą pierścieniowatych klamer pasów do mieczy są formy z zaczepem umieszczonym bezpośrednio na pierścieniu. Z terenów kultury przeworskiej pochodzi jedna, niepublikowana klamra tego typu, natomiast kultura oksywska dostarczyła czterech egzemplarzy (Lista VI.2.3.; **Ryc. 25:5–9; 28**). Wszystkie znane z ziem polskich klamry z zaczepem na pierścieniu wykonano ze stopów miedzi i pochodzą z zespołów datowanych na fazy A2 i A3 młodszego okresu przedrzymskiego. Omawiane zabytki często posiadają elementy zdobienia w postaci delikatnego profilowania u nasady zaczepu. Zaczep klamry z Lubieszewa, pow. gryficki, gr. 92 (**Ryc. 25:9**), był dodatkowo pokryty krzyżującymi się nacięciami, być może pierwotnie wypełnionymi emalią.

Na uwagę zasługuje tu szczególnie znalezisko z Kopaniewa, gr. III (**Ryc. 25:7**). W pracy poświęconej uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej wymieniłem inwentarz tego grobu jako przykład zespołu, gdzie mieczowi w pochwie towarzyszyły dwa brązowe kółka, co miało stanowić analogię do wyposażenia pochówka z Wesółek, gr. 50 (Bochnak 2005, 58, 59). Podając tę informację, bazowałem na publikacji M. D. i R. Wołągiewiczów (Wołągiewiczowie 1963, 99). Wspomniani autorzy odwoływali się do inwentarza zabytków zestawionego w pracy H. Schumanna, jednak, prezentując wyposażenie grobu III, pominęli przedmiot opisany jako *ein ringförmiges Geräth in Form eines Mannes mit ausgebreiteten Armen von sehr zinkhaltigem Messing (?), 2,5 cm im Durchmesser* (Schumann 1889, 159). Zdaniem J. Kostrzewskiego, który znał z autopsji materiały z Kopaniewa, w omawianym grobie znajdowała się kolista klamra z zaczepem umieszczonym na pierścieniu, jednak badacz ten nie podaje pełnego składu wyposażenia (Kostrzewski 1919, 63). Dopiero zestawienie ilustracji zamieszczonej w starszej publikacji na temat najstarszych zabytków metalowych z terenu Pomorza autorstwa A. Kühnego, gdzie zamieszczono rysunek klamry w skali 1:1 (bez podania numeru grobu), ze wzmianką J. Kostrzewskiego, pozwala zrozumieć niejasne określenie H. Schumanna, który w zabytku z Kopaniewa dopatrywał się cech antropoidalnych (Kühne 1883, 346; Tabl. 5:30). Możemy obecnie stwierdzić, że w grobie III w Kopaniewie znajdował się miecz w pochwie wraz z zestawem dwóch kółek i uszkodzonej, pierścieniowatej klamry ze stopu miedzi. H. Schumann użył określenia *mit der Scheide zusammengebogenes Schwert* (Schumann 1889, 158, 159); określenie „z pochwą" pozwala przypuszczać, że był to miecz dwusieczny, co stanowi typowy zestaw często spotykany w bogatszych grobach wojowników[50]. Opisany przypadek nie jest jedynym przykładem błędnej interpretacji klamer z występem na pierścieniu. Znalezisko z Lubieszewa, pow. nowodworski, stan. 1, zostało początkowo określone jako pierścień na palec (Lissauer, Conwentz 1886, 231).

Analogiczne klamry, wykonane przede wszystkim ze stopów miedzi, znane są z kręgu celtyckiego. Występują one zarówno na terenach położonych na południe od ziem polskich, jak i na zachodzie Euro-

[50] Odmiennego zdania jest P. Łuczkiewicz, którzy przypuszcza, że w zespole znajdował się miecz jednosieczny, typu WI. Badacz ten swoje przekonanie opiera na publikacji H. Schumanna, jednak ani w tekście, ani na wskazanej przez P. Łuczkiewicza tablicy nie znajdziemy informacji, że opublikowany rysunek miecza jednosiecznego z Kopaniewa przedstawia broń z grobu III. W pracy M.D. i R. Wołągiewiczów jest mowa o *mieczu w pochwie, zgiętym*, co odpowiada informacjom z publikacji źrodłowej (Schumann 1889, 158, 159; 1897, 60; Tabl. IV:1; Wołągiewiczowie 1963, 99; Łuczkiewicz 2006, 338).

py. Dwie takie brązowe klamry odkryto w Stradonicach, jedna, również brązowa, znana jest z oppidum w miejscowości České Lhotice i jedna, żelazna, z Závisti, okr. Praha-západ (Pič 1903, 46, 55; Tab. XIX: 6, 7; Venclová [red.] 2008, 105, 107; Ryc. 54:22; Danielisová 2010, 65; P4 Tab. 4:1, 18:1). Jedna klamra z zaczepem na pierścieniu została znaleziona na celto-dackim stanowisku sepulkralnym Chellenitsa I w miejscowości Malaja Kopania na Ukrainie Zakarpackiej, niestety, w przypadku tego okazu brak jest informacji na temat surowca. (Kotigoroško 2009, 73, 124; Ryc. 41:1). J. Brandt podkreślał istnienie koncentracji omawianych klamer nad środkowym Renem (Brandt 2001, 113). Kolejne okazy pochodzą z oppidów w Manchingu, Bibracte/Mont Beuvray, Alezji/Alise-Ste-Reine i Sainte Blandine, dep. Isère, z osad otwartych w Feurs i Roanne, dep. Loire we Francji (Chapotat 1970, 52; Tabl. 2:1, 2; Guichard 1988, 152, 163; Ryc. 133:7; 1997, 100; v. Endert 1991, 28; Tabl. 7:202; Maier et al. 1992, 307; Tabl. 165; Gentric et al. 1997, 160, 330; Tabl. 113 :5, 6; Sievers 2001, 154, 155; Sievers et coll. 2001, 219; Tabl. 53:153; 154; Pernet, Poux, Teegen 2008, 134, 135; Annexe 1:132; Bibracte: nr inw. B2011.32.3567). Klamry z zaczepem odnaleziono też w zespołach grobowych zawierających miecze dwusieczne, m.in. Bad Nauheim, Lkr. Friedberg, Fd 35, w Niemczech oraz w Ménestreau-en-Villette, dep. Loiret we Francji (Schönberger 1952, 87; Tabl. 8, 34; Ferdière, Villard et al. 1993, 144, 146; Ryc. 2–59; Pernet 2010, 239; Tabl. 177:2). Brązowa, pierścieniowata klamra z zaczepem została znaleziona wraz z mieczem i przynależną mu pochwą w grobie 6 z Giubiasco. Wprawdzie integralność tego zespołu może budzić wątpliwości, jednak, zdaniem L. Perneta, wspomniany zestaw jest sobie współczesny i należy go datować na schyłek okresu lateńskiego (Pernet et al. 2006, 79, 290). Kolejna klamra z zaczepem na pierścieniu pochodzi z retyckiego stanowiska ofiarnego w Schwangau, Lkr. Ostallgäu w Niemczech (Maier 1985, 234, 238; Ryc. 6:14). Materiały ze Schwangau są datowane zasadniczo na okres rzymski, jednak znaleziono tam również militaria z czasów dominacji celtyckiej, np. taśmowate umba typu Nierstein (Maier 1985, 234, 237; Ryc. 5:5, 6). Podobne, brązowe okazy z lekko odchylonym (być może wskutek zużycia) zaczepem pochodzą z sanktuarium w Fesques oraz w Ribemont-sur-Ancre (Mantel, Devillers 1997, 199, 200; Ryc. 1:250.48; Viand, Pernet, Delestrée 2008, 72, Ryc. 7:12). Następna klamra znaleziona w kontekście wotywnym pochodzi z jaskini Baume w Sancey-le-

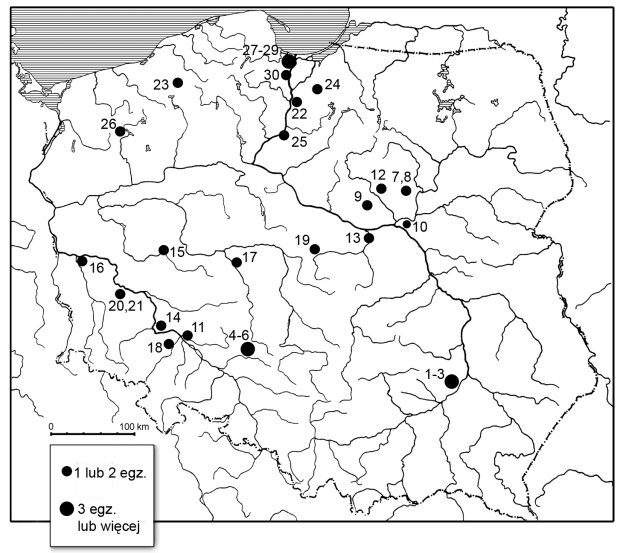

Ryc. 26. Rozprzestrzenienie klamer z zaczepem na występie (K.48). Numeracja wg listy VI.2.1.

Abb. 26. Verbreitung der Ringgürtelhacken vom Typ K.48. Nummerierung nach Liste VI.2.1.

Long, dep. Doubs we Francji (Barral, Jaccottey, Pichot 2007, 148, 150; Ryc. 8:11). Chronologia brązowych klamer z zaczepem na pierścieniu na terenach celtyckich obejmuje przede wszystkim fazę LT D, a niekiedy są one datowane szerzej, od schyłku fazy LT C po okres panowania Oktawiana Augusta.

Omawiane klamry znane są przede wszystkim z grobów męskich, jednak D. v. Endert zwraca uwagę, że spotykano je również w grobach o kobiecym modelu wyposażenia (v. Endert 1991, 29, 29). W grobie 2318 w Wederath brązowa klamra z zaczepem na pierścieniu stanowiła jedyny, prócz ceramiki, element wyposażenia (Cordie-Hackenberg, Haffner 1997 112, Tabl. 641: 2318e).

Dysproporcja we frekwencji poszczególnych typów klamer w kulturze przeworskiej i oksywskiej jest trudna do wytłumaczenia. Przewaga klamer z występem (K.48) oraz z występem i skrzydełkami (K.49) w kulturze przeworskiej jest zapewne konsekwencją większej ilości materiałów oraz silniejszych oddziaływań celtyckich (**Ryc. 26; 27**). Trudniej objaśnić, dlaczego z obszaru kultury oksywskiej znamy cztery klamry z zaczepem na pierścieniu (K.50), podczas gdy z kultury przeworskiej pochodzi tylko jedno znalezisko, i to z rejonu Kujaw, na terenach położonych stosunkowo blisko strefy oksywskiej i pozostających pod wpływem północnych sąsiadów (**Ryc. 28**). Przypomnijmy, że kultura przeworska dostarczyła znacznie więcej znalezisk militariów z młodszego okresu przedrzymskiego niż kultura oksywska, a dodatkowo

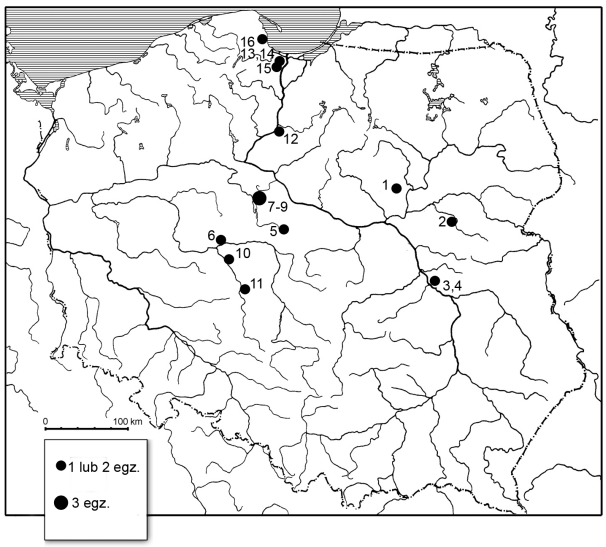

Ryc. 27. Rozprzestrzenienie klamer z zaczepem na występie i ze skrzydełkami (K.49). Numeracja wg listy VI.2.2.

Abb. 27. Verbreitung der Ringgürtelhacken vom Typ K.49. Nummerierung nach Liste VI.2.2.

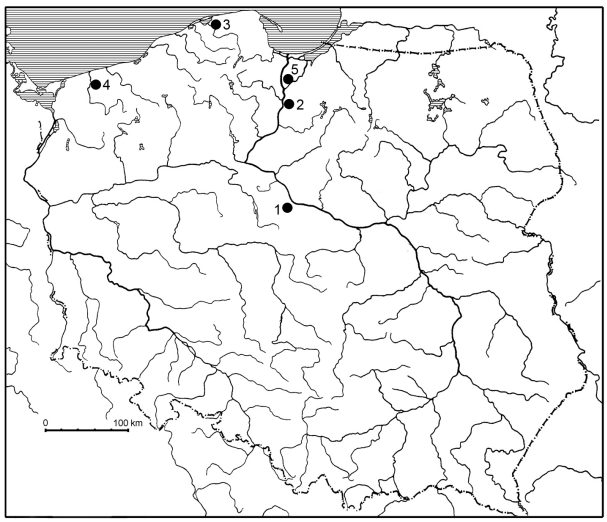

Ryc. 28. Rozprzestrzenienie klamer z zaczepem na pierścieniu (K.50). Numeracja wg listy VI.2.3.

Abb. 28. Verbreitung der Ringgürtelhacken vom Typ K.50.Nummerierung nach Liste VI.2.3.

wśród militariów kultury przeworskiej miecze dwusieczne wraz z pochwami i częściami pasów stanowią wyraźnie większy odsetek niż na północy Polski. Tym samym, dysproporcja między liczebnością znalezisk klamer z występem na pierścieniu staje się bardzo wyraźna. Być może wspomniana dysproporcja jest zjawiskiem przypadkowym, wynikającym z niewielkiej liczebności analizowanej próby. Nie możemy jednak wykluczyć, iż obserwowany obraz jest odbiciem odmiennych modeli dystrybucji, tj. że klamry z zaczepem na pierścieniu (a właściwie zaopatrzone w nie pasy, czy też wręcz pasy z pochwami i tkwiącymi w nich mieczami) napływały na ziemie polskie inną drogą niż pasy zaopatrzone w klamry z zaczepem na występie. Widoczna koncentracja klamer z występem na pierścieniu w północnej Polsce może sugerować, że nie napłynęły one z oppidów czeskich bądź morawskich tylko z zachodu. Klamry takie są spotykane w kulturze jastorfskiej (Brandt 2001, 112, 113, 374; Mapa 16). J. Brandt skartował sześć znalezisk z dorzecza Łaby, w tym trzy w jej dolnym biegu (Fuhlsbüttel, Stadtstaat Hamburg, Hornbek, Kr. Herzogtum Lauenburg i Wetzen, Lkr. Lüneburg). Do listy klamer z północnej części Niemiec należy jeszcze dodać znalezisko z Badow, Lkr Nordwestmecklenburg (Nüsse 2007, 146, 147; Ryc. 3:3). Skromna liczba klamer z występem na pierścieniu znanych z terenów nieceltyckich nie pozwala na formułowanie dalej idących wniosków, można więc mieć nadzieję, że kolejne lata przyniosą nowe odkrycia, a obraz rozprzestrzenienia się omawianych zabytków na ziemiach polskich będzie bardziej klarowny.

II.3.7. Miecze dwusieczne i ich pochwy

Miecze i pochwy, jak również metalowe części pasów do ich noszenia, zajmują poczesne miejsce wśród importów celtyckich na ziemiach polskich. Uważam, że problem proweniencji mieczy musi być rozpatrywany łącznie z zagadnieniem pochodzenia przynależnych im pochew, niekiedy wraz z metalowymi częściami pasów. W przeszłości kombinacje miecz + pochwa bądź miecz + pochwa + pas tworzyły zestawy; pozbawione mieczy pochwy lub pasy i pochwy nie mogły pełnić funkcji użytkowych i w zasadzie nie są reprezentowane w grobach. Do wyjątków należy wielokrotnie wzmiankowany grób 42 z Rumi, gdzie pierścieniowata klamra do pasa wystąpiła w zespole o kobiecym modelu wyposażenia bez jakichkolwiek militariów (Pietrzak 1987, 18, 87; Tabl. LXIV). Z tego powodu arbitralnie przyjmuję, że klamry z występem znalezione wraz mieczami i pochwami pochodzenia celtyckiego są importami, jakkolwiek teoretycznie nie można wykluczyć ich miejscowego pochodzenia. Wbrew opinii K. Garbacza jestem zdania, że kryterium surowca, z jakiego wykonano klamrę, nie może stanowić przesłanki do identyfikacji importów (Garbacz 2009, 361), ponieważ w świecie celtyckim występują powszechnie za-

równo klamry żelazne, jak i wykonane ze stopów miedzi. Dlatego też w niniejszych rozważaniach uwzględniłem miecze, pochwy oraz metalowe części pasów jako elementy zestawów obejmujących pas z pochwą oraz tkwiącym w niej mieczem.

Znaleziska z ziem polskich niemal bez wyjątku znajdują analogie na terenach zajętych przez kulturę lateńską. Historia badań nad mieczami dwusiecznymi i przynależnymi im pochwami z ziem polskich została omówiona stosunkowo niedawno (Bochnak 2005, 23, 38) i uległa jedynie nieznacznym zmianom. Za najważniejsze pozycje poruszające tę tematykę w ostatnich latach należy uznać publikacje P. Dulęby na temat mieczy ze stemplami oraz P. Łuczkiewicza, na czele z wielokrotnie tu wzmiankowaną monograficzną pracą poświęconą militariom z ziem polskich z młodszego okresu przedrzymskiego (Dulęba 2006, 2009; Łuczkiewicz 2006). We wspomnianej monografii autor stosuje zaproponowany uprzednio przez siebie system typologiczny, oparty częściowo na podziale mieczy J. Kostrzewskiego z uzupełnieniami A. Kokowskiego i V. Konoplji (Kostrzewski 1919; Kokowski, Konoplja 1991–1992; Łuczkiewicz 1997a). W porównaniu do wcześniejszych publikacji, P. Łuczkiewicz zmodyfikował nieco swą typologię, zmieniając również kwalifikację niektórych zabytków do poszczególnych odmian (Łuczkiewicz 1997a; 2000; 2006, 39). Uważam, że podział ten nie w pełni oddaje zróżnicowanie mieczy dwusiecznych z młodszego okresu przedrzymskiego. Zastrzeżenia może budzić m.in. podejmowanie prób szczegółowego określenia typologicznego mieczy o bardzo słabym stanie zachowania (np. egzemplarz z Płocka lub z Młynowa). Ponadto jestem zdania, że w wielu przypadkach (Gołębiewo, gr. I/1896[51], Podwiesk, gr. 103), nie jest możliwe określenie typu nawet dobrze zachowanego miecza, jeżeli tkwi on w pochwie, a nie dysponujemy zdjęciami rentgenowskimi dokumentującymi wygląd niewidocznej części. Ta sama uwaga dotyczy mieczy, które znane są tylko z krótkich wzmianek oraz szkicu ukazującego jedynie fragment tylnej części pochwy z widocznym trzpieniem do rękojeści, jak ma to miejsce w przypadku znaleziska z Pruszcza Gdańskiego stan. 4, gr. 62 (Bohnsack 1938, 42, 43; Ryc. 15; Łuczkiewicz 2006, 344). Z tego powodu niektóre miecze, które w pracach P. Łuczkiewicza zostały sklasyfikowane i przypisane do konkretnych typów (np. znalezisko z Kotowic, gr. 1), a nawet podtypów[52] czy wręcz odmian (np. okaz ze Stupska, gr. 20/88), moim zdaniem muszą pozostać nieokreślone. Ponadto, P. Łuczkiewicz zaznacza, że opiera się na ustaleniach J. Kostrzewskiego, ale jednocześnie zalicza miecz z Szadka do typu I, mimo że poznański badacz włączył omawiany egzemplarz do typu III (Kostrzewski 1919, 280; Łuczkiewicz 2006, 27, 28). Miecz z Grudziądza-Rządza, znaleziony 22 listopada 1883 r., został zakwalifikowany przez J. Kostrzewskiego (który mógł znać wspomniany okaz z autopsji) do typu I, natomiast P. Łuczkiewicz zalicza ten okaz, *notabene* całkowicie skryty w pochwie, do typu III/1 (Bohm 1885, 6; Tabl. II:45; Anger 1890, 10, 11, Ryc. IV:2; Kostrzewski 1919, 278; Łuczkiewicz 2006, 37, 350). Zdaniem J. Kostrzewskiego, miecze z Brzeźniaka i Żelisławca nie mogą być dokładnie określone typologicznie, podczas gdy P. Łuczkiewicz zalicza je odpowiednio do typu IV i III, chociaż nie powołuje się na inne dane źródłowe niż praca J. Kostrzewskiego (Kostrzewski 1919, 280; Łuczkiewicz 2006, 332, 355). Kolejne przykłady zmiany kwalifikacji typu nadanego przez J. Kostrzewskiego zamieszcza E. Bokiniec, która zaproponowała też korekty do podziału mieczy autorstwa P. Łuczkiewicza (Bokiniec 2008, 107). Moim zdaniem, poszczególne typy w podziale P. Łuczkiewicza obejmują egzemplarze bardzo zróżnicowane pod względem morfologicznym i niejednokrotnie chronologicznym, co często utrudnia szczegółową analizę. Przykładem może być miecz z Bonina, o głowni szerokości 3,3 cm, zaliczony przez tego autora do typu II, obejmującego wg P. Łuczkiewicza okazy szerokości 4,5–5,5 cm (Łuczkiewicz 2006, 30, 355).

Analogiczne zastrzeżenia można zgłosić względem zaproponowanej przez tego samego uczonego typologii pochew. Do typu 5a włączył P. Łuczkiewicz okaz z Wesółek, gr. 3 (Łuczkiewicz 2006, 63, 322), mimo że według proponowanych przez niego kryteriów należałoby go zaliczyć to typu 5b, ponieważ posiada prosto ścięty wylot (**Ryc. 42:2**) (Bochnak, Czarnecka 2004–2005, 28, 29; Ryc. 4:2). Do tego samego typu zaliczono też szczątkowo zachowane znalezisko z Wesółek, gr. 50, które jednak nie zostało uwzględnione w podziale obejmują-

[51] Numeracja grobu zgodna z propozycją A. Maciałowicza (Maciałowicz 2010, 371).

[52] Niekiedy określenia „podtyp" i „typ" są używane równoważnie, i to w jednym zdaniu np.: *Zachowując pryncypia podziału wypracowane dla typu I, jako typ II/2 określono miecze o sztychu zatępionym, uformowanym półokrągło* (Łuczkiewicz 2006, 33).

cym okazy zakończone ostrogowatym trzewikiem, mimo że wspomniany trzewik to jeden z dwóch, obok okładziny *opus interrasile*, fragmentów pochwy zidentyfikowanych w inwentarzu grobowym. Z kolei typ 5c został wyróżniony wyłącznie na bezpodstawnej, a zapewne błędnej rekonstrukcji szczątkowo zachowanej pochwy ze Starej Wsi-Kolonii, gr. 1 (Kaszewska 1977a, 108, 112; Ryc. 3:1; Łuczkiewicz 2006, 63, 64).

Wobec powyższego, analizując zróżnicowanie importowanych mieczy dwusiecznych i towarzyszących im pochew z ziem polskich, odwołam się do podziału opracowanego na potrzeby materiałów kultury przeworskiej (Bochnak 2005, 23–55). Przyjmuję, że spotykane na ziemiach polskich militaria proweniencji celtyckiej winny mieć analogie w inwentarzach kultury lateńskiej. Tym samym, zaproponowana przeze mnie typologia obejmująca importowane okazy z terenu kultury przeworskiej może znaleźć zastosowanie również w odniesieniu do znalezisk z północy Polski, większość bowiem mieczy przypuszczalnie napływała na ziemie polskie od południa, poprzez tereny kultury przeworskiej. Można oczekiwać, iż importowane typy mieczy i pochew spotykane na północy Polski winny mieć odpowiedniki w południowej i środkowej części naszego kraju. Nie można jednak wykluczyć występowania na terenie kultury oksywskiej mieczy dwusiecznych znajdujących odpowiedniki w basenie Morza Bałtyckiego lub nad Łabą, a niespotykanych w inwentarzach kultury przeworskiej. Taka sytuacja może wskazywać albo na napływ importów z kierunków innych niż południowy, albo też istnienie na północy kraju lokalnych tradycji w zakresie produkcji tego typu broni. Uwzględniając powyższe przesłanki, uważam za uzasadnione, by przy prezentacji znalezisk importowanych mieczy dwusiecznych i ich pochew z całego terenu Polski zastosować podział wypracowany na podstawie materiałów kultury przeworskiej i ewentualnie uzupełnić go o typy charakterystyczne dla kultury oksywskiej i niespotykane na południu. Dokładna charakterystyka typów mieczy i pochew została omówiona w innym miejscu (Bochnak 2005, 23–26, 38–40) i w większości przypadków będę się odwoływał do wcześniejszych ustaleń bez przedstawiania pełnych opisów wyróżnionych przeze mnie typów. Nieco więcej uwagi poświęcę znaleziskom z kultury oksywskiej, by wykazać, że znajdują one odpowiedniki w kulturze przeworskiej i że zasadne jest klasyfikowanie ich według podziału zaproponowanego dla tej kultury. Uwzględnię również nowsze materiały łączone z kulturą przeworską. Pierwsze lata XXI w. przyniosły zauważalny przyrost bazy źródłowej. Ukazała się monografia nekropoli kultury przeworskiej w Oblinie (Czarnecka 2007a) oraz publikacje innych, nowo odkrytych cmentarzysk, na których znaleziono zespoły z importowanymi militariami (Orlicka-Jasnoch 2008; Domańska, Rzepecki, Góra 2010; Roszyk 2010; Orliński 2011). Na uwagę zasługują też artykuły poświęcone pojedynczym znaleziskom lub zespołom (Biborski, Kaczanowski 2010; Roszyk 2010). Niestety, niekiedy nawet w nowo publikowanych pracach brak jest tak podstawowych informacji, jak wymiary miecza pozostającego głównym tematem artykułu (Kaczmarek 2012).

II.3.7.1. Kryteria wyróżnienia importowanych mieczy

Poczynając od pionierów badań nad kulturami zlatenizowanymi aż po najnowsze prace poświęcone militariom kultury przeworskiej i oksywskiej z młodszego okresu przedrzymskiego, podkreślano, że wśród znalezisk mieczy i pochew z ziem polskich znajduje się bliżej nieokreślona liczba importów, w tym okazów pochodzenia celtyckiego, których identyfikacja jest niemożliwa z powodu ścisłego podobieństwa okazów z ziem polskich oraz egzemplarzy znanych z kultury lateńskiej (Jahn 1916, 100, 104, 105; Kostrzewski 1919, 97; Dąbrowski, Kolendo 1967; Woźniak 1970, 160, 161; Kaszewska 1975, 207; Dąbrowska 1988; Łuczkiewicz 1997a; 2006, 173–205; Bochnak 2005, 155–164). Przyjmowano zróżnicowane kryteria wyznaczania importów. Zdaniem E. Kaszewskiej, wszystkie miecze dwusieczne z przedrzymskich zespołów z terenu Polski Środkowej były importami (Kaszewska 1975, 207). Według opinii wspomnianej badaczki, również samo posługiwanie się mieczem w walce miało być zapożyczeniem z terenów celtyckich (Kaszewska 1975, 207). Znacznie bardziej powściągliwy w sądach był P. Łuczkiewicz, którego zdaniem *Pochwy z ostrogowatym trzewikiem nie są oczywiście na obszarze kultury przeworskiej i oksywskiej importami* (Łuczkiewicz 2006, 204), jakkolwiek wiele z nich posiada ażurowe aplikacje *opus interrasile* i wykonano je przy użyciu stopów miedzi. Brązowo-żelazne okazy określone jako zbliżone do typu Ludwigshafen również nie są, według P. Łuczkiewicza, importami, lecz należą do *interkulturowego wzorca form – ty-*

pów występujących zarówno w strefie lateńskiej, jak i w germańskiej oraz „bałkańskiej” (Łuczkiewicz 2006, 360, 361). Zdaniem wspomnianego uczonego, jako importy należy określić okazy stanowiące komplety z danymi typami pochew, uznanymi przez wspomnianego uczonego za celtyckie, przy założeniu, że w importowanej pochwie każdorazowo musiał się znajdować importowany miecz[53] (Łuczkiewicz 1997a, 183; 2006, 180). Kierując się zróżnicowanymi kryteriami, wskazał on wśród mieczy i towarzyszących im pochew kultury przeworskiej i oksywskiej dwadzieścia pewnych importów celtyckich oraz siedem importów prawdopodobnych (Łuczkiewicz 2006, 359, 360). Kolejne 28 zabytków zostało określonych jako reprezentujące wzmiankowany wyżej *interkulturowy wzorzec form*, obecnych w *strefie lateńskiej, germańskiej i „bałkańskiej”* (Łuczkiewicz 2006, 359–361). Próbę wyróżnienia importowanych mieczy lateńskich z terenu kultury przeworskiej podjął też P. Dulęba. W opinii tego badacza, celtycką proweniencję można przypisać 28 okazom, z czego 25 pochodzi z terenu dzisiejszej Polski (Dulęba 2006, 191, 194; Mapa 2). W monografii uzbrojenia ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim przy wyróżnianiu importów mieczy rozszerzyłem kryteria stosowane przez P. Łuczkiewicza, za dodatkową przesłankę wskazującą na obcą proweniencję broni uznając zastosowanie stopów miedzi do wykończenia miecza. Przyjąłem też, że wszystkie głownie tworzące zestawy z pochwami kultury lateńskiej są również importami, przy czym kryterium celtyckiego pochodzenia zostało zakreślone szerzej i obejmowało większą liczbę egzemplarzy niż w przypadku opracowań P. Łuczkiewicza. Stosując wymienione kryteria, w materiałach kultury przeworskiej wyróżniłem 50 mieczy lub ich pochew, które pochodzą z kręgu celtyckiego (Bochnak 2005, 226, 227). Zaznaczyłem też, że lista ta jest niepełna (Bochnak 2005, 156). Pogląd, że proponowane zestawienia importowanych mieczy w kulturze przeworskiej mają charakter cząstkowy, wyraziła również T. Dąbrowska (Dąbrowska 2008, 117). Obecnie skłaniam się ku stanowisku, że liczba importowanych mieczy celtyckich na ziemiach polskich jest znacznie wyższa, niż wskazywała na to większość wcześniejszych szacunków. Za importy uznaję miecze charakteryzujące się co najmniej jedną z następujących cech:

- obecność stempli;
- obecność elementów wykonanych ze stopów miedzi, zwłaszcza guzków wieńczących trzpienie do rękojeści;
- obecność pasmowej struktury głowni;
- współwystępowanie z metalową pochwą pochodzącą z kręgu celtyckiego.

Miecze ze stemplami

Obecność stempli na mieczach stanowi najmniej dyskusyjne kryterium wyróżniania importów celtyckich. Badacze zajmujący się problematyką bronioznawczą młodszego okresu przedrzymskiego są zgodni, że znalezione na ziemiach polskich miecze ze stemplami są importami (Kostrzewski 1919, 90; Ryc. 75a; 1923, 159; Dąbrowski, Kolendo 1967, 390–395; Woźniak 1970, 162; Dąbrowski 1971; Głowacka 1979, 90; Dąbrowska 1988, 134; Makiewicz 1992, 112, 122; Łuczkiewicz 1997a, 186, 187; 1997b, 184, 185; 2006, 173–175; Bochnak 2005, 34–36; Dulęba 2006; 2009, 62; Biborski, Kaczanowski 2010, 159). W ostatnim czasie w Polsce stan badań nad mieczami opatrzonymi stemplami uległ wyraźnej zmianie. Najważniejszą publikacją ostatnich lat, w której poruszono problem mieczy ze stemplami z ziem polskich, jest artykuł pióra P. Dulęby (Dulęba 2006). Niewątpliwą zasługą tego autora jest zestawienie w komplety mieczy i pochew wyłowionych z Noteci w Białośliwiu, przeprowadzenie szczegółowej analizy chronologicznej znalezisk mieczy ze stemplami z ziem polskich na tle europejskim oraz podjęcie próby określenia ich pochodzenia. Należy podkreślić, że ustalenia P. Dulęby zachowują aktualność również w odniesieniu do nieznanego mu w 2006 roku miecza z nieznanej miejscowości z Mazowsza (Biborski, Kaczanowski 2010). Analizę celtyckich mieczy ze stemplami na tle europejskim P. Dulęba przedstawił w odrębnej pracy (Dulęba 2009).

Z ziem polskich znane są cztery celtyckie miecze ze stemplami (dwa egzemplarze wyłowione z Noteci; w Inowrocławiu-Mątwach (**Ryc. 29:4–4b**) i w Białośliwiu (**Ryc. 29:1, 1a**) oraz dwa z nieznanych miejscowości; z Wielkopolski (**Ryc. 29:2**)

[53] Wydaje się, że niektóre uwagi P. Łuczkiewicza zdają się przeczyć temu rozumowaniu. Opisując miecz i wykonaną przy użyciu mosiądzu pochwę z Korytnicy, gr. 4, zaznacza on, że *Użycie mosiądzu sugerowałoby określenie tego okazu (a przynajmniej samej pochwy) jako importu, jednak wyniki analiz metalograficznych głowni nie dają jednoznacznych wskazówek. Wykonanie tylko z jednego kawałka twardej, równomiernie nawęglonej stali (grupa technologiczna A.II.3) charakteryzowało produkty zarówno przeworskich, jak i celtyckich warsztatów* (Łuczkiewicz 2006, 186). Zauważmy, że argumentacja odnośnie do technologii głowni w żaden sposób nie przeczy ewentualnej celtyckiej proweniencji kompletu pochwy i znajdującego się w niej miecza.

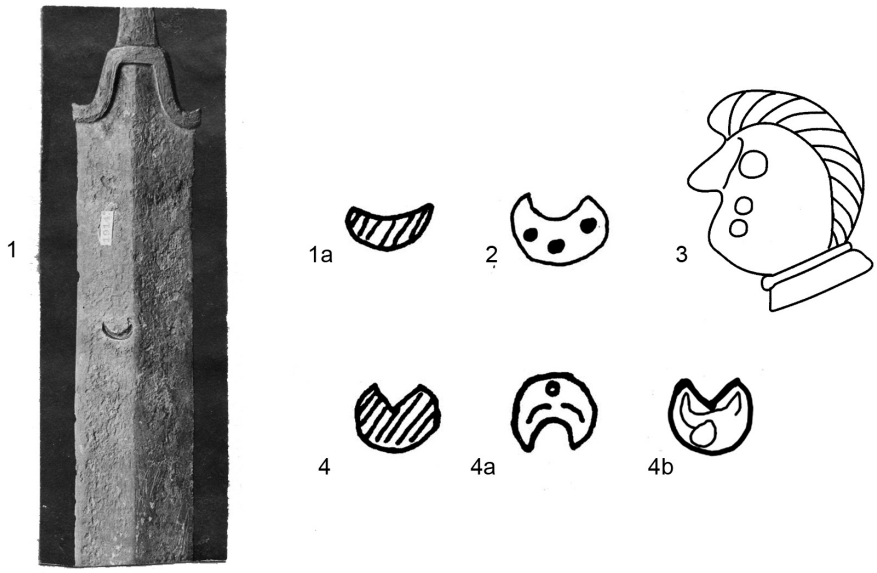

Ryc. 29. Stemple na mieczach z ziem polskich. 1 – Noteć w Białośliwiu; 2 – nieznana miejscowość w Wielkopolsce; 3 – nieznana miejscowość na Mazowszu; 4 – Noteć w Inowrocławiu-Mątwach. 1, 1a wg Kostrzewski 1919; 2 wg Łuczkiewicz 1997; 3 wg Biborski, Kaczanowski 2010; 4–4b wg Bochnak 2005.

Abb. 29. Stempel am Schwert auf polnischem Gebiet. 1 – Netze bei Białośliwie/Weißenhöhe; 2 – unbekanntner Ort im Großpolen; 3 – unbekanntner Ort im Mazowien; 4 – Netze bei Inowrocław-Mątwy/Hohensalza Montwen. 1, 1a, nach Kostrzewski 1919; 2 nach Łuczkiewicz 1997; 3 nach Biborski, Kaczanowski 2010; 4–4b nach Bochnak 2005.

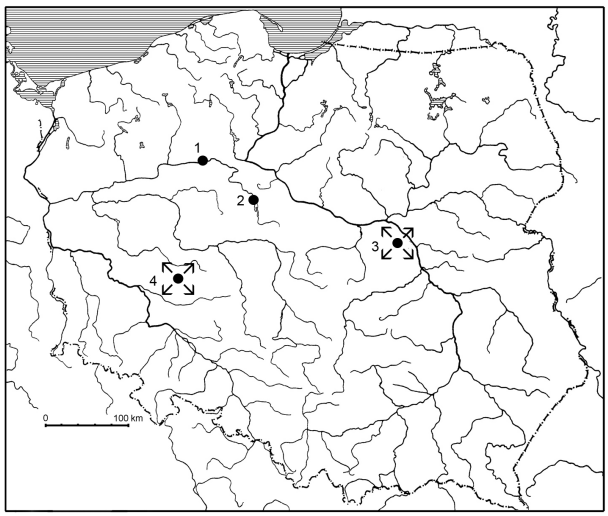

Ryc. 30. Rozprzestrzenienie mieczy ze stemplami. Numeracja wg listy VII.1.

Abb. 30. Verbreitung der Schwerter mit Stempelabdruck. Nummerierung nach Liste VII.1.

i Mazowsza (**Ryc. 29:3**). Wszystkie wspomniane znaleziska pochodzą z terenów zajętych w młodszym okresie przedrzymskim przez kulturę przeworską (Lista VII.1.; **Ryc. 30**). Z grobu kultury przeworskiej, ale już spoza terenu Polski, znany jest kolejny miecz ze stemplem. Pochodzi on z Altranft, Kr. Märkisch Oderland, gr. 19 (Lewczuk 1997, 43, 44, 53, 82; Ryc. 1:5, 9). Na uwagę zasługuje fakt, że z terenu niecelttyckiej Europy znanych jest łącznie siedem celtyckich mieczy ze stemplami, z czego aż pięć jest łączonych z kulturą przeworską. Pozostałe okazy znaleziono na terenie grupy Gross Romstedt (Gross Romstedt, gr. 1908 K63) w Niemczech oraz kultury Poieneşti-Lukaševka (Boroseşti, gr. 29) w Rumunii (Peschel 1964; 1991; 140, 141, 143; Ryc. 4:4a, 4b; Babeş 1993, 186; Tabl. 5:c. 5; Dulęba 2006, 182, 183; Mapa 1). W pracy poświęconej uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim podjąłem próbę określenia chronologii niektórych znalezisk ze stemplami. Mimo początkowego sformułowania bardziej wyważonej opinii nazbyt pochopnie i omyłkowo datowałem wszystkie miecze ze stemplami na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego, zamiast na stadium C2 okresu lateńskiego (Bochnak 2005, 27, 28, 157, 159). Należy przyznać rację P. Dulębie, którego zdaniem omawiane znaleziska wykazują cechy charakterystyczne dla mieczy środkowolateńskich (Dulęba 2006, 180, 181). Kolejną zasługą wspomnianego uczonego jest pełniejsze naświetlenie problemu pochodzenia mieczy ze stemplami. Dotychczas w literaturze dominował pogląd o zachodniej proweniencji tego typu znalezisk na ziemiach polskich (Łuczkiewicz 1997a, 184; Bochnak, Przychodni 2002, 96; Bochnak 2005, 159). P. Dulęba wskazał szereg analogii z terenu Bałkanów i Kotliny Karpackiej. Z południowej Europy pochodzi 27 spośród 108 mieczy znalezionych na terenach zajętych przez kulturę lateńską, wliczając

w to okazy z terenu Irlandii (Dulęba 2009, 60, 61, 67; Ryc. 1). W świetle uwag P. Dulęby, południowa proweniencja znalezionych na ziemiach polskich mieczy ze stemplami jawi się jako równie prawdopodobna jak pochodzenie zachodnie.

W prowadzonej od wielu lat dyskusji na temat funkcji znaków bitych na głowniach przeważa pogląd, że stemple pełniły rolę symboliczną lub magiczną (Déchelette 1914, 1311–1314; Drack 1954–55; Bulard 1980; Bochnak 2005, 34–36; Dulęba 2006, 189, 190; Biborski, Kaczanowski 2010, 159–161). Taka interpretacja implikuje dalsze wnioski w odniesieniu do znalezisk spoza terenu kultury lateńskiej. P. Dulęba stoi na stanowisku, że miecze ze stemplami były nośnikiem przekazu magiczno-symbolicznego i z tego powodu nie stanowiły one przedmiotu handlu, natomiast trafiły w ręce przedstawicieli kultury przeworskiej jako łupy pozyskane w czasie ekspansji na południe. Na poparcie swojej hipotezy wspomniany badacz zauważał też, że wśród materiałów kultur nieceltyckich brak jest mieczy z antropoidalną rękojeścią, które również są uważane za broń o charakterze symbolicznym (Duval, Gaillard, Gomez de Soto 1986, 233, 234; Dulęba 2006, 192). Należy jednak zaznaczyć, że długie miecze ze stemplami na głowniach różnią się od okazów z antropomorficzną rękojeścią. Formy długie to *de facto* standardowa broń sieczna, która morfologicznie i funkcjonalnie nie odróżnia się od mieczy bez stempli i jest spotykana w grobach celtyckich wraz z innymi elementami uzbrojenia. Miecze z antropoidalną rękojeścią uważane są często za broń o szczególnym charakterze, symbolicznym bądź rytualnym (Fitzpatrick 1996, 388–399). Są one datowane szeroko, na okres od fazy LT B po LT D i w zasadzie nie ulegają większym zmianom morfologicznym. Bardzo często ich głownie są opatrzone znakami lunarnymi i solarnymi. Miecze z antropoidalną rękojeścią zwykle nie współwystępują z innymi kategoriami oręża, do wyjątków należy tu szkieletowy pochówek w dłubance znaleziony w Chatenay-Mâcheron, dep. Haute-Marne, gdzie taką broń złożono wraz z długim mieczem dwusiecznym i grotem włóczni (Reinach 1927, 224; Ryc. 252). Zauważmy, że w tym przypadku skład zespołu (z całą pewnością pojedynczego) wskazuje, iż okaz z antropoidalną rękojeścią pełnił raczej inną rolę niż standardowy miecz. Moim zdaniem, brak jest podstaw, by uważać je za broń bojową. Niewykluczone, że istniała też symboliczna różnica między opatrzonymi stemplami mieczami bojowymi a krótkimi mieczami z antropoidalną rękojeścią. Stemple na długich mieczach mogłyby zawierać indywidualny przekaz skierowany do ich posiadacza, podnoszący w jego oczach walory broni, natomiast miecze antropoidalne stanowiłyby raczej atrybut osób sprawujących jakąś władzę (kapłańską?) w społecznościach celtyckich. Być może miecze z antropoidalną rękojeścią mają związek z nielicznymi znaleziskami sierpów opatrzonych stemplami, pochodzącymi z rzek Broye oraz La Thielle w rejonie La Tène w Szwajcarii (Schwab 1989, 222–227; Ryc. 12; 14)? W takiej sytuacji, długie miecze opatrzone stemplami mogłyby być darami[54] lub nawet przedmiotami handlu, natomiast miecze z antropoidalną rękojeścią byłyby zastrzeżone dla społeczeństw celtyckich i nie stanowiłyby przedmiotu wymiany handlowej.

Miecze wykonane z wykorzystaniem metali nieżelaznych

Następną przesłanką wskazującą na obcą proweniencję niektórych mieczy z ziem polskich jest obecność elementów rękojeści wykonanych ze stopów brązu (Lista VII.2.). T. Dąbrowska zwróciła uwagę na fakt, że czytelna w obrazie kulturowym ziem polskich w młodszym okresie przedrzymskim powszechna dominacja żelaza jako surowca służącego do produkcji części stroju i ozdób pozwala przyjąć, iż przedmioty, do wykonania których wykorzystano stopy miedzi, mogą wywodzić się ze środowiska odmiennego niż kultura przeworska (Dąbrowska 1996, 129). Pośrednim dowodem na słuszność takiego rozumowania jest fakt, że wyrabiane lokalnie miecze jednosieczne, groty włóczni i umba[55] nie są zdobione stopami brązu i uwaga ta odnosi się również do militariów kultury oksywskiej (Bochnak 2001, 6). Do wyjątków należy ażurowe okucie pochwy miecza jednosiecznego z Oblina, gr. 298, przy czym unikatowy charakter tego znaleziska nie pozwala na stwierdzenie, czy jest to wyrób lokalny, czy import spoza kultury przeworskiej; ze strefy, gdzie istniały tradycje wyrobu mieczy jednosiecznych (Czarnecka 2007a, 68; Tabl. CCLV:298:5). Opisane kryterium surowcowe zo-

[54] Broń będąca nośnikiem wartości symbolicznych może być szczególnej wartości darem dyplomatycznym, czego dowodzi gest Ottona III, który ofiarował Bolesławowi Chrobremu kopię włóczni świętego Maurycego.

[55] Jedynym wyjątkiem pozostaje brązowe umbo z Ciecierzyna, gr. 122 (Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 29; Tabl. CXXI:18), które nie posiada analogii wśród znanych mi okuć tarczy młodszego okresu przedrzymskiego ze środkowoeuropejskiego *Barbaricum*.

stało przyjęte przez P. Dulębę (Dulęba 2006, 191). Specyfika obrządku pogrzebowego kultury przeworskiej i oksywskiej sprawia, że wiele drobnych przedmiotów wykonanych z metali kolorowych mogło ulec zniszczeniu w ogniu stosu. Być może właśnie dlatego znaleziska niewielkich guzków nałożonych na trzpienie do rękojeści są stosunkowo nieliczne. Spośród mieczy z ziem polskich odnotowano ich obecność w przypadku okazów z Ciecierzyna, gr. 99, Zadowic, gr. 750, oraz prawdopodobnie z Korytnicy, gr 5. Mosiężny guzek wieńczy też trzpień miecza z Wesółek, gr. 20, jednak jest to zapewne wczesny import prowincjonalnorzymski. Kolejny miecz kultury przeworskiej z guzkiem wykonanym ze stopu miedzi pochodzi z miejscowości Bila, raj. Čortkiv (Bochnak 2002, 5, 6, 20; Tabl. I:1). W materiałach kultury oksywskiej nie stwierdzono znalezisk mieczy z brązowymi bądź mosiężnymi guzkami. Być może starannie narysowane i przypuszczalnie dobrze zachowane (w momencie odkrycia) zakończenia trzpieni mieczy z Bolszewa i Kopaniewa, gr. X, były wykonane ze stopów miedzi, ale w publikacjach źródłowych brak jest informacji na temat surowca, z jakiego wykonano wspomniane elementy. Na terenach celtyckich miecze z trzpieniami zakończonymi guzkami ze stopu miedzi nie są rzadkością. Guzek wieńczący miecz w pochwie z *opus interrasile* pochodzący z rzeki Ljubljanicy blisko miejscowości Bevke[56] w Słowenii był wykonany z mosiądzu. Co ciekawe, skład mosiądzu, z którego odlano guzek, tylko nieznacznie odbiegał od składu stopu, z którego wykonano ścianki pochwy oraz ażurową okładzinę (Šmit, Istenič, Perovšek 2010, 166–169; Ryc. 1:7; Tab. 1). Również z mosiądzu, jakkolwiek o odmiennych proporcjach niż stop, który posłużył do wyrobu pochwy, odlano guzek z trzpienia miecza z Verdun pri Stopičah, gr. 37 (Šmit, Istenič, Perovšek 2010, 170, 171; Ryc. 1:7; 3:3; Tab. 3:3). Brązowy guzek znajduje się też na trzpieniu jednego z mieczy znalezionych w Alise-Ste-Reine, jakkolwiek w tym przypadku nie można wykluczyć, że posługiwał się nim wojownik germański (Sievers 2001, 219).

Miecze o pasmowej strukturze głowni

Kolejnym kryterium wyróżniania importowanych mieczy jest obecność pasmowej struktury głowni, powstałej wskutek skuwania wielu warstw metalu. Identyfikacja tej technologii niejednokrotnie nie jest możliwa bez badań metaloznawczych, jednak w niektórych przypadkach celtyccy wytwórcy dołożyli starań, by uwidocznić strukturę pasmową, bądź też stała się ona czytelna wskutek działania korozji. Pasmową strukturę głowni stwierdzono na około sześciu egzemplarzach kultury przeworskiej oraz na jednym mieczu kultury oksywskiej (Lista VII.3.; **Ryc. 31**). W przypadku okazów z Noteci, Dzierzążni Nowej, gr. 127 i Pawłowic struktura ta została dodatkowo podkreślona selektywnym wytrawianiem głowni.

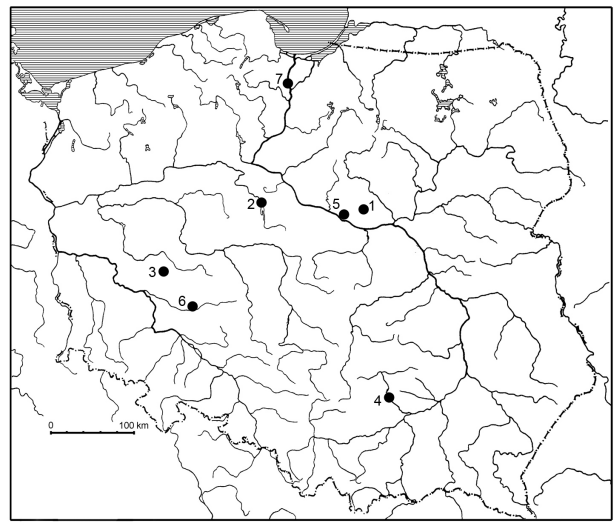

Ryc. 31. Rozprzestrzenienie mieczy o pasmowej strukturze głowni. Numeracja wg listy VII.3.

Abb. 31. Verbreitung der Schwerter mit einer klaren Struktur der Klinge aus mehreren sich abwechselnden Lagen unterschiedlichen Ausgangsmaterials. Nummerierung nach Liste VII.3.

Miecze z pasmową strukturą głowni są znane z wielu stanowisk kultury lateńskiej. Można tu wymienić m.in. wyłowione z Saony egzemplarze z kolekcji muzeum Denon w Chalon-sur-Saône (numer 78-17-1 i 91-12-1), miecz z Heiligenstein, z Cleebronn bądź też znalezisko z Ilbesheim, Lkr. Südliche Weinstraße (Fischer 1967, 77, 78; Ryc. 8:1; Dieudonné-Glad, Parisot 1998). Nie wiadomo, czy fakt, że znaleziska mieczy o pasmowej strukturze koncentrują się w zachodniej części kręgu celtyckiego, jest odzwierciedleniem rzeczywistego rozpowszechnienia tego typu broni, czy raczej wynikiem stanu badań. Odkrycia głowni o pasmowej strukturze dały asumpt do przypisywania Celtom umiejętności wytwarzania mieczy dziwerowanych (Jahn 1916, 29; Kostrzewski 1919, 87; Vouga 1923, 33; Déchelette 1927, 622, 623; Petersen 1940, 33; Pleiner 1962, 96, 98; T. III:1; Berger 1974, 73; Ypey 1982, 181; Ryc. 1; 1991; Łuczkiewicz 1997a, 192,

[56] W starszej literaturze zabytek ten jest znany jako znalezisko z Vrhniki/Nauportus (Werner 1977, Ryc. 1:1).

198; Mapa 1; 1997a, 186), jednak wyniki badań metaloznawczych nie potwierdzają tych przypuszczeń (Lejars 1996, 90; Rapin 1999, 62; Łuczkiewicz 2006, 176–179). Pod koniec XX w. zanotowano znaczny postęp w studiach nad technologią mieczy celtyckich. Badania nad problematyką redukcji rud żelaza pozwoliły lepiej poznać początkowe etapy obróbki hutniczej, a następnie kowalskiej (Domergue 1993; Crew 1994; Fluzin 1994), natomiast wyniki studiów etnologicznych ukazały potencjał tradycyjnej, nieprzemysłowej metalurgii żelaza, m.in. udalo się zidentyfikować rzemieślnicze metody pomocne przy rozpoznaniu różnych rodzajów metalu (Coulibaly 1998). Wykazano, że obecność pasmowej struktury metalu wynika z wielokrotnego skuwania prętów metalu o zróżnicowanym stopniu nawęglenia (Lepage, Claisse 1967, 296–302; Wyss 1968, 670; Pleiner 1993, 98) lub składania i skuwania jednego tylko pręta nawęglonego powierzchniowo (Dieudonné-Glad, Parisot 1998, 154–162; Dieudonné 2000, 53, 54; Ryc. 10). Niejednorodne nawęglenie żelaza wynika ze stosowanej wówczas techniki redukcji bezpośredniej rud żelaza (Crew 1994). Badania doświadczalne wykazały, że w wyniku redukcji rudy żelaza otrzymuje się produkt, w którym koncentracje miękkiego żelaza sąsiadują ze skupiskami zawierającymi do 0,8% węgla (Dieudonné-Glad, Parisot 1998, 153). Możliwe jest również dodatkowe nawęglenie powierzchni obrabianej sztaby (Lepage, Claisse 1967, 299, 302; Dieudonné 2000, 53, 54), jak miało to miejsce m.in. w przypadku mieczy znalezionych w rejonie stanowiska Malaja Kopania (Mihok, Kotigoroshko 2011, 115–120). Analizy metaloznawcze wskazują, że kowale celtyccy opanowali umiejętność kontrolowanego i powtarzalnego wykonywania mieczy o złożonej strukturze w początkach okresu późnolateńskiego, a być może nieco wcześniej (Rapin 1999, 62). W niektórych przypadkach możliwe było intencjonalne uzyskanie klingi o twardych, nawęglonych krawędziach i bardziej miękkim rdzeniu, jednak badania, jakie wykonali N. Dieudonné-Glad i J. Parisot wskazują, że technika dokuwania ostrzy była znacznie mniej popularna, niż to sądzono uprzednio (Salin 1957, 76, 77; Pleiner 1993, 136; Dieudonné-Glad, Parisot 1998, 160, 161; Preßlinger, Mayr 2001, 283). Tym niemniej, badania metaloznawcze wykazały, że tę metodę zastosowano przy opracowaniu głowni miecza z Pawłowic (Biborski, Kaczanowski, Kędzierski, Stępiński 2002, 96, 100, 101; Bochnak, Przychodni 2002, 92, 93). A. France-Lanord opisał proces wykuwania głowni o strukturze pasmowej, a jego ustalenia zostały uściślone przez N. Dieudonné-Glad i J. Parisota (France-Lanord 1964, 320–323; Dieudonné-Glad, Parisot 1998, 155–156; Ryc. 2, 3). Głownie takie charakteryzują się układem pasm przypominającym literę „S" w centralnej części oraz literę „V" przy ostrzach (**Ryc. 32:5**). Efekt taki uzyskuje się skuwając i składając wielokrotnie dwa pręty lub, jak wskazują N. Dieudonné-Glad i J. Parisot, tylko jeden pręt (**Ryc. 32:1–3**), a następnie zmieniając o 90º orientację kucia, tak by spłaszczyć sztabę, uderzając o jej krawędź (**Ryc. 32:4**). W konsekwencji otrzymuje się głownię, gdzie liczba pasm jest potęgą liczby 2, a zawartość węgla w poszczególnych warstwach układa się symetrycznie (Dieudonné-Glad, Parisot 1998, 155–156; Ryc. 2, 3). Zdaniem autorów, zmiana orientacji kucia pozwalała na uzyskanie rysunku warstw na powierzchni głowni, co stanowiło przede wszystkim o walorach dekoracyjnych broni (Dieudonné-Glad, Parisot 1998, 156, 162). Dodatkowo, pasmowa struktura była podkreślana za pomocą selektywnego wytrawiania (France-Lanord 1964, 322, 323; Wyss 1968, 665–674; 1974, 107, 109; Müller 1990, 37; Lejars 1996, 90; Bochnak, Przychodni 2002, 92, 93).

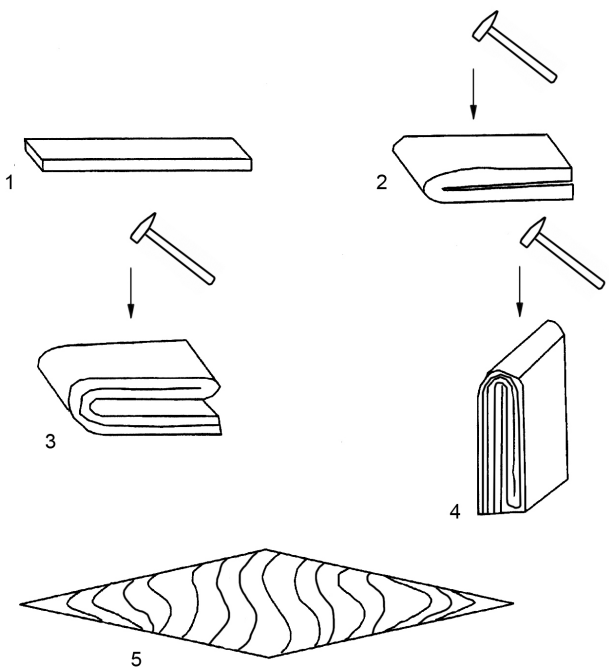

Ryc. 32. Technologia produkcji mieczy o pasmowej strukturze głowni. Wg Dieudonné-Glad, Parisot 1998, z modyfikacjami.

Abb. 32. Produktionstechnologie der Schwerter mit einer klaren Struktur der Klinge aus mehreren sich abwechselnden Lagen unterschiedlichen Ausgangsmaterials. Nach Dieudonné-Glad, Parisot 1998, mit Modifikationen.

Miecze tworzące komplety z celtyckimi pochwami

Ostatnim wyróżnikiem obcej proweniencji jest współwystępowanie mieczy i metalowych pochew pochodzenia lateńskiego. Kluczowym zagadnieniem pozostaje tu problem, czy miecze i pochwy stanowiły komplet i jako takie podlegały wymianie handlowej, czy też dystrybucja obu wymienionych części wyposażenia wojownika odbywała się niezależnie. A. France-Lanord, L. J. Brunaux, B. Lambot, A. Rapin oraz L. Orengo dowodzą, że w kręgu celtyckim pochwy były wykonywane i dopasowane do określonych egzemplarzy mieczy. Blaszane ścianki miały być dopasowywane do rozmiarów konkretnego oręża, a wylot pochwy miał odpowiadać ściśle kształtowi jelca (France-Lanord 1960; Brunaux, Lambot 1987, 88; Rapin 2000; Orengo 2003, 88, 208). Istnieją przesłanki, że w niektórych przypadkach wewnątrz metalowej pochwy znajdowała się dodatkowo cienka warstwa forniru chroniąca klingę. J. Harmand sądził wręcz, że ścianki pochwy były formowane bezpośrednio na głowni miecza (Harmand 1970, 86). Można przypuszczać, że powyższe spostrzeżenia zachowują aktualność również w odniesieniu do militariów znanych z ziem polskich. Oględziny połamanych mieczy w pochwach (np. z Młynowa, Oblasu, Błonia) wskazują, że pochwa każdorazowo jest tylko nieznacznie szersza od mieszczącej się w niej głowni. Co równie istotne, również sposób uformowania trzewika zwykle odpowiada kształtowi sztychu. Zjawisko to można obserwować w przypadku mieczy typu 3, które często współwystępują z pochwami typu III (typu Paruszewice). Sztychy mieczy z Zagorzyna, gr. 31, Żydowa, znal. luźne, a także prawdopodobnie Paruszewic, gr. A, są dopasowane do wewnętrznych krawędzi pochew, w których je znaleziono. Półkolisty kształt sztychu miecza z Niecieplina, znal. luźne, dokładnie mieści się w trzewiku odpowiadającej mu pochwy (Bochnak 2005, 53, 54). Tak jak obserwujemy dopasowanie sztychów i trzewików, tak też i forma jelca odpowiada ukształtowaniu wylotu pochwy. Niekiedy, jak w przypadku egzemplarza z Pawłowic, motyw zdobniczy obecny na jelcu miecza był powtórzony na wylocie pochwy. Miecze z prostymi, sztabkowatymi jelcami tkwią w pochwach o prosto ściętych wylotach (Ciecierzyn, gr. 70, Siemiechów, gr. 25). Miecz z Wesółek, gr. 3, posiada masywny jelec, od strony rękojeści uformowany dzwonowato, a u podstawy płasko ścięty, przez co ściśle przylega on do prostego wylotu pochwy (Bochnak, Czarnecka 2004–2005, 28, 29; Ryc. 4:2). Element ten nie został uwzględniony w publikacji źródłowej; analizując zamieszczony rysunek można wnioskować, że prostokątna płytka *opus interrasile* została przymocowana do pochwy o dzwonowatym wylocie (Dąbrowscy 1967, Ryc. 7:8). Analogiczne jelce znane są z Alise-Ste-Reine, z obiektu łączonego z wydarzeniami 52 r. przed Chr., z Esvres-sur-Indre, gr. 165, oraz z oppidum w Manchingu, gdzie wyznaczają najmłodszy horyzont zasiedlenia stanowiska (Sievers 2001, 151, 219; Ryc. 8; 53:149; 2004, 69, 71; Ryc. 1:3; 2010, 13, 14; Tabl. 21:149; *Le Vin*…, 12; Riquier 2007, 150, 215). Uwzględniając powyższe przesłanki, należy przyjąć, że w kulturze przeworskiej i oksywskiej miecze dwusieczne wraz z pochwami stanowiły komplety. Wśród militariów z ziem polskich możemy wskazać nieliczne przypadki, gdzie pozornie nie jest zachowana reguła mówiąca, iż importowanej pochwie towarzyszy importowany miecz. W Rzężawach, w tzw. grobie 4, znaleziono m.in. miecz dwusieczny o nietypowym, asymetrycznym przekroju, który może być wyrobem lokalnym, oraz fragmenty metalowej pochwy. Inwentarz tzw. grobu 4 to co najmniej dwa zmieszane zespoły, zatem miecz nie musiał stanowić kompletu z pochwą, która znajduje analogie w świecie celtyckim i którą należy uznać za import. Nie wiadomo też, gdzie zmontowano pochwę znalezioną wraz z mieczem w Warszawie-Żeraniu.

Zagadnienie, które metalowe pochwy są importami, a które powstały w lokalnych warsztatach na ziemiach polskich, jawi się jako jeden z istotniejszych problemów związanych z identyfikacją militariów pochodzenia celtyckiego. Niestety, ogólny stan naszej wiedzy na temat pradziejów i ubóstwo źródeł dotyczących metalurgii i kowalstwa, zwłaszcza na terenach nieceltyckich, zostawiają szerokie pole dla supozycji i domysłów. Nie sposób oprzeć się wrażeniu, że poglądy odnośnie do proweniencji militariów na terenach nieceltyckich pozostają często osadzone w sferze przekonań i opinii, gdyż bardzo mało jest niepodważalnych argumentów przemawiających za taką czy inną tezą. Co byłoby dowodem na lokalną produkcję danego typu zabytków? Wątpliwości rozwiałoby dopiero odkrycie półfabrykatów, jednak zagadnienie pracowni kowalskich w świecie barbarzyńskim jest bardzo słabo poznane, a w kulturze celtyckiej również pozostawia wiele do życzenia. Nie znamy z terenów kultury przeworskiej i oksywskiej znalezisk półfa-

brykatów innych militariów uważanych za wyroby lokalne, jak miecze jednosieczne lub umba, a jednak ich miejscowa geneza zdaje się bezdyskusyjna. W jaki sposób wykluczyć miejscową produkcję pochew mieczy dwusiecznych? Trudno wyobrazić sobie, jaki argument mógłby tu być rozstrzygający. W przypadku pochew mieczy dwusiecznych (a także i samych mieczy) brak jest jednoznacznych dowodów pozwalających na potwierdzenie lub odrzucenie hipotezy o ich lokalnej produkcji w dorzeczu Wisły. Możemy jedynie wskazywać przesłanki przemawiające za prawdziwością takiej lub innej interpretacji danych archeologicznych. Podobnie jak w moich wcześniejszych pracach, za importy uznaję miecze w pochwach proweniencji lateńskiej, jednak obecnie uważam, że wszystkie metalowe pochwy należy uznać za zabytki pochodzenia celtyckiego. Istnieje szereg przesłanek z większą lub mniejszą mocą wskazujących na słuszność takiego rozumowania.

Przede wszystkim, w inwentarzach kultury przeworskiej i oksywskiej nie można wskazać konkretnych egzemplarzy pochew mieczy dwusiecznych, które moglibyśmy z pewnością określić jako produkty miejscowe. Pogląd dopuszczający miejscowe pochodzenie niektórych typów pochew mieczy dwusiecznych wynika zapewne z powszechności tych znalezisk na terenach nieceltyckich, w szczególności w inwentarzach kultury przeworskiej. Taki stan rzeczy nie jest jednak prostym odzwierciedleniem szczególnej popularności omawianych pochew na ziemiach polskich, a wynika z praktykowanego wówczas obrządku pogrzebowego. Wszystkie znane mi okazy mieczy w pochwach z ziem polskich mogłyby być znalezione na terenach celtyckich i nie byłoby podstaw, by którykolwiek z nich określić mianem importu z dorzecza Wisły.

Po wtóre, na terenach zajętych przez kulturę lateńską można zaobserwować niemal pełną ewolucję form pochew. Jak wspomniano, niemal wszystkie znaleziska z ziem polskich znajdują analogie w kręgu celtyckim. Na terenach zajętych przez kulturę lateńską najsłabiej reprezentowane są okazy najmłodsze, powszechne w kulturze przeworskiej i oksywskiej, ale ten stan rzeczy może być wynikiem panującego wówczas na znacznych terenach Celtyki obrządku pogrzebowego. Brak lokalnych tradycji wytwórczych jest, zdaniem D. Olausson, jednym z kryteriów identyfikacji importów (Olausson 1988). Należy ponadto podkreślić, że metalowe pochwy wychodzą z użycia na terenach nieceltyckich w momencie upadku ośrodków kultury lateńskiej i zaniku zwyczaju stosowania takich pochew u Celtów. Warto zauważyć, że tak wyraźna cezura nie występuje w przypadku innych rodzajów militariów. Znaczna część typów mieczy dwusiecznych zanika na przełomie faz A3 i B1, jednak niektóre formy, identyfikowane jako importy z terenu państwa rzymskiego, występują zarówno w zespołach datowanych na schyłek młodszego okresu przedrzymskiego, jak i w inwentarzach z początku okresu wpływów rzymskich (Biborski 1978, 144, 145). Będące formą lokalną miecze jednosieczne wykazują ciągłość użytkowania na przełomie młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich (Biborski 1978, 144, 145). Podobne zjawisko obserwujemy w przypadku umb stożkowatych, niektórych imaczy oraz pewnych typów grotów broni drzewcowej, np. grotów z zadziorami typu F odmiany 1 wg P. Kaczanowskiego (Kaczanowski 1995, 31, 70; Tabl. XVI:8). Pewna kontynuacja pojawia się również wśród innych kategorii zabytków, np. zapinek, które występują u schyłku młodszego okresu przedrzymskiego, ale i u progu okresu wpływów rzymskich (Dąbrowska 1988, 61). Jak wynika z powyższego zestawienia, jedyną istotną liczebnie kategorią zabytków metalowych, która zanika wraz z upadkiem kręgu celtyckiego, pozostają pochwy mieczy dwusiecznych. Co istotne, powyższa cezura użytkowania pochew nie ogranicza się jedynie do ziem polskich, ale zachowuje aktualność w odniesieniu do całego obszaru *Barbaricum*.

Jak zaznaczyłem powyżej, mamy przesłanki wskazujące, że miejscowi rzemieślnicy na terenie *Barbaricum* z reguły nie dysponowali instrumentarium i umiejętnościami porównywalnymi z warsztatami celtyckimi (Henning 1991, 68–69). Wyrabiali oni militaria, np. groty i umba. Za wyroby lokalne można też uznać miecze jednosieczne, które jednak wyraźnie odbiegają jakością i poziomem wykonania od broni celtyckiej. Należy tu wszakże zaznaczyć, że nie znamy ani jednego egzemplarza metalowej pochwy miecza jednosiecznego. Wbrew temu, co pisze P. Łuczkiewicz (*notabene* powołując się na K. Czarnecką i publikując jej rysunek rekonstrukcji zabytku), pochwa miecza jednosiecznego z Oblina, gr. 298, nie jest *żelazna*, a jedynie posiada unikatowy trzewik wykonany z brązu i żelaza oraz komplet żelaznych okuć C-kształtnych, nieodbiegających zasadniczo od standardowych wzmocnień tego typu, spotykanych zarówno w kulturze

przeworskiej, jak i w basenie Morza Bałtyckiego (Czarnecka 2002, 96, 106; Ryc. 9; 2007; Tabl. CCLV:5–5b; Łuczkiewicz 2006, 195). Stylistyka trzewika nawiązuje do pewnego stopnia do wzorców celtyckich, jednak różnica w jakości wykonania jest wyraźnie widoczna, a zwielokrotniony motyw trójkątów nie znajduje analogii w ornamentyce kultury lateńskiej. Rzemieślnik, który wykonał pochwę miecza z grobu 298 z Oblina, przypuszczalnie znał wyroby celtyckie, jednak nie był w stanie skopiować ich precyzyjnie ani też nie osiągnął biegłości porównywalnej z wytwórcami pracującymi w strefie oppidów. Niski poziom lokalnych tradycji kowalskich przejawia się w niewystępowaniu trudniejszych technicznie dużych wyrobów pochodzenia miejscowego. Nie potrafimy wskazać żadnych zabytków dowodzących wysokich umiejętności lokalnych kowali. Jedynymi większymi przedmiotami żelaznymi z całą pewnością wykonywanymi na ziemiach polskich były umba i miecze jednosieczne, których jakość wykonania nie przewyższała głowni mieczy dwusiecznych, niejednokrotnie wyraźnie im ustępując. Trudno zatem zakładać, że miejscowi rzemieślnicy produkowali pochwy mieczy dwusiecznych, których skomplikowana konstrukcja wymaga wysokich kwalifikacji, tym bardziej że nie znamy młodszych, datowanych na okres wpływów rzymskich, wyrobów lokalnych, do których wykonania niezbędny byłby zbliżony poziom umiejętności. S. Sievers podkreśla kunszt rzemieślników celtyckich, którzy wykonywali pochwy, bardzo precyzyjnie dopasowując tylną ściankę do przedniej i wsuwając je następnie w rynienki trzewików (Sievers 2001, 153). Zdaniem A. Thouvenina, do wykonania cienkich i długich blach żelaznych pochew niezbędny był metal o szczególnych własnościach, bardzo homogeniczny, wyraźnie różniący się od pakietowanego żelaza, z którego wykuwano miecze (Thouvenin 1984, 371). Grubość ręcznie wyklepywanych ścianek pochew celtyckich z reguły nie przekraczała 1 mm, a przy krawędziach wynosiła ok. 0,5 mm, tj. mniej niż we współczesnych im wyrobach przemysłowych produkowanych przez rzemieślników greckich lub rzymskich. Z uwagi na powyższe uwarunkowania, A. Rapin – być może nieco na wyrost – określił metalowe pochwy kultury lateńskiej mianem świadectwa najwyższego poziomu metalurgii starożytnej (Rapin 2000, 70–73).

Relatywnie niski poziom umiejętności technicznych prezentowany przez miejscowych kowali idzie w parze ze wzmiankowanym już, niewielkim zróżnicowaniem instrumentarium kowalskiego na obszarach pozostających poza osadnictwem kultury celtyckiej. Źródła archeologiczne dotyczące kowalstwa w ostatnich wiekach przed Chr. nie są zbyt liczne, ale wyraźnie rysuje się dysproporcja w bogactwie odmian narzędzi kowalskich używanych w kulturze lateńskiej i dackiej oraz pochodzących z innych kultur Europy Środkowej i Północnej. J. Henning zwraca uwagę na szerokie spektrum zróżnicowanych morfologicznie i wagowo młotków używanych na obszarach celtyckich (Jacobi 1974, 5–8, 260, 261, 270; Tabl. I; 1977, 20, 21; Tabl. 20:13, 14; Maier 1985, 240, 244; Ryc. 11: 4, 5; Čižmář 2002a, 306, 307; Ryc. 9:1, 2; Derion 2006, 50, 51, 82, 119, 120; Tabl. 32:320–322, 33:323–327; Pleiner 2006, 76–84; Ryc. 30–34; Mölders 2010, 36, 119; Ryc. 50), a podobną sytuację obserwujemy też na terenie kręgu dackiego (Teodor, Şadurschi 1979, Tabl. 71a:2; Teodor 1980, 136, 138; Ryc. 5:5). Z takim obrazem kontrastują znaleziska z obszaru środkowo-i północnoeuropejskiego *Barbaricum*, gdzie w grobach kowali z ostatnich wieków przed Chr. spotykamy w zasadzie jeden typ młotka, rozbudowanego w partii centralnej (Henning 1991, 68–69). Omawiane narzędzie posiada relatywnie nieduże rozmiary i nieznaczną wagę, co zdaje się sugerować, że służyły do obróbki nieduzych przedmiotów. Trudno zakładać, że ten właśnie model, nieco zróżnicowany wagowo, był z niewiadomych powodów umieszczany w grobach kilku różnych kultur nieceltyckich jako *pars pro toto* hipotetycznego, bogatego instrumentarium. W świecie celtyckim odnotowujemy też różnorakie typy kowalskich kleszczy (Jacobi 1974, 8–12, 260, 261, 270; Tabl. 2, 3; 1977, 20; Tabl. 5:1; Pleiner 2006, 84, 87–90; Ryc. 37:1–5; Mölders 2010, 41–43, 121; Ryc. 52), podczas gdy na terenach barbarzyńskich są one znacznie mniej zróżnicowane (Żygadło 2002, 169, 170; Il. 7, 8). Na skromny zestaw narzędzi kowalskich pozostających w dyspozycji kowali kultury przeworskiej na Mazowszu w okresie wpływów rzymskich zwracał też uwagę W. Sławiński (Sławiński 2002, 177). T. Weski jest zdania, że wyspecjalizowane warsztaty mogły funkcjonować w założeniach o charakterze miejskim, typu oppidalnego, lub w dużych ośrodkach handlowych, jak wczesnośredniowieczne Haithabu (Weski 1983, 133). Dodajmy, że na ziemiach polskich nie odkryto dotychczas półsurowca żelaznego wysokiej jakości, tzw. *Schwertbarren*, służącego do wykony-

wania mieczy, pochew i niektórych narzędzi[57] (Berranger 2009, 66, 67; Berranger, Fluzin 2011, 883). Trudno wyobrazić sobie działalność rzemieślnika-specjalisty wykonującego luksusowe przedmioty przeznaczone dla nielicznych przedstawicieli elit w warunkach niewielkich osad o charakterze rolno-hodowlanym, a T. Weski podkreśla, że również w źródłach pisanych brak jest potwierdzenia takiej sytuacji (Weski 1983, 133). Źródła archeologiczne zdają się potwierdzać opinię T. Weskiego. Materiały kultury lateńskiej oraz dackiej dostarczają licznych znalezisk potwierdzających działalność metalurgiczną, podczas gdy odkrycia tego typu z kręgu kultur środkowoeuropejskiego *Barbaricum* są znacznie rzadsze (Jacobi 1974, 245–261; Henderson 1991, 111–118; Meylan, Perrin, Schönfelder 2002; 79–91; Pieta 2002, 315–320; Pleiner 2006, 153–160, 231–234). Bardzo trudno jest zidentyfikować warsztaty produkujące metalowe pochwy, ale wydaje się, że w niektórych przypadkach jest to możliwe. Wiadomo, że metalowe pochwy wykonywano na oppidum Eduów w Bibracte/Mont Beuvray, dep. Nièvre oraz Saône-et-Loire (Francja). Świadczyć mogą o tym odkryte w pozostałościach co najmniej dwóch pracowni metalurgicznych półfabrykaty żelaznych aplikacji *opus interrasile* oraz brązowych fragmentów pochew z motywem zwielokrotnionej esownicy (Beck, Guillaumet 1985, 243, Ryc.7:2; Bochnak, Czarnecka 2004–2005, 30–32; Ryc. 5–7; Hamm 2005, 69; Guillaumet, Labaune 2011, 898, 899; Ryc. 2) oraz znalezisko wygładzonej płyty z drobnoziarnistego piaskowca, która, zdaniem M. Pietersa, pełniła funkcję stołu traserskiego. Płyta miała 66 cm długości, 47,5 cm szerokości i 10,5 cm wysokości, mogła więc służyć do pracy z relatywnie dużymi, płaskimi przedmiotami z blachy (Pièters 2010). Liczne fragmenty metalowych pochew znaleziono też w obiektach związanych z działalnością metalurgiczną na terenie oppidum w Manchingu, wydaje się jednak, że w tym przypadku są one pozostałościami po egzemplarzach, które demontowano, by odzyskać surowiec brązowy, natomiast jeśli chodzi o produkcję, to potwierdzono jedynie wyrób niewielkich, brązowych pierścieni różnych rozmiarów (Sievers 1989, 113; 2002, 178, 179; Ryc. 5; 2009, 180, 181; 2013; Sievers et al. 2000, 376, 377). Ślady wyspecjalizowanej, zróżnicowanej działalności rzemieślniczej zidentyfikowano też na terenie dużych osad o charakterze otwartym, jak Lovosice, okr. Litoměřice w Czechach, Berching-Pollanten, Lkr. Neumarkt i.d. Oberpfalz, Altendorf, Lkr. Bamberg, Karlstein w Niemczech, Acy-Romance, dep. Ardennes oraz Aulnat, dep. Puy-de-Dôme we Francji (Meylan, Perrin, Schönfelder 2002, 87–89). Zdaniem L. Orengo, znaleziska pasm cienkiej blachy znane ze stanowiska Clos Clidor w Aigueperse, dep. Rhône, sugerują, że na wspomnianej osadzie wykonywano pochwy mieczy oraz być może same miecze (Orengo 2003, 207, 207).

Zasadne wydaje się założenie, że w kulturze przeworskiej i oksywskiej posiadacze mieczy dwusiecznych, w tym również właściciele ekskluzywnych okazów zdobionych ażurową kratką, należeli do wyższych warstw społecznych i mieli dostęp do najlepszych lokalnych rzemieślników. Zauważmy przy tym, że z ziem polskich znamy kilka pochew mieczy dwusiecznych noszących ślady naprawiania i każdorazowo reperacje były wykonywane przez osoby, których umiejętności daleko odbiegały od poziomu reprezentowanego przez producentów pochew. Pochwa miecza z Żerania posiada nieforemną, asymetrycznie przymocowaną zawieszkę. Gdy zniszczeniu uległa zawieszka pochwy miecza z Kołozębia, gr. 392, przynitowano nową, przypuszczalnie znacznie mniejszą i o bardzo prostej konstrukcji. Zdobiona ażurową kratką pochwa miecza z Beszowej była naprawiana co najmniej dwukrotnie; pęknięcia łączono nitowanymi płytkami i zmieniono system troczenia, zastępując zawieszkę ryfkami. Bez wątpienia rzemieślnik wykonujący wspomniane reperacje i przeróbki nie dysponował umiejętnościami i narzędziami porównywalnymi z wykonawcą (lub wykonawcami) pochwy i ażurowej okładziny. Pewną analogię mogą tu stanowić materiały grupy Padea-Panagjurski Kolonii. N. Torbov i J. Anastassov podkreślają, że wśród zabytków tej jednostki kulturowej relatywnie często odnotowywano okazy naprawiane, co wskazuje na fakt, że ich użytkownicy, przedstawiciele wyższych warstw społecznych[58], byli pozbawieni możliwości wymiany uszkodzonego ekwipunku, zapewne wskutek zaniku ośrodków produkcji i dystrybucji wyposażenia wojowników,

[57] Problematyka półsurowców żelaznych w celtyckiej Europie została omówiona w rozdziale II.3.19.

[58] Wydaje się, że materiały grupy Padea-Panagjurski Kolonii należy łączyć z warstwą społeczną (grupą najemników?) niż odrębną jednostką kulturową, nie znamy bowiem żadnych materiałów osadowych, które można by łączyć z omawianą grupą. W pobliżu cmentarzysk znajdują się niejednokrotnie osady o zbliżonej chronologii, lecz są to stanowiska dackie lub trackie.

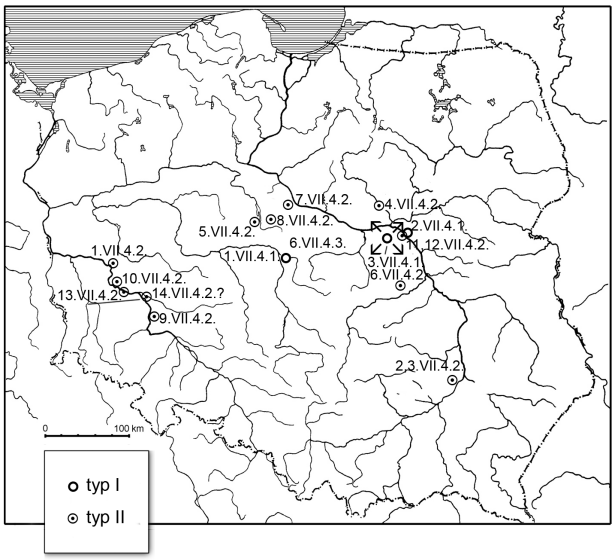

Ryc. 33. Rozprzestrzenienie pochew typów I-II. Numeracja wg listy VII.4.1-2.

Abb. 33. Verbreitung der Schwertscheiden vom Typ I-II. Nummerierung nach Liste VII.4.1-2.

bądź w wyniku ich odległej lokalizacji (Torbov, Anastassov 2008, 96).

Przyjęcie możliwości lokalnej produkcji metalowych pochew oznaczałoby, że na terenach nieceltyckich funkcjonowały warsztaty wykonujące wyroby nieróżniące się poziomem wykonania i wyglądem od produktów celtyckich, przy czym warsztaty te musiałyby zakończyć działalność w momencie zaniku kultury lateńskiej, a pracujący w nich rzemieślnicy nie podejmowaliby wyrobu żadnych przedmiotów nawiązujących stylistycznie lub technologicznie do produktów wytwarzanych uprzednio. Dodatkowo, wspomniani rzemieślnicy musieliby dysponować szerokim spektrum narzędzi pozwalających na wykonanie skomplikowanych wyrobów, lecz w ich grobach deponowano by jedynie młotki podstawowego typu, powszechnego dla niemal całej Europy. Uważam, że takie piętrowe założenia są bardzo mało prawdopodobne, a zatem, w świetle obecnego stanu wiedzy, pochodzące z ziem polskich metalowe pochwy mieczy dwusiecznych należy uznać za importy. Co za tym idzie, za importy należy także uznać skryte w nich miecze dwusieczne, chociaż T. Dąbrowska podkreśla, że nadal trzeba się liczyć z możliwością napływu na ziemie polskie rzemieślników dysponujących umiejętnościami porównywalnymi z wytwórcami celtyckimi (Dąbrowska 2008, 45). Być może odkrycie nowych źródeł pozwoli w przyszłości udowodnić incydentalną, lokalną produkcję pochew mieczy dwusiecznych na ziemiach polskich, lecz trudno przypuszczać, by takie odkrycie diametralnie zmieniło obraz, w którym *gros* mieczy dwusiecznych wraz z pochwami to egzemplarze importowane.

Miecze dwusieczne znalezione wraz z pochwami jawią się jako najliczniejsza kategoria importów celtyckich na ziemiach polskich (Lista VII.4.). Z kultury przeworskiej znamy około 167 okazów w różnym stopniu zachowania, a z kultury oksywskiej około 40 zabytków tego typu (w tej liczbie niektóre okazy posiadają też inne wyznaczniki obcej proweniencji, jak stemple, pasmową strukturę głowni lub elementy wykonane ze stopów miedzi).

Pochwy typu I i II, tj. okazy reprezentujące jeszcze tradycje środkowolateńskie, na ziemiach polskich występują na terenach kultury przeworskiej lub celtyckiej, natomiast brak ich na północy kraju (**Ryc. 33**). Znaleziska z Brzozówki (**Ryc. 34:1**) lub Błonia, gr. 23, posiadają dobre analogie w świecie celtyckim i ich lateńska proweniencja nie ulega wątpliwości (Bochnak 2005, 41–45, 156, 157). Powyższa uwaga dotyczy też pochwy miecza z Warszawy-Żerania, zdobionej ornamentem „pary smoków" (**Ryc. 34:2**). Motyw ten jest spotykany na znacznych obszarach kręgu celtyckiego; pochwy z przedstawieniami fantastycznych stworzeń w układzie heraldycznym występują we Francji, Szwajcarii, północnych Włoszech oraz w dorzeczu Dunaju, a pojedyncze egzemplarze znane są z Wysp Brytyjskich oraz z Półwyspu Iberyjskiego (de Navarro 1972, 217–218; Bulard 1982, 150, 151; Petres 1982; Stead 1984; Frey 1986a, 89; Ryc. 3; 1995; Szabó 1989; 1992, 124, 125; Megaw, Megaw 1990; Lorrio 1997, 176, 177; Fig. 72C; Quesada Sanz 1997, 264; Fig. 5; Ginoux 2002). Opublikowana ostatnio praca N. Ginoux zawiera m.in. podsumowanie dotychczasowych badań nad tą problematyką oraz prezentuje nowe hipotezy (Ginoux 2007). Motyw „pary smoków" przypuszczalnie pojawił się w środowisku celtyckim w wyniku kontaktów z plemionami etruskimi, wśród których żywe były orientalizujące elementy sztuki greckiej. Rozpowszechnienie motywów italskich na północ od Alp może mieć związek z migracjami części Celtów powracających do swych pierwotnych siedzib po bitwie pod Sentinum (295 r. przed Chr.), chociaż oczywiście pojedyncze znaleziska proweniencji północnoitalskiej mogą się pojawiać na tym terenie nieco wcześniej (Ginoux 2001; Ginoux,

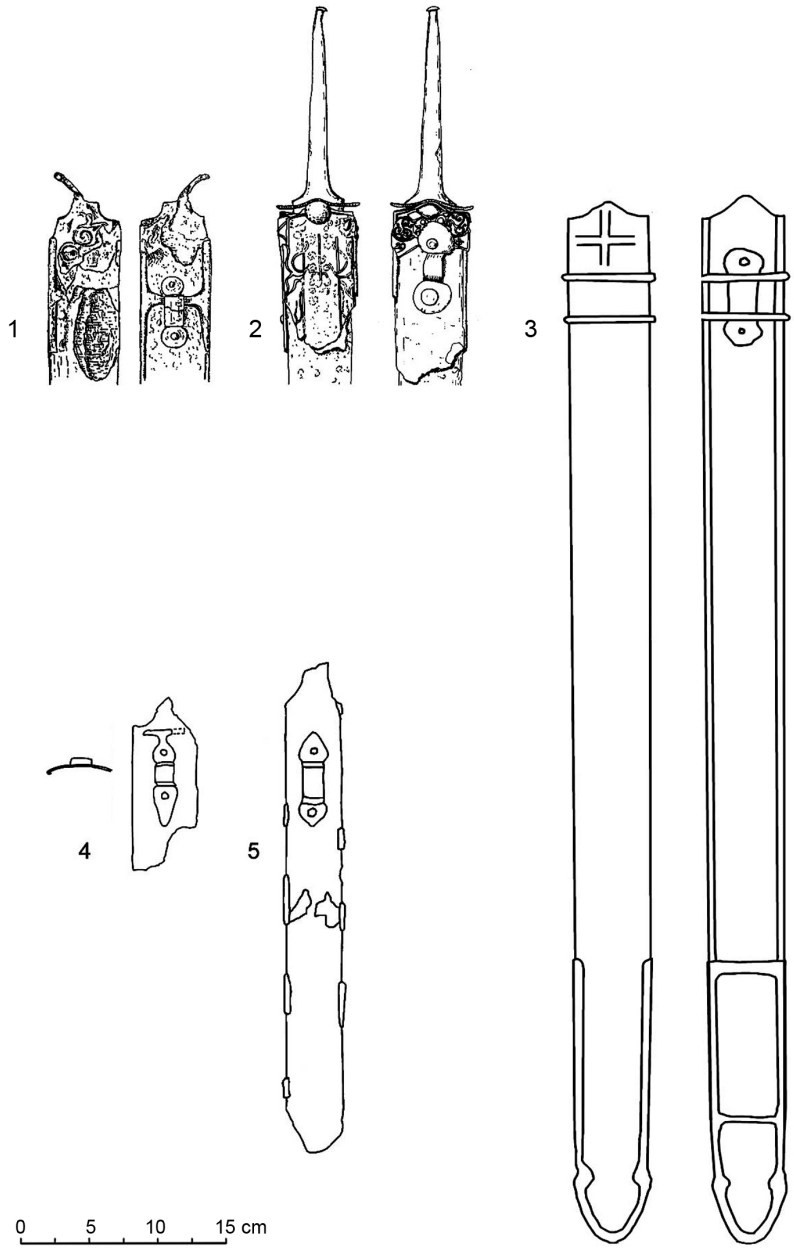

Ryc. 34. Pochwy typów I-II. 1 – Brzozówka, gr. 3 (typ I); 2 – Warszawa-Żerań (typ I); 3 – Przyborów, gr. 3 (typ II); 4 – Piotrków Kujawski, ze zniszczonych grobów z 1954 (typ II); 5 – Błonie, gr. 23 (typ II). 1 wg Nadolski 1951; 2 wg Tomaszewska 1991; 3, 4 wg Bochnak 2005; 5 wg Mycielska, Woźniak 1988.

Abb. 34. Schwertscheiden vom Typ I-II. 1 – Brzozówka, Gr. 3 (Typ I); 2 – Warszawa-Żerań (Typ I); 3 – Przyborów, Gr. 3 (Typ II); 4 – Piotrków Kujawski, zerstörte Gräber von 1954 (Typ II); 5 – Błonie, Gr. 23 (Typ II). 1 nach Nadolski 1951; 2 nach Tomaszewska 1991; 3, 4 nach Bochnak 2005; 5 nach Mycielska, Woźniak 1988.

Poux 2002, 229, 230). Ornament „pary smoków" występuje na pochwach datowanych na fazy LT B2 i LT C1. Ciekawą odmianą omawianego motywu są przedstawienia wykonane nie za pomocą techniki rycia, lecz jako ażurowa aplikacja nakładana na górną część pochwy, co przypomina młodsze okładziny typu *opus interrasile*. Obecnie znanych jest siedem przedstawień *dragon pairs* wykonanych w tej technologii (Zirra 1971, 187, 221; Ryc. 6:6; 22:1; Ginoux 2002, 49; 2004, 41, 49–55; Fig. 5:1; 7:1; Ginoux, Poux 2002, 229). Pochwy z ornamentem „pary smoków" zaliczono do typu I wg T. Bochnaka, wraz z innymi okazami ornamentowanymi w górnej części. W 2010 roku opublikowano nowy okaz pochwy typu I, a mianowicie okaz znaleziony wraz ze wzmiankowanym wyżej mieczem ze stemplem w nieznanej miejscowości na Mazowszu. Kontekst odkrycia jest nieznany,

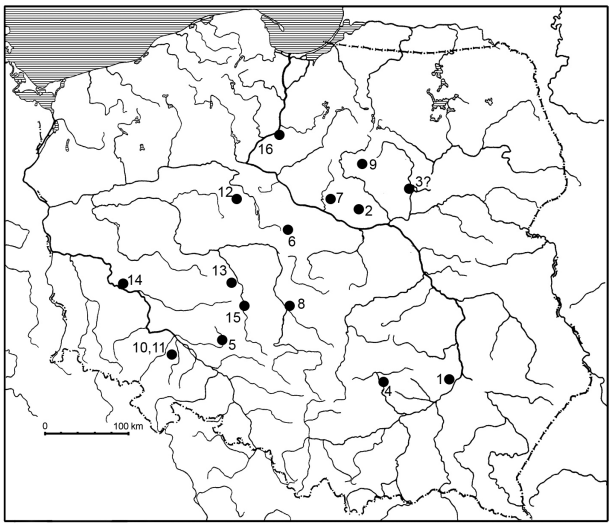

Ryc. 35. Rozprzestrzenienie pochew typu III. Numeracja wg listy VII.4.3.

Abb. 35. Verbreitung der Schwertscheiden vom Typ III. Nummerierung nach Liste VII.4.3.

ale zarówno datowanie zbliżonych okazów broni ze stemplami, jak i chronologia analogicznie zdobionych pochew pozwalają na datowanie znaleziska mazowieckiego na fazę LT C2. M. Biborski i P. Kaczanowski, którzy opublikowali omawiany zabytek, wskazali szereg analogii, m.in. z Odžači w Wojwodinie w Serbii (Biborski, Kaczanowski 2010, 157, 159; Ryc. 3). Omawiany okaz jest zdobiony w górnej części ornamentem wolut, przy czym zdobienie obejmowało zarówno jego przednią, jak i tylną część. Na przedniej części, wzdłuż krawędzi wylotu widoczny jest motyw skośnych nacięć, określony w publikacji źródłowej jako tordowanie (Biborski, Kaczanowski 2010, 157). Termin ten nie jest jednak w pełni precyzyjny, oznacza bowiem technikę zdobienia poprzez skręcanie graniastego drutu bądź pręta wokół własnej osi. Przednia ścianka, poniżej partii zdobionej ornamentem krzywoliniowym, jest pokryta odciskami puncy o głowicy złożonej (wielokrotnej), określanymi zwykle mianem szagrynażu (Bochnak 2005, 47, 48; 2010). Odciski te posiadają kształt czteroramiennych gwiazdek, co nieco zbliża omawiany okaz z nieznanej miejscowości na Mazowszu do jednej z pochew z La Tène (Wyss 1968, 679; Tabl. 7:3). Biorąc pod uwagę zespół cech stylistycznych i morfologicznych charakteryzujących pochwę z nieznanej miejscowości na Mazowszu, a także obecność stempla na głowni towarzyszącego jej miecza, M. Biborski i P. Kaczanowski datują omawiane znalezisko na młodszy odcinek okresu środkowolateńskiego i zasadnie wskazują, że trafiło ono na ziemie polskie w początkach kształtowania się kultury przeworskiej (Biborski, Kaczanowski 2010, 163). Wspomniani uczeni bardziej wstrzemięźliwie wypowiadają się na temat miejsca pochodzenia miecza i pochwy z nieznanej miejscowości na Mazowszu. Zwracają uwagę, że jakkolwiek większość mieczy ze stemplami pochodzi z zachodniej części kręgu celtyckiego, to jednak znane są pojedyncze egzemplarze z Kotliny Karpackiej, gdzie wystepują też pochwy zdobione ornamentem krzywoliniowym i posiadające analogiczny do okazu mazowieckiego system mocowania zawieszki. W swoich rozważaniach autorzy pomijają jednak obecność ornamentu puncowanego, który posiada analogie niemal wyłącznie wśród znalezisk zachodniocelтyckich. Moim zdaniem, ta ostatnia cecha wskazuje raczej na pochodzenie omawianego kompletu pochwy i miecza z obszaru dzisiejszej Szwajcarii lub terenów ościennych.

Do pochew typu II należy zaliczyć egzemplarz z Różanówki, jeden z okazów znalezionych luźno, wraz z mieczem, na cmentarzysku w Żukowicach oraz być może z Pikutkowa, gr. 26, jakkolwiek w tym ostatnim przypadku brak informacji na temat kształtu i rozmiarów zawieszki nie pozwala na jednoznaczne przyporządkowanie omawianego egzemplarza do typu II lub IV.

Do typu III (typu Paruszewice) zaliczono trzynaście do piętnastu[59] okazów z terenu kultury przeworskiej oraz jedną pochwę z terenu kultury oksywskiej, z Grudziądza-Rządza, gr. 678 (Lista VII.4.3.; **Ryc. 35; 36**). Typ III pochew odpowiada odmianie II wg I. Głowackiej grupie 7 wg T. Lejarsa oraz (z pewnymi różnicami) typowi 1a wg P. Łuczkiewicza (Głowacka 1979, 27–30; Lejars 1994, 38; Łuczkiewicz 2006, 59, 61, 182–185). Pochwy zdobione dwiema esownicami znajdują liczne analogie w świecie celtyckim, zarówno w jego wschodniej, jak i zachodniej części (Bochnak 2005, 46, 47; Łuczkiewicz 2006, 184, 185). Omówienie chronologii i rozprzestrzenienia pochew z esowatymi klamrami przedstawił L. Zachar oraz T. Lejars (Zachar 1974; Lejars 1994, 53, 54). Analogiczne zabytki występują na terenach zajętych przez Celtów, m.in. w Pohanská, Závisti i Starém Hradisku (Czechy), Véménd (Węgry) Mokronogu, Rojach pri Moravčach i Magdalenskiej gorze (Słowenia), Karaburmie (Serbia) oraz na stanowisku Malaja

[59] Omówienie problematycznego przypadku pochwy z Wszedzienia zamieszczono w katalogu (XIII.1.149.)

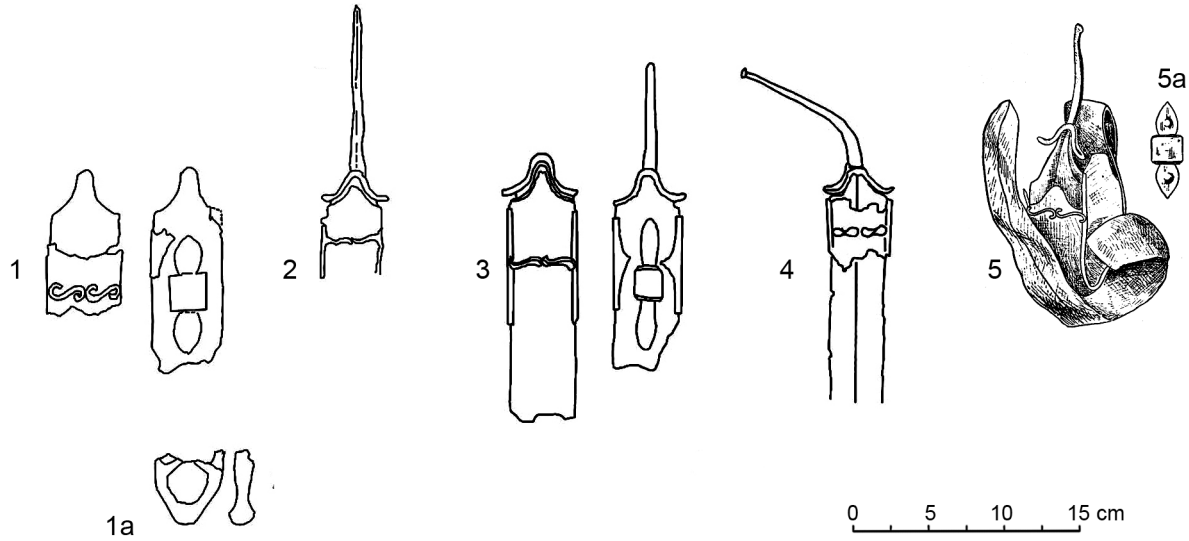

Ryc. 36. Pochwy typu III. 1 – Wierzbice, gr. 1; 2 – Żydów, znal. luźne; 3 – Dzierzążnia Nowa, gr. 98/66; 4 – Zagorzyn, gr. 16; 5 – Grudziądz-Rządz, gr. 678. 1–4 wg Bochnak 2005; 5 wg Rosen-Przeworska 1948.

Abb. 36. Schwertscheiden vom Typ III. 1 – Wierzbice/Wirrwitz, Gr. 1; 2 – Żydów, Einzelfund; 3 – Dzierzążnia Nowa, Gr. 98/66; 4 – Zagorzyn, gr. 16; 5 – Grudziądz-Rządz/Rondsen, Gr. 678. 1–4 wg Bochnak 2005; 5 wg Rosen-Przeworska 1948.

Kopania na Ukrainie (Hunyady 1942, Tabl. XVII-:3a; 1944, 115; Filip 1956, 39; Ryc. 9:3; Todorović 1972, 14, 39; Tab. V:2; XXXVIII:1; Paulík 1976, 153, 254; Tab. LII:1; V:2; Knez 1977, 107, 108, 114, 118; Tab. 3:8; 7:1, 2, 4; Hencken 1978, 40; Ryc. 163c; Motyková, Drda, Rybová 1978, 286; 320; Ryc. 15:11; Guštin 1984, 326, 332, 333; Brunaux 1990, 173; Čižmář 1993, 406; Ryc. 270:6–9; Kotigoroško 2009, 62, 105; Ryc. 22:4; 2010, 59, 79; Ryc. 5:1b). Uważa się, że motyw wspomnianych wolut może stanowić przekształcenie rytych wyobrażeń dziobów lub pysków smoków, które stanowiły częsty element ornamentacyjny pochew datowanych na wczesną fazę okresu środkowolateńskiego (Rapin 1999, 63). Niekiedy esowate klamry istotnie nawiązują kompozycyjnie do ornamentu krzywoliniowego (np. S. Maria di Zevio, stan. Mirandola, gr. 131 [Salzani 1996, 81, 82; Tabl. LX:10]), jednak należy podkreślić, że przede wszystkim spełniają one rolę konstrukcyjną, podczas gdy przedstawienie par smoków na przedniej ściance pochwy posiada tylko walor ornamentacyjny. Zauważmy też, iż okazy, na których współwystępuje ornament ryty i esowate woluty, nie wyznaczają najwcześniejszego horyzontu pochew z esownicami. Dwie tak zdobione pochwy z I fazy użytkowania cmentarzyska Mirandola w S. Maria di Zevio (gr. 88 i 131) są datowane na stadium LT C2/D1 wg R. De Marinisa (Salzani 1996, 60, 61, 81, 82; Tabl. LX:10; XXXV:11), co zasadniczo odpowiada stadium LT C2/D1 wg R. Gebharda (1989, 118–127), podczas gdy na fazę LT C datowane są m.in. okazy z Ablon, Gournay-sur-Aronde, Monmort, Saint Maur i Seurre we Francji oraz Introbio we Włoszech (Guillaumet 1979; Brunaux 1990, 173, 185; Lejars 1994, 53, 54). Młodsze okazy z obszaru Celtyki Zachodniej datowane są na przełom fazy LT C2 i LT D1 oraz początek okresu późnolateńskiego (Acy-Romance, Léry, Saint Maur, S. Maria di Zevio, stan. Mirandola, gr. 135, 137) (Lambot 1974; Brunaux 1990, 173, 185; Salzani 1996, 83–85; Tav. LXIII:7; LXV:1). P. Łuczkiewicz i M. Schönfelder opublikowali wybiórczą listę pochew z dwiema esownicami, uwzględniając m.in. osiem znalezisk z ziem polskich i wskazując, że wyselekcjonowane przez nich okazy charakteryzują się współwystępowaniem szeregu cech (Łuczkiewicz, Schönfelder 2008, 178–182; Tab. 3; Ryc. 17). Chronologia znalezisk ze świata celtyckiego obejmuje fazy LT C2 i LT D1, przy czym zdecydowana większość pochew z esownicami jest datowana na początki okresu późnolateńskiego. Znaleziska z terenu kultury przeworskiej są datowane na fazę A2. Pozycja chronologiczna znaleziska z Grudziądza-Rządza, gr. 678 (**Ryc. 36:5**), budzi pewne wątpliwości. W analizowanym zespole znajdował się też m.in. fragment zapinki z ażurową pochewką oraz grot o wycinanym liściu, co dało

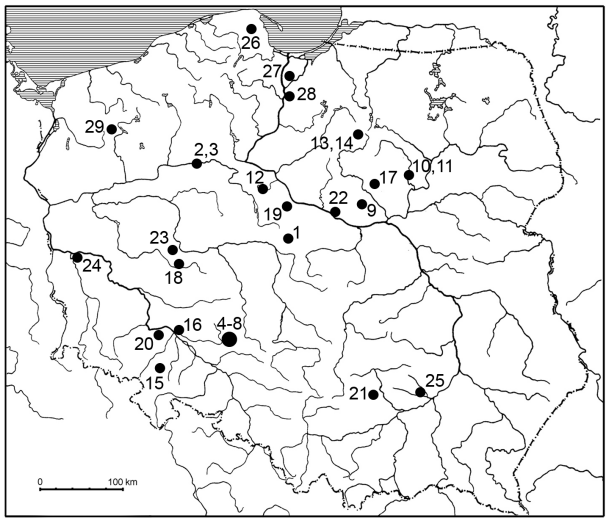

Ryc. 37. Rozprzestrzenienie pochew typu IV. Numeracja wg listy VII.4.4.

Abb. 37. Verbreitung der Schwertscheiden vom Typ IV. Nummerierung nach Liste VII.4.4.

P. Łuczkiewiczowi podstawę do przypuszczalnego datowania zespołu na fazę A3 (Łuczkiewicz 2006, 61, 350). E. Bokiniec proponowała korektę powyższych ustaleń, ponieważ zapinki typu K z ażurową pochewką znane są już w fazie A2 (Bokiniec 2008, 109). W omawianym grobie było też fragmentarycznie zachowane umbo z ułamanym kolcem (być może w zaczątkowej formie), co zdaniem wspomnianej uczonej pozwala wyznaczyć chronologię grobu 678 z Grudziądza-Rządza na stadium A2/A3 w ujęciu T. Dąbrowskiej (Bokiniec 2008, 114, 356). Uznając słuszność argumentacji E. Bokiniec, lecz uwzględniając zarazem propozycję A. Maciałowicza odnośnie do wyróżnienia subfazy A2/A3 w kulturze przeworskiej, skłaniam się do datowania omawianego zespołu z Grudziądza-Rządza, gr. 678, na początki fazy A3. Jak nadmieniłem, problem istnienia subfazy A2/A3 w kulturze oksywskiej zasługuje na drobiazgową analizę, jednak niewykluczone, że omawiany zespół mógłby zaliczać się do grupy pochówków zawierających wyposażenie typowe dla fazy A3 oraz pewne zabytki charakterystyczne jeszcze dla wcześniejszego stadium chronologicznego. Takiemu datowaniu nie przeczy też obecność grotu z wycinanym liściem, formy typowej przede wszystkim dla najmłodszej fazy młodszego okresu przedrzymskiego.

Pochwy typu IV, tj. okazy z wydłużonym, ramowatym trzewikiem i długą zawieszką są powszechnie reprezentowane w materiałach kultury przeworskiej i stosunkowo często występują w grobach kultury oksywskiej (**Ryc. 37; 38**). Pojawienie się pochew z długą zawieszką, przystosowaną do naprężeń powstających podczas dosiadu konia (Rapin 1999, 63), wyznacza schyłek fazy LT C2, przy czym na ziemiach polskich należy liczyć się z obecnością zabytków typowych dla tego stadium w zespołach datowanych na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego (Dąbrowska 1988, 59). Takiemu datowaniu odpowiada korekta chronologii grobu z Gołębiewa, gr. I/1896 (**Ryc. 38:3**) oraz z Nowej Wsi Królewskiej, gr. 13, tj. zespołów łączonych uprzednio z fazą A1 (Bochnak, Przychodni 2002, 95, 96; Bochnak 2005, 47, tam wcześniejsza literatura). Do zbliżonych wniosków odnośnie do metryki grobu z Nowej Wsi Królewskiej doszła też E. Bokiniec (Bokiniec 2008, 107, 188). Propozycję korekty zaakceptowali T. Dąbrowska i A. Maciałowicz (Dąbrowska 2008, 20, 21, 43; Maciałowicz 2008), natomiast P. Łuczkiewicz nie ustosunkował się do tych ustaleń, powołując się na publikacje D. Bohnsacka oraz W. Heyma i utrzymując datowanie wspomnianych zespołów na fazę A1 młodszego okresu przedrzymskiego (Łuczkiewicz 2006, 163, 164, 303, 340). Wśród pochew typu IV znajdują się okazy zdobione za pomocą puncy wielokrotnej (szagrynowane). Do przedstawionej uprzednio listy pochew szagrynowanych z terenów kultury przeworskiej (Bochnak 2010) należy przypuszczalnie doliczyć jedną z pochew znalezionych luźno w Żukowicach. Z terenów zajętych w młodszym okresie przedrzymskim przez ludność kultury oksywskiej pochodzi okaz zdobiony odciskami puncy wielokrotnej z Bolszewa (**Ryc. 38:4**). Kolejna pochwa zdobiona w analogiczny sposób została znaleziona w Lubieszewie, pow. nowodworski, gr. 34. Wbrew temu, co pisze P. Łuczkiewicz, opracowanie powierzchni pochwy za pomocą puncy wielokrotnej w znikomym stopniu przekładało się na wzrost odporności na zginanie (Łuczkiewicz 2006, 58). Sztywność pochew podnoszono poprzez uformowanie wypukłego żeberka biegnącego wzdłuż osi podłużnej. Tego typu żeberka są spotykane przede wszystkim na pochwach datowanych na LT B i niekiedy współwystępują z ozdobnym szagrynażem, jak w przypadku egzemplarza z Potypuszta na Węgrzech (Frey 1978/79; Ryc. 1). W późniejszych czasach zarzucono ten zwyczaj. Pochwy zdobione za pomocą puncy wielokrotnej znane są m.in. z Basadingen, La Tène i Mandach w Szwajcarii, Ludwigshafen, Schrobenhausen i Trochtelfingen w Niem-

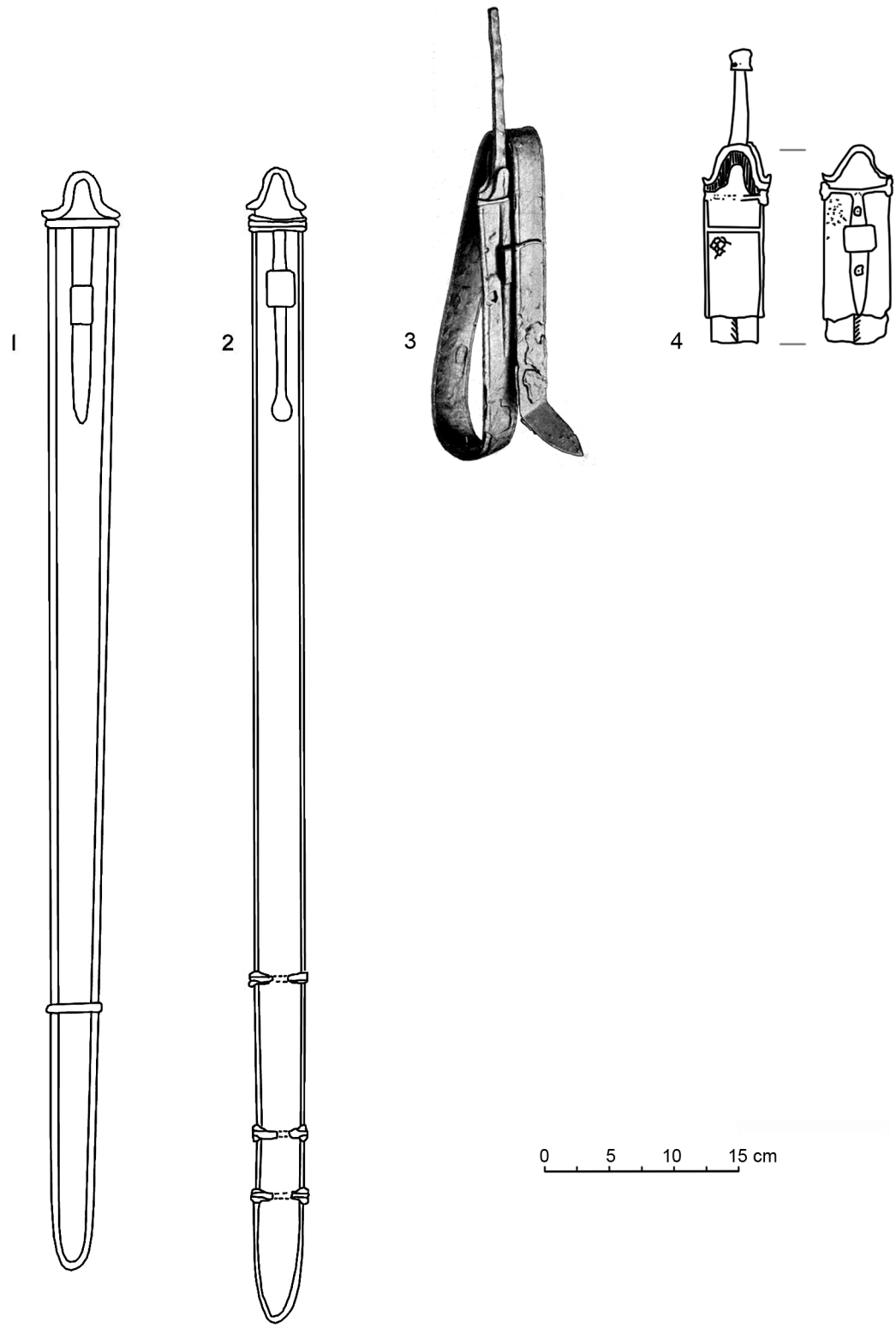

Ryc. 38. Pochwy typu IV. 1 – Kotowice, gr. 1; 2 – Kamieńczyk, gr. 115; 3 – Gołębiewo, gr. I/1896; 4 – Bolszewo, grób. 1 wg Pescheck 1939, 2 wg Dąbrowska 1997; 3 wg Gaerte 1929; 4 wg Bochnak 2009.

Abb. 38. Schwertscheiden vom Typ IV. 1 – Kotowice/Kottwitz, Gr. 1; 2 – Kamieńczyk, gr. 115; 3 – Gołębiewo/Taubendorf, Gr. I/1896; 4 – Bolszewo/Bolschau, Grab. 1 nach Pescheck 1939, 2 nach Dąbrowska 1997; 3 nach Gaerte 1929; 4 nach Bochnak 2009.

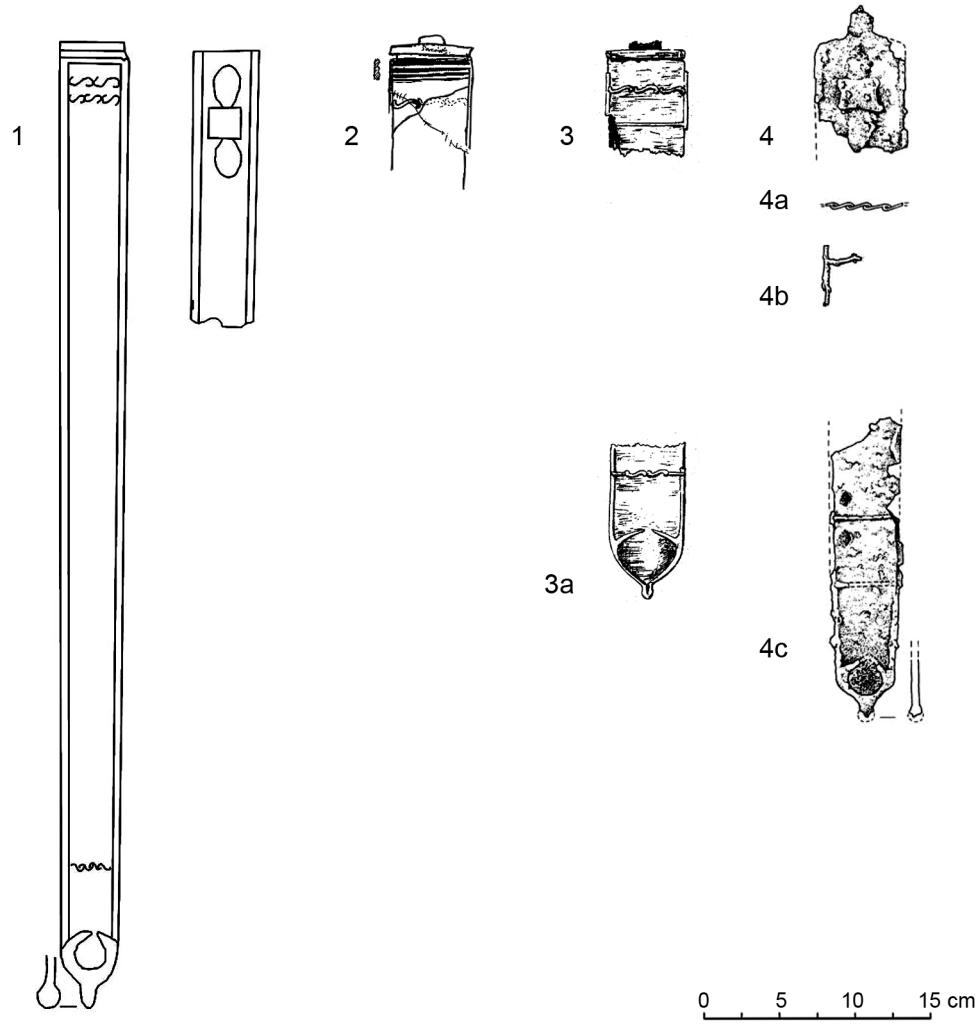

Ryc. 39. Pochwy typu V. 1 – Lachmirowice, gr. 1; 2 – Żukczyn; 3 – Opalenie; 4 – Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 137. 1 wg Kostrzewski 1919; 2, 4 wg Bochnak 2009; 3 wg Undset 1882.

Abb. 39. Schwertscheiden vom Typ V. 1 – Lachmirowice, Gr. 1; 2 – Żukczyn/Suckschin; 3 – Opalenie/Münsterwalde; 4 – Pruszcz Gdański/Praust, Fst. 10, Gr. 137. 1 nach Kostrzewski 1919; 2, 4 nach Bochnak 2009; 3 nach Undset 1882.

czech[60] (Vouga 1923, 37–44; Wyss 1968, 676–679, Tabl. 6, 7; de Navarro 1972, 47, 104–106, Tabl. LXX; LXXVIII; LXVII; LXX:2; LXI:1; LXVIII-:1a-b; XLIX: 1c-2; LXIX:1CXLIV:1; CLI:1, 2; CLII:2; Krämer 1985, 121, 126, 127, Tabl. 59:1; 64:1; 111:4; Rapin 2001, 52). Zdaniem J. M. de Navarro, warsztaty produkujące pochwy zdobione szagrynażem miały się znajdować w północnej Szwajcarii, a nieliczne znaleziska z terenu Węgier (Bonyhádvarasd i Perkáta, kom. Fejér) byłyby importami zachodnioceltyckimi (de Navarro 1972, 105, 308). Obecnie do listy szagrynowanych pochew ze wschodniej Celtyki należy doliczyć jeszcze znaleziska ze Slatiny (Słowenia), gr. 9, 13 i 27 (Pirkmajer 1991, Fig. 13). W świetle uwag J. M. de Navarro, znaleziska pochew zdobionych puncą wielokrotną mogą świadczyć o istnieniu kontaktów pomiędzy ludnością kultury przeworskiej a terenami zachodniej Celtyki w początkach fazy A2 młodszego okresu przedrzymskiego.

[60] Należy tu sprostować twierdzenie P. Łuczkiewicza o zdobionych szagrynażem pochwach z Gournay-sur-Aronde, nr 78, 184, 1565A (Łuczkiewicz 2006, 59). W źródłowej publikacji T. Lejarsa brak jest jakichkolwiek informacji na ten temat, sam autor również nie potwierdził, by w obrębie sanktuarium odnaleziono pochwy zdobione odciskami puncy o wielokrotnej głowicy roboczej (inf. ustna T. Lejarsa, za którą uprzejmie dziękuję). Wzór, który P. Łuczkiewicz zinterpretował jako ślady szagrynowania, to w rzeczywistości umowny sposób graficznego oddania wewnętrznych stron ścianek pochwy, obecny na niemal wszystkich rysunkach uszkodzonych znalezisk z Gournay-sur-Aronde (Lejars 1994, 164, 166, 168, 170, 171, 175, 176–183, 188–193, 196, 198, 200, 203–205, 207, 209–211, 215, 216, 218, 222, 224–229, 232, 233).

Typ V obejmuje pochwy charakteryzujące się zestawem czterech cech. Jest to obecność symetrycznej zawieszki z niewielkimi płytkami, trzewika z ostrogowatym występem i „wąsami", a także zdobienie motywem potrójnej esownicy w górnej partii zabytku oraz dwiema esownicami w dolnej. W niektórych przypadkach w górnej części pochwy znajduje się jeszcze jedna poprzeczka z esownicami (Bochnak, Harasim 2012, 59, 60; Ryc. 1). Wspomniany element pełnił wyłącznie rolę dekoracyjną, co odróżnia omawiane pochwy od starszych okazów, zaliczonych tu do typu III (typu Paruszewice), gdzie esownice stanowiły element wzmacniającej klamry (Zachar 1974; Brunaux 1990, 173, 185; Lejars 1994, 53, 54; Bochnak 2005, 38, 45–47, 280; Tabl. X; Łuczkiewicz 2006, 59, 60, 182–185; Ryc. 54:4, 5, 7, 8). Ze względu na stan zachowania nie zawsze reprezentowane są wszystkie cechy diagnostyczne i nie wiadomo, czy każdorazowo występowały one jednocześnie. Wylot pochwy może być uformowany dwojako: albo prosto i wówczas jest on wzmocniony profilowaną listwą, albo dzwonowato. Kształt ten każdorazowo jest uwarunkowany rodzajem jelca miecza stanowiącego komplet z pochwą. Opisane zróżnicowanie wylotu nie posiada waloru wyznacznika chronologicznego. Do typu V zaliczono pochwę z Lachmirowic, gr. 1 (**Ryc. 39:1**), oraz znaleziska z zespołów kultury oksywskiej z Gdańska-Nowolipek, Opalenia (**Ryc. 39:3**), Podwieska, gr. 103, Pruszcza Gdańskiego, stan. 7, gr. 355 i gr. 374, Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, gr. 137 (**Ryc. 39:4**) oraz Żukczyna, znal. bez kontekstu (**Ryc. 39:2**). Być może do typu V trzeba też zaliczyć pochwę z Ciepłego (Bochnak 2009, 14, 15; Tab. 1; Bochnak, Harasim 2012, 60). Należy przyznać rację P. Łuczkiewiczowi, który wśród analogii do wymienionych okazów zalicza też pochwę z Siemiechowa, gr. 25. Istotnie wykazuje ona szereg podobieństw do okazów typu V, przy czym kluczowe znaczenie dla identyfikacji ma fragment esownicy, który również wchodził w skład omawianego zespołu, jakkolwiek nie zawsze był wzmiankowany w publikacjach. P. Łuczkiewicz wskazuje, że do omawianego typu (określonego wg jego typologii numerem 4) być może należy jeszcze zaliczyć niepublikowaną pochwę z Kleszewa (Łuczkiewicz 2006, 62). Wśród pochew zaliczonych przez tego badacza do wyróżnionego przez niego typu 4, w znacznym stopniu tożsamego z omawianym tu typem V, znajduje się również okaz z Pruszcza Gdańskiego, stan. 4, gr. 62 (Łuczkiewicz 2006, 62, 63, 344; Mapa 7). Identyfikacja nastąpiła zapewne na podstawie rysunku tylnej górnej części pochwy wraz z zawieszką, publikowanego przez D. Bohnsacka (Bohnsack 1938, 42, 43; Ryc. 15). Zadokumentowany fragment pochwy istotnie wykazuje zbieżności z okazami typu 4 wg P. Łuczkiewicza, a D. Bohnsack nie podaje żadnych informacji odnośnie do kształtu trzewika i przedniej części pochwy, jednakże porównuje ją do znaleziska z Lachmirowic. W katalogu pracy P. Łuczkiewicza wymieniono jeszcze jeden egzemplarz zaliczony przez tego badacza do typu 4. Chodzi o niepublikowane znalezisko luźne z Lubieszewa, pow. nowodworski, stan. 2 (Łuczkiewicz 2006, 339). Wspomniany uczony nie wzmiankuje tej pochwy w części poświęconej charakterystyce typu 4, gdzie wymienia zaliczone przez siebie egzemplarze, nie umieszcza jej też na mapie (Łuczkiewicz 2006, 62, 63; Mapa 7). Wszystkie egzemplarze pochew typu V o określonej chronologii pochodzą z zespołów datowanych na przełom faz A2 i A3 młodszego okresu przedrzymskiego oraz na fazę A3 w ujęciu T. Dąbrowskiej dla kultury przeworskiej i R. Wołągiewicza w odniesieniu do kultury oksywskiej (Wołągiewicz 1981, 136; 1997, 17; Dąbrowska 1988, 14–62). Być może istotnie część zespołów jest nieznacznie starsza, lecz niewykluczone, że widoczne zróżnicowanie chronologii poszczególnych zespołów oddaje nieco odmienny rytm przemian typochronologicznych w kulturze oksywskiej i przeworskiej, a pochwy typu V reprezentują relatywnie krótki hory-

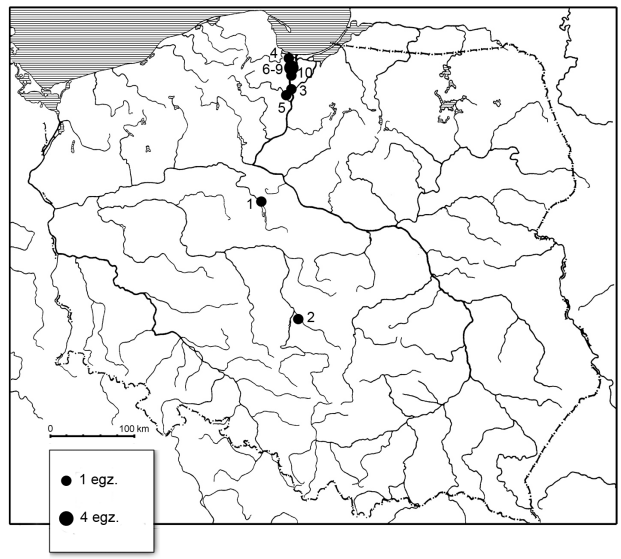

Ryc. 40. Rozprzestrzenienie pochew typu V. Numeracja wg listy VII.4.5.

Abb. 40. Verbreitung der Schwertscheiden vom Typ V. Nummerierung nach Liste VII.4.5.

zont i są sobie praktycznie współczesne (Bochnak, Harasim 2012, 68).

Znaleziska pochew typu V tworzą wyraźną koncentrację na północy Polski (**Ryc. 40**), jednak zbliżone okazy znane są z terenów celtyckich, chociaż nie zawsze charakteryzują się obecnością wszystkich cech uznanych za istotne pod względem typologicznym. Najbardziej podobny jest z całą pewnością egzemplarz z Hoppstädten-Weiersbach, Kr. Birkenfeld, gr. 23, z zespołu datowanego na fazę LT D2a (Gleser 2005, 118–124, 577, 578, 697; Tabl. 8:1; 9). Wspomniane znalezisko posiada prosty wylot wzmocniony profilowaną listwą, krótką, symetryczną zawieszkę i dwie esownice (wyżej – potrójna, niżej – poczwórna) w górnej partii. Dolna część pochwy jest okuta ostrogowatym trzewikiem z parą „wąsów". R. Gleser, omawiając zabytek z Hoppstädten-Weiersbach, gr. 23, zauważył bliskie podobieństwo tego egzemplarza do okazów z Lachmirowic, Żukczyna i Opalenia, jak również podkreślił różnice między omawianymi znaleziskami a innymi pochwami z ostrogowatym trzewikiem. Wzmiankowany uczony wskazał szereg cech łączących omawiane pochwy z okazami typu Ludwigshafen i stwierdził, że brak jest podstaw, by uważać je za import z terenów Polski (Gleser 1999, 2005, 118–124; Tab. 10). Z powyższą opinią polemizował P. Łuczkiewicz, według którego argumentacja R. Glesera odnośnie do nawiązań do typu Ludwigshafen nie jest przekonująca, a wzajemne podobieństwo omawianych znalezisk może być wskazówką, że pochwa z Hoppstädten-Weiersbach, gr. 23, jest produktem germańskiego warsztatu (Łuczkiewicz 2006, 204). Moim zdaniem, stylistyka pochew typu V odpowiada wzorcom celtyckim i nie sposób wskazać tu jakiekolwiek motywy typowe dla zdobnictwa lokalnych wyrobów nieceltyckiej Europy. Zarówno „klasyczne" pochwy typu Ludwigshafen, jak i omawiane tu okazy zdobione motywem potrójnej bądź poczwórnej esownicy ściśle odpowiadają zestawowi celtyckich motywów ornamentacyjnych. Wątek zwielokrotnionej esownicy odnajdujemy np. na pochwie z Mörigen w Szwajcarii (de Navarro 1972, 10, 16, 146, 156, 290, 340; Tabl. XCIV:8). Pozostałości esownicy (być może potrojonej) widnieją na pochwie znalezionej na oppidum w Vernon we Francji (Dechezleprêtre et al. 1998, 25, Ryc. 30; Viand 2008). Fragment żelaznego przedmiotu w kształcie potrojonej esownicy, odpowiadający okuciom pochwy, pochodzi z oppidum w Stradonicach, okr. Beroun (znalezisko niepublikowane, Národni Muzeum Praha, nr 561 256). Z koryta Saony w rejonie Chalon-sur-Saône wydobyto pochwy z żeberkowaną listwą u wylotu, które niekiedy zdobiono ornamentem kilku (maksymalnie czterech) esownic. W odróżnieniu od znalezisk z ziem polskich, pochwy z Saony posiadają łódkowate trzewiki (Bonnamour 2000, 30, 31, 34; Guillaumet, Szabó 2002, 219–221, 223, 225; Ryc. 17–9). Fragment brązowej esownicy znaleziono w pracowni brązowniczej na oppidum Bibracte (pracownia przy „Porte de Rebout"). Z Bibracte pochodzą też trzy inne fragmenty esownic, przy czym co najmniej jeden z nich jest półfabrykatem (Hamm 1999, 44, 45; Fig 91:1–4). Z datowanego na fazę LT D2a grobu 3 z trewerskiego cmentarzyska Lamadelaine pochodzi pochwa z aplikacją *opus interrasile*, która *de facto* jest zwielokrotnionym motywem potrojonej esownicy (Metzler et al. 1999, 29, 31, 34, 35, 300–303; Ryc. 327:1, 328, 329). W dolnej partii opisywanego okazu znajduje się motyw podwójnej esownicy (podobnie jak w Lachmirowicach i Opaleniu), a prosty wylot pochwy (i odpowiadający mu stylistycznie jelec miecza) jest zdobiony kanelowaną listwą, co również stanowi analogię do pochew z ziem polskich. W odróżnieniu zadokumentowanych okazów z terenów kultury oksywskiej i przeworskiej, które posiadały trzewik ostrogowaty, pochwa z Lamadelaine ma trzewik łódkowaty. Z późnolateńskiego sanktuarium z oppidum Corent w pobliżu starożytnej Gergovii, w Owerni, pochodzi profilowana listwa identyfikowana jako fragment pochwy rzymskiego gladiusa, przy czym autorzy zaznaczają, że identyczne detale występują na pochwach typu Ludwigshafen (Poux, Feugère, Demierre 2008, 213, 214; Ryc. 8:1). Mnogość analogii i nawiązań ze świata celtyckiego pozwala, w moim przekonaniu, określić pochwy typu V mianem importów lateńskich.

Do typu VI zaliczono pochwy z Dobrzankowa, gr. 6 i 34 (Bochnak 2005, 40, 48, 49). Egzemplarze te nie znajdują analogii w znanych materiałach kultury lateńskiej, kultury oksywskiej ani też innych zlatenizowanych kultur Europy Środkowej i Północnej. P. Łuczkiewicz określa oba te okazy jako wyroby lokalne (Łuczkiewicz 2006, 66), jednak sądzę, że przyczyną postrzegania pochew z Dobrzankowa jako unikatów jest raczej niezbyt dokładna dokumentacja rysunkowa. Niemożliwe jest wyróżnienie na rysunku trzewika i podstawowych cech konstrukcyjnych, jak np. sposobu łączenia blach, możemy tylko stwierdzić, że zaproponowana re-

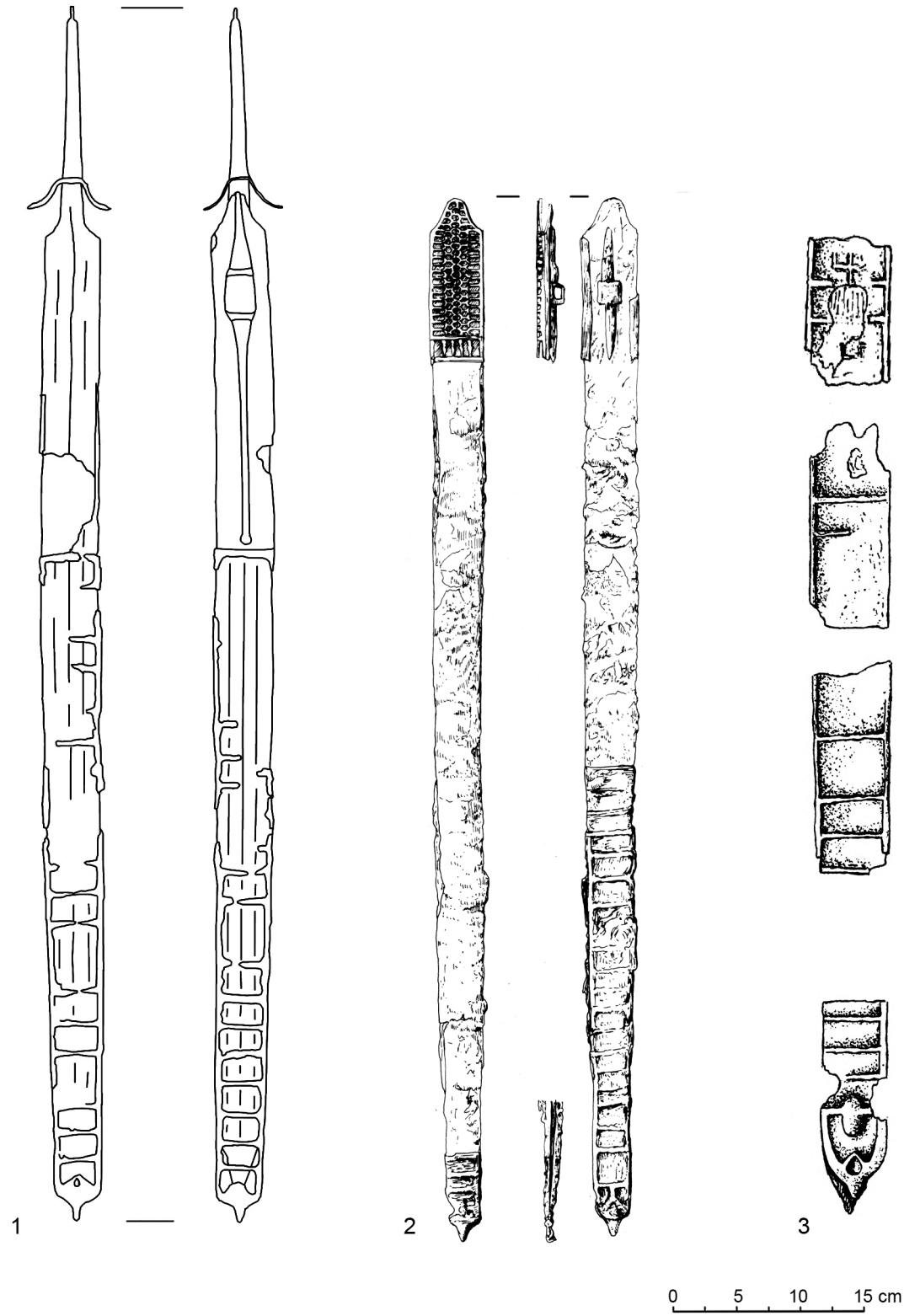

Ryc. 41. Pochwy typu VII. 1 – Korytnica, gr. 4; 2 – Kamieńczyk, gr. 301; 3 – Kopaniewo, zapewne gr. X. 1 wg Bochnak 2005; 2 wg Dąbrowska 1997; 3 wg Schumann 1889.

Abb. 41. Schwertscheiden vom Typ VII. 1 – Korytnica, Gr. 4; 2 – Kamieńczyk, Gr. 301; 3 – Kopaniewo/Koppenow, vermutlich Gr. X. 1 nach Bochnak 2005; 2 nach Dąbrowska 1997; 3 nach Schumann 1889.

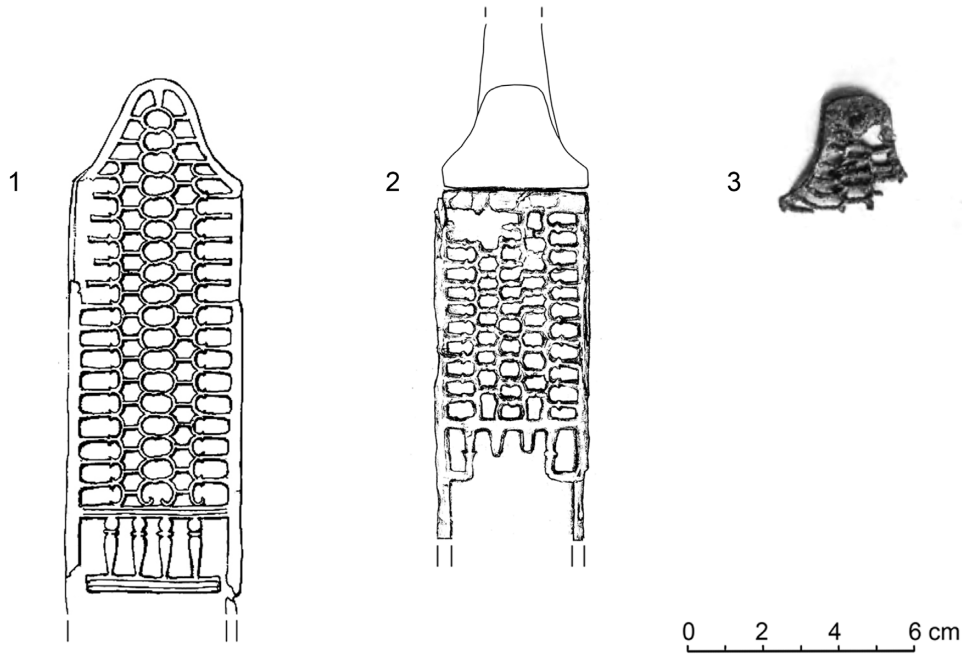

Ryc. 42. Okładziny typu *opus interrasile*. 1 – Kamieńczyk, gr. 301; 2 – Wesółki, gr. 3; 3 – Grudziądz-Rządz, gr. Aa7. 1 wg Dąbrowska 1997, 2, wg Bochnak, Czarnecka 2004–2005; 3 wg Anger 1890.

Abb. 42. Verzierung vom Typ *opus interrasile*. 1 – Kamieńczyk, gr. 301; 2 – Wesółki, gr. 3; 3 – Grudziądz-Rządz/Rondsen, Gr. Aa7. 1 nach Dąbrowska 1997, 2, nach Bochnak, Czarnecka 2004–2005; 3 nach Anger 1890.

konstrukcja jest niemożliwa do realizacji. Według publikacji, pochwy te posiadały trzewik tworzący integralną ramę sięgającą aż do wylotu. Rysunek sugeruje, że wewnątrz ramy trzewika osadzono blachy tworzące ścianki pochew, a następnie (?) przynitowano zawieszkę. Takie rozwiązanie nie znajduje analogii w świecie celtyckim i przypuszczalnie jest niewykonalne. Niestety, obecny stan zachowania pochew z Dobrzankowa praktycznie uniemożliwia identyfikację detali konstrukcji, a co za tym idzie, podjęcie ponownej próby klasyfikacji typologicznej. Oględziny dokonane w roku 2010 wykazały, że pochwę z grobu 34 wykonano zaginając krawędzie jednej ze ścianek na drugą. Zaproponowane przez J. Okulicza rekonstrukcje przypuszczalnie powstały w wyniku obserwacji fragmentarycznie zachowanych fragmentów dolnych partii pochew, gdzie boczne okucia trzewika uznano za pozostałości nieistniejących w rzeczywistości okuć rynienkowatych. Błędnie przyjęto, że blachy pochew były w całości spojone tego rodzaju dodatkowym okuciem, podczas gdy w rzeczywistości na ok. 2/3 długości zastosowano łączenie poprzez zagięcie krawędzi szerszej ścianki na węższą. Przypuszczalnie oba okazy z Dobrzankowa reprezentowały rozwiązania typowe dla pochew typu IV. Znajdujące się w nich miecze znajdują ścisłe analogie w materiałach kultury lateńskiej, a tak zrekonstruowane komplety mieczy i pochew chronologicznie odpowiadałyby znaleziskom z terenów celtyckich.

Według zaproponowanego w 2005 r. podziału typologicznego, cechami charakterystycznymi typu VII miała być obecność rynienkowatych okuć ze znaczną ilością poprzecznych „żeberek" oraz masywnego trzewika z występem dolnym (Bochnak 2005, 40). Powyższa definicja zawierała błędy i została skorygowana (Bochnak 2004a[61], 273–278). W rzeczywistości, rynienkowate okucia z poprzeczkami nie są odrębnym elementem konstrukcyjnym, lecz stanowią część bardzo rozbudowanego trzewika, sięgającego niejednokrotnie dwóch trzecich całkowitej długości pochwy. Mylna interpretacja jest wynikiem słabego zachowania większości pochew, gdzie trzewik był niekompletny. Przekonanie o istnieniu okuć drabinkowatych jako odrębnej części składowej pochew utrzymuje się również w pracach publikowanych w początkach XXI w. (Łuczkiewicz 2006, 62). Zgodnie z poprawkami zaproponowany-

[61] Wskutek różnic w cyklu wydawniczym, monografia uzbrojenia ludności kultury przeworskiej (Bochnak 2005) ukazała się po publikacji materiałów z konferencji w Krośnie (Bochnak 2004), mimo że została wcześniej złożona do druku.

mi w artykule z 2004 r. (Bochnak 2004, 273–278), do typu VII zaliczam pochwy z prosto lub dzwonowato ukształtowanym wylotem, złożone z blach spojonych masywnym, rozbudowanym trzewikiem zaopatrzonym w ostrogowaty występ (**Ryc. 41**). Ścianki pochwy są najczęściej wykonane z żelaza, ale znane są też okazy posiadające ściankę wykonaną ze stopów miedzi (np. Ciecierzyn, gr. 118, Korytnica, gr. 4, Grudziądz-Rządz, grób z situlą E.18 z 22 listopada 1883 r. – Aa7 wg E. Bokiniec). Zawieszki pochew typu VII są najczęściej rozbudowane, z długą dolną płytką, sięgającą niejednokrotnie do górnej krawędzi trzewika. Należy tu zaznaczyć, że publikowane rysunkowe rekonstrukcje pochew z poprzeczkami rozmieszczonymi równomiernie aż do wylotu (Pescheck 1939, 79; Ryc. 76:1b; Olędzki 2000, 117; XXXIV:4; Łuczkiewicz 2006, 58, Ryc. 17:3a, 4, 4a) są bezpodstawne, ponieważ wśród znalezisk z całej Europy brak jest choćby jednego okazu, gdzie stwierdzono by taką konstrukcję (Bochnak 2004a, 274; Ryc. 6). Najprawdopodobniej równie bezpodstawna jest rekonstrukcja przedniej strony pochwy ze Starej Wsi-Kolonii, gr. 1, gdzie rysownik zaznaczył poprzeczki rozmieszczone nieregularnie, w grupach po trzy (Werner 1977, 390; Ryc. 17:1; Kaszewska 1977, 112; Ryc. 3:1). W górnej części pochew typu VII znajduje się niekiedy okładzina *opus interrasile* (**Ryc. 42**). W przypadku okazu z Verdun pri Stopičah, Novo Mesto „Za cesto", gr. 37, górna część przedniej ścianki nie dochodzi do jelca, odsłaniając część głowni (Pernet 2010, 223; Tabl. 141) i wydaje się, że podobnie ukształtowano inne, gorzej zachowane egzemplarze pozbawione ażurowych okładzin. Dlatego też przypuszcza się, że w tym miejscu pierwotnie znajdował się jakiś element, zapewne ozdobny, który nie zachował się do obecnych czasów (Czarnecka 2002, 95–96; Bochnak 2004a, 274; Ryc. 6; Łuczkiewicz 2006, 196). Pochwy z wysokim, drabinkowatym trzewikiem zakończonym ostrogowatym wyrostkiem to najbardziej popularna forma pochwy miecza dwusiecznego z fazy LT D2. Obecnie znamy około szesnaście-siedemnaście egzemplarzy z kultury przeworskiej i około pięć-sześć z kultury oksywskiej (Lista VII.4.7.; **Ryc. 43**). Uważane są one często za wyroby typowe dla Europy Środkowej (Jahn 1913, 78, 79; 1916, 105, 106, 112–114; Kostrzewski 1919, 95, 100; Dèchelette 1927, 633; Schaaf 1984, 623; 1986, 297; Ryc. 6; Frey 1986, 52, 53; Ryc. 5**;** Łuczkiewicz 1997a, 182; 2000, 369, 370; 2006, 62–64; 201–205; Tab. 19; Mapa 33; Gleser

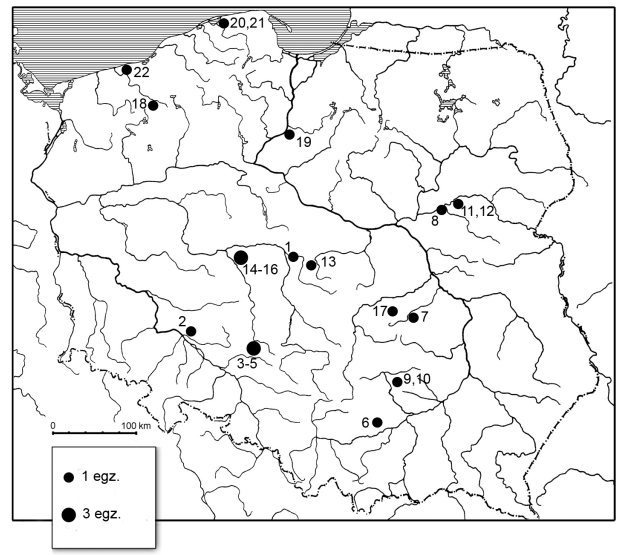

Ryc. 43. Rozprzestrzenienie pochew typu VII. Numeracja wg listy VII.4.7.

Abb. 43. Verbreitung der Schwertscheiden vom Typ VII. Nummerierung nach Liste VII.4.7.

1999, 77–84; Böhme-Schönberger 2002, 206–209; Ryc. 6). Bez wątpienia wielki wpływ na taki stan rzeczy ma ich rozprzestrzenienie z widoczną koncentracją w dorzeczu Wisły (Łuczkiewicz 2006, 203; Mapa 33). Obraz ten może sugerować istnienie miejscowych ośrodków ich produkcji w dorzeczu Wisły, lecz szereg argumentów przemawia przeciw tej hipotezie.

Po pierwsze, zachowują aktualność przytoczone wyżej przesłanki wskazujące na obcą proweniencję wszystkich metalowych pochew *en bloc*. Po wtóre, znane są pochwy z wysokim, ostrogowatym trzewikiem, które zostały wykonane z wykorzystaniem stopów miedzi. Znaleziska takie odnotowano w Ciecierzynie, gr. 118, w Korytnicy, gr. 4 oraz w Grudziądzu-Rządzu, grób z 22 listopada 1883 r. (gr. Aa7 wg E. Bokiniec). Przednia blacha okazu z Korytnicy została wykonana z mosiądzu, a wykorzystanie tego stopu jest charakterystyczne przede wszystkim dla zachodniej części kręgu celtyckiego, chociaż spotykane jest też na wschodzie (Biborski, Kaczanowski, Kędzierski, Stępiński 2002, 93, 94; Ryc. 39, 40). Kolejną przesłanką wskazującą na celtycką proweniencję pochew z wysokim, drabinkowatym trzewikiem jest fakt, że część z nich (Ciecierzyn, gr. 118, Stara Wieś-Kolonia, gr. 1, jedna z dwóch pochew z Korytnicy, gr. 4 oraz okaz z Grudziądza-Rządza, gr. Aa7 [**Ryc. 42:3**]) posiada okładziny *opus interrasile*, typowe dla kultury lateńskiej. Następnym argumentem są znaleziska zbliżonych okazów z terenów zajętych

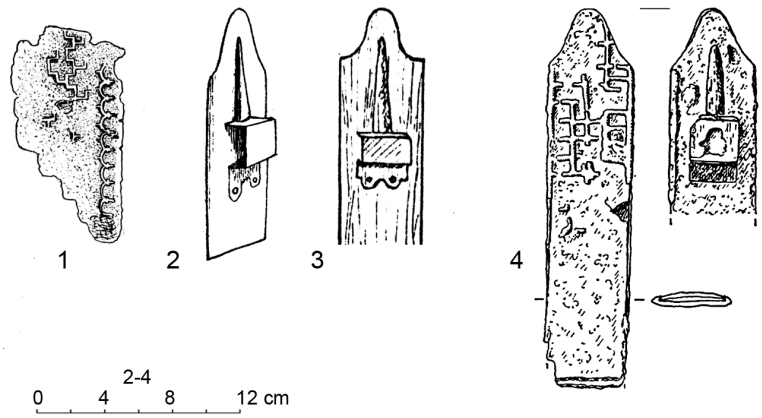

Ryc. 44. Pochwy z asymetryczną, „odwróconą" zawieszką. 1–3 – Kopaniewo, zapewne gr. IX; 4 – Schkopau, znal. luźne (fragment). 1 wg Kühne 1883; 2 wg Schumann 1889; 3 wg Kostrzewski 1919; 4 wg Schmidt, Nitzschke 1989.

Abb. 44. Schwertscheiden mit asymmetrischer „umgedrehter" Schlaufe. 1–3 – Kopaniewo/ Koppenow, vermutlich Gr. IX; 4 – Schkopau, Einzelfund (Fragment). 1 nach Kühne 1883; 2 nach Schumann 1889; 3 nach Kostrzewski 1919; 4 nach Schmidt, Nitzschke 1989.

przez osadnictwo celtyckie. Najbliższe analogie pochodzą z Kostieva w Bułgarii oraz ze wspomnianego wyżej zespołu z Verdun pri Stopičah, gr. 37, w Słowenii (Pernet 2010, 223. Tabl. 141). Co ważne, przednia ścianka pochwy z Verdun była wykonana z mosiądzu, co przypomina wzmiankowaną wyżej pochwę z Korytnicy, gr. 4 (Šmit, Istenič, Perovšek 2010, 1170, 171; Ryc. 1:7; 3:3; Tab. 3:3). Ostrogowate trzewiki posiadają też pochwy z Mesnil-sous-Jumièges, Büchel, Bad Nauheim i Mihova (Schaaf 1986, 295; Ryc. 5; Łuczkiewicz 2006, 201, 202; Tab. 19). W miejscowości Pomáz, kom. Pest na Węgrzech, lub w jej okolicach odnaleziono miecz ze szczątkowo zachowaną drabinkowatą pochwą (niestety, bez dolnej partii trzewika) i okładziną *opus interrasile*[62] (Hellebrandt 1999, 35, 36, 106; Tabl. IV:4).

Należy zauważyć, że rozbieżności między rozpowszechnieniem znalezisk a domniemaną lokalizacją warsztatów, w których były one produkowane, nie są zjawiskiem wyjątkowym. Bardzo instruktywnym przykładem ilustrującym ten fenomen pozostaje rozprzestrzenienie italskich situl E.18 i E.19, które są liczniej reprezentowane na obszarach środkowoeuropejskiego *Barbaricum* i w Dacji niż na Półwyspie Apenińskim (Bolla, Boube, Guillaumet 1991, 13–18; Ryc. 7, 8; Rustoiu 2009a). Pamiętać też należy, że na koncentrację znalezisk pochew mieczy na ziemiach polskich w poważnym stopniu rzutuje obrządek pogrzebowy. Zwyczaj powszechnego wyposażania zmarłych w broń jest na terenach europejskich u schyłku okresu lateńskiego raczej wyjątkiem niż standardem. Na znacznych obszarach Europy, w tym na terenach celtyckich i dackich, brak jest cmentarzysk z fazy LT D, zwłaszcza z jej młodszego stadium. Na funkcjonujących wówczas nekropolach zwyczaj wyposażania zmarłych w broń jest mniej popularny niż na ziemiach polskich. Na liczącym 222 groby z okresu późnolateńskiego i z okresu rzymskiego cmentarzysku Novo Mesto[63] „Beletov vrt", zaledwie w dziesięciu pochówkach znajdowała się broń, natomiast miecz był tylko w jednym zespole zwartym, oznaczonym numerem 169 (Pernet 2010, 223–225; Ryc. 138; Tabl. 121, 122).

Uważam, że w świetle zaprezentowanych argumentów celtycka proweniencja pochew z drabinkowatym trzewikiem zakończonym ostrogowatym wyrostkiem jawi się jako najbardziej prawdopodobna opcja. Niewykluczone, że pochwy takie były wyrabiane w celto-germańskiej strefie kontaktowej na terenie Niemiec. Na bliskie związki z tymi terenami wskazuje m.in. pochwa z Kopaniewa, gr. IX, z nietypową, asymetryczną zawieszką posiadającą wydłużoną górną płytkę oraz krótką i szeroką płytkę dolną, co może sprawiać wrażenie, jakby przynitowano ją odwrotnie (**Ryc. 44:2,3**). Okaz ten, najprawdopodobniej zdobiony brązową nakładką *opus*

[62] Znalezisko to jest też znane jako pochodzące z Szentendre, ponieważ było przechowywane w tamtejszym muzeum (Hunyady 1942, Pl. XLIV:5a, 5b; Bóna 1963, Pl. XXXIII:4a, 4b). P. Łuczkiewicz wzmiankuje omawiany miecz jako dwa różne znaleziska; zarówno jako pochodzące z Szentendre, jak i z Pomáz (Łuczkiewicz 2006, 192–194; Ryc. 56:5; 57:1).

[63] W literaturze spotyka się też pisownię Novo mesto.

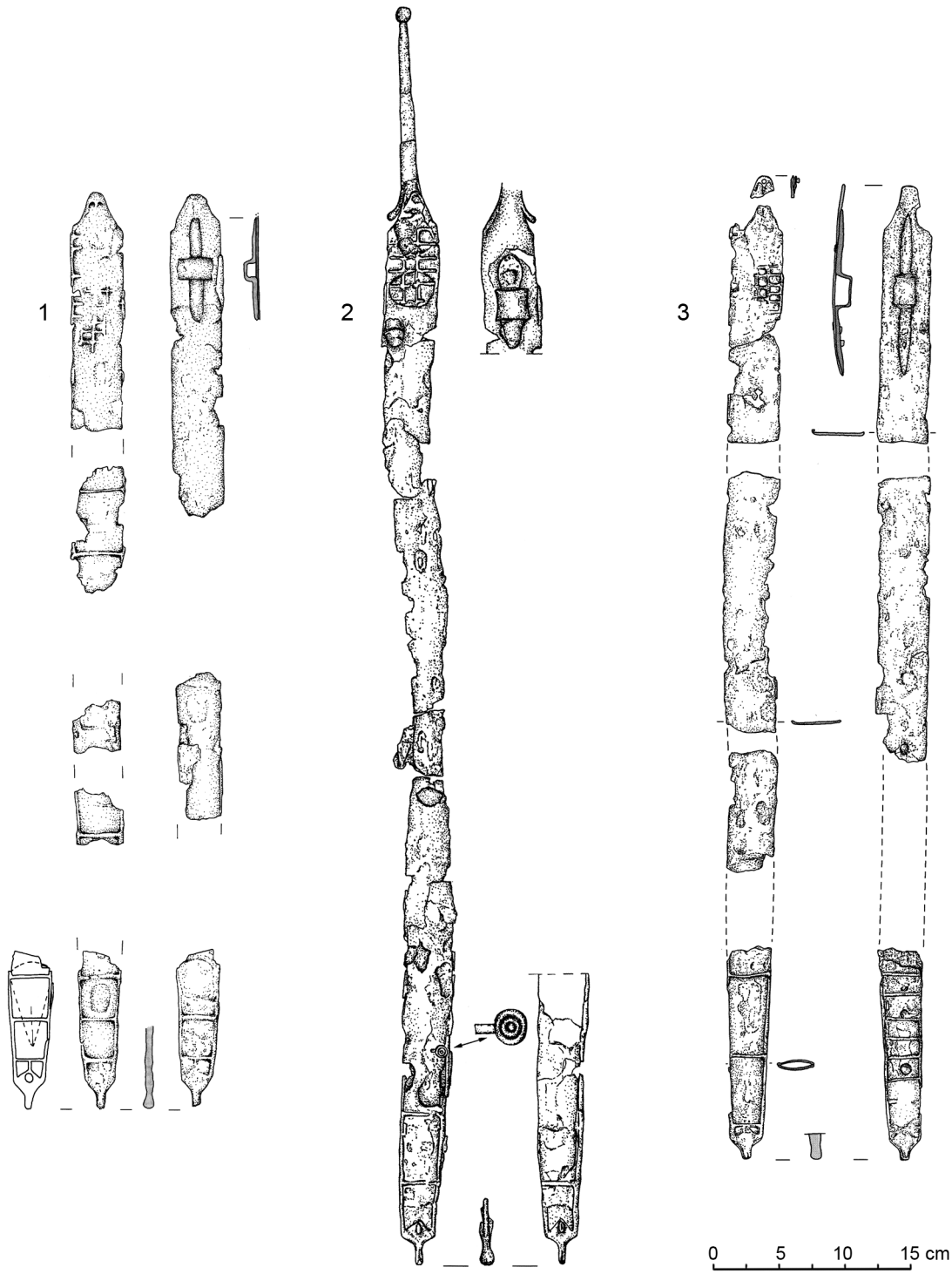

Ryc. 45. Pochwy typu VIII. 1 – Oblin, gr. 291; 2 – Oblin, gr. 282; 3 – Oblin, gr. 292. 1–3 wg Czarnecka 2007.

Abb. 45. Schwertscheiden vom Typ VIII. 1 – Oblin, Gr. 291; 2 – Oblin, Gr. 282; 3 – Oblin, Gr. 292. 1–3 nach Czarnecka 2007.

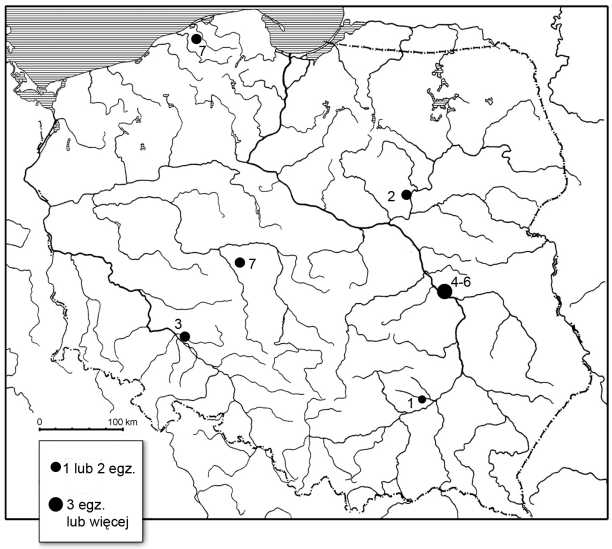

Ryc. 46. Rozprzestrzenienie pochew typu VIII. Numeracja wg listy VII.4.8.

Abb. 46. Verbreitung der Schwertscheiden vom Typ VIII. Nummerierung nach Liste VII.4.8.

interrasile, znajduje bliskie analogie w materiałach grupy Gross Romstedt. Luźno znaleziona na cmentarzysku w Schkopau pochwa posiada bardzo podobną zawieszkę (**Ryc. 44:4**), a jej przednia strona jest zdobiona aplikacją z ornamentem prostej kratki (Schmidt, Nitschke 1989, 93; Tabl. 79:6).

Do typu VIII zaliczono pochwy zbliżone do okazów typu VII, lecz zdobione ornamentem prostej kratki, uważanej niekiedy za naśladownictwo okładzin *opus interrasile*. W monografii militariów kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim wyraziłem przekonanie, że mogą to być wyroby lokalne, będące dowodem fachowości wykonujących je specjalistów. Obecnie muszę skorygować tę hipotezę, a zwłaszcza uwagi dotyczące technologii (Bochnak 2005, 50; Ryc. 15). Zabiegi konserwacyjne, którym poddano część znanych mi z autopsji pochew z ornamentem prostej kratki, sprawiły, że nałożony ażurowy ornament sprawiał wrażenie, jakby wytłoczono go od wewnętrznej strony. Była to błędna ocena. Podstawową techniką wykorzystywaną przy wyrobie omawianych okładzin było wycinanie, a nie repusacja. Tym samym, granice między typem VII i VIII stają się mniej wyraziste. Dodatkowo pierwsze lata XXI w. przyniosły odkrycia żelaznych ażurowych płytek (Esvres-sur-Indre, stan. „Vaugrignon", gr. 165 oraz Gondole, dep. Puy-de Dôme) wykonanych mniej starannie niż okazy brązowe, jednocześnie niektóre przykłady ornamentu prostej kratki dowodzą wysokiego kunsztu ich twórców (*Le Vin...*, 12; Riquier 2007, 150, 215, 216; Deberge 2008, 230, 231; Ryc. 5:7). Oba wymienione odkrycia pochodzą z zespołów kultury lateńskiej. Znaleziska te pozwalają wątpić, by ornament prostej kratki był uproszczoną imitacją ażurów *opus interrasile*; niewykluczone, że ornamenty te reprezentują dwie, a może trzy, częściowo ze sobą powiązane grupy stylistyczne. Tym niemniej, różnice między opisanymi typami okładzin są widoczne, zatem brak jest podstaw, by zanegować zasadność wyróżniania typu VIII. Najistotniejszą przesłanką do utrzymania tego podziału jest fakt, że rozbudowane okładziny *opus interrasile* występują na pochwach różnych typów, natomiast nakładki w kształcie prostej kratki mocowano tylko do pochew o drabinkowatym trzewiku zakończonym ostrogowatym występem. Typ VIII obejmuje bardzo zwartą pod względem morfologicznym grupę zabytków (Lista VII.4.8). Poszczególne elementy konstrukcyjne są spotykane na pochwach różnych typów, zarówno na terenach zajętych przez kulturę lateńską, jak i na pozostałych obszarach, jednak obserwujemy czytelną korelację współwystępowania ornamentu prostej kratki i ostrogowatego trzewika, niższego niż w przypadku pochew typu VII i nie zawsze zaopatrzonego w tak liczne poprzeczki (**Ryc. 45**). Opisana kombinacja jest spotykana wyłącznie poza terenami celtyckimi, co może rodzić pytania odnośnie do proweniencji typu VIII. Prócz znalezisk z ziem polskich (**Ryc. 46**), wiele okazów zdobionych ornamentem prostej kratki pochodzi z terenu grupy Gross Romstedt. Ludność tej jednostki kulturowej dysponowała technologiami charakterystycznymi dla Celtów i niestosowanymi, jak się zdaje, na innych terenach objętych osadnictwem germańskim. Być może tam właśnie należy szukać ośrodków produkujących pochwy z ażurowymi nakładkami w kształcie prostej kratki? Ten problem jest szczególnie skomplikowany.

Jak wspomniano, wyróżnikiem typu VIII jest obecność nakładek, przy czym obserwujemy bardzo duże podobieństwo konstrukcji i wyglądu pochew, do których je mocowano. Pochwy te wykazują też silne podobieństwo do okazów typu VII, które niekiedy zdobiono nakładkami *opus interrasile* o rozbudowanym ornamencie, m.in. arkadowym. Wiemy, że ażurowe aplikacje były dopasowane do konkretnych pochew, ale też dysponujemy dowodami na praktykę wtórnego ich mocowania. Najbardziej dobitnym przykładem pozostaje tu okaz z Eggeby, ale i ukształtowanie nakładki z Beszowej nie w peł-

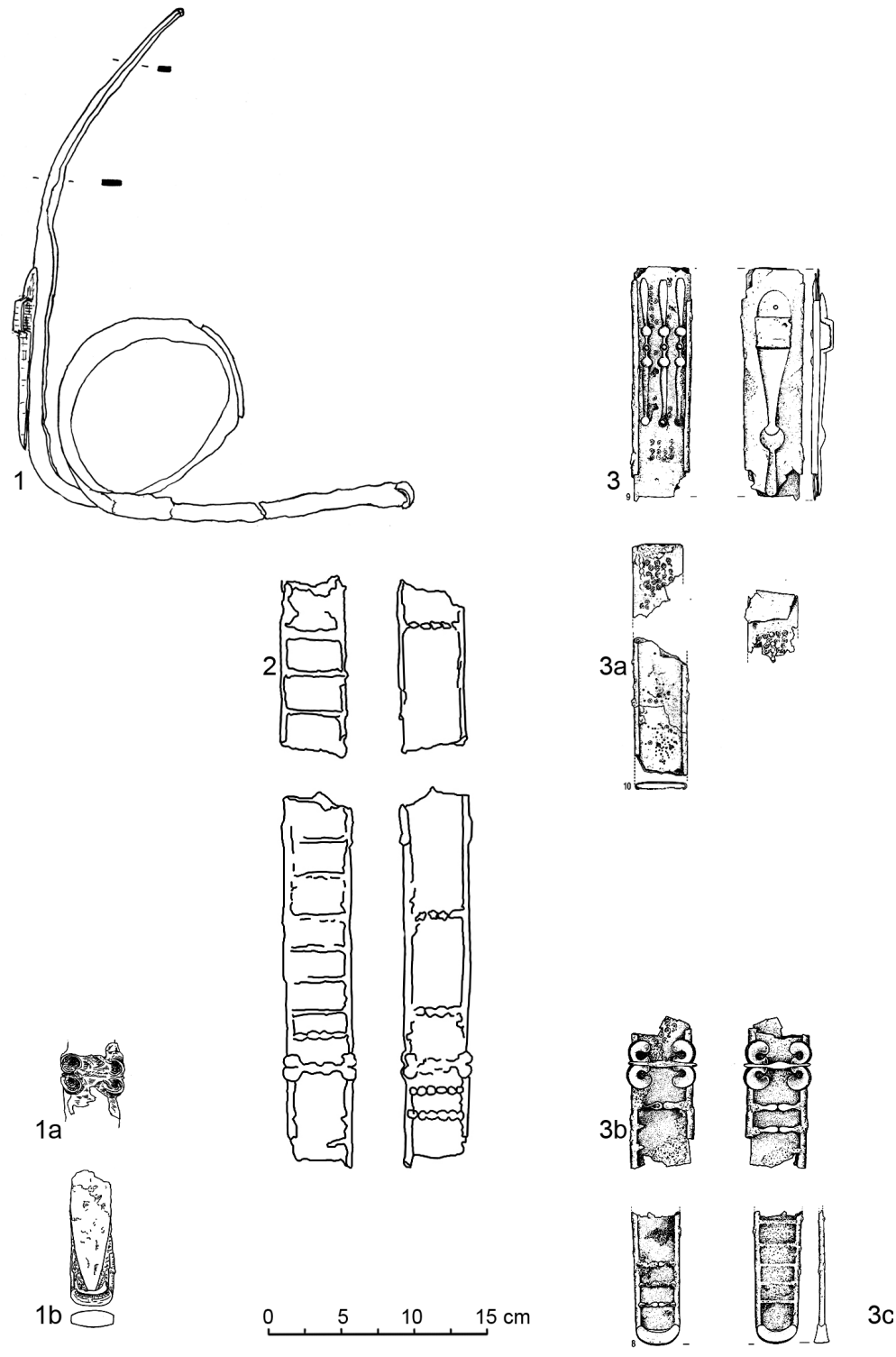

Ryc. 47. Pochwy typu IX. 1 – Rzężawy, gr. 17; 2 – Piotrków Kujawski, gr. 25;
3 – Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 261. 1 wg Kaszewska 1977; 2 wg Bochnak 2005; 3 wg Pietrzak 1997.

Abb. 47. Schwertscheiden vom Typ IX. 1 – Rzężawy, Gr. 17; 2 – Piotrków Kujawski, Gr. 25;
3 – Pruszcz Gdański/Praust, Fst. 10, Gr. 261. 1 nach Kaszewska 1977; 2 nach Bochnak 2005;
3 nach Pietrzak 1997.

ni odpowiada formie wylotu pochwy. Koncentracja znalezisk żelaznych aplikacji w formie prostej kratki na terenach grupy Gross Romstedt i na ziemiach polskich może wskazywać na nieceltycką proweniencję tego typu wyrobów. Uważam, że mogły być one wyrabiane na terenie Niemiec, na obszarach, gdzie odnotowujemy obecność oddziaływań lateńskich, jak obszary zajęte przez ludność grupy Gross Romstedt. Znaleziska pochew, tzw. *Mitteldeutsche Sondergruppe* wskazują jednoznacznie, że działali tam rzemieślnicy, którym nieobca była celtycka technologia i stylistyka, i którzy potrafili dopasować swe wyroby do lokalnych potrzeb. W świetle powyższych danych musimy liczyć się z następującymi możliwościami:

1) Pochwy były wyrabiane na terenach celtyckich, ale żelazne aplikacje produkowano na obszarach nieceltyckich.

2) Pochwy z żelaznymi aplikacjami w kształcie prostej kratki były wyrabiane poza terenami celtyckimi.

Za pierwszą opcją przemawiają wspomniane wyżej znaleziska z Kopaniewa, gr. IX, oraz ze Schkopau, znal. luźne (**Ryc. 44**). Obie pochwy są niemal identyczne, przy czym okaz z Kopaniewa posiada importowaną, ażurową aplikację typu „trewerskiego", a egzemplarz ze Schkopau ma nakładkę w formie prostej kratki. Nie możemy jednak całkowicie wykluczyć drugiej opcji, ponieważ teoretycznie w warsztatach produkujących pochwy *Mitteldeutsche Sondergruppe* mogły też powstawać egzemplarze mniej odległe od wzorców celtyckich. Jeżeli jednak nie potrafimy odróżnić ich od wyrobów celtyckich, brak jest podstaw, by traktować je inaczej niż importy lateńskie. Z uwagi na podobieństwa pochew typu VIII do okazów kultury celtyckiej przyjmuję ich lateńską proweniencję, natomiast jest dość prawdopodobne, że aplikacje w kształcie prostej kratki były produkowane na terenach nieceltyckich. Reasumując, omawiane pochwy mogły być produkowane na obszarach kultury lateńskiej i/lub w celto-germańskiej strefie kulturowej, a na ziemiach polskich mają status importów, niezależnie od tego, gdzie wykonywano zdobiące je ażurowe nakładki.

Typ IX obejmuje homogeniczną grupę pochew określanych przez P. Łuczkiewicza mianem wschodniego wariantu (lub wschodniej odmiany) typu Ludwigshafen (Łuczkiewicz 1997a, 187, 190, Tab. 2) i zasadniczo odpowiada wariantowi 1 odmiany VI wg I. Głowackiej i grupie 6 wg P. Łuczkiewicza (Głowacka 1979, 36–40, 66–68; Łuczkiewicz 2006, 64, 65; Mapa 7). Do omawianego typu zaliczono pochwy złożone z blach brązowych i żelaznych lub tylko żelaznych, zaopatrzone w łódkowaty trzewik i zdobione profilowanymi żeberkami o zróżnicowanym kształcie (Lista VII.4.9.; **Ryc. 47; 48**). Z tyłu przymocowana jest długa, asymetryczna zawieszka. W dolnej części pochew, w ok. 1/3 długości znajduje się niekiedy symetrycznie ułożony ornament czterech plastycznych palmet, zbliżonych nieco do wzoru „rybiego pęcherza", stosowanego często w sztuce celtyckiej. W górnej części pochew w niektórych przypadkach występują wydłużone aplikacje, przypominające nieco tzw. „kielichy kwiatów" spotykane wśród motywów zdobniczych stosowanych przy wykonywaniu okładzin *opus interrasile*. Występowanie ornamentu palmet i „kielichów kwiatów" oraz konstrukcja wykorzystująca blachy brązowe i żelazne stanowi istotną różnicę pomiędzy okazami typu IX a pochwami typu Ludwigshafen, znanymi z terenów nadreńskich (Engels 1970). W odróżnieniu od „klasycznych" pochew typu Ludwigshafen, datowanych na fazę LT D1, wariant wschodni występuje w zespołach z fazy A3, synchronizowanej ze schyłkiem okresu późnolateńskiego. Jak wspomniałem w rozdziale I.2., znane jest mi jedno znalezisko z terenu Celtyki, które ściśle nawiązuje do okazów z ziem polskich. Wśród broni z Alise-Ste-Reine/Alezji znajdują się dwa miecze owinięte brązową blachą szerokości 4,1 cm (**Ryc. 1:2**). Blacha ta, bez wątpienia pierwotnie będąca częścią pochwy, nosi ślady ornamentu puncowanego: drobnych kółek, oczek i linii falistych (Sievers 2001, 154; Sievers et coll. 2001, 219; Tabl. 53:149; 88:1). Opisany ornament stanowi dokładną analogię do zdobienia brązowej blachy pochwy z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, gr. 261 (**Ryc. 1:1; 47:3**). W skład zespołu z Pruszcza wchodziła ponadto m.in. zapinka o wygiętym kabłąku i umbo z zaczątkowym kolcem, można więc przyjąć, że jego chronologia odpowiada datowaniu znaleziska z Alezji (Pietrzak 1997, 43, Tabl. XCI:9, 10).

W opinii P. Łuczkiewicza, pochwy „wschodniego wariantu typu Ludwigshafen" nie są importami i należy je traktować jako dowód na szybkie rozprzestrzenianie się prądów stylistycznych i na wysoki poziom lokalnego rzemiosła (Łuczkiewicz 2006, 188). Zauważmy jednak, że wszystkie stosowane przy ich użyciu surowce i techniki zdobnicze (włącznie z puncowaniem przy użyciu puncy o wie-

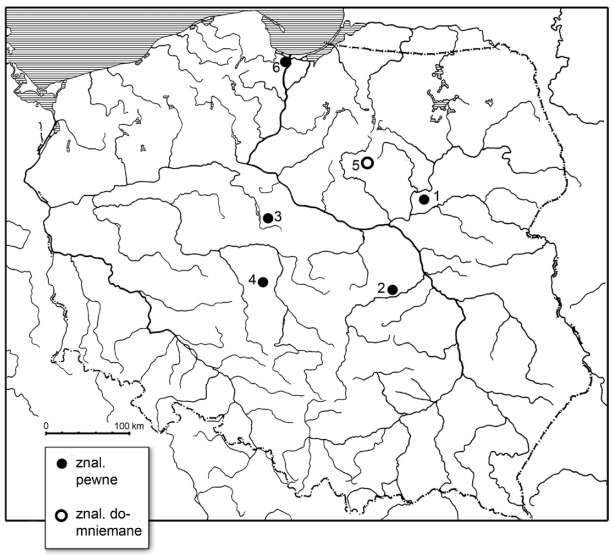

Ryc. 48. Rozprzestrzenienie pochew typu IX. Numeracja wg listy VII.4.9.

Abb. 48. Verbreitung der Schwertscheiden vom Typ IX. Nummerierung nach Liste VII.4.9.

lokrotnej głowicy roboczej) były wykorzystywane do produkcji pochew kultury lateńskiej. Badania U. Schaafa zaowocowały wyodrębnieniem innych grup pochew nawiązujących do typu Ludwigshafen (Schaaf 1984, 623; Lejars 1996, 85, 86) i moim zdaniem zabytki z ziem polskich wpisują się w tę grupę znalezisk. Obecność w kulturze przeworskiej pochew nawiązujących do okazów typu Ludwigshafen stanowi kolejny dowód poświadczający istnienie kontaktów interkulturowych pomiędzy strefą środkowoeuropejskego *Barbaricum* a terenami zajętymi przez plemiona zachodniocelтyckie. Być może w przypadku pochew typu IX należy rozważyć możliwość ich produkcji w celto-germańskiej strefie kontaktowej, lecz ani technologia, ani zdobiące je motywy ornamentacyjne nie są typowe dla środowiska germańskiego.

Podsumowując rozważania na temat pochew mieczy dwusiecznych, należy stwierdzić, że brak jest dowodów na lokalną produkcję tego elementu ekwipunku wojownika. Wszystkie pochwy z ziem polskich mają analogie w świecie celtyckim, a typologia zaproponowana dla kultury przeworskiej zachowuje aktualność również w odniesieniu do znalezisk z terenów kultury oksywskiej. Różnice pomiędzy wspomnianymi jednostkami kulturowymi przejawiają się w braku najwcześniejszych typów w północnej części Polski oraz w zmianach frekwencji niektórych typów. Większość typów jest liczniej reprezentowana w kulturze przeworskiej, ale pochwy typu V częściej występują na północy Polski, szczególnie u ujścia Wisły. Różnice w rozpowszechnieniu poszczególnych typów mogą być wynikiem odmiennych modeli ich dystrybucji, a zatem należy się liczyć z sytuacją, w której na ziemie zajęte przez ludność kultury oksywskiej docierają impulsy celtyckie bez udziału jej południowych sąsiadów.

II.3.7.2. Pozostałe miecze dwusieczne – problem identyfikacji importów

Liczba około 167 mieczy z pochwami znanych z kultury przeworskiej i około 40 podobnych kompletów z kultury oksywskiej wraz z mieczami opatrzonymi stemplami, okazami z elementami wykonanymi ze stopów miedzi oraz egzemplarzami posiadającymi głownie o strukturze pasmowej z pewnością nie wyczerpuje listy importowanych mieczy celtyckich na ziemiach polskich.

Można domniemywać, że wśród mieczy znalezionych bez pochew również znajdują się egzemplarze proweniencji lateńskiej i że są one w większości. Pewną przesłanką ku temu może być fakt, że rytualnie niszczone miecze dwusieczne pękały rzadziej niż okazy jednosieczne i dawały się mocniej zginać. Może to oznaczać, że istniały różnice w jakości metalu, z jakiego wykonano tę broń, i albo kowale na ziemiach polskich potrafili wstępnie oszacować jakość surowca, segregować go i następnie miecze jednosieczne wykonywano tylko z pośledniejszego metalu, albo też różnica jakościowa dzieląca broń jedno- i dwusieczną odzwierciedla zróżnicowanie pochodzenia tego oręża. Najdobitniejszym argumentem przemawiającym za istnieniem nieokreślonej, ale znacznej liczby importów mieczy dwusiecznych jest zmiana proporcji liczebności egzemplarzy jedno- i dwusiecznych w kulturze przeworskiej na przełomie młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich. Poniższy wykres ilustruje liczebność mieczy jedno- i dwusiecznych w kulturze przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim i we wczesnym okresie wpływów rzymskich[64] (**Ryc. 49**).

Zmiana proporcji liczebności będzie lepiej czytelna, gdy ogólną liczbę mieczy w każdej fazie uznamy za 100% i zestawimy udział broni jedno- i dwusiecznej. (**Ryc. 50**)

[64] W wykresach z rycin 49–53 wykorzystano następujące dane: liczebność mieczy z młodszego okresu przedrzymskiego wg T. Bochnaka, liczebność mieczy z kultury oksywskiej wg P. Łuczkiewicza, liczebność mieczy z okresu wpływów rzymskich wg B. Kontnego (Bochnak 2005; Łuczkiewicz 2006; Kontny 2003, 152; Wykres 4).

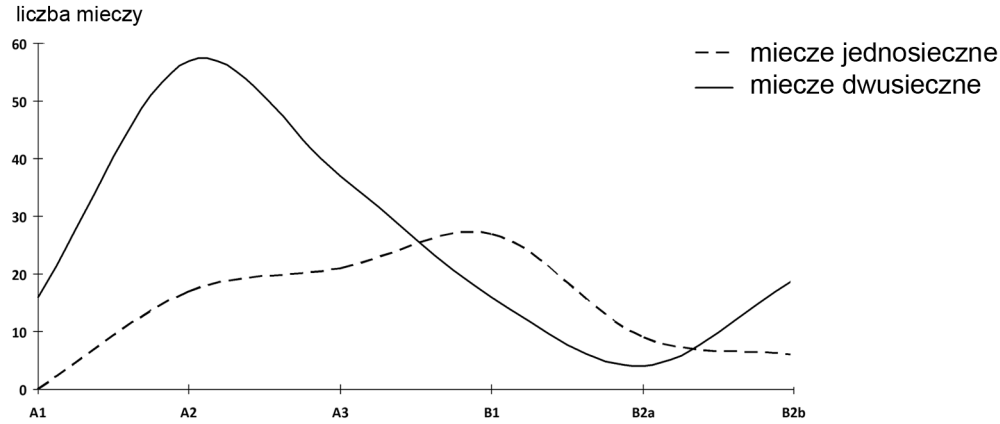

Ryc. 49. Liczebność mieczy jedno- i dwusiecznych w kulturze przeworskiej.
Abb. 49. Zahlenstärke der ein- und zweischneidiger Schwerter in der Przeworsk-Kultur.

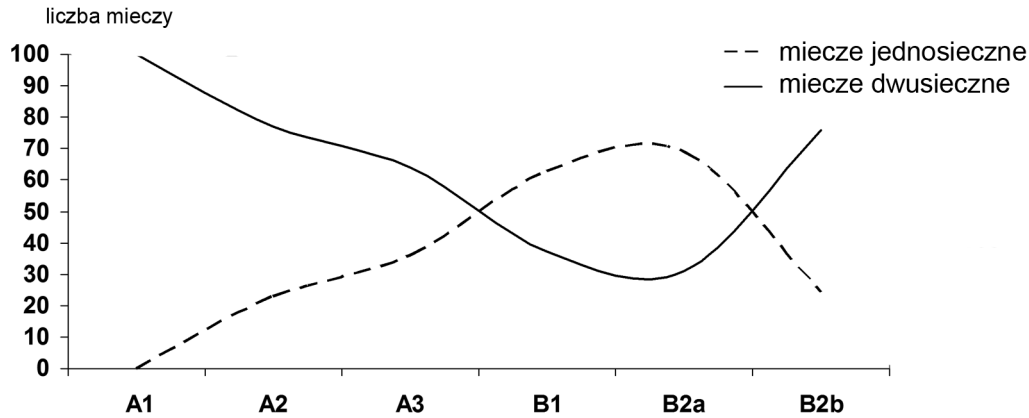

Ryc. 50. Liczebność mieczy jedno- i dwusiecznych w kulturze przeworskiej w ujęciu procentowym.
Abb. 50. Anzahl der ein- und zweischneidiger Schwerter in der Przeworsk-Kultur in Prozentangaben.

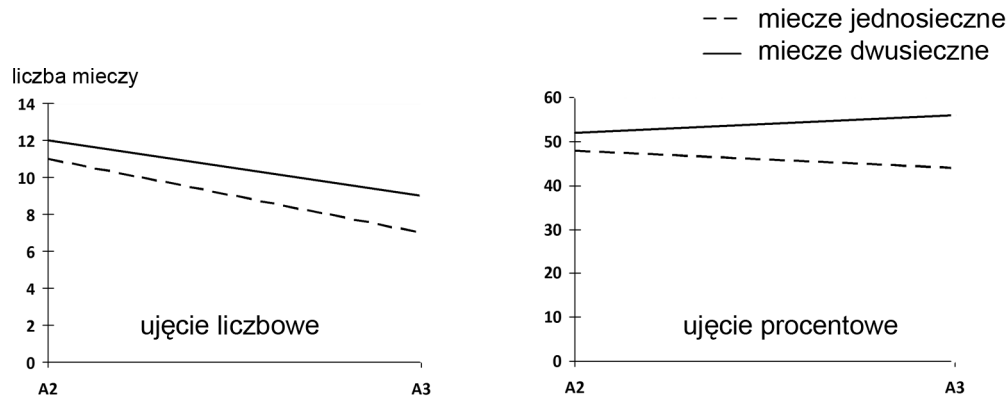

Ryc. 51. Liczebność mieczy jedno- i dwusiecznych w kulturze oksywskiej z Ziemi Chełmińskiej w ujęciu liczbowym i procentowym.
Abb. 51. Anzahl der ein- und zweischneidiger Schwerter in der Oksywie-Kultur im Kulmer Land in Zahlen und Prozentangaben.

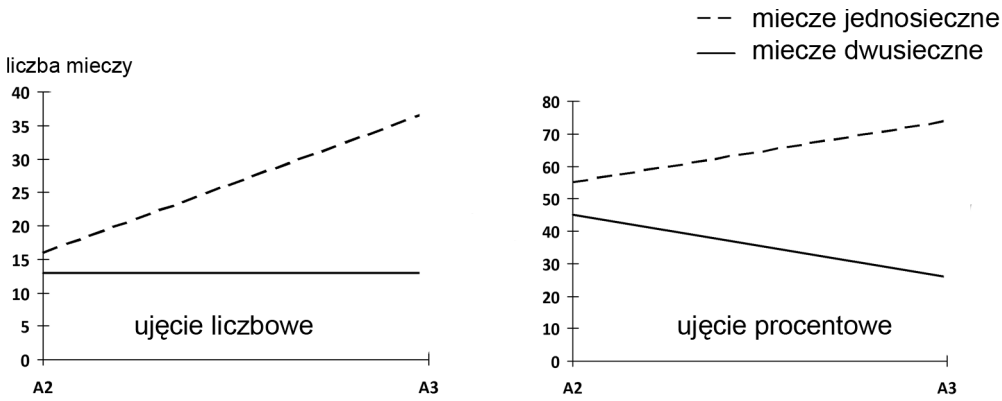

Ryc. 52. Liczebność mieczy jedno- i dwusiecznych w kulturze oksywskiej z pominięciem materiałów z Ziemi Chełmińskiej w ujęciu liczbowym i procentowym.

Abb. 52. Anzahl der ein- und zweischneidiger Schwerter in der Oksywie-Kultur ohne Kulmer Land in Zahlen und Prozentangaben.

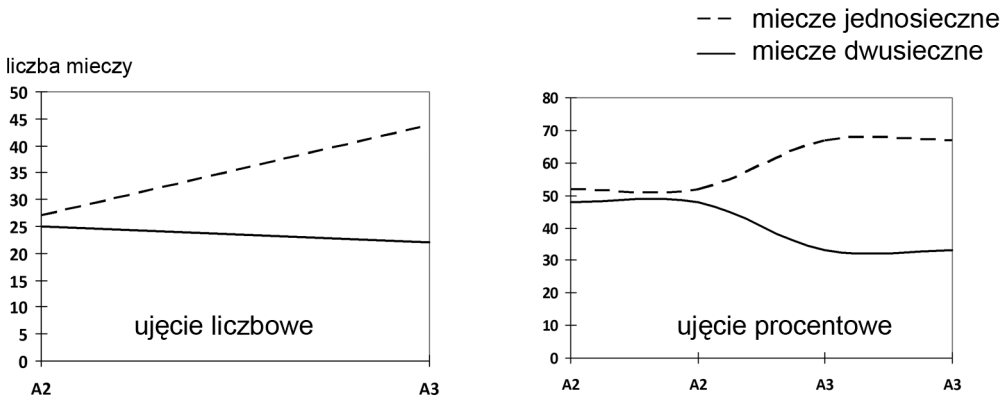

Ryc. 53. Liczebność mieczy jedno- i dwusiecznych w kulturze oksywskiej w ujęciu liczbowym i procentowym.

Abb. 53. Anzahl der ein- und zweischneidiger Schwerter in der Oksywie-Kultur in Zahlen und Prozentangaben.

Przedstawione powyżej dane odnoszące się do kultury przeworskiej należy uzupełnić o analogiczne wykresy odnoszące się do kultury oksywskiej. Z uwagi na znaczne zróżnicowanie frekwencji mieczy w tej jednostce kulturowej w zależności od strefy osadniczej (Bokiniec 2008, 247) osobno zestawiono dane dotyczące materiałów z Ziemi Chełmińskiej (**Ryc. 51**), następnie z pozostałych terenów kultury oksywskiej (**Ryc. 52**), a wreszcie zaprezentowano wykresy ilustrujące omawiane zjawisko bez rozbicia na wymienione regiony (**Ryc. 53**).

Wykresy przedstawione na rycinach **49** i **50** wskazują, że w początkach okresu wpływów rzymskich w kulturze przeworskiej liczba mieczy dwusiecznych maleje, a jednocześnie rośnie popularność broni jednosiecznej. Zjawisko to zostało zaobserwowane przed wielu laty, jednak nie doczekało się szczegółowego wytłumaczenia (Biborski 1978, 141, 142; Godłowski 1992, 78; Kontny 2003, 152; Wykres 4). Opisane przemiany mają charakter radykalny, a wzajemne proporcje liczebności mieczy jedno- i dwusiecznych w początkach okresu wpływów rzymskich stanowią niemal dokładną odwrotność relacji z młodszego okresu przedrzymskiego. Stosunek liczebności mieczy jedno- i dwusiecznych w kulturze przeworskiej w fazie B1[65] wynosi 40:25 i nieco przypomina analogiczną relację dla inwentarzy kultury oksywskiej (włącznie z Ziemią Chełmińską) z fazy A3 (44:22), przy czym i tak jest od niej nieco niższy (**Ryc. 53**). Taka obserwacja może być zaskakująca, ponieważ ziemie północnej Polski w młodszym okresie przedrzymskim są zasadnie uważane za obszary o wyraźniej

[65] Dane wg pracy B. Kontnego (Kontny 2003, 152; Wykres 4).

zaznaczonych elementach lokalnego podłoża kulturowego i były poddane znacznie słabszej infiltracji wpływów południowych niż tereny zajęte przez kulturę przeworską, czym tłumaczy się mniejszy udział mieczy dwusiecznych w zespołach kultury oksywskiej. W kulturze przeworskiej w początkach okresu wpływów rzymskich wśród stosunkowo nielicznych (względem wcześniejszych stadiów) mieczy dwusiecznych z całą pewnością znajdowały się też egzemplarze importowane z terenu Cesarstwa Rzymskiego, jednak nie zawsze można je zidentyfikować (Kajzer 1969; Biborski 1978, 114, 115; Kaczanowski 1992, 13–22), co dodatkowo zmniejsza liczbę okazów, które można uznać za wyroby miejscowe. Opisywany fenomen zmniejszenia popularności mieczy dwusiecznych można wręcz rozpatrywać w kategoriach regresu, który prowadził do upowszechnienia prostszych w wykonaniu form jednosiecznych. Regres ten dotknął tylko wymagające najwyższego kunsztu wyroby płatnerskie, już bowiem w przypadku umb i grotów broni drzewcowej nie obserwujemy podobnie radykalnych zmian. Nie potrafimy określić przekształceń, które w obrębie kultury przeworskiej miałyby zaowocować tak wyraźną zmianą proporcji liczby mieczy jedno- i dwusiecznych, przy braku równie wyrazistych przemian w obrębie innych kategorii zabytków metalowych. Stosowane obecnie metody archeologiczne nie są też w stanie wychwycić ewentualnych przemian i kryzysów w dynamice rozwoju lokalnej metalurgii na przełomie er. Rozwój kultury przeworskiej na przełomie młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich nie ulega zakłóceniu, wręcz przeciwnie, źródła archeologiczne poświadczają okres prosperity. Na Śląsku i w Wielkopolsce nastąpiła rekolonizacja obszarów opuszczonych w fazie A2 (Godłowski 1985, 35, 36), a na pozostałych obszarach (poza północnym Mazowszem) obserwujemy kontynuację użytkowania nekropoli. Badania osadnicze wskazują na stabilizację struktur w obrębie wykształconych wcześniej skupisk osadniczych (Godłowski 1985, 42; Mapy 2, 3). Jednocześnie, zarówno źródła archeologiczne, jak i przekazy historyczne dokumentują daleko idące przeobrażenia polityczne i kulturowe, a do pewnego stopnia również i etniczne poza dorzeczem Wisły i Odry. Mam tu na myśli upadek świata celtyckiego. Kryzys dominującego ośrodka kulturowego w Europie Środkowej musiał odbić się na sąsiadach ludów celtyckich, co doprowadziło do załamania systemu wzajemnych kontaktów handlowych i politycznych. Uważam, że odbiciem tego załamania i bezpośrednią przyczyną wzmożonej produkcji mieczy jednosiecznych na ziemiach polskich w początkach okresu rzymskiego było bardzo poważne ograniczenie napływu mieczy dwusiecznych. Powyższe ujęcie może być nieco kontrowersyjne, zmusza bowiem do uznania, że zdecydowana większość mieczy dwusiecznych kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego nie jest wyrobem lokalnym. Należy jednak przypomnieć, że opisana sytuacja znajduje analogie w północnoeuropejskim *Barbaricum* w młodszym okresie rzymskim. Wśród mieczy pochodzących ze skandynawskich znalezisk bagiennych z okresu rzymskiego odsetek egzemplarzy importowanych sięga 80% (Lønstrup 1986).

Niewykluczone, że wśród mieczy datowanych na schyłek młodszego okresu przedrzymskiego znajdują się okazy importowane, lecz wywodzące się nie z kultury lateńskiej, lecz z terenów prowincjonalnorzymskich lub wręcz z Półwyspu Apenińskiego. Uwaga ta dotyczy w pierwszej kolejności miecza ze stemplem ALLIVS PA z Wesółek, gr. 20. Imię ALLIVS jest spotykane na inskrypcjach w Italii, ale też w Chichester na Wyspach Brytyjskich (Gale 1753, 361; Tedeschi Grisanti 1983, 95; Torelli 1995, 64). Kolejnym okazem, którego związki z kulturą celtycką są wątpliwe, pozostaje luźne znalezisko z Zagorzyna, zachowane w postaci wtórnie obrobionego fragmentu zastawy i sztaby do rękojeści w kształcie wydłużonego trójkąta (Gardawski 1956, 159; Kietlińska 1975, 13–15; Ryc. 2). P. Łuczkiewicz zaliczył ten fragmentarycznie zachowany okaz do wyróżnionej przez siebie odmiany 7 typu III mieczy z młodszego okresu przedrzymskiego i uznał za import celtycki, przede wszystkim z uwagi na obecność warstwy miedzi jednolicie pokrywającej częściowo skorodowaną powierzchnię głowni (Łuczkiewicz 1997a, 192, 193, 206). Na ustalenia P. Łuczkiewicza powołał się M. Biborski, zaliczając znalezisko z Zagorzyna do przedrzymskich okazów noszących ślady stopionych brązowych pochew, jakkolwiek omawiany zabytek znajdujemy również w katalogu mieczy z okresu wpływów rzymskich autorstwa tego samego badacza (Biborski 1978, 161; 1999, 85). Brak jest przesłanek pozwalających datować wspomniany miecz na młodszy okres przedrzymski, a pomiedziowanie powierzchni jest ubocznym efektem zabiegów konserwatorskich, na co jednoznacznie wskazuje fakt, że warstwa miedzi pokrywa zarówno pozostałości powierzch-

ni pierwotnej, jak i wżery (Bochnak 2005, 246). A. Gardawski, autor pierwszej wzmianki na temat okoliczności znalezienia omawianego miecza, nie wspomina, by były na nim widoczne ślady miedzi lub jej tlenków (Gardawski 1956, 159). W monografii uzbrojenia z młodszego okresu przedrzymskiego P. Łuczkiewicz zmienia swoje wcześniejsze ustalenia, zaliczając miecz z Zagorzyna do typu IV i zarazem podtrzymuje opinię, że ślady miedzi na skorodowanej powierzchni są pozostałościami brązowej blachy pochwy, jakkolwiek przywołuje opinię J. Andrzejowskiego z PMA, że miedziany nalot powstał w efekcie konserwacji (Łuczkiewicz 2006, 44, 47, 186, 187, 327; Ryc. 10:6). Najbliższą znaną mi analogią do znaleziska z Zagorzyna jest miecz z grobu w Remetschwil, kant. Aargau w Szwajcarii, datowanego na czas panowania Tyberiusza lub Klaudiusza (Berger 2006). Oba egzemplarze posiadają niemal identyczny przekrój głowni z dwoma równoległymi rowkami oraz wykazują znaczne podobieństwo przejścia głowni w sztabę do rękojeści. Przedstawione dane pozwalają, moim zdaniem, skreślić znalezisko z Zagorzyna z listy mieczy kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego.

Jak wspomniano, bardzo trudno jest wskazać wszystkie importy mieczy dwusiecznych na ziemiach polskich, jednak w niektórych przypadkach jest możliwe określenie, które okazy mogły zostać wykonane przez lokalnych wytwórców. Jedynie kilka mieczy wykazuje cechy wskazujące na ich lokalne pochodzenie. Okaz z cmentarzyska kultury oksywskiej z Bystrzca[66], gr. 94, posiada sztabę do rękojeści z otworami na nity, co przypomina rozwiązanie stosowane w przypadku mieczy jednosiecznych (Heym 1961, 162, Ryc. 5). Kolejnym mieczem, który mógł zostać wykonany na ziemiach polskich, jest jedna z głowni z tzw. grobu 4 z Rzężaw. Jest to broń o asymetrycznej głowni, nieznajdująca analogii w materiałach kultury lateńskiej. Można przypuszczać, że jest on dziełem rzemieślnika nieposiadającego rozbudowanego instrumentarium przeznaczonego do wykuwania mieczy dwusiecznych. Wykucie dwusiecznej głowni o symetrycznym przekroju niejednokrotnie wymaga zestawu kształtowników, dzięki któremu można wykonać oba płazy tak, by podczas formowania drugiego, pierwszy nie uległ zniszczeniu; natomiast wykonanie głowni asymetrycznej jest znacznie prostsze, wystarczy bowiem ukształtować jeden płaz, a drugi podczas kucia zachowa kształt zbliżony do soczewkowatego, tak jak ma to miejsce w przypadku omawianego miecza z Rzężaw[67].

Być może miejscowego pochodzenia jest również miecz z Rumi, gr. 67. Omawiany egzemplarz ma niewielkie rozmiary; jego głownia mierzy około 37,5 cm, a rękojeść około 15,5 cm. Głownia szerokości 3,5 cm ma przekrój sześcioboczny, z delikatnie zarysowanymi rowkami biegnącymi wzdłuż krawędzi. Zdaniem P. Łuczkiewicza miałaby to być broń wykonana na wzór mieczy typu II wg zaproponowanej przez niego typologii, który odpowiada typowi II wg Kostrzewskiego (Łuczkiewicz 2006, 31, 53, 55; Ryc. 1, 1a). Należy jednak zauważyć, że miecze zaliczone przez Kostrzewskiego do typu II mają długie, często przekraczające 90 cm długości i szerokie (do 6 cm) głownie o zaokrąglonym sztychu i krótkie trzpienie do rękojeści (Kostrzewski 1919, 85, 86; Ryc. 65). Jako miecze „niewiele dłuższe" od egzemplarza z Rumi, gr. 67, P. Łuczkiewicz wymienia m.in. okazy z Podwieska, gr. 103 (63 cm) i gr. 79 (być może znal. luźne), którego zachowane fragmenty mierzą łącznie 65 cm, a także z Rządza, gr. 4/10.10.1887 (70–75 cm) i Chełmna, gr. 60 (82 cm), przy czym wspomniane analogie zostały przez niego zaliczone do różnych typów (Łuczkiewicz 2006, 55). Najbliższymi znanymi mi analogiami do okazu z Rumi, gr. 67, są znaleziska z Rudston, East Yorkshire w Anglii, gr. 153 i 154. Fragmentarycznie zachowana broń z grobu 153 mierzy zaledwie 30 cm długości i została określona jako sztylet, natomiast mieczyk z grobu 154 miał 45 cm długości (Stead 1991, 70, 71, 206; Ryc. 112:1). Nieco dłuższy miecz znaleziono w miejscowości Lisnacrogher, Co. Antrim, w Irlandii (Raftery 1983, Ryc. 101:239; 104:239; 1983a, 88; 1994, 141, 142; Ryc. 82:c). Wspomniany okaz mierzy zaledwie 50,4 cm i posiada długi, trójkątny sztych. B. Raftery sądził, że tego rodzaju broń wyrabiano z przeznaczeniem do walki w zwarciu, lecz, moim zdaniem, szczegóły widoczne na rysunku pozwalają przypuszczać, że miecz z Lisnacrogher to broń złamana, a następnie przysposobiona do użytku. Może o tym świadczyć przebieg struzin i krawędzi tnących. Długie, nieprzerabiane miecze posiadają struziny wypłycające się przy sztychu, natomiast w przypadku okazu

[66] Obecnie Biały Dwór, część wsi Brachlewo, woj. pomorskie. Nazwa „Bystrzec" jest powszechnie używana we współczesnej literaturze archeologicznej.

[67] Należy zaznaczyć, że nie wszyscy współcześni rzemieślnicy-praktycy trudniący się wykonywaniem mieczy, z którymi miałem okazję rozmawiać, potwierdzają tę hipotezę.

z Lisnacrogher prostopadłe względem siebie struziny biegną aż do zwężających się u sztychu krawędzi tnących. Brak wypłycenia struziny i zwężające się krawędzie tnące świadczą o próbach przysposobienia broni mimo złamanej głowni. Kolejną analogią mógłby być cisowy model miecza pochodzący z miejscowości Ballykilmurry, Co. Wicklow (Raftery 1983, Ryc. 101:253; 1983a, 93). B. Raftery określa to znalezisko, mierzące zaledwie 51 cm długości jako *full-sized* (…) *replica of metal sword* (Raftery 1983a, 93), lecz odcinek rękojeści między jelcem a głowicą wynosi zaledwie ok. 6 cm, a zatem wyraźnie mniej niż w przypadku żelaznych mieczy, w tym nawet okazów z krótką, antropoidalną rękojeścią. Omawiany drewniany przedmiot, być może będący zabawką, nie może zatem stanowić dowodu na powszechne stosowanie krótkich mieczy. Trudno określić, czy miecz z Rumi jest egzemplarzem przerabianym po złamaniu. Z jednej strony, jego kształt i proporcje są optymalnym wyborem przy naprawie złamanej głowni. Wykonanie długiego, ostrego sztychu umożliwiającego zadawanie pchnięć jest najbardziej logicznym rozwiązaniem, ponieważ w przypadku tak krótkiej głowni funkcja sieczna zostaje zredukowana do minimum. Długi, zakończony profilowaną nasadką trzpień do rękojeści (15,5 cm) i wąska, sześcioboczna głownia sugerują, że pierwotnie miecz z Rumi, gr. 67, mógł być zbliżony do okazu z Kamieńczyka, gr. 301, który posiada trzpień długości 17 cm, również zakończony profilowanym guzkiem, oraz sześcioboczną głownię szerokości 3,5 cm. Dzwonowaty jelec jest wykonany starannie i nie różni się od jelców mieczy importowanych. Z drugiej strony, głownia miecza z Rumi jest zdobiona dwoma cienkimi liniami biegnącymi wzdłuż krawędzi i zbiegającymi się u sztychu. Ich układ świadczy o tym, że zostały wykonane po ukształtowaniu sztychu, a zatem odmiennie niż w przypadku miecza z Lisnacrogher. O ile zatem broń z Rumi istotnie jest egzemplarzem przerabianym, to naprawa nie ograniczyła się tylko do uformowania wydłużonego sztychu, ale wykonano też wspomniane linie. Taki zabieg nie wymaga wysokich umiejętności, a podobne linie widnieją niekiedy na tylcach mieczy jednosiecznych. Być może wszechstronne badania metaloznawcze mogłyby dostarczyć dodatkowych danych[68], ale w obecnej chwili nie sposób określić jednoznacznie proweniencji miecza z Rumi, który może być naprawianym importem, ale może też w całości być dziełem lokalnego rzemieślnika. Obecność okuć pochwy wzorowanych na okuciach pochew mieczy jednosiecznych nie może być w żadnym wypadku przesłanką pomocną w określeniu pochodzenia miecza z Rumi, ponieważ niezależnie od jego proweniencji do noszenia krótkiego miecza należało wykonać odpowiadającą mu pochwę.

Według P. Łuczkiewicza, zdobienie głowni za pomocą wytrawiania lub puncowania miałoby być przesłanką wskazującą na lokalne pochodzenie większości tak ornamentowanych mieczy. Jestem zdania, że pogląd ten jest nieuzasadniony, zwłaszcza że sam autor wymienia liczne przykłady analogicznie zdobionych mieczy z terenów zajętych przez kulturę lateńską (Łuczkiewicz 2006, 57). Trudno też zgodzić z niektórymi innymi opiniami wspomnianego badacza odnośnie do proweniencji bądź datowania konkretnych znalezisk z ziem polskich. Wbrew osądowi P. Łuczkiewicza uważam miecz pochodzący z *przypuszczalnego grobu ciałopalnego z Ryłowic*[69] (Łuczkiewicz 2006, 44, 45) za zabytek kultury przeworskiej, najpewniej z młodszego okresu przedrzymskiego. P. Łuczkiewicz w monografii uzbrojenia używanego na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim wycofał się ze swoich wcześniejszych ustaleń i uznał omawiany miecz za znalezisko znacznie starsze niż powstanie kultury przeworskiej i oksywskiej (Łuczkiewicz 1997a, 184; 2006, 44, 45). Dla P. Łuczkiewicza kluczową przesłanką ku przesunięciu datowania miecza *z Ryłowic* miał być przekrój jego głowni, *z wciętą częścią środkową, gdzie biegną trzy wąskie pręgi tworzące delikatne żeberko,* co miało odpowiadać mieczowi z Visegrád, kom. Pest (Węgry), datowanemu na koniec V i początek IV w. przed Chr. (Rapin, Szabó 1998; Łuczkiewicz 2006, 44, 45). Omawiany miecz ze zbiorów PMA byłby

[68] Część zabytków z Rumi była poddana badaniom metaloznawczym przez J. Piaskowskiego, (Piaskowski 1983), ale ich metodologia, a zatem i wyniki oraz interpretacja danych budziły szereg wątpliwości (por. rozdział VII.1.).

[69] P. Łuczkiewicz nie wyjaśnia, na jakiej podstawie sprecyzował pochodzenie omawianego miecza. W publikacji źródłowej stwierdzono jednoznacznie, że lokalizacja tego zabytku, znalezionego na terenie byłego Królestwa Polskiego i przechowywanego w PMA, nie może być pewnie określona, możliwe jednak, że pochodzi on z miejscowości Ryłowice lub Brzeziny (Antoniewiczowa 1925a, 34). Zdaniem R. Jakimowicza można całkowicie wykluczyć, by ten miecz pochodził z Ryłowic (Jakimowicz 1925a, 304). Nie wiadomo też, dlaczego P. Łuczkiewicz wątpi w sepulkralny kontekst znalezienia omawianego miecza, skoro nosi on ślady typowe dla ciałopalnego obrządku pogrzebowego połączonego z rytualnym gięciem broni.

zatem znaleziskiem o fundamentalnym znaczeniu, poświadczałby bowiem występowanie w dorzeczu środkowej Wisły materiałów odpowiadających pochówkom kultury celtyckiej z przełomu faz LT A i LT B. Dodajmy, że obserwujemy tu pewną niespójność w poglądach P. Łuczkiewicza, ponieważ w katalogowej części jego pracy omawiane znalezisko *z Ryłowic* jest datowane na fazę *LT C1?* (Łuczkiewicz 2006, 316). Niestety, nie wyjaśniono, w jaki sposób przywołana analogia węgierskiego miecza datowanego na przełom faz LT A i LT B (Rapin, Szabó 1998, 484–487) pozwoliła określić chronologię miecza z ziem polskich. Zauważmy ponadto, że miecz wyłowiony z Dunaju w Visegrád istotnie posiada trzy równoległe rowki biegnące w podłużnej osi broni (Rapin, Szabó 1998, 477–480; Ryc. 1a, d), jednak cechy tej nie znajdziemy na głowni broni z nieznanej miejscowości w byłym Królestwie Polskim. Z opisu i rysunku J. Antoniewiczowej wynika jednoznacznie, że posiadała ona żeberko obustronnie podkreślone wąskimi struzinami-rowkami, a wzdłuż grani samego żeberka biegł trzeci, delikatnie zarysowany rowek. Opisany przekrój znajduje analogię wśród znalezisk z końca młodszego okresu przedrzymskiego. Mam tu na myśli miecz ze stemplem ALLIVS PA z Wesółek, gr. 20. Przypomnijmy, że omawiany miecz z nieznanej miejscowości został znaleziony wraz z fragmentami pochwy, której przednia ścianka była wykonana ze stopu miedzi, podczas gdy tylna była żelazna (Antoniewiczowa 1926, 34–36; Rosen-Przeworska 1948, 232, 233). Taka konstrukcja jest spotykana w zespołach datowanych na fazę LT D, m.in. na pochwach typu IX (m.in. Lemany, gr. 48, Piotrków Kujawski, gr. 25, Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 261). Szerokość głowni miecza z nieznanej miejscowości w byłym Królestwie Polskim wynosi 4 cm, co mieści się w zakresie zmienności okazów stanowiących komplety wraz z wymienionymi pochwami. Miecz z Wesółek, gr. 20, ma ok. 4 cm szerokości, okaz z Piotrkowa Kujawskiego 3,4 cm, a egzemplarz z grobu 261 z Pruszcza Gdańskiego mierzy 3,8 cm. Okaz ze stanowiska w Pikulach, również będący importem lateńskim, ma 3,9 cm szerokości. W świetle powyższych argumentów uznaję miecz z nieznanej miejscowości (być może z Brzezin) za zabytek kultury przeworskiej. Przytoczone analogie wskazują, że pochodzi on najpewniej z końca młodszego okresu przedrzymskiego, a stan zachowania świadczy, że pochodzi on z grobu. Jakkolwiek sam miecz znajduje analogie w broni o koneksjach rzymskich, to obecność bimetalicznej pochwy przemawia za celtycką proweniencją omawianego zestawu.

Podtrzymuję też wyrażone poprzednio przekonanie, że stan zachowania miecza z Płocka nie pozwala na łączenie go z młodszym okresem przedrzymskim bądź z kulturą lateńską (Bochnak 2005, 155, 241). Przekonuje mnie tu opinia odkrywcy miecza, W. Szafrańskiego, który stwierdził, że znaleziony w płockiej kolegiacie przedmiot (*notabene* obecnie przypuszczalnie niezachowany) był tak skorodowany, że nie można było stwierdzić, czy jest to broń jedno- czy dwusieczna (Szafrański 1980, 40, 41; Ryc. 33). W celtycką proweniencję omawianego zabytku wątpił już J. Kostrzewski, pisząc, że *nie ma chyba ani z okresem późnolateńskim, ani z Celtami nic wspólnego* (Kostrzewski 1967, 271). Odmienne podejście prezentuje P. Łuczkiewicz, zdaniem którego *Miecz z Płocka poprzez lekko dzwonowate ukształtowanie przejścia trzpienia rękojeści w głownię zbliża się do typu II. Z klasycznego spektrum broni przeworskiej wyklucza go jednak niewielka długość (ok. 40 cm) oraz wydłużony sztych, pojawiający się po okresie środkowolateńskim* […] *ponownie dopiero na przełomie okresu lateńskiego i rzymskiego* (Łuczkiewicz 2006, 46). Dodajmy, że w innych publikacjach P. Łuczkiewicz datował omawiany miecz na fazę *LT II* bądź *LT B2-LT C1?*, określał jego przekrój jako *prawdopodobnie soczewkowaty*, szacował długość na *38 cm* oraz wskazywał analogie znaleziska płockiego do materiałów z bagiennego stanowiska w Oberdorla (Łuczkiewicz 1997a, 183, 184, 203; 2000, 359, 421; 2007, 211, 212, 222).

Z listy mieczy łączonych z kulturą przeworską należy też przypuszczalnie skreślić okaz znaleziony w okolicach Bydgoszczy (Kaczmarek 2012). Jak wynika z publikacji, omawiany egzemplarz posiada płaską głownię, a przejście głowni w trzpień do rękojeści uformowano w sposób typowy dla okazów z końca LT B i początków LT C. Najprawdopodobniej znalezisko to należy datować na okres poprzedzający formowanie się kultury przeworskiej[70].

II.3.8. Groty broni drzewcowej

W odróżnieniu od mieczy dwusiecznych, groty broni drzewcowej spotykane w kulturze przeworskiej i oksywskiej to niemal wyłącznie wyroby lo-

[70] Nie znam tego okazu z autopsji, a wyrażona tu opinia bazuje jedynie na danych z publikacji.

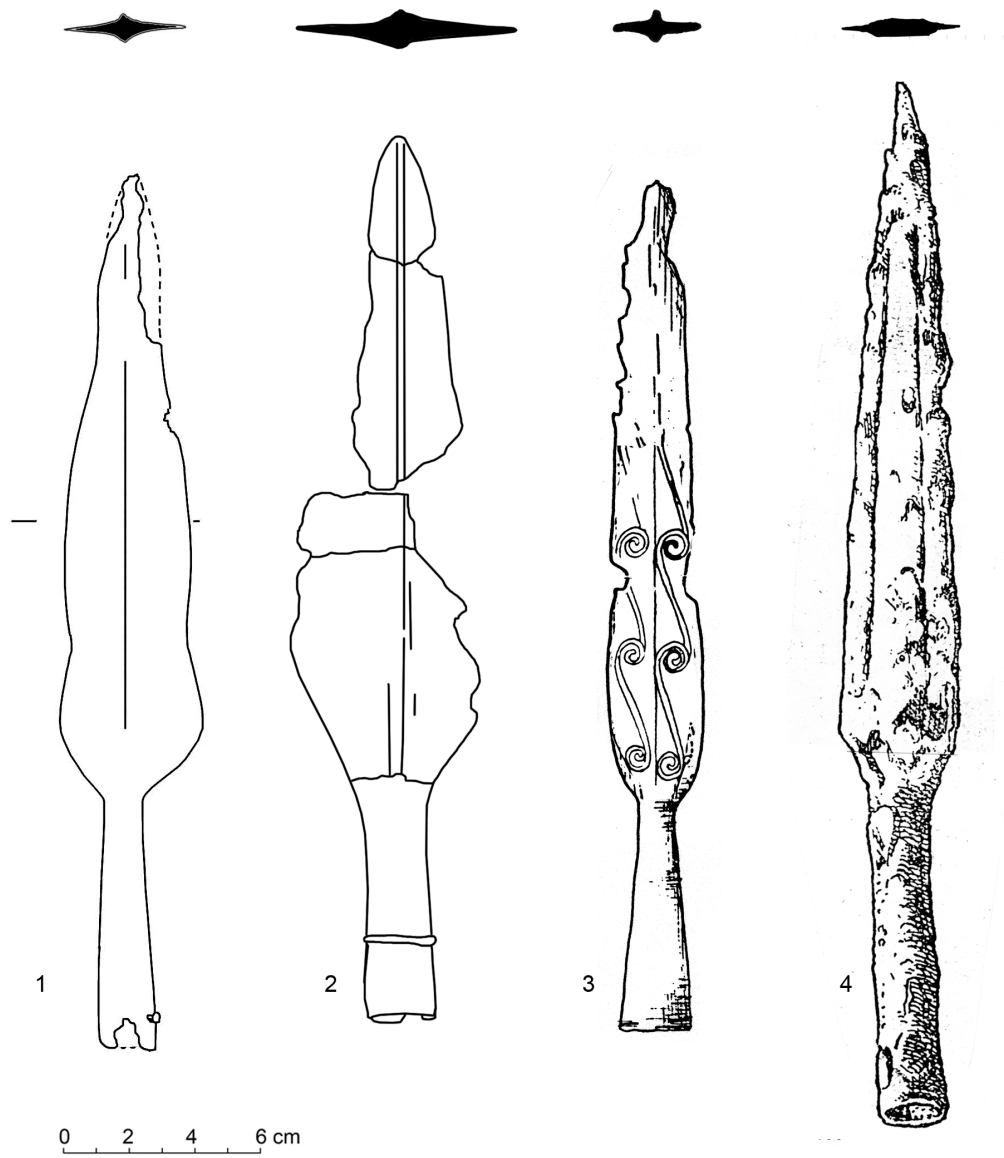

Ryc. 54. Importowane groty w kulturze przeworskiej. 1 – Dobrzankowo, znal. luźne; 2 – Ciecierzyn, gr. 42; 3 – Lemany, gr. 53; Bodzanowo, gr. 2. 1 wg Okulicz 1971; 2 wg Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997; 3 wg Jankowska, Niewęgłowski, Sochacki 1975 z modyfikacjami; 4 wg Zielonka 1958.

Abb. 54. Importierten Lanzenspitzen in der Przeworsk-Kultur. 1 – Dobrzankowo, Einzelfund; 2 – Ciecierzyn, Gr. 42; 3 – Lemany, Gr. 53; Bodzanowo, Gr. 2. 1 nach Okulicz 1971; 2 wg nach Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997; 3 nach Jankowska, Niewęgłowski, Sochacki 1975 mit Modifikationen; 4 nach Zielonka 1958.

kalne. Są to przedmioty stosunkowo proste do wykonania, a znaczna różnorodność typów przy małej powtarzalności poszczególnych form wskazuje na istnienie wielu ośrodków produkcji. Groty stanowią najliczniejszą kategorię militariów w młodszym okresie przedrzymskim, zarówno w kulturze przeworskiej, jak i w oksywskiej. Ich dominująca rola w uzbrojeniu używanym na ziemiach polskich nie zmienia się u progu okresu wpływów rzymskich, co dowodzi, że zmiany polityczne w Europie nie wpłynęły na ich produkcję, inaczej niż miało to miejsce w przypadku mieczy dwusiecznych. Należy jednak zauważyć, że musimy liczyć się z obecnością uzbrojonych przedstawicieli kultury lateńskiej na ziemiach polskich. Wszystkie znane mi analogie historyczne i etnograficzne wskazują, że karawany kupców musiały być ochraniane przez zbrojnych, a trudno przypuszczać, by w skład eskorty wchodzili wyłącznie przedstawiciele ludów miejscowych. Ponieważ broń drzewcowa stanowiła podstawę uzbrojenia również w świecie celtyckim, na ziemie polskie musiały trafiać pojedyncze włócznie typowe dla kultury lateńskiej. Uzbrojenie tego typu nie zawsze odróżnia się od włóczni wykonywanych

przez miejscowych kowali i tylko w pojedynczych przypadkach możemy przypuszczać, że dany zabytek pochodzi z kultury lateńskiej. J. Kostrzewski domniemywał, że importem celtyckim może być szeroki grot z Bartodziejów, gr. 7 (Kostrzewski 1970, 148). Lateńska proweniencja wspomnianego grotu jest prawdopodobna, ale też nie sposób zweryfikować to przypuszczenie. Jako importy możemy określić około pięć grotów pochodzących z terenów kultury przeworskiej i być może jeden egzemplarz z zespołu kultury oksywskiej. Problematyka importowanych grotów w kulturze przeworskiej została nakreślona w pracy poświęconej militariom z młodszego okresu przedrzymskiego oraz częściowo w szkicu o roli kultury puchowskiej i grupy tynieckiej w napływie broni z południa i w tym miejscu jedynie przypomnę główne ustalenia (Bochnak 2004a, 270–272; Ryc. 3; 2005, 160).

Uczeni badający kultury środkowoeuropejskiego *Barbaricum* i ich powiązania ze światem celtyckim są zgodni, że genezę zwyczaju wycinania krawędzi grotów należy wiązać z oddziaływaniem kręgu lateńskiego (Jahn 1916, 60–77; Kostrzewski 1919, 117–124; Marciniak 1957, 148; Wołągiewiczowie 1963, 29; Woźniak 1970, 160). Wyraźna koncentracja grotów z wycinanym liściem zaznacza się w Europie Zachodniej, gdzie zabytki tego typu występują w zespołach celtyckich datowanych od fazy LT C do LT D1. Badacze zwracają uwagę, że znaleziska grotów z wycinanym liściem są bardzo rzadkie na terenach południowych i we wschodniej Celtyce (Harmand 1970, 87; Gleirscher 1996, 234, 235; Ryc. 5:3; Guillaumet 2000, 168). Zjawisko to może mieć związek z przemianami obrządku pogrzebowego kultury lateńskiej i zanikiem grobów, poczynając od fazy LT C2. Duża seria okazów z wycinanym liściem (w tym również zabytków zdobionych ornamentem wytrawianym) pochodzi z Alise-Ste-Reine (Sievers 2001, 156, 157; Sievers et coll. 2001, 225; Tabl. 57), jakkolwiek w tym przypadku należy liczyć się z obecnością wojowników germańskich pod wodzą Ariowista i nie można tych znalezisk łączyć z kulturą lateńską (Jahn 1916, 78). Zdaniem S. Sievers, obecność ornamentu wytrawianego, spotykanego na nadspodziewanie wielu wycinanych grotach, również nie może być uznana za wyznacznik kulturowy (Sievers 2001, 157–159). Opinia ta koresponduje ze stanowiskiem P. Łuczkiewicza (Łuczkiewicz 2002). Znaleziska grotów o asymetrycznie wycinanym liściu znane z ziem polskich są datowane przede wszystkim na fazę A3 (co *notabene* dobrze odpowiada czasom wojny galijskiej), zatem na okres, kiedy w kulturze celtyckiej jest znanych bardzo mało grobów z bronią. Niewykluczone, że w omawianej grupie zabytków znajduje się pewna liczba importów, jednak nie jest możliwa ich identyfikacja.

Być może nieliczne w kulturze przeworskiej okazy grotów o symetrycznie wycinanym liściu są importami z terenów kultury lateńskiej (Lista VIII.). Obecnie znamy dwa takie zabytki; datowany na fazę A2 egzemplarz z Ciecierzyna, gr. 42 (**Ryc. 54:2**), oraz znaleziony luźno okaz z Dobrzankowa (**Ryc. 54:1**) (Okulicz 1971, 159; Ryc. 47d; Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 17; Tabl. XLIX:1). Grot z Ciecierzyna jest zachowany we fragmentach, jednak podczas oględzin w roku 2000 stwierdziłem, że zaproponowana przez autorów publikacji rekonstrukcja jest wiarygodna i we właściwy sposób oddaje symetryczne wcięcie krawędzi (por. Łuczkiewicz 2006, 142). Elementem mniej pewnym pozostaje natomiast długość grotu, a zatem i jego proporcje. Zabytek ten pochodzi z grobu z importowanym mieczem w pochwie i częściami pasa. Groty o liściu zdobionym wycięciami symetrycznymi występują powszechnie wśród militariów wyłowionych z Saony (Guillaumet 1990, 85, 86, Ryc. 74; 2000, 167, 168, Ryc. 3:2). Na położonych bardziej na wschód terenach Celtyki groty wycinane stanowią rzadkość (Harmand 1970, 87). Jeden okaz znaleziono w Manchingu (Jahn 1916, 32, 34; Ryc. 27), inny, stosunkowo wczesny, pochodzi z miejscowości Aka, kóm. Veszprém, na Węgrzech, gdzie znaleziono go w grobie wraz z mieczem i pasem łańcuchowym (Hunyady 1942, Tabl. XV:2; 1944, 120). Kolejne dwa groty z symetrycznie wycinanymi liśćmi, datowane na okres późnolateński, znane są z miejscowości Gracarca w austriackiej Karyntii (Gleirscher 1996, 234, 235, Ryc. 5:3). Występowanie grotów o symetrycznie wycinanych liściach jest potwierdzone jeszcze w fazie LT D2. Może o tym świadczyć seria znalezisk z Alise-Ste-Reine we Francji oraz z Port w Szwajcarii (Sievers 2001, 156; Sievers et coll. 2001, 221; Tabl. 55, 56).

Niespotykany na grotach z ziem polskich ornament wolutowy zdobiący liść grotu z Leman, z datowanego na fazę A3 grobu nr 53 (**Ryc. 54:3**) może być przesłanką do uznania tego zabytku za import (Bochnak 2004a, 240; Ryc. 3:1 z błędnym numerem grobu). Nie potrafię wskazać ścisłej analogii do znaleziska z Leman, ale niemal identyczne zdobienie, będące nawiązaniem do stylistyki kultur klasycznych, odnajdujemy na brązowej pochwie

sztyletu ze Šmarjety w Słowenii (Stare 1973, 24; T. 6:4). Dodajmy, że ornament wolutowy nie stanowi motywu zdobniczego stosowanego przez ludność kultury przeworskiej bądź oksywskiej, co może być przesłanką wskazującą na obcą proweniencję omawianego grotu.

Listę importowanych grotów w kulturze przeworskiej zamyka okaz z Bodzanowa, gr. 2 (**Ryc. 54:4**). Wspomniany okaz posiada charakterystycznie ukształtowany liść o soczewkowatym przekroju, z dwoma wyraźnie zarysowanymi rowkami lub raczej zagłębieniami biegnącymi symetrycznie do osi broni po obu jego stronach (Zielonka 1958, 349, Ryc. 35c). Takie groty nie znajdują analogii wśród militariów środkowoeuropejskiego *Barbaricum* ani też prawdopodobnie w uzbrojeniu ludów celtyckich zamieszkujących Europę Środkową. Są spotykane na Bałkanach, m.in. w Belgradzie-Rospi Čuprija, gr. 30, w Ada Huja i w Župakovacu (Łuczkiewicz 1998, 253; Ryc. 1:2–4; 2:1, 2). Okazy bardzo podobne do egzemplarza z Bodzanowa odkryto też w miejscowości Gruia w Rumunii (Sîrbu, Rustoiu, Crăciunescu 1999, 219, 229; Ryc. 5:3, 4) oraz na nekropoli w Belgradzie-Karaburmie (Jugosławia). W Karaburmie omawiane groty wystąpiły w grobach nr 11, 28, 97 i 137 (Todorović 1972, 13, 14, 18, 19, 32, 36, 37; Tabl. III:3; XI: 3, 4; XXX:4; XXXVI:8, 9). Z uwagi na podobieństwo do wymienionych grotów z Półwyspu Bałkańskiego uznałem zabytek z Bodzanowa, gr. 2 za import, uzupełniając tym samym uwagi P. Łuczkiewicza, który początkowo pominął ten zabytek w pracy poświęconej znaleziskom „bałkańskiej" broni na ziemiach polskich (Łuczkiewicz 1998; Bochnak 2004a, 271, 272; 2005, 160). W pracy poświęconej uzbrojeniu na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim znalezisko z Bodzanowa ma status importu i jest jednym z dwóch zabytków, które P. Łuczkiewicz określił jako groty obcej proweniencji (Łuczkiewicz 2006, 216, 217). Drugim importem, zdaniem wspomnianego uczonego, miałaby być *miniatura rzymskiego plium* ze Stupska, gr. 6 (Łuczkiewicz 2006, 216). Moim zdaniem, wspomniany przedmiot to najprawdopodobniej rodzaj szydła lub innego podobnego narzędzia i brak jest przesłanek, by miał on pochodzić ze środowiska innego niż kultura przeworska.

Trudno określić proweniencję grotu z Garwolina, pow. garwoliński, gr. 33, który znajduje bliską analogię w znalezisku z miejscowości Gracarca w Karyntii (Niewęgłowski 1991, 31, 32; Łuczkiewicz 2002, 25, Ryc. 11:1, 2). Nieco zbliżony jest też egzemplarz z Pruszcza Gdańskiego, stan. 7, gr. 286 (Łuczkiewicz 2006, 118; Ryc. 40:6). Liście wymienionych grotów są pokryte wytrawianym ornamentem czworokątów i kółek, a takie zdobienie odbiega od motywów stosowanych przez ludność zamieszkującą ziemie polskie w młodszym okresie przedrzymskim. Podobne zdobienie nie jest też zasadniczo spotykane w kręgu lateńskim, bo wzmiankowany wyżej grot z Karyntii jest jedynym znanym mi zabytkiem z takim ornamentem.

II.3.9. Toporek halabardowaty

Jedyny na ziemiach polskich toporek halabardowaty pochodzi z Ciecierzyna, gr. 20 (Lista IX; **Ryc. 55:1**). Jest to broń o wachlarzowato rozszerzającym się ostrzu, i masywnym obuchu z plastycznym grzebykiem (Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 13). W skład wyposażenia gr. 20 wchodziła ponadto ceramika, fragment nożyc, żelazny pierścień, brązowe okucia rogu do picia typu A1 wg J. Andrzejowskiego oraz fragmenty zapinki, przypuszczalnie typu M wg J. Kostrzewskiego. Chronologię zespołu określono na fazę A3 młodszego okresu przedrzymskiego. Wyposażenie nawiązuje do zestawu 1c inwentarzy grobów kultury przeworskiej wg K. Czarneckiej. Groby tego typu pojawiają się w młodszym okresie przedrzymskim, a zanikają w młodszym okresie wpływów rzymskich (Czarnecka 1990, 63, 64). Omawiany zabytek był przedmiotem odrębnej publikacji, która w znacznej części zachowała aktualność, jednak w ciągu ostatnich dziesięciu lat wzrosła liczba znalezisk tego typu broni (Bochnak 2003). Najnowszą syntezę ustaleń dotyczących toporków halabardowatych z terenów alpejskich zawdzięczamy L. Pernetowi (Pernet et al. 2006, 58, 60, 82).

Toporki halabardowate są charakterystyczne dla terenów alpejskich, występują w północnej Italii, Austrii i Szwajcarii. W świetle źródeł pisanych, toporki były używane przez Retów i mieszkańcow Alp Lepontyńskich. Obecnie znanych jest ponad 30 egzemplarzy toporów z wachlarzowato rozchylonym ostrzem, podobnych do okazu z Ciecierzyna (Nothdurfter 1975, 82–84, Lista 4; Ryc. 19; Fossati 1991, 51). Znaleziono je m.in. w grobie 161 na cmentarzysku San Bernardo w Ornavasso, reg. Piemonte i grobu 69 z nekropoli Persona w tej samej miejscowości oraz w Sanzeno (Bianchetti 1895, 185, 235, 236; Tab. V:6; Graue 1974, 240, 257; Tabl. 37:7, 68:4; Nothdurfter 1975, 82; Piana Agostinetti 1999, 456–469).

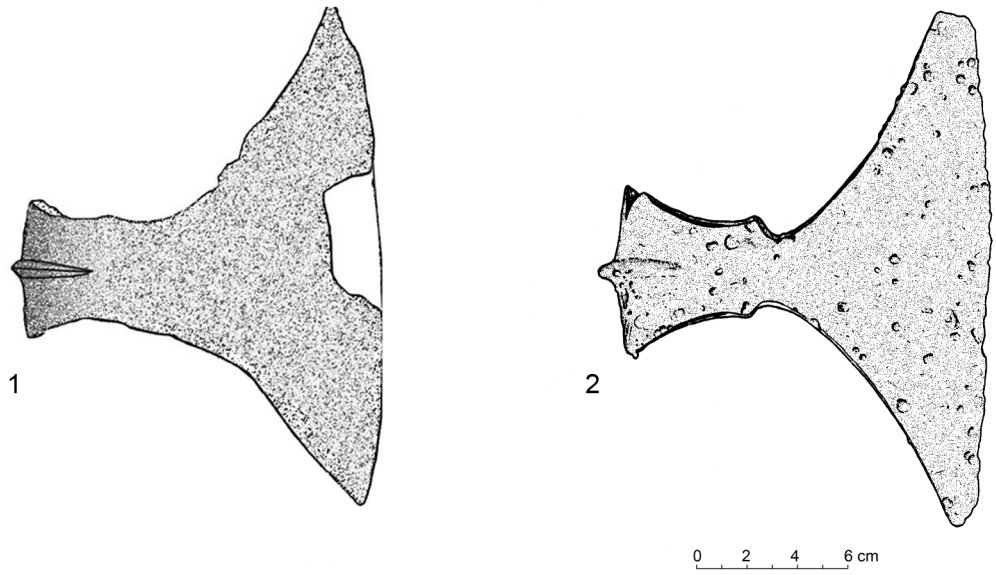

Ryc. 55. Toporki „wschodnioalpejskie" 1. Ciecierzyn, gr. 20; 2 – okolice przełęczy Septimerpass, Bivio, Szwajcaria. 1 wg Bochnak 2003a; 2 wg Rageth 2005.

Abb. 55. Ostalpine Äxte (Hellebardenäxte). 1. Ciecierzyn, Gr.20; 2 – die Umgebung des Septimerpasses, Bivio, Schweiz. 1 nach Bochnak 2003; 2 nach Rageth 2005.

Kolejne okazy pochodzą ze stanowisk w Bludenz (Vorarlberg) oraz Kundl, Pillehöhe i Wenns w austriackim Tyrolu (v. Merhart 1926, 76; Menghin 1974; Egg 2002; 969, 670; Ryc. 4; Leitner 2002, 852; 855; Ryc. 2:11; Tschurtschenthaler, Wein 2002, 656, 657; Ryc. 9:4). Toporki halabardowate znane są też ze Szwajcarii, m.in. z gr. 420 i 548 w Bellinzona, kant. Ticino, z Giubiasco, kant. Ticino, gr. 32, z Mells oraz z Weesen, kant. Sankt-Gallen (Drack, Schib 1958, 75; Berger 1974, 132, Ryc. 27:30; Nagy 1996, 33, 38; Tabl. 2:4). Listę tę uzupełniają nowe znaleziska z rejonu przełęczy Septimer (**Ryc. 55:2**) oraz Crap Ses-Schlucht, kant. Graubünden (Rageth 2005, 303, 309–311; Tab. 1; Ryc. 9:4; 12; Zanier 2009, 92, 93; Ryc. 4:1). Poza obszarem alpejskim toporki halabardowate są spotykane bardzo rzadko; prócz egzemplarza z ziem polskich znany jest tylko jeden okaz z północnej Francji, z Saint-Nicolas-les-Arras, dep. Pas de Calais, gr. 3 (Jacques, Prilaux eds. 2003, 44).

Źródła pisane jednoznacznie określają toporki jako broń (Horacy, *Carmina*, IV, 4, 17–20), jednakże E. Carlevaro i L. Pernet zwracają uwagę, że w społecznościach zamieszkujących obszary okołoalpejskie mogły one pełnić również rolę insygnium o symbolice związanej ze składaniem ofiar lub z funkcjami sądowniczymi (Carlevaro et al. 2006, 60). Odosobnione znalezisko toporka z ziem polskich ma wyjatkowy charakter. Niekiedy uważa się, że tego typu unikatowe przedmioty były specjalnymi darami, być może o charakterze dyplomatycznym. Pochówek z Ciecierzyna, gr. 20, jest wyposażony okazale, ale nie wyróżnia się wśród innych, współczesnych sobie zespołów grobowych. Moim zdaniem, nie sposób obecnie określić, jaki status miał właściciel wspomnianego toporka i w jakim charakterze omawiana broń trafiła na ziemie polskie.

II.3.10. Umba

W młodszym okresie przedrzymskim na ziemiach polskich używano dwóch podstawowych typów tarcz z metalowymi okuciami. Do pierwszego typu należy zaliczyć wzorowane na celtyckich tarcze wzmocnione pionowym żeberkiem i okute umbem taśmowatym (z otwartą kalotą), natomiast do drugiego należą tarcze o płaskiej płycie, okute umbem o zamkniętej, kolistej kalocie i kolistym lub prostokątnym brzegu. Opisane zróżnicowanie stanowi, w moim przekonaniu, podstawowe kryterium analizy typologicznej okuć tarcz. Umba o zamkniętej kalocie, stanowiące zdecydowaną większość wśród okuć tarcz typowych dla kultur młodszego okresu przedrzymskiego na ziemiach polskich, wywodzą się z lokalnej tradycji i nie będą uwzględnione w niniejszej pracy. Uwaga ta dotyczy również dwóch umb o zamkniętej kalocie i prostokątnym brzegu, pochodzących z Bartodziejów, gr. 7, i Wy-

mysłowa, gr. 290. Wbrew sugestiom niektórych badaczy (Jahn 1931, 56–59; 1937, 108–110; Pescheck 1939, 201, 202; Woźniak 1970, 161; Czerska 1970, 189; Bockius 1996, 144–150; Bockius, Łuczkiewicz 2004, 76–79; Łuczkiewicz 2004, 131; 2006, 205), a zgodnie z argumentacją J. Kleemanna, uważam, iż brak jest podstaw, by znaleziska te uznać za importy lateńskie bądź retyckie (Kleemann 2002; Bochnak 2006, 173–180).

II.3.10.1. Umba taśmowate

Charakterystyczne dla kręgu celtyckiego umba taśmowate są rzadko spotykane w inwentarzach zlatenizowanych kultur zajmujących dorzecze Wisły i Odry. W obecnej chwili z zespołów kultury przeworskiej znamy zaledwie dziewięć egzemplarzy umb taśmowatych, w większości przypadków zachowanych w stanie fragmentarycznym. Osiem[71] z nich pochodzi z ziem polskich (Lista X.1.; **Ryc. 56**), a jeden z położonego na lewym brzegu Odry cmentarzyska w Oderberg, Lkr. Barnim (Lewczuk 1997, 108; Tabl. XIII:2). Inwentarze kultury oksywskiej nie dostarczyły dotąd ani jednego okazu umba taśmowatego.

Historia studiów nad okuciami tarcz używanymi w Europie (ze szczególnym uwzględnieniem ziem polskich) w okresie dominacji celtyckiej została przedstawiona w innym miejscu (Bochnak 2005, 103–106), zatem w niniejszej pracy pozwalam sobie znacznie skrócić to zagadnienie. Nie można jednak pominąć badań M. Schönfeldera, który, opracowując materiały z bogatego grobu w Verna (dep. Isère, Francja), wskazał dwa typy późnolateńskich umb taśmowatych – typ Nierstein oraz Nîmes (Perrin, Schönfelder 2002, 80–85). Są to okazy o krótkich płytkach do nitów, ukształtowanych prostokątnie lub trapezowato. L. Pernet usystematyzował starsze ustalenia nad okuciami tarcz w kulturze celtyckiej, wyróżniając cztery grupy umb późnolateńskich: umba typu Mokronog, umba z długimi, prostokątnymi płytkami, umba z płytkami krótkimi (gdzie zaliczono typ Nierstein i typ Nîmes) oraz umba koliste, o zamkniętej kalocie, które reprezentują odrębną gałąź typochronologiczną (Pernet 2010, 109–112).

W pracy poświęconej militariom kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim wyróżniono dwa typy umb taśmowatych z ziem polskich. Znacznych rozmiarów okaz ze zniszczonego grobu z 1955 roku z Piotrkowa Kujawskiego zaliczono do typu A (**Ryc. 56:1**), natomiast pozostałe znaleziska zakwalifikowano do typu B, obejmującego niewielkie umba z czterema nitami usytuowanymi wzdłuż dłuższej osi symetrii (Bochnak 2005, 106, 108–111). Zaproponowany podział zachowuje aktualność. Umbo z Piotrkowa Kujawskiego wciąż pozostaje jedynym reprezentantem typu A, znajdując zarazem liczne analogie wśród celtyckich znalezisk z Europy Środkowej i Zachodniej, datowanych na fazę LT C2.

Omawiany okaz posiada owalną, obustronnie otwartą kalotę, zdobioną na krawędziach podwójnym, rytym rowkiem oraz proste skrzydełka z usytuowanymi symetrycznie dwoma nitami. Krawędzie skrzydełek nie zachowały się, zatem nie można wykluczyć, że pierwotnie były one dłuższe i zaopatrzone w dwie pary nitów. Wśród materiałów spoza terenu zajętego przez osadnictwo kultury przeworskiej występują duże egzemplarze zaopatrzone w jedną lub dwie pary nitów. Wśród okazów z jedną parą nitów najbliższe analogie wykazują umba zaliczone przez M. Domaradzkiego do typu IIIA (Domaradzki 1977, 61). Podobne do umba z Piotrkowa Kujawskiego egzemplarze z długimi skrzydełkami znaleziono m.in. w miejscowości Hart, Steiermark w Austrii, Szirmabesenyő, kom. Borsod-Abaúj-Zemplén i Perkáta na Węgrzech oraz Zvečka-Obrenovac w Serbii (Babeş 1993, 116). Bardzo podobne umbo, o kalocie zdobionej na krawędziach poczwórną linią, pochodzi z grobu 29 z nekropoli kultury Poienești-Lukaševka w Boroseşti, jud. Iaşi (Rumunia). Rumuński okaz ma wymiary 35,7 × 13,5–14,2 cm (skrzydełka są nieznacznie szersze od kaloty), a wartości te nie odbiegają wyraźnie od gabarytów umba z Piotrkowa Kujawskiego (Babeş 1993, 116; Tabl. 5e). Podobne okazy, lecz zaopatrzone w skrzydełka z dwiema parami nitów, odkryto m.in. na cmentarzysku w Giubiasco (kant. Ticino/Tessin, Szwajcaria) oraz na nekropoli leżącej pomiędzy miejscowościami Barbey i Misy-sur-Yonne, u ujścia rzeki Yonne do Sekwany (dep. Seine-et-Marne, Francja). Największa seria dużych umb ze skrzydełkami mocowanymi czterema nitami pochodzi z terenu Pikardii, z sanktuariów w Gournay-sur-Aronde oraz w Saint-Maur i Digeon

[71] Dokładny kształt i wymiary okazu z Jeszkowic nie są znane, zatem problem przynależności typologicznej tego zabytku pozostaje nierozwiązany. Jak wynika z opisu M. Jahna z umbem związane były trzy nity o płaskich główkach (Jahn 1931, 58, 60; Ryc. 60). Ponieważ liczba nitów mocujących umbo winna być parzysta (jedynym znanym mi wyjątkiem pozostaje wzmiankowane niżej umbo z wyspy Guernsey, stan. Le Catioroc), można przypuszczać, że również i ten okaz zaliczyć należy do grupy umb z czteremi nitami, jednak ich rozmieszczenie pozostaje nieznane.

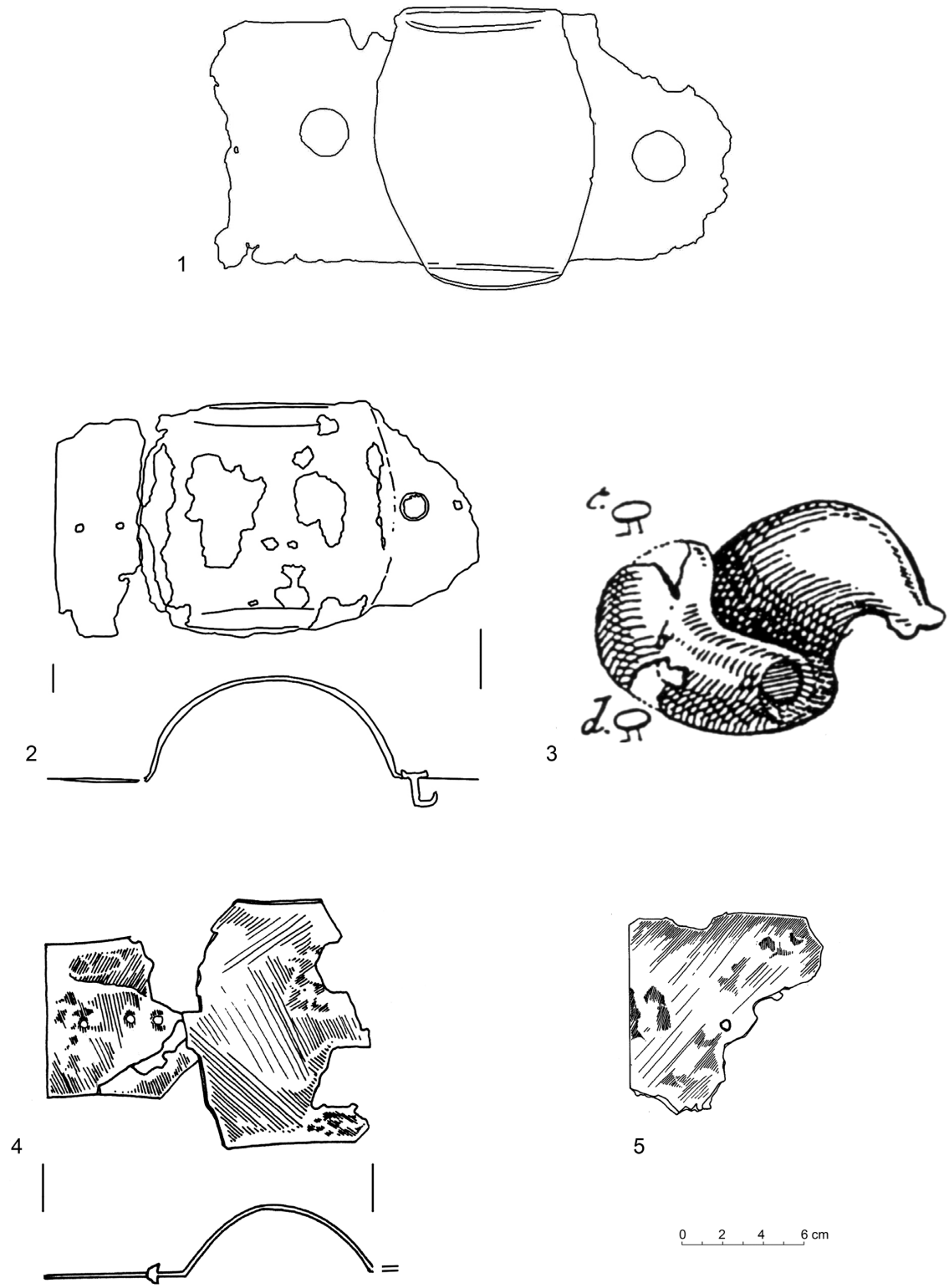

Ryc. 56. Importowane umba taśmowate w kulturze przeworskiej. 1 – Piotrków Kujawski, ze zniszczonego grobu; 2 – Ziemnice, gr. 1; 3 – Jeszkowice, grób; 4 – Żukowice, gr. 41; 5 – Żukowice, znal. luźne. 1 wg Bochnak 2005; 2 wg Łuczkiewicz 2000; 3 wg Jahn 1931; 4, 5 rys. T. Demidziuk.

Abb. 56. Bandschildbuckel- Importe in der Przeworsk- Kultur. 1 – Piotrków Kujawski, ze zniszczonego grobu; 2 – Ziemnice, Gr. 1; 3 – Jeszkowice, Grab; 4 – Żukowice, Gr. 41; 5 – Żukowice, Einzelfund. 1 nach Bochnak 2005; 2 nach Łuczkiewicz 2000; 3 nach Jahn 1931; 4, 5 zeichn. T. Demidziuk.

(Brunaux, Rapin 1988, 72, 78). Chronologię wszystkich wspomnianych znalezisk określono na fazę LT C2 i przypuszczalnie tak też należy datować umbo z Piotrkowa Kujawskiego, niezależnie od liczby mocujących je pierwotnie nitów (Bochnak 2005, 109).

Pierwsze lata XXI w. przyniosły nowe dane na temat umb typu B. Listę tych niedużych okuć z czterema nitami umieszczonymi na jednej linii (Bochnak 2005, 109–111, 223) uzupełnia odkrycie z Legionowa, gr. 47 (Orliński 2011, 9, 10; Fot. 1) oraz wzmianki w literaturze dotyczące znalezisk z Żukowic (Łuczkiewicz 2006, 207, 328). Umbo z Legionowa mierzyło ok. 21,8 cm długości i 7,7 cm szerokości, a krawędzie kaloty zostały lekko pogrubione. Prócz umba, w zespole znajdował się miecz w pochwie, żelazna kolista klamra do pasa zaopatrzona w skrzydełka, trzy żelazne kółka, grot o wycinanym faliście liściu, tok, nóż, cztery niewielkie nity oraz ceramika (Orliński 2011, 9, 10; Fot. 1). Zespół należy datować na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego, co zasadniczo odpowiada stadium LT D1. Śląskie cmentarzysko w Żukowicach dostarczyło trzech egzemplarzy umb taśmowatych[72]. Okaz z grobu 41 miał zdobione krawędzie kaloty i liczył ok. 24 cm długości i ok. 8 cm szerokości (**Ryc. 56:4**). W tym samym zespole, prócz ceramiki, znaleziono też miecz z pochwą o długiej zawieszce, cztery groty, dwa noże, nożyce typowe dla zespołów późnolateńskich na obszarach zachodnioceltyckich, fragmenty czterech zapinek, metalowe części skrzyneczki oraz około pięciu drobnych narzędzi, zapewne instrumentów chirurgicznych, a także małą osełkę, prawdopodobnie będącą uzupełnieniem wspomnianego zestawu przyrządów. Obecność nożyc oraz pochwy z długą zawieszką sugeruje datowanie całego zespołu na fazę A2. Kolejne, fragmentarycznie zachowane umbo pochodzi z grobu 54. Stan zachowania nie pozwala na oszacowanie jego pierwotnych wymiarów. Prócz umba, w zespole znajdował się miecz, dwa kółka, zapewne części pasa do miecza, dwa noże, brzytwa oraz fragmenty trzech zapinek i ceramika. Inwentarz pozwala na datowanie grobu na fazę A2. Trzecie umbo taśmowate z Żukowic to fragmentarycznie zachowany zabytek znaleziony luźno na cmentarzysku (**Ryc. 56:5**). P. Łuczkiewicz poddaje w wątpliwość prawidłowość identyfikacji części umba z Dzierzążni Nowej, gr. 132, i widzi w nich *najprawdopodobniej fragm. noża poprzecznego* (Łuczkiewicz 2006, 302, por. 207), jednak w omawianym zespole prócz skrzydełek zachowały się też inne fragmenty przedmiotu, który jednoznacznie należy określić jako pozostałości kaloty z pogrubioną krawędzią, podobne do okazu z Legionowa, gr. 47. W zespole znajdował się ponadto fragmentarycznie zachowany miecz oraz zapinka typu K, co pozwala datować opisywany zespół na fazę A2 (Łuczkiewicz 2006, 302). Omawiane okucia posiadają czytelne koneksje wśród znalezisk celtyckich z Europy Zachodniej i odpowiadają typowi Nierstein (**Ryc. 57**) (Perrin, Schönfelder 2002, 80–85). Umba typu Nierstein znaleziono na terenie Francji, we wzmiankowanym wyżej późnolateńskim grobie w Verna, w Ville-sur-Retourne, dep. Ardennes, gr. 9, w Sion, kant. Valais, stan. av. Du Petit-Chasseur, gr. 5 w Szwajcarii, oraz we Włoszech, w Oleggio, reg. Piemonte, gr. 53 (Curdy, Besse, Mariéthoz 1995, 176, 184; Ryc. 7:3; Spagnolo Garzoli [red.] 1999, 112, 114; Ryc. 95:3; Perrin, Schönfelder 2002, 80–85; Stead, Flouest, Rigby 2006, 85, 270, 273; Ryc. 122:16; Pernet 2010, 206, 207, 261; Tabl. 33:2; 241C:16). Zniszczone umbo z płytkami charakterystycznymi dla omawianego typu pochodzi z datowanego na fazę LT D1 grobu w Sainte Cécile, dep. Vaucluse (Pernet 2010, 218, 219; Tabl. 75A:3). Na wyspie Guernsey, stan. Le Catioroc, odkryto umbo nawiązujące do typu Nierstein, jednak charakteryzujące się nietypowym, asymetrycznym układem nitów; po jednej stronie znajdują się dwa nity, po drugiej jeden, przy czym omawiany zabytek nie nosi śladów uszkodzeń, napraw bądź przeróbek. Umbo z Guernsey jest datowane na fazę LT D (Cunliffe 1996, 94, 96; Ryc. 64:5). Największa koncentracja umb typu Nierstein zaznacza się w Niemczech, w dorzeczu Renu i Menu, ze stanowiskiem eponimicznym usytuowanym pośrodku tej strefy (Perrin, Schönfelder 2002, 80–85). Wiele okazów posiada pogrubione krawędzie kaloty (Polenz 1971, 48), co stanowi dodatkowy wspólny element łączący umbo z Dzierzążni Nowej, gr. 132, z omawianą grupą. Niewielkie umba ze skrzydełkami zaopatrzonymi w cztery nity znaleziono w datowanych na fazę LT C2 zespołach z Gross-Gerau, Lkr. *loco*, z grobu 8 w Obernau, Lkr. Altenkirchen, z grobów 3/1928, 5/1928 w Wallertheim, Lkr. Alzey-Worms (być może również z grobu 34 z tego samego cmentarzyska) oraz zapewne z Hochheim. Młodszą pozycję chronologiczną zajmują podobne

[72] Dane wg informacji ustnych oraz archiwum K. Demidziuka z Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, skonfrontowane z kwerendą w Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Głogowie. Uprzejmie dziękuję K. Demidziukowi oraz Z. Hendlowi z Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Głogowie za cenną pomoc.

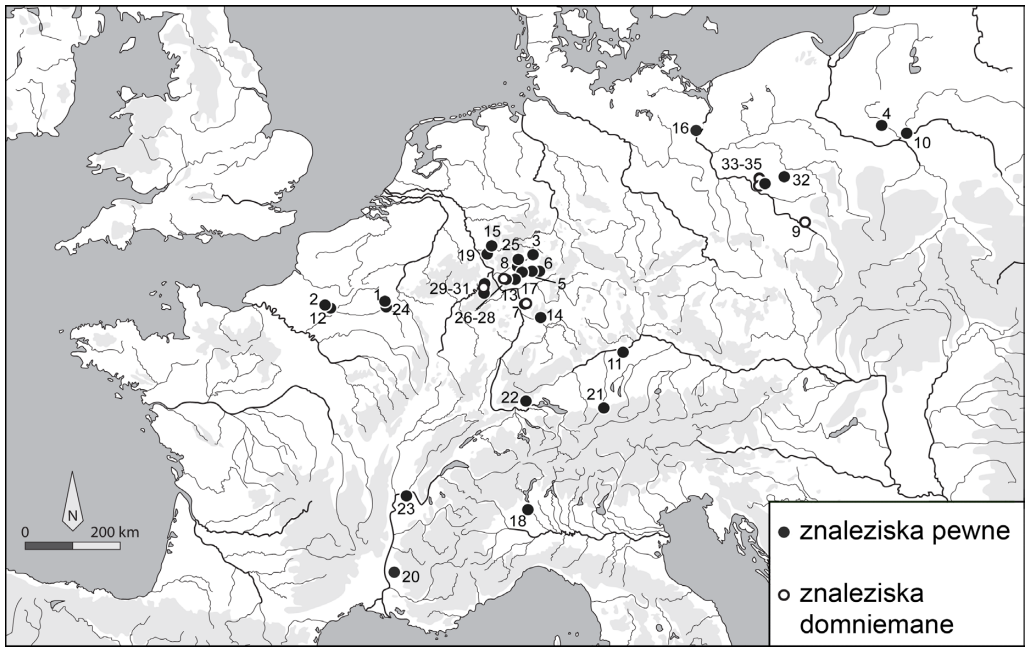

Ryc. 57. Rozprzestrzenienie umb typu Nierstein w Europie. 1 – Acy-Romance; 2 – Gournay-sur-Aronde; 3 – Bad-Nauheim; 4 – Dzierzążnia Nowa, gr.; 5 – Gross-Gerau, gr. 8; 6 – Hainburg/Klein-Krotzenburg; 7 – Heidelberg; 8 – Hochheim; 9 – Jeszkowice; 10 – Legionowo, gr. 47; 11 – Manching; 12 – Montmartin; 13 – Nierstein; 14 – Nordheim/Bruchhöche; 15 – Obernau; 16 – Oderberg; 17 – Offenbach-Bürgel; 18 – Oleggio, gr.; 19 – Plaidt/In der Keuzchen; 20 – Sainte Cécile; 21 – Schwangau; 22 – Thayngen; 23 – Verna; 24 – Ville-sur-Retourne; 25 – Wallau, 26 – Wallertheim, gr. 3/1928; 27 – Wallertheim, gr. 5/1928; 28 – Wallertheim, gr. 34; 29 – Wederath, gr. 1178; 30 – Wederath, gr. 1216; 31 – Wederath, gr. 1228; 32 – Ziemnice, gr. 1; 33 – Żukowice, gr. 41; 34 – Żukowice, gr. 54; 35 – Żukowice, znal. luźne.

Abb. 57. Verbreitung in Europa der Schildbuckel vom Typ Nierstein. 1 – Acy-Romance; 2 – Gournay-sur-Aronde; 3 – Bad-Nauheim; 4 – Dzierzążnia Nowa, Gr. 132; 5 – Gross-Gerau, Gr. 8; 6 – Hainburg/Klein-Krotzenburg; 7 – Heidelberg; 8 – Hochheim; 9 – Jeszkowice; 10 – Legionowo, Gr. 47; 11 – Manching; 12 – Montmartin; 13 – Nierstein; 14 – Nordheim/Bruchhöche; 15 – Obernau; 16 – Oderberg; 17 – Offenbach-Bürgel; 18 - Oleggio, Gr. 53; 19 – Plaidt/In der Keuzchen; 20 – Sainte Cécile; 21 – Schwangau; 22 – Thayngen; 23 – Verna; 24 – Ville-sur-Retourne; 25 – Wallau, 26 – Wallertheim, Gr. 3/1928; 27 – Wallertheim, Gr. 5/1928; 28 – Wallertheim, Gr. 34; 29 – Wederath, Gr. 1178; 30 – Wederath, Gr. 1216; 31 - Wederath, Gr. 1228; 32 – Ziemnice, Gr. 1; 33 – Żukowice, Gr. 41; 34 – Żukowice, Gr. 54; 35 – Żukowice, Einzelfund.

umba z grobu w Wallau, Main-Taunus Kreis oraz z grobu 1/1914 z Heidelberg, Stadtkreis *loco*, Offenbach-Bürgel oraz ewentualnie Hainburg/Klein-Krotzenburg, Lkr. Offenbach (Polenz 1971, 48–50, 94; Ryc. 29:12, 58). Z cmentarzyska w Wederath, Lkr. Bernkastel-Wittlich, znane są kolejne okazy taśmowatych umb z czterema nitami, stanowiące analogie do egzemplarzy znalezionych na ziemiach polskich. Na fazę LT D1 datowane są egzemplarze znalezione w grobach 1178 i 1216 w Wederath (Haffner 1978, Tabl. 297:1a, 1b, 309:5; 1989, 65; Ryc. 42; 1989; Ryc. h). Podobnie datowany jest zespół z grobu 1228, zawierający umbo nawiązujące swym kształtem do omawianych zabytków, lecz o wygiętych łukowato skrzydełkach (Haffner 1978, Tabl. 314: 3a, 3b). Najmłodsze zespoły z taśmowatymi umbami omawianego typu pochodzą z datowanych na fazę LT D1 zespołów z Nierstein, Lkr. Mainz-Bingen, gr. 1, z Offenbach-Bürgel (zespół z zapinką o konstrukcji późnolateńskiej), z Bad Nauheim, gr. 35, oraz z Offenbach-Bürgel, Stadtkreis Offenbach Am Main (Schönberger 1952; 87; Tabl. 8:42; Polenz 1971, 48–50, 94; Ryc. 29:12, 58; Oesterwind 1989, 108, 109; Ryc. 28:1). Przypuszczalnie podobnie należy datować okaz z Montmartin, dep. Oise, ob. 56 (Brunaux, Méniel 1997, 157, 158; Ryc. 141). Szczególny przypadek stanowi umbo ze Schwangau, Lkr. Ostallgäu (Maier 1985, 234, 237; Ryc. 5:5). Znalezisko to pochodzi z ofiarnego stanowiska datowanego na okres rzymski, ale bez wątpienia ma starszą chronologię. Liczne umba z terenu pomiędzy Renem i Menem posiadają wzmocnione krawędzie kaloty (Polenz 1971, 48), co stanowi dodatkowy wspólny element łączący umba z Legionowa, ob. 47, oraz z Dzierzążni Nowej, gr. 132, z omawianą grupą. Względnie późna

pozycja chronologiczna umb z terenu zachodnich Niemiec odpowiada zasadniczo datowaniu znalezisk z Legionowa, gr. 47, z Dzierząźni Nowej, gr. 132, i Żukowic, gr. 41 i 54. Analiza chronologii zespołów z umbami typu B wskazuje, że większość umb taśmowatych, uważanych dotychczas za jeden z wyznaczników fazy A1 kultury przeworskiej (Dąbrowska 1988, 55, 56; Łuczkiewicz 2000, 381), traci walor wyznacznika chronologicznego, ponieważ analogiczne znaleziska z terenu Niemiec i Francji przeważnie są datowane na fazę LT D1. Wyrażane wcześniej przypuszczenia o możliwym datowaniu niektórych egzemplarzy tych okuć na fazę A2 (Bochnak 2005, 110, 165) znalazły potwierdzenie.

Duże podobieństwo znalezisk z ziem polskich do okazów celtyckich pozwala przypuszczać, że taśmowate umba z dorzecza Wisły są importami. Większość egzemplarzy, które pochodzą z zespołów zwartych, współwystępowała z typowymi dla kultury lateńskiej mieczami, a niekiedy również i innymi importami celtyckimi. Na szczególną uwagę zasługuje w tym kontekście zespół z Żukowic, gr. 41, gdzie prócz zestawu uzbrojenia i pozostałości kasetki z precyzyjnymi narzędziami (medycznymi?) odkryto m.in. nożyce typowe dla zachodniej części kręgu celtyckiego. Znaleziska te stanowią dowód na kontakty ludności kultury przeworskiej ze społecznościami stosującymi zachodnioceltycki model uzbrojenia. Datowanie zespołów kultury lateńskiej oraz kultury przeworskiej zawierających analogiczne umba wskazuje, że relacje te miały miejsce zwłaszcza w fazie LT D1, tj. w okresie, który można synchronizować z fazą A2 młodszego okresu przedrzymskiego, jakkolwiek do sporadycznych kontaktów mogło dochodzić już w fazie LT C2. Trudno przypuszczać, że umba taśmowate sprowadzano specjalnie, by okuwać tarcze wykonywane na miejscu (wykonanie umba taśmowatego nie jest szczególnie trudnym zadaniem i przypuszczalnie nie sprawiały problemów lokalnym rzemieślnikom). Można zatem uznać, że umba trafiły jako integralna część tarcz. Tarcze celtyckie były rzadkością na ziemiach polskich, gdzie zdecydowanie dominowały osłony wzmacniane umbami kolistymi. Przypomnijmy, że na obszarach kultury przeworskiej odkryto zaledwie osiem umb taśmowatych, podczas gdy z tego samego terenu, z analogicznego okresu, znamy ponad dziesięciokrotnie więcej importowanych mieczy. Ta dysproporcja pozwala sądzić, że lokalne tarcze z umbami o zamkniętej kalocie w wystarczający sposób spełniały swoje zadanie i w tej dziedzinie nie było potrzeby przejmowania wzorców celtyckich. Należy zauważyć, że na ziemiach polskich obszar występowania umb taśmowatych pokrywa się zasadniczo ze strefą, w której spotykamy ceramikę celtycką. Ceramikę taką odkryto na Śląsku, na Mazowszu, m.in. w Dzierząźni Nowej, oraz na Kujawach (Woźniak 1970, 162, 163; Makiewicz 1973a; 1986, s. 28, 29; Dąbrowska 127–130; Mapa 15; 2008, 73–75). Według P. Łuczkiewicza, celtycka ceramika malowana znajdowała się w grobie 132, natomiast zdaniem T. Dąbrowskiej chodzi o ceramikę „siwą" z grobu 107 i 107a (Łuczkiewicz 2006, 302; Dąbrowska 1988, 129; 2008, 73, 74, 133). Na terenie kultury przeworskiej znakomita większość znalezisk ceramiki celtyckiej pochodzi z osad, co wskazuje na jej użytkowy charakter. Występowanie tego typu materiałów w kontekście osadowym jest cechą charakterystyczną dla rejonów penetrowanych przez przybyszów ze strefy oppidów i wskazuje na istnienie bliskich relacji między ludnością lokalną a przedstawicielami kultury lateńskiej.

Znaleziska umb typu B (typu Nierstein) z ziem polskich są zjawiskiem bardzo ciekawym. Należy zauważyć, że starsze formy umb taśmowatych, spotykane głównie w grobach kultury lateńskiej na Śląsku, odpowiadają formom używanym przez ludność tej kultury na sąsiednich terenach, przede wszystkim Czech i Słowacji. Ta obserwacja w pełni potwierdza spostrzeżenia Z. Woźniaka i P. Poleskiej o powiązaniu lokalnych skupisk kultury celtyckiej z osadnictwem rozwijającym się po południowej stronie Karpat. Sytuacja ulega zmianie w kulturze przeworskiej, gdzie wśród umb taśmowatych zaznacza się wyraźna dominacja okazów charakterystycznych dla Europy Zachodniej. Przyjmuje się, że większość importów celtyckich napływała na ziemie polskie z południa, a ich pojawienie się ma związek z funkcjonowaniem szlaku bursztynowego. Tymczasem w dorzeczu Wisły brak jest umb typowych dla obszarów nadadriatyckich lub zbliżonych do nielicznych znalezisk okuć tarczy z terenów Czech i Słowacji. Nie znamy też umb typu Skorba lub Mokronog-Arqua. Rozprzestrzenienie umb typu Nierstein wskazuje, że na ziemie polskie napływały one z zachodu (**Ryc. 58**). Zwraca uwagę koncentracja znalezisk na Dolnym Śląsku i Ziemi Lubuskiej, w dorzeczu Odry. W jaki sposób można tłumaczyć to zjawisko?

Jak wiadomo, kultura przeworska rozwijała się przede wszystkim w południowej i środkowej Polsce, jednak jej materiały odkryto także na terenach Turyngii, Saksonii-Anhaltu, Hesji i Wetterau (Hachmann 1957, Peschel 1977; 1978; Dąbrowska 1988,

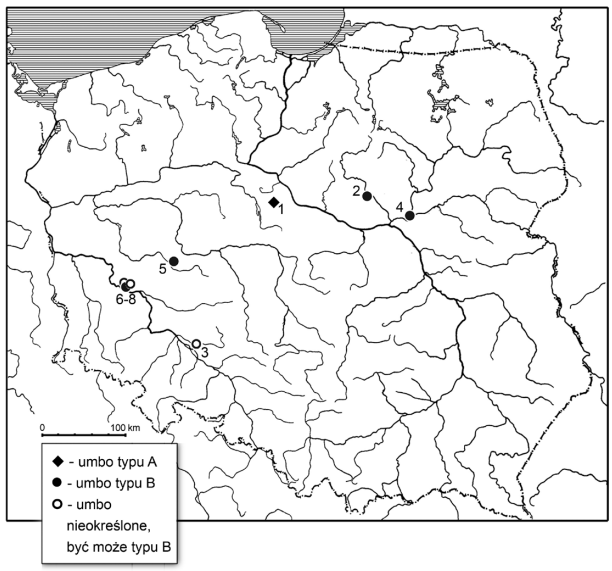

Ryc. 58. Rozprzestrzenienie importowanych umb taśmowatych w kulturze przeworskiej. 1 – Piotrków Kujawski, ze zniszczonego grobu, 2 – Dzierzążnia Nowa, gr. 132; 3 – Jeszkowice, grób; 4 – Legionowo, gr. 47; 5 – Ziemnice, gr. 1; 6 – Żukowice, gr. 41; 7 – Żukowice, gr. 54; 8 – Żukowice, znal. luźne.

Abb. 58. Verbreitung der Bandschildbuckel- Importe in der Przeworsk-Kultur. 1 – Piotrków Kujawski, ze zniszczonego grobu, 2 – Dzierzążnia Nowa, Gr. 132; 3 – Jeszkowice, Grab; 4 – Legionowo, Gr. 47; 5 – Ziemnice, Gr. 1; 6 – Żukowice, Gr. 41; 7 – Żukowice, Gr. 54; 8 – Żukowice, Einzelfund.

158–167; 2003, 545; Seidel 1999; Kasiński 2010). Na oppidum w Manchingu natrafiono na pojedyncze fragmenty ceramiki kultury przeworskiej (Stöckli 1979, 53). Znaleziska te potwierdzają istnienie relacji ludności kultury przeworskiej z przedstawicielami plemion celtyckich z terenu dzisiejszych Niemiec w fazach A1 i A2 młodszego okresu przedrzymskiego, co odpowiada zasadniczo fazom LT C2 i LT D1. Zdaniem T. Dąbrowskiej, oddziaływania te biegły przede wszystkim przez Ziemię Lubuską i południową Brandenburgię, przy czym punktem wyjścia była zapewne północna część Dolnego Śląska i południowo-zachodnia Wielkopolska (Dąbrowska 1988, 166). W ciągu fazy A2 doszło do znacznego wyludnienia tych obszarów, przy czym przypuszcza się, że zamieszkująca je ludność wyemigrowała na zachód, co miało związek z ruchami Swebów oraz ich sprzymierzeńców pod wodzą Ariowista (Godłowski 1983, 311). Zaprzestano użytkowania m.in. nekropoli w Żukowicach, skąd pochodzą trzy egzemplarze umb taśmowatych. Ponowne zasiedlenie tych obszarów przez ludność kultury przeworskiej nastąpiło dopiero we wczesnym okresie wpływów rzymskich. Znaleziska umb taśmowatych, jak i innych importów zachodnioceltyckich na terenie Dolnego Śląska wskazują, że impulsy międzykulturowe nie były jednostronne, lecz że dochodziło do reakcji zwrotnej, a kontakty miały charakter bilateralny. Jest to zupełnie zrozumiałe, biorąc pod uwagę fakt, że migracja na zachód musiała przebiegać z pominięciem większości najbardziej dostępnych szlaków komunikacyjnych, w tej części Europy biegnących wzdłuż rzek płynących z południa na północ. Jak zwraca uwagę L. Moczulski, wybór nieoczywistego, tj. niedogodnego pod względem komunikacyjnym szlaku, musi być podyktowany świadomością celu, do którego się dąży (Moczulski 2007, 115). Jeżeli migruje się „skądś" (np. opuszczając dotychczasowe siedziby wskutek klęski głodu), to najczęściej obiera się najbardziej dogodną drogę wędrówki, natomiast w przypadku migracji „dokądś", obrany cel narzuca wybór drogi. Znaleziska importów zachodnioceltyckich, w tym umb typu Nierstein, dowodzą, że migracja ludności kultury przeworskiej z Dolnego Śląska na zachód była poprzedzona kontaktami z ludnością zamieszkującą tereny środkowych i zachodnich Niemiec.

II.3.10.2. Umba koliste

Umba koliste uważane są zasadniczo za formę typową dla nieceltyckiej Europy, jednak ludność kultury lateńskiej również używała tarcz o płaskiej płycie wzmocnionej kolistym okuciem. Omawiane umba były rozpowszechnione głównie we wschodniej części kręgu celtyckiego. P. Łuczkiewicz wykazał, że umbo z Dobrzankowa, gr. 34 (**Ryc. 59:1**), znajduje analogie wśród znalezisk bałkańskich (Łuczkiewicz 1998, 259–261). Zbliżoną charakterystykę posiada publikowany przez Ch. Peschecka okaz z Kotowic, gr. 1, jednak ten okaz znany mi jest tylko z rysunku (Pescheck 1939, 53, 185, 186; Ryc. 56:2). Z uwagi na wyraźne podobieństwo kształtów i rozmiarów, przyjąłem, że umbo z Kotowic (**Ryc. 59:2**) również może być importem, zwłaszcza że posiada nieco szerszy brzeg, co jeszcze bardziej zbliża je do okazów bałkańskich (Bochnak 2005, 113, 160). Zdaniem P. Łuczkiewicza, egzemplarz z Kotowic, gr. 1, należy zaliczyć do umb stożkowatych, natomiast wspomniany uczony jako typ bałkański określił umbo z Niechmirowa Małej Wsi, gr. 508 (Łuczkiewicz 2006, 211), które w mojej opinii stanowi raczej efekt lokalnych prób i poszukiwań nowych form okuć tarczy. Zabytek z Niechmirowa Małej Wsi nawiązuje swym kształtem do częstych w kulturze przeworskiej umb stożkowatych, jednak

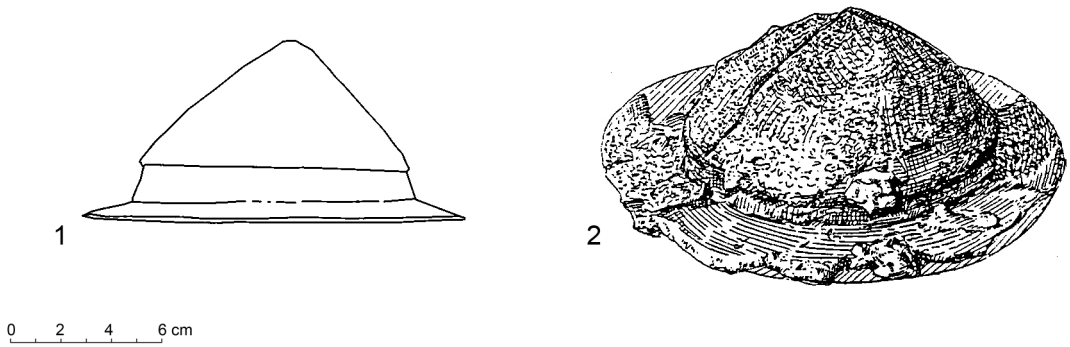

Ryc. 59. Importowane umba koliste w kulturze przeworskiej. 1 – Dobrzankowo, gr. 6; 2 – Kotowice, gr. 1. 1 wg Okulicz 1971; 2 wg Pescheck 1939.

Abb. 59. Importierte kreisförmige Schildbuckel in der Przeworsk-Kultur. 1 – Dobrzankowo, Gr. 6; 2 – Kotowice/Kottwitz, Gr. 1. 1 nach Okulicz 1971; 2 nach Pescheck 1939.

różni się od nich brakiem kołnierza. Uważam, iż brak jest podstaw, by uznać to znalezisko za import. Podobne zastrzeżenia należy sformułować odnośnie do umba z Błonia, gr. 182. P. Łuczkiewicz wykazywał istnienie cech pozwalających połączyć omawiany okaz ze zróżnicowaną wewnętrznie grupą umb z terenu Półwyspu Bałkańskiego (Łuczkiewicz 1998, 259–261). Uważam, że nie jest też możliwe udowodnienie bałkańskiej proweniencji wspomnianego okazu z Błonia, ponieważ jest on zachowany fragmentarycznie, a rekonstrukcja szczytu kaloty nie jest oparta na żadnych materialnych przesłankach[73] (Bochnak 2005, 113). Lista importowanych umb typu bałkańskiego obejmowałaby zatem najwyżej dwa egzemplarze: z Dobrzankowa, gr. 34, oraz być może z Kotowic, gr. 1 (Bochnak 2005, 113, 160).

W monografii uzbrojenia ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim wyróżniłem typ 8 umb kolistych, zaliczając do niego tylko jedno znalezisko – okaz ze Stupska, gr. 20/88. Nietypowe umbo z podciętym kołnierzem reprezentowało typ nieznajdujący analogii w inwentarzach europejskich datowanych na młodszy okres przedrzymski. Uznałem je zatem za dowód inwencji rzemieślnika, który je wykonał, i nie podjąłem próby określenia proweniencji. Przypuszczałem, że omawiany egzemplarz może być lokalnym nawiązaniem do umb typu bałkańskiego, zwłaszcza że nekropola w Dobrzankowie jest położona ok. 40 km od cmentarzyska w Stupsku (Bochnak 2005, 114, 115). Bardziej zdecydowany w poglądach był P. Łuczkiewicz, który uznał omawiane umbo za pewny import z terenu Półwyspu Bałkańskiego (Łuczkiewicz 2006, 211, 213; Ryc. 61:1). Prowadząc przed niemal 15 laty kwerendę muzealną, nie miałem możliwości zapoznania się z autopsji z umbem ze Stupska, ponieważ zbiory Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie, gdzie przechowywano omawiane materiały, były wówczas niedostępne. Podstawą klasyfikacji typologicznej został więc z konieczności rysunek zamieszczony w publikacji źródłowej (Grzymkowski 1996, 169). A. Maciałowicz, który, przygotowując dysertację doktorską, miał możliwość zapoznania się z materiałami ze Stupska, st wierdził, że omawiany egzemplarz ma kołnierz cylindryczny, a nie podcięty, a zatem należy zaliczyć go do typu 4 wg Bohnsacka (Maciałowicz 2009, 201). Okaz ze Stupska, gr. 20/88, należy zatem do umb stożkowatych, typowych dla kultury przeworskiej w fazie A2 młodszego okresu przedrzymskiego, a typ 8 mojej klasyfikacji umb kolistych należy uznać za nieistniejący.

Brązowe umbo stożkowate z Ciecierzyna, gr. 122, z uwagi na surowiec odbiega od typowych okuć tarczy znanych w kulturze przeworskiej, lecz nie można uznać tego okazu za import celtycki.

Wśród znanych z ziem polskich okuć tarczy w literaturze wymienia się jeszcze jedno znalezisko, które miałoby posiadać koneksje południowoceltyckie. Mam tu na myśli nietypowy imacz o prostokątnych, wydłużonych płytkach zaopatrzonych w dwie pary otworów na nity znany z cmentarzyska kultury oksywskiej w Pruszczu Gdańskim, stan. 4, gr. 30 (Bohnsack 1938, 60, 139; Tabl. 8:5). W zespole znajdowało się ponadto m.in. umbo typu 9 wg D. Bohnsacka, najprawdopodobniej okuwające tę samą tarczę. D. Bohnsack jako analogię do omawianego imacza podaje znalezisko z Teltow, LKr. Potsdam-Mittelmark, jednak przywoływany przez niego okaz zauważalnie różni się od egzemplarza

[73] W roku 1999 omawiany zabytek miał postać kilku silnie skorodowanych fragmentów blachy, a jego rekonstrukcja nie była możliwa.

z Pruszcza (Bekmann 1751, Tabl. X:II). P. Łuczkiewicz wskazuje, że interesujący nas zabytek posiada analogie na południu Europy, w grobie 522 z cmentarzyska Kapiteljska njiva, Novo Mesto w Słowenii, i na tej podstawie uznaje znalezisko z ziem polskich za import celtycki (Łuczkiewicz 2006, 214, 343; Ryc. 29:10). Imacz z Novego Mesta istotnie jest bardzo podobny do omawianego egzemplarza z Pruszcza Gdańskiego, jednak należy zauważyć, że chronologia znaleziska słoweńskiego zasadniczo odbiega od relatywnie późnego datowania sugerowanego przez P. Łuczkiewicza. W skład inwentarza grobu 522, prócz wspomnianego imacza, wchodziło środkowolateńskie umbo taśmowate, mały nożyk, być może pełniący rolę brzytwy, zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej, której zachowana długość wynosi 10,3 cm (była to więc forma długa) oraz ceramika (Križ 2001, 130; Nr 336–339; 2005, 96, 187, 188; Ryc. 81, 82). W zespole nie było natomiast umba półkulistego, którego obecność wzmiankuje P. Łuczkiewicz (Łuczkiewicz 2006, 214). Uważam, że brak jest podstaw, by datować ten grób na okres późniejszy niż LT C2, a nie można wykluczyć, że pochodzi on z fazy LT C1. Uznanie hipotezy o wschodnioceltyckim pochodzeniu okazu z Pruszcza musiałoby się łączyć z założeniem, że w okresie środkowolateńskim na Pomorze dotarła tarcza z nietypowym imaczem, który po upływie około stulecia został przymocowany do tarczy okutej umbem kolistym, a następnie został złożony na stosie pogrzebowym i trafił do grobu. W mojej opinii taka hipoteza jest mało prawdopodobna, zwłaszcza że funkcja dekoracyjna podobnego okucia jest znikoma. P. Łuczkiewicz kreśli nieco odmienny scenariusz, w myśl którego omawiany imacz miałby ewentualnie trafić na ziemie polskie w związku *z wydarzeniami na Bałkanach około połowy I w. p.n.e. oraz wojnami Burebisty* (Łuczkiewicz 2006, 221), a zatem zakłada, że pojedynczy imacz miałby przez około sto lat znajdować się na południu Europy i dopiero po tym czasie (wraz z bardzo starą, drewnianą tarczą?) trafił na północ. Moim zdaniem, taka koncepcja również jest bardzo mało prawdopodobna. Należy przy tym dodać, że imacze z prostokątnymi płytkami, zaopatrzone w cztery otwory do nitów nie są powszechnie spotykane w kulturze celtyckiej. Wspomniane znalezisko z grobu 522 z cmentarzyska Kapiteljska njiva jest jedynym znanym mi okazem tego typu. Inne, północnoitalskie imacze, które według P. Łuczkiewicza mają nawiązywać do okazu z Pruszcza Gdańskiego, wykazują moim zdaniem zbyt istotne różnice (mają odmienny kształt płytki i różnią się liczbą otworów na nity), by można było traktować je jako analogie do omawianego tu znaleziska z terenów kultury oksywskiej. Przywoływane przez P. Łuczkiewicza znaleziska z nekropoli w Mirandoli i Calasandri we Włoszech to najprostsze, typowe dla kultury celtyckiej imacze z kwadratowymi płytkami zaopatrzonymi w jeden, centralnie umieszczony otwór.

II.3.11. Kolczuga

W bogatym grobie kultury oksywskiej z Opalenia odkryto szczątki kolczugi i jest to do dnia dzisiejszego unikatowe znalezisko z młodszego okresu przedrzymskiego z ziem polskich (Lista XI.; **Ryc. 60:1**). Pancerze tego typu zachowują się najczęściej pod postacią zbitej bryły skorodowanego żelaza, w której można niekiedy rozróżnić pojedyncze kółeczka. Jest to zabytek mało atrakcyjny wizualnie i tym zapewne można tłumaczyć fakt, że J. Kostrzewski tylko wzmiankował znalezisko z Opalenia, nie załączając żadnego rysunku ani bliższych danych (Kostrzewski 1919, 139). Wiadomo jednak, że wspomniany uczony widział ten zabytek w zbiorach berlińskich, gdyż na swoje potrzeby naszkicował rysunek splotu, z którego wynika, że pojedyncze kółeczko było połączone z czterema sąsiednimi (Bochnak 2009, 13, 14, 29; Ryc. 8:5). J. Kostrzewski nie zaznaczył rozmiarów poszczególnych ogniw, jednak wg L. Hansena średnica ogniw kolczugi z Opalenia wynosiła ok. 7 mm i ta wartość odpowiada wielkości pojedynczych kółeczek naszkicowanych w notatkach poznańskiego archeologa (Hansen 2003, 63). Na rysunku J. Kostrzewskiego nie widać zaznaczonych nitów spajających poszczególne ogniwa, co pozwala przypuszczać, że były one tylko zaciskane. Taki schemat łączenia ogniw kolczug (zaciskane kółeczka w układzie 1/4) jest relatywnie częsty w środowisku celtyckim. Spotykamy go zarówno w przypadku wczesnych okazów z Ciumeşti, jud. Satu Mare (Rumunia) i Kirkburn, hr. East Riding of Yorkshire (Wielka Brytania) z LT B2, z datowanych na LT C zespołów w Aubagnan, dep. Vaucluse i w Ribemont-sur-Ancre, dep. Somme (Francja) jak i młodszych znalezisk ze Stanwick, hr. Northamptonshire (Wielka Brytania) oraz Chassenard, dep. Allier, Bibracte/Mont Beuvray, dep. Nièvre/Saône et Loire, Boé, dep. Lot-en-Garonne i Vernon, dep. Eure (Francja) lub Berno-Tiefe-

nau, kant. Bern w Szwajcarii (Mac Gregor 1962, 53; Ryc. 14; Rusu 1970, 276–278; Ryc. 5; Zirra 1971, 189, 193, Ryc. 12; Roux, Coffyn 1987, 37; Müller 1986; Stead 1991, 54–56; Ryc. 45; Dechezleprêtre et al. 1998, 24; Ryc. 27; Lejars 1998, Ryc. 3; Schönfelder 2002, 61, 62; Ryc. 34; 35; Pernet, Poux, Teegen 2008, 110; 112; Ryc. 7:71; Viand 2008; Ryc. 12; Viand, Pernet, Delestrée 2008, 80, 81; Ryc. 19). Fragmenty kolczug odkryto też w Závisti w Czechach oraz na słowackim cmentarzysku Horný Jatov – Trnovec nad Váhom (Benadík, Vlček, Ambros 1957, 32; Kruta 2000, 562; Celtes… 2006, 383; Ryc. 33/13a, b; Venclová [red.] 2008, 105, 107; Ryc. 54:14, 15). Niektóre późnoceltyckie kolczugi, jak np. znaleziska z Baldock, hr. Hertfordshire, Lexden, hr. Essex, (Wielka Brytania) lub Malaja Kopania, stan. Chellenitsa I (Ukraina), składały się z ogniw nitowanych, ale taka technologia była w środowisku celtyckim stosowana znacznie rzadziej (Burleigh 1982; 1983; Foster 1986, 82–85; Ryc. 30; Kotigoroško 2009, 67, 111; Ryc. 28:9, 10). Większość znalezisk kolczug oraz przedstawień ikonograficznych datowanych na ostatnie wieki przed Chr. pochodzi z Europy Zachodniej (Viand 2008, 36–46, tam wcześniejsza literatura), jednak znane są też okazy z terenu Rumunii, w tym ze stanowisk kultury dackiej. Prócz wspomnianego egzemplarza kultury celtyckiej z Ciumeşti, fragmenty pancerzy kolczych odnaleziono w Popeşti-Leordeni, jud. Ilfov, w Poiana, jud. Gorj, w Cugir, jud. Alba oraz w Cetăţeni, jud. Argeş. Kolejne pozostałości kolczug są znane z odosobnionego grobu kultury Poienešti-Lukaševka w Răcătău, jud. Bacău, jak również z nekropoli w tej samej miejscowości (Vulpe, Căpitanu 1971, 158, 160, 162, 163; Ryc. 4:3; Babeş 1993, 117; Tabl. 44; Sîrbu, Luca, Roman 2007, 160; Fig. 5; Rustoiu 2009, 33; Ryc. 2). Seria wczesnych (III -I w. przed Chr.) kolczug, zapewne wywodzących się z Celtyki, pochodzi ze środowiska trackiego (Torbov 2004). Pozostałości celtyckiej kolczugi w postaci ogniw z drutu o półkolistym przekroju znaleziono też w miejscowości Kovačevše w Słowenii (Guštin 1991, 54; Tabl. 42:1).

Znaleziska kolczug z terenu *Barbaricum* są bardzo rzadkie. Pomijając serię około 18–20 pancerzy z Hjortspring, z połowy IV w. przed Chr. (Rosenberg 1937; Randsborg 1995; 1999; Kaul 1988), na czas schyłku dominacji celtyckiej i początek okresu wpływów rzymskich, poza omawianym znaleziskiem z Opalenia, można datować jedynie okaz z Putensen, Kr. Harburg w Niemczech (Wegewitz 1972, 48, 252; Tabl. 70; Adler 1993, 105, 123), natomiast kolczugi z Hedegård, Amt. Randers (Dania) i Sörup, Kr. Schleswig-Flensburg, mogą być nieco późniejsze, z początku okresu wpływów rzymskich (Hansen 2004, 63, 175). Według G. Kazakevicha, kolczugi miano odkryć też na nekropoli ze schyłku młodszego okresu przedrzymskiego w Mutynie na Ukrainie, lecz R. V. Terpilovskij, autor badań na wspomnianej nekropoli, nie wzmiankuje ani jednego znaleziska tego typu (Terpilovskij, Bilinskaja 2010; 2010a; Kazakevich 2012, 189; Terpilovskij, Łuczkiewicz 2012; Terpilovskij, Žarov 2012; 2013; Terpilovskij, w druku). Przypuszczalnie starsze znaleziska z Europy Północnej i Środkowej należy uznać za importy lateńskie, natomiast w przypadku młodszych nie można wykluczyć oddziaływań rzymskich, związanych z lądową ofensywą w północnej Germanii i obecnością floty rzymskiej na Morzu Północnym. O. Madsen twierdzi, że nitowana, ważąca ok. 10 kg kolczuga z Hedegård, gr. A4137, nie jest importem celtyckim, lecz miałaby być wyrobem lokalnym bądź pochodzić z północnych Niemiec lub z Polski. Opinia ta została sformułowana na podstawie wstępnych wyników badań metaloznawczych (Madsen 1999, 85, 86, 88; Ryc. 27, 28; 2009, 129–131; Ryc. 12, 13), niestety, w publikacji źródłowej brak jest bardziej konkretnych argumentów. Moim zdaniem, brak jest jakichkolwiek przesłanek wskazujących na lokalną produkcję kolczug na ziemiach polskich około przełomu er i w początkach I tysiąclecia. Jak nadmieniono, od III wieku przed Chr. kolczugi pojawiają się też w środowisku trackim, a następnie dackim, jednak brak jest podstaw, by znaleziska z basenu Morza Bałtyckiego i Północnego uznać za efekt impulsów transkarpackich. Proweniencja kolczug z Mutyna nie jest jasna, ale na tym niewielkim, bogatym cmentarzysku odkryto szereg importów rzymskich, celtyckich oraz północnoeuropejskich, więc i w tym przypadku nie można wykluczyć, że omawiane pancerze trafiły nad Dniepr z kręgu celtyckiego *via* Morze Bałtyckie.

Tradycja rzymska przypisywała wynalazek giętkiego pancerza Galom (Varro, *De lingua latina*, V, 24). Używanie tej broni przez Celtów jest potwierdzone nie tylko w źródłach archeologicznych oraz w przekazach autorów antycznych, ale i w przedstawieniach ikonograficznych (Kaczanowski 1992, 57; Metzler 1995, 340, 344–347; Schönfelder 2002, 61, 62, tam wcześniejsza literatura). Świadczy o tym

m.in. scena z Ołtarza Pergamońskiego, jak również figura wojownika z Vachéres (Barruol 1996). Geneza pancerza kolczego nie jest jednak jasna. Koncepcja łączenia kółeczek z drutu pojawia się w kulturze celtyckiej niespodziewanie; brak jest jakichkolwiek starszych znalezisk poświadczających ewolucyjny rozwój tej technologii. Giętkie pancerze wykonane z brązu były przypuszczalnie używane w Egipcie przez Hyksosów, lecz w tym przypadku hiatus chronologiczny ok. trzynastu stuleci oraz różnice technologiczne pozwalają wykluczyć, by idea kolczugi mogła trafić do Europy za pośrednictwem celtyckich najemników z Egiptu. Tradycja wykonywania elastycznych osłon ciała przy użyciu płytek i drutów była dobrze rozwinięta w stepowych kulturach wschodniej Europy (Černenko 1991, 34) i teoretycznie nie można wykluczyć wschodniej genezy kolczug. Celtowie już w IV w. przed Chr. stykali się ze Scytami m.in. w dorzeczu górnej Cisy, na Nizinie Węgierskiej oraz przypuszczalnie na terenie Ukrainy (Almássy 2010, tam wcześniejsza literatura). Obecnie nie dysponujemy jednak żadnymi dowodami na znajomość kolczug wśród koczowniczych plemion żyjących na północ od Morza Czarnego w V-IV w. przed Chr.

II.3.12. Hełm

Hełmy, zarówno wykonane wyłącznie z metalu, jak i z wykorzystaniem substancji organicznych, były względnie często używane wśród wojowników celtyckich, jednak źródła archeologiczne wskazują, że w środowisku kultury przeworskiej ten rodzaj uzbrojenia ochronnego nie rozpowszechnił się. Znaleziska archeologiczne i późniejsze, datowane już na okres wpływów rzymskich przekazy pisane (Tacyt, *Germania*, 6), wskazują, że hełmy były bardzo rzadko stosowane przez plemiona zamieszkujące prawy brzeg Renu. Z terenu objętego osadnictwem kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim pochodzi zaledwie jeden egzemplarz hełmu. Jest to importowany okaz z Siemiechowa, gr. 25, stanowiący odosobnione znalezisko na ziemiach środkowo- i północnoeuropejskiego *Barbaricum*. Omawiany zabytek ma pozbawiony elementów zdobniczych półkulisty dzwon (**Ryc. 60:2 A**) z donitowanym nakarczkiem (**Ryc. 60:2 B**) i daszkiem (**Ryc. 60:2 C, D**) oraz wcięte policzki z ozdobnymi nitami (**Ryc. 60:2 E**). Nacinany ornament na nitach pozwala przypuszczać, że pierwotnie były one zdobione emalią. Interesujący nas hełm pochodzi z grobu ciałopalnego kultury przeworskiej, gdzie pełnił funkcję popielnicy. Znalezisko z Siemiechowa było wielokrotnie publikowane, początkowo jako import rzymski (Jażdżewska 1983; 1986; 1986a), a następnie jako trzyczęściowy hełm celtycki (Jażdżewska 1988; 1992; 1994; 1994a; Kaczanowski 1992, 172; 1992a, 53). Hełmy trzyczęściowe, określane niekiedy jako typ Novo Mesto, są charakterystyczne dla wschodniej części kręgu celtyckiego (Knez 1987, 105, Tabl. 23; Schaaf 1980; 1988, 307, Ryc. 24; 1990; Guštin 1990; 1991, 52–54; Tabl. 16:1, 8:1; Božič 1997, 500, 501, 526). Hełmy typu Novo Mesto tworzą koncentrację na terenie Słowenii, zwłaszcza w dolinie rzeki Krka, dwa okazy znane są ze wschodu: z rejonu Morza Kaspijskiego i z dorzecza dolnej Wołgi, a jeden z centralnej Francji (Raev, Simonenko, Treister 1991, 468, 476, 478; Ryc. 10; Tabl. 28, 29; Mihaljević, Dizdar 2007; Mapa 2, tam wcześniejsza literatura); zbliżony do nich okaz z ziem polskich stanowi odosobnione znalezisko wysunięte na północny wschód (Jażdżewska 1994, 64). Seria pięciu trzyczęściowych hełmów pochodzi z bogatego stanowiska w Mutynie na Ukrainie, przy czym dwa z nich, z grobów 8 i 12, znajdowały się w naczyniach ceramicznych i pełniły rolę popielnic (Terpilovskij, w druku, 337; Ryc. 7:1; 8:1). Policzek hełmu, zapewne celtyckiego, został znaleziony na ofiarnym stanowisku Gurzufskoe Sedlo na Krymie (Novichenkova 2013). Badania A. Kity wykazały, że w przypadku hełmu z Siemiechowa należy *de facto* mówić o konstrukcji czteroczęściowej (**Ryc. 60:2 A-D**), ponieważ daszek składa się z dwóch odrębnych elementów; górnego i dolnego (Kita 2005). Zbliżone rozwiązanie stosowano w przypadku niektórych hełmów wschodnioceltyckich. Ozdobny, brązowo-żelazny hełm wyłowiony z Sawy w rejonie miejscowości Donja Varoš w północno-wschodniej Chorwacji (**Ryc. 60:3**) posiadał dwuczęściowy daszek z donitowaną od góry półksiężycowatą płytką (**Ryc. 60:3 E**) i dodatkowo wzmocniony na krawędzi rynienkowatym okuciem (**Ryc. 60:3 F**). Podobne okucie wzmacniało też nakarczek (**Ryc. 60:3 G**) (Mihaljević, Dizdar 2007, 121, 122; 2008, 17–23). Nie jest to jednak rozwiązanie identyczne z konstrukcją znaleziska z Siemiechowa, ponieważ w przypadku okazu chorwackiego daszek znajduje się przy dolnej krawędzi hełmu. Wyróżniony przez A. Kitę ważny element konstrukcji nie pozwala określać hełmu z Siemiechowa mianem trzyczęściowego, jednak zabytek ten można uznać za wariant typu Novo Mesto. Co ciekawe, egzemplarz z Siemiechowa jest zaliczany do najstarszych hełmów typu Novo Mesto (Mihaljević, Dizdar 2007,

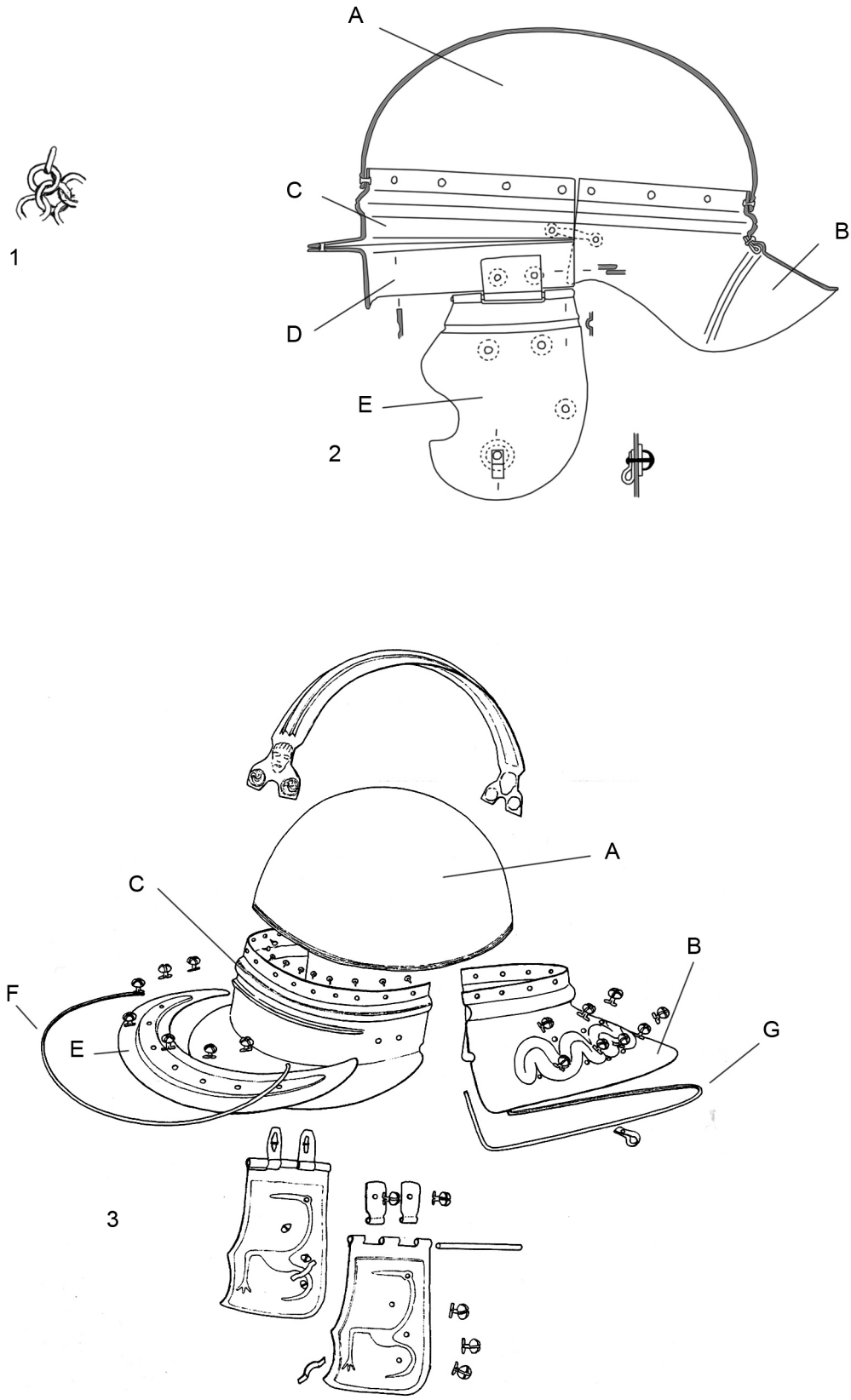

Ryc. 60. Importowane uzbrojenie ochronne na tle porównawczym. 1 – Opalenie, kolczuga; 2 – schemat konstrukcji hełmu z Siemiechowa, gr. 25; 3 – schemat konstrukcji hełmu z Sawy w rejonie miejscowości Donja Varoš (Chorwacja). 1 wg Bochnak 2009; 2 wg Kita 2005; 3 wg Mihaljević, Dizdar 2008.

Abb. 60. Importierte Schutzausrüstung im Vergleich. 1 – Opalenie, Kettenpanzer; 2 – Konstruktionsschema eines Helms aus Siemiechów, Gr. 25; 3 – Konstruktionsschema eines Helms aus Sawa in der Umgebung der Ortschaft Donja Varoš (Kroatien). 1 nach Bochnak 2009; 2 nach Kita 2005; 3 nach Mihaljević, Dizdar 2008.

128), trudno więc mówić, by jego złożona konstrukcja miała być wynikiem ewolucji linii hełmów trzyczęściowych.

Koncentracja hełmów wschodnioceltyckich na terenie Słowenii jest odzwierciedleniem panujących tam zwyczajów pogrzebowych, tradycja bowiem deponowania hełmów w grobach jest widoczna na omawianym terenie już w okresie halsztackim i znajduje kontynuację w czasach rzymskich (Blečić 2007). Można jednak przypuszczać, że warsztaty produkujące hełmy w okresie celtyckim musiały być zlokalizowane w rejonie *Caput Adriae*, ponieważ okazy o konstrukcji wieloczęściowej niemal nie są spotykane na pozostałych terenach Celtyki (Pernet 2010, 112–123).

II.3.13. Ostrogi

Ostrogi uważane są za jeden z elementów wyposażenia jeździeckiego, który rozpowszechnił się w Europie za sprawą oddziaływań kultury lateńskiej. Najstarsze znaleziska ostróg na ziemiach polskich są datowane na młodszy okres przedrzymski. Stan badań nad środkowoeuropejskimi ostrogami datowanymi na ostatnie wieki przed Chr. jest relatywnie dobry. Historia badań została przedstawiona w pracy omawiającej zróżnicowanie i wykorzystanie ostróg kultury przeworskiej w ostatnich wiekach przed Chr. (Bochnak 2004, 9–12). Opublikowane prace T. Bochnaka i P. Łuczkiewicza w znacznym stopniu zachowują aktualność (Bochnak 2004; Łuczkiewicz 2006, 146–150, 357, 358). Na uwagę zasługują najnowsze publikacje K. Piety, w których przedstawiono zróżnicowanie ostróg z terenu Słowacji, przede wszystkim znalezisk łączonych z kulturą puchowską (Pieta 2005, 54–57; 2008, 279–282). Z ziem polskich znamy ok. 37–38 ostróg z kultury przeworskiej i około 17 okazów z zespołów kultury oksywskiej (Bochnak 2004, 39–41; Kontny, Rudnicki 2004, 150; Ryc. 2:a; 4:a; Łuczkiewicz 2006, 146, 357, 358). Najstarsze ostrogi pojawiają się na ziemiach polskich w materiałach kultury przeworskiej w fazie A2 młodszego okresu przedrzymskiego, jednak zdecydowana większość jest datowana na fazę A3. Prócz znalezisk z kultury przeworskiej i oksywskiej, trzy ostrogi odkryto w Pikulach, i po dwie kultury bogaczewskiej (Judziki, znal. bez kontekstu z cmentarzyska, Koczek, znal. bez kontekstu z cmentarzyska) oraz z grupy gubińskiej (Kostrzyn, znal. bez kontekstu z cmentarzyska i Luboszyce, gr. 185) (Łuczkiewicz 2006, 146, 357, 358). Dwie kolejne ostrogi są łączone z grupą tyniecką i pochodzą z Krakowa Nowej Huty-Mogiły, a jeden egzemplarz odkryto na osadzie kultury puchowskiej w Marcinkowicach (Żaki 1966, 374; Ryc. 15:2; Madyda-Legutko 1996, 33; Tabl. VII:7; Woźniak 1957, 81, 82; Ryc. 2:d; 1970, 128).

Większość ostróg z ziem polskich znajduje ścisłe analogie wśród okazów pochodzących z zespołów kultury lateńskiej, jednak stosunkowo prosta konstrukcja oraz znaczna popularność ostróg wśród materiałów z początków okresu rzymskiego pozwalają domniemywać, że były one wykonywane przez miejscowych rzemieślników na wzór okazów celtyckich. Za niewątpliwy import lateński należy uznać brązową ostrogę z Kacic, jama 2 (**Ryc. 61:1**). Okaz ten posiada analogie wśród znalezisk ze Starégo Hradiska, Stradonic i Alise-Ste-Reine (Déchelette 1927, Ryc. 514:1; Meduna 1991, 546; Fot.; Sievers 1995, 151, 152; Ryc. 38:1; 2001, 174, 175; Tabl. 86:772; Dąbrowska 2001, 32).

Kolejnym importem z kręgu celtyckiego jest bimetaliczna, brązowo-żelazna ostroga z Oblina, gr. 66 (Czarnecka 2007a, 26, 27, 87; Tabl. LXX:2). Omawiany okaz posiada żelazny bodziec osadzony w brązowym kabłąku (**Ryc. 61:3**). Analogiczną konstrukcję miały ostrogi z Zemplína (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990, Tabl. XVII:1, 2; Czarnecka 2007a, 87). Okaz z Oblina jest zachowany fragmentarycznie; brakuje końców kabłąka, nie wiadomo więc, jak wyglądały elementy służące do mocowania ostrogi do stopy. Brązowy kabłąk ostrogi nie nosi śladów działania wysokiej temperatury, można więc przypuszczać, że uszkodzenie nie powstało w wyniku złożenia ostrogi na stosie. Pewną analogię może tu stanowić brązowa ostroga z grobu C w Goeblingen-Nospelt. Ten zabytek również jest zachowany fragmentarycznie, ponieważ przed złożeniem do grobu obcięto oba końce kabłąka (Metzler al. 2009, 117, 256, 486; Ryc. 222; 223:10). Zdaniem J. Metzlera, zabieg ten miał związek z rytuałem pogrzebowym, niektóre bowiem inne elementy wyposażenia grobowego również nosiły ślady intencjonalnych uszkodzeń (Metzler et al. 2009, 486).

Za import należy również uznać luźno znalezioną żelazną ostrogę z Wesółek (**Ryc. 61:2**), charakteryzującą się zdobieniem w centralnej partii kabłąka (Dąbrowscy 1967, 74; Ryc. 78).

Kolejną ostrogą z ziem polskich, która może być importem z kręgu celtyckiego, jest okaz z Dzierząźni Nowej, gr. 77/66 (**Ryc. 61:4**). Omawiane

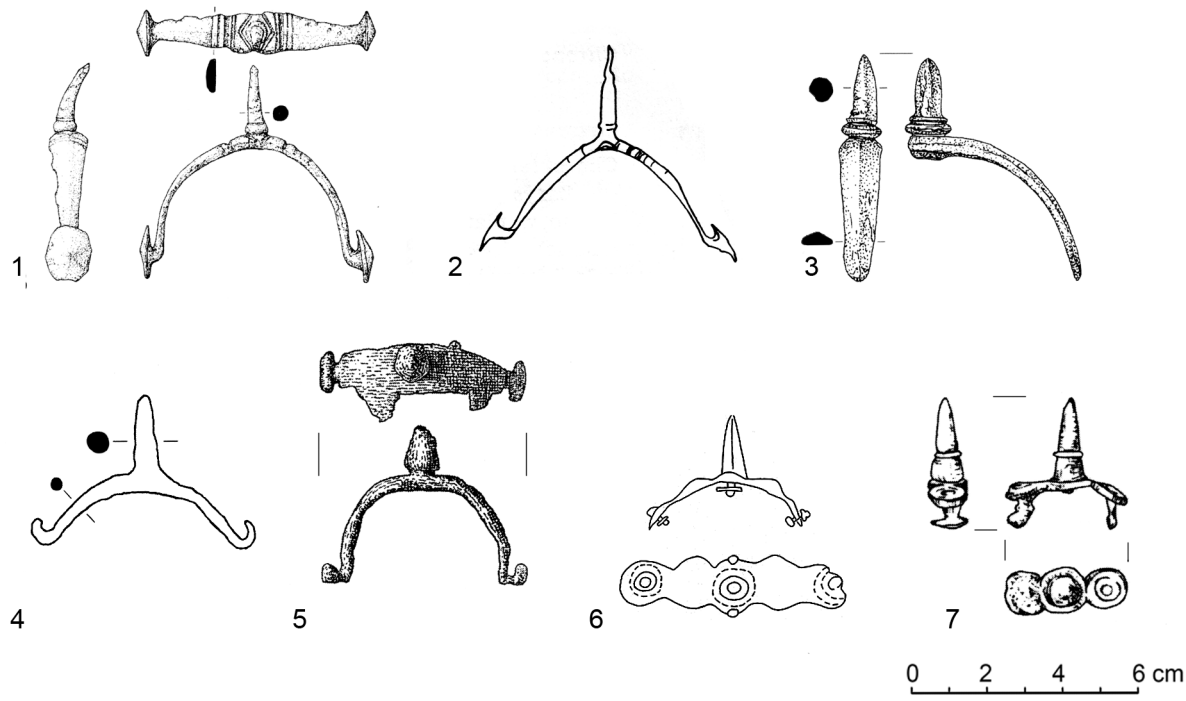

Ryc. 61. Importowane ostrogi w kulturze przeworskiej. 1 – Kacice, jama 2; 2 – Wesółki, znal. luźne; 3 – Oblin, gr. 66; 4 – Dzierzążnia Nowa, gr. 77/66; 5 – Stara Wieś, gr. 19; 6 – Korytnica, gr. 4; 7 – Zakrzew, gr. 14. 1 wg Musianowicz 1950; 2 wg Dąbrowscy 1967; 3 wg Czarnecka 2007; 4, 6 wg Bochnak 2004; 5 wg Radig 1942; 7 wg Łuczkiewicz 2006.

Abb. 61. Sporen- Importe in der Przeworsk- Kultur. 1 – Kacice, Ob. 2; 2 – Wesółki, Einzelfund; 3 – Oblin, Gr. 66; 4 – Dzierzążnia Nowa, Gr. 77/66; 5 – Stara Wieś, Gr. 19; 6 – Korytnica, Gr. 4; 7 – Zakrzew, Gr. 14. 1 nach Musianowicz 1950; 2 nach Dąbrowscy 1967; 3 nach Czarnecka 2007; 4, 6 nach Bochnak 2004; 5 nach Radig 1942; 7 nach Łuczkiewicz 2006.

znalezisko posiada haczykowate zaczepy wygięte na zewnątrz. Podobny okaz znaleziono na stanowisku w Pikulach, ob. 35 (Wichrowski 1997, 104; Ryc. 6:d). Analogiczne rozwiązanie zastosowano w przypadku ostróg z kultury puchowskiej, a K. Pieta uznał je za cechę istotną typologicznie, zaliczając ostrogi z haczykowatymi zaczepami do grupy 1 (typu 1) w zaproponowanym przez siebie podziale typologicznym (Pieta 2005, 55, 59, 74; Tabl. XIV:1–5; 2008, 280, 281; Ryc. 129:1–4). Fragmentarycznie zachowane ostrogi z haczykowatym zaczepem wygiętym na zewnątrz pochodzą z celto-dackiego stanowiska Chellenitsa I z miejscowości Malaja Kopania na Ukrainie Zakarpackiej (Kotigoroško 2010, 61, 82; Ryc. 8:17, 19). Niewykluczone, że niektóre ostrogi interpretowane jako okazy z haczykowatymi zaczepami to w rzeczywistości egzemplarze uszkodzone, pierwotnie zaopatrzone w koliste tarczki. Według P. Łuczkiewicza, ostroga znaleziona na cmentarzysku kultury oksywskiej w Olesznie, pow. drawski, mogła również posiadać haczykowate zaczepy, ale moim zdaniem rysunek opublikowany przez M. D. i R. Wołągiewiczów nie pozwala na taką interpretację (Wołągiewiczowie 1963, 11, Tabl. XXIV:3; Łuczkiewicz 2006, 340). Zauważmy ponadto, że żaden z badaczy wzmiankujących znaleziska z Oleszna nie wspomina, by odkryta tam ostroga miała się charakteryzować nietypowym dla okresu lateńskiego ukształtowaniem zaczepów (Wołągiewiczowie 1963, 20, 112; Eggers, Stary 2001, 54; Rogalski 2010, 381, 382, tam dane archiwalne). Co ciekawe, ostrogi z haczykowatymi zaczepami wygiętymi na zewnątrz są spotykane na stanowiskach białoruskich. Część z nich wiązana jest z kulturą zarubiniecką, inne są datowane szeroko na pierwszą połowę I tysiąclecia po Chr. (Rassadin 2000, 396, 397; Ryc. 1:3–8).

W Starej Wsi, gr. 19, w zespole datowanym na fazę A3 odkryto żelazną ostrogę z poprzecznymi zaczepami (**Ryc. 61:5**). Podobne okazy znaleziono na oppidum w Starém Hradisku oraz na stanowisku kultury puchowskiej Liptowská Mara III (Pieta 1982, 78, 259; Tabl. XVII:38; 2005, 74; Tabl. XIV:32; 2008, 280, 281; Ryc. 129:32; Meduna 1961, 30; Tabl. 29:5; 1970a, 24; Tabl. 11:1; 1991, 546; Fot.).

Najbardziej rozpowszechnioną formą ostróg na ziemiach polskich są egzemplarze kabłąkowe, jednak wśród znalezisk z terenów kultury przewor-

skiej występują też nieliczne okazy krzesełkowate. Dwa z nich, zaliczane do tzw. *Dreikreisplattensporen*, a mianowicie okazy z Korytnicy, gr. 4 (**Ryc. 61:6**), oraz Zakrzewa, gr. 14 (**Ryc. 61:7**), reprezentują typ Goeblingen-Thür wg R. Bockiusa, spotykany przede wszystkim na terenach trewerskich (Bockius 1991a, 502–506; Ryc. 3:1; Völling 1992, 396, 397; Ryc. 10; Bochnak 2004, 21; Łuczkiewicz 2006, 177, 216; Ryc. 51:3). Ostrogi takie odnotowano również w grupie Gross Romstedt i zdaniem R. Bockiusa i T. Völlinga nie można ich uznać tam za importy, a raczej za naśladownictwa celtyckie (Bockius 1991a, 502–505; Völling 1992, 398–400). Zagadnienie proweniencji ostróg z Korytnicy, gr. 4, i z Zakrzewa, gr. 14, nie może być jednoznacznie rozstrzygnięte, jednak uważam, że zauważalne podobieństwo do okazów trewerskich sprawia, iż bardziej prawdopodobne jest, że omawiane zabytki są importami lateńskimi. Trzeci okaz krzesełkowaty z ziem polskich, znaleziony w Wesółkach, gr. 20A, przypomina ostrogi spotykane w grupie Gross Romstedt i przypuszczalnie nie jest importem celtyckim (Jahn 1921, 22, 23; Eichhorn 1927, 147, 149, 150; Schmidt, Nitschke 1989, 33).

Być może przedmiot żelazny, przypominający profilowany kolec, znaleziony w Kamieńczyku, gr. 323, również jest pozostałością po importowanej ostrodze. Nie można jednak bez zastrzeżeń zaliczyć tego znaleziska do grupy importów celtyckich, ponieważ ostrogi o żelaznym kolcu i brązowym korpusie występują powszechnie w Nadłabiu, m.in. na cmentarzyskach grupy Gross Romstedt (Eichhorn 1927, 146, 148, 150; Schmidt, Nitschke 1989, 58; Tabl. 15:h).

W pracy A. Kühnego prezentującej m.in. znaleziska z cmentarzyska w Kopaniewie, znajduje się informacja o zdobionej ostrodze brązowej z niemal prostymi, rozchylonymi ramionami i haczykowatymi zaczepami wygiętymi na zewnątrz (Kühne 1883, 346; Tabl. I:1). Wg A. Kühnego znalezisko to pochodzi z cmentarzyska kultury oksywskiej, co mogłoby sugerować celtycką proweniencję ostrogi, ale jest to najprawdopodobniej okaz wczesnośredniowieczny.

Omówione powyżej znaleziska ostróg to okazy pod różnymi względami nietypowe, a znajdujące analogie w świecie celtyckim lub na jego peryferiach i z tego powodu uznane za importy (Lista XII.; **Ryc. 62**). Należy przy tym podkreślić, że *gros* ostróg z ziem polskich to egzemplarze kabłąkowe, zwykle o dość dużych tarczkach, które nie różnią się od materiałów spotykanych w inwentarzach

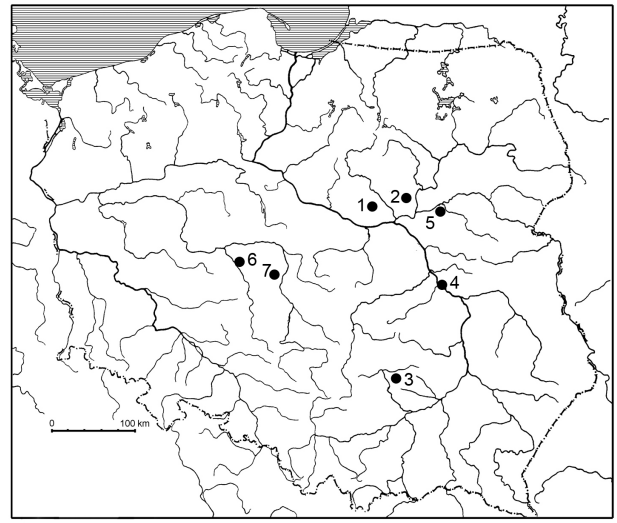

Ryc. 62. Rozprzestrzenienie importowanych ostróg. Numeracja wg listy XII.

Abb. 62. Verbreitung der Sporen- Importe. Nummerierung nach Liste XII.

kultury lateńskiej. Podobnie jak w przypadku wielu kategorii przedmiotów metalowych, również i w tym przypadku niemal każda ostroga z ziem polskich zostałaby uznana za wyrób celtycki, gdyby znaleziono ją na stanowisku kultury lateńskiej. Dlaczego zatem nie uznać wszystkich datowanych na młodszy okres przedrzymski ostróg z kultury przeworskiej i oksywskiej za importy? W omawianym zbiorze można wskazać okazy typologicznie wcześniejsze, o słabo wysklepionym kabłąku zaopatrzonym w duże koliste tarczki oraz egzemplarze smuklejsze, z dłuższym kabłąkiem i mniejszymi tarczkami. Różnice pomiędzy poszczególnymi okazami nie są duże i niejednokrotnie nie sposób wskazać, które egzemplarze należałoby zaliczyć do typu A, a które do podgrupy B wg J. Ginalskiego (Ginalski 1991). Niektóre ostrogi, np. z Tuczna, znal. luźne, bądź Modły, gr. 10/82, odpowiadają już formom wczesnorzymskim (Makiewicz 1975, 128; 128, 133; Tabl. V:1; Grzymkowski 1986, 229; Ryc. 5:i). Jak wspomniałem we wstępie, za istotną przesłankę pozwalającą przypuszczać, że w danej kategorii zabytków występują licznie importy celtyckie, jest dysproporcja ilościowa między egzemplarzami datowanymi na schyłek młodszego okresu przedrzymskiego oraz na okres wpływów rzymskich. W przypadku ostróg tego rodzaju zjawisko nie zachodzi: znamy około piętnastu zespołów z ostrogami z fazy A3, około cztery lub pięć datowanych na stadium A3/B1, a z fazy B1 pochodzi około 17–18 pochówków. Uwzględniając ponadto fakt, że stadium B1 jest krótsze niż A3, możemy stwierdzić, że

schyłek dominacji celtyckiej nie wpłynął znacząco na rozpowszechnienie ostróg w kulturze przeworskiej. Dodatkowo, wykonanie ostróg nie wymaga szczególnych umiejętności ani też nie jest materiałochłonne. Ostrogi nie muszą być wykonane z metalu wysokiej jakości. Można zatem przyjąć, że większość datowanych na młodszy okres przedrzymski ostróg z ziem polskich to produkty lokalne, naśladujące wzorce celtyckie. Przypuszczalnie wśród żelaznych, kabłąkowych ostróg z młodszego okresu przedrzymskiego znajdują się też importy celtyckie, lecz obecnie nie potrafimy odróżnić ich od naśladownictw. Innowacja, która za pośrednictwem Celtów trafiła na ziemie polskie, została zaakceptowana stosunkowo szybko. Cezar, a następnie Tacyt, potwierdzają duże znaczenie jazdy germańskiej w wydarzeniach militarnych I w. przed Chr. i I w. po Chr., lecz trudno powiedzieć, w jakim stopniu ich wzmianki zachowują aktualność w odniesieniu do ludów zamieszkujących ziemie polskie.

II.3.14. Naczynia metalowe

Metalowe naczynia to kolejna kategoria importów celtyckich spotykanych w inwentarzach kultury przeworskiej i oksywskiej na ziemiach polskich. Brązowe kotły z żelaznym brzegiem są stosunkowo skromnie reprezentowane na ziemiach polskich (Lista XIII.PL). Uwaga ta dotyczy w pierwszym rzędzie kultury przeworskiej, skąd znany jest tylko jeden kocioł datowany na młodszy okres przedrzymski, a mianowicie znalezisko z Wierzbic, gr. 1 (**Ryc. 63:1**). Brązowe partie naczynia uległy zniszczeniu i zadokumentowano jedynie żelazną obręcz średnicy 44 cm oraz ataszę średnicy 7,7 cm (Pescheck 1939, 177–179; Ryc. 135:1, 1a). Kolejne naczynia znane z zespołów kultury przeworskiej, tj. okaz z Domaradzic, pow. rawicki, gr. 1[74], oraz z Piaseczna, pow. tarnobrzeski, pochodzą z zespołów datowanych już na początki okresu wpływów rzymskich[75] (Kostrzewski 1953, 155, 156, 261; Ryc. 2; 3:15; Krauss 1963). Prawdopodobnie następne naczynie tego typu znajdowało się we wczesnorzymskim grobie odkrytym w Malkowicach, pow. staszowski (Jamka 1939–1945, 179, 180, 185–187; Rys. 13; Bochnak 2011, 62, 63; Bochnak, Warowna, w druku, Ryc. 9). Z terenów zajętych w młodszym okresie przedrzymskim przez kulturę oksywską pochodzi około sześć kotłów, przy czym większość z nich znana jest jedynie z krótkich wzmianek. Przypuszczalnie wszystkie znaleziska z północnej Polski należy datować na okres poprzedzający rozwój kultury wielbarskiej. Niestety, kotły te przypuszczalnie nie zachowały się do dzisiejszych czasów, a wiadomości na ich temat są niekompletne (Amtlicher Bericht 1909…, 33; Blume 1912, 142; Undset 1882, 136; Kostrzewski 1919, 212; Eggers 1951, 104, 105, 149, Eggers, Stary 2001, 54). Kotły z Bolszewa (**Ryc. 63:2**) i Ciepłego (**Ryc. 63:3)** zaliczono do typu E.4, znalezisko ze Skowarcza (**Ryc. 63:4**) zostało sklasyfikowane przez H. J. Eggersa jako typ 4 (–6?), chociaż ukształtowanie kołnierza sugerowałoby raczej przynależność do typu E.8, natomiast naczynia z Brzeźniaka i Tui określono ogólnie jako reprezentujące typy E.4–7 (Eggers 1951, 104; Nr 640). Znalezisko z Półchleba zostało określone przez H. J. Eggersa jako *kocioł typu Körchow* (Eggers, Stary 2001, 54). Określenia typów mają charakter przybliżony, gdyż sam H. J. Eggers nie sprecyzował, które cechy uważa za istotne pod względem typologicznym, a szereg nowych znalezisk nie daje się jednoznacznie zakwalifikować, posiadając cechy wspólne dla kilku typów wskazanych przez autora *Der römische Import im freien Germanien*. Zagadnienie napływu celtyckich kotłów na ziemie zajęte w młodszym okresie przedrzymskim przez ludność kultury oksywskiej zostało przedstawione w odrębnym artykule (Bochnak 2011) i tu pozwolę sobie przytoczyć jedynie podstawowe fakty, więcej uwagi poświęcę natomiast funkcji wspomnianych naczyń w kulturze lateńskiej oraz na terenach środkowo- i północnoeuropejskiego *Barbaricum*.

W literaturze dotyczącej importów naczyń metalowych na tereny środkowoeuropejskiego *Barbaricum* do niedawna dominował pogląd o retyckiej lub wręcz rzymskiej proweniencji kotłów z żelaznym brzegiem (Eggers 1951, 159; Sakař 1970, 63; Redlich 1980, 336, 358; Kunow 1983, 17; Wielowiejski 1985, 167, 168; Keiling 1989; Schmidt, Nitschke 1989; Karasová 1998, 9). E. Konik nie wykluczał, by kociołek z Wierzbic mógł pochodzić z terenów przyalpejskich, ale zarazem mylnie podawał, że podobne okazy produkowano w okolicach Akwilei (Konik 1959, 25, 202). A. P. Fitzpatrick uważał kotły z żelaznym brzegiem za wyroby celtyckie lub rzymskie. Zauważał przy tym, że jakkolwiek celtycka proweniencja wspomnianych naczyń

[74] Znalezisko to było też publikowane jako pochodzące z Dubina (*Nowe wykopaliska*..., 101, 102).

[75] Dokładny skład inwentarza grobu z Piaseczna nie jest znany, ale na wspomnianym stanowisku znaleziono wyłącznie materiały datowane na okres wpływów rzymskich.

Ryc. 63. Kotły z żelaznym brzegiem. 1 – Wierzbice; 2 – Bolszewo; 3 – Ciepłe; 4 – Skowarcz. 1, 1a wg Pescheck 1939; 2 wg Undset 1882; 3 wg Kostrzewski 1919; 4 wg Amtlicher Bericht… 1909.

Abb. 63. Kessel mit dem Eisenrand. 1 – Wierzbice; 2 – Bolszewo; 3 – Ciepłe; 4 – Skowarcz. 1, 1a nach Pescheck 1939; 2 nach Undset 1882; 3 nach Kostrzewski 1919; 4 nach Amtlicher Bericht… 1909.

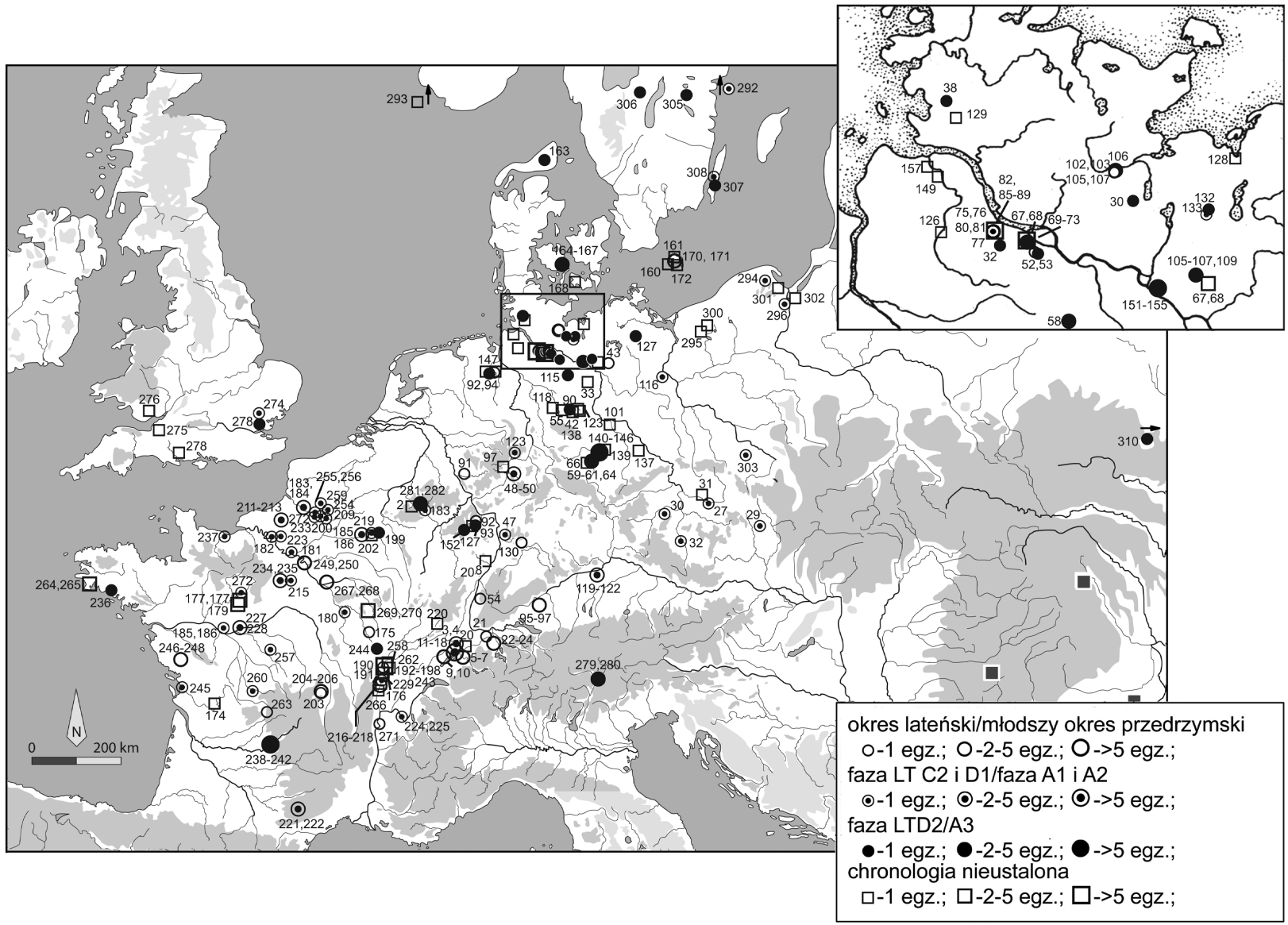

Ryc. 64. Rozprzestrzenienie kotłów z żelaznym brzegiem z okresu lateńskiego. Numeracja wg listy XIII.

Abb. 64. Verbreitung der Latène- Kessel mit dem Eisenrand. Nummerierung nach Liste XIII.

jest prawdopodobna, to nie została ona nigdy udowodniona, a niektóre proste formy mogły być wręcz wytwarzane na terenach germańskich (Fitzpatrick 1993, 240, 241). Niekiedy dopuszczano możliwość produkcji kotłów w Noricum (Kunow 1983, 17; Wielowiejski 1985, 168). To przekonanie znalazło odzwierciedlenie w pracy poświęconej technologii i pochodzeniu naczyń celtyckich i rzymskich, gdzie A. Niewęgłowski *a priori* przyjął północnoalpejską proweniencję kociołka z Domaradzic, gr. 1, a następnie zrównał to określenie z danymi uzyskanymi na podstawie interpretacji badań metaloznawczych (Niewęgłowski 1988, 214, 225; przypis 98). Zagadnienie napływu celtyckich naczyń metalowych na tereny *Barbaricum* było najczęściej prezentowane w ramach studiów poświęconych importom rzymskim i fenomen ten przedstawiano jako swego rodzaju „fazę wstępną", poprzedzającą falę importów z terenu Imperium Romanum. Na ułomności takiego postępowania zwracała uwagę T. Dąbrowska, postulując przeprowadzenie odrębnej analizy napływu importów celtyckich (Dąbrowska 1996).

Przypuszczalnie na opinii H. J. Eggersa i innych badaczy zajmujących się importami na terenie *Barbaricum* w pierwszym rzędzie zaważyła widoczna do początków drugiej połowy XX w. koncentracja kotłów z żelaznym brzegiem na terenie dzisiejszej Szwajcarii i południowych Niemiec. Znaleziska minimum dziesięciu naczyń tego typu w rejonie jeziora Neuchâtel (w tym co najmniej ośmiu kotłów w La Tène), obecność kotła w depozycie w Wauwil, odkrycie z Emmendingen, a następnie wyniki badań w Manchingu w naturalny sposób przyczyniły się do upatrywania w tym rejonie ośrodka lub ośrodków produkujących metalowe naczynia, które miałyby następnie trafiać na tereny położone dalej na północ i północny wschód, w dorzecze Łaby, Odry i Wisły. Badacze prowadzący studia nad kulturą lateńską byli mniej kategoryczni w osądach, określając kotły z żelaznym brzegiem jako produkty warsztatów z Zachodniej Celtyki (Vouga 1925, 80, 81; Pl. XXVII: 1–3, 5; Déchelette 1927, 927, 928; Hawkes 1951, 177–189; Jacobi 1974, 148). Odkrycia ostatniego ćwierćwiecza XX w. oraz ponowna analiza materiału pochodzącego ze starszych badań zaowocowały wyraźnym zwiększeniem liczby znalezisk kotłów z żelaznym brzegiem (Biørnvad 1989; Hachmann 1990; Peschel 1995; Poux 2004). Ich rozmieszczenie wskazuje jednoznacznie, że nie można traktować tych naczyń jako lokalnego produktu pochodzącego z regionów przyalpejskich, retyckich bądź noryckich[76]. Obecność kotłów z żelaznym brzegiem na terenach Celtyki odnotowano głównie na terenach dzisiejszej Francji, Szwajcarii i południowych Niemiec (Hachmann 1990, 652; Ryc. 24). Ze Stradonic i Starégo Hradiska pochodzą pojedyncze atasze kotłów lub ich części (Meduna 1970a, 11; Tabl. 26:38; Stradonice: obiekt nr NM:H1-562273). Kolejne kotły z Czech, Słowacji i Austrii (Eggers 1951, 141, 145; Lauermann 1995) odkryto w zespołach wiązanych z germańskim kręgiem kulturowym i należy je traktować jako importy. Pojedyncze znaleziska pochodzą z Wysp Brytyjskich, jednak tam trzeba liczyć się z wykształceniem lokalnych form, np. kotłów typu Battersea i Santon, bądź kotłów nitowanych z wielu części, jak znalezisko z Drumlane, Co. Cavan (Raftery 1980, 1994, 31, 32, 114, 115; Ryc. 17; 64; Hachmann 1990, 651, 652). Najdalej na wschód wysunięte znalezisko brązowego kotła z żelaznym brzegiem pochodzi z Mutyna, raj. Krolevets w dorzeczu Sejmu (Terpilovskij, Žarov 2013, 37, 38; Ryc. 2:3). Powyższy obraz może jednak być wynikiem istotnych różnic w obrządku pogrzebowym i rytuałach ofiarnych w celtyckiej Europie. Brązowe kotły z żelaznym brzegiem są też spotykane poza zasięgiem kultury lateńskiej, przede wszystkim w północnych Niemczech oraz w basenie Morza Bałtyckiego; w Danii, Szwecji i jak wspomniano wyżej, na Pomorzu (**Ryc. 64; 65**). Analiza rozprzestrzenienia znalezisk omawianych naczyń z terenów *Barbaricum* pozwoliła K. Peschelowi na podważenie opinii H. J. Eggersa, J. Kunowa, J. Sakaře, J. Wielowiejskiego oraz A. P. Fitzpatricka i powiązanie ich produkcji z Zachodnią Celtyką lub szerzej, ze strefą oppidów (Peschel 1995). Należy zauważyć, że kotły z żelaznym brzegiem nie są spotykane we wschodniej prowincji kultury lateńskiej. Na terenach dackich odkrywane są relatywnie nieliczne kotły brązowe, zaopatrzone w atasze wykonane częściowo lub w całości z żelaza, lecz różnią się one zauważalnie od okazów z Zachodniej i Środkowej Europy. Naczynia takie, zachowane w różnym stopniu, znane są m.in. z grobu w miejscowości Guşteriţa, jud. Sibiu, oraz z Costeşti, jud. Argeş, Poiana, jud. Gorj, Pecica, jud. Arad, i Piatra Roşie, jud. Hunedoara. Kolejne znalezisko pochodzi z odosobnionego grobu kultury Poieneşti-Lukaševka z Răcătău, jud. Bacău, w Rumunii

[76] Mapy ilustrujące rozprzestrzenienie kotłów w Europie były zestawiane m.in przez H.-J. Eggersa, R. Hachmanna i T. Bochnaka (Hachmann 1990, 652, Ryc. 24; Bochnak 2010).

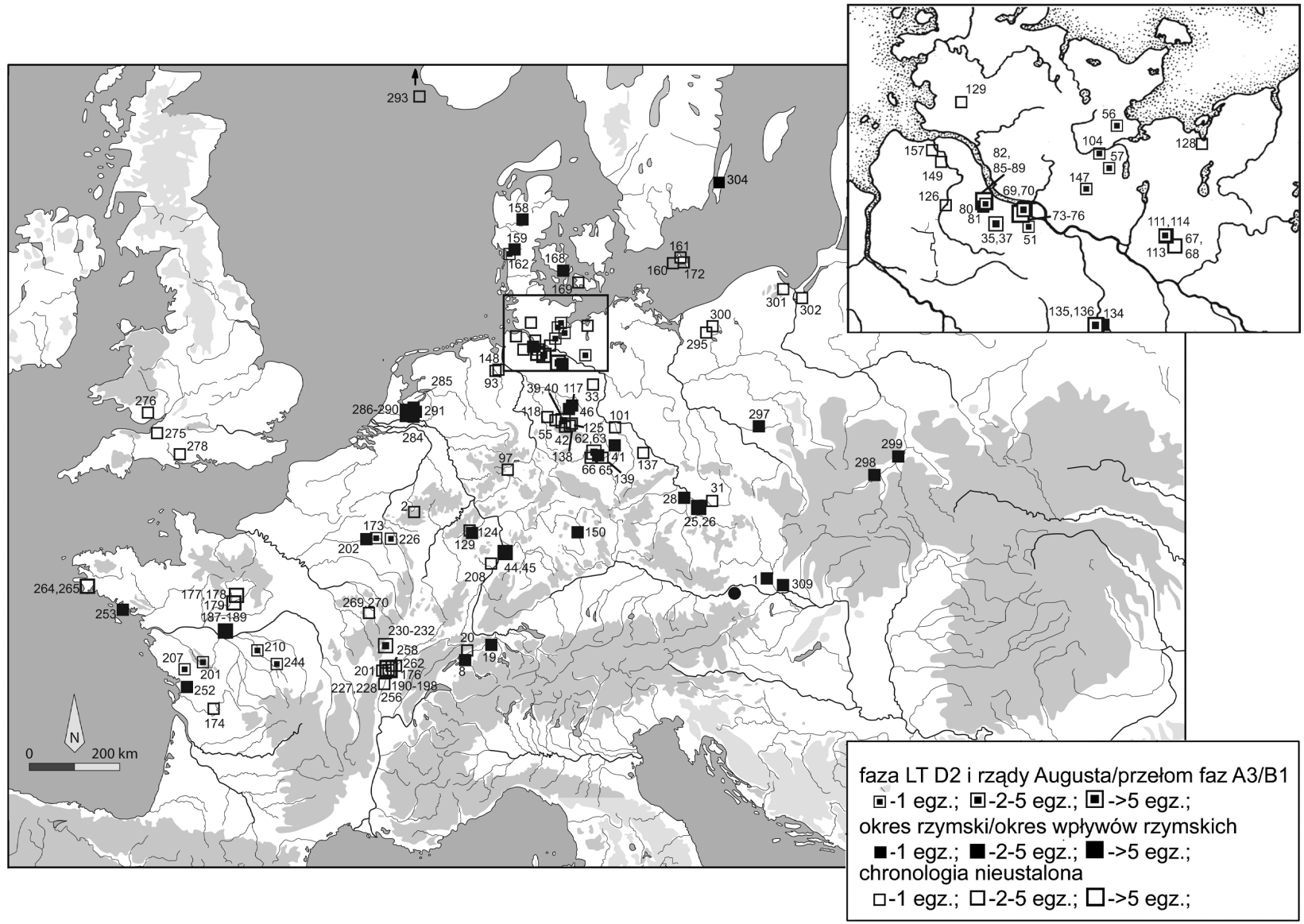

Ryc. 65. Rozprzestrzenienie kotłów z żelaznym brzegiem z przełomu er i z okresu rzymskiego. Numeracja wg listy XIII.

Abb. 65. Verbreitung der an die Wende der Epochen und in die römischen Kaiserzeit datierten Kessel mit dem Eisenrand. Nummerierung nach Liste XIII.

(Vulpe, Căpitanu 1971, 156, 157, 161; Ryc. 1:1; 2:1, 2). Celtyckie kotły z żelaznym brzegiem były wytwarzane w strefie oppidów, przy czym ich produkcja jest potwierdzona na terenie południowych Niemiec oraz Francji. W Manchingu odkryto serię zabytków wskazujących, że na terenie oppidum prowadzono zarówno demontaż zużytych kotłów, tj. oddzielano blachy brązowe od części żelaznych, jak i zapewne wykonywano nowe naczynia (Maier et al. 1992, 172–174, 190; Ryc. 83:2–7; Tabl. 99:3, Sievers et al. 2000, 376; Sievers 2013, 647). Istnieją też przesłanki wskazujące na produkcję kotłów w Starém Hradisku (Čižmář 2002a, 303).

Specyfika konstrukcji omawianych kotłów, łączącej cienką blachę brązową i masywne pierścienie utrzymujące ciężar pełnego naczynia sprawia, że naczynia zachowane w całości należą do mniejszości (są to głównie znaleziska z cmentarzysk), a najczęściej spotykanymi fragmentami omawianych naczyń pozostają żelazne atasze. Niewykluczone, że jakaś część pierścieni znajdowanych luźno w obrębie osad i sanktuariów pełniła pierwotnie rolę ataszy kotłów z żelaznym brzegiem. Niektóre z nich były początkowo interpretowane jako części wędzideł (Murat, Murat, 1967, 384) i dopiero ponowne opracowanie materiału pozwoliło na dokonanie korekt (Pesteil 2007, 75, 80; Ryc. 67, 68). Przypuszczalnie uwaga ta dotyczy również znaleziska z Alise-Ste-Reine, określonego jako wędzidło, chociaż na żelaznym kółku znajduje się profilowany pierścień, przypominający atasze kotłów z żelaznym brzegiem (Broquier-Reddé, Deyber 2001, 320; Tabl. 106:286). Z kolei znaczną część znalezisk ze środowiska wodnego (np. z Saony) stanowią dolne partie kotłów, podczas gdy ich górne części uległy korozji. Ślady żelaza są wówczas widoczne w górnej partii korpusu, zwykle wokół nitów. Niektóre kotły noszą ślady napraw; najczęściej łatano je donitowywując od wewnątrz dopasowane kawałki blachy brązowej. Zapobiegano też urywaniu się ataszy, mocując od wewnątrz odpowiednie podkładki wzmacniające nitowane łączenie.

II.3.14.1. Funkcja celtyckich kotłów w obrządku pogrzebowym na ziemiach polskich

Na ziemiach polskich, jak i na pozostałych terenach środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, celtyckie kotły z żelaznym brzegiem pochodzą niemal wyłącznie ze stanowisk sepulkralnych. Co bardzo istotne, na terenach barbarzyńskich obserwujemy w tym przypadku funkcjonalną zmianę sposobu użytkowania przedmiotów importowanych (Wegewiz 1986; Łuczkiewicz, Terpilovskij 2012, 165). Ozdoby i części stroju, a także militaria oraz narzędzia są spotykane zarówno w grobach kultury lateńskiej, jak i w pochówkach z nieceltyckiej Europy, i ich rola jest zbliżona: albo stanowiły one własność zmarłego, albo też były darami. W przypadku metalowych naczyń widzimy bardzo istotne różnice. Na terenach celtyckich kotły i rzymskie situle są traktowane jako element wyposażenia – dar grobowy, być może podkreślający rangę zmarłego, być może niekiedy związany ze stypą, natomiast na pozostałych obszarach importowane naczynia metalowe pełniły z reguły funkcję popielnicy. Na uwagę zasługuje fakt, że wykorzystanie situl i kotłów jako popielnic jest *de facto* zastosowaniem wtórnym i to zapewne w dwójnasób. Naczynia te, w zamyśle ich twórców, nie miały pełnić roli popielnic, a też trudno przypuszczać, by ich użytkownicy w Europie Środkowej nabywali je wyłącznie z myślą o ich sepulkralnym zastosowaniu. Bardziej prawdopodobne wydaje się założenie, że naczynia metalowe były początkowo wykorzystywane zgodnie z ich właściwym przeznaczeniem (nie wiemy, niestety, czy w dorzecze Łaby, Odry i Wisły sprowadzano naczynia nowe, czy też używane), a następnie składano je do grobów. Fakt, że celtyckie kotły i rzymskie situle są znajdowane w grobach ciałopalnych i że służyły często za popielnice, nie powinien być argumentem uzasadniającym pomijanie podstawowych różnic funkcjonalnych i technologicznych dzielących te naczynia. Kotły i situle różnią się konstrukcją i funkcją, a ich pierwotny kontekst kulturowy pozostaje w łączności z odrębnymi systemami kulturowymi.

Rzymskie situle to naczynia służące do przechowywania płynów, przede wszystkim napojów, jakkolwiek nie można też wykluczyć, że niekiedy używano ich do ablucji, w tym również być może do ceremonii o podłożu religijnym. Naczynia tego typu wpisują się w tradycję śródziemnomorskich sympozjonów, chociaż oczywiście były też szeroko znane w kulturze halsztackiej. Situle były wykonywane techniką odlewu i jedynie prace wykańczające prowadzono z zastosowaniem technik kowalskich. Ścianki znacznej części italskich naczyń brązowych (nie tylko situl, ale i np. rondelków) mają niejednokrotnie 1–2 mm grubości, są więc znacznie grubsze od wyrobów celtyckich.

Metalowe kotły znane były powszechnie w kręgu śródziemnomorskim w pierwszej połowie I ty-

siąclecia przed Chr. i zostały zapożyczone przez ludność kręgu halsztackiego, a następnie celtyckiego[77]. Kotlarstwo lateńskie wywodzi się z tradycji halsztackich, jednak ta technologia została szeroko zaadaptowana i metalowe kotły z końca okresu lateńskiego były wytwarzane na rozległych obszarach Celtyki Zachodniej (Verger 2009). Najstarsze egzemplarze elipsoidalnych kotłów z wąskimi, żelaznymi brzegami i z kolistymi ataszami pochodzą ze schyłku okresu halsztackiego. H. Willers początkowo wykluczył możliwość produkcji kotłów z żelaznym brzegiem na terenie Italii i był zdania, że pochodzą one z celtyckiego kręgu kulturowego, a produkowano je na północ od Alp, później jednak zmienił pogląd i sądził, że omawiane naczynia były wyrabiane w Italii lub w rejonie Akwilei (1901, 113; 1907, 12). S. Müller, opisując kocioł z Gundestrup oraz naczynia z Langå, Rynkeby i innych stanowisk duńskich, powiązał je z kulturą Celtów i wskazywał na możliwość kontaktów pomiędzy Europą Północną a Galią (Müller 1892, 40, 51–61, 63–68). Jak zauważa G. Jacobi, w przeciwieństwie do etruskich i greckich kraterów, najstarsze kotły produkowane na północ od Alp były przeznaczone do gotowania, a nie do mieszania napojów (Jacobi 1974, 145). Celtyckie kotły z żelaznym brzegiem to naczynia przeznaczone do zawieszania nad ogniem. Wskazuje na to jednoznacznie ich kształt, mają bowiem półkuliste dna wykonane z cienkiej blachy, zatem nie można ich postawić na ziemi (zwłaszcza z zawartością) bez narażenia na uszkodzenie. Kotły zawieszano, wykorzystując koliste atasze przytwierdzone do żelaznego brzegu za pomocą pierścienia, niekiedy zdobionego profilowaniem. Według G. Jacobiego, najstarsze lateńskie kotły z żelaznym brzegiem mają atasze omegowate, a dopiero w fazie LT B pojawiają się, czy też powracają, atasze koliste (Jacobi 1974, 145–147). Niewykluczone jednak, że atasze omegowate występują w fazie LT A wraz z ataszami kolistymi, stosowanymi od końca okresu halsztackiego po okres rzymski. W fazie LT C1 pojawiają się półkuliste, brązowe kotły z cylindrycznym, żelaznym brzegiem, ujęte w podziale H. J. Eggersa jako typy 4–5 (np. znalezisko z Bouchon). Atasze wykonywano najczęściej z pręta o przekroju kolistym; do wyjątków należy okaz z Manchingu, który miał przekrój sześciokątny, oraz atasza z Niort, dep. Deux Sèvres we Francji, zdobiona w stylu plastycznym (Jacobi 1974, 143, 298; Tabl. 40:674; Gomez de Soto 2005, 4, 5; Fig. 2). Poza nieco wcześniejszymi znaleziskami irlandzkimi, nie są znane kotły z ataszami wykonanymi z prętów tordowanych, zatem określanie luźno znalezionych tordowanych żelaznych kółek jako pozostałości ataszy kotłów z żelaznym brzegiem nie jest w pełni uzasadnione. Istotnym problemem pozostaje identyfikacja niektórych części kotłów, szczególnie ataszy. Z jednej strony, znaleziska kółek przypominających atasze interpretowane są niekiedy jako domniemane pozostałości kotłów (np. Tronoën), z drugiej jednak strony, opisana identyfikacja może być błędna. Uwaga ta odnosi się np. do znaleziska z Corent/Veyre Monton (stan. Le Puy de Corent, parc. 59). Znaleziono tam żelazne kółko z profilowanym pierścieniem na obwodzie, które zinterpretowano jako ataszę kotła (Orengo 2003, 122, 123). Należy jednak zauważyć, że profilowany pierścień, przypominający pierścienie ataszy bimetalicznych kotłów, posiadał ostro zakończony trzpień, nie mógł więc stanowić części metalowego naczynia. Przypuszczalnie mamy tu do czynienia z ataszą naczynia drewnianego, ukształtowaną analogicznie do ataszy bimetalicznych kotłów. Niektóre atasze, jak np. z Dünsberg, mogą być pozostałościami metalowych kotłów lub drewnianych wiader (Jacobi 1977, 18).

Średnica celtyckich kotłów wynosi najczęściej około 35–60 cm, a głębokość ok. 20–35 cm. Do najmniejszych brązowych naczyń z żelaznym brzegiem należy miseczka z Alt Mölln, Kr. Herzogtum Lauenburg, gr. 163, o średnicy zaledwie ok. 10 cm[78], oraz kociołki z Bolszewa o średnicy 25 cm i z Hedegård, o średnicy ok. 26 cm (Hingst 1989, 225; Tabl. 116:163; Madsen 1996/1997, 70, 71; Bochnak 2011, 62, tam wcześniejsza literatura). W przypadku egzemplarzy z Saony pojemność naczyń wynosi zwykle 9–12 litrów, w jednym przypadku sięgając 20 litrów (Guillaumet 1984, 24–26). Żelazny brzeg ma najczęściej około 6–7 cm szerokości i jest mocowany nitami (najczęściej brązowymi) do zasadniczej części naczynia, wyklepanej z blachy brązowej. Blacha ta ma ok. 0,6 mm grubości w centralnej części, a ok. 0,3–0,4 mm grubości przy brzegach (Guillaumet 1984, 23–26; Peschel 1995, 69). W przypadku wyklepywanych naczyń celtyckich zastosowanie

[77] Obszerne podsumowanie i omówienie tej problematyki oraz charakterystykę serwisów przeznaczonych do spożywania posiłków i picia napojów przedstawili B. Bouloumié, D. Krauße oraz B. Arnold (Bouloumié 1988; Krauße 1996; Arnold 1999).

[78] To naczynie nie zostało uznane za kociołek i nie uwzględniono go na numerowanej liście IX:D, jednak technologicznie odpowiada celtyckim kotłom z żelaznym brzegiem.

cienkiej blachy brązowej podyktowane było zapewne względami oszczędnościowymi, jakkolwiek w starszej literaturze podkreślano walory praktyczne takiego rozwiązania, umożliwiającego szybkie podgrzanie zawartości kotła (Déchelette 1927, 928). Wydaje się, że rzemieślnicy celtyccy starali się maksymalnie oszczędzać surowiec, stąd widoczne jest dążenie do ograniczenia zużycia brązu. Przejawem tego dążenia jest z jednej strony bardzo oszczędne gospodarowanie blachą brązową, a z drugiej wielokrotne wykorzystywanie metalu; odzyskiwanie i przetapianie uszkodzonych przedmiotów.

Szczegóły procesu produkcji kotłów celtyckich nie są dobrze poznane. Wyniki specjalistycznych badań wczesnolateńskiego okazu brązowego z Estissac, dep. Aube, oraz kotłów gallorzymskich jak również ich półfabrykatów wskazują, że wyklepywanie rozpoczynano od płyty metalu uformowanej płasko, a nie półkuliście, przy czym w takim przypadku uzyskiwano naczynie, w którym blacha była najcieńsza w centralnej części, podczas gdy dno i krawędzie były nieco grubsze (Tassinari 1975, 49–51; Eiden 1995, 149–154; Legendre 1996, 75; Pernot 2004). Duże kotły o grubszym dnie i cienkich ściankach przy krawędzi formowano, poddając obróbce półfabrykat w kształcie hemisfery, jak miało to miejsce w przypadku krateru z Vix, będącego dziełem rzemieślników greckich (Thouvenin 1990). Grubość płytki stanowiącej zaczątek kotła może być zmienna, ale winna wynosić pomiędzy 3 a 10 mm, przy czym 4–5 mm wydaje się wartością optymalną. Do obróbki grubszych płyt (ponad 10 mm) niezbędne jest użycie bardzo ciężkich młotów (Thouvenin 1990, 304; Legendre 1996, 73). Kotły wyklepywano, poczynając od środka płytki i następnie kontynuowano obróbkę, posuwając się spiralnie ku jej bokom. Ślady obróbki są niekiedy widoczne na korpusach naczyń, mimo że z reguły przykładano uwagę do ich wygładzenia. Podczas klepania dochodzi do zmian struktury krystalicznej stopu i aby zapobiec pękaniu utwardzonej blachy, należy wielokrotnie poddawać ją działaniu wysokiej temperatury, co likwiduje wewnętrzne naprężenia (Łopieński 1982, 60). Ze względów ekonomicznych najprawdopodobniej wyżarzano jednocześnie kilka ułożonych piętrowo naczyń, każde okładając wilgotną glinką, by zapobiec zgrzaniu ścianek sąsiadujących ze sobą półfabrykatów kotłów (Guillaumet 1996, 99, 100). Metalowe naczynia obrabiano zapewne na podkładzie z piasku lub popiołu, który służył jako oparcie i pełnił rolę swego rodzaju miękkiego kowadła. Opracowanie cienkiej blachy wymaga wysokich umiejętności, jedno bowiem mocniejsze uderzenie może doprowadzić do jej rozdarcia. Zdaniem specjalistów, wyklepywanie tego typu półkul wymaga zastosowania specjalnej techniki. W miarę zmniejszania grubości ścianki należy wnętrze naczynia wypełnić miałkim popiołem i umieścić w nim kolejne, jednocześnie obrabiane naczynia. Warstwa popiołu zamortyzuje uderzenia i rozproszy je, a zarazem umożliwi formowanie kilku naczyń naraz. Jak się wydaje, by uzyskać kotły z blachy o grubości 0,2–0,5 mm, w końcowym etapie obróbki jednocześnie wyklepywano 4–6 naczyń umieszczonych jedno w drugim i oddzielonych warstwami popiołu, piasku lub węgla drzewnego. Rzemieślnicy zajmujący się obecnie wyrobem kotłów twierdzą, że taki sposób obróbki pozwala na otrzymanie jednorazowo kilku brązowych hemisfer o bardzo cienkich ściankach, lecz naczynia umieszczone na samej górze oraz na dole nie będą się nadawały do użytku i będą musiały być ponownie przetopione (Beck, Guillaumet 1985, 243). W okresie halsztackim i do środkowego okresu lateńskiego blachę łączono za pomocą odlewanych nitów, lecz stopniowo wprowadzano nową technikę, dzięki której unikano odlewania i zarazem oszczędzano surowiec. Jak wskazują badania pracowni rzemieślniczej z Châlons-sur-Marne, dep. Marne, stan. Vélodrome, nity były wykonywane z rolowanych trójkątów wyciętych z blachy brązowej, o wysokości ok. 30 mm i długości podstawy rzędu 17–18 mm. Uzyskane w ten sposób stożki formowano dodatkowo poprzez obróbkę kowalską, a następnie łączono przy ich pomocy blachy, zaklepując końce (Beck, Guilaumet 1985, 243; Guillaumet 1996, 96). Analogiczny sposób jest stosowany do dzisiejszego dnia przez kotlarzy cygańskich.

Pierwotną funkcją kotłów było przygotowywanie i dystrybucja pożywienia. Z uwagi na rozmiary tych naczyń, najczęściej przekraczające potrzeby rodziny, często podkreśla się potencjalny związek kotłów z ceremoniami ofiarnymi i/lub o charakterze politycznym. Oczywiście niemożliwe jest wskazanie obecnie początków takich zgromadzeń połączonych z rozdzielaniem żywności, jednak bez wątpienia pozostają one w związku ze stopniem rozwoju społecznego i organizacji w obrębie grup ludzkich. M. Dietler podkreśla zasadnie, że *food it is a first army* i konstatacja ta zachowuje aktualność w odniesieniu do różnych czasów i epok. Narady wojenne były zwykle związane z biesiadami, a udział

w uczcie stanowił ważny element etosu wojownika (Dietler 1996), choć oczywiście kotły mogły być wykorzystywane również i w innych przypadkach. Na symboliczne znaczenie kotłów w kulturze lateńskiej wskazują również przedstawienia ikonograficzne obecne na monetach (Depeyrot 2005, 34; Tabl. 2:30, 31). W kulturze lateńskiej kotły z żelaznym brzegiem są niekiedy znajdowane w kompletach wraz z żelaznymi łańcuchami służącymi do zawieszania naczynia nad ogniem oraz z charakterystycznymi „widełkami" służącymi do wybierania kęsów pożywienia. „Widełki" te mają najczęściej dwa lub trzy zagięte zęby, a ich kształt ma zapobiegać przebiciu cienkiej blachy kotła. Znaleziska takie są znane z oppidów (m.in. Bibracte, Manching, Stradonice), ale też z La Tène (Déchelette 1927, 929, 930; Ryc. 637:2; Jacobi 1974, 126–129, 293, 294; Tabl. 32). Wspomniane „widełki" to zapewne przyrząd używany również w kręgu kultury śródziemnomorskiej, określany w źródłach antycznych jako χρέχγρα lub άρπάγν (łac. *harpago*) (Blanchet 1900, 11, 12). Przedstawienia ikonograficzne z kręgu kultury greckiej i rzymskiej wskazują jednoznacznie przeznaczenie tego rodzaju przyrządów (Déchelette 1927, 929). Kotły mogły też służyć do innych celów. Na rzymskim ołtarzu odnalezionym w 1929 roku w Bonn przedstawiono kocioł zawieszony na łańcuchach nad ogniem i stojącego obok mężczyznę z nagim torsem i łyżką cedzakową w dłoni. Na innej stronie omawianego ołtarza widnieje mężczyzna niosący na plecach świnię (Bouvier 2005, 21, 22; Ryc. 9). Zdaniem M. Bouviera, wizerunki na ołtarzu dotyczą serowarstwa i hodowli świń. Zajęcia te są często ze sobą związane, prosięta bowiem były często żywione serwatką pozostającą po wyrobie serów (Bouvier 2005, 22). Znane są też znaleziska kotłów z trójnogami, do których je podwieszano. Kotły pełniły istotną rolę w świecie celtyckim, znajdując miejsce zarówno w życiu codziennym, jak i w sferze wierzeń. Odbiciem tych funkcji są znaleziska kotłów ze stanowisk o charakterze osadowym (oppida) oraz sepulkralnym (bogate groby) i ofiarnym (sanktuaria). Wiele kotłów z żelaznym brzegiem z terenów kultury lateńskiej pochodzi ze stanowisk grobowych lub ofiarnych, a ich kontekst najczęściej pozostaje w związku z biesiadowaniem. W sanktuariach odkrywane są zarówno fragmenty kotłów, jak i amfory, pozostałości wiader, żelaznych noży oraz kości zwierząt noszące ślady postkulinarne. Taki kontekst wiąże się bezpośrednio ze sferą publiczną i oficjalną, pozostającą pod kontrolą lokalnych autorytetów duchowych i religijnych. Na stanowiskach ofiarnych zaznacza się wyraźnie dysproporcja pomiędzy licznymi znaleziskami kości, noży i „widełek", a pojedynczymi okazami kotłów, które zapewne służyły wielu osobom. Dysproporcja ta podkreśla dodatkowo ekskluzywny charakter tych naczyń. Brązowe kotły z żelaznym brzegiem stanowiły jeden z podstawowych elementów celtyckich uczt, posiadających odmienny charakter od sympozjonów typowych dla ludów zamieszkujących obszary objęte kulturą śródziemnomorską (Poux, Feugère 2002). Ich charakter przekazują szeroko źródła pisane, poczynając od autorów greckich i rzymskich, a kończąc na eposach irlandzkich, takich jak *Uczta Bricriu*. Pewnym odbiciem tego typu biesiad pozostają bogato wyposażone groby, w których wśród darów grobowych, obok resztek tusz zwierzęcych (najczęściej świń) znajdujemy okucia drewnianych wiader, żelazne wilki ogniowe, ruszty i duże noże do porcjowania mięsa. Obecne w grobach ceramiczne *dolia*, brązowe kotły z żelaznym brzegiem, wilki ogniowe i okucia drewnianych wiader wskazują na kultywowanie starszych tradycji biesiadowania, połączonego z przygotowywaniem mięsa i spożywaniem piwa lub miodu. Dopiero w drugiej połowie I wieku przed Chr. w skład wyposażenia bogatych grobów z kotłami i wilkami ogniowymi wchodzą importy rzymskie: amfory, chochelki-*simpula*, a czasem również i situle. Jak zauważają M. Poux i M. Feugère, w tym przypadku wprowadzenie wina nie oznacza automatycznie przejęcia wzorców kultury śródziemnomorskiej, a raczej stanowi przejaw adaptacji importowanego napoju do miejscowych, uwarunkowanych społecznie zwyczajów konsumpcyjnych. Jest to więc sytuacja zbliżona do realiów ze schyłku okresu halsztackiego, kiedy to podczas uczt organizowanych zgodnie z wymogami lokalnego systemu społecznego spożywano miejscowe alkohole w importowanych naczyniach greckich lub etruskich. W inwentarzach bogatych grobów znajdują się też niejednokrotnie elementy wozów (Clémency, La Mailleraye-sur-Seine, Marcilly-sur-Eure) i elementy uzbrojenia podkreślające wysoki status właściciela (np. ostrogi, hełm i kolczuga, miecze w pochwach zdobionych *opus interrasile*). W tym czasie akcesoria typowe dla sympozjonów lub spotkań typu *convivium* pojawiają się również w grobach skromniej wyposażonych, co wskazuje na rozpowszechnianie się śródziemnomorskiego modelu spożywania wina.

Świadectwa uczt będących zarazem radami wojennymi zawarte są w najdawniejszych źródłach pisanych, zarówno mezopotamskich, jak i egipskich. Wzmianki o kotłach znajdują się także w *Iliadzie* (*Iliada*, XIII, 264, 268). Z tego samego źródła pochodzi też informacja o cenie kotła i trójnoga. Według Homera cena kotła równała się wartości wołu, natomiast trójnóg, bez wątpienia znacznych rozmiarów i zapewne bogato zdobiony, miał mieć wartość dwunastu wołów (*Iliada*, XXIII, 703, 885). Oczywiście, odnośnie do wiarygodności tej wzmianki można wysunąć szereg zastrzeżeń, jak np. chęć wyolbrzymienia wartości kotła i trójnoga w celu wykazania ich wspaniałości. Pewną rolę mogły też odgrywać okoliczności, gdyż w warunkach oblężenia zmienny popyt i podaż określonych dóbr prowadzą do wyraźnego zachwiania zwyczajowych cen. Ponadto dane z kręgu kultury klasycznej, zapewne z drugiej połowy II tysiąclecia przed Chr., nie mogą w żaden sposób ułatwić oszacowania wartości przedmiotów w innych kręgach kulturowych ponad tysiąc lat później, jednak warto odnotować, że zbliżoną wartość kotła i wołu zaobserwowano na przełomie XIX i XX stulecia w przypadku plemienia Bahnarów na Półwyspie Malajskim (Déchelette 1927, 924).

Należy podkreślić, iż pomimo formalnego podobieństwa utensyliów stosowanych podczas „tradycyjnych" biesiad celtyckich i sympozjonów, spotkania te miały jednak inną wagę, odmienne znaczenie i oddziaływanie społeczne. Świadczą o tym uwagi autorów antycznych, którzy rzymskim wzorcom spożywania wina i organizacji uczt przypisywali rolę czynników cywilizujących barbarzyńców (Tacyt, *Vita Agricolae*, XXI 2, 3; Kasjusz Dion, *Historia Rzymska*, XXVII, 94, 2). Z kolei „celtyckie" sposoby ucztowania przedstawiane były jako dowód dzikości i nieokrzesania. B. Boulomié, a za nim M. Poux i M. Feugère podkreślają, iż mimo że etruskie lub greckie naczynia, a nawet całe zestawy przeznaczone do picia wina i do ablucji są spotykane w grobach na północ od Alp już w okresie halsztackim i w początkach okresu lateńskiego, nieuzasadnione jest łączenie ich z rozprzestrzenianiem klasycznego modelu spożywania wina w ramach sympozjonu. Zarówno kocioł z Hochdorf, jak i krater z Vix oraz inne, zbliżone naczynia są znacznie większe od odpowiedników spotykanych w kręgu kultury śródziemnomorskiej (Bouloumié 1988; Poux, Feugère 2002, 208). Może to oznaczać, że urządzane z ich wykorzystaniem uczty miały raczej charakter służący wzmacnianiu systemu klienckiego, a nie stanowiły spotkań osób równych rangą (Dietler 1992). Odrębnym zagadnieniem pozostaje rodzaj alkoholu, jaki spożywano podczas uczt celtyckich; w odniesieniu do materiałów z Hochdorf stwierdzono, że w złożonym do grobu naczyniu typu *dinos* znajdował się miód pitny, a nie wino. Żadnych śladów wina nie stwierdzono też w krateerze z Vix, jakkolwiek wydaje się bardzo prawdopodobne, że przez dłuższy czas znajdował się w nim płyn o charakterze organicznym (Bouloumié 1988, 378; Aucouturier 2003). Pozostałości wina zidentyfikowano natomiast w *stamnosach* z Altrier, La Motte Saint Valentin, Weisskirchen i Klein Aspergle (Bouloumié 1988, 378). Zwyczaj picia wina rozpowszechnił się u Celtów dopiero w późniejszym czasie, nabierając znaczenia od połowy II w. przed Chr. w odniesieniu do Galii i dopiero w I w. przed Chr. dotarł na Wyspy Brytyjskie (Maza 1998; Carver 2001; 2002; Poux, Feugère 2002, 211). Mimo to tradycyjny model ucztowania, wzmacniający i potwierdzający pozycję suwerena w systemie klienckim przetrwał na obrzeżach świata rzymskiego, o czym mogą świadczyć wspomniane wyżej eposy irlandzkie. Oczywiście, eposy te zostały spisane w średniowieczu, jednak zawierają szereg odniesień do realiów z czasów wcześniejszych, być może sięgając nawet do epoki sprzed romanizacji Brytanii. Jak się uważa, mogą o tym np. świadczyć wzmianki o stawaniu do bitwy na wozach lub detale dotyczące walki mieczami (Greene 1972; Piggott 1983, 235–238; Pleiner 1993, 23, 24). Być może podobne zwyczaje, jakkolwiek w skromniejszym wymiarze, istniały też w systemie klienckim społeczności barbarzyńskich. Pewne ślady takich praktyk widoczne są w sagach germańskich, jednak nie można odnosić ich do młodszego okresu przedrzymskiego.

Na uwagę zasługuje stosunkowo niewielka liczba metalowych situl odkrytych na terenach celtyckich, zwłaszcza w Celtyce Zachodniej. Jako naczynia do przechowywania płynów wykorzystywano tam raczej drewniane wiadra, niekiedy bogato ornamentowane metalowymi aplikacjami i okuciami, zaopatrzone w ozdobne atasze. Wiadra takie są znane z bogatych grobów z Wysp Brytyjskich i Francji, ale też z terenów Skandynawii. Badania M. Poux wykazały istnienie na terenie niepodległej Galii przenikających się stref (odpowiadających do pewnego stopnia terenom poszczególnych plemion), na których w różny sposób zaznaczają się

elementy tradycji lokalnych i związanych z nimi biesiad oraz wpływy kultury śródziemnomorskiej, przejawiającej się m.in. w napływie amfor i rzymskich serwisów przeznaczonych do picia wina (Poux 2004). Co zrozumiałe, wpływy rzymskie płynące z Galii Narbońskiej najsilniejsze były w środkowej części dzisiejszej Galii, natomiast w partii północnej i północno-wschodniej częściej występowały przedmioty wywodzące się z tradycji celtyckich. W odniesieniu do tej strefy M. Poux używa wręcz określenia „strefa kotłów", stawiając ją w opozycji do „strefy amfor", podobnie jak „strefę wiaderek" (drewnianych) przeciwstawiano „strefie situl" (Poux 2004). Obserwacja ta pozostaje w zgodzie z przekazem Cezara, który, opisując plemiona belgijskie, łączył ich dzikość z oddaleniem od centrów kultury rzymskiej i słabszymi kontaktami handlowymi z prowincją (Cezar, *Wojna galijska*, I, 1). Kotły składane w grobach kultury lateńskiej stanowią element wyposażenia stanowiący o prestiżu zmarłego i odwołujący się właśnie do sfery przygotowania posiłków i ucztowania (Villard 1993, 255, 256, 263). Na terenach kultur zlatenizowanych sytuacja najczęściej wygląda odmiennie. Wyposażenie grobowe z reguły nie odwoływało się do wystawnych uczt, chociaż oczywiście w grobach spotyka się kości zwierząt. Kotły nie były dodatkowym elementem wyposażenia, ale pełniły funkcję popielnicy. W tym kontekście bardzo atrakcyjne wydaje się skojarzenie z „kotłem obfitości" celtyckiego boga Dagdy, z kotłem dającym nieśmiertelność (Raftery 1994, 115), ale taka asocjacja jest nadużyciem, zwłaszcza że w samej kulturze celtyckiej brak jest śladów po praktykach składania szczątków zmarłego do kotłów. Nie sposób też wykazać, że kotły służyły np. do przemywania kości wyciągniętych z resztek stosu. Oczywiście, omawiane naczynia nie były pierwotnie przeznaczone do złożenia w grobie, a też trudno przypuszczać, by ich odbiorcy w Europie Środkowej nabywali je wyłącznie z myślą o ich sepulkralnym zastosowaniu. Bardziej prawdopodobne wydaje się założenie, że naczynia metalowe były początkowo wykorzystywane zgodnie z ich właściwym przeznaczeniem, a następnie, z nieznanych nam powodów (prestiżowych?), były składane do grobów jako popielnice.

Na osobne omówienie zasługuje brązowe wiadro z Zakrzewa, pow. sieradzki. Znalezisko to nie znajduje ścisłych analogii w kręgu lateńskim, jednak zostało określone jako typ E.15-16, co może wskazywać na koneksje celtyckie (Eggers 1951, 40, 160; Krauze, Makiewicz 1974). Omawiane naczynie nie stanowi typu przejściowego między wiadrami E.15 i E.16, lecz jest raczej hybrydą, która posiada elementy typowe dla wspomnianych naczyń, ale też wykazuje cechę niespotykaną przy innych egzemplarzach, a mianowicie posiada donitowaną górną partię. W grobie z Zakrzewa znajdowała się ponadto m.in. zapinka typu N, fragmenty miecza dwusiecznego i pochwy oraz okucie rogu do picia, co pozwala określić jego chronologię na młodszy odcinek fazy A3 młodszego okresu przedrzymskiego.

Zdaniem H. J. Eggersa, brązowe wiadra E.15-16 były wyrobami celtyckimi (Eggers 1951, 40, 160). Należy jednak zauważyć, że wszystkie cztery znane H. J. Eggersowi okazy zostały znalezione w dorzeczu Łaby. Dwa wiadra pochodzą z Gross Romstedt, gr. 1909, 25 i 1911, 69, jedno ze Schkopau, gr. 36, i jedno z Nienbüttel (Eichhorn 1923, 73, 74, 274, 300; Eggers 1951, 120, 137, 160; Schmidt, Nitschke 1986, 29, 55, 108; Tabl. 8:36:a; 118:36). Ustalenia H. J. Eggersa uzupełnił H. Drescher (Drescher 1969). Wykazał on, że cylindryczne wiadra E.16 występują też na terenach celtyckich, np. w późnolateńskim skarbie przedmiotów metalowych w Kappel oraz Ornavasso, a także na cmentarzyskach Idrija pri Bači i Reka pri Cerknem oraz na kolejnych stanowiskach z terenu dzisiejszej Słowenii (Drescher 1969, 34, 35, tam wcześniejsza literatura; Guštin 1991, 16, 17, 26, 67; Tabl. 15:1, 2; 21:1, 2; 34:6).

Z nekropoli w miejscowości Idrija pri Bači, gr. 5, pochodzi też situla wykonana z nitowanej blachy brązowej, co zbliża ten okaz do typu E.15. Kolejne znalezisko podobnego naczynia pochodzi z grobu 9 z tego samego cmentarzyska (Guštin 1991, 14, 15, 67; Tabl. 10:7). Omawiane situle zostały wykonane poprzez zanitowanie zrolowanej blachy brązowej, do której przytwierdzono dno i atasze, a taka technologia nawiązuje jeszcze do tradycji halsztackich. Datowanie grobów 5 i 9 określono na fazę IVa wg lokalnej chronologii, co odpowiada schyłkowi II wieku i pierwszej połowie I stulecia przed Chr. (Guštin 1991, 31, 67). Podobnie określono datowanie fragmentarycznie zachowanej situli z zespołu 2401 z miejscowości Most na Soči (Guštin 1991, 24, 67; Tabl. 42:14).

Wspomniane naczynia ze Słowenii przypominają nieco znalezisko z Zakrzewa, jednak okaz z ziem polskich wyróżnia się cylindrycznym kształtem oraz szeroką, donitowaną górną partią. Ponadto, został on znaleziony w grobie młodszym o około 50–100 lat od zespołów celtyckich, co pozwala

wątpić w bezpośrednie koneksje między opisanymi naczyniami. Wymienione różnice, dzielące okaz z Zakrzowa i znaleziska słoweńskie, sprawiają, że naczynie z ziem polskich trudno jednoznacznie uznać za wyrób celtycki. Wykazuje ono część cech wspólnych ze starszymi wyrobami lateńskimi, ale też znajduje współczesne sobie nawiązania w kontaktowej strefie w Turyngii. Jest prawdopodobne, że znalezione tam wiadra typu E.15 stanowią wyrób miejscowych warsztatów, w których pracowali rzemieślnicy znający celtycką technologię, lecz dopasowujący swe wyroby do gustów lokalnych odbiorców. Uważam, że wiadro z Zakrzewa stanowi raczej import z celtycko-germańskiej strefy kontaktowej niż z obszarów kultury lateńskiej. Omawiane naczynie zaliczyłbym więc do grupy znalezisk nawiązujących do wyrobów celtyckich jak kotły E.10, które wykonywano zwijając i nitując płaskie kawałki blachy, podobnie jak niektóre tzw. kotły wiadrowate znane w środowisku stepowym w epoce brązu (Węgrzynowicz 2001, 39, 42; Ryc. 14). Jest to najprostszy sposób wykonania naczynia metalowego; o wiele łatwiejszy niż wykuwanie sferycznego kształtu z jednego kawałka metalu, kiedy trzeba bardzo dokładnie kontrolować grubość opracowywanej ścianki i planować z wyprzedzeniem wymiary wiadra. W zasadzie rzemieślnik wykonujący tego typu naczynia nitowane nie musiał nawet posiadać umiejętności wyklepywania dużych kawałków blachy jednolitej grubości i mógł bazować na półfabrykatach, co znacznie obniża poziom umiejętności niezbędnych do wykonania wiader typu E.15, jak również egzemplarza z Zakrzewa, choć trzeba przyznać rację T. Węgrzynowicz, która, zwracając uwagę na szereg trudności technicznych związanych z wyrobem naczyń metalowych, odwoływała się do opinii T. Łopieńskiego (Łopieński 1982; Węgrzynowicz 2001, 34, 41).

Kolejnym importowanym naczyniem metalowym z młodszego okresu przedrzymskiego jest brązowe wiadro znalezione w grobie w Zubowicach, pow. zamojski (Gajewski, Gurba 1981, Tabl. 274; Kokowski 1991, 46–49; Ryc. 17). Znalezisko to prawdopodobnie wywodzi się z Galii Narbońskiej, czyli tej części Celtyki, która w interesującym nas czasie była już prowincją państwa rzymskiego, więc nie mieści się w ramach przyjętych dla niniejszej pracy. Analogiczne importowane naczynia znane są też ze stanowisk sarmackich w rejonie północnych wybrzeży Morza Czarnego (Simonenko 2008, 18,19; Ryc. 10:2, 4; 2011, 46; Ryc. 24:2, 3, tam wcześniejsza literatura).

II.3.15. Metalowe części wozów

Z ziem polskich znamy dwa stanowiska z młodszego okresu przedrzymskiego, na których zarejestrowano części wozów (Lista XIV.). Oba znaleziska pochodzą z zachodniej Polski. W 1980 r. na cmentarzysku w Bojadłach natrafiono na przetyczkę osi (**Ryc. 66:1**). Przedmiot ten, będący znaleziskiem luźnym, składa się z żelaznego, skorodowanego trzpienia długości ok. 6 cm i odlanej z brązu binoklowatej główki o wymiarach 2 × 3,3 cm (Lewczuk 1997, 53, 91, 150; Tabl. VIII, 7). Podobne przetyczki, określane mianem *Achsnagel mit brillenförmigen Kopf*, są typowe dla środkowej i wschodniej części strefy oppidów (Jacobi 1974; 218; Schönfelder 2002, 171, 186; Ryc. 113). W większości przypadków są to okazy wykonane całkowicie z żelaza, jednak na oppidum w Manchingu, w depozycie znanym jako „Leisenhardtfund" natrafiono na przetyczkę będącą ścisłą analogią do okazu z Bojadeł (**Ryc. 66:2**); żelazny trzpień (obecnie niezachowany) był połączony z binoklowatą główką odlaną z brązu (Jacobi 1974, 216, 309, 310; Tabl. 56:853; v. Endert 1991, 75, 76; Ryc. 17:2; Tabl. 22:385; Schönfelder 2002, 173, 175; Ryc. 104:5; Tab. 19). Przetyczki z binoklowatą główką są datowane na okres LT D lub szeroko, w ramach chronologii stanowiska, na którym je znaleziono (Schönfelder 2002, 175; Tab. 19). D. v. Endert wskazywała, że omawiana forma wywodzi się jeszcze z okresu halsztackiego i nie jest to wykluczone, jednak przywołana przez nią przetyczka z Hradenina, gr. 28, jest delikatniejsza od okazów lateńskich (v. Endert 1991, 75, 76; Ryc. 17:1).

Szczątki drugiego wozu pochodzą ze stanowiska w Brzeźniaku. Jesienią 1939 r., podczas prac związanych z budową autostrady, natrafiono na grób ciałopalny, być może ze śladami konstrukcji kamiennej (Hinz 1940, 185). W inwentarzu omawianego pochówka nie było ceramiki, co praktycznie uniemożliwia określenie przynależności kulturowej tego znaleziska, a precyzyjne wyznaczenie jego chronologii również nastręcza szereg wątpliwości. Z jednej strony, zespół wykazuje ewidentne cechy nawiązujące do kultury lateńskiej, z drugiej zaś, domniemana obecność konstrukcji kamiennej sugeruje powiązania jastorfskie i może wskazywać na wczesną metrykę grobu, kamienie bowiem są częściej spotykane w grobach jastorfskich ze starszego okresu przedrzymskiego (Godłowski 1977a, 131, 152). Nie może to jednak być kryterium rozstrzygającym o chronologii omawianego zespołu,

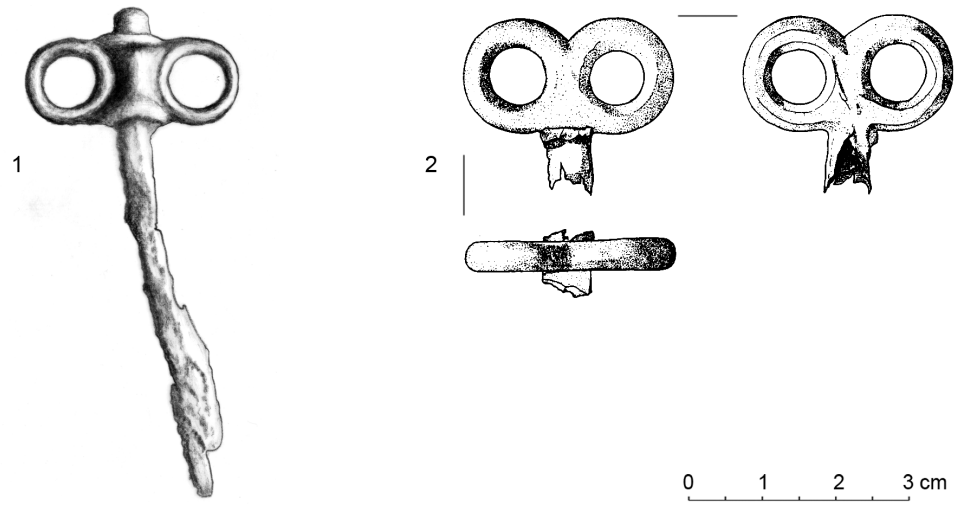

Ryc. 66. Binoklowate przetyczki osi wozów. 1 – Bojadła; 2 – Manching. 1, 2 żelazo, brąz.
1 rys. A. Bochnak; 2 wg Jacobi 1974.
Abb. 66. Achsnagel mit brillenförmigen Kopf. 1 – Bojadła; 2 – Manching. 1, 2 Eisen, Bronze.
1 zeichn. A. Bochnak, 2 nach Jacobi 1974.

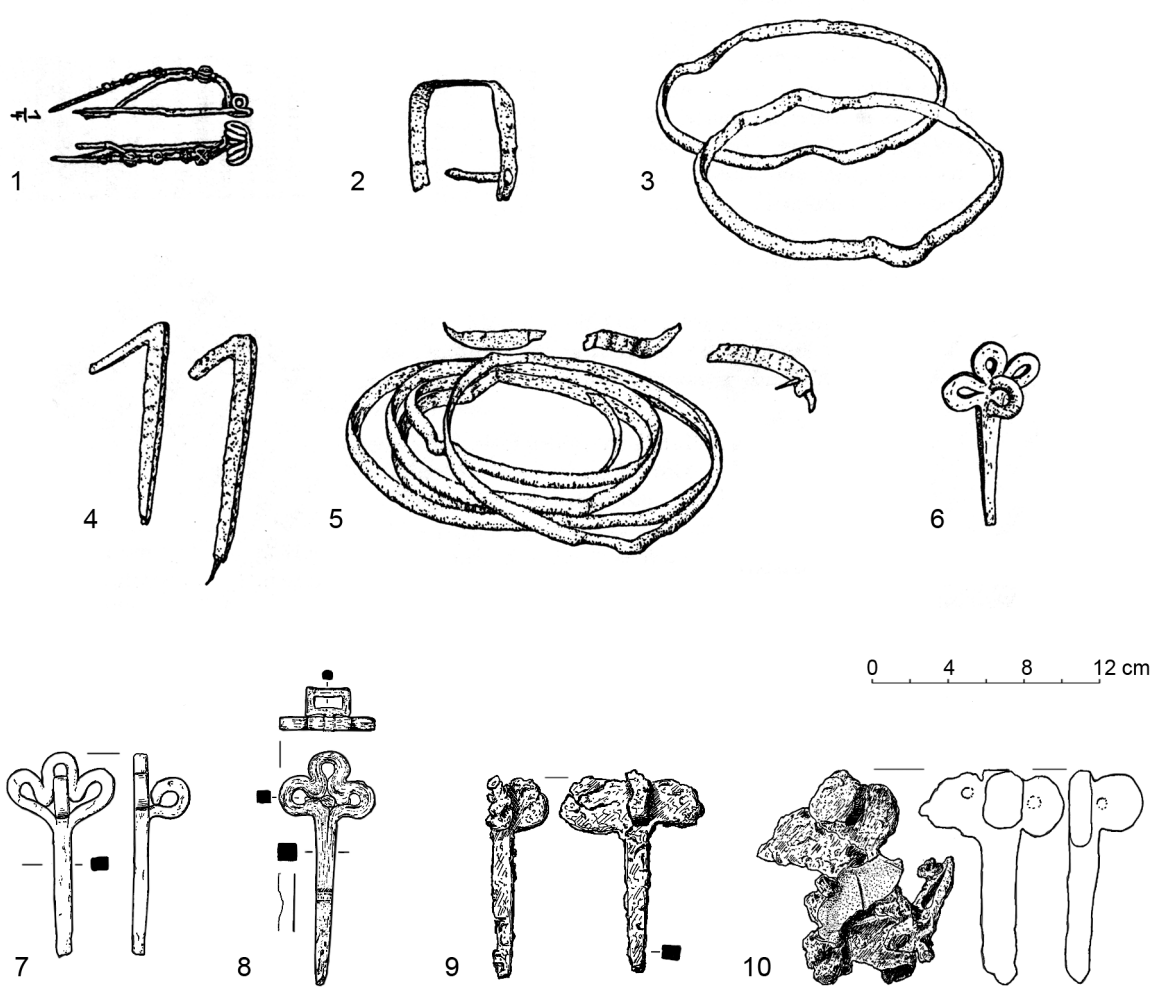

Ryc. 67. Inwentarz grobu z Brzeźniaka i przetyczki do osi z główką w kształcie koniczyny. 1–6 – Brzeźniak;
7 – Graitschen; 8 – Karlstein, 9, 10 – Husby. 1–6 wg Hinz 1962/1963, 7–10 wg Schönfelder 2002.

Abb. 67. Grabinventar aus Brzeźniak und Achsnägel mit mehrfachem Schlaufenkopf und geradem Stift. 1–6 – Brzeźniak;
7 – Graitschen; 8 – Karlstein, 9, 10 – Husby. 1–6 nach Hinz 1962/1963; 7–10 nach Schönfelder 2002.

ponieważ konstrukcje kamienne występują niekiedy w jamowych grobach z młodszego okresu przedrzymskiego. Przykładem mogą być jamowe groby z miejscowości Długie, pow. stargardzki, stan. 3, w których konstrukcjom kamiennym niejednokrotnie towarzyszyły zapinki typu C i K (Rogalski 2010, 331–338). Znalezione w Brzeźniaku metalowe okucia uznano początkowo za pozostałości wiadra (Hinz 1940; Kunkel 1940, 320, Ryc. 11). Interpretację tę rozwinęła następnie M. D. Wołągiewicz, m.in. publikując rysunkową rekonstrukcję naczynia z przetyczką osi wozu przymocowaną do górnej części naczynia (Wołągiewicz 1961, Ryc. 4). Poprawne określenie znaleziska z Brzeźniaka jako pozostałości czterokołowego wozu zawdzięczamy H. Hinzowi, na którego ustaleniach bazowali następnie K. Godłowski, O. Harck, M. Schönfelder, a także P. O. Schovsbo (Hinz 1962/63; Godłowski 1977a, 20; Harck 1988, 102; Schönfelder 2002, 146, 147, 167, 174, 176, 301; Ryc. 91:6, 105:1, 113, 186, 369, 389; Tab. 12, 17, 20; Schovsbo 2010, 52, 68, 70; Ryc. 18). Do koncepcji M. D. Wołągiewicz powrócił ostatnio B. Rogalski (Rogalski 2010, 87). W skład inwentarza grobu z Brzeźniaka wchodziło m.in. siedem (wg M. D. Wołągiewicz osiem) żelaznych, taśmowatych okuć piast, żelazne podkowiaste okucie spajające obręcz koła, dwie żelazne, wygięte pod kątem prostym taśmy oraz przetyczka osi (**Ryc. 67:1–6**). Przetyczka posiada przypominającą koniczynę główkę z trzema otworkami i dodatkowym uszkiem (Hinz 1962/63, 13; Ryc. 3). H. Hinz trafnie wskazał analogie do tak uformowanej przetyczki, przywołując znaleziska z Graitschen b. Bürgel/Alter Gleisberg (**Ryc. 67:7**) oraz z Karlstein (**Ryc. 67:8**) (Hinz 1962/63, 13–15; Ryc. 4, 5). M. Schönfelder skartował podobne zabytki, określane mianem *Achsnägel mit mehrfachem Schlaufenkopf und geradem Stift*. Z publikowanego przez M. Schönfeldera zestawienia wynika, że grób z Brzeźniaka byłby najstarszym zespołem z tak uformowanymi przetyczkami, gdyż niemiecki badacz datuje go na fazę LT C2, podczas gdy pozostałe znaleziska pochodzą z końca okresu lateńskiego lub też są szeroko datowane w ramach chronologii stanowiska (Schönfelder 2002, 171, 174, 175, 186; Tab. 20; Ryc. 113). Zbliżone datowanie przyjął P. O. Schovsbo, określając chronologię grobu z Brzeźniaka na fazę IIA wg J. Martensa (Martens 1997; Schovsbo 2010, 16, 52; Ryc. 3).

Grób z Brzeźniaka należy do niewielkiej grupy pochówków zawierających metalowe części czterokołowych wozów nawiązujące stylistycznie i technologicznie do wyrobów kultury lateńskiej, określanych niekiedy mianem *Cimbric Wagons* (Piggott 1983, 225–228). Prócz omawianego znaleziska z Pomorza Zachodniego, należą do niej grób z Husby, Kr. Flensburg w Niemczech (**Ryc. 67:9, 10**) oraz Kraghede, Gr. 1, Hjørring amt, a także Langå, Svendborg amt, i Dejbjerg, Ringkøbing amt, w Danii (Klindt-Jensen 1950, 102, 103; Raddatz 1967; Hansen 1984, 217–219; Harck 1988, 100, 101, Schönfelder 2002, 372, 372, 376, 377; 2010, 264, 265; Schovsbo 2010, *passim*). Wozy czterokołowe stanowią zdecydowaną mniejszość wśród znalezisk datowanych na fazy LT C i LT D, co skłoniło A. P. Fitzpatricka do zanegowania ich celtyckiej proweniencji (Fitzpatrick 1993, 241). Na 85 skartowanych przez M. Schönfeldera stanowisk z terenu Europy, zaledwie w ośmiu przypadkach zarejestrowano pozostałości pojazdów czterokołowych; prócz wymienionych czterech znalezisk z basenu Morza Bałtyckiego są to egzemplarze z zachodniej i południowej części kręgu lateńskiego; z Boé, dep. Lot-et-Garonne i Verna, dep. Isère we Francji, z Santa Maria di Zevio, prow. Werona we Włoszech oraz z miejscowości Cugir, jud. Alba, kurhan II, w Rumunii, wszystkie datowane na fazę LT D1 lub LT D2 (Schönfelder 2002, 301, 381, 382, 386, 387, 389; Ryc. 187). Datowanie to odpowiada pozycji chronologicznej znalezisk z Europy Północnej. Grób z Husby jest datowany przez P. O. Schovsbo na fazę LT C2, przez M. Schönfeldera na stadium LT D1, natomiast znaleziska duńskie miałyby pochodzić przede wszystkim z fazy LT D2[79] lub nawet z wczesnego okresu rzymskiego (Schönfelder 2002, 301; Ryc. 187; Schovsbo 2010, 16, 70, 72, 105–112; Ryc. 3; 23:2). Zdaniem M. Schönfeldera, zespół z Brzeźniaka należy datować na fazę LT C2, więc byłoby to najstarsze w Europie (być może obok zespołu z Husby, o ile przyjmiemy chronologię P. O. Schovsbo) znalezisko wozu czterokołowego z młodszego okresu przedrzymskiego oraz najstarszy przykład stosowania przewleczek o główce w kształcie koniczyny (Schönfelder 2002, 176, 301, 369, 389; Ryc. 187; Tab. 20).

Jak nadmieniono, istnieją przesłanki ku tak określonej chronologii, wzmiankowana bowiem przez H. Hinza obecność kamieni w jamie grobo-

[79] M. Schönfelder podaje rozbieżne propozycje datowania; na s. 301 określa chronologię zespołu z Kraghede, gr. A na fazę LT D, podczas gdy na s. 371 datuje ten pochówek na fazy LT C2/D1 (Schönfelder 2002, 301, 371; Ryc. 187).

wej może sugerować, jakkolwiek nie bezwarunkowo, relatywnie wczesne datowane omawianego zespołu. Kluczową rolę w wyznaczeniu chronologii zespołu z Brzeźniaka odgrywa bez wątpienia zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej. Jest to fibula zdobiona owalną płytką z rowkami ułożonymi w kształt ukośnego krzyża, być może będącymi pozostałościami po zdobieniu emalią. Trzy symetrycznie rozmieszczone guzki podkreślone u nasady pierścieniowatymi zgrubieniami znajdują się na nóżce. Takie zdobienie nie znajduje ścisłych analogii wśród znanych mi materiałów kultury celtyckiej. Zbliżony schemat ornamentacyjny, tj. zdobienie obejmujące kabłąk i nóżkę odnajdujemy na środkowolateńskiej zapince ze stanowiska Manching Steinbichel, gr. 33, lecz proporcje tej fibuli nie pozwalają uznać jej za trafną analogię do znaleziska z Brzeźniaka (Krämer 1985, 85; Tabl. 19:3). Nieco podobieństw wykazuje brązowa zapinka z ciałopalnego grobu w Brüchkobel, Main-Krinzig Kreis (Schönberger 1952, 111; Tabl. 1:13). Kolejna środkowolateńska zapinka o zdobionym kabłąku, lecz różniąca się od egzemplarza z Brzeźniaka to fibula z Villeseneux, dep. Marne, gr. 15 (Favret 1950, 442, 443; Ryc. 9). W tym kontekście na uwagę zasługuje fakt, że na obszarze Europy Północnej należy liczyć się z przeżywaniem pewnych form zabytków środkowolateńskich w ostatniej fazie okresu lateńskiego (Nybruget, Martens 1991, 88). Najlepszym przykładem pozostaje zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej z miejscowości Ås, Vestfold w Norwegii, która pochodzi z grobu z celtyckim kotłem o żelaznym brzegu (Nybruget, Martens 1991, 80, 81, 88; Ryc. 4:f). Zarówno zapinka z Brzeźniaka, jak i wspomniana fibula z Norwegii, posiadają zdobienie na nóżce oraz na kabłąku, przed miejscem połączenia nóżki z kabłąkiem. Z uwagi na niewielką popularność takiego rozmieszczenia ornamentu na zapinkach z kręgu celtyckiego nie można wykluczyć, że opisane rozwiązanie może być lokalnym, północnoeuropejskim wariantem zapinek o konstrukcji środkowolateńskiej, przeżywającym się w czasie, gdy na terenach celtyckich dominują już formy ozdób typowe dla fazy LT D. Innym dowodem na przeżywanie się w basenie Morza Bałtyckiego importów o znacznie wcześniejszej chronologii jest wspomniany wyżej zespół z Langå, gr. 1, gdzie okuciom wozu i celtyckiemu kotłowi z żelaznym brzegiem towarzyszył etruski *stamnos* (Albrectsen 1954, 29, 30; Harck 1988, 100).

W świetle powyższych uwag należy stwierdzić, że chronologia zespołu z Brzeźniaka nie może być precyzyjnie określona. Rację może mieć M. Schönfelder, datując omawiany grób na fazę LT C2, ale nie można wykluczyć nieco młodszej metryki, sięgającej ostatniego stadium okresu lateńskiego. Przynależność kulturowa znaleziska z Brzeźniaka również pozostaje niejasna, jednak z uwagi na obecność kamiennej obstawy grobu, prawdopodobne wydaje się łączenie go z kulturą jastorfską. Jeżeli jednak omawiany zespół miałby pochodzić z fazy LT D, nie można wykluczyć koneksji oksywskich. Okucia wozu, a zwłaszcza przetyczka osi z główką w kształcie koniczyny znajdują ścisłe analogie wyłącznie w kręgu celtyckim, natomiast zapinka może wywodzić się z Europy Północnej, jakkolwiek genetycznie jest powiązana z kulturą lateńską.

Znaleziska z ziem polskich znajdują wierne analogie na ziemiach celtyckich i mieszczą się w horyzoncie depozytów części wozów w kulturze lateńskiej. Przetyczka osi z Bojadeł została częściowo wykonana z brązu, co dodatkowo przemawia za celtycką proweniencją tego zabytku. Grób z wozem z Brzeźniaka jest jedynym jak dotąd znaleziskiem tego typu z ziem polskich. Pochówek ten posiada jednak liczne analogie, nie tylko na terenach zajętych przez ludność kultury lateńskiej z kręgu celtyckiego, ale również w dorzeczu Łaby i na Półwyspie Jutlandzkim. W przypadku omawianego pochówka nie można mieć pewności, że wóz został importowany z terenów celtyckich, jednak zachowane części znajdują ścisłe analogie w kulturze lateńskiej. Wprawdzie większość elementów, tj. okucia piast i klamra spajająca obręcz koła ma charakter ponadkulturowy, uwarunkowany wymogami funkcjonalności, jednak przetyczka osi reprezentuje typ lateński. Na koneksje celtyckie wskazuje ozdobna zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej, jednak, jak wspomniano, nie musi być ona importem z terenu Celtyki.

Nasza wiedza na temat wozów używanych na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich jest bardzo skromna. Przedstawienia ikonograficzne z popielnic kultury pomorskiej poświadczają znajomość wozów we wczesnej epoce żelaza, przy niemal całkowitej absencji znalezisk pojazdów lub ich fragmentów. Do wyjątków należą znaleziska interpretowane jako części kół, znane z osady kultury łużyckiej w Biskupinie, pow. żniński (fragment tarczowego koła z jesionu), oraz ze stanowiska ofiarnego

kultury przeworskiej z okresu młodszego wpływów rzymskich w Otalążce, pow. grójecki, gdzie odkryto dębowy przedmiot przypominający dzwono (Kostrzewski 1936a, 16, 17; Tabl. XLVIII:1; Bender 1969, 92; Ryc. 5:1; 2009, 70; Tabl. XIV:80). Na wielokulturowej osadzie w Leśnie, pow. chojnicki, stan. 24, odkryto żelazny przedmiot interpretowany jako element resorujący typowy dla niektórych odmian wozów rzymskich (Walenta 2002–2003, 148, 149; Ryc. 5; 2003, 315, 316; Ryc. 6:A).

II.3.16. Narzędzia

Większość metalowych narzędzi kultury przeworskiej i oksywskiej z młodszego okresu przedrzymskiego wykazuje silne podobieństwo do instrumentarium używanego w kręgu celtyckim. Z. Woźniak zwracał uwagę, że zarówno narzędzia najbardziej rozpowszechnione, jak noże, szydła, igły, tłoczki, jak i te rzadziej spotykane (np. młotki) znajdują ścisłe analogie w inwentarzach kultury lateńskiej (Woźniak 1970, 161, 162). Oczywiście, obecność wspomnianych narzędzi w grobach kultury przeworskiej i oksywskiej jest bez wątpienia wpływem celtyckim i to z uwagi na co najmniej dwa czynniki. Po pierwsze, ponieważ wpływy kultury lateńskiej przyczyniły się do rozwoju obróbki żelaza, a zatem i do rozpowszechnienia odpowiednich narzędzi, i po wtóre, gdyż sam zwyczaj umieszczania pewnych kategorii przedmiotów na stosach pogrzebowych, a następnie składanie ich wraz ze szczątkami zmarłych w grobach jest uważany za element zapożyczony z kręgu celtyckiego. Pomimo to nie można wszystkich wspomnianych kategorii zabytków jednoznacznie uznać za importy. Kształt większości narzędzi jest bardzo silnie uwarunkowany ich funkcją i jedynie sporadycznie obserwujemy zróżnicowanie morfologii narzędzi będące pochodną różnic kulturowych. Igły, większość noży, młotki, obcęgi, pilniki posiadają kształt silnie zdominowany funkcją i ich zróżnicowanie jest nieznaczne, zależne raczej od przeznaczenia niż od chronologii i przynależności kulturowej. Przykładowo, nieduże młotki z Wesółek, gr. 3, oraz z Zadowic, gr. 376, posiadają analogie wśród znalezisk celtyckich (Kaszewska 1964, 129; Tabl. XXI:2; 1985, 48; Derion 2006, 50, 51; Tabl. 33:323; Mölders 2010, 36, 119; Ryc. 50:2). Mimo to instrumentarium kowalskie oraz inne narzędzia wyspecjalizowane nie zostaną uwzględnione w niniejszych rozważaniach, ponieważ reprezentują formy uniwersalne, nie mają waloru wyznacznika kulturowego i nie sposób dowieść, że są one importami.

Proweniencja nielicznych znanych z ziem polskich żelaznych siekierek lub siekierocioseł[80] z czworokątną tuleją ze starszego i młodszego okresu przedrzymskiego pozostaje sprawą otwartą. Zagadnienie to przedstawił A. Szela, omawiając siekierkę z niewielkiego cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich w Dzierzgowie, pow. mławski, i jego ustalenia zachowują aktualność (Szela 2006). Siekierki z czworokątną tuleją znane są z licznych stanowisk kultury celtyckiej, co może przemawiać za obcym pochodzeniem okazów znanych z kultury przeworskiej. Z drugiej strony, podobnie jak w przypadku wielu innych narzędzi, funkcja silnie determinuje kształt, a zatem zbieżność znalezisk z ziem polskich z okazami lateńskimi może być przypadkowa. Niewykluczone, że nieliczne znane z ziem polskich siekierki są naśladownictwami narzędzi celtyckich. Obecny stan badań nie upoważnia do wyciągania jednoznacznych wniosków, tak więc określenie przynależności poszczególnych znalezisk pozostaje sprawą otwartą. Być może do grupy importów wczesnoceltyckich należy zaliczyć siekierkę z osady kultury pomorskiej we Wrocławiu-Kozanowie (Woźniak 1970, 156, 271, 345, Tabl. L:1). Zdaniem M. Jahna i Z. Woźniaka, za import celtycki należy uznać siekierkę z Bartodziejów oraz zapewne z Wrocławia-Oporowa (Jahn 1931, 56; Ryc. 49; 51; Pescheck 1939, 131; Woźniak 1970, 346, 350; Tabl. LI:2). Podobne narzędzia znane są też z Jastrzębnik oraz ze Szkurłatów (Dębego), pow. kaliski (Pudełko 2003, 59; Ziąbka 2012, 70; 2013, 40).

Są to odosobnione znaleziska na ziemiach polskich i bez wątpienia znajdują analogie w świecie celtyckim, lecz taki stan rzeczy spowodowany jest dwoma czynnikami. Po pierwsze, jak wspomniano, narzędzia są tą grupą przedmiotów, których funkcja w bardzo wyraźny sposób determinuje kształt i tym samym traci on walor wyznacznika kulturowego, a po drugie, unikalność omawianego znaleziska wynika z obrządku pogrzebowego i uwarunkowań niezależnych od rzeczywistego rozpowszechnienia siekier na ziemiach polskich

[80] Mianem siekierek lub siekierocioseł określa się narzędzia, które mogą być osadzone tak, by ich ostrze biegło równolegle lub prostopadle do trzonka. Ciosła to narzędzia asymetryczne w rzucie bocznym, które mogą być osadzone jedynie tak, by ostrze biegło prostopadle do trzonka. Niekiedy wskutek błędów dokumentacji rysunkowej dochodzi do mylenia siekierek (siekierocioseł) i cioseł (Guillaumet 2003, 71; Ryc. 47).

w młodszym okresie przedrzymskim. Zauważmy, że większość znalezisk siekier z kręgu celtyckiego pochodzi z niespotykanych w kulturze przeworskiej i oksywskiej stanowisk osadowych o charakterze oppidalnym bądź ze skarbów (Jacobi 1974, 28, 29, 280, 281; Tabl. 13-16; Maier et al. 1992, 158, 159, 203; Ryc. 76:1, 97:1, 2; Tabl. 57:4, 5; Derion 2006, 52, 53; Tabl. 34:338–340; Mölders 2010, 56, 129; Ryc. 60:87, 88; Danielisová 2010, 67, 214; P4 Tabl. 6:1), natomiast na cmentarzyskach się ich nie spotyka. Można przypuszczać, że siekiery były bardzo rozpowszechnione, służąc nie tylko jako wyspecjalizowane narzędzie ciesielskie, ale też np. do przygotowywania opału i przy wielu pracach gospodarskich.

Z uwagi na powyższe uwarunkowania, bardziej szczegółowej analizie zostaną poddane tylko te typy narzędzi, które posiadają analogie w świecie celtyckim i których frekwencja w materiale archeologicznym pozwala przypuszczać, że były importowane. Podobnie jak w przypadku innych kategorii zabytków, istotną przesłanką za celtycką proweniencją pozostaje zanik danego typu znalezisk u schyłku młodszego okresu przedrzymskiego.

II.3.16.1. Noże

Najliczniej reprezentowaną grupą narzędzi pochodzenia celtyckiego na ziemiach polskich są noże. Zdaniem Z. Woźniaka, za importy lateńskie należy uznać egzemplarze z rękojeścią zakończoną kółkiem. Uczony ten uważał, że dwa fragmentarycznie zachowane noże lub brzytwy z brązowymi rękojeściami[81] w kształcie ptasiej głowy prawdopodobnie również pochodzą z obszarów celtyckich (Jahn 1931, 58, 105; Woźniak 1970, 161, 162). Podobnego zdania była B. Czerska i J. Kostrzewski (Czerska 1970, 189; Kostrzewski 1970, 145, 149; Ryc. 96d). T. Dąbrowska przyjęła ustalenia Z. Woźniaka, a wzmiankowane noże z brązowymi rękojeściami uznała za celtyckie lub ściśle na nich wzorowane. Ponadto, wspomniana uczona do grupy importów zaliczyła też ozdobny nóż z Nowego Młyna, gr. 1 (Dąbrowska 1988, 129, 130, 132; Mapa 16). Obecny stan badań pozwala na uściślenie i uzupełnienie starszych ustaleń (Lista XV.). Jak wspomniano, kształt i rozmiary noży tylko w niewielkim stopniu ulegały ewolucji, a co za tym idzie, z pewnymi wyjątkami, noże powszechnie są uważane za zabytki mało przydatne jako wyznaczniki chronologii. Uniwersalny charakter noży sprawia również, że jedynie nieliczne formy można określić jako typowe dla danych kultur archeologicznych.

Żelazny nóż z grobu 1 z cmentarzyska kultury przeworskiej w Nowym Młynie posiada stosunkowo szerokie ostrze o kształcie liścia wierzby, obustronnie zdobione na tylcu ornamentem punktów (**Ryc. 68:1**). Metalowa część rękojeści, zaopatrzona w pięć otworów służących do mocowania okładziny, jest zdobiona profilowaniem u nasady ostrza oraz na końcu. Krawędzie rękojeści są pokryte falistym ornamentem. Omawiany nóż współwystępował w zespole z ceramiką, nożykiem sierpikowatym, szydłem i stopniowatą zapinką, której obecność pozwala datować grób 1 z Nowego Młyna na schyłek fazy A1 lub na początki A2 (Hachmann 1961, 234). A. Maciałowicz zwrócił uwagę na podobieństwo kubka z Nowego Młyna, gr. 1, do naczyń z nieodległego cmentarzyska z fazy A2 w Suchodole, pow. sochaczewski (Maciałowicz 2006, 309, 310; Tabl. XXXI:119a:1; 2009, 136, 137). Nóż z Nowego Młyna, gr. 1, nie posiada analogii wśród znanych mi inwentarzy kultury przeworskiej bądź innych jednostek kulturowych Europy Środkowej, a jedyna znana mi analogia jest bardzo odległa geograficznie. Bardzo podobne narzędzie pochodzi z celtyckiego grobu nr 11TT z miejscowości Thugny-Trugny, stan. Le Mayet, dep. Ardennes we Francji (**Ryc. 68:2**). Znalezisko to jest datowane na fazę LT D1 (Lambot, Friboulet, Méniel 1994, 117, 118, 164, 168, 169, 171; Ryc. 65:4; 88; 90:4), co częściowo pokrywa się z szeroką chronologią okazu z Nowego Młyna. Nóż z Thugny-Trugny, gr. 11TT, został złożony tuż przy czaszce świni, co może sugerować, że był wykorzystywany do dzielenia tuszy, z której część złożono w charakterze daru grobowego. W przypadku materiałów z Nowego Młyna brak jest informacji dotyczących obecności kości zwierzęcych w grobach.

Do importów celtyckich należy też zaliczyć noże z kolistym pierścieniem wieńczącym rękojeść. Są one uważane za narzędzia typowe dla kultury

[81] W literaturze niemieckojęzycznej miejsce znalezienia tych noży to Tschilaßen, Kr. Guhrau (Jahn 1919; 1931, 58, 105). Wg Z. Woźniaka noże te miały pochodzić z miejscowości Sławęciny, pow. Góra Śląska (Woźniak 1970, 162, 349). W katalogu pracy T. Dąbrowskiej lokalizacja została określona jako *Sławęcice gm. Góra, woj. Leszno (w rzeczywistości Czeladź Wielka, woj. Leszno* (Dąbrowska 1988, 260, nr 629). W niniejszej pracy stanowisko jest określane jako Czeladź Wielka, pow. górski, jednak zdaniem mgr. K. Demidziuka z Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, istnieją podstawy by przypuszczać, że i ta lokalizacja nie jest w pełni prawidłowa.

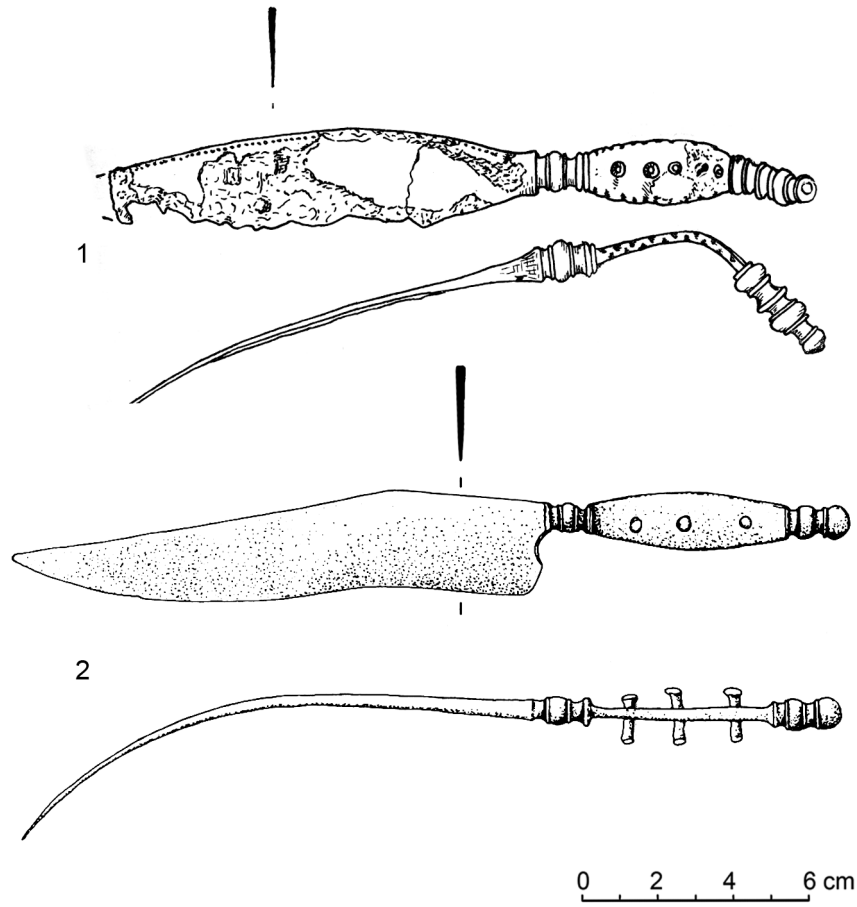

Ryc. 68. Noże z ozdobną rękojeścią. 1 – Nowy Młyn, gr. 1; 2 – Thugny-Trugny, gr. 11TT. 1 wg Kaszewska 1969; 2 wg Lambot, Friboulet, Méniel 1994.

Abb. 68. Messer mit dem Ziergriff. 1 – Nowy Młyn, Gr. 1; 2 – Thugny-Trugny, Gr. 11TT. 1 nach Kaszewska 1969; 2 nach Lambot, Friboulet, Méniel 1994.

lateńskiej. Najszerszego omówienia tej kategorii zabytków dokonał przed blisko 40 laty G. Jacobi, a jego uwagi zachowują aktualność do dziś (Jacobi 1974, 116–121). Powszechne w kulturze lateńskiej występowanie noży z kółkiem oraz zróżnicowanie wymiarów i proporcji ostrza, przy jednoczesnym braku czytelnych kryteriów pozwalających na dokonanie wewnętrznego podziału tej kategorii zabytków sprawiło, że dla tej kategorii narzędzi nie dysponujemy uszczegółowionym podziałem typologicznym. Uważa się, że były one najczęściej narzędziem wielofunkcyjnym, stosowanym między innymi przy przygotowywaniu oraz spożywaniu pożywienia, jakkolwiek widoczne zróżnicowanie długości i kształtu ostrza pozwala sądzić, że niektóre z nich mogły być narzędziami bardziej wyspecjalizowanymi. Kółko na końcu sztaby do rękojeści przypuszczalnie pełniło funkcję użytkową i mogło służyć do zawieszania noża w miejscu jego przechowywania, np. w pobliżu paleniska.

Jak wspomniano wyżej, noże z kółkami do rękojeści spotykane na ziemiach polskich występują w inwentarzach lokalnych kultur powstałych pod wpływem latenizacji. Obecność tych narzędzi uważana jest za przejaw wpływów kultury celtyckiej (Woźniak 1970, 161, 162; Dąbrowska 1988, 132; Mapa 16). Uwaga ta odnosi się przede wszystkim do kultury przeworskiej, skąd znamy około dziewiętnaście noży[82] (Lista XV.1.; **Ryc. 69–72**). Z terenów kultury oksywskiej znamy zaledwie jedno narzędzie tego typu.

Opisywane zabytki na ziemiach polskich występują w grobach ze wszystkich faz młodszego okresu przedrzymskiego. Na fazę A1 można datować zespół z Bełczy, gr. 1, i Zadowic, gr. 570. Zespoły z Błonia, gr. 73, Wierzbic, gr. 9, i Wymysłowa, gr.

[82] Danych dotyczących noża z kółkiem w grobie z Bartodziejów, zamieszczonych przez J. Kostrzewskiego (1919) nie potwierdza późniejsza o 20 lat publikacja Ch. Peschecka (1939).

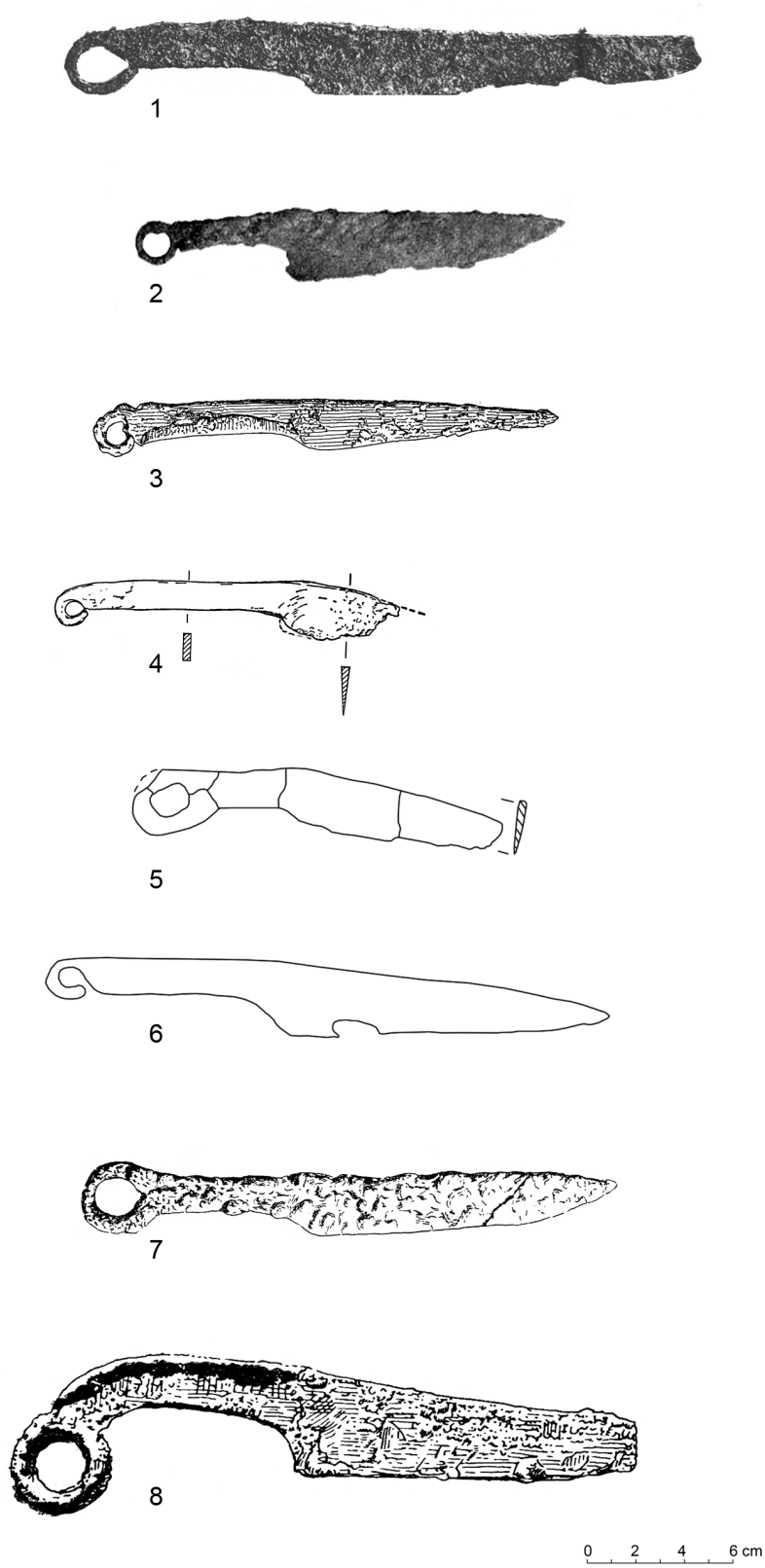

Ryc. 69. Noże z rękojeścią zakończoną kółkiem. 1 – Sepno, 2 – Wyskoć, 3 – Górczyna; 4 – Błonie, gr. 73; 5 – Ciecierzyn, gr. 56; 6 – Rąpice; 7 – Wymysłowo, gr. 330; 8 – Wierzbice, gr. 9. 1 wg Album Zabytków Przedhistorycznych…; 2 wg Muzeum…; 3 wg Pfützenreiter; 4 wg Mycielska, Woźniak 1988; 5 wg Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997; 6 wg Lewczuk 1997; 7 wg Jasnosz 1951; 8 wg Pescheck 1939.

Abb. 69. Messer mit dem Ringgriff. 1 – Sepno, 2 – Wyskoć, 3 – Górczyna/Gurschen; 4 – Błonie, Gr. 73; 5 – Ciecierzyn, Gr. 56; 6 – Rąpice 7 – Wymysłowo, Gr. 330; 8 – Wierzbice/Wirrwitz, Gr. 9. 1 nach Album Zabytków Przedhistorycznych…; 2 nach Muzeum…; 3 nach Pfützenreiter; 4 nach Mycielska, Woźniak 1988; 5 nach Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997; 6 nach Lewczuk 1997; 7 nach Jasnosz 1951; 8 nach Pescheck 1939.

330, należy datować na fazę A1 lub A2. Z fazy A2 pochodzą zespoły z Ciecierzyna, gr. 56 i 64, oraz z Górczyny (Szlichtyngowej-Górczyny). Na przełom faz A2 i A3 jest datowany zespół z Zadowic, gr. 633. Noże z Bartodziejów, gr. 3 i 8, oraz Siemiechowa, gr. 25, pochodzą z zespołów datowanych na końcową fazę młodszego okresu przedrzymskiego. Wyraźny zanik noży z kółkiem na rękojeści u progu okresu wpływów rzymskich stanowi argument za ich celtycką proweniencją.

Najmłodsze znane mi znalezisko noża z kółkiem w kulturze przeworskiej pochodzi z Chmielowa (d. Chmielów Piaskowy), pow. ostrowiecki, gr. 38A, z zespołu datowanego na fazę B2 okresu wpływów rzymskich (Godłowski, Wichman 1998, 34, 64; Tabl. LV:3). Moim zdaniem, nie sposób wykazać, by ten okaz miał związek z zabytkami celtyckimi. Niekiedy wśród noży z kółkiem z ziem polskich wymienia się również znaleziska z Nowego Młyna, gr. 1, oraz z Polwicy, pow. oławski, gr. 8 (Pescheck 1939, 74, 266, 267, 269; Ryc. 159:2; Kaszewska 1969, 108; Tabl.II:e; Woźniak 1970, 286, 287, 349), jednak moim zdaniem we wspomnianych przypadkach mamy do czynienia z brzytwami lub małymi nożykami. Nie można wykluczyć, że wspominane przedmioty są importami, jednak ich lokalna proweniencja jest bardziej prawdopodobna.

Nieznaczna liczba znalezisk (około 20 egzemplarzy z 15 stanowisk, w tym 17 noży pochodzi z 15 zespołów zwartych) nie pozwala na uchwycenie tendencji w dynamice rozprzestrzeniania się omawianych narzędzi na ziemiach polskich. Noże z kółkiem występują na Śląsku (Ciecierzyn, Wierzbice), w Małopolsce (Błonie, Stradów) i Wielkopolsce (Wymysłowo, Zadowice) oraz w Polsce Środkowej (Luszyn, Siemiechów). Najbardziej wysunięte na północ znalezisko pochodzi ze Świdwina na Pomorzu Zachodnim (**Ryc. 70:8**) i jest to jedyny znany mi okaz noża z rękojeścią zakończoną kółkiem z terenu kultury oksywskiej[83]. Rozmieszczenie noży w kółkiem zasadniczo pokrywa się z rozprzestrzenieniem większości importów celtyckich na ziemiach polskich, a w większości przypadków pochodzą one ze stanowisk, na których stwierdzono obecność importów celtyckich (**Ryc. 71**). Do wyjątków należy zaliczyć znalezisko ze Świdwina, ponieważ w kulturze oksywskiej większość importów celtyckich koncentruje się w rejonie Ziemi Chełmińskiej i ujścia Wisły.

[83] Pomijam tu niewielkie nożyki pełniące zapewne rolę brzytew, spotykane zarówno w kulturze oksywskiej, jak i przeworskiej, lecz uważane za wyroby lokalne.

Noże z kółkami, zarówno wykonanymi starannie, jak i niedokutymi, występują również w materiałach celtyckich na ziemiach polskich. Znaleziska tego typu znamy m.in. z obiektu rowkowego z osady w Nowej Cerekwi oraz ze stanowiska grupy tynieckiej w Krakowie Nowej Huci-Krzesławicach (Czerska 1964, 126, 128; Ryc. 4:2; Woźniak 1970, tabl. XX:8; Poleska, Toboła 1987, 56, 78; Tabl. XXXIX:14, 18; 1988, 118; Bednarek 1994, 497, 504; Tabl. 9:i). Podobne narzędzia są powszechnie spotykane na stanowiskach kultury celtyckiej niemal w całej Europie. Występują one licznie zarówno na oppidach czeskich, morawskich jak i południowoniemieckich, szwajcarskich oraz francuskich (Pič 1903, 77; XXXIV:8, 12, 13; Hunyady 1942, Tabl. LII:5; 1944, 124; Filip 1956, Tabl. CXXVIII:15; Meduna 1961, 32; Tabl. 25:3, 26:1, 2; 27:1, 4; 28:6; 1970a, 11, 48, 69; Tabl. 16:1–6; Břeň 1966, 131, Tabl. XXVII, 3, 4; Jacobi 1974, 1977, 19, 20; Tabl. 19:14; Ludikovský 1984, Tabl. 7:1, 2; Maier et al. 1992 169, 170; Ryc. 82 :1–5; Kaenel, Curdy, Carrard 2004, 165, 166; Tabl. 3:23; 5:56; Pesteil 2007, 77, 82, Ryc. 70; Danielisová 2010, 67; P4 Tabl. 5:1; P4 Tabl. 20:1). Spotykane są też na osadach otwartych, od stanowisk Gališ-Lovačka i Malaja Kopania na Ukrainie po Żyrondę i rzekę Aude w zachodniej Francji (Filip 1956, 174, 175; Tabl. CXXVIII:22, 24; Bidzilja 1964, 134; Rancoule 1980, 72, 73; Ryc. 32:A1; Budinský-Krička, Miroššayova 1987, 41, 45; Ryc. 3:19; Dolenz 1998, 262–264; Tabl. 106: ME 75-ME77, 107:ME79, ME84; Sireix 1990, 54; Ryc. 12; Grasselt 1994, 52, 53; Tabl. 50:2, 61:18; Kotigoroško 1995, 92, 270; Ryc. 46:23; Derion 2006, 30–32, 146, 99–102; Tabl. 12:151,13:157-162; 13:164–167; 102:169–174).

Noże z kółkiem na rękojeści występują głównie na osadach, ale spotykane są również w depozytach ofiarnych lub w skarbach przedmiotów metalowych (Filip 1956, 175; Tabl. CXXI:5; Nillesse 2006, 238, 239; Ryc. 14; Urban 2006, 92–94; Ryc. 9). Seria narzędzi tego typu pochodzi z rejonu jeziora Neuchâtel, z La Tène i Port (Vouga 1923, Tabl. 41:11, 13; Tschumi 1940, 22, 23; Ryc. 15:3). Brak podstaw, by doszukiwać się w znaleziskach noży ze stanowisk ofiarnych reliktów zwyczajów związanych z „karaniem" narzędzia, jak miało to miejsce w przypadku greckich obrzędów *bouphonia* (Lengauer 1994, 84, 85).

Zróżnicowane noże z kółkiem na rękojeści występują również w grobach kultury lateńskiej, z reguły o męskim modelu wyposażenia i niekiedy w towarzystwie kości zwierzęcych (Jacobi 1974, 119–121; Schendzielorz 2006, 244, 250, 276, 314,

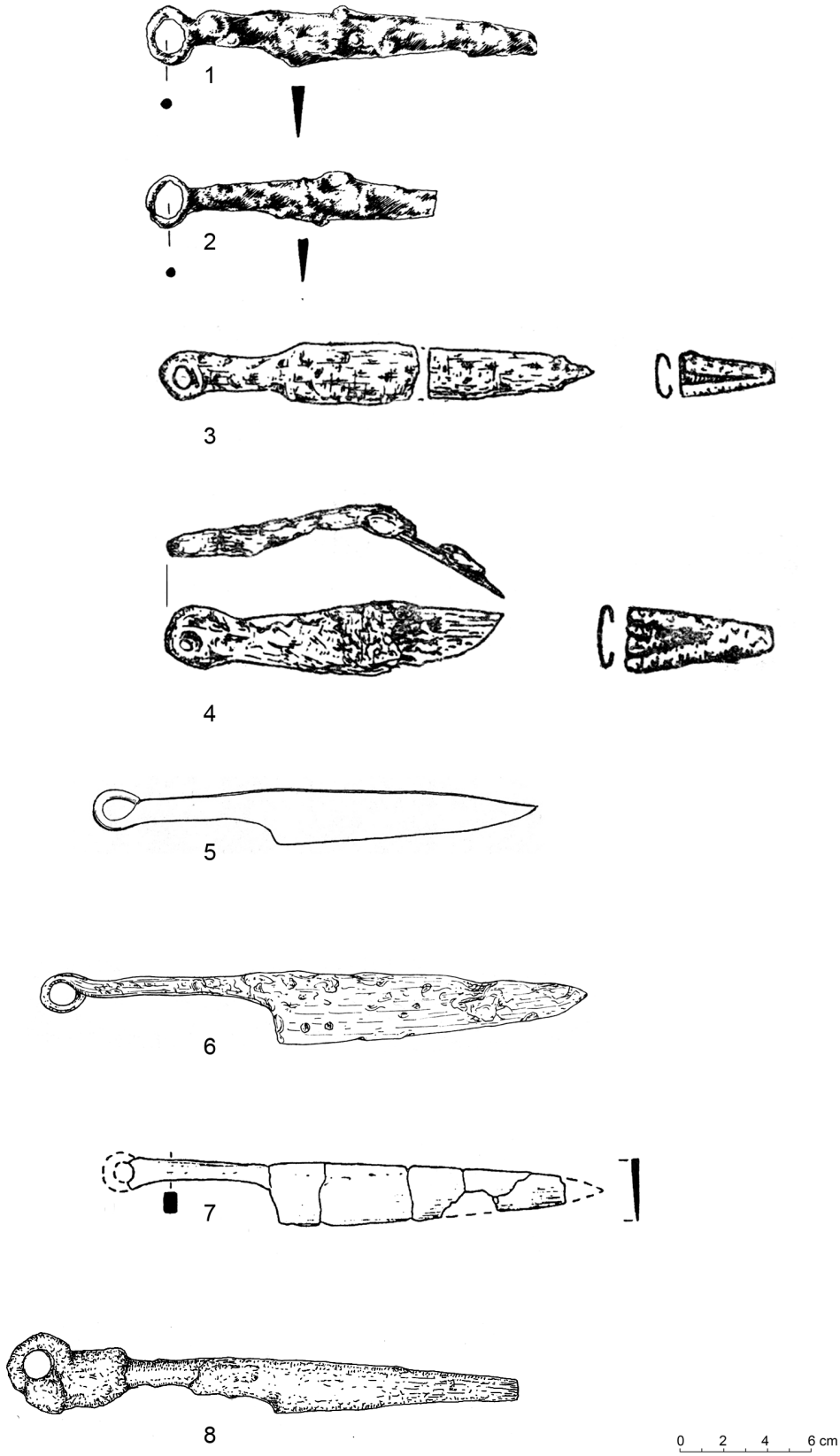

Ryc. 70. Noże z rękojeścią zakończoną kółkiem. 1, 2 – Siemiechów, gr. 25; 3, 4 – Zadowice, gr. 633; 5 – Luszyn, 6 – Zadowice, gr. 570; 7 – Ciecierzyn, gr. 64; 8 – Świdwin. 1, 2 wg Jażdżewska 1988; 3, 4, 6 wg Kaszewska 1979; 5 wg Spicyn 1904; 7 wg Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997; 8 wg Eggers, Stary 2001.

Abb. 70. Messer mit dem Ringgriff. 1, 2 – Siemiechów, Gr. 25; 3, 4 – Zadowice, Gr. 633; 5 – Luszyn, 6 – Zadowice, gr. 570; 7 – Ciecierzyn, gr. 64; 8 – Świdwin/Schvelbein. 1, 2 nach Jażdżewska 1988; 3, 4, 6 nach Kaszewska 1979; 5 nach Spicyn 1904; 7 nach Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997; 8 nach Eggers, Stary 2001.

337). Noże tego typu odkryto m.in. w Ižkovcach, okr. Michalovce, na terenie Słowacji oraz na cmentarzysku w Pîtres, dep. Eure, gr. 9, we Francji (Vizdal 1976, 153, 154, 156, 157; Ryc. 9:2–4; Cerdan 1993, 150, 152; Ryc. 4:4). Analogiczne okazy znane są też z trewerskich cmentarzysk w Lamadelaine i Feulen. W Lamadelaine występowały one w zespołach z okresu lateńskiego, w grobach nr 1, 8, 17, 26 i 39 (Metzler-Zens, Méniel 1999, 23, 24, 54, 56, 83–85, 123, 125, 164, 165, 305–307; Ryc. 10:1; 42:28; 73:2; 113:13; 165:3; 330). W Feulen noże z kółkiem znajdowały się w grobach datowanych na koniec okresu lateńskiego (gr. 165), ale również na horyzont galorzymski (gr. 65), a nawet na okres rzymski (gr. 105, gr. 198) (Schendzielorz 2006, 35, 36, 244, 249, 250, 276, 277, 314, 337, 362, 368, 401, 450, 477; Tabl. 22 [Befund 52]:2, 8; 28:3; 61:14; 110:9; 137 [Befund 198]:5). Można przypuszczać, że noże z kółkiem pełniły rolę w rytuale pogrzebowym oraz przy ceremonii składania ofiar jako narzędzie niezbędne do podziału tusz zwierzęcych. Wskazuje na to m.in. wyposażenie celtyckiego grobu z Saint-Georges-les-Baillargeaux, datowanego na przełom II i I w. przed Chr. Znaleziono tam m.in. długi nóż z ozdobnym kółkiem oraz zestaw trzech noży o krępym, szerokim ostrzu, analogicznych do noży rzeźniczych z Manchingu. Wspomniane narzędzia wraz z towarzyszącym im grotem włóczni interpretowane są jako zestaw akcesoriów liturgicznych (Paraskeva, Poux 2004, 164, 165; Pétorin 2007).

Poza zasięgiem „klasycznej" kultury celtyckiej, noże z kółkami występują również w kulturze puchowskiej (Pieta 1982, 85, 86; Tabl. XVIII:4) oraz w kręgu dackim (Glodariu, Iaroslavschi 1979, 139; Ryc. 71:5, 6). Podobne, zdobione narzędzie znajdowało się również w skarbie z Lozna, jud. Botoşani, w rumuńskiej Mołdawii (Teodor, Şadurschi 1979, 71k:1; Teodor 1980, 138, 140; Ryc. 8:2; Babeş 1993, 83, 203, 204; Tabl. 48:23). Stanowisko to znajduje

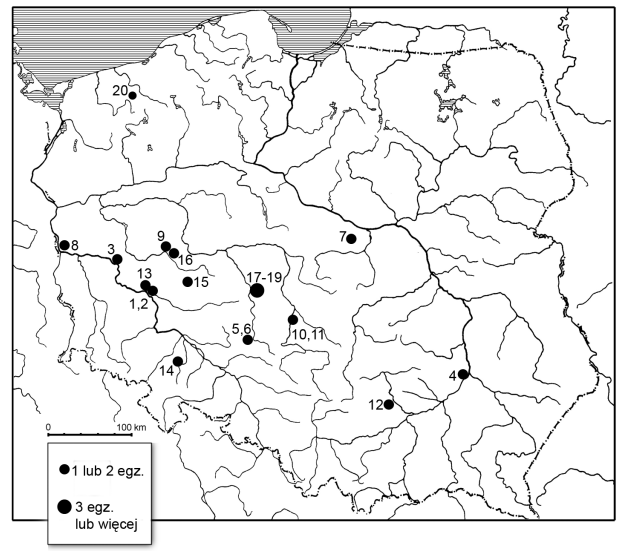

Ryc. 71. Rozprzestrzenienie noży z rękojeścią zakończoną kółkiem. Numeracja wg listy XV.1.

Abb. 71. Verbreitung der Messer mit dem Ringgriff. Nummerierung nach Liste XV.1.

się w zasięgu kultury Poieneşti-Lukaševka, ale odkryte tam materiały są częściowo typowe dla kultury celtyckiej (Woźniak 1974, 191–193). Znaleziska noży z kółkiem na rękojeści w Kotlinie Karpackiej i na południowo-wschodnich rubieżach kultury lateńskiej są znacznie rzadsze niż w strefie oppidów.

Noże z kółkiem pochodzące z ziem polskich wykazują znaczne zróżnicowanie. Okaz z Wierzbic, gr. 9, posiada łukowatą rękojeść z rozklepaną górną krawędzią i długim trójkątnym ostrzem z prostą krawędzią tnącą. Nóż z Ciecierzyna, gr. 56, oraz, być może, szczątkowo zachowany nóż z Błonia, gr. 75, posiadały łukowato wygięte tylce, co zbliża omawiane okazy do niektórych znalezisk ze Stradonic (Pič 1903, Tabl. XXXIV:13). Noże z Zadowic, gr. 633, posiadają obustronnie wyodrębnione rękojeści, co odróżnia te narzędzia od typowych znalezisk celtyckich. Odmienną charakterystykę posiadają egzemplarze z Bełczy, gr. 1 (**Ryc. 72:2**)

Ryc. 72. Noże lub brzytwy z rękojeścią zakończoną kółkiem. 1 – Bełcze, gr. 1; 2 – Bartodzieje, gr. 3. 1 wg Lewczuk 1997; 2 wg Pescheck 1939.

Abb. 72. Messer oder Rasiermesser mit dem Ringgriff. 1 – Bełcze, Gr. 1; Bartodzieje/Zeippern, Gr. 3. 1 nach Lewczuk 1997; 2 nach Pescheck 1939.

i Bartodziejów, gr. 3 (**Ryc. 72:1**), posiadające relatywnie krótkie, szerokie ostrza. Podobne narzędzia były interpretowane przez G. Jacobiego jako brzytwy (Jacobi 1974, 91–94; Ryc. 25; Tabl. 21:356). Słuszność hipotezy Jacobiego potwierdzają znaleziska z Tartigny, dep. Oise, gr. 5, i Cottévrard „La Plaine de la Bucaille", dep. Seine-Maritime, gr. 107, gdzie podobne noże wchodzą w skład zestawu przyborów toaletowych (Massy et al. 1986, 74–77; Ryc. 46:a, 47:a; Blancquaert 2002, 362, 364, 365, 376; Ryc. 25:3). Większość noży z kółkiem posiada rękojeści w kształcie litej sztaby pozbawionej otworów, lecz znane są też okazy z nitami (np. z oppidum La Cloche (Chabot 2004, 224, 227; Ryc. 263:2 J6-001), Larina, Hières-sur-Amby, stan. de la Chuire (Perrin 1991; 40, 42; Ryc. 16:10). W niektórych przypadkach niewielka szerokość rękojeści wskazuje, że pierwotnie była ona zaopatrzona w okładzinę. Obok okazów z pełnym, starannie dokutym kółkiem, równie często są spotykane noże z kółkiem niedokutym. Długość celtyckich noży z kółkiem nierzadko przekracza 35 cm, jak np. w przypadku okazu z Cornaux/Les Sauges w Szwajcarii, który mierzył 39,3 cm (Schwab 1989, 123, 123; Ryc. 121), ale zwykle mają około 25 cm. Średnia długość dużych noży z kółkiem z Manchingu wynosi 28 cm (Jacobi 1974, 117). Szerokość i kształt ostrza są zmienne; niekiedy są one ścienione i ostro zakończone, w innych zaś przypadkach szerokie i zaokrąglone.

Jak wynika z przedstawionych powyżej danych, znane z ziem polskich noże z kółkiem na rękojeści są silnie zróżnicowane ze względu na wymiary i kształt. Sytuacja taka jest zarazem odzwierciedleniem obrazu znanego z terenu kultury celtyckiej, gdzie również obserwujemy wyraźne zróżnicowanie tego rodzaju narzędzi. Należy przy tym zauważyć, że mnogość wariantów wymiarów i proporcji noży z kółkiem odpowiada zróżnicowaniu noży o rękojeści pozbawionej metalowego pierścienia. *De facto*, pod pojęciem „noże z rękojeścią zakończoną kółkiem" kryje się szereg bardzo zróżnicowanych narzędzi, których jedyną cechą wspólną pozostaje obecność metalowego pierścienia na końcu rękojeści. Jest to jednakże cecha drugorzędna, ponieważ noże z organicznymi rękojeściami również mogły posiadać elementy umożliwiające ich zawieszenie. Wobec powyższego analiza funkcjonalna noży z kółkiem powinna być przeprowadzona analogicznie, jak w przypadku noży o innych typach rękojeści. Jak wspomniano, opisywane narzędzia to przedmioty, w przypadku których funkcja determinuje morfologię, a w konsekwencji ich wygląd nie ulegał większym zmianom w ciągu wieków. Tym niemniej, obecnie obserwujemy pewne zróżnicowanie kształtu i wymiarów noży w zależności od ich dominującej funkcji. Nieco innego narzędzia potrzebuje kuśnierz, garbarz, innego rzeźnik, a jeszcze inne znajdzie zastosowanie w gospodarstwie domowym. Wspomniany podział jest trwały, czego dowodzi wygląd narzędzi nowożytnych.

Można domniemywać, że analogiczne zróżnicowanie czytelne w materiale archeologicznym odzwierciedla do pewnego stopnia przeznaczenie danych form noży. Założenie to pozwoliło G. Jacobiemu na przedstawienie propozycji odnośnie do zastosowania konkretnych typów noży. Oczywiście takie określenie nie może być kategoryczne, ponieważ opisywane narzędzia charakteryzuje wielofunkcyjność, jednak niejednokrotnie możliwe jest określenie funkcji dominującej. Podobną metodę przyjęła J. Kaurin, porównując zróżnicowanie noży celtyckich z oppidum Titelberg z gamą narzędzi oferowanych przez współczesne firmy specjalizujące się w wyrobie noży przeznaczonych do przygotowywania pożywienia (Kaurin 2008, 526, 527). Podstawowe oferowane obecnie w handlu typy to duży nóż „rzeźniczy", przeznaczony do rozcinania tusz, tasak służący do rąbania, stosowany do filetowania nóż o wąskim ostrzu oraz dwie różniące się wielkością odmiany noży o charakterze uniwersalnym. Podział ten ma charakter ogólny, ponieważ pomiędzy tradycyjnymi nożami wielofunkcyjnymi istnieją zauważalne różnice regionalne, obejmujące zarówno rozmiary, jak i kształt ostrza i rękojeści. Co zrozumiałe, najbardziej popularne, zarówno dziś, jak i w czasach minionych, były noże uniwersalne i to one właśnie zdecydowanie dominują zarówno wśród znalezisk archeologicznych, jak i w dzisiejszej ofercie rynkowej. Zestawiając znaleziska z ziem polskich z ustaleniami G. Jacobiego i używanymi w niedawnej przeszłości nożami, należy stwierdzić, że wśród znalezisk noży z kółkiem z ziem polskich najczęściej występują krótsze noże uniwersalne oraz narzędzia odpowiadające rozmiarami brzytwom z kółkiem.

Wśród opisanych powyżej noży z zespołów kultury przeworskiej i oksywskiej brak jest znalezisk osadowych. Wszystkie znane okazy pochodzą albo z pewnych, albo domniemanych stanowisk sepulkralnych, najczęściej z zespołów grobowych. W przypadku znaleziska z Błonia, gr. 73, w doku-

mentacji z eksploracji obiektu nie wymienia się kości (Mycielska, Woźniak 1988, 52), co pozwala przypuszczać, że mamy do czynienia z grobem symbolicznym lub innym obiektem zlokalizowanym na obszarze nekropoli. Podobnie jak w przypadku długich noży z prostym trzpieniem do rękojeści (Bochnak 2003a), noże z kółkami występują w zespołach zwartych o zróżnicowanym modelu wyposażenia. Spotykane są w grobach ubogich, ale również i lepiej wyposażonych. Część z nich występuje jako element inwentarzy grobów z bronią (Bartodzieje, gr. 3 i gr. 8, to zespoły z grotami, Bełcze, gr. 1, pochówek z mieczem dwusiecznym i grotem, Zadowice, gr. 633, z mieczem dwusiecznym, grotem i umbem). Dwa noże z kółkiem na rękojeści znajdowały się również w bogatym grobie nr 25 z Siemiechowa, obok miecza, grotu broni drzewcowej i celtyckiego hełmu. Jak widać, noże z kółkami są spotykane w grobach zawierających uzbrojenie o tradycjach celtyckich, natomiast nie zaobserwowano ich współwystępowania z mieczami jednosiecznymi. Na uwagę zasługuje fakt, że noże z kółkiem z reguły znajdowano w grobach o męskim typie wyposażenia lub w grobach, których skromny inwentarz nie pozwala na określenie płci pochowanej w nim osoby za pomocą metod archeologicznych. Jedynie w przypadku pochówku z Górczyny obecność trzech zapinek w grobie może wskazywać na kobiecy model inwentarza, jednakże domniemanie to nie jest poparte wynikami badań antropologicznych. Opisana sytuacja zdaje się odpowiadać regułom panującym w obrządku pogrzebowym kultury celtyckiej, gdzie noże z kółkiem są spotykane głównie w grobach męskich (Jacobi 1974, 119, 120). Z uwagi na obecność noży w grobach o zróżnicowanym modelu wyposażenia można domniemywać, że, podobnie jak w kulturze celtyckiej, pełniły one głównie rolę użytkową i nie były bezpośrednim[84] wyznacznikiem statusu.

Należy tu zwrócić uwagę na jeszcze jedną okoliczność. Jak wiadomo, w skład wyposażenia grobowego wchodzą przedmioty stanowiące elementy stroju, w który, jak można domniemywać, ubrany był zmarły, przedmioty stanowiące jego własność, a będące zarazem pewnym wyznacznikiem statusu (broń, narzędzia), oraz dary grobowe, które zostały złożone podczas ceremonii pogrzebowej (np. naczynia zawierające pożywienie). Granice pomiędzy wspomnianymi elementami wyposażenia są niekiedy płynne. Trudno jednak uznać noże z kółkiem jako element osobistego wyposażenia zmarłego, na równi z zapinką lub częściami pasa. O ile noże bez kółek mogły być noszone na stałe przy pasie, to pierwotna funkcja noża z kółkiem przewiduje jego przechowywanie w pozycji zawieszonej. Oczywiście, nie wyklucza to możliwości stałego noszenia takiego narzędzia, jednak w tym przypadku kółko przestaje pełnić swoją rolę. Co ciekawe, z grobu 633 z Zadowic pochodzą dwa noże z kółkami na rękojeści (są to zarazem jedyne noże w grobie) i dwa odpowiadające im metalowe okucia pochewek (Kaszewska 1978, 181, 185; Tabl. I:18, 20). Znalezisko to świadczy jednoznacznie, że noże z Zadowic posiadały pochwy (**Ryc. 70:3, 4**). Podobne okucia znane są z Mazowsza, z Warszawy-Wilanowa, gr. 3, oraz ze Stupska, znal. luźne (Marciniak 1957, 10, 11; Tabl. IV:15; Niewęgłowski, Okulicz 1986, 277; Ryc. 4:m). Okucia pochew noży występują również sporadycznie w strefie oppidów oraz na wschodniej rubieży kręgu celtyckiego, na stanowisku Chellenitsa I w miejscowości Malaja Kopania (Jacobi 1974, 116; Tabl. 23:381; Kotigoroško 2009, 61, 97, 117; Ryc. 14:1; 34:32, 2010, 62, 83; Ryc. 9:2). G. Jacobi łączy wspomniane okucia z nożami bez kółka i takie też narzędzia tkwiły w okuciach pochew z Chellenitsy I (Jacobi 1974, 117; Kotigoroško 2009, 97, 117; Ryc. 14:1; 34: 32; 2010, Ryc. 9:2). Być może zarejestrowany w Zadowicach zwyczaj noszenia noża z kółkiem w pochwie to lokalna adaptacja celtyckiego modelu narzędzia „domowego" jako noża „podręcznego".

W świetle powyższych uwag można przypuszczać, że umieszczane w grobach kultury przeworskiej noże z rękojeściami zaopatrzonymi w kółka albo stanowiły własność zmarłego, albo też ich obecność w grobie jest związana ze złożonymi darami grobowymi. Wiązanie obecności noży ze składanymi darami wydaje się prawdopodobne szczególnie w dwóch przypadkach: grobu 8 z Bartodziejów oraz grobu 25 z Siemiechowa (**Ryc. 70:1, 2**). W inwentarzu wspomnianego pochówka z Bartodziejów znajdowało się sześć noży (w tym być może jeden z kółkiem). Trudno przypuszczać, by wszystkie te noże stanowiły wyposażenie pochowanego wojownika, natomiast nie można wykluczyć, by były one dodatkiem do ewentualnych

[84] Obecność noży z kółkiem na rękojeści można uznać za pośredni wyznacznik statusu w bogatych grobach celtyckich, gdzie służyły jako narzędzie do kawałkowania tusz zwierzęcych. To nie obecność noża świadczy w tym przypadku o wysokiej randze zmarłego, ale jego współwystępowanie z innymi elementami związanymi z biesiadowaniem.

darów o charakterze konsumpcyjnym. Niestety, w publikacjach brak jest informacji na temat ewentualnej obecności kości zwierzęcych w omawianym pochówku. W grobie z Siemiechowa znajdował się komplet dwóch identycznych noży z kółkiem na rękojeści. Również i w tym przypadku można sądzić, że były one częścią „serwisu pogrzebowego", a nie elementem codziennego ekwipunku wojownika.

Niestety, w żadnym z omawianych przypadków nie dysponujemy informacjami, czy w grobie natrafiono na kości zwierzęce. Brak takich informacji nie przeczy jednak przedstawianej tu hipotezie, ponieważ składane pożywienie nie musiało zawierać kości. Mogło to być zarówno samo mięso (bądź np. wątroba), jak również inne produkty żywnościowe. Niestety, obecny stan źródeł nie pozwala na sprecyzowanie charakteru, w jakim noże z kółkiem na rękojeści zostały złożone do grobów. Niezależnie od ich pierwotnej, a być może i wtórnej funkcji, obecność i rozprzestrzenienie na ziemiach polskich noży z kolistym zakończeniem rękojeści w typie celtyckim rodzi szereg uwag dotyczących modelu ich dystrybucji i adaptacji w środowisku lokalnym. Omawiane narzędzia stanowią niewielki odsetek wszystkich znalezisk noży z młodszego okresu przedrzymskiego. To zjawisko może być tłumaczone dwojako. Wykonanie podobnych przedmiotów nie stanowi trudności dla zwykłego kowala, zatem albo noże z kółkami na rękojeści posiadały specjalne znaczenie i przywilej ich używania przysługiwał jedynie wybranym, albo też obecność kółka nie była istotna, nie postrzegano jej jako cechy pożądanej, więc popyt na tego rodzaju przedmioty był nikły. Jak wspomniano, noże z kółkiem występują w grobach o zróżnicowanym modelu wyposażenia i nie jest możliwe wskazanie zależności pomiędzy ich obecnością, a zestawem pozostałych darów grobowych. Wśród grobów wyraźnie przeważają pochówki męskie, ale nie jest to przypuszczalnie sztywna reguła. Zwraca uwagę współwystępowanie noży wraz z dużą ilością naczyń, jednak niewielka liczba analizowanych przypadków nie pozwala tu na wyciąganie dalej idących wniosków, bowiem znaczna liczebność przystawek jest jedną z cech obrządku pogrzebowego kultury przeworskiej w omawianym okresie[85]. Brak jest jakichkolwiek przesłanek pozwalających domniemywać, że noże z kółkami były uważane jako „lepsze" lub bardziej wartościowe niż inne noże, pozbawione podobnego zakończenia rękojeści. Ich używanie było zapewne zależne od indywidualnego gustu lub przyzwyczajeń właściciela, lecz nie możemy mówić w ich przypadku o modzie, a ich nieznaczna liczba wydaje się być odbiciem niewielkiego zainteresowania potencjalnych odbiorców. Należy przy tym zauważyć, że liczba noży z kółkiem jest wyraźnie niższa od np. liczby importów celtyckiego uzbrojenia, obecnych zarówno w kulturze przeworskiej, jak i oksywskiej. O ile możemy założyć istnienie w społecznościach lokalnych popytu na celtycką broń, to sprowadzanie noży z kółkiem z intencją ich sprzedaży wydaje się mijać z celem (zwłaszcza wobec możliwości produkcji lokalnej). Powyższą konstatację zdają się potwierdzać obserwacje P. Urbańczyka, który zauważa, że mało wydajna technologia transportu w pradziejach sprawiała, iż przedmiotem handlu dalekosiężnego były towary odznaczające się korzystnym stosunkiem wartości do wagi, czyli przedmioty luksusowe oraz ewentualnie zwierzęta i niewolnicy, którzy przemieszczali się o własnych siłach (Urbańczyk 1996, 4). W świetle powyższych uwag prawdopodobne wydaje się założenie, że noże z kółkiem były pierwotnie prywatną własnością ludzi, którzy przybywali na ziemie polskie z kręgu kultury celtyckiej i nie miały stanowić przedmiotu wymiany na równi z innymi wyrobami kultury celtyckiej, np. z bronią lub naczyniami metalowymi. Jeżeli te założenia są słuszne, to zasięg występowania noży z kółkami na rękojeści można interpretować jako strefę penetrowaną bezpośrednio przez nosicieli kultury lateńskiej.

Wśród noży znajdowanych na terenach zajmowanych w młodszym okresie przedrzymskim przez ludność kultury przeworskiej można wyróżnić jeszcze jedną odmianę, która znajduje ścisłe analogie w świecie celtyckim. Mam tu na myśli nóż z grobu z miejscowości Grotniki (Lista XV.2.). Jest to narzędzie o stosunkowo krótkiej rękojeści zakończonej podgiętą, rozklepaną płytką ułożoną niemal prostopadle do ostrza (Kostrzewski 1919, 159, 160; Ryc. 160). Egzemplarz z Grotników ma łukowaty tylec i łukowate ostrze, być może ukształtowane tak wskutek zużycia (**Ryc. 73:1**). Długość całkowita wynosi 26 cm, a ostrze mierzy 2,2 cm szerokości. Omawiane znalezisko znajduje analogie wśród narzędzi celtyckich, określonych przez G. Jacobiego

[85] Średnia liczba naczyń w grobach z młodszego okresu przedrzymskiego na cmentarzysku w Ciecierzynie waha się pomiędzy ok. 6,8 a ok. 9,2 (Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 97, 99; Wykres II).

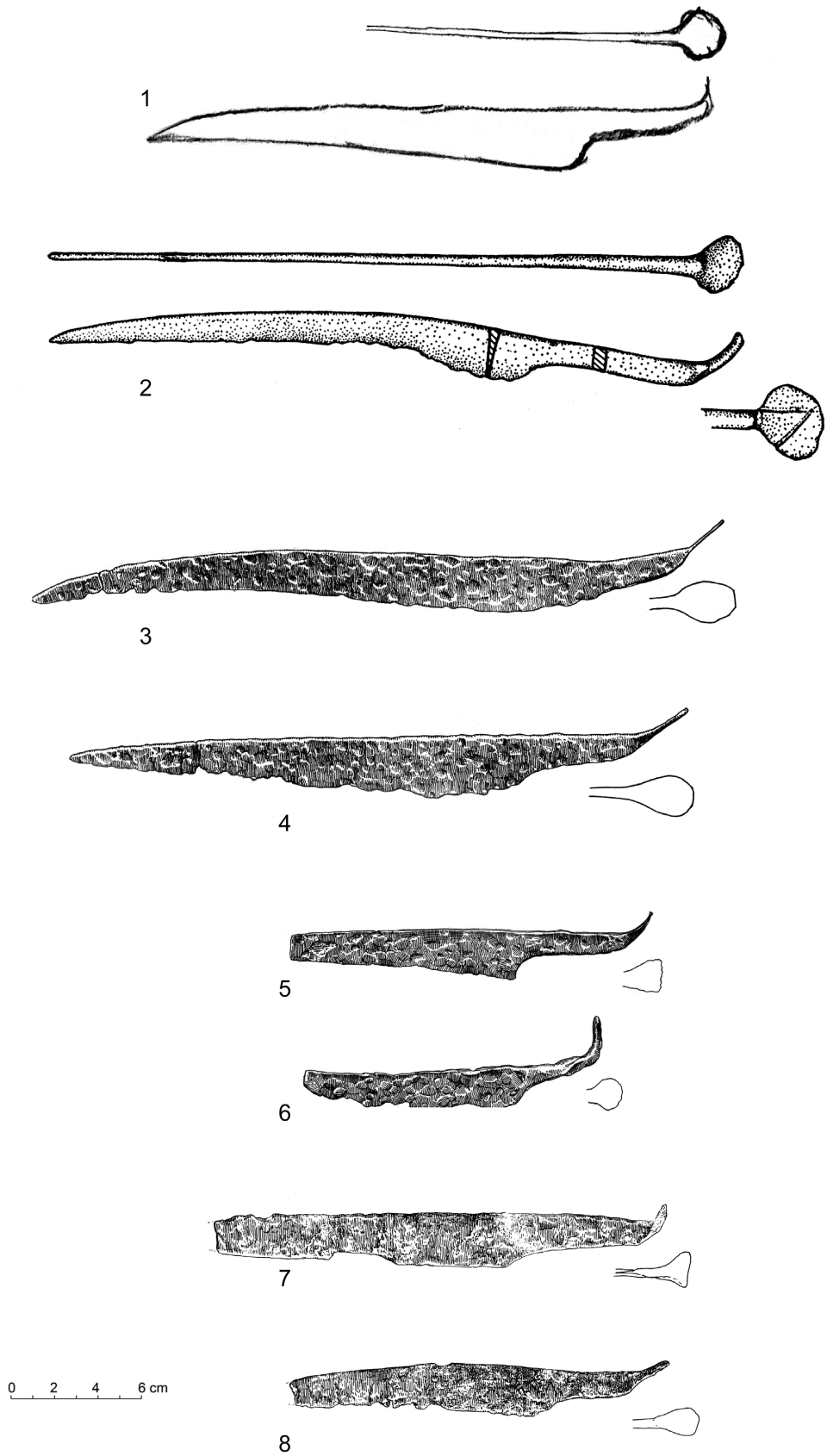

Ryc. 73. Nóż z Grotników i analogiczne znaleziska z Europy Środkowej. 1 – Grotniki; 2 – Lozna; 3–6 – Staré Hradisko, 7, 8 – Hostýn. 1 wg archiwum J. Kostrzewskiego; 2 wg Teodor, Şadurschi 1979; 3–6 wg Meduna 1961; 7, 8 wg Ludikovský 1984.

Abb. 73. Messer aus Grotniki und parallele Funde vom Mitteleuropa. 1 – Grotniki; 2 – Lozna; 3–6 – Staré Hradisko, 7, 8 – Hostýn. 1 nach archiv J. Kostrzewski; 2 nach Teodor, Şadurschi 1979; 3–6 nach Meduna 1961; 7, 8 nach Ludikovský 1984.

jako *Messer mit plattenförmigem Griffende* (Jacobi 1974, 124–126), jednak okaz z Grotników ma bardziej podgiętą płytkę na końcu rękojeści. Narzędzia takie odkryto w Manchingu (Ryc. 74:1, 2, 5–7), a G. Jacobi wskazał dla tych narzędzi szereg analogii, m.in. z Bazylei, stan. Gasfabrik, z La Tène[86] w Szwajcarii, z Karlstein w Niemczech i z Křenovic, okr. Vyškov na Morawach (Jacobi 1974, 124–126; Maier et al. 1992, 169, 170; Ryc. 82:12). Podobne noże odkryto również w Stradonicach (Ryc. 74:3), Hostýnie (**Ryc. 73: 7, 8**) i Starém Hradisku (Ryc. 73:3–6, na stanowisku kultury puchowskiej w miejscowości Trenčianske Bohuslavice, okr. Nové Mesto nad Váhom na Słowacji (Ryc. 74:4), na osadzie Gališ-Lovačka na Ukrainie oraz w miejscowości Lozna w Rumunii (**Ryc. 73:2**) (Meduna 1961, 32, 60; Tabl. 25:1, 2; 28:2, 3; Teodor, Şadurschi 1979; Teodor 1980; Ludikovský 1984, 22; Tabl. 7:3, 4; Kotigoroško 1995, 89, 270; Ryc. 46:19; Pieta 2008, 149, 150; Ryc. 69:19; Danielisová 2010, 67, 229; P4 Tabl. 5; P4 Tabl. 21:2). Są to najczęściej okazy podobne do egzemplarza z Grotnik, o łukowatym bądź prostym tylcu i prostym lub lekko wklęsłym ostrzu (Jacobi 1974, Tabl. 22:367, 368; Ludikovský 1984, Tabl. 7:3). Ich długość waha się między 24 a 34 cm, natomiast szerokość ostrza dochodzi do 4,2 cm. Płytka na końcu rękojeści może być nieco większa o kształcie kolistym (Grotniki, Lozna, Trenčianske Bohuslavice) lub mniejsza, owalna bądź w kształcie kropli (Hostýn).

W świecie celtyckim chronologia noży z poprzeczną płytką wieńczącą rękojeść jest dość szeroka; obejmuje schyłek fazy LT C oraz fazę LT D. Zdaniem G. Jacobiego, charakterystyczne ukształtowanie rękojeści wskazuje, że była ona raczej pozbawiona części organicznych, a jej niewielka długość i obecność płytki ma dawać dobre oparcie dłoni. Według tego uczonego, noże z płytką miały być wykorzystywane do krojenia skóry lub rozbierania tusz zwierzęcych. Nie można oczywiście wykluczyć takiego zastosowania, jednak należy zaznaczyć, że do rozbierania tuszy z reguły lepiej nadają się noże o szerokim ostrzu, przypominające tasaki, takie, jakie i wówczas, i obecnie są używane w tym celu. Ponadto, noże z owalną lub kolistą płytką na rękojeści nie były znajdowane w grobach w kontekście, który mógłby sugerować ich zastosowanie do kawałkowania tusz. Gdy do grobów składano połcie mięsa, towarzyszyły im albo zwykłe duże noże z trzpieniem do rękojeści, albo noże z kółkiem. Niewielka rękojeść o nietypowym kształcie nie ułatwiała ani oprawienia w okładzinę, ani pewnego chwytu, niezbędnego do rozbierania tusz. Rozmiary rękojeści wskazują, że albo nóż trzymano pełną dłonią, opierając palce na tylcu, albo też wykorzystywano w tym celu trzy palce, kciuk, wskazujący i środkowy, a płytka opierała się o palec serdeczny. Taki chwyt wskazuje, że nóż służył do pracy (oskrobywania?) ruchem przywodzącym, tj. „do siebie". Niektóre z noży z owalną płytką znalezione w Manchingu (Jacobi 1974, 125, 126; Tabl. 22:368) mają ząbkowane ostrza, zatem nie nadawały się raczej do cięcia skóry. V. Kotigoroško uznał podobne narzędzie z osady Gališ-Lovačka za sierp, jednakże nie uzasadnił niczym tej opinii (Kotigoroško 1995, 89). Hipoteza V. Kotigoroški jest mało prawdopodobna, ponieważ nie wszystkie noże z płytką na rękojeści posiadają wygięte ostrza. Reasumując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że noże z kolistą lub owalną płytką na rękojeści nie były narzędziami uniwersalnymi, lecz miały określone przeznaczenie. Niestety, wśród używanych obecnie narzędzi do obróbki skóry, drewna, kości oraz akcesoriów ogrodniczych nie udało mi się znaleźć przedmiotów przypominających nóż z Grotników.

Podobnie jak w przypadku noży z kółkiem, wykonanie noży z rękojeścią zakończoną płytką nie stanowi problemu dla kowala, a zatem ich niewielka popularność w kulturze przeworskiej nie jest wynikiem niedostępności technologii, a raczej odmiennych upodobań i przyzwyczajeń, a może kwestią nietypowego zastosowania. Tym samym można przyjąć, że nie były sprowadzane masowo z kręgu kultury celtyckiej, a ich dystrybucja na terenie ziem polskich miała odmienny charakter, niż np. dystrybucja uzbrojenia. Także i w tym przypadku najbardziej prawdopodobne wydaje się założenie, że nóż z Grotników był pierwotnie prywatną własnością osoby kontaktującej się ze strefą oppidów, a może wręcz należał do przybysza z południa.

Z osady we Wrocławiu-Partynicach, stan. 1, pochodzi nóż z rękojeścią zakończoną kolistą płytką ułożoną w osi ostrza. Ch. Pescheck i K. Godłowski uznali, że może on być importem celtyckim (Pescheck 1939, 75; Godłowski 1978, 445). Ch. Pescheck wskazał analogie do omawianego okazu, m.in. ze Stradonic i La Tène (Pič 1903, 76; Tabl.

[86] W przypadku znaleziska z La Tène, przytoczona przez G. Jacobiego analogia nie jest ścisła, wskazał bowiem on nóż przerobiony ze zniszczonych nożyc (Gross 1886, 41; Tabl. 9 : 4).

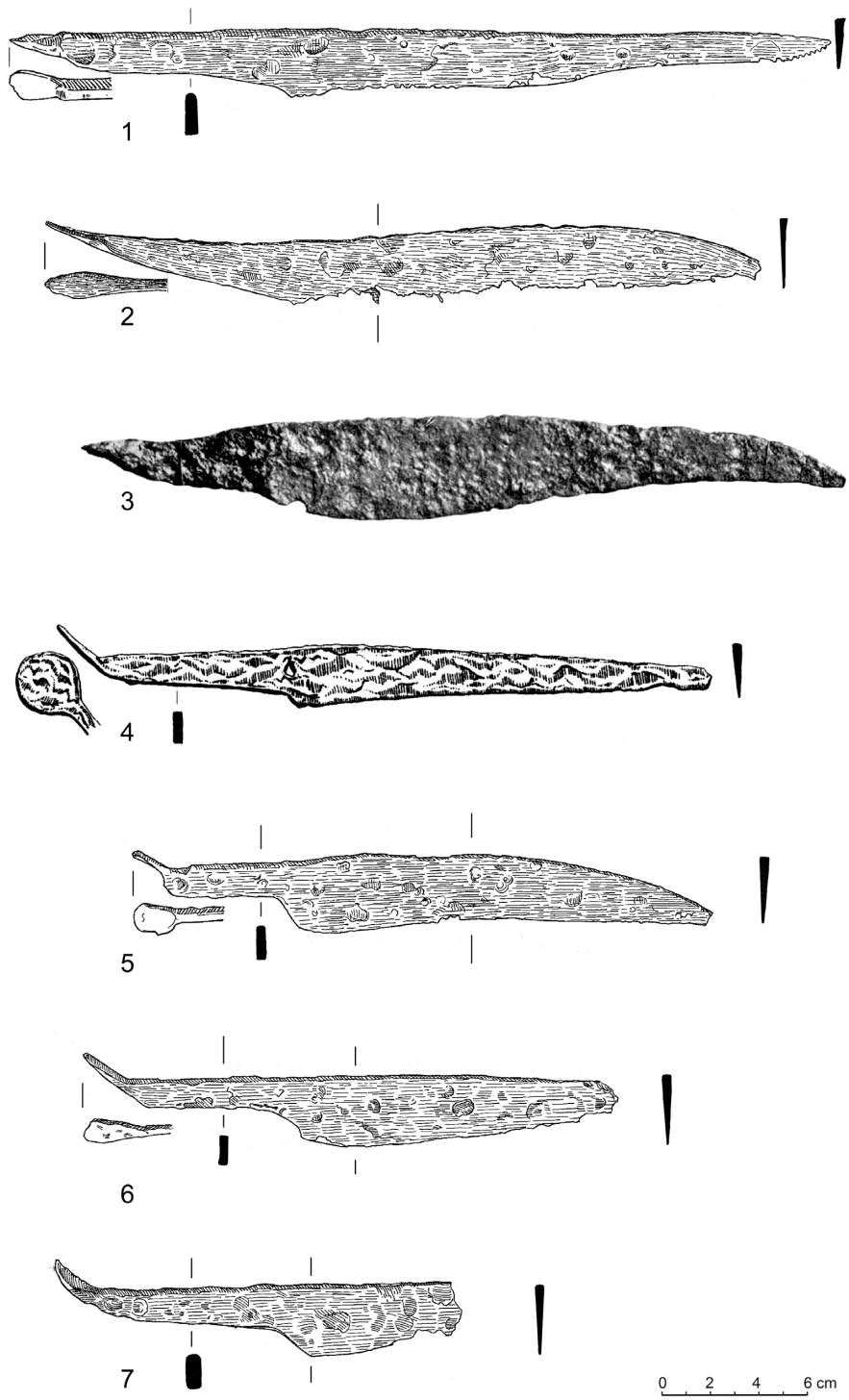

Ryc. 74. Noże z poprzeczną płytką na rękojeści z Europy Środkowej. 1, 2, 5–7 Manching; 3 – Stradonice, 4 – Trenčianske Bohuslavice. 1, 2, 5–7 wg Jacobi 1974; 3 wg Pič 1903; 4 wg Pieta 2008.

Abb. 74. Messer mit plattenförmigem Griffende vom Mitteleuropa. 1, 2, 5–7 nach Jacobi 1974; 3 nach Pič 1903; 4 nach Pieta 2008.

34:4, 5, 10; Vouga 1923, Pl 41:6). Trudno jest jednoznacznie określić proweniencję noża z Wrocławia-Partynic. Niewątpliwie za celtyckim pochodzeniem omawianego narzędzia przemawia fakt, że w rejonie stanowiska znaleziono szereg importów lateńskich (np. ceramikę), a sama forma tego noża znajduje analogie w materiałach kultury lateńskiej.

Jak wspomniałem, do grupy zabytków o proweniencji celtyckiej zaliczano też dwa narzędzia z brązowymi rękojeściami w kształcie stylizowanej głowy ptaka, pochodzące z grobu z Czeladzi Wielkiej. M. Jahn i Z. Woźniak uznali je za prawdopodobne importy, natomiast T. Dąbrowska zaliczyła je do grupy zabytków celtyckich lub też ściśle na nich wzorowanych (Jahn 1931, 58; Woźniak 1970, 162, 349; Dąbrowska 1988, 132; Mapa 16). Interesujące nas zabytki określano mianem noży, warto jednak przypomnieć, że zachowały się jedynie dwie rękojeści długości 5,7 cm i szerokości 2,6 cm; w jednej z nich znajdował się niewielki fragment skorodowanego ostrza żelaznego (Pescheck 1939, 208, 208; Ryc. 1, 2). Omawiane rękojeści nie znajdują analogii wśród zabytków kultury przeworskiej lub oksywskiej i należy uznać je za importy. Określenie ich proweniencji nasuwa jednak szereg trudności. Brak jest przesłanek, by na podstawie analizy stylistycznej uznać je za zabytki celtyckie, gdyż w kręgu kultury lateńskiej brak jest podobnych przedstawień. Zoomorficzne ukształtowanie brązowych rękojeści może sugerować nawiązania stepowe, jednak w inwentarzach kultury scytyjskiej bądź sarmackiej również nie sposób wskazać analogii. Pewne nawiązania można wskazać w kulturze rzymskiej. Spotykamy tam brązowe rękojeści brzytew w kształcie gryfów, drapieżnych kotów lub ptaków. Podobna rękojeść została znaleziona przez osobę prywatną na terenie Lincolnshire w Anglii, a jej zdjęcia i rysunek figurują na stronie internetowej http://finds.org.uk. (http://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/56451; zabytek zarejestrowany pod numerem LIN-0BB0D4). Rękojeści brzytew z bogatego grobu z Welwyn Garden City są wykonane w zbliżonej stylistyce, jednak z odmiennymi przedstawieniami (Stead 1967, Ryc. 24:1; Eckardt, Crummy 2008, 34; Ryc. 8).

W Czeladzi Wielkiej znaleziono dwie identyczne rękojeści, co pozwala wykluczyć, by były to pozostałości brzytew. Bardziej prawdopodobną interpretacją jest uznanie omawianych zabytków za pozostałości noży balwierskich (Boon 1991). Jest to znane w świecie rzymskim dwuczęściowe narzędzie[87] służące do cięcia włosów. Posługiwanie się nożami balwierskimi wymagało dużej wprawy, lecz sposób ich użycia znamy dzięki przedstawieniom ikonograficznym, gdzie występują one m.in. jako atrybut cyrulika. Dokładny sposób użycia noży balwierskich jest przedstawiony na hellenistycznej figurce terakotowej z Tanagry w Beocji (Haberey 1930, 132; Ryc. 3). Wśród materiałów z ziem polskich z młodszego okresu przedrzymskiego znamy jeszcze jeden zestaw ostrzy, który ewentualnie mógł pełnić rolę noży balwierskich. Mam tu na myśli parę noży z krótkimi, łukowato wygiętymi w dół trzpieniami, znalezione w grobie 20A w Wesółkach (Dąbrowscy 1967, 29, 30; Ryc. 25:12, 15). Znaleziska noży balwierskich znane są z prowincji rzymskich, np. z datowanego na III–IV w. po Chr. grobu z Kolonii; istnieją również przedstawienia ikonograficzne na stelach cyrulików, np. z Narbonne, dep. Languedoc-Roussillon we Francji, oraz wzmianki w źródłach pisanych (Espérandieu 1908, nº640; Haberey 1931, 130–132; Garbsch 1975, 81–84; Ryc. 8; Gaitzsch 1989/90, 272–275; Boon 1991, 24–27; Ryc. 3a). Brak jest podstaw, by noże balwierskie z ziem polskich uznać za importy celtyckie.

Na omówienie zasługuje też nożyk z Rumi, gr. 45 (Pietrzak 1987, 20, 89, 171; Tabl. LXV:45a). Wspomniane narzędzie nie znajduje analogii wśród znalezisk z ziem polskich, jednak jego wąskie, wygięte ostrze i delikatna, zdobiona rękojeść odbiegają też od ukształtowania typowych noży celtyckich. Forma rękojeści wskazuje, że nożykiem posługiwano się trzymając go w palcach, niczym brzytwę, a nie ujmowano pełną dłonią. Znajdował on zatem zastosowanie w czynnościach wymagających precyzji, a obecność w zespole małej osełki, zapewne pierwotnie stanowiącej komplet z nożykiem, zdaje się dodatkowo potwierdzać tę hipotezę. W opinii M. Pietrzaka, towarzyszące wymienionym narzędziom nietypowe naczynie nawiązuje do form celtyckich (Pietrzak 1987, 89), jednak moim zdaniem przypomina ono raczej toczone pojemniki drewniane, spotykane w basenie Morza Bałtyckiego i u ujścia Łaby. A. Strobin określa omawiane naczynie jako miniaturę dzbana trójczłonowego, jednak za-

[87] W. Haberey, autor pierwszej publikacji poświęconej omawianym przyrządom, używa terminów *Schergerät* i *Schermesser*, natomiast J. Garbsch stosuje nazwę *Rasiermesser*, która może oznaczać brzytwę (Haberey 1931; Garbsch 1975). Używane przez G. C. Boona określenie *twin blades* jest dosłownym tłumaczeniem terminu *diplē machaira* stosowanego w starożytności (Boon 1991).

znacza, że nie posiada ono odpowiedników wśród dużych form (Strobin 2011, 40, 218; Tabl. LIX:3). Wyposażenie grobu 45 z Rumi zdradza cechy niespotykane w kulturze oksywskiej, jednak brak jest danych, by wiązać je z kręgiem celtyckim.

II.3.16.2. Narzędzia precyzyjne (chirurgiczne?)

We wzmiankowanym wielokrotnie bogatym zespole z Żukowic, gr. 41, odkryto m.in. zestaw precyzyjnych narzędzi, prawdopodobnie chirurgicznych, wraz z przedmiotami, które można interpretowac jako metalowe części systemu zamykania pojemnika (Lista XV.5.). W skład zestawu wchodziły narzędzia określone przez K. Demidziuka i A. Kokowskiego jako skalpel o trójkątnym ostrzu i profilowanej rękojeści, skalpel lub szpatułka, szpatułka z masywnym uchwytem o ośmiokątnym przekroju, dłutko z masywnym uchwytem o ośmiokątnym przekroju, wygięte narzędzie o ośmiokątnym przekroju, narzędzie chirurgiczne, być może sonda (Demidziuk, Kokowski 2004, 290; Nr 7. 23–27). W omawianym inwentarzu, obok fragmentów dwóch grotów broni drzewcowej, fragmentów czterech zapinek i szeregu innych przedmiotów żelaznych, znalazło się również umbo typu B (typu Nierstein) oraz miecz dwusieczny w pochwie z długą zawieszką, co pozwala datować grób z Żukowic na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego. Delikatne części pracujące większości narzędzi (poza „skalpelem") są skorodowane i trudno jest odtworzyć ich kształt. Tym niemniej, rozmiary trzpieni do rękojeści (rozklepanych na końcu, a zatem zachowanych w całości) wskazują, że dwa narzędzia z masywnymi trzpieniami o ośmiokątnym przekroju musiały posiadać krótkie rękojeści. Takie uchwyty mają z reguły kształt gruszkowaty i trzyma się je pięcioma palcami, naciskając podstawą dłoni. Narzędzia z uformowanymi w ten sposób rękojeściami służą do żłobienia, rycia w relatywnie twardym materiale. Skalpele i ostrza mają dłuższe rękojeści, przystosowane do trzymania końcami palców i operowania przy użyciu niewielkiej siły, podobnie jak brzytwy.

Przypuszczalnie uzupełnieniem kompletu narzędzi chirurgicznych były szczypczyki, mała, wąska osełka długości 9,6 cm, nóż lub brzytwa z szerokim ostrzem oraz nożyce. Jak zaznaczono powyżej, nożyce z omawianego grobu reprezentują typ niespotykany na ziemiach polskich, jednak dość powszechny w zachodniej części kręgu celtyckiego. Nożyce stanowią częsty element wyposażenia tzw. grobów „lekarzy" lub „weterynarzy" w starożytności. Dobrą analogią pozostaje pochówek z Werony, datowany na przełom I i II w. po Chr. (Bolla 2004, 205, 216; Ryc. 3; Tabl. 6:44). Z uwagi na szczególny charakter zespołu żukowickiego można przypuszczać że szczypczyki i nóż również są importami, jakkolwiek brak jest cech formalnych świadczących o ich celtyckiej proweniencji. Szczypczyki, określane też mianem pęset, są spotykane w kulturze celtyckiej, ale występują również w zespołach kultury przeworskiej i oksywskiej, gdzie traktowane są jako wyroby lokalne (Jacobi 1974, 95, 96; Tabl. 29:517–520, 525–527; Strobin 2006). Pęsety towarzyszą też zestawom narzędzi lekarskich, np. we wspomnianym wyżej grobie z Werony bądź w inwentarzu pochówka ze Stanway, hr. Essex (Crummy 2002, 148–152; Bolla 2004, 212, 215; Ryc. 3; Tabl. 5:40). Metalowe przedmioty określane mianem „nitów" (Demidziuk, Kokowski 2004, 290; 7.14) oraz pierścienie ze skuwkami zakończonymi nitami mogły pełnić rolę elementów zamknięcia kasetki.

W omawianym zespole znajdował się ponadto fragmentarycznie zachowany żelazny trzpień (rękojeść?) długości 10,7 cm, będący pierwotnie uchwytem jakiegoś narzędzia. P. Łuczkiewicz określa ten przedmiot mianem rękojeści noża (*Messergriff*), ale nie zachowały się jakiekolwiek elementy pozwalające na taką identyfikację (Łuczkiewicz 2009a, 81; Ryc. 1B). Trzpień ozdobiono trzema brązowymi nakładkami: dwiema pierścieniowatymi nałożonymi na żelazną sztabkę i jedną kulistą, w kształcie głowy ludzkiej, umocowaną na jej końcu. Nieco schematyczny sposób oddania wspomnianej głowy oraz korozja powierzchni uniemożliwiają stwierdzenie, czy zaznaczone po bokach wypukłości to uszy czy element stroju lub fryzury. Na ciemieniu znajdują się skrzyżowane linie ryte, być może mające symbolizować nakrycie głowy. Motyw głowy ludzkiej zdobiącej zakończenia rękojeści noży, mieczy lub nóżek zapinek jest nierzadki w kulturze celtyckiej, jednak należy zauważyć, że z reguły w zdobnictwie lateńskim oczy przedstawiano jako migdałowate wypukłości, niekiedy obramowane powiekami[88], podczas gdy na zabytku żukowickim zaznaczono je za pomocą wyraźnych zagłę-

[88] Dużą serię celtyckich przedstawień głów ludzkich wyobrażonych w metalu publikuje J. V. S. Megaw w pracy poświęconej mieczom z antropoidalnymi rękojeściami (Megaw 2002).

bień. Trzecie, analogiczne wgłębienie znajduje się z tyłu główki. W ikonografii celtyckiej brak jest przedstawień nakryć głowy bądź fryzur przypominających krzyżowy wzór z omawianego okazu z Żukowic, gr. 41 (Megaw 2002, Ryc. 1–10; Venclová 2002, 157–168). Jako *doskonałą analogię* do główki z Żukowic P. Łuczkiewicz wskazuje zwieńczenie wczesnolateńskiego miecza z Bescheid, Lkr. Trier-Saarburg, kurhan 6 (Łuczkiewicz 2006, 328), jednak w moim przekonaniu nie można pominąć różnic dzielących te wizerunki. Wizerunek z Bescheid, to głowa zdobna w tzw. *Blattkrone*; charakterystyczne, szerokie uczesanie lub nakrycie głowy, opadające symetrycznie z obu boków, dość często reprezentowane w sztuce celtyckiej, podczas gdy zakończenie trzpienia z Żukowic ma kształt niemal kulisty (Haffner 1999, 126–128; Ryc. 5). Dodajmy, że miecz z Bescheid reprezentuje formę typową dla fazy LT A (Haffner 1999, 125), natomiast zespół żukowicki zawiera zabytki typowe dla fazy LT D1. Nieco więcej podobieństw do okazu z ziem polskich wykazuje przedstawienie męskiej głowy wieńczące rękojeść brzytwy z Wöllstein, Lkr. Alzey-Worms w Niemczech, ale i w tym przypadku datowanie na pierwszą połowę II wieku przed Chr. oraz bardziej dopracowane wykonanie nie pozwala uznać tego zabytku za bliską analogię (Losleben 2008, 51–59; Ryc. 4; Marquart 2010 [red.] 2010, 93; Nr 3). Kolejne wyobrażenie głowy ludzkiej zdobi trzpień do rękojeści środkowolateńskiego miecza ze stemplem z Kupinova w Wojwodinie, jednak stylistyka tego zabytku również odbiega od okazu z Żukowic (Jovanović 1974, 168, 172; Ryc. 1; Majnarić-Pandžić 2008; 98; Ryc. 2).

Zestaw instrumentów chirurgicznych nie znajduje analogii w inwentarzach kultur rozwijających się na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Znane są natomiast komplety podobnych narzędzi w kulturze lateńskiej. Z uwagi na specyficzną funkcję narzędzia chirurgiczne (oraz niekiedy weterynaryjne) wykazują szereg podobieństw niezależnie od kontekstu kulturowego i datowania, jednak ze względu na obecność w omawianym zespole innych importów, przyjęcie celtyckiej proweniencji instrumentów medycznych wydaje się być uprawnione. Spotykane w kulturze lateńskiej znaleziska czaszek noszących ślady udanych interwencji chirurgicznych dowodzą wysokiego poziomu wiedzy medycznej, a przecież trepanacje to tylko margines zabiegów, przy których niezbędne są narzędzia lekarskie. Wśród celtyckich zestawów przyrządów chirurgicznych, w pierwszej kolejności należy wspomnieć komplety narzędzi z tzw. „grobu lekarza" z Monachium-Obermenzing, gr. 7, z Ratzersdof-Pottebrunn w Austrii, oraz z zespołu z miejscowości Batina (dawniej Kis Kőszeg/Kiskőszeg) w Chorwacji, jak również z grobu z Galaţi Bistriţei, jud. Bistriţa-Nasaud w Rumunii, gdzie odkryto m.in. piłę do trepanacji. Wspomniane zespoły są datowane na fazę LT C (de Navarro 1955; Künzl 1982, 126, 127; 1991; 1996, 2436; Krämer 1985, 121; Tabl. 59; Egloff 1991; Majnarić-Pandžić 2008; 108; Ryc. 8; Heinz 2009, 13, 14; Ryc. 3). V. Kruta sądzi, że widoczny w III stuleciu rozwój chirurgii w kulturze celtyckiej jest wynikiem kontaktów ze światem hellenistycznym, przy czym istotną rolę mieli tu odgrywać najemnicy (Kruta 2000, 541, 542). Pojedyncze narzędzia chirurgiczne są też spotykane na stanowiskach osadowych. Trzy szpatułkowate narzędzia interpretowane jako sondy odnaleziono na oppidum w Stradonicach (Pič 1903, 70; XXIV:24; Künzl 1991, 373). Kolejne szpatułki pochodzą z Manchingu, z Jüchsen, Lkr. Schmalkalden/Meiningen, ze Starégo Hradiska, z Velem St Vid i Bazylei, stan. Gasfabrik (Jacobi 1974, 96, 99–100, 292; Tabl. 29:524, 532; Künzl 1982, 126; 1991, 372; v. Endert 1991, 66; Tabl. 17:324–329, 331. 332; Maier et al. 1992, 165, 166; Ryc. 80:7). Na stanowisku ofiarnym w La Tène odkryto skórzany woreczek z drobnymi dłutkami i szpatułkami, które uznano za akcesoria złotnicze lub rymarskie (Déchelette 1914, 1366; Vouga 1923; Tabl. XLVI:1–20; 1923a), lecz prawdopodobnie są to raczej narzędzia chirurgiczne lub weterynaryjne. Tradycje celtyckiej chirurgii utrzymały się na Wyspach Brytyjskich do końca okresu niezależności, czego dowodzą znaleziska ze wspomnianego wyżej „grobu lekarza" ze Stanway, hr. Essex, datowanego na około 55 rok po Chr. (Crummy 2002, 148–152). Szereg zróżnicowanych instrumentów chirurgicznych znanych jest też z okresu rzymskiego (Dollfuss 1966; Künzl 1982; Riha 1986; Jackson 1990).

Wśród zespołów grobowych z ziem polskich datowanych na młodszy okres przedrzymski znany jest jeszcze jeden pochówek „specjalisty", mogący ewentualnie zawierać przedmioty importowane. Mam tu na myśli grób D8 z cmentarzyska kultury oksywskiej w Grudziądzu-Rządzu. Inwentarz omawianego grobu obejmował bogaty zestaw narzędzi (młotek, pięć pilników) oraz przedmiot przypominający fragmentarycznie zachowaną wagę.

Przedmiot ten, widoczny na fotografii zamieszczonej w pracy S. Angera, składał się z częściowo ułamanego ramienia przymocowanego do długiego pręta-uchwytu zakończonego pierścieniem (Anger 1890, 468; Bokiniec 2008, 100; Tabl. XXXVIII:12). Omawiane znalezisko nie posiada analogii w inwentarzach kultury oksywskiej i przeworskiej. Przyrząd ten nieco przypomina celtyckie wagi szalkowe (typu *libra*), jednak wykazuje wiele różnic, wagi bowiem znane z zespołów kultury lateńskiej składały się z ramienia z trzema uszkami rozmieszczonymi na końcach i pośrodku (Pič 1903, 70, 71; Tabl. XXVII:3–5; Jacobi 1974, 85, 86, 291; Tabl. 29:500–516; v. Endert 1991, 59; Tabl. 15:265:284; Pieta 2006, 245). Należy tu przypomnieć, że wśród zabytków publikowanych przez S. Angera jako pochodzące z grobów w Rządzu odnajdujemy ostrogę z bodźcem zakończonym gwiazdką oraz nowożytne nożyczki, można więc przypuszczać, że również i omawiany przedmiot może nie być współczesny narzędziom z młodszego okresu przedrzymskiego, a raczej pochodzi z czasów późniejszych.

II.3.16.3. Nożyce

Nożyce uważane są za narzędzie, którego pojawienie się i rozpowszechnienie na ziemiach polskich związane jest z oddziaływaniami latenizacyjnymi (Kostrzewski 1919, 146–149; Woźniak 1970, 161; Dąbrowska 1988, 131). J. Déchelette, a następnie J. Kostrzewski, wyróżnili dwa typy nożyc; z kabłąkiem półkolistym (U-kształtnym) i pierścieniowatym (Ω-kształtnym), zaznaczając, że kabłąk pierścieniowaty jest cechą młodszą (Kostrzewski 1919, 146–149; Déchelette 1927, 790). Prezentując szereg przykładów z obszarów „celtyckiej" oraz „barbarzyńskiej" Europy, J. Kostrzewski podważył sugestie wcześniejszych autorów, według których ukształtowanie półkoliste miało być typowe dla plemion germańskich, a pierścieniowate – dla Celtów (Kostrzewski 1919, 148). Należy zaznaczyć, że pojawienie się nożyc z kabłąkami pierścieniowatymi w fazie LT C nie wyparło narzędzi starszego typu i w najmłodszym stadium okresu lateńskiego oba typy kabłąków współwystępują ze sobą (Chapotat 1970, 66, 67; Ryc. 17). W okresie rzymskim nożyce o pierścieniowatym kabłąku zanikają. Tym samym, opisywana forma kabłąka posiada walor wyznacznika chronologicznego, natomiast typ półkolisty jest tego znaczenia pozbawiony. Z uwagami J. Kostrzewskiego korespondują spostrzeżenia J. Nothdurftera i G. Jacobiego, sformułowane na podstawie znalezisk celtyckich (Nothdurfter 1975, 26; Jacobi 1974, 89; Ryc. 24). W. Manning był zdania, że kluczową cechą nożyc pozwalającą na wprowadzenie podziału typologicznego pozostają ich rozmiary (Manning 1985, 34, 35). Okazy najdłuższe, których długość przekracza nawet 40 cm, miały mieć zastosowanie w niektórych rzemiosłach, okazy mierzące 15–30 cm uważał za narzędzia uniwersalne, a nożyce liczące poniżej 15 miały pełnić funkcje toaletowe lub, jeżeli były wykonane z brązu, medyczne. J. Kaurin, która zajmowała się przedmiotami metalowymi stanowiącymi wyposażenie grobów „trewerskich", podjęła próbę analizy zróżnicowania typologicznego nożyc oraz określenia ich funkcji nie tylko na podstawie wymiarów i proporcji, ale i kształtu ostrzy (Kaurin 2009).

Pojawienie się nożyc poza kręgiem cywilizacji śródziemnomorskich datowano najczęściej na początkowe stadia okresu lateńskiego (Déchelette 1927, 786; Pernet et al. 2006, 89), lecz odkrycie fragmentu niewielkich nożyc w Bourgignon-lès-Morey, dep. Haute-Saône (Francja) pozwoliło w tym przypadku przesunąć *terminus ante quem* na fazę Ha D2 (Dubreucq 2007, 339; Ryc. 12:2). Jak wspomniano, nożyce spotykane w inwentarzach kultury przeworskiej i oksywskiej z młodszego okresu przedrzymskiego uważane są za przejaw wpływów kultury lateńskiej. Nie znaczy to oczywiście, że należy je wszystkie uważać za importy. Z. Woźniak i T. Dąbrowska zaliczają te narzędzia do szerokiej grupy zabytków typowych dla młodszego okresu przedrzymskiego, w przypadku których niemożliwe jest określenie, czy są to importy czy lokalne naśladownictwa, i ta opinia wciąż jest aktualna (Woźniak 1970, 161; Dąbrowska 1988, 131). Zdaniem T. Dąbrowskiej, najstarsze znaleziska nożyc z terenu Śląska można uznać za importy, natomiast pochodzenie młodszych egzemplarzy nie jest pewne (Dąbrowska 1988, 131).

Z ziem polskich znamy 67 egzemplarzy nożyc datowanych na młodszy okres przedrzymski (wliczono tu również znaleziska bez kontekstu, pochodzące ze stanowisk, na których zarejestrowano współwystępowanie materiałów z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich), z czego 59 pochodzi z zespołów kultury przeworskiej, a tylko osiem można wiązać z kulturą oksywską. Obserwowana dysproporcja pośrednio wskazuje udział wpływów celtyckich w rozpowszech-

nieniu nożyc na ziemiach polskich. Omawiana kategoria zabytków stanowi dość homogeniczną grupę. Niemal wszystkie nożyce z ziem polskich datowane na młodszy okres przedrzymski posiadają ostrza o przekroju trójkątnym. Wszystkie znane mi egzemplarze wykonano z żelaza. Przeważająca większość to okazy o półkolistym kabłąku; jedynie nożyce z Grudziądza-Rządza, gr. D8, posiadają kabłąk pierścieniowaty (Ω-kształtny).

Nieliczne okazy nożyc są zdobione. Ornament wybijanych kółeczek zaobserwowano na nożu wykonanym z fragmentu nożyc, znanym z Biejkowa, gr. 11, a także na wzmiankowanych wyżej nożycach z grobu D8 z Grudziądza-Rządza. Cztery pary nożyc (Brzyków, Lemany, gr. 98, Michałowice, ob. 1, Stupsk-Kolonia, znal. luźne) posiadają wycięte otwory w ostrzach (brzeszczotach), przy czym okaz z Brzykowa na każdym ostrzu posiada ażurowe zdobienie złożone z otworu kolistego i trójkątnego, a pozostałe egzemplarze mają otwory w kształcie dziurki od klucza. Podobnie zdobione nożyce spotykane są w kręgu celtyckim. W Hörgertshausen, Lkr. Freising, gr. 2, znaleziono okaz z kilkoma kolistymi wycięciami w każdym brzeszczocie (Gebhard 2004, 105–107; Ryc. 2:1). Wspomniane otwory raczej nie miały znaczenia funkcjonalnego, gdyby bowiem miały one służyć np. do blokowania ostrzy poprzez umieszczenie w nich „zawleczki", to najbardziej rozpowszechnione byłyby nożyce z otworami kolistymi. Kolejną przesłanką przemawiającą za zdobniczą funkcją wspomnianych wycięć jest fakt, że bardzo podobne motywy (wysmukły trójkąt zwieńczony okręgiem) w okresie wpływów rzymskich wykonywano też techniką rycia, jak ma to miejsce w przypadku okazu z Choruli, pow. krapkowicki, gr. 114 (Jamka 1938, 7, 11; Ryc. 5:1). Wycięcia w kształcie dziurki od klucza występują też na brązowych szczypczykach z Buczka, pow. białogardzki (Kostrzewski 1919, 145; Ryc. 139; Strobin 2006, 132; Ryc. 1b, 1c).

Nożyce z Charłupi Małej (znal. luźne) posiadają prostokątne wycięcia u podstawy ostrzy (Kurowicz, Olędzki 2002, 33, 54; Tabl. XXXVI:1). Podobnie ukształtowano brzeszczoty nożyc z grobu 85 z nekropoli w Feulen w Luksemburgu, datowanego na fazę R2, synchronizowaną w przybliżeniu na drugą połowę I w. po Chr. (Schendzielorz 2006, 263, 388; Tabl. 48:5d). Niemal wszystkie nożyce posiadają ostrza o asymetrycznym, trójkątnym przekroju. Odmiennie ukształtowane są jedynie ostrza fragmentarycznie zachowanego okazu z Żukowic, gr. 41[89]. Posiadają one kształt zbliżony do trójkątnego, ale ich tylce zostały dodatkowo rozklepane (**Ryc. 75**). Takie rozwiązanie nie znajduje analogii wśród znanych mi nożyc z Europy Środkowej, jest natomiast spotykane w Celtyce Zachodniej. Zdaniem J. Kaurin, takie uformowanie miało uniemożliwić skrzyżowanie się brzeszczotów, co pozwalałoby na cięcie z większą siłą, bez konieczności kontrolowanego zmniejszania nacisku w końcowej fazie cięcia (Kaurin 2009, 37). Należy jednak zauważyć, że wiele nożyc z podobnie uformowanymi tylcami (np. Wederath, gr. 2090, 2095, 2215, 2255, 2283, 2425) zostało zdeponowanych w grobach z brzeszczotami ułożonymi w ten sposób, że tylce są zagięte „na zewnątrz", a same ostrza są niekiedy skrzyżowane (Cordie-Hackenberg, Haffner 1997, 53, 54, 82, 83, 87, 94, 95, 102, 103, 133; Tabl. 568:d, 570:f, 605:l, 621:q, 629:s, 667:h). W przypadku egzemplarzy z grobów 978, 1082 i 2230 z Wederath możemy z całą pewnością stwierdzić, że jest to pierwotny układ brzeszczotów, wyraźnie bowiem widać, że tylec zaklepano na stronę zewnętrzną, tj. noszącą ślady ostrzenia (Haffner 1978, 17, 37, 38; Tabl. 256:6, 277:7; Cordie-Hackenberg, Haffner 1997, Tabl. 612:k). Prawidłowo działające nożyce mają ostrza przesuwające się w jednej płaszczyźnie, równolegle do siebie i dlatego muszą one posiadać asymetryczny przekrój, najczęściej zbliżony kształtem do trójkąta prostokątnego (**Ryc. 75**). Brzeszczoty o prostych krawędziach tnących są ostrzone tylko z zewnątrz i ta cecha często pozwala na rozróżnienie fragmentów nożyc i noży, które są ostrzone dwustronnie[90]. Pierścieniowaty kabłąk zapewnia większą sprężystość i trwałość narzędzia poprzez zwiększenie części ulegającej naprężeniom. Zbliżony cel można też osiągnąć

[89] Nożyce te zostały błędnie określone jako noże (Łuczkiewicz 2006, 328). Wg dokumentacji rysunkowej udostępnionej mi łaskawie przez K. Demidziuka z Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, w inwentarzu gr. 41 znajdowały się dwa brzeszczoty o asymetrycznych przekrojach (**Ryc. 75:1, 2**), przy czym ich kształt wskazywał, że nie mogły one stanowić pozostałości jednych nożyc. Rysują się tu dwie możliwości: albo w omawianym grobie były dwie pary podobnych do siebie nożyc, albo też jeden z brzeszczotów został narysowany odwrotnie, bądź przy przenoszeniu rysunków na papier doszło do odwrócenia kalki. Niestety, w Muzeum Historyczno-Archeologicznym w Głogowie zachowało się tylko jedno ostrze, więc nie udało mi się wyjaśnić tej wątpliwości.

[90] Niekiedy w przypadku lepiej zachowanych okazów można nawet określić, czy mamy do czynienia z lewym czy prawym ostrzem, co może być pomocne w określaniu minimalnej liczby nożyc w obrębie analizowanego zbioru zabytków.

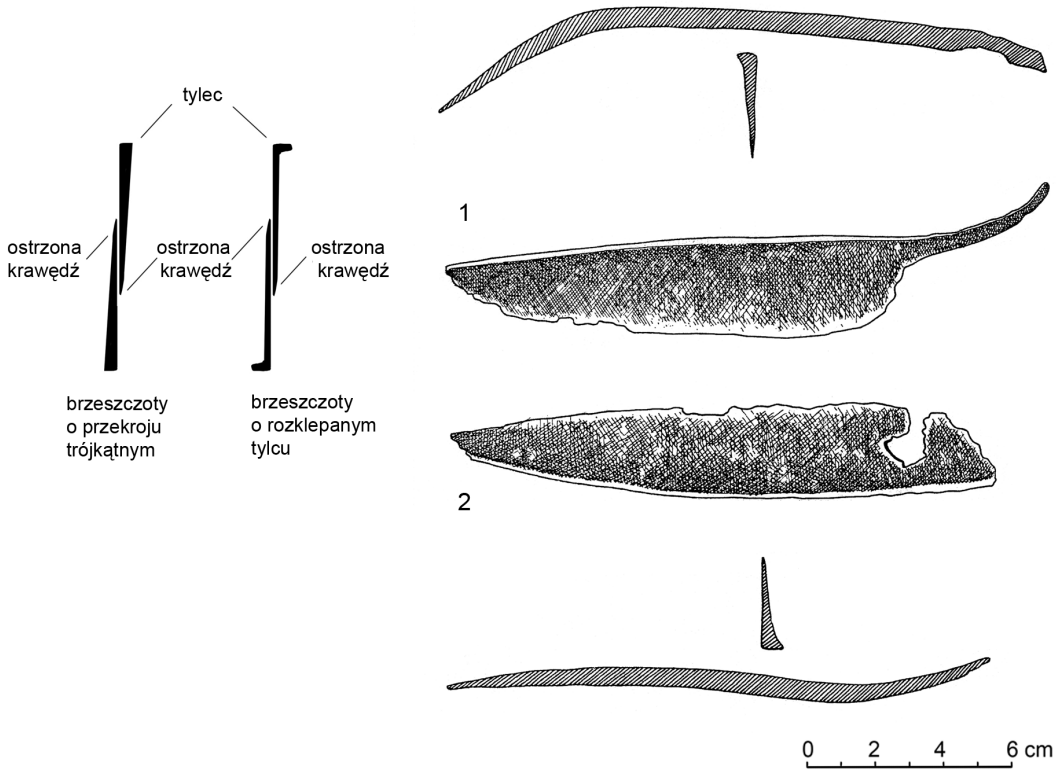

Ryc. 75. Zróżnicowanie przekrojów ostrzy nożyc. 1, 2 – Żukowice, gr. 41. Rys. T. Demidziuk.
Abb. 75. Differenzierung der Scherenklingenprofile. 1, 2 – Żukowice, Gr. 41. Zeichn. T. Demidziuk.

poprzez rozszerzenie kabłąka lub wzmocnienie go plastycznym żeberkiem, który mógł mieć również znaczenie dekoracyjne. Prosta krawędź tnąca umożliwiała równe cięcie ze zbliżoną siłą wzdłuż całej długości ostrza. Ukształtowanie tylca odgrywało rolę przede wszystkim w przypadku nożyc, które podczas pracy opierano bądź przesuwano po jakiejś powierzchni (jak np. nożyce, którymi cięto tekstylia spoczywające na stole). Wbrew sugestiom J. Déchelette'a, który widział w nich przede wszystkim przyrząd toaletowy (Déchelette 1927, 789, 790), nożyce mogły spełniać wielorakie funkcje. Pełniły rolę przyrządu toaletowego, lecz służyły też do strzyżenia owiec, cięcia tkanin i cienkiej skóry, a przedstawienia ikonograficzne z kręgu cywilizacji śródziemnomorskiej wskazują, że wykorzystywano je również do prac ogrodniczych. W zależności od przeznaczenia, nożyce miały zróżnicowane wymiary. Na ziemiach polskich spotykane są przede wszystkim okazy nieduże, których długość nie przekracza 20 cm, lub średnie, liczące do 25 cm. Narzędzia takie odpowiadają nożycom typu 8 wyróżnionego przez J. Kaurin (Kaurin 2009, 34–42). Zdaniem wspomnianej badaczki, nożyce typu 8 pełniły przede wszystkim rolę przyrządów toaletowych. Ich wymiary sprawiały, że podczas pracy dłoń opierała się częściowo na ostrzach, co zapewniało precyzję cięcia. Zarazem takie małe nożyce mogą mieć nieco zróżnicowane ostrza, co dowodzi, że nie pełniły one jakiejś jednej, ściśle określonej funkcji, ale raczej były uniwersalnym narzędziem toaletowym (Kaurin 2009, 38). Nożyce średniej wielkości mogły pełnić wiele zadań, pozostając zarówno narzędziem do cięcia tkanin, jak i do strzyżenia owiec. Można domniemywać, że produkcją i obróbką tekstyliów zajmowały się kobiety, natomiast hodowla owiec pozostawała raczej domeną mężczyzn. Na ziemiach polskich nożyce są spotykane z reguły w grobach o męskim modelu wyposażenia, a wyniki badań antropologicznych potwierdzają tę korelację.

Jak nadmieniono, określenie proweniencji poszczególnych okazów nożyc jest niemal niemożliwe. Możemy jednak podjąć próbę szacunkowego określenia, czy w obrębie analizowanego zbioru importy stanowią istotną część, czy też byłyby rzadkością. Należy bowiem zauważyć, że w odróżnieniu od pochew mieczy, wykonanie nożyc, zwłaszcza prostej formy o U-kształtnym kabłąku, nie jest zadaniem przekraczającym umiejętności przeciętnego kowala. Jeżeli przesłanką przemawiającą za obcym pochodzeniem pochew mieczy dwu-

siecznych może być ich zanik w początkach okresu wpływów rzymskich, a pośrednio przemawia za tym również czytelny spadek liczby mieczy dwusiecznych w tym samym czasie, to możemy zakładać, że również i w przypadku nożyc, o ile były one masowo importowane, winna się uwidocznić zmiana frekwencji. Takiego zjawiska jednak nie obserwujemy. W kulturze przeworskiej na fazę A3 i A3/B1 datowanych jest 21 egzemplarzy, a na fazę B1 lub B1/B2 88 okazów nożyc[91]. Brak jest podstaw, by uważać egzemplarze wczesnorzymskie za importy, a trudno też przyjąć, by lokalna produkcja tego rodzaju narzędzi rozpoczęła się dopiero po zaniku napływu importów lateńskich. Tym samym należy uznać, że większość nożyc datowanych na młodszy okres przedrzymski to wyroby lokalne, wzorowane na egzemplarzach importowanych. Wskazanie okazów pochodzenia lateńskiego jest bardzo trudne. Jedynie w przypadku wzmiankowanych wyżej nożyc z Żukowic, gr. 41, można przypuszczać, że powstały one w kręgu celtyckim (Lista XV.6.). Jak wspomniałem, nożyce z rozklepanymi tylcami znane są z terenów zachodnioceltyckich, m.in. z Badenheim, gr. 68, z Lamadelaine, gr. 43, oraz ze wspomnianych wyżej grobów z Wederath (Metzler, Metzler-Zens, Méniel 1999, 175, 175, 308; Ryc. 179:2; Böhme-Schönberger 2000, 271; Ryc. 7). Podobne narzędzia znaleziono również w La Tène oraz w Bayford i Hertfordshire na Wyspach Brytyjskich (Gross 1886, 42; Tabl. IX:19; Vouga 1923, 70; Tabl. XXII:3; Manning 1989, 34; Tabl. 14:D8; Eckardt, Crummy 2008, 36; Ryc. 9:b). Jakkolwiek nie jest obecnie możliwe określenie pochodzenia poszczególnych par nożyc, to jednak sądzę, że sam fakt włączania tego typu narzędzi do wyposażenia grobowego należy uznać za element oddziaływań latenizacyjnych. Ludność kultury przeworskiej na Śląsku zajmowała tereny położone w sąsiedztwie osad kultury lateńskiej, co umożliwiało bezpośredni transfer wzorców. Narzędzia nie były zapewne zbyt często przedmiotem handlu dalekosiężnego i ich zapożyczenie (lub przejęcie zwyczaju umieszczania ich w grobach) było przypuszczalnie efektem bezpośrednich kontaktów przedstawicieli ludności kultury lateńskiej i kultury przeworskiej, przy czym nosiciele kultury przeworskiej mogli zaobserwować stosowanie nożyc niejako *in situ*, tj. na terenach kultury celtyckiej. Na pozostałych obszarach kształtowania się kultury przeworskiej mniej było okazji do zapoznania się ze sposobem użytkowania nożyc, które przypuszczalnie nie były powszechnym elementem osobistego dobytku handlarzy celtyckich i tym chyba należy tłumaczyć fakt, że np. na Mazowszu narzędzia te pojawiają się szerzej dopiero w grobach datowanych na fazę A3, zapewne jako efekt kontaktów między poszczególnymi skupiskami osadniczymi kultury przeworskiej, a nie w wyniku wymiany z ludnością kultury lateńskiej. Z kolei obszary kultury oksywskiej były poddane znacznie mniej intensywnym impulsom latenizującym i przypuszczalnie dlatego zwyczaj włączania nożyc do wyposażenia grobowego nie był rozpowszechniony. Fakt, że na cmentarzysku w Grudziądzu-Rządzu zarejestrowano cztery z ośmiu nożyc znanych obecnie z terenu kultury oksywskiej, potwierdza obecność silnych wpływów południowych na tym stanowisku. W żadnym wypadku nie można utożsamiać rozprzestrzenienia nożyc w grobach z popularnością tego narzędzia na ziemiach polskich, które mogło być w powszechnym użytku. W zespołach grobowych kultury oksywskiej nie obserwujemy częstego występowania brzytew, mogących do pewnego stopnia zastąpić nożyce „toaletowe", nie sposób więc wykazać, że na ziemiach polskich istniała „strefa nożyc" i „strefa brzytew". Jeżeli zaś chodzi o nożyce wykorzystywane do strzyżenia owiec, to bardzo słaby stan rozpoznania osad kultury oksywskiej nie pozwala nawet na przybliżone oszacowanie skali hodowli tych zwierząt na Pomorzu, jednak byłoby dziwne, gdyby drobne przeżuwacze, odporne na warunki zewnętrzne i stosunkowo łatwe w hodowli nie odgrywały ważnej roli w gospodarce kultury oksywskiej. Na znaczenie owiec w późniejszych czasach wskazują pośrednio znaleziska tkanin wełnianych znane z zespołów grobowych kultury wielbarskiej oraz fakt, że w czasach nowożytnych na Pomorzu wyhodowano odrębną odmianę tzw. owiec pomorskich (*Pommersche Landschaf*), zwierząt odpornych na trudne warunki atmosferyczne i mogących żywić się ubogą paszą. Owce pomorskie równie dobrze funkcjonowały na terenach suchych, jak i na bagnach (Ziemer 1965). Drobne przeżuwacze dobrze sprawdzają się w gorszych warunkach glebowych i klimatycznych, natomiast na dobrych ziemiach dominuje uprawa roli i tam jest wskazana obecność zwierząt pociągowych, z którymi owce konkurowałyby o paszę. Dlatego też na żyznych ziemiach hodowla owiec należy do rzadkości, ponieważ byłaby marnowaniem po-

[91] Informacja dr. I. Jakubczyka z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, któremu uprzejmie dziękuję.

tencjału gospodarczego. Opisane zróżnicowanie struktury stad zaobserwowano np. na terenach zajętych przez plemiona trewerskie; w rejonie oppidum w Titelbergu dominowała hodowla bydła, więc na sąsiednim cmentarzysku Lamadelaine nożyce są spotykane rzadko, natomiast nekropola w Feulen, zlokalizowana w rejonie, gdzie dominują słabe gleby, a klimat jest nieco bardziej surowy z uwagi na bliskość masywu Ardenów, dostarczyła 17 egzemplarzy tych narzędzi, przy czym część z nich mogła pełnić rolę przyrządów toaletowych (Metzler, Metzler-Zens, Méniel 1999, 308; Schendzielorz 2006, 32, 33). Dodajmy, że groby z Feulen są wyposażone skromniej niż pochówki z Lamadelaine; nie znaleziono tam np. żadnego miecza.

Datowane na młodszy okres przedrzymski nożyce z ziem polskich nie stanowią wystarczająco reprezentatywnej grupy, by przeprowadzić podobne porównanie, a brak analiz materiału osteologicznego z wielu towarzyszących nekropolom osad uniemożliwia wyciąganie wiążących wniosków. Uwzględniając powyższe zastrzeżenia, możemy jednak w przypadku znalezisk z ziem polskich dostrzec pewną prawidłowość. Duże nożyce (powyżej 20 cm) pochodzą z zespołów grobowych z Brzykowa, gr. 1; Ciecierzyna, gr. 20, 121; Kowalowic, znal. luźne (2 sztuki); Piotrkowa Kujawskiego, gr. 28 i Zadowic, gr. 627 i 633. Wszystkie te stanowiska położone są w gminach, w których zdecydowanie dominują średnie lub słabe warunki glebowe[92]. Rozprzestrzenienie mniejszych, „toaletowych" nożyc nie wykazuje takiej zależności i może pozostawać odbiciem intensywności recepcji wpływów lateńskich. Należy jednak podkreślić, że skromne rozmiary bazy źródłowej nie pozwalają na formułowanie bardziej kategorycznych stwierdzeń, a zaobserwowana sytuacja może być wynikiem przypadku.

Reasumując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że wśród nożyc na ziemiach polskich zapewne większość stanowią wyroby lokalne, a importy są nieliczne. Zaledwie jeden okaz, znalezisko z Żukowic, gr. 41, można określić jako narzędzie proweniencji celtyckiej, ze względu na niespotykany wśród okazów z ziem polskich profil ostrzy, charakterystyczny dla nożyc z zachodniej części kręgu lateńskiego. Obecność ornamentu nie może być uznana za cechę typową dla okazów importowanych, natomiast należy zgodzić się z T. Dąbrowską, która przypuszczała, że wśród najstarszych okazów z ziem polskich mogą znajdować się egzemplarze importowane (Dąbrowska 1988, 131).

II.3.17. Ceramika

Ludność kultury przeworskiej i oksywskiej nie przejęła od Celtów technologii ceramiki wykonywanej przy użyciu koła garncarskiego. Podstawowe znaczenie miały tu przypuszczalnie uwarunkowania społeczno-ekonomiczne, które sprawiały, że masowa produkcja i dystrybucja ceramiki była nieopłacalna (Bochnak, w druku). Wprawdzie A. Cofta-Broniewska uważała, że na Kujawach produkowano ceramikę toczoną, ponieważ jej zdaniem w tamtym rejonie rozwijało się osadnictwo lateńskie, a w Adolfinie odkryto piec wykazujący pewne podobieństwo do konstrukcji celtyckich z Małopolski (Zielonka 1970, 191; Cofta-Broniewska 1979, 95, 97), jednak hipoteza o lokalnej produkcji ceramiki toczonej na Kujawach nie została udowodniona. Znaleziska fragmentów ceramiki toczonej z datowanych na młodszy okres przedrzymski stanowisk kultury przeworskiej należy więc uznać na importy (Lista XVI; **Ryc. 76**). Wśród skorup pozwalających na rekonstrukcję choćby części naczynia nie zidentyfikowano pozostałości form wykonywanych poza kręgiem celtyckim, np. w grupie Gross Romstedt, można zatem przyjąć, że w obecnej chwili znaleziska ceramiki toczonej z terenów kultury przeworskiej są importami lateńskimi. Materiały te wyznaczają zarazem północny zasięg importów ceramiki celtyckiej na ziemiach polskich, gdyż omawiana kategoria zabytków nie została dotąd zidentyfikowana na stanowiskach kultury oksywskiej. W monografii ceramiki oksywskiej pióra A. Strobin nie wzmiankowano żadnego znaleziska tego typu, a najnowsze badania również nie przynio-

[92] Szacunki na podstawie danych zawartych w gminnych planach zagospodarowania przestrzennego i programów ochrony środowiska dostępnych w internecie. http://www.geoinfokart.pl/trzebnica/pdf/studium.pdf, http://planyzagospodarowania.pl/plan/opolskie/kluczborski/ byczyna/byczyna/43015/szczegóły, https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&cad=rja&ved=0CE0QFjAG&url=http%3A%2F%2Fcms.netkoncept.com%2Fphp%2Fpobierz.php3%3Fcms%3Dcms_powna%26id_zal%3D56%26id_dok%3D66&ei=8_IGU9rGO4SrhAeMmoDQCg&usg=AFQjCNHReQhYw_Fa2tn0huaYsZn0JcmHAg&sig2=zIrxtAZegfmKGpr71SsRCg&bvm=bv.61725948,d.ZG4,https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&ved=0CDAQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.bip.piotrkowkujawski.pl%2Fatt%2F%3Fid%3Da783b4737c0582a60f5b646ffc323114&ei=o_MGU8qnCtSihgeInoCwCg&usg=AFQjCNE4vgO_Tpzz6oyk5Vi6NGmqy9R4qw&sig2=Z_32sMDN1a2j1_X92FeUBg&bvm=bv.61725948,d.ZG, http://www.bip.powiat.kalisz.pl/res/serwisy/bip-spkalisz/komunikaty/_005_002_001_001_23363.doc .

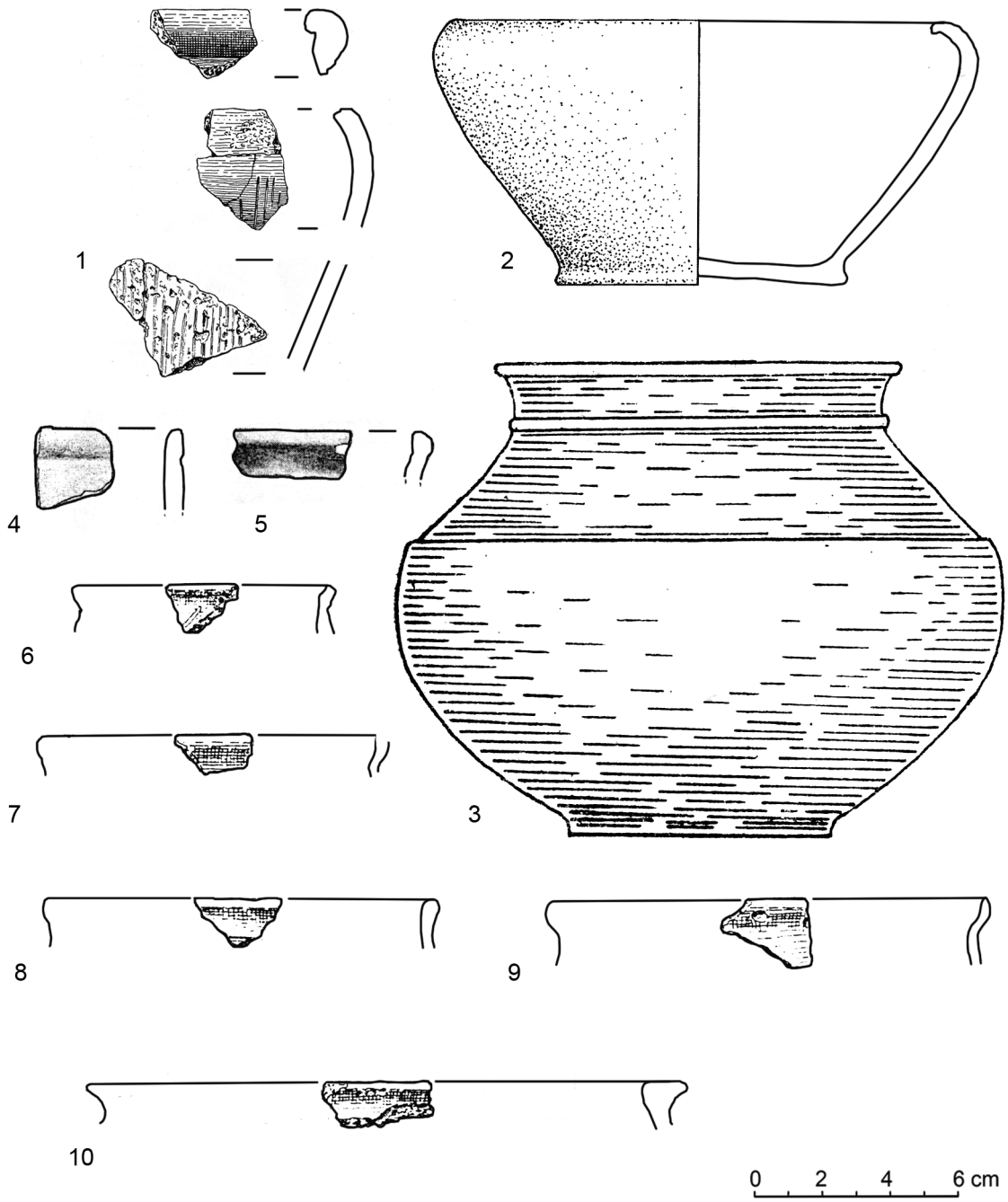

Ryc. 76. Importowana ceramika celtycka w kulturze przeworskiej. 1 – Januszkowo; 2 – Lemany, gr. 47; 3 – Zadowice, gr. 274; 4 – Grzegorzowice; 5 – Stara Słupia; 6–10 – Janikowo. 1 wg Filipowiak 1953; 2 wg Dąbrowska 2008; 3 wg Kaszewska 1978; 4, 5 wg Orzechowski 2007; 6–10 wg Makiewicz 1973a.

Abb. 76. Importierte keltische Keramik aus der Przeworsk-Kultur Gebiet. 1 – Januszkowo; 2 – Lemany, Gr. 47; 3 – Zadowice, gr. 274; 4 – Grzegorzowice; 5 – Stara Słupia; 6–10 – Janikowo. 1 nach Filipowiak 1953; 2 nach Dąbrowska 2008; 3 nach Kaszewska 1978; 4, 5 nach Orzechowski 2007; 6–10 nach Makiewicz 1973a.

sły odkryć naczyń lateńskich lub ich fragmentów[93] (Strobin 2011). W materiałach kultury przeworskiej zidentyfikowano fragmenty ceramiki grafitowej, „siwej”[94] oraz malowanej, która pojawia się najpóźniej. Fragmenty naczyń lateńskich zostały zidentyfikowane zarówno w materiałach osadowych, jak i sepulkralnych, przy czym na osadach są spotykane częściej. Ceramika lateńska przypuszczalnie nie była uważana przez ludność kultury przeworskiej za prestiżowy dar grobowy, ponieważ niejednokrotnie jest spotykana w pochówkach wyposażonych skromnie (np. Błonie, groby 51, 78 i 211), jakkolwiek znane są stosunkowe nieliczne znaleziska imitacji naczyń kultury lateńskiej (Dąbrowska 2008, 74, 75, tam wcześniejsza literatura).

Rozprzestrzenienie znalezisk ceramiki celtyckiej wskazuje, że napływała ona z południa, przy czym najbardziej prawdopodobna wydaje się tu dominująca rola ośrodków kultury celtyckiej z ziem polskich, jednakże nie można wykluczyć też oddziaływań płynących zza Karpat (**Ryc. 77–79**).

Wyróżnienie fragmentów celtyckiej ceramiki „siwej” wśród znalezisk osadowych może niekiedy sprawiać trudność z uwagi na ich podobieństwo do materiałów z późnego okresu rzymskiego (Cofta-Broniewska 1979, 95; Woźniak 1996a). W wielu przypadkach znaleziska celtyckie mogą być zakwalifikowane do tej właśnie grupy, zwłaszcza wówczas, gdy na stanowisku występują materiały z młodszego okresu rzymskiego. W niektórych przypadkach młodsze naczynia toczone były omyłkowo identyfikowane jako wyroby celtyckie. Przykładem może być tu toczona flasza z miejscowości Poniec, pow. gostyński, uznana przez J. Rosen-Przeworską za celtycką (Rosen-Przeworska 1948, 222–224; Ryc. 17:1; Woźniak 1970, 349). Za „lateńskie” obecnie uważa się najczęściej znaleziska fragmentów naczyń z jednofazowych stanowisk osadowych datowanych na okres lateński lub młodszy okres przedrzymski, ze stanowisk, na których nie stwierdzono obecności późnorzymskiej ceramiki toczonej lub ze zwartych zespołów grobowych. Znaleziska ceramiki „siwej” znane są przede wszystkim ze Śląska, Mazowsza oraz z Kujaw (**Ryc. 76: 6–10; 77**), jednak datowanie materiałów kujawskich może niekiedy nasuwać wątpliwości. Znaleziska śląskie (Grodziszowice, Mierczyce, Przyborów, Kotowice) wiążą się przy-

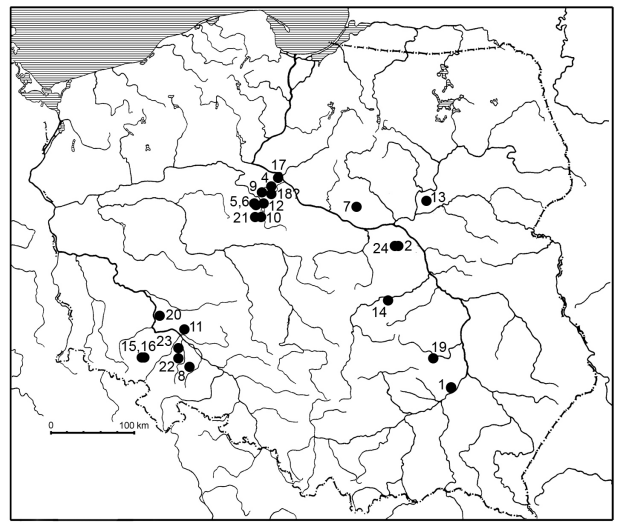

Ryc. 77. Rozmieszczenie znalezisk ceramiki „siwej” w kulturze przeworskiej. Numeracja wg listy XVI.1.

Abb. 77. Verteilung in der Przeworsk-Kultur der keltischen Scheibengedrehten „grauen“ Keramikfunde. Nummerierung nach Liste XVI.1.

puszczalnie z nieodległym sąsiedztwem stanowisk kultury lateńskiej i mogą mieć związek z przebiegiem szlaku komunikacyjnego wiodącego ku północy. Ceramika lateńska znana z Kujaw (Brudnia, Dobieszewice, stan. 1 i stan. 2, Janikowo, stan. 11, Otłoczyn) zdaje się potwierdzać istotną rolę tego regionu w systemie szlaków komunikacyjnych wiodących z południa ku ujściu Wisły. Ceramikę z wczesnorzymskiego grobu 4 z Domaradzic należy zapewne łączyć z funkcjonowaniem tej samej drogi. Jako świadectwo kontaktów z południem, zapewne o charakterze handlowym, należy też traktować ceramikę „siwą” z Mazowsza (Lemany, gr. 47, Łęgonice Małe, stan. 2, gr. 35, Dzierzążnia Nowa, gr. 107a, Biskupice, ob. 16, Żukowo-Kłudzienko). Trudno stwierdzić, czy znalezisko ceramiki „siwej” z Pokrzywnicy poświadcza obecność celtyckich specjalistów-metalurgów w rejonie Gór Świętokrzyskich czy też jest to ślad po szlaku komunikacyjnym wiodącym z Zachodniej Małopolski ku Mazowszu.

Ceramika „siwa” w zespołach kultury przeworskiej jest pozbawiona waloru wyznacznika chronologicznego. Wprawdzie największa jej popularność na terenach celtyckich wyraźnie poprzedza schyłkowe stadium kultury lateńskiej, ale jest ona używana aż po najmłodszy horyzont osadnictwa celtyckiego na ziemiach polskich (Poleska 2006, 257). Tak szeroką rozpiętość chronologiczną potwierdzają też znaleziska z obszaru kultury przeworskiej. Obiekt 16 z Biskupic datowany jest na schyłek fazy A1 lub czasy nieco późniejsze, natomiast grób 47 z Leman datowany

[93] Uprzejma informacja dr A. Strobin z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego.

[94] Termin „ceramika siwa” odnosi się nie tyle do barwy naczynia, co jest określeniem używanym w stosunku do ceramiki.

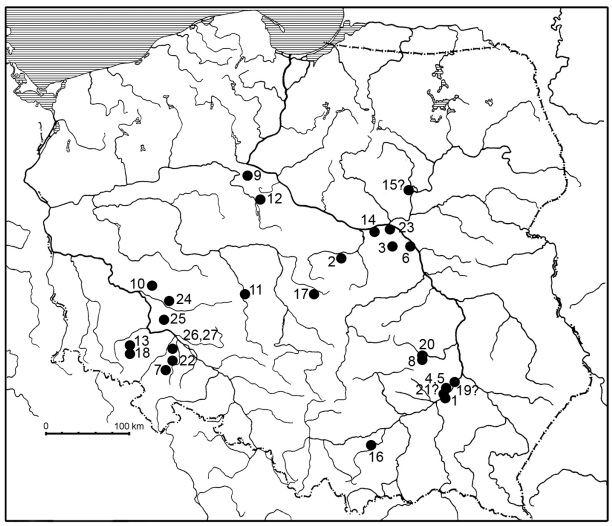

Ryc. 78. Rozmieszczenie znalezisk ceramiki grafitowej w kulturze przeworskiej. Numeracja wg listy XVI.2.

Abb. 78. Verteilung in der Przeworsk-Kultur der keltischen Graphittonkeramikfunde. Nummerierung nach Liste XVI.2.

jest na fazę A3 młodszego okresu przedrzymskiego, a znaleziona w nim toczona misa (**Ryc. 76:2**) posiada analogie wśród celtyckich naczyń typu IV.4 (Poleska 2006, 60; Ryc. 10: 23; Dąbrowska 2008, 74; Ryc. 27:9). Do najmłodszych zespołów kultury przeworskiej z celtycką ceramiką „siwą" należy gr. 35 z Łęgonic Małych, stan. 2, ze sprzączką typu AC4 wg R. Madydy-Legutko i ceramiką typową dla przejściowego stadium A3/B1 i dla wczesnej fazy okresu rzymskiego oraz wczesnorzymski grób 4 z 1944 r. z Zadowic (Jasnosz 1960, 127, 134; Tab. XI:9; Liana 1976, 7, 80, 90, 114; Tabl. XIII:6; Dąbrowska 2008, 74).

Ceramika grafitowa stanowi, zdaniem P. Poleskiej, jeden z najbardziej charakterystycznych wytworów garncarstwa celtyckiego (Poleska 2006, 77). Znaczna domieszka grafitu (powyżej 30%) w masie garncarskiej podnosi wytrzymałość na wysokie temperatury, poprawia przewodność cieplną i odporność na kwasy. Powyższe uwarunkowania uzasadniały produkcję tygli z ceramiki grafitowej. Jak zauważa P. Poleska, naczynia o nieco mniejszej zawartości grafitu (15–30%) zachowują odporność na wielokrotne podgrzewanie i mogły znajdować zastosowanie w gospodarstwie domowym (Poleska 2006, 71). Importowana, celtycka ceramika grafitowa występuje przede wszystkim na stanowiskach kultury przeworskiej na Śląsku (Glinice, Kajęcin, Kępy, Tyniec nad Ślęzą, Wołów, Wrocław-Oporów i Wrocław-Partynice, stan. 6/79). Pojedyncze znaleziska pochodzą m.in. z Wąsosza i z Kalisza, ul. Wydarte (**Ryc. 78**). Ceramika grafitowa znana jest też z Kujaw; w Karczynie, pow. inowrocławski, odkryto fragment naczynia zdobionego ornamentem grzebykowym, a w Januszkowie, pow. inowrocławski, znaleziono kilka grafitowych skorup pochodzących zapewne z podobnie ornamentowanego niewielkiego naczynia situlowatego (**Ryc. 76:1**). Należy tu zauważyć, że brak jest przekonujących dowodów, by znalezisko z Januszkowa miało charakter sepulkralny, mimo że taki pogląd jest często spotykany w literaturze (Filipowiak 1953; Zielonka 1970, 155; Rosen-Przeworska 1979, 102). Zdaniem W. Filipowiaka, omawiane znalezisko miało stanowić pozostałości grobu szkieletowego, ale opinia ta bazuje wyłącznie na fakcie, że w pobliżu miejsca znalezienia wspomnianej ceramiki, tj. na piaszczystej wydmie, nie natrafiono na inne zabytki. Bardziej prawdopodobna wydaje się hipoteza S. Jasnosza, który uznał to naczynie za porzuconą własność *kupców celtyckich* (Jasnosz 1958, 227). Brak jest przesłanek, by łączyć kujawskie znaleziska naczyń grafitowych z domniemaną eksploatacją słonych źródeł, chociaż wyniki badań na osady w Wieliczce, stan. XI, zdają się sugerować związek ceramiki grafitowej z działalnością warzelniczą (Jodłowski 1971, 91). Zdaniem V. Salača, wśród ceramiki lateńskiej z Czech możliwe jest wskazanie naczyń o powierzchni zniszczonej przez sól (Salač 2009a, 383–384; 2011, 70–71), niewykluczone więc, że wyniki specjalistycznych analiz znalezisk kujawskich mogłyby wyjaśnić to zagadnienie. Kolejne znaleziska fragmentów naczyń grafitowych pochodzą z Mazowsza; z Czerska, gr. 175, z Biskupic, Kirsztajnowa i Wawrzyszewa, a być może też z Kleszewa (Dąbrowska 2008, 73, 74; inf. K. Czarneckiej i K. Watemborskiej-Rakowskiej z PMA). Na uwagę zasługują odkrycia ceramiki grafitowej z Grzegorzowic (**Ryc. 76:4**) i ze Starej Słupi (**Ryc. 76:5**) w rejonie Gór Świętokrzyskich, związane albo z funkcjonowaniem szlaku komunikacyjnego wiodącego z Zachodniej Małopolski ku północy, albo też z lokalną działalnością metalurgiczną (Woźniak 1970, 162; Orzechowski 2007, 54). Luźno znalezione skorupy grafitowe znane są również ze Świniar i Samborca, pow. sandomierski, ale związek tych znalezisk z kulturą przeworską nie jest potwierdzony[95] (Woźniak 1970, 349, 350). Większość znalezisk to mało charakterystyczne frag-

[95] Z. Woźniak wzmiankuje też m.in. ceramikę grafitową z Olesna-Wronczyna, pochodzącą być może z zespołu kultury pomorskiej oraz skorupy z Choruli, które określa on jako zapewne wczesnośredniowieczne (Woźniak 1970, 347, 162). Opisane znaleziska wskazują, że ceramika grafitowa (lub podobna do grafitowej) znaleziona poza zasięgiem kultury lateńskiej nie musi być bezwarunkowo łączona z kulturą przeworską.

menty brzuśców, niekiedy zdobionych ornamentem grzebykowym (Karczyn, Januszkowo, Biskupice). T. Dąbrowska podkreśla, że większość znalezisk tego typu pochodzi z osad, co wskazuje, że używano jej zgodnie z pierwotną, gospodarczą funkcją (Dąbrowska 2008, 73). Podobnie jak ceramika „siwa", również i naczynia grafitowe nie mogą być uznane za wyznaczniki chronologiczne w zespołach kultury przeworskiej. Kontekst znalezienia większości fragmentów ceramiki grafitowej nie pozwala na precyzyjne określenie chronologii, ponieważ większość skorup pochodzi z osad. Chronologia naczyń grafitowych w kulturze celtyckiej również nie pomaga w ustaleniu datowania, wprawdzie bowiem ceramika tego typu jest rzadziej spotykana pod koniec okresu lateńskiego, w tym również i w schyłkowej fazie rozwojowej osadnictwa grupy tynieckiej, ale naczynia o zróżnicowanej (najczęściej malejącej) zawartości grafitu są spotykane do końca trwania grupy tynieckiej. Pozostałości naczyń grafitowych odkryto w Pasiece Otfinowskiej, ob. 5, w zespole datowanym na początki okresu wpływów rzymskich. Liczne fragmenty ceramiki o wysokiej zawartości grafitu wykazują ślady wtórnego wykorzystania (Poleska 2006, 78). Zwyczaj wtórnego wykorzystania ceramiki grafitowej jest też potwierdzony w kulturze przeworskiej. Fragmenty ceramiki grafitowej z wywierconym otworkiem znane są z Wąsosza i z Pasieki Otfinowskiej, ob. 5 (Pescheck 1939, 365; Szpunar, Dulęba 2009, 112, 127; Ryc. 2:i; k; l).

Kolejną grupą naczyń proweniencji celtyckiej w kulturze przeworskiej jest ceramika malowana. Naczynia malowane były zdobione przed wypałem poprzez nałożenie barwników na podsuszoną powierzchnię. W przypadku podkrakowskich ośrodków garncarskich najczęstszym motywem ornamentacyjnym były szerokie, czerwone lub białe pasy w górnej partii naczynia (Poleska 2006, 36, 37, 46, 47). P. Poleska określiła naczynia malowane mianem najbardziej zaawansowanego technologicznie produktu rzemieślniczego garncarstwa celtyckiego (Poleska 2006, 49). Fragmenty ceramiki malowanej są znane przede wszystkim z terenu Kujaw (Inowrocław i Gąski) i z Mazowsza (**Ryc. 79**). Znaleziono je w Dzierzążni Nowej, gr. 127, w Kleszewie, gr. 615, oraz być może w dwóch innych grobach z tego cmentarzyska (Woźniak 1970, 162; 1990, 29; Dąbrowska 2008, 74). Badania A. Maciałowicza wskazują, że kolejne, czerwono malowane naczynie mogło ewentualnie znajdować się też w Stupsku, gr. 1/1917 (Maciałowicz 2009, 445). Fragment ceramiki *w typie malowanej* odkryto w Błoniu (Mycielska, Woźniak 1988, 110; Woźniak 1990, 29). Porównanie rozprzestrzenienia naczyń malowanych, wyznaczających schyłek dominacji celtyckiej w Europie Środkowej, z innymi, wcześniejszymi typami ceramiki lateńskiej dobrze obrazuje zmiany przebiegu szlaków handlowych i zmniejszenie roli Śląska pod koniec młodszego okresu przedrzymskiego. Kolejne znaleziska ceramiki malowanej są datowane na początek okresu wpływów rzymskich, przy czym niekiedy dokładne określenie chronologii nie jest możliwe. Dwa fragmenty skorup z czerwonym pasem pochodzą z Wymysłowa, prawdopodobnie ze zniszczonych grobów nr 97 i 98 (Jasnosz 1958, 227). Fragmenty malowanego naczynia flaszowatego znaleziono na wczesnorzymskiej osadzie kultury przeworskiej w Turbi, pow. stalowowolski, stan. I (Woźniak 1970, 342). Flaszowate naczynie malowane pochodzi z Zadowic, z gr. 11 z 1944 r., datowanego na fazę B1 okresu wpływów rzymskich (Jasnosz 1958; 1960, 130, 134; Tabl. XVI). Chronologia importów z Mazowsza zdaje się odpowiadać horyzontowi funkcjonowania nadwiślańskiej odnogi szlaku bursztynowego, co pozostaje zarazem w zgodności z okresem aktywności ośrodków produkcyjnych w Małopolsce Zachodniej, ponieważ ceramika malowana wyznacza najmłodszą fazę osadnictwa o tradycjach lateńskich w rejonie podkrakowskim. Ośrodki produkujące omawiany rodzaj ceramiki pojawiły się w rejonie podkrakowskim u schyłku fazy LT D1 i funkcjonowały do schyłku grupy tynieckiej (Woźniak 1990, 29–31, 38; Poleska 2006, 49, 50, 257–259).

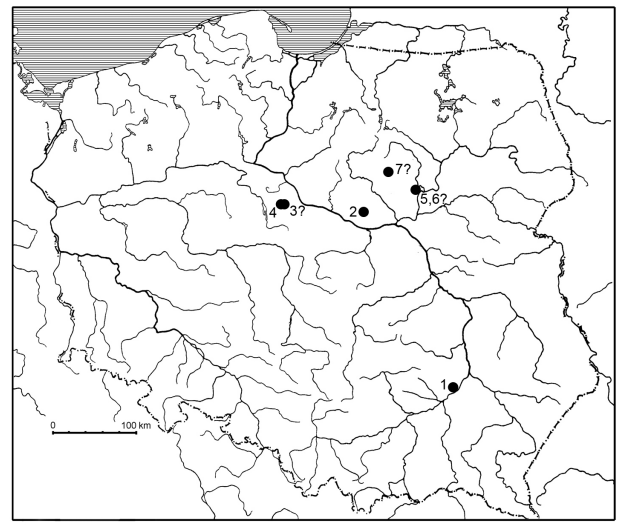

Ryc. 79. Rozmieszczenie znalezisk ceramiki malowanej w kulturze przeworskiej. Numeracja wg listy XVI.3.

Abb. 79. Verteilung in der Przeworsk-Kultur der keltischen bemalten Keramikfunde. Nummerierung nach Liste XVI.3.

Fakt, że ceramika wykonywana przy użyciu koła garncarskiego rzadko stanowiła element kreacji wizerunku zmarłego w społecznościach kultury przeworskiej, zdaje się wskazywać, że przypisywano jej przede wszystkim funkcje użytkowe. Uwaga ta dotyczy głównie ceramiki grafitowej. Przypuszczalnie, gdy w nielicznych przypadkach naczynia celtyckie trafiały do grobu, to ich funkcja w rytuale pogrzebowym nie odbiegała od przeznaczenia lokalnej ceramiki lepionej w ręku, tj. stanowiły one część darów grobowych, przystawek zawierających pożywienie przeznaczone dla zmarłego.

Logiczną konsekwencją stwierdzenia, że naczynia toczone nie posiadały statusu wyznacznika prestiżu w kulturze przeworskiej i że ich rola nie odbiegała zasadniczo od funkcji ceramiki lokalnej, jest konstatacja, iż naczynia celtyckie nie były dobrem szczególnie pożądanym przez ludy zamieszkujące ziemie polskie i trudno założyć, by trafiały one w dorzecze Wisły jako importy przeznaczone do zbycia na rzecz ludności lokalnej. Uwaga ta dotyczy w pierwszym rzędzie ceramiki „siwej", ponieważ naczynia grafitowe mogły być poszukiwane ze względu na własności użytkowe wykorzystywane w gospodarstwach domowych, a ceramika malowana była ceniona z uwagi na walory estetyczne, o czym świadczą nieliczne naśladownictwa (Dąbrowska 2008, 74, 75). Bardziej prawdopodobne, że stanowiły one prywatną własność przybyszy ze strefy oppidów, którzy zbywali naczynia, w których przywieźli np. produkty żywnościowe przeznaczone do własnego użytku. Pewną analogią może tu być znalezisko ceramiki grafitowej z Akwilei (Kappel 1968). Jest mało prawdopodobne, by celtyckie naczynia grafitowe były poszukiwane na terenach Caput Adriae ze względu na swoje walory technologiczne lub estetyczne. Naczynia takie były zapewne najczęściej wykorzystywane jako ceramika kuchenna ewentualnie do przechowywania i transportu zróżnicowanych produktów żywnościowych.

W świetle przytoczonych uwag rozprzestrzenienie ceramiki lateńskiej byłoby zasadniczo tożsame ze strefą penetrowaną przez przedstawicieli kultury celtyckiej, jakkolwiek nie można wykluczyć, że naczynia celtyckie (a być może raczej ich zawartość?) stanowiły przedmiot wymiany w obrębie społeczności kultury przeworskiej.

Wobec powyższego bardzo wyraźnie rysuje się granica między kulturą przeworską, gdzie ceramika celtycka występuje blisko jej północnych rubieży i to niejednokrotnie w większej liczbie (Kujawy, Mazowsze), a kulturą oksywską, skąd nie znamy ani jednego znaleziska naczynia pochodzenia lateńskiego. Nasuwa się wniosek, że ludność kultury celtyckiej raczej nie przenikała na tereny kultury oksywskiej. Taka konkluzja, jakkolwiek prawdopodobna, zwłaszcza w świetle rozprzestrzenienia omówionych w rozdziale II.3.16.1. noży z rękojeścią zakończoną kółkiem, może być jednak zbytnim uproszczeniem, należy bowiem przypomnieć, że znaczna część okazów ceramiki celtyckiej z terenów kultury przeworskiej to znaleziska osadowe, a ten typ stanowisk w kulturze oksywskiej jest bardzo słabo rozpoznany. Dopiero wyniki badań większych serii ceramiki pochodzącej z osad kultury oksywskiej będą mogły stanowić podstawę do porównania frekwencji importów naczyń lateńskich na ziemiach polskich.

II.3.18. Grafit

W nielicznych zespołach kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego lub z przejściowego stadium A3/B1 znaleziono bryłki grafitu. Pochodzenie tego surowca nie jest znane i nie można uznać go z całą pewnością za import, lecz jest bardzo możliwe, że jego napływ ma związek z oddziaływaniami kultury lateńskiej. Ludność kultury celtyckiej masowo wykorzystywała grafit jako domieszkę do masy ceramicznej. Problematyka napływu lateńskich naczyń grafitowych na tereny kultury przeworskiej została omówiona w rozdziale II.3.17.; moim zdaniem ich zasięg wyznacza strefę penetrowaną przez ludność kultury lateńskiej. Przypuszczalnie wspomniana ceramika z reguły stanowiła własność ludzi przybyłych ze strefy oppidów i nie była przeznaczona na wymianę. Niewykluczone, że niektóre naczynia grafitowe z ziem polskich miały związek z działalnością solowarską, ale hipoteza ta nie może być obecnie potwierdzona. Podobnie jak w przypadku naczyń z domieszką grafitu, również i surowe grudki tego surowca nie są spotykane na północ od terenów kultury przeworskiej. Bryłka grafitu znajdowała się w Wilanowie, gr. 87. Kolejna grudka pochodzi z Charłupi Małej, gr. 25, z zespołu z dwiema zapinkami N i fragmentami „noryckiego" lusterka (Kurowicz, Olędzki 2002, 23, 57). W tym samym zespole znaleziono też fragmenty dużego naczynia baniastego wykonanego z masy ceramicznej z domieszką grafitu (Olędzki, Kurowicz 2002, 23; Tabl. XVII:25/7). Bryłki surowca grafitowego znaleziono w Konopnicy, gr.

185, oraz na osadzie w Strobinie, pow. wieluński (Abramek 1983, 173; Ryc. 5:5; 1987, 35). Zdaniem P. Kurowicza i M. Olędzkiego, znaleziska z dorzecza środkowej Warty można łączyć z funkcjonowaniem szlaku bursztynowego (Kurowicz, Olędzki 2002, 58). Przypuszczalnie grudki grafitu trafiły na tereny kultury przeworskiej za pośrednictwem społeczności wykorzystujących ten surowiec do produkcji naczyń. Na ziemiach polskich produkcja ceramiki grafitowej jest potwierdzona w odniesieniu do ośrodka podkrakowskiego, przy czym wspomniany surowiec musiał być tam specjalnie sprowadzany (Poleska 2006, 78, 255). Bardzo prawdopodobne, że naczynia grafitowe produkowano też na osadzie kultury lateńskiej w Sułkowie, pow. głubczycki (Czerska 1972; Wirska-Parachoniak 1980, 36; Hlava 2008, 235; Mapa 6). Problem lokalizacji złóż grafitu wykorzystywanego do produkcji garncarskiej na ziemiach polskich nie jest rozstrzygnięty. Wiadomo, że w okresie lateńskim wykorzystywano złoża w południowych Niemczech, w Czechach, na Morawach i w Dolnej Austrii (Kappel 1969, 18–44; Wirska-Parachoniak 1980; Poleska 2006, 78, 79; Hlava 2008, 191, 192). Musimy się też liczyć z eksploatacją wychodni słowackich (Pieta 1982, 112, 113). Analiza pojedynczych próbek ceramiki grafitowej z rejonu podkrakowskiego wskazuje, że użyty do jej wyrobu grafit może pochodzić ze złóż morawskich, ale niewykluczone jest też pochodzenie południowoczeskie. Możliwe, że wykorzystywano surowiec z okolic Śląska (Wirska-Parachoniak 1980, 86, 87).

Trudno stwierdzić, dlaczego ludność kultury przeworskiej uznała za celowe, by włączyć wspomniane bryłki grafitu w skład wyposażenia grobowego. Nie jest to z pewnością element typowy dla obrządku pogrzebowego kultury lateńskiej. Jak podaje M. Hlava, w żadnym ze znanych grobów kultury celtyckiej nie odkryto bryłek grafitu, a jedyny podobnie datowany pochówek spoza ziem polskich, w którym odnaleziono ten surowiec, pochodzi z miejscowości Pinnow, Lkr. Uckermark, w Brandenburgii (Filipowiak 1953, 343; Hlava 2008, 211). Umieszczenie grudek grafitu w grobach może nawiązywać do funkcji, jaką wspomniany surowiec odgrywał w życiu codziennym lub w gospodarce. Grafit znajduje zastosowanie przy produkcji ceramiki; wykorzystywano go m.in. do wykonywania tygli. Grafitowe tygle charakteryzują się dobrym przewodnictwem cieplnym i znaczną odpornością na wysokie temperatury. Trudno jednak uznać umieszczoną intencjonalnie w grobie grudkę surowca za nawiązanie do ewentualnej działalności metalurgicznej zmarłego, ponieważ w takim przypadku znacznie dobitniejszym symbolem było dodanie do inwentarza specjalistycznych narzędzi, które znamy z nielicznych grobów metalurgów. Czy obecność grafitu miała zatem odnosić się do umiejętności wyrobu naczyń? Groby garncarzy, a może raczej osób trudniących się wyrobem naczyń, są bardzo rzadkie, nie tylko na ziemiach polskich, ale i poza ich granicami. Przypuszczalnie garncarstwo nie było zajęciem na tyle prestiżowym, by uważano je za pożądany element kreacji wizerunku zmarłego, zatem zwykle nie umieszczano w grobie atrybutów związanych z produkcją naczyń. Być może za pochówek garncarza należy uznać datowany na fazę A1 grób 154 z Zadowic, gdzie obok zapinki typu A, długiego noża i ceramiki złożono bryłę przepalonej na stosie gliny i gładzik z różowego kwarcu (Abramowicz, Lepówna 1957, 42; Tabl. XXVII:4, 6). W grobach, w których natrafiono na grudki grafitu, brak jest podobnych depozytów gliny, a nade wszystko należy przypomnieć, że w kulturze przeworskiej zasadniczo nie wykonywano ceramiki grafitowej. Wzmiankowane wyżej naczynie z grobu 25 z Charłupi Małej, wykonane z masy ceramicznej z dodatkiem grafitu należałoby do wyjątków, o ile nie zostało importowane (Olędzki, Kurowicz 2002, 23, Tabl. XVII:25/7). Grafit nie jest też niezbędny, by zabarwić na czarno powierzchnie naczyń; wspomniany efekt można uzyskać prostszymi środkami, kontrolując warunki wypału (Wirska-Parachoniak 1980, 92, 93). W świetle powyższych uwag trudno traktować znaleziska bryłek grafitu w grobach kultury przeworskiej jako dary nawiązujące do działalności rzemieślniczej. W odróżnieniu od węgla pochodzenia organicznego, obecnego choćby w szczątkach ciałopalenia, grafit nie posiada istotnych właściwości leczniczych. Być może surowy grafit miał znaczenie jako barwnik? N. Venclová zwraca uwagę, że w fazach LT B2-LT C1 bransolety lub przedmioty w kształcie pierścieni wykonane z różnych rodzajów czarnego surowca były transportowane na odległość nawet kilkuset kilometrów i wydaje się, że dla przedstawicieli społeczności lateńskich ich kolor miał szczególne znaczenie, większe niż rodzaj surowca, jaki posłużył do ich produkcji (Venclová 2002a, 76, 77; Ryc. 3). Z zespołów kultury lateńskiej znane są nieliczne znaleziska bryłek grafitu z przewierconym otworem, które interpretowane

są jako zawieszki-amulety (Hlava 2008, 213), ale żaden z okazów z ziem polskich nie został w ten sposób przygotowany do noszenia[96]. Obecny stan badań nie pozwala na określenie funkcji bryłek grafitu spotykanych w grobach kultury przeworskiej. Należy jednak zauważyć, że nieliczne znaleziska tego surowca, niekiedy obrabianego, spotykane są też na stanowiskach datowanych od paleolitu po okres halsztacki, w tym w grobach kultur wstęgowych oraz w pochówkach kręgu kultur pól popielnicowych. We wspomnianych przypadkach przeznaczenie grafitu również nie zostało określone (Hlava 2008, 193–197, 211).

II.3.19. Problem importu surowca żelaznego

Młodszy okres przedrzymski to na ziemiach polskich czas, w którym wyraźnie wzrasta liczba przedmiotów metalowych. Część z nich to importy, ale przeważająca większość grotów broni drzewcowej, umb, klamer, zapinek, noży i innych drobnych narzędzi bądź części stroju to wyroby lokalne, poświadczające rozwój kowalstwa. Należy tu zauważyć, że z faktu funkcjonowania lokalnego kowalstwa nie zawsze wynika istnienie lokalnej metalurgii żelaza. W zespołach kultury łużyckiej i pomorskiej występują przedmioty żelazne, niekiedy nieznajdujące analogii poza ziemiami polskimi, a więc najprawdopodobniej wykonane przez miejscowych rzemieślników, jednak brak jest jednoznacznych dowodów wskazujących, że ludność tych kultur posiadła znajomość redukcji rud żelaza[97]. Być może pierwsi kowale jedynie przekuwali surowiec importowany, np. pod postacią tzw. łupek bipiramidalnych (dwustożkowatych), określanych również mianem kęsów lub duli. Kęsy żelazne są uważane za etap pośredni w procesie oczyszczania łupki, który prowadził do otrzymania surowca gotowego do obróbki kowalskiej.

Łupki bipiramidalne stanowią jeden z pięciu typów półsurowców żelaznych znanych w Europie od okresu halsztackiego po początki czasów rzymskich. Omawiane łupki wraz ze sztabami o zwężonym końcu (tzw. *Schwertbarren*) należą do najbardziej popularnych typów i łącznie stanowią ponad 90% znalezisk półsurowca (Berranger 2009, 65). W 2009 roku było znanych ponad 6900 sztuk wszelkiego rodzaju półsurowca żelaznego z epoki żelaza, z czego ponad 6800 to łupki dwustożkowate i *Schwertbarren* (Berranger, Fluzin 2011, 876–879). Bipiramidalne dule występują na znacznych obszarach Europy, od Wysp Brytyjskich po Polskę, i przyjmuje się najczęściej, że były one wyrabiane w strefie alpejskiej i nad górnym Renem. Zasięg *Schwertbarren* jest zauważanie mniejszy i ogranicza się przede wszystkim do Celtyki Zachodniej (Kleemann 1961, 581–585; Doswald 1994; Rieckhoff 2006, 282). Tak szerokie rozprzestrzenienie zestandaryzowanych form półsurowca żelaznego wskazuje na intensywną i dalekosiężną dyfuzję umiejętności i technologii obróbki żelaza (Berranger 2009, 65, 66). Początkowo uważano, że sztaby półsurowca żelaznego pełniły funkcję pieniądza przedmiotowego i na poparcie tej tezy przywoływano przekaz Cezara (*Wojna galijska*, V, 12) dotyczący żelaznych prętów (*talea ferrea*) używanych w tym celu na terenie Brytanii (Smith 1905). Wprowadzony przez R.-A. Smitha termin *currency bars* jest do dziś stosowany w literaturze anglojęzycznej, chociaż znaczne zróżnicowanie wagi oraz brak jakichkolwiek zależności wagowych pomiędzy cięższymi i lżejszymi okazami[98] w zasadzie uniemożliwia wykorzystanie łupek jako płacideł. Część autorów zwraca uwagę, że łupki bipiramidalne posiadają znacznie więcej zanieczyszczeń (25%–15%) niż *Schwertbarren* – sztaby ze zwężonym końcem, które zawierają poniżej 10% zanieczyszczeń (Thouvenin 1984; Crew 1991; Serneels 1993; Crew 1994; Mangin, Courtadon, Barral, Fluzin 2000, 224; Berranger 2009, 66, 67; Berrangerr, Fluzin 2011, 883, 884; Ryc. 6). A. Thouvenin podkreśla, że dwustożkowaty kształt łupki jest osiągany niemal automatycznie w wyniku skuwania i homogenizacji łupki za pomocą drewnianych młotów i drewnianych podkładów pełniących rolę kowadeł. Zdaniem tego badacza, zastosowanie drewna ułatwia eliminację żużla i związków siarki, co stanowiło proces równie żmudny jak redukcja rudy

[96] Jak wzmiankowano w rozdziale II.3.17., z terenu kultury przeworskiej znane są fragmenty ceramiki grafitowej z przewierconym otworkiem.

[97] Ta problematyka była przedmiotem wieloletnich polemik (Piaskowski 1971, tam wcześniejsza literatura). Większość badaczy stoi na stanowisku, że niemożliwe jest określenie pochodzenia surowca na podstawie badań gotowych wyrobów (Pleiner 1965; 1967; Bielenin 1992, 87; Kaczanowski 2006, 133). Wobec powyższego, jednoznaczne rozstrzygnięcie problemu lokalnej działalności hutniczej na ziemiach polskich w czasach poprzedzających młodszy okres przedrzymski może być rozstrzygnięte tylko poprzez odkrycie śladów redukcji rud żelaza o odpowiednio wczesnym datowaniu.

[98] Waga łupek bipiramidalnych waha się między 2 a 6 kg (Fluzin, Berranger 2011, 880).

w piecu dymarskim (Thouvenin 1984, 369). Przypuszczalnie łupki bipiramidalne służyły jako półsurowiec wykorzystywany do wyrobu szerokiego asortymentu zróżnicowanych przedmiotów żelaznych, większych i mniejszych, z lepiej lub gorzej oczyszczonego metalu, natomiast *Schwertbarren* służyły jako materiał do wyrobu mieczy, pochew lub narzędzi wymagających użycia metalu najlepszej jakości (Berranger 2009, 66, 67; Berranger, Fluzin 2011, 883). Surowiec do wyrobu pochew różni się od metalu stosowanego do wykuwania mieczy (Thouvenin 1984, 371), więc wspomniane *Schwertbarren* były dodatkowo poddawane odpowiedniej obróbce.

Analiza znalezisk łupek bipiramidalnych z terenu Europy wskazuje, że mają one szeroką chronologię. Zdaniem większości badaczy okazy z okresu halsztackiego są stosunkowo nieliczne, a *gros* omawianych zabytków pochodzi z okresu lateńskiego (Jacobi 1974, 248–251, 332; Ryc. 57; Tabl. 1499–1501; Sievers, Drescher, Rochna 1984; Crew 1994; Rieckhoff 2006, 281, 282; Mangel 2012, 252; Ryc. 3). Odmienne stanowisko prezentują M. Berranger i P. Fluzin, którzy sądzą, iż większość łupek dwustożkowatych pochodzi z okresu halsztackiego (Berranger, Fluzin 2011, 884; Ryc. 7). Do najmłodszych znalezisk, datowanych już na okres rzymski, należy okaz z Kaiseraugst (Müller 1985, 27; Ryc. 15). S. Rieckhoff zaznacza, że zanik kęsów dwustożkowatych jest jedną z cech cezury między okresem późnolateńskim a czasami Augusta na terenach położonych na wschód od Renu (Rieckhoff 2006, 282).

Większość znalezisk kęsów bipramidalnych pochodzi z rzek i jezior bądź też są to odkrycia odosobnione, pochodzące spoza osad czy cmentarzysk. P. Reinecke interpretował je jako świadectwo „horyzontu katastrofy" lub niestabilności ekonomiczno-politycznej, podobnie jak ma to często miejsce w przypadku depozytów monet (Reinecke 1925). Zbliżone podejście prezentuje G. Kurz (Kurz 1995, 16–21, 237, 238; Lista 1; Ryc. 2). Niekiedy uważa się, że znaleziska łupek poświadczają istnienie szlaków handlowych, biegnących wzdłuż cieków wodnych, poprzez brody na rzekach itp. S. Rieckhoff zwróciła uwagę, że rozprzestrzenienie kęsów nie pokrywa się z innymi kategoriami zabytków, którym przypisuje się walor markerów szlaków handlowych, np. z zapinkami typu Nauheim. Zdaniem tej uczonej, koncentrację znalezisk na terenie Szwajcarii oraz południowych i południowo-zachodnich Niemiec należy raczej tłumaczyć względami religijnymi (Rieckhoff 2006, 282).

Na terenie ziem polskich łupki bipiramidalne znane są ze stanowisk różnych jednostek kulturowych. Najstarsze znaleziska półsurowca żelaznego pochodzą ze stanowisk kultury łużyckiej. Dwa kęsy wchodziły w skład skarbu datowanego na okres Ha D lub Ha D/LT A, odkrytego w Biskupinie, pow. żniński, na terenie osady otwartej założonej w obrębie pozostałości grodu (Kostrzewski 1953, 199, 207; Ryc. 46; Maciejewski 1953, 21–23; Durczewski 1961, 10–12; Ryc. 1, 2; Bukowski 1982, 366, 367, 375; Ryc. 24, 29; Blajer 2001, 235, 358). Zbliżoną chronologię może posiadać łupka bipiramidalna znaleziona w Wicinie, chociaż autor zauważa, że jej kształt jest zbliżony do znalezisk ze stanowisk celtyckich lub rzymskich (Michalak 2011, 45, 189, 197; Ryc. 59:4). Kolejny kęs został znaleziony na terenie osady w Maszkowicach, gdzie odkryto materiały kultury łużyckiej i puchowskiej (Cabalska 1964, 125, 126; Ryc. 3; 1975, 183; Cabalska, Nosek, Mazur 1971, 69–71; Bukowski 1982, 373, 375; Ryc. 29). Egzemplarz ten jest łączony z łużycką fazą osady, a takie określenie jest dodatkowo wzmocnione przed fakt, że łupki dwustożkowate nie występują na terenach kultury puchowskiej (Bukowski 1982, 373; Pieta 2008, 142–145; Mangel 2012, 252; Ryc. 3). Dwie łupki pochodzą z osady kultury przeworskiej ze Sławina, pow. ostrowski. Natrafiono tam na ślady produkcji, m.in. na żużle żelazne oraz na piec do wypalania wapna. Analiza materiału ceramicznego wskazuje, że osadę w Sławinie należy datować na starszy okres wpływów rzymskich (Teske 1984, 134; Siciński 2004, 166, 170). Pięć łupek znaleziono w nieznanych okolicznościach na terenie wielokulturowego stanowiska w Witowie, pow. proszowicki (**Ryc. 80**). Okazy te są niekiedy datowane na okres wpływów rzymskich, jednak to określenie nie jest poparte żadnymi dowodami i nie może być zweryfikowane (Krupkowski, Reyman 1953, 48; Reyman 1952, 179, 180; Piaskowski 1962; 1966, 265–266; Ryc. 1). Wyniki badań metaloznawczych wykazują podobieństwo składu metalu dwóch łupek z Witowa do datowanego na okres lateński okazu z Rheinhausen w Nadrenii (Piaskowski 1962), jednak trudno stwierdzić, w jakim stopniu jest to określenie miarodajne. Na terenie stanowiska w Witowie odkryto m.in. materiały kultury ceramiki sznurowej, grób szkieletowy i grodzisko kultury łużyckiej z epoki brązu, pojedyncze zna-

Ryc. 80. Łupka bipiramidalna z Witowa. Wg Piaskowski 1966.
Abb. 80. Roheisen in Gestalt von Doppelpyramidenbarren aus Witów. Nach Piaskowski 1966.

leziska z młodszego okresu przedrzymskiego, łączone z przeworskim substratem grupy tynieckiej, osadę kultury przeworskiej z młodszego okresu rzymskiego, skarb solidów rzymskich oraz cmentarzysko średniowieczne (Piotrowicz 1935; Marciniak 1965; Woźniak 1970, 338; Rydzewski 1977). W Przybysławiu, pow. jarociński, odkryto datowany na okres Ha D skarb, w skład którego wchodziły m.in. dwa klinowate fragmenty żelaza, być może oddzielone od łupek bipiramidalnych (Blajer 2001, 249). Odmienny, zupełnie odosobniony typ surowca kowalskiego reprezentuje żelazna kula pochodząca z datowanego na fazę Ha D skarbu ze Świdnika, pow. nowosądecki (Kostrzewski 1953, 200, 202, 208; Ryc. 42:10).

Wśród znalezisk kęsów żelaznych brak jest okazów, które bezsprzecznie można uznać za importy celtyckie z młodszego okresu przedrzymskiego. Okaz z Maszkowic prawdopodobnie wiąże się z łużycką fazą zasiedlenia osady, a kęsy z Witowa trudno jest jednoznacznie powiązać z jakąkolwiek jednostką kulturową epoki żelaza. Jestem zdania, że brak importowanych łupek bipiramidalnych młodszego okresu przedrzymskiego jest nie tyle odbiciem stanu faktycznego, co raczej pochodną specyfiki tego rodzaju źródeł archeologicznych. Większość łupek dwustożkowatych lub sztab ze zwiniętym końcem została, zgodnie z przeznaczeniem, wykorzystana do wyrobu przedmiotów żelaznych. Niektóre złożono w skarbach – gromadnych znaleziskach przedmiotów żelaznych. P. Crew, C. Doswald oraz G. Kurz zwracają uwagę, że znakomita większość znalezisk pochodzi z depozytów składanych w środowisku wilgotnym: z rzek, jezior lub bagien (Crew 1994, 348; Doswald 1994; Kurz 1995, 16–21). Na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim oraz w okresie wpływów rzymskich jedynie sporadycznie deponowano przedmioty żelazne, co moim zdaniem może tłumaczyć brak znalezisk łupek bipiramidalnych, które można by łączyć z rozwijającymi się w tym czasie kulturami. Należy zauważyć, że specyfika źródeł archeologicznych sprawia, iż rozpowszechnienie znalezisk półsurowca żelaznego zależy nie tyle od intensywności działania większych lub mniejszych ośrodków metalurgicznych, czy to produkujących metal na własne potrzeby, czy zaspokajających również popyt zewnętrzny, co od zwyczajów ofiarnych, powiązanych ze sferą symboliczną. W okresie rzymskim na ziemiach polskch funkcjonowały zarówno duże ośrodki metalurgiczne, jak i te o znaczeniu lokalnym, a nie znamy znalezisk półsurowca lub surowca żelaznego, który bez wątpienia pozostawał w obrocie[99] (Kaczanowski 2006, 132, 133; Orzechowski 2013, 261, 262). Zjawisko to zapewne wynika z faktu, że na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich niemal nie praktykowano zwyczaju deponowania przedmiotów metalowych. Tym niemniej, wspomniane wyżej znalezisko ze Sławina świadczy o tym, że we wczesnym okresie rzymskim na terenie kultury przeworskiej wykorzystywano surowiec żelazny formowany zgodnie ze zwyczajem powszechnym w środowisku celtyckim w ostatnich wiekach przed Chr. (Teske 1984, 134; Siciński 2004). Trudno stwierdzić, czy łupki bipiramidalne ze Sławina należy interpretować jako świadectwo działalności metalurgicznej prowadzonej na terenie osady, czy też jest to depozyt o charakterze sakralnym. Niewątpliwie znalezisko ze Sławina należy do najmłodszego horyzontu łupek dwustożkowatych.

Widoczny w całej Europie zanik znalezisk łupek u progu I wieku po Chr. nie został jednoznacznie wyjaśniony. Przypuszczalnie zjawisko to jest odbiciem dwóch tendencji: stopniowego zaniku

[99] Nie znamy też ani jednego pieca z zachowaną *in situ* łupką żelazną (Orzechowski 2013, 83, 84).

zwyczaju deponowania skarbów żelaznych w środowisku wilgotnym[100] oraz wzrostu produkcji żelaza, wskutek czego straciło ono walor cennego daru, który należy składać w ofierze (Doswald 1994, 334, 335; Orengo 2003, 184).

Znamienne, że na ziemiach polskich odkryto dotychczas kilka łupek dwustożkowatych, natomiast nie natrafiono na spotykane na zachodzie Europy sztaby typu *Schwertbarren*, które mogłyby poświadczać lokalną wytwórczość przedmiotów z żelaza wysokiej jakości – mieczy dwusiecznych, przynależnych im pochew oraz innych przedmiotów, do wykonania których potrzebny jest metal o najlepszych właściwościach. Zjawisko to może być interpretowane jako kolejna przesłanka przemawiająca pośrednio za obcą proweniencją tego rodzaju wyrobów.

[100] Znaleziska bagienne z terenu Skandynawii są najprawdopodobniej odbiciem innego rytuału, związanego z traktowaniem łupów wojennych.

III. EKWIWALENT IMPORTÓW CELTYCKICH

Nie ulega wątpliwości, że ludność kultury przeworskiej, a być może i oksywskiej, utrzymywała kontakty z Celtami. Jednym z rodzajów wspomnianych kontaktów były bez wątpienia relacje oparte na wymianie dóbr. Nie znamy jednak natężenia tych relacji i nie wiemy, jak zmieniały się one w czasie. Do pewnego stopnia możemy oszacować intensywność napływu importów celtyckich na ziemie polskie, ale kluczowym czynnikiem pozostają tu zwyczaje pogrzebowe, które regulowały asortyment darów grobowych, w tym również przedmiotów pochodzenia obcego. Nie jest również jasne, jakie towary rodzime stanowiły ekwiwalent towarów napływających z kręgu celtyckiego. Jedynie nieliczne z domniemanych przedmiotów wymiany w kulturze lateńskiej pozostawiają ślady uchwytne za pomocą metod archeologicznych (Dobesch 2002, 18, 19; Salač 2002, 351; 2002a, 26; 2004; Sievers 2007, 247). Skromne możliwości określenia zróżnicowania towarów będących przedmiotem wymiany handlowej Celtów ze swymi północnymi sąsiadami są dodatkowo ograniczone brakiem odpowiednich źródeł pisanych. Znaczenie źródeł pisanych doskonale uwidacznia porównanie przekazu Strabona, dotyczącego wymiany handlowej Rzymian z plemionami brytyjskimi w czasach Augusta (Strabon, *Géographie*, IV, 5, 2–3), z danymi archeologicznymi (Carver 2001; 2002). Wśród wzmiankowanych przez Strabona towarów (skóry, niewolnicy, psy łowcze, używane również w boju, jak też ozdoby z kości słoniowej i bursztynu oraz wyroby szklane) jedynie niewielka ich część pozostawia ślady uchwytne za pomocą stosowanych obecnie metod archeologicznych. Zauważmy, że opisując towary pozyskiwane z terenu Noricum, Strabon wymienia żywicę, smołę, łuczywa, wosk, ser i miód (Strabon, *Géographie*, IV, 6, 9) i produkty te również nie są powszechnie reprezentowane w źródłach archeologicznych (Dobesch 2002, 19).

Szlak wymiany biegnący południkowo przez ziemie polskie nazywany jest często bursztynowym i zasadnie uważa się go za fragment trasy łączącej południowe wybrzeża Bałtyku z Caput Adriae. Nazwa „bursztynowy" sugeruje, że właśnie ta żywica kopalna była głównym towarem wymiany między ludami z ziem polskich a plemionami zamieszkującymi obszary położone na południe od Karpat. W przypadku młodszego okresu przedrzymskiego uważa się często, że organizatorami szlaku bursztynowego byli Celtowie. Bez wątpienia byli oni odbiorcami jantaru, a najpewniej również i pośrednikami w dalszej wymianie handlowej. Hipoteza ta jest poparta m.in. odkryciami surowca bursztynowego z Krakowa-Krzesławic, Nowej Cerekwi bądź ze Starého Hradiska (Poleska, Toboła 1988, 125; Čižmářová 1996, 176, 177; Ryc. 2:2–7; Rudnicki 2009, 292). Znaleziska paciorków oraz surowca bursztynowego są też znane z terenów kultury puchowskiej (Pieta 1982, 59). W literaturze przedmiotu, wśród towarów oferowanych przez ludność zamieszkującą ziemie polskie w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich, prócz bursztynu wymienia się przede wszystkim niewolników oraz futra lub skóry zwierząt. J. Wielowiejski przytacza szereg argumentów na poparcie tej tezy (Wielowiejski 1970, 150–152; 1980, 143–145). Autor ten podkreśla zarazem, że nasze możliwości odtworzenia asortymentu towarów pozostających w obrocie w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich są bardzo ograniczone (Wielowiejski 1980, 141). Należy zauważyć, że obszerniejsze opisy towarów pochodzących z Europy Środkowej zawdzięczamy dopiero autorom piszącym po arabsku, a przedstawiane tam spektrum towarów wywożonych z ziem polskich zasadniczo odpowiada produktom poszukiwanym przez Rzymian. Przedstawiając towary importowane z Bułgar (Bułgarii kamskiej) przez Chorez do krajów kalifatu, al-Muquaddasī wymienia futra *soboli, wiewiórek, gronostajów* (qāqum)*, fanak'ów, łasic, lisów, bobrów, kolorowe skórki zajęcze i skóry koźle, wosk, strzały,* [kora drzewa] *tūz,*

kapelusze (al-qalānis)*, kołpaki, klej rybi, zęby rybie, strój bobrowy* (castoreum)*, bursztyn, jucht* (al-kaymuht)*, miód, orzechy laskowe, sokoły, miecze, pancerze, drzewo halang (prawdopodobnie brzoza), niewolnicy z* [ziemi] *as-Saqāliba, owce i woły* (Lewicka-Rajewska 2004, 191). U. Lewicka-Rajewska zauważa, że przekaz ten nie oznacza, że wszystkie wymienione towary były produktem Bułgarii kamskiej, a jedynie, że poprzez ten teren docierały na wschód. Miecze zapewne były wykuwane na terenie Europy Zachodniej, *zęby rybie* to prawdopodobnie kły morsów znad Oceanu Lodowatego, a owce i woły mogły pochodzić z ziemi Oguzów lub Baszkirów. Z terenami Słowiańszczyzny można łączyć import niewolników, bursztynu, a także futer soboli, wiewiórek (popielic), bobrów, czarnych i czerwonych lisów (Lewicka-Rajewska 2004, 149, 192, 194). Z przekazu Ibrāhīma ibn Yaqūba wiadomo, że z miasta F(a)rāğa (Praga) wywożono na wschód niewolników, cynę i wszelkie rodzaje futer (Kowalski 1946, 49; Lewicki 1971, 697, 698; Lewicka-Rajewska 2004, 200). Podobny obraz rysuje się w wyniku analizy źródeł łacińskich. Według nadania z 971 roku, biskupstwu miśnieńskiemu przysługiwała dziesięcina z pięciu słowiańskich terytoriów małoplemiennych. Słowianie mieli dostarczać miód, futerka, pieniądze, niewolników, odzież, wieprze oraz zboże (Modzelewski 2000, 95). Należy po raz kolejny zauważyć, że jedynie nieliczne spośród wymienionych wyżej produktów pozostających w obrocie we wczesnym średniowieczu mogą zostać zidentyfikowane w źródłach archeologicznych. Przykład ten, obok przytoczonych wyżej przekazów Strabona dotyczących towarów importowanych z Brytanii i Noricum do Rzymu, moim zdaniem dobrze ilustruje ograniczenia, na jakie natrafiają archeolodzy podejmujący próby odtworzenia asortymentu towarów pozostających w obrocie handlowym na terenie środkowoeuropejskiego *Barbaricum*.

III.1. BURSZTYN

Z terenów zajętych przez ludność celtycką znamy relatywnie dużo przedmiotów bursztynowych, powszechnych zwłaszcza nad Adriatykiem (Okulicz-Kozaryn, Nowakowski 1996, 157–161). Wspomniana żywica kopalna cieszyła się znacznym zainteresowaniem w początkach okresu lateńskiego, kiedy wykorzystywano ją jako element zdobniczy rozmaitych przedmiotów, często o charakterze luksusowym. Poczynając od fazy LT C, liczba znalezisk bursztynu zauważalnie maleje, co zapewne nie pozostaje bez związku z przemianami obrządku pogrzebowego. Nieliczne późniejsze znaleziska wskazują na znaczne zainteresowanie sukcynitem w środowisku celtyckim. Zauważmy, że oppida, rozwijając się najprężniej od stadium LT C2, dostarczyły istotnych świadectw popularności bursztynu. Staré Hradisko, określane jako *loco, cui Gradisco nomen*, znane było w przeszłości pod nazwą *Mons Escens*, czyli Góra Kadzidlana, co sugeruje, że odnajdywano tam znaczne ilości żywicy kopalnej. Wiadomo, że w 1579 roku Jan Mirotický z Mirotic wydobywał na Starém Hradisku bursztyn w celu odsprzedaży. Na mapie Jana Amosa Komenskiego z 1627 roku widnieje podpis *Hradisko, ubi myrrha effoditur*, co jednoznacznie wskazuje, że nowożytne poszukiwania i eksploatacja surowca do kadzideł znacznie zubożyły nasz stan wiedzy odnośnie do handlu bursztynem w czasach celtyckich (Čižmářová 1996, 174; 2004, 229, 239). Tym niemniej, badania wykopaliskowe na omawianym stanowisku zaowocowały odkryciem serii przedmiotów bursztynowych w różnych fazach produkcji, co poświadcza lokalną działalność rzemieślniczą w tym zakresie (Čižmářová 1996; Čižmář 2002a, 307, 309; Ryc. 10). Bryłki bursztynu znane są też ze Stradonic (Drda, Rybová 1999, 68; Ryc. 9). Liczne serie przedmiotów zdobionych bursztynem znane są na nadadriatyckich cmentarzyskach „japodzkich", przy czym największą obfitość tak ornamentowanych znalezisk zarejestrowano w grobach datowanych na fazę LT D oraz na czasy około przełomu er (Okulicz, Nowakowski 1996, 159, 160; Ryc. 1). Skromniej prezentują się znaleziska z niemieckich i francuskich stanowisk kultury celtyckiej. Na oppidum w Manchingu odkryto pewną ilość bursztynu, ale jest go znacznie mniej niż na oppidach morawskich bądź czeskich. Zdaniem R. Gebharda zjawisko to może być odbiciem układu szlaków handlowych; bursztyn miał być przede wszystkim transportowany z północy na południe Europy (Gebhard 1995, 112). Znaleziska z oppidów czeskich i morawskich, ze stanowisk kultury puchowskiej oraz skarby z Wrocławia-Partynic (**Ryc. 81**) i znacznie skromniejsze odkrycia z Krakowa-Krzesławic wskazują, że bursztyn był poszukiwanym towarem również w epoce oppidów i u schyłku dominacji celtyckiej. Pojedyncze grudki bursztynu znane są też ze stanowisk grupy tynieckiej w Tyńcu i w Boleniu (Godłowski 1995b, 122).

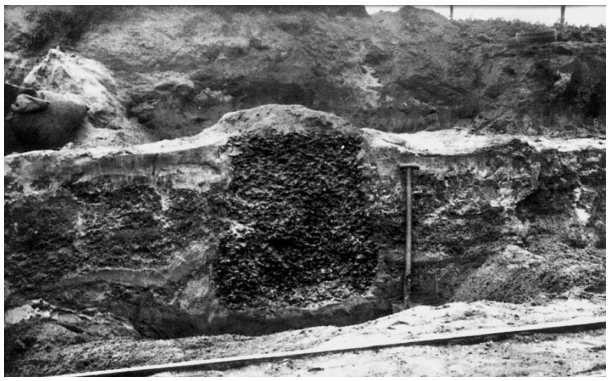

Ryc. 81. Jeden ze skarbów surowca bursztynowego z Wrocławia-Partynic. Fot. Archiwum Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu.

Abb. 81. Einer der Bernsteinrohstoffe aus Hartlieb. Fot. Archiv Archäologisches Museum Breslau.

Bogactwo i zróżnicowanie przedmiotów bursztynowych w znaleziskach z terenów celtyckich bardzo wyraźnie kontrastuje z nielicznymi znaleziskami z ziem polskich, przez które miał przebiegać szlak wiodący na południe. Uczeni zwracają uwagę, że bursztyn i przedmioty z niego wykonane bardzo rzadko są spotykane w datowanych na młodszy okres przedrzymski inwentarzach grobowych kultury przeworskiej i oksywskiej (Cofta-Broniewska 1999, 170). Zdaniem J. Okulicza i W. Nowakowskiego, zjawisko to można tłumaczyć dużą wartością, jaką dla ludności ziem polskich miał ten surowiec. Wspomniani badacze przypuszczają, że bursztyn był zbyt cenny, by składać go w charakterze daru grobowego (Okulicz, Nowakowski 1996). Z powyższą opinią nie polemizuje E. Bokiniec, zauważając ponadto, że *nie wydaje się, aby kremacja lub brak zwyczaju dawania do grobu bursztynu był dostatecznym tłumaczeniem* (Bokiniec 2008, 83).

Jestem odmiennego zdania niż wspomniani badacze. Z jednej strony, można uznać, iż znaleziska przedmiotów bursztynowych z nekropoli są bardzo rzadkie, ponieważ przy dominującym na ziemiach polskich ciałopalnym obrządku pogrzebowym przedmioty wykonane z tego surowca łatwo mogły ulec całkowitemu spaleniu. Z kolei przy badaniu stanowisk osadowych można pomylić grudki bursztynu z kamykami, a drobne fragmenty bardzo łatwo mogą zostać przeoczone. O tym, ile niewielkich przedmiotów metalowych zostało pominiętych podczas badania osad, świadczą pośrednio wyniki badań archeologicznych prowadzonych z wykorzystaniem wykrywaczy metalu, kiedy to odkrywa się znacznie więcej zabytków z metalu niż w sezonach, gdy wykrywaczy nie stosowano (Bursche 1997, 124, 147, 148). Wymienione czynniki w bardzo poważny sposób ograniczają nasze możliwości poznawcze w zakresie identyfikacji bursztynu na stanowiskach z młodszego okresu przedrzymskiego. Tym niemniej, pojedyncze źródła archeologiczne wykazują obecność omawianej żywicy kopalnej w zespołach z tego czasu. Pojedyncze grudki sukcynitu odkryto na terenie osady kultury oksywskiej w Jastarni (Przewoźna 1971, 215). Bursztynowy „pierścień" (paciorek?) został znaleziony w Buczku (Kostrzewski 1919, 355). Dysponujemy też nielicznymi dowodami na istnienie lokalnej obróbki bursztynu na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim lub w początkach okresu wpływów rzymskich. Badania pracowni bursztyniarskiej na terenie osady w Sosnowcu, pow. śremski, zaowocowały odkryciem licznych fragmentów bursztynu o łącznej wadze 21,752 g (Makiewicz 1996, 66–67; Makiewicz, Michałowski 1997, 142, 148–149; Wielowiejski 1997, 162). Zidentyfikowano tam m.in. bryłki ze śladami obróbki wstępnej, ze śladami wstępnego szlifowania oraz odpady powstałe w trakcie obróbki, co jednoznacznie wskazuje na produkcyjny charakter znaleziska. Wydaje się, że pracownia z Sosnowca prowadziła działalność lokalną, gdyż przedmiotem handlu dalekosiężnego były z reguły nieobrobione bryłki surowca takie, jakie znaleziono m.in. w Partynicach i Starém Hradisku[101].

Argument wysokiej ceny, jaką miałby mieć bursztyn dla społeczeństw lokalnych, uważam za mało przekonujący. Gdyby istotnie omawiana żywica była bardzo cenna, przypuszczalnie byłaby dobrem prestiżowym, a zatem można się spodziewać, że wchodziłaby w skład wyposażenia najbogatszych grobów. W grobach tych brak jest bursztynu, natomiast występują tam importy celtyckie lub rzymskie. Importy te zostały uznane przez ludność miejscową za cenniejsze niż bursztyn (o ile stanowiły ekwiwalent za ten surowiec). Umieszczenie w grobie importowanego przedmiotu było zapewne uważane za bardziej prestiżowe niż zdeponowanie jego równowartości w bursztynie. Jednocześnie,

[101] P. Łuczkiewicz, charakteryzując dalekosiężne kontakty handlowe pod koniec młodszego okresu przedrzymskiego, przywołuje też znalezisko surowca, półwytworów oraz odpadków bursztynowych z pracowni odkrytej w Sławsku Wielkim, pow. inowrocławski (Łuczkiewicz 2012, 112; Ryc. 1). Nie jest to jednak w pełni trafne odniesienie, ponieważ według publikacji źródłowej wspomniane stanowisko ze Sławska Wielkiego jest datowane na IV stulecie po Chr. (Bednarczyk 1998, 97, 98; Fot. 111).

nieliczne paciorki bursztynowe występują w młodszym okresie przedrzymskim jako element wyposażenia pochówków średnio bogatych. Trzy niewielkie bryłki bursztynu znajdowały się w grobie 10 ze Skowarcza, towarzysząc szczypczykom i fragmentom zapinek. Większą grudkę odkryto w Sosnówku[102], pow. łobeski, w grobie zawierającym jednoczęściową klamrę do pasa, trzy zapinki typu K i przęślik (Kostrzewski 1919, 10). Drobne bryłki nieobrobionego bursztynu odkryto w ciałopalnych grobach w Podwiesku, gr. 86 i 286 (Bokiniec 2005, 28, 56, 260; Tabl. XCIV:286:6). W Wygodzie, gr. 29, znaleziono paciorek (Machajewski 2001, 16, 75; Tabl. IV:29:3). Trzy niewielkie paciorki odkryto w grobie w Buczku wraz z klamrą zawiasową i zapinkami, m.in. typu M. i N (Kostrzewski 1919, 10). Jantar znaleziono też w dwóch grobach kultury przeworskiej i każdorazowo były to pochówki szkieletowe. Mam tu na myśli trzy paciorki bursztynowe z grobu w Inowrocławiu, gr. 54, oraz jeden okaz z grobu XXVII z Kruszy Zamkowej, stan. 13 (Kokowski 1989, 85, 111; 1991, 127, 130; Ryc. 15; Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, 43–46; Cofta-Broniewska 1999, 170). W przypadku znaleziska z Inowrocławia duże bursztynowe paciorki, nieznajdujące analogii wśród ozdób z ziem polskich, tworzyły kolię z paciorkami szklanymi, typowymi dla obszaru Morza Czarnego i spotykanymi też w Celtyce. Podobna uwaga dotyczy grobu XXVII z Kruszy Zamkowej. Dwie zapinki typu G oraz brązowa klamra pasa zostały uznane przez A. Kokowskiego za elementy typowe dla kultury oksywskiej lub jastorfskiej (w tym grupy gubińskiej) i są świadectwem obcych wpływów na nekropoli w Kruszy Zamkowej (Kokowski 1991, 122, 123–125, 130). Zarówno inwentarz grobowy, jak i szkieletowy obrządek pogrzebowy wspomnianych grobów stanowią elementy nietypowe dla kultury przeworskiej.

W okresie wczesnorzymskim bursztyn nadal rzadko pojawia się w grobach kultury przeworskiej i trudno przedmioty zeń wykonane uznać za wyznaczniki wysokiej rangi społecznej. W grobach typu Lubieszewo, uważanych za pochówki członków lokalnych elit, brak jest przedmiotów bursztynowych. Do nielicznych zespołów, w których odnotowano obecność zabytków z sukcynitu, należy inwentarz grobu 8 z Leżnicy Wielkiej, pow. łęczycki (Wiklak 1965, 180, 181).

[102] B. Rogalski podaje nazwę Sosnkowo, pow. Świdwin (Rogalski 2010, 71, 85, 395).

Powyższe obserwacje pozwalają na sformułowanie pewnych ostrożnych wniosków odnośnie do wartości bursztynu na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. W skład ceny, którą użytkownik musi zapłacić za dany towar, wchodzi cena towaru u jego producenta, koszty transportu, w tym myto, daniny, „bakszysze" itp. oraz zysk pośrednika lub pośredników. Koszty te należy uwzględnić każdorazowo, niezależnie od tego, czy rozpatrujemy nierzeczywisty wariant „czystych" relacji handlowych funkcjonujących poza uwarunkowaniami społeczno-kulturowymi, czy też staramy się uwzględnić obecność dodatkowych czynników wpływających na oblicze wymiany towarowej w starożytności (Gorecki 1989). Dodatkowo cena może się zmieniać w zależności od popytu i podaży, a istotny wpływ na jej podniesienie może mieć obowiązująca moda i przekonanie o prestiżu płynącym z posiadania pewnych dóbr. Czynnik mody prowadzi do przeszacowania wartości danych produktów i powstania bańki spekulacyjnej (jak miało to miejsce np. w przypadku tzw. „tulipanowej gorączki" w XVII-wiecznej Holandii, gdzie pojedyncze cebulki osiągały niekiedy ceny domów [Garber 1989]). Powyższa zasada obowiązywała również w starożytności i nie ma podstaw, by przypuszczać, że handel bursztynem rządził się innymi prawami. Nie wiemy oczywiście, jaką wartość przedstawiał bursztyn dla mieszkańców ziem polskich w ostatnich wiekach przed Chr., jednak frekwencja przedmiotów bursztynowych w zespołach zwartych różnych jednostek kulturowych może być źródłem cennych obserwacji.

Jak wspomniano, przedmioty bursztynowe występują relatywnie często w grobach „japodzkich" i są również spotykane na rozległych obszarach Celtyki, głównie we wcześniejszych fazach okresu lateńskiego. Niekiedy są spotykane w pochówkach wyposażonych stosunkowo skromnie. Jeżeli standard wyposażenia grobowego odpowiadał w takich przypadkach statusowi materialnemu zmarłego i jego rodziny, to można sądzić, że cena wspomnianych wyrobów bursztynowych, mimo uwzględnienia w niej zysku pośrednika (oraz wytwórcy), a także kosztów transportu przez wieleset kilometrów, nie mogła być wygórowana. Można zatem sądzić, że cena bursztynu, jaką płacili pośrednicy na północy ziem polskich, miała niewielki udział w cenie końcowej. Co zrozumiałe, w przypadku towarów sprowadzanych z daleka, koszty transportu, w tym zysk pośredników, mają często znaczny udział w cenie końcowej. O relatywnie niewielkiej wartości bursz-

tynu wśród barbarzyńców może świadczyć przekaz Pliniusza Starszego opisującego wyprawę Pyteasza z Massalii oraz świadectwo Tacyta odnoszące się do okresu wczesnorzymskiego (Tacyt, *Germania*, 45). Pyteasz miał dotrzeć do wyspy Abalus/Abalos, której mieszkańcy mieli palić bursztyn zamiast drewna i sprzedawać go swym sąsiadom Teutonom (Pliniusz, *Historia Naturalis*, XXXVII, 35). Uważa się, że powyższy przekaz odnosi się do zwyczaju okadzania bursztynem lub palenia drobnych, bezwartościowych grudek (Wielowiejski 1997, 167, 168; Kolendo 1998a, 145). Tacyt wspomina, że Estiowie dziwią się wysokości zapłaty, jaką otrzymują za bursztyn, gdyż u nich ten produkt jest bezużyteczny (Tacyt, *Germania*, 45). J. Kolendo zauważa, iż może to oznaczać, że ceny płacone Estiom za bursztyn były nieznaczne w porównaniu z kosztami organizacji wypraw oraz z zyskiem pośredników i kupców. Badacz ten podkreśla, że na Sambii brak jest wyraźnej koncentracji importów rzymskich, co pośrednio może świadczyć o relatywnie niewielkiej wartości bursztynu w miejscu jego pozyskiwania (Kolendo 2008, 182, 183).

Reasumując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że bursztyn na ziemiach polskich raczej nie był uważany za dobro szczególnie prestiżowe, można więc domniemywać, że ekwiwalentem za przedmioty pochodzenia celtyckiego była każdorazowo duża ilość tego surowca. Umieszczenie wśród wyposażenia grobowego przedmiotów importowanych było bardziej dobitnym sposobem zaznaczenia prestiżu zmarłego niż zdeponowanie bursztynu o porównywalnej wartości. Niewykluczone natomiast, że wspomniana kopalna żywica pełniła jakąś rolę w obrzędowości ludności kultury przeworskiej.

W kolejnych wiekach bursztyn pozostawał towarem atrakcyjnym dla przedstawicieli kultur kręgu śródziemnomorskiego. Znaleziska archeologiczne oraz źródła pisane wskazują, że stanowił on przedmiot wymiany w okresie wpływów rzymskich oraz w czasie wędrówek ludów. W późniejszym okresie substancja ta była poszukiwana nie tylko na zachodzie, ale też w krajach Orientu. Opracowanie przekazów średniowiecznych autorów arabskich o bursztynie przedstawił T. Lewicki (Lewicki 1952). Jantar miał być wykorzystywany na wschodzie do wyrobu ozdób oraz jako lekarstwo, m.in. przy krwotokach i biegunce (Lewicki 1952, 156). Wiadomo, że kupcy arabscy pośredniczyli w handlu bursztynem, który był poszukiwany przez „Turków wschodnich", tj. plemiona tureckie z chińskiego Turkiestanu, przez Chińczyków, którzy wyrabiali z niego ozdoby oraz używali jako amuletu przeciw „złemu spojrzeniu". Z kolei, *via* Konstantynopol, trafiał on do północno-zachodniej Afryki (Lewicki 1952, 168; Lewicka-Rajewska 2004, 208–210). Zauważmy, że powyższe przekazy w bardzo ograniczonym stopniu znajdują potwierdzenie w źródłach archeologicznych, co może stanowić pewną analogię do sytuacji panującej w ostatnich wiekach przed Chr.

III.2. SÓL

Sól jest substancją niezbędną do życia, a jej niedobory muszą być uzupełniane drogą pokarmową. Prócz walorów zdrowotnych, sól ma kluczowe znaczenie przy konserwacji pokarmu, przede wszystkim mięsa i nabiału. Minerał ten nie jest jednak powszechnie dostępny. Powyższe czynniki sprawiały, że handel solą musiał funkcjonować od najdawniejszych czasów. Zalecana dzienna dawka niezbędna do prawidłowego funkcjonowania organizmu wynosi 0,4–0,6 g sodu, czyli ok. 1–1,5 g chlorku sodu, i możemy założyć, że wszystkie społeczności, tak starożytne, jak i żyjące w czasach późniejszych, musiały mieć zapewniony dostęp do soli. Był to zawsze towar szeroko poszukiwany, a popyt nań nie był uzależniony od mody (Stöllner 2002)[103]. Co istotne, sól może też służyć jako odpowiedni ekwiwalent przy wielu transakcjach, można bowiem ją łatwo dzielić/odważać bez utraty wartości (inaczej niż np. w przypadku bursztynu, którego większe kawałki były zapewne cenniejsze niż wiele drobnych okruchów o porównywalnej wadze) (Godelier 2010, 169). Tym samym populacje dysponujące dostępem do soli znajdowały się w uprzywilejowanej pozycji i zabiegały o ugruntowanie swojej dominacji. Świadczy o tym m.in. przekaz Tacyta dotyczący walk między Hermundurami i Chattami o kontrolę nad solonośną rzeką (Tacyt, *Roczniki*, XII, 57), zapewne Soławą lub Werrą. Marek Terencjusz Warron wzmiankował, że ludy zamieszkujące ziemie celtyckie nad Renem zastępowały sól popiołem z pewnego gatunku drzew (Varro, *Rerum rusticarum,* I, 7, 8). Zapewne nie przez przypadek osadnictwo kultury lateńskiej koncentrowało się w rejonie słonych źródeł na południowym wschodzie Polski

[103] Arabskie źródła pisane wśród towarów sprowadzanych ze Słowiańszczyzny nie wymieniają soli. W krajach Orientu pozyskiwano sól poprzez odparowanie wody morskiej i nie było potrzeby transportowania tej substancji z Europy Środkowej lub Wschodniej.

(Cabalska 1971; Karwowski 2007, 139) oraz pod Krakowem, gdzie na stanowisku XI w Wieliczce zidentyfikowano ślady działalności warzelniczej datowane na koniec okresu lateńskiego. Odkryte tam duże osadniki oraz naczynia ewaporacyjne potwierdzają rozwój technologii oczyszczania roztworu solankowego i jego odparowywania w końcu okresu lateńskiego. Znaleziska te wskazują pośrednio na istnienie specjalistów zajmujących się warzeniem soli. W rejonie osady nie ma obecnie cieków wody pitnej, a wszystkie okoliczne źródła są zasolone, co sugeruje, iż opisane założenia solowarskie stanowiły sezonowe miejsce produkcji, natomiast pracujący tam ludzie musieli zamieszkiwać w innym miejscu (Reguła 1969; 1971a; 1973; Jodłowski 1971, 147; 1988, 85, 87, 89). Ślady penetracji celtyckiej na Kujawach również mogą mieć związek z eksploatacją słonych źródeł, jakkolwiek trudno w tym przypadku o jednoznaczne potwierdzenie w źródłach archeologicznych[104] (Kaszewska 1977a, 108, 111; Cofta-Broniewska 1979, 113–116, tam wcześniejsza literatura). W Otłoczynie, na stanowisku 1, zarejestrowano osadę z ceramiką typową dla młodszej fazy okresu przedrzymskiego oraz obiektem zinterpretowanym jako piec warzelniczy, ale niestety znalezisko to jest znane tylko z krótkiej wzmianki (Jodłowski 1977, 181). Na znaczenie soli w handlu z Celtami zwracali uwagę A. Jodłowski i J. Wielowiejski (Jodłowski 1971, 148; Wielowiejski 1981, 393). Należy podkreślić, że eksploatacja solanek w wielu przypadkach niemal nie pozostawia śladów uchwytnych współczesnymi metodami archeologicznymi. Niejednokrotnie nie da się zidentyfikować soli w ośrodkach produkcji warzelniczej (Daire 2003, 134) i możemy korzystać jedynie z dowodów pośrednich lub danych historycznych odnoszących się do eksploatacji soli w innych okresach. A. Jodłowski zwraca uwagę, że na ziemiach polskich brak jest grafitowych naczyń z charakterystycznymi znakami tzw. „kurzej stopki" (typ 1 z wariantami wg I. Kappel), które zdaniem części badaczy miały być używane w dystrybucji soli z ośrodka wschodnioalpejskiego. Znaleziska takie pochodzą głównie z dorzecza Dunaju, m.in. z Austrii i z Czech, ale też z Bawarii (Hell 1934, 190–193; Ryc. 1; 1940, 121, 122; Ryc. 2; Horáková-Jansová 1955, 150, 160, 161, 164, 175; Ryc. 12:10a; 20:5a, 6a; 21:1–3; 23:163; Filip 1956, 204; Kappel 1969, 72, 73, 93, 94, 110–116, 189; Ryc. 37, 38, 52; Jodłowski 1971, 91). Zdaniem A. Jodłowskiego, brak wspomnianej ceramiki na ziemiach polskich wskazuje, że ludność zamieszkująca dorzecze Wisły nie korzystała z soli z rejonu Hallstatt, a raczej eksploatowała miejscowe solanki (Jodłowski 1971, 91). Należy jednak zauważyć, że teoria wiążąca wspomniane naczynia z handlem solą nie jest wolna od słabych punktów. Sam M. Hell, który wcześniej bezpośrednio łączył obecność znaków z działalnością solowarską, w swojej późniejszej publikacji wyraził opinię, że omawiane naczynia były raczej własnością osób trudniących się handlem solą (Hell 1952, 84). J. Zeidler zauważył, że obecnie rozprzestrzenienie ceramiki zdobionej znakiem „kurzej stopki" nie pokrywa się z przebiegiem szlaków handlowych prowadzących od centrów produkcji soli, ani też nie wykazuje koncentracji na obszarach solonośnych. Ponadto, znak „kurzej stopki" występuje na naczyniach wykonanych z różnej gliny i pochodzących z różnych ośrodków produkcyjnych (Waldhauser 1992; Zeidler 2003, 78). Tym niemniej znalezisko surowca grafitowego na osadzie solowarskiej w Wieliczce, stan. XI, wskazuje na istnienie związku między działalnością warzelniczą a ceramiką grafitową. Istotnym argumentem wskazującym na słabość źródeł archeologicznych dotyczących skali wykorzystywania złóż soli w rejonie podkrakowskim pozostaje fakt, że dysponujemy jedynie stosunkowo nielicznymi przesłankami wskazującymi na działalność warzelniczą w rejonie Wieliczki po XIII wiek, podczas gdy przekazy pisane jednoznacznie dowodzą dużego znaczenia żup królewskich. Niekiedy na znaczną w przeszłości rolę danego regionu w eksploatacji lub w handlu solą wskazują toponimy, podczas gdy źródła archeologiczne są bardzo skromne (Cabalska 1971; Karwowski, 2007, 139; Kontny 2012, 68).

Bez wątpienia, dostęp do słonych źródeł odgrywał bardzo ważną rolę w kulturze lateńskiej. V. Salač podkreśla, że możliwość korzystania ze złóż chlorku sodu pozostawała kluczową sprawą dla Celtów zamieszkujących Czechy. W okresie lateńskim brak jest śladów eksploatacji soli w tamtym rejonie, a dzienne zapotrzebowanie populacji celtyckiej z terenu Czech, wynikające z norm fizjologicznych, wynosiło wg wspomnianego badacza ok.

[104] Być może z produkcją warzelniczą można powiązać znaleziska glinianych płytek z Kruszy Zamkowej. Sądząc z opisu, zbliżone przedmioty, silnie pofragmentowane, odkryto na celtyckich stanowiskach solowarskich w Nalliers, dep. Vendée i Esanndes, dep. Charente-Maritime (Rouzeau 2002, 109, 110; Ryc. 7). Hipoteza ta musi być jednak poparta bezpośrednim porównaniem tych materiałów, ponieważ zestawienie rysunków w publikacjach nie może być miarodajne.

550 kilogramów (Salač 2006, 40–44). Możliwości odtwarzania struktury dawnych populacji oraz gęstości zaludnienia w starożytności za pomocą stosowanych obecnie metod są bardzo ograniczone (Rodzińska-Nowak 2012, 59, 60), jednakże nawet jeżeli przyjmiemy, że powyższe szacunki są przesadzone, to i tak należy zdawać sobie sprawę ze znacznej skali zapotrzebowania na sól na terenie Kotliny Czeskiej w czasach celtyckich. Przyjmuje się, że we wczesnym okresie lateńskim ludność zamieszkująca Czechy najprawdopodobniej korzystała w pierwszym rzędzie ze złóż soli zlokalizowanych w rejonie Hallstatt i Dürrnberg w Austrii oraz z pokładów znajdujących się w okolicach Bad Nauheim w Niemczech. W fazie LT C w wymienionych ośrodkach nastąpiło wyraźne załamanie eksploatacji. Na południowym wschodzie bogate złoża soli położone w Siedmiogrodzie i w rejonie Maramureş były kontrolowane przez Daków, którzy zapewniali dostawy tej substancji do części Panonii oraz w rejon znacznej partii Półwyspu Bałkańskiego na zachód od linii rzek Wardar-Morawa (Medeleţ 1995, 53, 54; Iaroslavschi 1997, 45; Rustoiu 1999, 192). Niewykluczone, że te okoliczności zmusiły Celtów do poszukiwań innych źródeł soli, w tym także i do skierowania uwagi na obszary położone na północ od Karpat. Grupy ludności kultury lateńskiej na Śląsku również musiały zapewnić sobie dostęp do chlorku sodu, ponieważ w rejonie podwrocławskim brak jest słonych źródeł (Czerska 1970, 197), a zdaniem A. Cofty-Broniewskiej zapotrzebowanie to zaspokajano sprowadzając sól z Kujaw (Cofta-Broniewska 1979, 159–160). Niestety, hipoteza ta, jakkolwiek prawdopodobna, nie znajduje oparcia w źródłach archeologicznych. Udział celtyckich specjalistów w rozwoju lokalnego warzelnictwa jako element bardziej ogólnej koncepcji wiążącej innowacje technologiczne z napływem nowych grup ludności reprezentującej wyższy poziom kulturowy jest zagadnieniem analizowanym przede wszystkim w nauce anglosaskiej (Collis 1977, 1; Cumberpatch 1995, 207, 208). Należy zauważyć, że rozwój solowarstwa w rejonie podkrakowskim przypada na schyłek okresu lateńskiego (Reguła 1969; 1971a; 1973). Zdaniem C. Cumberpatcha, obecność złóż soli była jednym z czynników decydujących o rozwoju grupy tynieckiej, wpisującym się w istniejącą już sieć dalekosiężnych powiązań handlowych (Cumberpatch 1995, 208). Niewykluczone, że powstanie wielkiej osady warzelniczej w rejonie Wieliczki było związane z popytem na sól po południowej stronie Karpat, jednak trudno jest udowodnić tę hipotezę. Niewykluczone, że w sąsiedztwie wspomnianej osady funkcjonował warsztat garncarski produkujący inne typy naczyń używanych do odparowywania solanki. Może o tym świadczyć obecność dużej serii ceramiki grafitowej oraz odkryte w obrębie kompleksu solankowego skupiska surowca grafitowego. Przypomnijmy, że domieszka grafitu w masie ceramicznej podnosi wytrzymałość na wysokie temperatury i czynniki chemiczne, a wykonane z niej naczynia są odporne na wielokrotne podgrzewanie (Poleska 2006, 71). Działalność warsztatu garncarskiego świadczyłaby o dobrej organizacji zaplecza gospodarczego i przemawiałaby pośrednio za wytwarzaniem większej ilości soli, przeznaczonej na eksport (Jodłowski 1971, 147). C. Cumberpatch przypuszcza, że przy dalekosiężnym handlu solą używano lekkich pojemników, zapewne wykonanych z substancji organicznych, które nie są uchwytne w materiale archeologicznym i brak znalezisk naczyń ceramicznych przeznaczonych do transportu soli nie jest w Zachodniej Małopolsce zjawiskiem zaskakującym (Cumberpatch 1995, 208). Handel solą jawiłby się zatem jako ważny czynnik uzasadniający aktywność przedstawicieli plemion celtyckich na północ od Karpat. Aktywność ta nie ograniczała się tylko do eksploatacji słonych źródeł w rejonie podkrakowskim (i prawdopodobnie zbliżonej działalności nad Górnym Sanem), ale mogła przyczyniać się do penetracji terenów Kujaw (Cofta-Broniewska 1979, 113–116). Reasumując, dostęp do słonych źródeł na ziemiach polskich mógł być ważnym czynnikiem ekonomicznym i gospodarczym (a zapewne i politycznym) dla ludności zamieszkującej Czechy w fazie LT C i D. Czynnik ten jest niedoceniany, ponieważ sól, będąca artykułem pierwszej potrzeby, jedynie w rzadkich przypadkach pozostawia ślady uchwytne archeologicznie. W okresie wpływów rzymskich na prawym brzegu Wisły istniały osady kultury puchowskiej, a ich lokalizacja najprawdopodobniej również pozostaje w związku z eksploatacją słonych źródeł (Madyda-Legutko, Poleski, Krąpiec 2005, 308, 309).

III.3. NIEWOLNICY

Istnieją dowody na to, że Celtowie trudnili się handlem niewolnikami i wydaje się, że partnerami w tym procederze byli przedstawiciele plemion germańskich (Rieckhoff 2002, 373). Można przy-

puszczać, że ludność niewolna pełniła istotną rolę w gospodarce celtyckiej, co nie pozostawało bez wpływu na relacje społeczne. Bardzo trudno jest oszacować liczebność niewolników w społeczeństwie celtyckim. Cezar milczy na ten temat, co może sugerować, że sytuacja nie odbiegała zasadniczo od stosunków w Italii. Szacuje się, że u progu Cesarstwa odsetek niewolników w Italii wynosił 10–20% ogółu ludności (Perrin 2006, 162). Archeologiczne dowody potwierdzające handel ludźmi w kulturze lateńskiej są bardzo skromne, nawet w przypadku, gdy proceder ten jest potwierdzony w źródłach pisanych (Wells 1993, 151). J. Kolendo zwraca uwagę, że wśród zbuntowanych niewolników Spartakusa byli Germanie, którzy mogli dostać się na teren Italii za pośrednictwem Celtów. Być może część z nich była potomkami Cymbrów (Kolendo 1996, 191, 192; 1998d, 88–90). Przekaz Diodora Sycylijskiego wskazuje, że Celtowie pozyskiwali wino w zamian za niewolników przekazywanych Rzymianom (Diodor Sycylijski, *Bibliothèque*, V, 27). Cezar wielokrotnie wzmiankuje niewolników, opisując społeczeństwo celtyckie, jednak w tym przypadku nie wiemy nic o ich przynależności etnicznej. Z niektórych stanowisk kręgu celtyckiego (np. Sanzeno, prow. Trydent w północnych Włoszech, Pennes-Mirabeau, dep. Bouches-du-Rhône, stan. La Cloche, Petit Chauvort, oraz Verdun-sur-le-Doubs, dep. Saône-et-Loire, a także z nurtu Saony w rejonie brodu Benne-La-Faux niedaleko Chalon-sur-Saône, dep. Saône-et-Loire, i w Glanon, dep. Côte d'Or we Francji, puchowskie stanowisko Plavecké Podhradie, okr. Malacky, skarb IV/89 oraz skarb 12 z 2007 r.) znane są kajdany (m.in. zakładane na rękę i szyję lub trwale nitowane wokół kostek bądź z jedną częścią nitowaną, a drugą zamykaną na kłódkę), ale znalezisk tych nie można uznać za bezpośrednie dowody na istnienie handlu ludźmi (Nothdurfter 1975, 90–92, 155; Ryc. 20; Tabl. 77; 78: 1286a, 1287; Daubigney, Guillaumet 1985; Thompson 1993, 73, 93, 94; Ryc. 43; Chabot 2004, 234, Ryc. 269; Paulík, Tomčíková 2005; Perrin 2006, 162; Pieta 2008, 198; 203; Bonnamour 2009, 139). Informacje na temat niewolników w świecie germańskim w I w. po Chr. zawiera relacja Tacyta (*Germania*, 24, 25). J. Kolendo zwraca uwagę, że *Jedynym właściwie cennym „towarem" Germanów występującym wszędzie byli niewolnicy*, i z tą opinią zdaje się korespondować stanowisko S. Rieckhoff oraz W. Nowakowskiego (Kolendo 1998d, 92, przyp. 60; Rieckhoff 2002, 373; Nowakowski 2009, 115). Zorganizowany handel niewolników zorientowany na rynki zewnętrzne ma rację bytu, jeżeli spełnione są liczne warunki. Jednym z podstawowych pozostaje wystarczająco intensywna gęstość zaludnienia, która pozwala na organizację efektywnych napadów w celu uprowadzenia jeńców. Dane dotyczące osadnictwa na terenie *Barbaricum* w młodszym okresie przedrzymskim są bardzo fragmentaryczne, jednak wydaje się, że dominowały wówczas niewielkie skupiska ludności, najczęściej zasiedlające osady otwarte, ograniczone do zaledwie kilku, maksymalnie kilkunastu domostw. Bardzo trudno jest wyrokować, czy osady takie były atrakcyjne dla ewentualnych najeźdźców. Nie dysponujemy jednoznacznymi danymi na ten temat, a ewentualne analogie są odległe pod względem chronologicznym i geograficznym. Pewną wskazówką może tu być przekaz Ammiana Marcellinusa, opisujący działania wojsk Walentyniana na prawym brzegu Renu. Sewerus, dowódca wojsk pieszych, zmierzając w kierunku *Mattiacae Aquae*, miał tam natrafić na handlarzy niewolników[105] (Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, XXIX, 4: 3, 4)[106]. Można zatem sądzić, że prawy brzeg Renu w IV w. po Chr. był zasiedlony wystarczająco gęsto, by handel niewolnikami był rentowny, jakkolwiek źródła archeologiczne nie wskazują na istnienie w tamtym rejonie dużych skupisk ludności. W Afryce, w epoce kolonialnej, łapacze niewolników zwykle atakowali pojedyncze wioski, by następnie odsprzedać ofiary i niewielka gęstość zaludnienia nie była przy tym istotną przeszkodą. P. S. Wells zwraca uwagę, że jeżeli model niewolnictwa w świecie celtyckim odpowiadał schematom udokumentowanym w odniesieniu do innych kręgów kulturowych, to bardzo jest prawdopodobne, że poszczególne społeczności atakowały swoich sąsiadów, by ich następnie odsprzedać (Wells 1993, 151). Być może do takich praktyk nawiązuje również przekaz Cezara, który o Germanach pisze, że *Kupcom dają dostęp do siebie raczej dlatego, by mogli sprzedać to, co zdobyli na wojnie, a nie po to, by chcieli cokolwiek sprowadzać do siebie.*

[105] Na określenie wspomnianych handlarzy Ammianus używa tu terminu *scurrae*, oznaczającego legionistów niebędących weteranami. Określenie to, zapewne mało chwalebne, zostało przełożone przez I. Lewandowskiego jako *ciury*. Co istotne, w odniesieniu do pojmanych Ammianus stosuje słowo *mancipia*, co oznacza raczej niewolników, a nie jeńców, w stosunku do których używano raczej określenia *captus*, *captivus*.

[106] Powyższą informację zawdzięczam P. Harasimowi, któremu uprzejmie dziękuję.

(Cezar, *Wojna galijska*, IV, 1). Handel niewolnikami pozostawia bardzo nikłe ślady w materiale archeologicznym. Niektóre znaleziska z osad celtyckich mogą służyć jako przesłanki świadczące o tego rodzaju procederze, ale nie może być to interpretacja jednoznaczna. Mam tu na myśli obiekty z dużą ilością kości ludzkich, na które natrafiono zarówno na oppidach (Manching) jak i na osadach otwartych (Bazylea, stan. Gasfabrik w Szwajcarii bądź Acy-Romance i Roanne we Francji). W Manchingu odkryto około 5000 kości z minimum 400 osobników[107], przy czym analiza zawartości strontu w szczątkach wykazała, że około 25% złożonych tam ludzi było przybyszami z innych regionów[108] (Perrin 2006, 162). S. Rieckhoff zwraca uwagę, że tereny „germańskiej północy" stanowiły dla Celtów z południowych Niemiec i z Czech zaplecze gospodarcze, zapewniające dopływ bursztynu i niewolników (Rieckhoff 2002, 373). Na uwagę zasługuje fakt, że zarówno znaleziska z Europy Środkowej, jak i z krajów arabskich nie dostarczyły dotąd przekonujących śladów handlu niewolnikami we wczesnym średniowieczu, natomiast źródła historyczne wskazują, że niewolnicy słowiańscy trafiali masowo zarówno na tereny Europy Zachodniej, jak i na obszary znajdujące się pod władzą kalifatu. Poczynając od IX w., niewolnicy słowiańscy byli dostarczani w wielkiej liczbie na rynki muzułmańskie, zarówno do Hiszpanii, jak i do Bagdadu (Lewicka-Rajewska 2004, 204). Znana jest anonimowa relacja wzmiankująca działalność grup liczących 100–200 łowców niewolników wdzierających się łodziami na terenu zamieszkałe przez Słowian w celu uprowadzenia ich do Bułgarii kamskiej i Hazaranu (Kmietowicz, Kmietowicz, Lewicki, 1985, 200). Zwraca się uwagę na fakt, że jednym z głównych źródeł dochodu państwa Mieszka I była właśnie sprzedaż niewolników, a i za czasów kolejnych panujących niewolna siła robocza odgrywała bardzo istotną rolę w gospodarce (Modzelewski 2000, 137–143). Mimo że źródła archeologiczne dotyczące handlu niewolnikami we wczesnym średniowieczu są bardzo skąpe, to proceder ten wówczas był bardzo ważnym elementem gospodarki w krajach europejskich, a opierał się on na dużej różnicy cen między terenami macierzystymi a miejscami zbytu niewolników na południowym wschodzie. Zdaniem S. Suchodolskiego, proporcje wspomnianych cen kształtowały się na poziomie 12:100 (Suchodolski 1982, 177), co oznacza, że zysk przekraczał 833%.

III.4. FUTRA I SKÓRY

Wzdłuż „szlaku bursztynowego" handlowano również innymi produktami. J. Wielowiejski zauważa, że na niektórych osadach z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich (Piwonice, Kołoząb, Pruszcz Gdański) odnotowano bardzo wysoki odsetek kości bobrów, co może wskazywać na istnienie rozwiniętego handlu futrami bądź *castoreum* (Wielowiejski 1980, 175). Futra i skóry tradycyjnie były uważane za przedmiot wymiany w okresie wpływów rzymskich, jednakże J. Kolendo zwraca uwagę, iż ich udział w handlu z Rzymianami może być przeceniany, z uwagi na niewielkie zapotrzebowanie na ciepłe okrycia w Europie śródziemnomorskiej. Wspomniany badacz podkreśla ponadto, że w kulturze rzymskiej skóry/futra (*pelles*) stanowiły symbol prymitywizmu i dlatego łączono je zwykle ze stereotypowym obrazem barbarzyńców, natomiast nie cieszyły się zbyt dużym zainteresowaniem na rynkach Cesarstwa (Wielowiejski 1980, 144, 145; Kolendo 1998). Trudno stwierdzić, czy powyższe dane, odnoszące się wszak do czasów późniejszych, mogą być pomocne w oszacowaniu znaczenia futer i innych produktów pochodzących od dzikich zwierząt w wymianie handlowej ludności zamieszkującej ziemie polskie z przedstawicielami ludów celtyckich. Według opisów pisarzy starożytnych, Celtowie ubierali się w tkaniny, natomiast skóry służyły im jako siedziska przy posiłkach (Diodor Sycylijski, *Bibliothèque*, XV, 28). Cezar i Strabon wspominają też, że statki Wenedów posiadały żagle ze skóry (Cezar, *Wojna galijska*, III, 13; Strabon, *Géographie*, IV, 4, 1). Źródła archeologiczne poświadczające obróbkę skóry w kulturze celtyckiej są bardzo rzadkie. Wiele narzędzi, które mogą być używane przy pracach rymarskich, jak noże, nożyce i szydła, ma charakter uniwersalny i trudno jednoznacznie określić ich pierwotne przeznaczenie. Jako instrumentarium związane z obróbką skóry można interpretować zestaw narzędzi z grobu 17 z Menil-Annelles, dep. Ardennes (Stead, Flouest, Rigby 2006, 223, 225; Ryc. 79). Bardzo interesujące rezultaty dały badania obiektów gospodarczych na osadzie z połowy I w. przed Chr. w Villeneuve-

[107] Obiekty tego typu są trudne do datowania, ale należy pamiętać, że wzmiankowane oppidum funkcjonowało około 200 lat.

[108] Nierozstrzygniętym zagadnieniem pozostaje problem ewentualnych wydarzeń militarnych, w których mieliby uczestniczyć mieszkańcy oppidum (Sievers 2013).

Saint-Germain, dep. Aisne we Francji. Zidentyfikowano tam blisko 1500 kości zwierzęcych i ich fragmentów, w tym ok. 95% szczątków psów, a także lisów, borsuków, wilków, tchórza i gronostaja, przy czym obecność ostatnich dwóch gatunków była poświadczona przez znaleziska pojedynczych kości. Zdecydowana większość kości z Villeneuve-Saint-Germain to psie czaszki, żuchwy, kręgi ogonowe i kości łap. Nieliczne inne pozostałości szkieletów psów nosiły ślady obróbki rzeźniczej – rozbioru tuszy w celach konsumpcyjnych. Szczątki zwierząt dzikich były reprezentowane głównie przez kości kończyn, głównie kości nadgarstków i stępu, śródręcza, śródstopia i paliczki. Taki zestaw kości sugeruje, że są to pozostałości skór dzikich zwierząt, które przygotowywano do garbowania (Méniel 1987, 28, 29; Yvinec 1987). Trudno stwierdzić, czy potrzeby ludności celtyckiej wymagały importu futer lub skór z dorzecza Wisły. P. Méniel wskazuje, że porównanie rozprzestrzenienia znalezisk serii paliczków i pazurów niedźwiedzich z grobów z terenu Niemiec, Francji i Wielkiej Brytanii z potwierdzonym zasięgiem występowania niedźwiedzi w Europie może ewentualnie w przyszłości wykazać istnienie handlu skórami, lecz tematyka ta wymaga dalszych, wnikliwych badań (Schönfelder 1994, *passim*; Méniel 2009, 79).

Nie negując powyższych spostrzeżeń, należy podkreślić, że w czasach późniejszych futra ze środkowej Europy były jednym z najchętniej poszukiwanych towarów. Żyjący w pierwszej połowie IX w. Ibn Hurdādbeh pisze, że kupcy ar-Rūs, których zwie *plemieniem spośród as-Saqāliba (Słowian)* przywożą skóry bobrów i czarnych lisów (Lewicki, Źródła III, 77). Podobne informacje zawiera przekaz Ibn Al-Faqīha z przełomu IX i X w. (Lewicki, Źródła II, 1, 29).

III.5. PODSUMOWANIE

Jak wielokrotnie podkreślano, nie znamy pełnej gamy towarów, które były ekwiwalentem za importy celtyckie, a następnie rzymskie. Analiza źródeł arabskich, podobnie jak wzmiankowany wyżej przekaz Strabona (Strabon, *Géographie*, IV, 5, 2–3), wskazuje jednoznacznie, że źródła archeologiczne jedynie w niewielkim stopniu odzwierciedlają zróżnicowanie towarów pozostających w obrocie handlowym. W odniesieniu do ziem polskich w ostatnich wiekach przed Chr. nie dysponujemy żadnymi źródłami pisanymi, więc próby rekonstrukcji asortymentu towarów biorących udział w wymianie handlowej są obciążone bardzo dużym błędem. W pierwszym rzędzie wymienia się bursztyn, jako że znaleziska tej kopalnej żywicy są spotykane w materiale archeologicznym. Pozostałe dobra najczęściej nie pozostawiają śladów uchwytnych za pomocą metod archeologicznych. Można przypuszczać, że istotną rolę w relacjach przedstawicieli plemion celtyckich z ludami zamieszkującymi ziemie polskie odgrywał handel solą, przede wszystkim z uwagi na deficyt tego towaru na terenie Czech. Osada w Wieliczce była zapewne bezpośrednio kontrolowana przez ludność kultury celtyckiej (grupy tynieckiej), lecz niewykluczone, że bardzo prawdopodobna obecność ludności kultury lateńskiej na Kujawach również miała związek z pozyskiwaniem soli. Jak wspomniano, w odniesieniu do okresu rzymskiego badacze dopuszczają też możliwość handlu niewolnikami, futrami, bydłem, a nawet zbożem i żelazem, lecz najczęściej towary te pozostają w cieniu bursztynu, towaru uchwytnego w źródłach archeologicznych, co nadaje mu wyjątkowego znaczenia (Wielowiejski 1970, 150–152; 1980, 143–145, tam wcześniejsza literatura). Znaczenie to znajduje odzwierciedlenie w powszechnie używanym terminie „szlak bursztynowy", jakkolwiek w literaturze podkreśla się, że lista towarów sprowadzanych z ziem polskich musiała być znacznie dłuższa, przy czym nie można wykluczyć, że różnymi towarami handlowano z różną, zmieniającą się intensywnością i nie wszystkie one były przedmiotem wymiany wzdłuż całej długości szlaków (Wielowiejski 1980, 141–146). Z handlem sukcynitem wiąże się większość znalezisk importów celtyckich z ziem polskich, a część badaczy łączyła je z obecnością Celtów organizujących lub kontrolujących „szlak bursztynowy". Przejawem takiego ujęcia jest spotykane w dawniejszej literaturze określanie bogatych cmentarzysk (Wesółki, Lachmirowice, być może również Tuczno) mianem nekropoli drużyn strzegących szlaku (Cofta-Broniewska 1979, 154; Rosen-Przeworska 1979, 102). Przywołane powyżej przekazy autorów arabskich pozwalają przypuszczać, że handel niewolnikami odgrywał zapewne istotną rolę również w czasach wcześniejszych, a niedoszacowanie jego skali wynika z braku dokumentujących ten fakt źródeł archeologicznych. Wprawdzie obserwujemy koncentrację importów celtyckich wzdłuż szlaku wiodącego ku bursztynonośnym brzegom Bałtyku, ale nie musi to automatycznie oznaczać, że wszystkie

te importy mają związek z handlem bursztynem. Należy zauważyć, że „szlak bursztynowy" jest zarazem najdogodniejszą arterią komunikacyjną wiodącą z terenów kręgu celtyckiego ku północy. Jest zatem zrozumiałe, że wzdłuż tego szlaku koncentrują się ślady kontaktów przybyszów z południa z ludnością miejscową. Brak jest podstaw, by przypuszczać, że wspominane przez Strabona towary oferowane przez mieszkańców Noricum (żywica, smoła, łuczywa, wosk, ser i miód) (Strabon, *Géographie*, IV, 6, 9) pochodziły z terenów położonych na północ od Karpat. Z drugiej jednak strony, C. Haselgrove zwraca uwagę, że część towarów, które według przekazu Strabona oferowano kupcom rzymskim na południowo-wschodnich wybrzeżach Anglii, nie pochodziła z tego terenu i musiano je sprowadzać z innych części wyspy, czy to na drodze handlu, czy w wyniku działań militarnych (Haselgrove 2000, 292). Eksport innych produktów, np. miodu, wosku, barwnika pozyskiwanego z czerwca polskiego (*Porphyrophora polonica*) lub żelaza nie jest dotychczas potwierdzony (Wielowiejski 1970, 152; 1980, 146). Nie znajdują też potwierdzenia hipotezy A. Cofty-Broniewskiej dotyczące eksportu pierza, bydła lub runa owczego (Cofta-Broniewska 1979, 81). Na handel substancjami organicznymi mogą moim zdaniem wskazywać pojedyncze znaleziska ceramiki kultury przeworskiej znane z terenów kultury lateńskiej z Moraw i Słowacji. O ile zespół naczyń z miejscowości Dubany może pochodzić z grobu ciałopalnego (Meduna 1968, 56–58; Ryc. 1), to znaleziska pojedynczych fragmentów ceramiki o facetowanym wylewie znane m.in. z późnolateńskich osad w Vyškově, Rymicach, Pravčicach, Količínie i Božitovie (Horálková 1993, tam wcześniejsza literatura) poświadczają import naczyń. Fragmenty naczynia zasobowego, być może kultury przeworskiej, znaleziono na stanowisku Bratislava-Vydrica, w warstwach łączonych z osadnictwem lateńskim (Čambal, Kovár, Hanuš 2013).Trudno przypuszczać, by wspomniana ceramika cieszyła się zainteresowaniem z uwagi na walory estetyczne bądź technologiczne, można więc założyć, że naczynia te trafiły na teren Moraw albo jako prywatna własność przedstawicieli kultury przeworskiej przybyłych na ziemie zajęte przez ludność kultury lateńskiej, albo z uwagi na cenną zawartość.

IV. ORGANIZACJA PODRÓŻY I ŚRODKI TRANSPORTU

Ważnym elementem badań nad szlakami komunikacyjnymi pozostają szacunki dotyczące organizacji podróży i szybkości poszczególnych środków transportu, a także ich opłacalności. Najczęściej wykorzystuje się przy tym źródła historyczne mówiące o konkretnych podróżach (Salač 2013, 90–93, tam wcześniejsza literatura), należy jednak pamiętać, że w większości przypadków podróżowano w dzień, a na lądzie ważną rolę odgrywa infrastruktura drogowa ułatwiająca transport kołowy oraz sieć stacji umożliwiających popasy. Kolejnym czynnikiem wpływającym na tempo podróży jest liczebność wędrowców; mniejsze grupy często poruszają się sprawniej i szybciej niż większe. Z tego powodu próby szacowania łącznego czasu podróży lub dziennego zasięgu są obarczone znacznym błędem. Wśród środków transportu wykorzystywanych na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim należy wymienić zarówno różnego rodzaju łodzie i tratwy używane w komunikacji i transporcie drogą wodną, jak i wozy lub zwierzęta juczne, którymi posługiwano się na lądzie.

IV.1. TRANSPORT RZECZNY I MORSKI

Źródła dotyczące poziomu szkutnictwa[109], zróżnicowania jednostek pływających oraz umiejętności nawigacyjnych ludów zamieszkujących basen Morza Bałtyckiego w młodszym okresie przedrzymskim są bardzo skromne. Nie dysponujemy żadnymi bezpośrednimi informacjami na ten temat i nasze dociekania z konieczności muszą opierać się na fragmentarycznych danych odnoszących się do epok wcześniejszych lub nieco późniejszych. Źródła archeologiczne potwierdzają wczesną metrykę szkutnictwa skandynawskiego. Badacze zwracają uwagę, że narzędzia wykonane z krzemienia pochodzącego z duńskich wychodni znajdowane są na terenie Norwegii, Szwecji aż po Zatokę Botnicką, a najbardziej prawdopodobna droga ich napływu biegnie przez cieśniny duńskie (Lemée 2002, 177). Najstarsze dłubanki, wiązane z kulturą Ertebølle, datowane są od schyłku VI tysiąclecia po drugą połowę V tysiąclecia przed Chr. (Andersen 1986; Christensen 1996, 72, 73). Na szczególną uwagę zasługują datowane od wczesnej epoki brązu przedstawienia długich łodzi z bliźniaczymi stewami, zaopatrzonych w liczne wiosła, znane zarówno z rytów naskalnych, jak i wielu przedmiotów brązowych: brzytew, mieczy oraz ozdób (Capelle 1995; Kaul 1995; 2004; Christensen 1996, 73, 74; Lemée 2002, 177–179; Kristiansen 2004). Znane są również pojedyncze znaleziska łodzi z epoki brązu, np. z Vestersø w północnej Jutlandii i z Varpelev na Zelandii (Rieck 1995, 125, 126; Ryc. 1).

Najstarsze znaleziska z epoki żelaza są nieliczne. Nowy metal bardzo powoli znajdował zastosowanie w szkutnictwie bałtyckim. Do końca III w. po Chr. przy konstrukcji łodzi nie używano metalowych nitów (Lemée 2002, 181), co w istotny sposób rzutuje na możliwości identyfikacji pozostałości jednostek pływających. Dopiero począwszy od IV w. po Chr. znaleziska nitów do łodzi pozwalają łatwiej zlokalizować ślady działalności szkutniczej. Dobrym przykładem pozostaje tu stanowisko w Lundeborgu na Fionii, gdzie odkryto znaczne ilości nitów, zarówno zużytych, jak i nowych, co wskazuje, że przeprowadzano tam naprawy łodzi (Lemée 2002, 181).

Jednym z nielicznych znalezisk mogących rzucić światło na problematykę konstrukcji jednostek pływających z początków epoki żelaza pozostaje datowana na połowę IV w. przed Chr. łódź, stanowiąca część depozytu ofiarnego odkrytego w Hjortspring na wyspie Als (Rosenberg 1937). Wspomniana łódź to bardzo smukła jednostka długości ok. 19 m, mogąca pomieścić ok. 18–20 wioślarzy.

[109] W niniejszej pracy stosowany jest termin „szkutnictwo" w ujęciu zaproponowanym przez W. Ossowskiego, tj. jako wyspecjalizowane rzemiosło obejmujące wyrób, konserwację i naprawę konstrukcji pływających (Ossowski 2010, 9–12).

Proporcje długości do szerokości znacznie ograniczały jej zwrotność i ładowność. Lipowe dranice tworzące poszycie zszyto lipowym łykiem, a szwy uszczelniono żywicą. Wewnątrz konstrukcja była wzmocniona leszczynowymi wręgami, połączonymi z lipowymi ławkami dla wioślarzy (podobne rozwiązanie zastosowano w młodszej o ok. 600 lat łodzi z Nydam, a także w łodzi z Oseberg, którą wykonano zapewne w początkach IX w. po Chr.). Symetryczne, podniesione stewy oraz możliwość przekładania wiosła sterowego sprawiała, że łódź mogła równie łatwo pływać w obu kierunkach. Co niezwykle ciekawe, znalezisko z Hjortspring przypomina opisywane przez Tacyta łodzie Swionów (Tacyt, *Germania*, 44). Łodzie te miały posiadać symetryczne stewy i mogły pływać w obu kierunkach, a zatem były zdolne do zmiany kursu o 90–180° bez konieczności robienia zwrotu, tj. przechodzenia przez linię wiatru. Wraz z łodzią w Hjortspring odkryto bardzo liczne militaria: miecze, broń drzewcową, tarcze oraz około 18–20 kolczug. Cechy konstrukcyjne łodzi z wyspy Als wskazują, że była to jednostka przeznaczona do wypraw łupieżczych i dokonywania szybkich ataków. Była to łódź nieprzystosowana do żeglugi na pełnym morzu, natomiast dobrze sprawująca się przy żegludze przybrzeżnej oraz rzecznej (Fenger, Lumbye-Hansen 2000, 116). Cechy takie uzyskano celowo, co pozwala domniemywać, że w użytku musiały być również łodzie o konstrukcji dostosowanej do przewożenia większych ilości towaru i bardziej zwrotne, lecz wolniejsze. W 1999 roku wykonano replikę łodzi z Hjortspring, która służy do licznych badań z zakresu archeologii doświadczalnej (Valbjørn, Rasmussen, Jørgensen 2000; Fenger, Lumbye-Hansen 2000). Zanurzenie (z obciążeniem) zrekonstruowanej repliki łodzi z Hjortspring wynosi zaledwie 30–32 cm (Fenger, Lumbye-Hansen 2000, 112), czyli mogła ona wpływać nawet na bardzo płytkie rzeki.

Źródła archeologiczne dokumentujące poziom szkutnictwa ludów zamieszkujących ziemie polskie w ostatnich wiekach przed Chr. są bardzo skromne. Obecnie nie dysponujemy znaleziskami łodzi, które byłyby pewnie datowane na młodszy okres przedrzymski. Znane są łodzie starsze, ze środkowego i późnego okresu epoki brązu, oraz młodsze, których chronologię określono na okres wpływów rzymskich lub nieco szerzej, na młodszy okres przedrzymski i okres rzymski. Z biegu górnej i środkowej Odry oraz z Nysy Łużyckiej pochodzi seria dłubanek z okresu wpływów rzymskich (część z nich jest niedatowana, lecz wykazuje podobieństwo konstrukcyjne), określanych mianem czółen typu Lewin (Ellmers 1975, 52, 53; Ryc. 16; Ossowski 1999, 83–88; 2010, 20–23; Tab. 1). Są to stosunkowo długie czółna (6–10 m) o znacznej szerokości, co podnosiło stateczność i ładowność. Jak zauważył W. Ossowski, łodzie jednopienne typu Lewin mogły służyć do spławu towarów lub jako promy; wyporność czółna Lewin I wynosiła od 640 kg przy zanurzeniu 10 cm do ponad 1600 kg przy zanurzeniu 20 cm. Prostokątne lub okrągłe otwory znajdujące się na końcach łodzi najprawdopodobniej służyły do przewiązywania wzmocnień łączących dłubanki w tratwę, ale mogły też być przeznaczone do cumowania, holowania lub sterowania (Ossowski 2010, 23). Zachowana fragmentarycznie dłubanka z rzeki Nurzec odkryta w miejscowości Kozarze, pow. wysokomazowiecki, jest datowana na okres od II w. przed Chr. do I w. po Chr. W Muzeum Archeologicznym w Krakowie znajduje się częściowo zniszczona łódź jednopienna, której chronologię określono metodą radiowęglową na 2050 ± 130 BP. Wyniki analizy dendrologicznej wskazują, że mogła ona zostać wykonana z drzewa rosnącego na Dolnym Śląsku lub w rejonie Łużyc (Ossowski 1999, 85, 181). Monoksyle o zbliżonej konstrukcji znane są też z terenów Dolnej Saksonii (Ellmers 1975).

Liczniej reprezentowane są łodzie jednopienne z okresu wpływów rzymskich. Z uwagi na specyfikę obrządku pogrzebowego większość z nich pochodzi z nekropoli kultury wielbarskiej, przede wszystkim zlokalizowanych w rejonie ujścia Wisły (Natuniewicz-Sekuła & Rein Seehusen 2010). Z cmentarzyska w Weklicach znanych jest co najmniej siedem[110] łodzi tego typu, wykonanych całkowicie z drewna. Podczas eksploracji nie stwierdzono obecności pozostałości typowych dla łodzi klepkowych. Najlepiej zachowane łodzie tego typu pochodzą z cmentarzyska w Slusegård na Bornholmie. Szereg danych wskazuje, że znaleziska bornholmskie to łodzie jednopienne z rozginanymi burtami. Wykonano rekonstrukcje dwóch monoksyli ze Slusegård. Mniejsze czółno (z grobu 1131), o długości 3 m, ważyło 50 kg i mogło zabrać dwie osoby o wadze 65 kg lub jednego wioślarza z dodatkowym ładunkiem lub wyposażeniem. Większa łódź (z grobu 1072), która mierzyła 5 m, mieści-

[110] Nie zawsze jest możliwe rozróżnienie łodzi od trumny-kłody, której kształt przypomina (zapewne celowo) czółno.

ła prócz wioślarza ładunek o wadze do 153 kg, lecz mogło nią też podróżować dwóch lub trzech wioślarzy, a przy czterech osobach łódź zachowywała stabilność przy rytmicznym wiosłowaniu (Crumlin-Pedersen 1990, 98–104; Ryc. 14.2; 14.3; 14.4; 14.6; 1991, Ryc. 102–105; 1995; Ossowski 1999, 88–91; Natuniewicz-Sekuła & Rein Seehusen 2010, tam dalsza literatura). Pozostałości kolejnych łodzi jednopiennych zidentyfikowano na wczesnorzymskim cmentarzysku w Walkowicach, pow. czarnkowsko-trzcianecki, przy czym identyfikacja kulturowa tego znaleziska nie jest jednoznaczna (Gajda 2006, 231, 232, 233; Ryc. 1–3). Najdłuższe łodzie jednopienne z rozchylanymi burtami, znane z Półwyspu Jutlandzkiego, osiągały długość do 12 m. Podobnej konstrukcji łódź z Björke, Gävleborg, z Szwecji, datowana na ok. 100 r. lub szeroko na lata 100–300 po Chr., mierzyła ponad 7 m (Greenhill 1976, 178–180).

Znaleziska łodzi z dorzecza górnej Odry wskazują, że czółna odpowiadające dłubankom z Weklic nie były jednym typem łodzi jednopiennych używanych w okresie wpływów rzymskich na ziemiach polskich. Czółna z Lewina Brzeskiego, z Roszowickiego Lasu, okazy z Bobrownik Odrzańskich, Koźla oraz wzmiankowana dłubanka z nieznanej miejscowości, przechowywana w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, wykazują szereg podobieństw konstrukcyjnych, odróżniając się zarazem od łodzi znad dolnej Wisły (Ossowski 1999, 83–88). Być może jedną z przyczyn tego zróżnicowania było odmienne przeznaczenie? Czółna typu Lewin bez wątpienia były używane do żeglugi śródlądowej, natomiast dłubanki z rozchylanymi burtami teoretycznie mogły służyć do podróży morskich. Wskazują na to analogie z Bornholmu i Półwyspu Jutlandzkiego. Zdolność do odbywania podróży morskich przy pomocy dłubanek jest potwierdzona we wczesnośredniowiecznych relacjach opisujących rajdy Słowian na Adriatyku i Morzu Egejskim (Ossowski 1999, 91). L. Moczulski uważał, że we wczesnym średniowieczu monoksyli używano również nad Bałtykiem, jednak przywoływany przezeń przekaz Ibrāhīma ibn Yaqūba jest niepewny i niejednoznaczny[111] (Moczulski 2007, 227).

[111] W opisie miasta, identyfikowanego zwykle jako Wolin, Kołobrzeg, Gdańsk lub Wołogoszcz, Ibrāhīm ibn Yaqūb pisze: *Ma ono przystań, do której używają przepołowionych pni*, przy czym U. Lewicka-Rajewska podkreślała, że odczytanie dwóch ostatnich słów nie jest pewne (Lewicka-Rajewska 2004, 171).

Rzymianie zainteresowali się plemionami zamieszkującymi prawy brzeg Renu dopiero pod koniec stulecia przed Chr. i dlatego też źródła pisane, w których zamieszczono nieliczne informacje na temat umiejętności nawigacyjnych Germanów w większości odnoszą się do czasów młodszych niż okres omawiany w niniejszej pracy. Jedynie przekazy dotyczące operacji Druzusa, Tyberiusza i Germanika, które miały miejsce w latach 12 przed Chr.16 po Chr. dotyczą odcinka chronologicznego, który można częściowo synchronizować z końcowym stadium młodszego okresu przedrzymskiego (Drozdowski 1997). Informacje te odnoszą się przede wszystkim do obszarów między ujściem Renu a ujściem Łaby i opisują głównie poczynania Rzymian, a nie Germanów. Wedle przekazu Strabona, okręty rzymskie wpłynęły na rzekę *Amasias* (Ems), gdzie stoczyły zwycięską bitwę z flotą Brukterów (Strabon, *Géographie*, VII, 1, 3). Niestety, nie znamy szczegółów dotyczących tego starcia. Wiadomo też, że Korbulon wprowadził na Ren trójrzędowce, by ujarzmić piratów z plemienia Chauków, którzy pustoszyli wybrzeża galijskie (Tacyt, *Roczniki*, XI, 18). Aktywność morska Chauków w I i II w. jest też wzmiankowana przez Kasjusza Diona i *Scriptores Historiae Augustae* (Levesque 1992, 9). Szereg danych archeologicznych wskazuje na znaczną rolę drogi morskiej w kontaktach między *Imperium Romanum* a środkowoeuropejskim *Barbaricum* (Ellmers 1997).

Przedstawiony tu pokrótce przegląd źródeł wskazuje, że skromne rozmiary bazy źródłowej nie pozwalają na pełną ocenę stopnia rozwoju technologii wykonywania łodzi i tratew na terenach środkowoeuropejskiego *Barbaricum* w młodszym okresie przedrzymskim. Szkutnictwo celtyckie jest rozpoznane nieco lepiej, niż ma to miejsce w przypadku ludów zamieszkujących Germanię (Ellmers 1969; 1996; Reitinger 1975; McGrail 1987; 1993; 1995; 1996; 2004, 57–64; Bockius 2010). Obok pozostałości łodzi, znane są również miniaturki-modele jednostek pływających, przedstawienia na monetach celtyckich, a dodatkowo dysponujemy nielicznymi przekazami pisanymi. Wiadomo, że Celtowie znali zarówno monoksyle, jak i łodzie klepkowe, wykorzystywali też konstrukcje o skórzanym poszyciu naciągniętym na drewniany szkielet. Źródła pisane wzmiankują używanie zarówno mocnych jednostek przystosowanych do żeglugi po kanale La Manche (Cezar, *Wojna galijska*, III, 8, 13, 14), jak i znajomość lżejszych łodzi, być może w typie *curragh*,

spotykanych w północnej Galii (Cezar, *Wojna galijska*, I, 54; Pliniusz, *Historia Naturalis*, IV, 104; VII, 206; Strabon, *Géographie*, IV, 4, 1) (McGrail 1993, 202–206; Haselgrove 2000, 283, 284; Fischer 2003, 30). Cezar wspomina, że podczas wojny domowej wykorzystał zdobycze technologii celtyckiej i do przeprawy przez rzekę rozkazał wykonać *statki, z jakimi zapoznał się w Brytanii*, tj. ze skóry rozpiętej na lekkim, drewnianym szkielecie uzupełnionym wikliną (Cezar, *O wojnie domowej*, I, 54). Znalezisko modelu łodzi z Broighter, hr. Londonderry, poświadcza, że łodzie wyposażano zarówno w żagiel, jak i wiosła (Ellmers 1969, 108–111; Ryc. 19, 20; Reitinger 1975, 391; Ryc. 6; Raftery 1983, 268–270; Ryc. 231; McGrail 1987, 187; Ryc. 10.9; 1990, 36, 37; Ryc. 4.4; 1993, 202, 203; Ryc. 20.3; 1996, 256; Ryc. 15.3). Znaleziska łodzi „rzymsko-celtyckich" (*Romano-Celtic Boat*) wskazują na wysoki poziom sztuki szkutniczej odmiennej od właściwej Rzymianom tradycji śródziemnomorskiej i przypuszcza się, że jednostki znane z czasów rzymskich są owocem miejscowej myśli technicznej sięgającej okresu lateńskiego. Duże, płaskodenne łodzie z I–III w. po Chr. odkryto m.in. w Londynie na stanowiskach Blackfriars I i New Guy's House, na Guernsey w St. Peter Port, jak również w Kapel-Avezaath i Zwammerdam w Holandii, w Brugii i Pommerœul w Belgii, oraz na słodkowodnych akwenach w Bevaix i Yverdon w Szwajcarii, a także w Abbeville we Francji (Marsden 1967; 1990; Ellmers 1969, 73–83; 1996, 70, 71; Rule 1990; McGrail 1995; 2004, 62, 63; Ryc. 7.10; Arnold 1978; 2004). Umiejętność budowania łodzi tego typu bez wątpienia stanowi element rodzimej tradycji celtyckiej. Omawiane jednostki prezentują szereg podobieństw konstrukcyjnych, jednak wykazują też zróżnicowanie regionalne, np. łodzie ze Szwajcarii były uszczelniane mchem, wierzbiną i cienkim sznurkiem, u ujścia Renu stosowano w tym celu plecione sznurki, a na Wyspach Brytyjskich do kalfatażu używano włókien leszczyny (Arnold 1977; 1978, 52).

Dzienny zasięg czółen był oczywiście uzależniony od kierunku żeglugi oraz od prędkości prądu rzeki. Diodor Sycylijski podaje, że transport rudy cyny od ujścia Loary do Massalii trwał 30 dni (Diodor Sycylijski, *Bibliothèque*, V, 22), jednak nie znamy dokładnego przebiegu tej trasy. W zależności od tego, czy droga wiodła Loarą do Saony i następnie na południe ku Rodanowi, czy też raczej kierowano się do Garonny, dystans ten liczył ok. 1100 km bądź ok. 850 km, przy czym szlak biegł zarówno pod prąd, jak i z prądem rzek oraz drogą lądową. Średnia prędkość, zależnie od wariantu trasy, wynosiła ok. 37 lub 24 km dziennie (Salač 2013, 90). Zdaniem J. Kunowa, w okresie rzymskim załadowane czółna płynące z prądem rzeki mogły przebyć dziennie do 50–60 km, a w przypadku żeglugi pod prąd zasięg ten malał do ok. 15–17 km (Kunow 1983, 53). Nie udało się ustalić, czy w okresie lateńskim czółna były holowane, jak miało to miejsce w czasach galorzymskich, czy też raczej poruszano nimi, odpychając się od dna długimi tyczkami, tzw. pychami (Rieth 1998; 103–109; Salač 2013, 96, 97). W obu przypadkach wskazany jest udział większej liczby flisaków bądź ludzi wspomagających na brzegach, i V. Salač słusznie podkreślał znaczenie udziału miejscowej ludności w takich przedsięwzięciach (Salač 2013, 97). Eksperymenty przeprowadzane z repliką rzymskiej galery rzecznej (tzw. Mainz typ A) o nazwie „Regina" na trasie Ratyzbona-Budapeszt wykazały, że niedoświadczona załoga może wiosłować z maksymalną prędkością przekraczającą 9 km/h, a po zmianie wioseł na dłuższe osiągano 10–11 km/h (Himmler 2009, 380). Optymalna prędkość „Reginy" na dłuższym dystansie wynosiła 3–4 km/h, jednak F. Himmler przypuszcza, że wytrenowana załoga mogła płynąć z prędkością 5–6 km przy napędzie wiosłowym. Przy jednoczesnym zastosowaniu wioseł i żagla „Regina" osiągnęła prędkość ponad 11 km/h, a dystans blisko 100 km w dół rzeki przepłynięto w niespełna 11 godzin (Himmler 2009, 381–384).

Prowadzono również zbliżone kalkulacje dla większych akwenów. M.O.H. Carver szacował dzienny zasięg łodzi wiosłowej na Morzu Północnym na 41 mil[112] (Carver 1990). Szacunki te są generalnie zbieżne z eksperymentami przeprowadzanymi z repliką łodzi z Hjortspring, okazało się bowiem, że z wytrenowaną załogą i w sprzyjających warunkach atmosferycznych można dziennie przepłynąć do 56 mil, jednak należy pamiętać, że znalezisko z wyspy Als to konstrukcja przystosowana do żeglugi przybrzeżnej i rzecznej i zaprojektowana tak, by zapewnić znaczną szybkość (Kaul 2003, 214). Realny zasięg na morzu był nieco mniejszy, należy bowiem uwzględnić konieczność wprowadzania korekt kursu, niezbędnych, gdy nie ma możliwości ciągłego kontrolowania pozycji łodzi.

[112] Zachowuję jednostki podane w publikacjach źródłowych. Mila morska to ok. 1,852 km, jednak M.O.H. Carver wykorzystywał dane brytyjskiej Admiralicji, a do połowy XX w. brytyjska mila morska wynosiła ok. 1,853 km.

Dla łodzi żaglowych dysponujemy wczesnośredniowiecznym przekazem w postaci *Podróży Wulfstana*, opisu rejsu wiodącego z Haede (Hedeby) do Truso, co trwało *siedem dni i nocy* […] *całą drogę pod żaglami*. G. Labuda szacował średnią prędkość łodzi Wulfstana na około 2,4 węzła, zakładając, że płynęła ona najkrótszą trasą. Eksperymentalny rejs „Ottara", rekonstrukcji wraka Skuldelev I z 1030 r., który przepłynął trasę Hedeby-Gdańsk, nawiązując do podróży Wulfstana, dostarczył danych pozwalających na nieco odmienne interpretacje (Englert, Ossowski 2005). Niewykluczone, że łódź Wulfstana mogła płynąć nieco prędzej (średnia prędkość „Ottara" wynosiła 3 węzły, a przez dłuższą część trasy sięgała 5 węzłów), lecz jej sternik nie obrał kursu najkrótszą trasą, przedkładając nieco dłuższy, lecz bezpieczniejszy szlak wiodący w początkowym odcinku podróży wzdłuż wybrzeży skandynawskich (Englert, Ossowski 2005, 321–323).

IV.2. TRANSPORT LĄDOWY

Źródła dotyczące środków transportu lądowego na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim są bardzo skromne. Lepiej przedstawia się stan badań nad transportem i komunikacją w kulturze lateńskiej (Salač 2013, tam wcześniejsza literatura). Do transportu lądowego wykorzystywano zapewne wozy oraz juczne zwierzęta (Wyss 1989).

Znajomość wozów w świecie celtyckim jest potwierdzona przez źródła pisane i znaleziska archeologiczne. Tradycja ich konstrukcji i użytkowania sięga epoki brązu i okresu halsztackiego (Piggott 1983, 195–203). Wozy celtyckie i ich części, jak również funkcja tych pojazdów w obrządku pogrzebowym były przedmiotem zainteresowania badaczy od wielu lat, poświęcono im bogatą literaturę (m.in. Joachim 1969; Piggott 1983, 195–238; Guštin, Pauli 1984), przy czym najpełniejsze obecnie opracowanie na ten temat sporządził M. Schönfelder (2002; 2010). Autor ten przedstawił m.in. analizę typologiczną i funkcjonalną szeregu metalowych części wozów oraz zaprezentował ich chronologię i rozprzestrzenienie. W kulturze celtyckiej części wozów są znane z oppidów (np. z Manchingu), ze znalezisk ofiarnych oraz znalezisk grobowych, pochodzących przede wszystkim z zachodniej części kręgu celtyckiego (Jacobi 1974, 204–225, 308–310, 314, 315, 326–328, 347; Tabl. 54–56; 70:1358; 72:1355-1358; 97:1796; Kurz 1995, 38, 41, 240; Lista 9; Ryc. 7). Tradycja umieszczania wozów w grobach nie ogranicza się do kultury lateńskiej. Zwyczaj składania pojazdów w charakterze darów grobowych daje się zaobserwować również na terenie Skandynawii i północnych Niemiec, a z terenów Polski znane jest jedno znalezisko tego typu: wielokrotnie już wzmiankowany w niniejszej pracy pochówek z Brzeźniaka.

W materiałach archeologicznych dominują znaleziska metalowych części wozów. Są to zarówno pozostałości elementów konstrukcyjnych, często dekorowanych (zróżnicowane okucia, klamry, przetyczki osi), jak i zdobień pozbawionych walorów funkcjonalnych. Przedmioty te wykonywano najczęściej z żelaza, jednak niejednokrotnie stosowano również brąz. Pojedyncze elementy bywały pokryte emalią. Znane z La Tène, Bad Nauheim i Dejbjerg znaleziska drewnianych pozostałości wozów wskazują, że poszczególne części wykonywano z twardego i elastycznego drewna jesionowego lub klonowego oraz z dębiny (Schönfelder 2002, 136, tam wcześniejsza literatura). Znaleziska grobowe z terenu Europy Zachodniej i Północnej poświadczają stosowanie wozów dwu- i czterokołowych. Zwrotniejsze, lekkie wozy jednoosiowe miały prostszą konstrukcję niż pojazdy czterokołowe, które były zaopatrzone w skrętną oś. Funeralny kontekst wielu znalezisk sprawia, że znane są nam wozy paradne i bojowe, które stanowiły jeden z wyznaczników statusu społecznego zmarłych, natomiast mamy mniej informacji dotyczących pojazdów użytkowych.

Jak wspomniano w rozdziale II.3.15., z ziem polskich znane są dwa znaleziska części wozów, jednak na ich podstawie nie jest możliwe zrekonstruowanie wyglądu i przeznaczenia pojazdów. Możemy jedynie stwierdzić, że znalezisko z Brzeźniaka należy do grupy wozów czterokołowych, spotykanych w basenie Morza Bałtyckiego (**Ryc. 67:1–6**). Binoklowata przetyczka osi wozu znaleziona na cmentarzysku w Bojadłach nie pozwala na jakąkolwiek rekonstrukcję pojazdu i możemy jedynie stwierdzić, że znalezisko to odpowiada materiałom znanym ze strefy oppidów południowoniemieckich (**Ryc. 66**). Młodsze znaleziska części wozów również są bardzo nieliczne. Ze stanowiska z okresu wpływów rzymskich w Otalążce pochodzi drewniany przedmiot będący najprawdopodobniej fragmentem koła (Bender 1969, 92; Ryc. 5:1; 2009, 70, Tabl. XIV:80), ale w tym przypadku nie sposób określić detali konstrukcji wozu, do jakiego ewentualnie było ono mocowane. Stan badań nad drogami na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich nie jest zadowalają-

cy. Wyniki badań dróg-pomostów w rejonie rzeki Dzierzgoń wskazują, że w drugiej połowie I w. przed Chr. stosowano zróżnicowane techniki utwardzania powierzchni i konstrukcji dróg. Mieszkańcy południowego wybrzeża ówczesnej „Zatoki Żuławskiej" wybudowali wówczas wiodące ku Sambii łatwe do kontroli przejście przez bagna rzeki Dzierzgoń. Konstrukcja ta, licząca w późniejszych czasach do 3,5 m szerokości i do 1,3 km długości, była następnie poszerzana i konserwowana do III w. po Chr. Zachowane koleiny (w pozostałościach konstrukcji datowanych na okres wpływów rzymskich) świadczą, że rozstaw kół wynosił 95–110 cm (Sadowska-Topór 1999, 85, 104, 124). Trudno jednak przypuszczać, by były to praktyki rozpowszechnione, a zatem przemierzanie długich tras ciężkimi wozami musiało być utrudnione, o ile nie niemożliwe, wydaje się więc, że lepiej sprawdzały się wozy lekkie, a najdogodniejszym środkiem transportu pozostawały juczne zwierzęta, które mogą wędrować po bezdrożach (Zielonka 1970, 179; Wyss 1989). Zapewne w tej roli wykorzystywano konie, osły bowiem, a zatem również i muły, rozpowszechniły się poza krąg kultur śródziemnomorskich dopiero w pierwszych wiekach po Chr. (Méniel 1987, 37).

Bardzo trudno jest oszacować prędkość podróżowania na terenach *Barbaricum*. Antyczne źródła pisane odnoszą się przede wszystkim do terenów państwa rzymskiego, gdzie istniała rozwinięta sieć dróg (Salač 2013, 90, 91). Przypuszczalnie dzienny dystans dla wozu wynosił ok. 30 km (nieco mniej dla pojazdów zaprzężonych w woły, więcej dla wozów ciągniętych przez konie, co jednak było rzadsze), a należy jeszcze uwzględnić fakt, że większe grupy podróżnych przemieszczają się zwykle wolniej niż pojedynczy wędrowcy. Podobnie kształtuje się dzienny dystans dla piechura z obciążeniem[113]. Według Wegecjusza, z nastaniem pory letniej, rekruci winni odbywać marsze o długości 20 000, a następnie 24 000 kroków (Wegecjusz, *Zarys wojskowości*, I, 9), tj. około 30 km. Szacuje się przy tym, że ekwipunek i uzbrojenie legionistów ważyło ok. 20–25 kg. Znacznie więcej można było przewieźć wozami, jednak, jak już wspomniano, nie należy przeceniać roli tego środka transportu na obszarze środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Niestety, nie dysponujemy bezpośrednimi danymi na temat ładowności wozów używanych w czasach dominacji celtyckiej, a bliższe informacje pochodzą dopiero z IV w. po Chr. i odnoszą się do państwa rzymskiego. Edykt Teodozjusza określa ładowność najcięższych wojskowych wozów rzymskich na 1500 funtów (*Codex Theodosianus*, 8.5.28, 8.5.30), tj. poniżej 500 kg, przy czym były to pojazdy poruszające się najczęściej po utwardzonych drogach Cesarstwa Rzymskiego i zapewne mało przydatne na bezdrożach *Barbaricum*. Należy ponadto pamiętać, że w epoce Cesarstwa Rzymskiego, ale też i wcześniej, w czasach dominacji celtyckiej, nie umiano optymalnie wykorzystywać siły pociągowej zwierząt, ponieważ nie znano sztywnego chomąta przytrzymywanego na łopatkach szlejami, co pozwalało na uzyskanie trakcji poziomej[114]. Stosowano chomąta miękkie, nałożone na łopatki u nasady szyi i umocowane na karku, co utrudniało zwierzęciu pracę i prowadziło do strat w efektywności wykorzystania uprzęży. K. Greene podaje, że w przypadku koni strata ta wynosiła aż 75% potencjału, jednak wspomniane zwierzęta rzadko pracowały w zaprzęgu. Z uwagi na nieco odmienną budowę anatomiczną potencjał siły pociągowej wołów był wykorzystywany w nieco większym stopniu (Greene 1986, 39), lecz mimo to różnica w ładowności wozów i łodzi pozostawała ogromna. Dla porównania, wyporność czółna Lewin I, wykonanego z drzewa ściętego jesienią lub zimą 371/372 r., a zatem w okresie zbliżonym do panowania Teodozjusza, wynosiła 640 kg przy zanurzeniu 10 cm do ponad 1600 kg przy zanurzeniu 20 cm (Ossowski 1999, 85, 87). W publikacji źródłowej brak jest informacji na temat przybliżonej ładowności łodzi Lewin I, ale można sądzić, że przewyższała ona kilkukrotnie ładowność wozów używanych wówczas na ziemiach polskich. Przypomnijmy, że czółna typu Lewin mogły być łączone w tratwy, co zwielokrotniało ładowność. Zdaniem J. Wielowiejskiego głównym środkiem transportu na terenach *Barbaricum* pozostawały zwierzęta juczne (Wielowiejski 1980, 153). Taki wybór był przypuszczalnie kompromisem między prędkością pokonywania szlaku oraz ładownością. Nie można też oczywiście wykluczyć, że na niektórych odcinkach, gdzie jakość dróg na to pozwalała, wykorzystywano wozy, przypuszczalnie korzystając z pomocy miejscowej ludności. Pomoc ta była również niezbędna w przypadku podróży ciekami wodnymi. Charakter podróży lądem i przy wykorzystaniu sieci rzecznej wymaga współpracy

[113] Oczywiście w nagłych wypadkach podróżowano szybciej, a kurierzy przemierzali dziennie odległości przekraczające 100 km.

[114] Obszerne omówienie systemów zaprzęgów, jak też juków stosowanych w świecie greckim i rzymskim przedstawił G. Raepsaet (Raepsaet 2002).

z przedstawicielami lokalnych społeczności, co zapewne nie pozostawało bez wpływu na intensywność i charakter relacji międzykulturowych.

Jeszcze trudniej jest oszacować cenę podróży. Rozważania o kosztach transportu w Rzymie bazują m.in. na przekazie Katona, gdzie jest mowa o przewożeniu trapetu (łac. *trapetum*), kamiennego elementu prasy do oliwy (*O gospodarstwie wiejskim*, 22), a także na kalkulacjach masy ładunku uzależnionej od ładowności poszczególnych środków transportu oraz prędkości transportu. J. Kunow, który analizował handel państwa rzymskiego z ludami zamieszkującymi środkowoeuropejskie *Barbaricum*, szacował wzajemne relacje kosztów transportu morskiego, rzecznego i lądowego w stosunku 1:5,9:62,5 (Kunow 1980, 22–25; 1983, 53–55). R. Duncan-Jones był zdania, że na terenie Cesarstwa Rzymskiego (a zatem przy dobrze rozwiniętej sieci dróg) stosunek ten wynosił odpowiednio 1:4,9:28, podczas gdy w XVIII-wiecznej Anglii ta sama proporcja kształtowała się na zbliżonym poziomie 1:4,7:22,6 (Duncan-Jones 1974, 366–369). K. Greene zwraca uwagę, że wiodąca morzem najdłuższa droga z Massalii na Wyspy Brytyjskie była dwa razy tańsza od drogi najkrótszej, biegnącej lądem, rzekami (zarówno z prądem, jak i pod prąd) oraz morzem (Greene 1986, 40, 41). Na korzyści ekonomiczne płynące z transportu drogą wodną w starożytności i w czasach nowożytnych zwracał uwagę w XVIII wieku A. Smith i do dziś szlaki morskie pozostają najtańszym rozwiązaniem komunikacyjnym (Smith 1954, 26–30). Tak znaczna przewaga opłacalności drogi morskiej w świecie rzymskim nie powinna dziwić, ponieważ podstawowym czynnikiem pozostaje tu znaczna ładowność statków, co odgrywało istotną rolę przy transporcie surowców metalowych, zboża i amfor z winem, oliwą lub z sosami. Przedstawione powyżej kalkulacje nieco tracą na znaczeniu, gdy uwzględnimy, że w przypadku handlu z *Barbaricum* przedmiotem wymiany były towary stosunkowo lekkie, natomiast cenne z uwagi na wartość użytkową, wizualną, częstokroć związaną z prestiżem. Mimo powyższych zastrzeżeń należy jednak uznać ekonomiczny prymat drogi wodnej nad lądową, jakkolwiek nie jest chyba możliwa dokładna kalkulacja kosztów, a poszczególne odcinki szlaków mogły wieść zarówno wodą, jak i lądem, przy wykorzystaniu środków transportu o różnej ładowności.

V. KIERUNKI NAPŁYWU IMPORTÓW CELTYCKICH

Rozprzestrzenienie zabytków pochodzenia lateńskiego na ziemiach polskich umożliwia podjęcie próby odtworzenia dróg ich napływu. Poszczególne kategorie importów są rozmieszczone w różny sposób, co pozwala przypuszczać, że napływały one w dorzecze Wisły i Odry według różnych modeli dystrybucji i z różnych kierunków. Możemy wskazać dwa modele dystrybucji; jeden, w którym wymianie podlegały przedmioty od początku przeznaczone do tego celu, i drugi, gdy na ziemie polskie trafiały zabytki stanowiące prywatną własność osób przybyłych ze strefy oppidów.

Zauważmy, że podróż drogą morską wywiera mniejszy wpływ na społeczności lokalne, ponieważ kontakty przybyszów z ludnością miejscową mają charakter punktowy, tj. są ograniczone do przystani, a lokalne elity łatwiej mogą je kontrolować. Przejście drogą lądową lub rzekami przez tereny zajęte przez obcą społeczność może się wiązać z koniecznością ponoszenia dodatkowych opłat oraz wynagrodzenia pomocników. Importy o niewielkiej wartości, niekiedy będące raczej własnością handlarzy niż przeznaczonym na sprzedaż towarem, mogły trafiać w ręce miejscowej ludności właśnie jako drobna zapłata lub bakszysz. Być może w ten sposób należy tłumaczyć występowanie na terenach kultury przeworskiej noży z rękojeścią zakończoną kółkiem lub pozostałości importowanych naczyń celtyckich. Oczywiście, nie zawsze jest możliwe określenie modelu, według którego napłynęły niektóre kategorie zabytków. Nie potrafimy stwierdzić, czy metalowe, zoomorficzne klamry do pasów kobiecych poświadczają migracje ich właścicielek, czy też okute nimi pasy stanowiły przedmiot wymiany handlowej. Nie wiadomo też, czy taśmowate umba typu B (typu Nierstein) są śladem wymiany darów czy migracji pojedynczych przedstawicieli ludów z Europy Zachodniej. Uwaga ta odnosi się również do znaleziska toporka z Ciecierzyna, gr. 20, oraz hełmu z Siemiechowa, gr. 25, które przypuszczalnie napłynęły na ziemie polskie z południa.

Przebieg i funkcjonowanie lądowych bądź lądowo-rzecznych szlaków wiodących przez ziemie polskie w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich było przedmiotem badań wielu uczonych (Wielowiejski 1960, 172–247; 1970, tam wcześniejsza literatura; 1980; Cofta-Broniewska 1970, 136; Ryc. 12, 13; Mapa 8, 11; Woźniak 1996). Podstawą rekonstrukcji sieci powiązań handlowych jest analiza rozmieszczenia importów w powiązaniu z geografią osadniczą oraz przy uwzględnieniu warunków naturalnych, które mogły ułatwiać lub utrudniać podróż. Kluczowymi punktami szlaków były górskie przełęcze, przejścia między bagnami oraz przeprawy, przy czym należy pamiętać, że stan wód jest zmienny i brody funkcjonowały okresowo (Wielowiejski 1980, 32). A. Dumont za francuskim podręcznikiem oficera saperów anonimowego autorstwa z 1907 roku podaje następujące dopuszczalne bezpieczne głębokości brodzenia: dla piechura – 100 cm, dla jeźdźca oraz wozu, którego ładunek może ulec zamoczeniu – 130 cm, dla pozostałych wozów oraz dla artylerii – 70 cm (Dumont 2011, 49). W niektórych publikacjach spotkać można propozycje bardzo precyzyjnie wytyczanych szlaków, które miałyby wieść przez ziemie polskie w epoce żelaza, jednak taka dokładność musi budzić wątpliwości. Należy pamiętać, że przebieg trasy był uzależniony nie tylko od warunków fizjograficznych, ale też od sytuacji osadniczej, wzajemnych relacji sąsiedzkich i innych czynników, których rekonstrukcja najczęściej nie jest możliwa. W naturalny sposób zakładamy, że rozmieszczenie importów celtyckich w znacznym stopniu odzwierciedla przebieg szlaków komunikacyjnych i intensywność kontaktów z sąsiadami, ale ta zasada nie zawsze musi się sprawdzać. Dobrym przykładem pozostaje tu cmentarzysko kultury przeworskiej w Siedlcu, pow. bocheński. Mimo że nekropola ta jest położona w bliskim sąsiedztwie terenów zajętych przez ludność grupy tynieckiej, w osiemnastu zbadanych grobach niemal wcale nie

ma importów. Jedynym wyjątkiem pozostaje fragmentarycznie zachowany miecz w pochwie z grobu 18 oraz być może zapinka zbliżona do typu D, pochodząca z grobu 22. Zdaniem autorów publikacji, fenomen ten należy tłumaczyć ściśle przestrzeganymi zasadami obrządku pogrzebowego (Okoński, Poleska 2001, 256, 258, 259, 260, 270; Ryc. 13b, 15k). Ponadto, rekonstrukcje przebiegu szlaków handlowych opierają się na znaleziskach, które są datowane w ramach faz chronologii względnej, liczących kilkadziesiąt lat. W ten sposób „spłaszcza" się datowanie zjawisk, które nie musiały zachodzić jednocześnie. Znacznie ostrożniej przedstawiono przebieg dalekosiężnych szlaków handlowych w okresie rzymskim w syntezie pradziejów Polski pióra J. K. Kozłowskiego i P. Kaczanowskiego; zaprezentowana tam propozycja rekonstrukcji „szlaku bursztynowego" zachowuje *grosso modo* aktualność również w odniesieniu do wcześniejszego odcinka chronologicznego (Kozłowski, Kaczanowski 1998, 315–317; Ryc. 173). Uwzględniając powyższe uwagi, należy uznać, że dokładne wyznaczenie szlaku nie jest możliwe i trudno jest dowodzić, że poszczególne osady musiały przez dziesięciolecia, a może i dłużej, pełnić rolę punktów etapowych. W niektórych przypadkach jest to bardzo prawdopodobne, zwłaszcza gdy bogate w importy stanowisko znajduje się w pobliżu miejsca o szczególnych walorach fizjograficznych faworyzujących przebieg szlaku (np. osada celtycka w Nowej Cerekwi lub nekropola kultury oksywskiej w Grudziądzu-Rządzu bądź kompleks osadniczy w Pruszczu Gdańskim).

Rozprzestrzenienie przedmiotów pochodzenia celtyckiego oraz znalezisk związanych z funkcjonowaniem szlaku bursztynowego na obecnym etapie badań pozwala na wyróżnienie trzech głównych kierunków napływu importów lateńskich na ziemie polskie. Jest to kierunek południowy, zachodni oraz północno-zachodni.

V.1. SZLAK POŁUDNIOWY – „BURSZTYNOWY"

Przypuszczalnie większość importów celtyckich napływała z południa, zapewne za pośrednictwem ludności zamieszkującej skupiska kultury lateńskiej na ziemiach polskich. Z oddziaływaniami południowymi, płynącymi z terenu Moraw i być może Słowacji, należy łączyć też sam fenomen latenizacji ziem polskich. Szlak południowy jest często określany mianem bursztynowego, chociaż można przypuszczać, że transportowano nim rozmaite towary, wśród których kopalna żywica nie musiała być dobrem najważniejszym. K. Pieta zwracał uwagę, że istnieją przesłanki wskazujące na handel solą między przedstawicielami grupy tynieckiej z okolic Wieliczki a ludnością kultury puchowskiej (Pieta 2006, 244). Panuje zgodna opinia, że szlak bursztynowy był trasą kombinowaną, lądowo-rzeczną. Odra, Prosna, akweny Gopła i Jeziora Pakoskiego oraz Wisła są spławne na znacznych odcinkach i w takich miejscach transport rzeczny wydaje się optymalnym rozwiązaniem. Znaczenie transportu drogą wodną podkreślało wielu badaczy, m.in. J. Wielowiejski i K. Pieta (Wielowiejski 1980, 196; Pieta 2006, 233, 234). Przypuszczalnie szlakiem południowym napłynęły na ziemie polskie nieliczne importy „bałkańskie" oraz dackie.

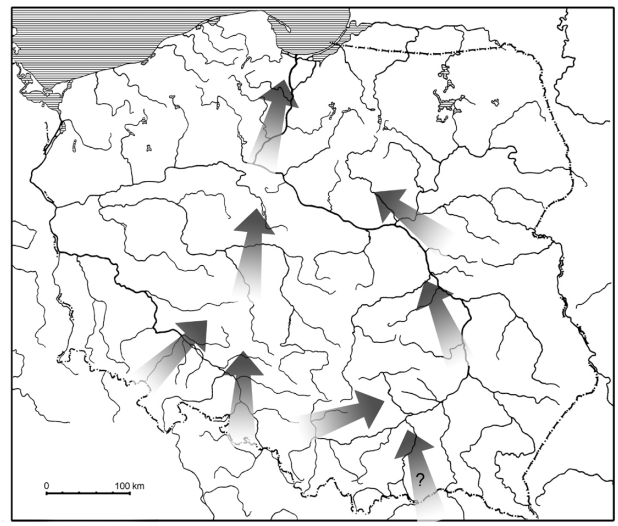

Ryc. 82. Przebieg południowego szlaku napływu importów celtyckich.

Abb. 82. Verlauf des südlichen Einfuhrwegs der keltischen Importe.

Analiza rozprzestrzenienia i chronologii importów celtyckich wskazuje, że przez ziemie polskie biegły dwie odnogi szlaku południowego (**Ryc. 82**), jedna przez Śląsk, wychodząc z rejonu zajętego w fazie LT C2 przez kulturę lateńską, a druga przez Małopolskę, biorąc swój początek na terenach grupy tynieckiej (Dąbrowska 1996).

V.1.1. Zachodnia odnoga szlaku bursztynowego

Liczne znaleziska importów celtyckich na Śląsku potwierdzają istnienie relacji między ludnością kultury przeworskiej a przybyszami ze strefy celtyckiej, przy czym, jak wspomniano, w początko-

wej fazie istotną rolę mogło tu odgrywać skupisko osadnicze w rejonie Wrocławia. Po zaniku osadnictwa lateńskiego na tym terenie pojawiają się materiały kultury przeworskiej, przy czym specyfika trudnych do precyzyjnego datowania materiałów osadowych sprawia, że nie potrafimy określić dynamiki tego procesu.

Szlak biegł przypuszczalnie Prosną w kierunku Kujaw, na następnie Notecią i Gopłem, by skierować się ku Wiśle i z jej biegiem do ujścia. Próbę rekonstrukcji szlaków komunikacyjnych na Kujawach podjęła A. Cofta-Broniewska, lecz jej hipoteza uwzględnia jedynie uwarunkowania fizjograficzne (Cofta-Broniewska 1979, 131–157). Zaproponowana przez tę badaczkę optymalna droga przez Kujawy mogła być użytkowana w przypadku, gdy nieznane nam czynniki społeczno-polityczne nie wymuszały modyfikacji szlaku. Zdaniem J. Wielowiejskiego w rejonie Grudziądza, Kwidzynia Opalenia i ujścia Wierzycy znajdowały się przeprawy (Wielowiejski 1980, 113, 114). Już w drugiej połowie I w. przed Chr. w rejonie rzeki Dzierzgoń wznoszono konstrukcje dróg-pomostów wiodące ku Sambii (Sadowska-Topór 1999, 85, 104, 124) i nie można wykluczyć, że stanowiły one odnogę szlaku bursztynowego prowadzącą w stronę południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku.

Pod koniec fazy A2 doszło do wyludnienia części Śląska i Wielkopolski i wówczas prawdopodobnie aktywność zachodniej odnogi szlaku bursztynowego znacznie zmalała. Tym niemniej, znaleziska skarbów bursztynu z Wrocławia-Partynic oraz liczne importy celtyckie z cmentarzyska w Ciecierzynie wskazują na funkcjonowanie omawianej drogi również w fazie A3 młodszego okresu przedrzymskiego. Skupisko osadnicze nad Prosną (Jastrzębniki, Wesółki, Zadowice) rozwijało się przez cały młodszy okres przedrzymski, wyraźnie nabierając znaczenia w jego końcowym stadium; należy też liczyć się z trwałą obecnością przedstawicieli plemion celtyckich u schyłku I wieku przed Chr.

V.1.2. Wschodnia odnoga szlaku bursztynowego

W wymianie handlowej między plemionami celtyckimi a ludami zamieszkującymi środkową i południową Polskę pośredniczyła ludność grupy tynieckiej (Poleska 2006, 153, 258). Relacje ludności zamieszkującej rejon Krakowa z przedstawicielami kultury przeworskiej sięgają przypuszczalnie fazy A1 młodszego okresu przedrzymskiego, na co m.in. wskazują znaleziska z cmentarzyska w Błoniu (Woźniak 1994). Najstarsze importy celtyckie z nadnidziańskiego skupiska kultury przeworskiej są datowane na fazę A2 (Korytnica, gr. 5, Pawłowice), jednak trudno jednoznacznie stwierdzić, że mają one związek z dalekosiężnym szlakiem biegnącym ku północy. U schyłku fazy A2 doszło do wyludnienia części Śląska i Wielkopolski, co przełożyło się na uaktywnienie szlaku wiodącego Wisłą przez Mazowsze (Dąbrowska 1996, 134–138; 2001, 33; 2008, 105–109, 117, 118). Świadectwem tego procesu są znaleziska fibul typu Nauheim (oraz przypuszczalnie część zapinek miseczkowatych), datowanych na stadium A2/A3, czyli początek fazy A3 w ujęciu A. Maciałowicza. Partnerem i pośrednikiem w tej wymianie na południu Polski była przypuszczalnie ludność grupy tynieckiej i kultury puchowskiej, jednak trudno jest obecnie pokusić się o dokładną rekonstrukcję przebiegu szlaku między Małopolską a Mazowszem. Cmentarzysko w Błoniu zostaje przypuszczalnie porzucone u progu fazy A3, jednak znalezisko zapinki typu A.18a wskazuje na istnienie osadnictwa w tym rejonie (Woźniak 1994, 129). Na istotną rolę powiązań wzdłuż „szlaku nadwiślańskiego" wskazują też, zdaniem T. Dąbrowskiej, znaleziska naśladownictw ceramiki celtyckiej z Błonia i Stradowa oraz naczynia kultury przeworskiej z osad w rejonie podkrakowskim (Dąbrowska 2008, 75). Duże znaczenie Zachodniej Małopolski w handlu dalekosiężnym potwierdzają też znaleziska materiałów typowych dla kultury puchowskiej oraz kręgu dackiego. Upadek oppidów czeskich i morawskich nie przerwał napływu importów celtyckich. Miała w tym udział kultura puchowska oraz grupa tyniecka (Dąbrowska 1996; Bochnak 2004). Z. Woźniak przypuszczał, że pewną rolę w relacjach ludności kultury przeworskiej z przedstawicielami kręgu celtyckiego odgrywały też ludy zamieszkujące wschodnią Słowację oraz Ukrainę Zakarpacką (Woźniak 1994, 133). Śladem tych kontaktów mogą być odkrycia z Kamienicy, gdzie znaleziono pochwę miecza dwusiecznego oraz długą zapinkę typu B (Hadaczek 1909, 18; Fig. 4; Antoniewicz 1929, 99; Ryc. 1). Funkcjonowanie szlaku komunikacyjnego łączącego ziemie polskie z południowo-wschodnią Europą mogą też potwierdzać znaleziska z Pikul, jakkolwiek wskazanie precyzyjnych koneksji tych materiałów z inwentarzami kultur z pogranicza Ukrainy i Rumunii nie zawsze jest możliwe. Należy jednak zauważyć, że

niektóre zabytki z Pikul, np. zapinka typu Nauheim lub miecz w pochwie typu Paruszewice, reprezentują formy typowe dla kultury lateńskiej. Mimo że część Śląska i Wielkopolski uległa znacznemu wyludnieniu i uaktywniła się wschodnia, nadwiślańska odnoga szlaku bursztynowego, to pozostała ludność z dorzecza Odry w dalszym ciągu utrzymywała kontakty ze światem celtyckim. Świadczą o tym liczne znaleziska importów z Ciecierzyna, Wesółek i Zadowic, ale też wielkie skarby bursztynu z Wrocławia-Partynic, które należy zapewne łączyć z osadą kultury przeworskiej datowaną na ostatnie stadium młodszego okresu przedrzymskiego. Na Mazowszu u progu okresu wpływów rzymskich obserwuje się spadek liczby importów, co świadczy o zmniejszeniu znaczenia wschodniej odnogi szlaku bursztynowego po rekolonizacji części terenów Śląska i Wielkopolski. Przypuszczalnie w początkach I w. po Chr. zostały odnowione połączenia wiodące przez Śląsk, a zanik grupy tynieckiej przyczynił się do osłabienia aktywności dróg prowadzących wzdłuż górnego i środkowego biegu Wisły.

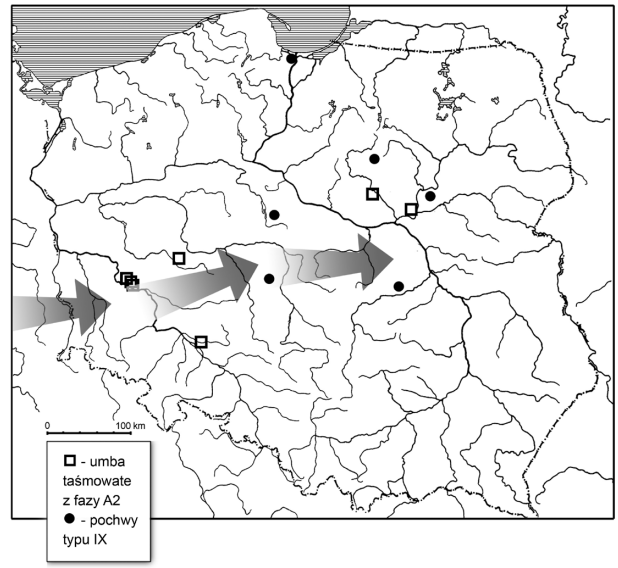

Ryc. 83. Przebieg zachodniego szlaku napływu importów celtyckich.

Abb. 83. Verlauf des westlichen Einfuhrwegs der keltischen Importe.

V.2. SZLAK ZACHODNI

Istnienie szlaku łączącego obszary Śląska z terenami zachodniej Celtyki poprzez tereny Ziemi Lubuskiej i Brandenburgii potwierdzają znaleziska umb taśmowatych typu B (typu Nierstein). Część importów, które napłynęły szlakiem zachodnim, trafiła następnie na Mazowsze (**Ryc. 83**), co wskazuje na istnienie wewnętrznych relacji w łonie kultury przeworskiej. Być może tą samą drogą, za pośrednictwem grup ludności kultury przeworskiej z terenu Wetterau, napłynęły też nieco późniejsze zapinki wywodzące się z terenu Galii, jak okazy typu Siemianice-Besançon wg J. Andrzejowskiego i fibule A.241 (Andrzejowski 2005a, 62). Bardzo bliskie podobieństwo między znaleziskiem brązowej blachy z Alise-Ste-Reine a pochwą z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, gr. 261, pozwala przypuszczać, że pochwy typu IX (wschodniej odmiany typu Ludwigshafen) również mogły trafić na ziemie polskie szlakiem zachodnim. Niewykluczone, że z funkcjonowaniem tej drogi można wiązać znalezisko przetyczki osi wozu z Bojadeł, znajdujące analogie na południu Niemiec, oraz niektóre „trewerskie" okładziny *opus interrasile* spotykane w kulturze przeworskiej i ostrogi tzw. *Dreikreisplattensporen*, zarówno typu Goeblingen-Thür, jak i egzemplarz z Wesółek, gr. 20A, znajdujący analogie w grupie Gross Romstedt. Bardzo możliwe, że szlakiem zachodnim napływały też importy z kręgu nadłabskiego, zestawione ostatnio przez P. Łuczkiewicza; ozdobne płytki do nitów tarcz oraz niektóre wczesne typy okuć rogów (Łuczkiewicz 2009). Odwrotną drogą, z dorzecza Wisły na zachód, mogły trafić umba z kolcem i dwunastoma nitami (typu 11 wg Bochnaka), spotykane najpowszechniej w kulturze przeworskiej i oksywskiej, ale znane też z Gross Romstedt, gr. 1910, 57, i z Bingen, stan. Cronstraße (Bochnak 2006–2007).

Szlak zachodni jest trudny do wytyczenia, ponieważ jego przebieg w znikomym stopniu pokrywa się z najbardziej dogodnymi połączeniami komunikacyjnymi wynikającymi ze sprzyjających warunków fizjograficznych, co przykładowo faworyzuje trasy wzdłuż dolin rzecznych. Jego funkcjonowanie potwierdzają jednak nie tylko wspomniane tu nieliczne importy zachodnioceltyckie, ale przede wszystkim obecność materiałów kultury przeworskiej na terenie Niemiec. Możemy się zatem domyślać, że biegł on przez Ziemię Lubuską, Brandenburgię i Turyngię ku Wetterau w Hesji, zapewne krzyżując się i łącząc z innymi szlakami komunikacyjnymi. Charakter importów, które przypuszczalnie napływały szlakiem zachodnim, oraz obecność znalezisk typowych dla kultury przeworskiej na terenie Niemiec wskazuje, że we wzajemnych kontaktach nie dominował aspekt handlowy, uchwytny metodami archeologicznymi, a relacje miały raczej

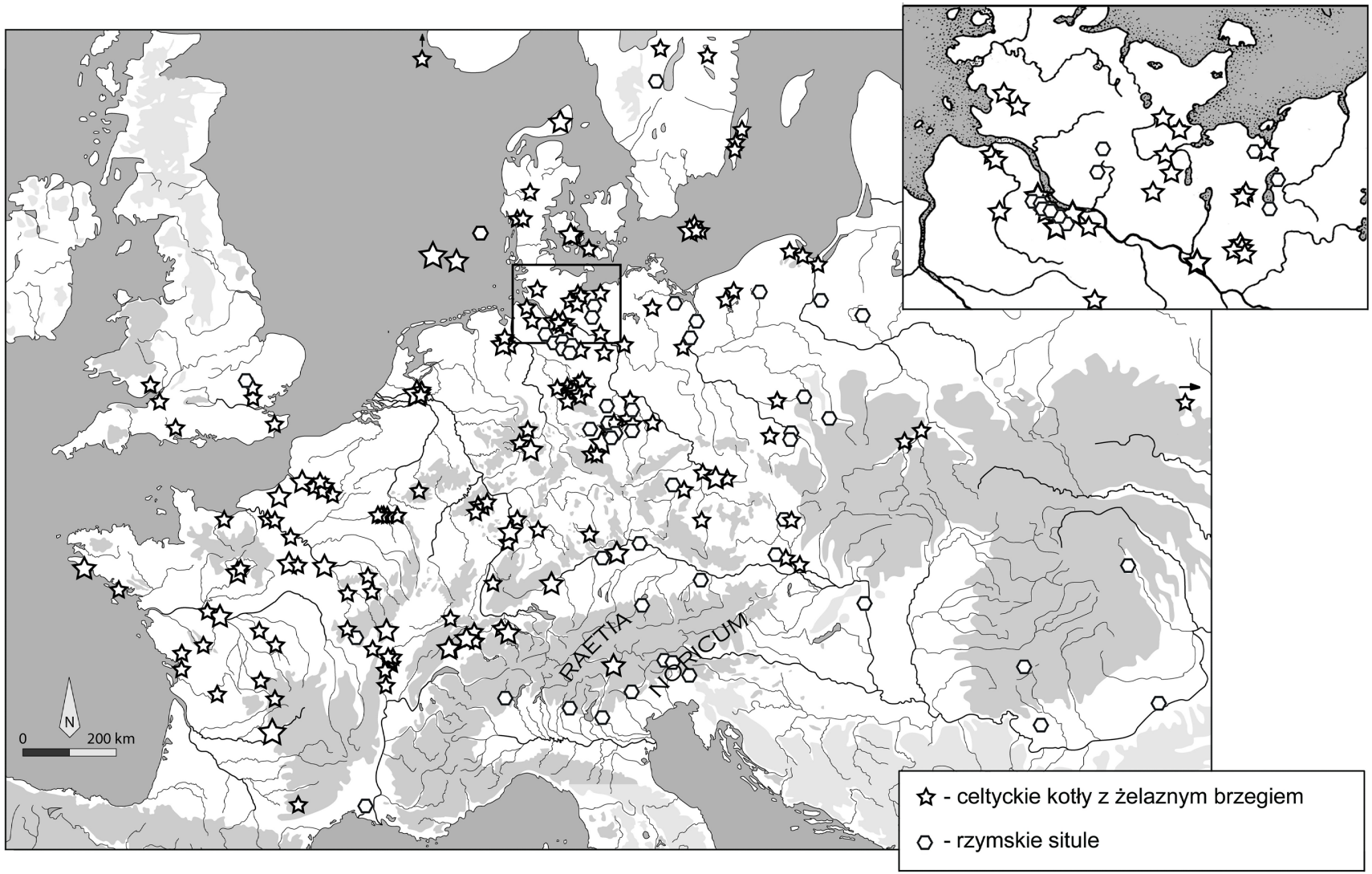

Ryc. 84. Porównanie rozprzestrzenienia celtyckich kotłów i italskich situl w Europie.

Abb. 84. Verbreitung in Europa der Kessel mit dem Eisenrand im Vergleich zur Verbreitung der italischen Situla.

znaczenie „dyplomatyczne", co zaowocowało migracjami ludności. Rozprzestrzenienie zabytków, które można łączyć z funkcjonowaniem szlaku zachodniego, wskazuje, że jego działanie ograniczało się niemal wyłącznie do obszarów zajętych przez osadnictwo kultury przeworskiej.

V.3. SZLAK PÓŁNOCNO-ZACHODNI

Widoczna w północnej Europie koncentracja kotłów z żelaznym brzegiem w połączeniu z odmiennym rozmieszczeniem italskich situl sugeruje istnienie odmiennych modeli dystrybucji tych dwóch głównych typów naczyń metalowych (**Ryc. 84**). Nie oznacza to oczywiście, że drogi napływu situl i kotłów były zupełnie odmienne, wiadomo bowiem, że metalowe naczynia rzymskie trafiały też do strefy oppidów, a zatem mogły być transportowane dalej na północ celtyckimi szlakami handlowymi (Nowakowski 1996, 220, tam wcześniejsza literatura). Fragmenty situl E.18 i E.19 znane są m.in. ze Stradonic i Starégo Hradiska (Čižmářová 1996a, 118, 122; Ryc. 2:4; Karasová 1998, 9, 11–12). S. Rieckhoff zauważa, że analiza rozprzestrzenienia rzymskich naczyń brązowych wskazuje na istnienie dwóch stref: zachodniej, między Rodanem i obszarem alpejskim, oraz wschodniej, związanej z funkcjonowaniem „szlaku bursztynowego" (Rieckhoff 1998, 514). Ustalenia S. Rieckhoff należy jeszcze uzupełnić o wyniki badań A. Rustoiu, który zestawił znaleziska naczyń E.18 i E.20 z terenu Dacji, co nieco zmienia obraz rozprzestrzenienia rzymskich situl w Europie (Rustoiu 2009, 33; Ryc. 4; 2009a, 35, 36; Ryc. 3). W konsekwencji widzimy, że zasięg celtyckich kotłów z żelaznym brzegiem oraz rzymskich situl pokrywa się tylko w pewnym zakresie. Co istotne, porównanie znanych ze środkowoeuropejskiego *Barbaricum* znalezisk kotłów z rozprzestrzenieniem importowanych monet kultury lateńskiej (Arne 1903; Arvidsson 1955; Kellner, Neumann 1966; Berger 1985; Brandt 2001, 126) wskazuje na znaczną zbieżność zasięgów kotłów z żelaznym brzegiem i numizmatów emisji zachodnioceltyckich nad Morzem Północnym i Bałtykiem. Zaskakująca obecność monet zachodnioceltyckich, zwłaszcza z terenu Francji lub Wysp Brytyjskich w basenie Morza Północnego i Bałtyckiego, przy jednoczesnej absencji emisji czeskich lub południowoniemieckich sugeruje, że należy liczyć się z napływem na ten obszar importów kultury lateńskiej z zachodu, przypuszczalnie z wykorzystaniem drogi morskiej. Liczne argumenty przemawiające za taką hipotezą zostały przedstawione w innych publikacjach (Bochnak 2010a, 2010b, 2011; Bochnak, Harasim 2012). Szlak ten określałem uprzednio mianem „północnej drogi", lecz zasadniej jest stosować bardziej precyzyjne określenie „droga północno-zachodnia". Rozprzestrzenienie klamer z zaczepem na pierścieniu (K.50) na ziemiach polskich (**Ryc. 28**) pozwala przypuszczać, że mogły one napływać tym samym szlakiem, z pominięciem terenów kultury przeworskiej. Na zachodni kierunek napływu wspomnianych części pasa może też wskazywać znalezisko zdobionej u nasady zaczepu pierścieniowatej klamry z Badow, Lkr. Nordwestmecklenburg, oraz wzmiankowane wyżej okazy pochodzące z Fuhlsbüttel, Hornbek i Wetzen w północnych Niemczech (Brandt 2001, 112, 113, 374; Mapa 16; Nüsse 2007, 146, 147; Ryc. 3:3). Należy przypomnieć, że źródła archeologiczne potwierdzają dalekosiężne kontakty społeczeństw zamieszkujących północne i północnozachodnie rubieże Celtyki Zachodniej z terenami położonymi dalej na wschód. Dobrym przykładem pozostają tu typowe dla obszaru dolnego Renu miecze typu Kessel, posiadające charakterystyczną rękojeść, której pozostałością jest kilkanaście brązowych, rzadziej żelaznych płaskich dysków nakładanych na trzpień. Prócz największej koncentracji omawianych znalezisk w rejonie stanowiska eponimicznego, pozostałości omawianych mieczy, datowanych na fazę LT D2 oraz czasy panowania Augusta, zostały odkryte m.in. w Titelbergu na terenach trewerskich, w północno-wschodniej Francji, w Hedegård na Półwyspie Jutlandzkim oraz w Gross Romstedt w Turyngii (Roymans 2007, 318, 320; Ryc. 14; Leman-Delerive, Warmenbol 2007, 428, 429; Ryc. 3).

Wytyczenie przebiegu szlaku północno-zachodniego jest trudne, ponieważ od Cieśnin Duńskich bądź z rejonu ujścia rzeki Trave (Trawny) najbardziej prawdopodobna droga prowadzi przez Morze Bałtyckie (**Ryc. 85**). Opis żeglugi wzdłuż południowych wybrzeży Bałtyku zawdzięczam prof. dr. hab. A. Marszowi z Wydziału Nawigacyjnego Akademii Morskiej w Gdyni. Prof. Marsz był łaskaw podzielić się swymi spostrzeżeniami, sformułowanymi z założeniem, że podróżni nie posiadają map ani żadnych urządzeń nawigacyjnych, dysponują ograniczonym zasięgiem możliwości obserwacji (z wysokości około 150 cm ponad lustrem wody), ale znają przybliżone relacje kierunkowe i odległościowe między głównymi obiektami geograficznymi na

Ryc. 85. Przebieg północno-zachodniego szlaku napływu importów celtyckich.
Abb. 85. Verlauf der nordwestlichen Einfuhrwegs der keltischen Importe.

trasie żeglugi. W takim przypadku dla jednostki o niewielkiej i względnie stałej prędkości (napęd wiosłowy) głównym miernikiem położenia staje się upływ czasu od miejsca, którego pozycja jest znana. Wraz z upływem czasu, dokładność takiego sposobu wyznaczania pozycji radykalnie się zmniejsza. Z tego powodu, przy dłuższych podróżach, bardzo ważne jest znajdowanie punktów orientacyjnych, pozwalających na określenie swojej pozycji i dokonanie ewentualnej korekty kursu. Większość południowych wybrzeży Bałtyku jest dość niska, jednak można wskazać kilka dobrych punktów orientacyjnych. Rejs „Ottara", wzmiankowanej wyżej łodzi będącej rekonstrukcją XI-wiecznego wraku Skuldelev I, wykazał, że żegluga między zachodnimi krańcami Bałtyku a Zatoką Gdańską nie wymagała specjalnych instrumentów nawigacyjnych i stosunkowo łatwo można było kontrolować kurs na podstawie widocznych na horyzoncie punktów orientacyjnych (Englert, Ossowski 2005, 317–321; 323; Ryc. 7). Dla żeglarzy zmierzających z Zatoki Kilońskiej ku wschodowi, a następnie na północno-wschodni wschód (NEE) takim miejscem jest cypel Gedser (**Ryc. 85:1**) w południowej części wyspy duńskiej Falster, następnie Darser Ort na wybrzeżu niemieckim (**Ryc. 85:2**), Arkona (**Ryc. 85:3**), potem kredowe klify Stubbenkammer (**Ryc. 85:4**) na Rugii i wreszcie Bornholm (**Ryc. 85:6**). Wyspa ta była ważnym punktem orientacyjnym i mniej ryzykowne było skierowanie się właśnie w jej stronę niż rejs ku południowemu wschodowi najkrótszą drogą, lecz bez jakichkolwiek reperów pozwalających na określenie pozycji łodzi. Od wschodniego cypla wyspy Møn (142 m n.p.m.) w południowej części archipelagu Wysp Duńskich (**Ryc. 85:5**) do Bornholmu jest około 76–80 mil, a taką odległość można pokonać przy dobrej pogodzie w ciągu dwu dób lub nieco krócej. Zdaniem A. Marsza, na takim dystansie, jeżeli tylko niekiedy świeci słońce lub są widoczne gwiazdy, błąd kierunku nie może być duży i zawsze zauważy się Bornholm (162 m n.p.m.), choć niekoniecznie na kursie. W warunkach dobrej widzialności będzie można dostrzec wyspę przed dziobem, co pozwoli skorygować kurs, a gdy warunki będą gorsze, to pojawi się ona z lewej bądź prawej burty. Jeśli z Bornholmu chce się następnie płynąć w rejon Kołobrzegu, to należy skierować się niemal prosto na południe, a zdaniem prof. Marsza przebycie wiosłową łodzią dystansu ok. 54 mil w tym rejonie może potrwać około półtorej doby[115]. Szlak ten przypuszczalnie był używany w okresie wędrówek ludów, gdyż w rejonie Kołobrzegu i nad środkową Parsętą spotykane są importy skandynawskie (Machajewski 1992, 84; Ryc. 8). W okolicach Kołobrzegu niewiele jest importów celtyckich; miecz w pochwie został znaleziony w położonym około 10 km od brzegu Miechęcinie, a z odległego o ok. 30 km, tj. w przybliżeniu o jeden dzień dro-

[115] Jak zauważa L. Moczulski, kalkulacje A. Kokowskiego, który czas rejsu z Bornholmu w rejon Kołobrzegu w okresie rzymskim określał na osiem godzin, są wyraźnie niedoszacowane (Kokowski 2005a, 188; Moczulski 2007, 228).

gi, cmentarzyska w Buczku znane są trzy miecze dwusieczne i metalowa pochwa. Niestety, brak jest bliższych informacji na temat tych znalezisk, nie wiadomo więc, czy mają one związek z przebiegiem szlaku handlowego i napływem importów z zachodu w młodszym okresie przedrzymskim. Okolice Kołobrzegu nie odgrywały raczej kluczowej roli w przebiegu domniemanego szlaku, który zapewne wiódł z Bornholmu na wschód z lekkim odchyleniem ku południowi (ESE). W takim przypadku, po upływie doby lub półtorej na horyzoncie pojawiał się Rowokół (115 m n.p.m.), a następnie niskie brzegi w rejonie mierzei jezior przybrzeżnych: Łebska i Sarbska. Zdaniem H. Machajewskiego, czytelna w tym rejonie koncentracja importów skandynawskich z okresu wędrówek ludów pozwala domniemywać, że w pobliżu była zlokalizowana przystań (Machajewski 1992, 84, 88–90; Ryc. 8). Wspomniane jeziora przybrzeżne to dawne zatoki odcięte mierzejami wskutek akumulacyjnej działalności prądów morskich, a w przeszłości były to miejsca szczególnie sprzyjające zakładaniu przystani. Znamienne, że w tym rejonie znajdują się również importy celtyckie. Na odległej o kilkanaście kilometrów od Jeziora Sarbsko nekropoli w Kopaniewie odkryto importowane miecze i pochwy z aplikacjami *opus interrasile* oraz brązową, pierścieniowatą klamrę do pasa z mieczem. Cmentarzysko w Będziechowie, gdzie również odkryto pochwę z ornamentem ażurowym, znajduje się około 10 km od Rowokołu i Jeziora Gardno oraz kilkanaście kilometrów od brzegów Jeziora Sarbsko. Trudno przyjąć, by bogactwo populacji użytkujących wspomniane cmentarzyska wynikało ze zbywania nadwyżek żywności, ponieważ gleby w tej okolicy są nieurodzajne, zatem bardziej prawdopodobnym wytłumaczeniem obecności importów celtyckich jest właśnie możliwość czerpania korzyści z lokalizacji przystani. Trasa od jezior przybrzeżnych do cypla Helu wiedzie już wzdłuż wybrzeża, a następnie ku południowi z lekkim odchyleniem na zachód, w kierunku widocznych z oddali wyniosłości Kępy Redłowskiej i Wysoczyzny Gdańskiej. W rejonie dzisiejszego Trójmiasta i Pruszcza Gdańskiego, nad jeziorem lagunowym, zlokalizowane było duże i bogate skupisko osadnicze (Przewoźna 1971, 172, 173). Trasa z Zatoki Gdańskiej ku Wyspom Duńskim mogła przebiegać według tego samego planu, jednak czas podróży był nieco dłuższy, ponieważ na Bałtyku przeważają wiatry zachodnie.

VI. MODELE WYMIANY HANDLOWEJ

W wielu pracach, w szczególności ekonomicznych, wprowadza się rozróżnienie pomiędzy handlem, tj. działalnością gospodarczą opartą na sprzedaży dóbr i usług za pieniądze, a wymianą (barterem), gdzie towary zmieniają właściciela w zamian za inny towar lub usługę. Powszechnie przyjmuje się, że barter był stosowany w społeczeństwach o niskim stopniu rozwoju ekonomicznego, nieznających pojęcia pieniądza lub w sytuacjach gwałtownej utraty wartości obowiązującej waluty. Tym niemniej, w opracowaniach archeologicznych lub odnoszących się do ekonomii pradziejowej niejednokrotnie używa się zamiennie pojęć „handel" i „wymiana". Obszerne omówienie problematyki handlu w pradziejach opublikował H. Steuer, przedstawiając zarówno stan badań, jak i kluczowe zagadnienia związane z tą tematyką (Steuer 1999). K. Polanyi definiował handel (*trade*) jako „wzajemny ruch odpowiednich dóbr między grupami" (*the mutual appropriative movement of goods between bands*) i stosowanie pieniądza nie było dlań istotnym kryterium mogącym wprowadzić zróżnicowanie między handlem a wymianą (Polanyi 1957, 266). C. Renfrew używa zamiennie pojęć „handel" (*trade*) i „wymiana" (*exchange*) i zaznacza, że traktuje je jako synonimy (Renfrew 1975, 3). W polskiej literaturze pradziejowej powszechne jest zamienne traktowanie pojęć „handlu" i „wymiany" i takie podejście, również ze względów językowych, zostało przyjęte w niniejszej pracy. Po raz kolejny pragnę jednak podkreślić, że prezentowane poniżej modele handlu są przykładami wzorcowymi, podczas gdy w starożytności kupcy musieli dodatkowo zapewniać sobie przychylność miejscowych elit, stosować przekupstwo, negocjować warunki podróży z różnymi grupami plemiennymi, nie zawsze pozostającymi ze sobą w dobrosąsiedzkich relacjach (Gorecki 1989, 690). Analogie etnograficzne wskazują ponadto na dużą rolę rytuałów regulujących relacje z kontrahentami pochodzącymi z innych społeczności. C. Renfrew wyróżnia następujące modele handlu (Renfrew 1975, 41–45):

1. Bezpośredni dostęp do dóbr, niewymagający przeprowadzania wymiany (*direct access*)[116]. Nawet jeżeli istnieje granica między terenem kontrolowanym przez daną ludność a terenem, z którego pochodzą pożądane dobra, może ona być przekraczana bez konsekwencji.

2. Wymiana o charakterze lokalnym (*home-base reciprocity*). Kontrahenci spotykają się na terenie jednego z nich i tam dokonują transakcji.

3. Wymiana transgraniczna (*boundary reciprocity*). Kontrahenci spotykają się na granicy dzielącej kontrolowane przez nich terytoria w celu dokonania transakcji.

4. Wymiana *łańcuszkowa*[117] (*down-the-line trade*) to zmultiplikowana wymiana domowa i/lub transgraniczna, gdzie kolejni kontrahenci przekazują sobie dany towar. Przy relatywnie nieznacznej mobilności kontrahentów towary mogą być w ten sposób przekazywane na znaczne odległości.

5. Redystrybucja w miejscach centralnych (*central-place redistribution*). Jeden z kontrahentów przekazuje oferowane przez siebie towary osobom kontrolującym miejsce centralne (otrzymując za przekazane towary jakiś ekwiwalent lub jego promesę), które następnie dokonują wymiany z drugim kontrahentem. Działalność tego typu jest bezpośrednio lub pośrednio nakierowana na zaspokajanie potrzeb osób kontrolujących miejsce centralne.

6. Wymiana w miejsca centralnych (*central-place market exchange*). Kontrahenci dokonują transakcji w miejscu kontrolowanym przez osoby/instytucje trzecie, które jednak nie uczestniczą w transakcji. Kontrola miejsca centralnego przekła-

[116] Powyższy wariant nie stanowi przykładu wymiany, jednak przytaczam go za C. Renfrew, by zachować ciągłość zaproponowanego przez niego schematu.

[117] Nazwa stosowana przez Z. Bukowskiego w odniesieniu do epoki brązu (Bukowski 1998, 365).

da się na zaspokajanie potrzeb osób sprawujących zwierzchność (np. w postaci podatków lub myta).

7. Wymiana poprzez pośredników (*middleman trading*). Jeden z kontrahentów kontaktuje się z drugim za pomocą niezależnego pośrednika.

8. Wymiana poprzez przedstawicieli (*emissary trading*). Jeden z kontrahentów kontaktuje się z drugim za pomocą pośrednika, nad którym sprawuje zwierzchność.

9. Wymiana poprzez enklawy o charakterze kolonialnym (*colonial enclave*). Jeden z kontrahentów wysyła przedstawicieli do kontrolowanej przez siebie enklawy znajdującej się na terenie drugiego kontrahenta.

10. Wymiana w tzw. „Port of Trade"[118]. Kontrahenci wysyłają swoich pośredników w określone miejsce, znajdujące się poza kontrolą stron uczestniczących w transakcji i pozbawione silnej zwierzchności (Renfrew 1975, 43). Powyższy model, zanalizowany szczegółowo przez K. Polanyi'ego, jest niekiedy mylony z wymianą w miejscach centralnych.

Przedstawione tu schematy mogą posiadać dodatkowe warianty, np. kontrahentami mogą być pojedyncze osoby lub grupy osób. Znamy sytuacje, gdzie reguły doboru kontrahentów są ściśle określone, jak w przypadku praktykowanego przez australijskie plemię Yir Yoront handlu siekierami i grotami z kolców ogończy, gdzie poszczególni uczestnicy wymiany posiadają ustalonych partnerów handlowych. W przypadku opisanej przez B. Malinowskiego wymiany *kula* funkcjonującej w obrębie Wysp Trobriandzkich ścisłe zasady regulowały nie tylko dobór kontrahentów, lecz również asortyment towarów stanowiących przedmiot transakcji (Malinowski, 1986). Dalsze badania M. Maussa, a przede wszystkim kolejnych generacji uczonych działających w drugiej połowie XX w. zmieniły wizję zaprezentowaną przez B. Malinowskiego (Godelier 2010, 99–110). W przypadku *kula* aspekt ekonomiczny odgrywa istotną rolę, lecz ważną funkcję pełnią też czynniki rytualne, społeczne i prawne. Na wszystkich wyspach kręgu *kula*, poza Kiriwina, sfera wymiany była ściśle związana z powstawaniem stosunków pokrewieństwa i z dostępem do władzy (Godelier 2010, 108). Ponadto nie wszystkie transakcje o charakterze handlowym lub *quasi*-handlowym da się opisać wg zaproponowanych przez C. Renfrew modeli. Uwaga ta dotyczy w pierwszym rzędzie ceremonii zaślubin i związanej z tym migracji kobiet. Na rolę darów podczas zawierania związku małżeńskiego zwracał uwagę Tacyt (Germania 18), lecz prawdopodobnie jego przekaz jest nieprecyzyjny, być może za sprawą informatorów (por. Modzelewski 2004, 159–169).

W handlu dalekosiężnym wykorzystywane są modele 4, 7, 8, 9 i 10. Obecny stan wiedzy nie pozwala na określenie, które z omawianych modeli z całą pewnością nie występowały na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Najmniej prawdopodobne wydaje się funkcjonowanie modelu 9 (wymiana poprzez enklawy o charakterze kolonialnym), jednak nie znamy dokładnie wzajemnych relacji między ludnością grupy tynieckiej i kultury przeworskiej. Pozostałe schematy (4, 7, 8, 10) staną się przedmiotem pogłębionej analizy, jakkolwiek trudno bowiem udowodnić istnienie na ziemiach polskich ośrodków w typie „Port of Trade", to jednak nie możemy wykluczyć ich funkcjonowania. Oczywiście, przedstawione modele nie wykluczają się wzajemnie i mogły współwystępować w rozmaitych konfiguracjach. „Port of Trade" może być jednocześnie miejscem handlu poprzez pośredników lub emisariuszy, którzy dokonują wymiany zarówno z innymi pośrednikami, jak i z przedstawicielami miejscowej ludności; tym samym obserwujemy nakładanie się modeli 7, 8 i 10.

Co istotne, przedmiotem wymiany mogą być nie tylko towary i usługi, ale też dobra pozamaterialne, jak informacje i ideologie (Venclová 2002a; 2002b, 40). W zależności od modelu handlu skala i charakter transakcji dóbr materialnych i pozamaterialnych mogą się bardzo różnić. Modele 7 (z niezależnym pośrednikiem) i 8 (z przedstawicielem) mogą charakteryzować się zbliżonym charakterem wymiany dóbr materialnych między kontrahentami, lecz w przypadku handlu poprzez przedstawicieli mamy do czynienia ze znacznie większym potencjałem transferu treści pozamaterialnych (które mogą, lecz nie muszą być przekazywane przez pośrednika, i które następnie mogą, lecz nie muszą być przyjmowane przez drugiego kontrahenta). W przypadku wspomnianej wyżej migracji kobiet, waga związanego z tym faktem transferu dóbr pozamaterialnych, przede wszystkim w wymiarze

[118] W języku polskim brak jest dokładnego odpowiednika tego terminu. Angielska nazwa „Port of Trade" funkcjonuje nie tylko w literaturze anglosaskiej, lecz również niemieckoi francuskojęzycznej, a także w publikacjach w języku polskim. Z tego powodu w niniejszej pracy również pozostanę przy terminie zaproponowanym przez K. Polanyi'ego.

	Handel „łańcuszkowy” (model 4)	Handel poprzez pośrednika (model 7)	Handel poprzez przedstawiciela (model 8)	Port of Trade (model 10)
Rozmieszczenie importów	wzdłuż szlaku	w miejscu wymiany (u kontrahenta)	w miejscu wymiany (u kontrahenta)	w miejscu wymiany i u kontrahenta
Kategorie importów	towary przeznaczone do wymiany	towary przeznaczone do wymiany oraz będące własnością pośrednika	towary przeznaczone do wymiany oraz będące własnością pośrednika	towary przeznaczone do wymiany oraz będące własnością pośrednika
Potencjalny transfer wartości pozamaterialnych	niewielki	średni	duży	średni lub duży

Ryc. 86. Zróżnicowanie importów i ich rozmieszczenia w zależności od modelu handlu.
Abb. 86. Verschiedene Importware und Ihre Verbreitung komet darauf an, was für ein Model es ist.

społecznym, jest trudna do przecenienia. Obecność wyspecjalizowanych pośredników pochodzących z innego kręgu kulturowego przekłada się na możliwość pozyskania od nich przedmiotów będących ich prywatną własnością (np. elementy ekwipunku), które stanowią nieco inną kategorię importów niż transportowane przez nich towary przeznaczone na wymianę. Zróżnicowanie kategorii importów i ich rozmieszczenia w zależności od funkcjonującego modelu handlu obrazuje **Ryc. 86**.

Wyróżnione przez C. Renfrew modele wymiany dalekosiężnej (Renfrew 1975, 41–45) różnią się przede wszystkim udziałem „specjalistów” – kupców. W przypadku „handlu łańcuszkowego” (model 4) ich udział nie jest konieczny, natomiast pozostałe modele (7, 8, 10) wymagają udziału wyspecjalizowanych pośredników lub przedstawicieli.

VI.1. „HANDEL ŁAŃCUSZKOWY”

Model ten, określany w literaturze anglosaskiej jako „Down-the-line”, co odpowiada stosowanemu przez uczonych niemieckich terminowi „Hand-zu-Hand-Weg” (Jockenhövel 1991), wymaga udziału szeregu niewyspecjalizowanych pośredników, z których każdy zachowuje część będącego w obrocie towaru jako swój zysk, stopniowo pomniejszając tym samym ilość dóbr stanowiących jednorazowo przedmiot wymiany. Jeżeli na wykresie zestawimy wolumen dóbr pozostających w obrocie z liczbą pośredników (wynikającą z długości szlaku), to omawiany model przybierze kształt krzywej wykładniczej, natomiast wykorzystując skalę logarytmiczną, wykres będzie miał postać prostej linii. Klasycznym przykładem dalekosiężnej wymiany „łańcuszkowej” jest system rozwinięty przez wzmiankowane wyżej australijskie plemię Yir Yoront (Sharp 1952). Żyjący na północy Australii Yir Yoront posługiwali się siekierami wykonywanymi z polerowanego kamienia. Siekiery te były nieodzownym elementem męskiego ekwipunku, jednak kamieniołomy dostarczające odpowiedniego surowca były oddalone o blisko 600 km i należało je sprowadzać. Między Yir Yoront a plemionami żyjącymi w pobliżu kamieniołomów żyło szereg ludów pełniących rolę pośredników. Ekwiwalentem za siekiery były oszczepy z grotami wykonanymi z kolców ogończy, cenione w głębi lądu. Wzajemne relacje między partnerami handlowymi były bardzo sformalizowane; każdy z uczestników wymiany miał pojedynczych kontrahentów w sąsiednich wioskach i tylko z nimi dokonywał transakcji. Funkcjonowanie wymiany było stymulowane zyskami, jakie osiągali wszyscy uczestnicy tego łańcucha. Blisko wybrzeża, członek ludu Yir Yoront mógł kupić kamienną siekierę od swego południowego kontrahenta za dwanaście oszczepów z grotami z kolców ogończy, a następnie mógł ją sprzedać północnemu partnerowi za więcej niż tuzin oszczepów. Tym samym uzyskiwał korzyść z transakcji, więc był skłonny pośredniczyć w wymianie i przekazywać kolejne dobra. Przy udziale kolejnych pośredników oszczepy „wędrowały” na południe, a ich wartość względem wartości siekier rosła. Dwieście pięćdziesiąt kilometrów w głąb lądu, jeszcze przed osiągnięciem połowy drogi wiodącej w rejon kamieniołomów, cena siekier i oszczepów zrównywała się; wzajemna relacja

wynosiła 1:1. Nie udało się zanotować faktycznych danych, ale w rejonie kamieniołomów, po przebyciu kolejnych paruset kilometrów, oszczep z grotem z kolca ogończy mógł być wart dwanaście lub nawet więcej siekier (Sharp 1952, 17, 18). Większość ludzi uczestniczących w wymianie nie produkowała ani siekier, ani oszczepów, jednak udział w wymianie był dla nich opłacalny, mogli bowiem zatrzymać kilka tych przedmiotów. K. W. Struve zakładał funkcjonowanie takiego modelu handlu między Północną i Południową Europą w epoce brązu, przy czym podstawowymi towarami miałyby być przedmioty brązowe wymieniane na futra i skóry (Struve 1979, 132; Ryc. 72).

Przedstawiony przykład jest bardzo prosty, uwzględnia bowiem wymianę jedynie dwóch kategorii przedmiotów. Można przypuszczać, że zasady rządzące np. handlem bursztynem były bardziej skomplikowane, ponieważ ekwiwalentem za zróżnicowane pod względem wielkości i koloru bryłki sukcynitu mogły być rozmaite przedmioty, wykonane z różnych surowców i z różnym kunsztem. Można sobie wyobrazić model, w którym pośrednik wymienia bursztyn na przedmioty pochodzenia południowego, a dostawcom sukcynitu przekazuje inne towary, np. miód, wosk lub niewolników.

Im większa odległość dzieli ostatecznych kontrahentów, tym większa jest liczba pośredników, co podnosi cenę poszukiwanych towarów. Koszty końcowe można nieco obniżyć, unikając pośredników, jednak wiąże się to z koniecznością wyprawy na dłuższą odległość. Przedsięwzięcie takie jest niebezpieczne i wymaga zaangażowania większej liczby osób, odrywając je od codziennych zajęć, co oznacza *de facto* konieczność wykształcenia specjalizacji. Członkowie plemienia Yir Yoront teoretycznie mogli podejmować trud wędrówki na południe, ale niosło to duże ryzyko, wiązało się ze stratą czasu i w ich sytuacji przypuszczalnie było nieopłacalne.

VI.2. HANDEL DALEKOSIĘŻNY PRZY UDZIALE WYSPECJALIZOWANYCH POŚREDNIKÓW

W przypadku społeczeństw o wyższym stopniu zorganizowania, gdzie istnieją wyspecjalizowane zajęcia, możliwe jest wykształcenie się grupy handlarzy trudniących się wymianą z pominięciem szeregu pośredników. Pewne grupy (np. lokalne elity) mogą też zlecić podjęcie wyprawy swoim wysłannikom, jak miało to być może miejsce przy podróży Pyteasza z Massalii. Niezależni handlarze-pośrednicy (model 7 wg Renfrew) lub wysłannicy-przedstawiciele (model 8 wg Renfrew) podejmują ryzyko dłuższej podróży (zapewne grupowej), muszą zapewnić sobie bezpieczeństwo, opłacając ochronę, często winni negocjować warunki przejścia przez tereny zajęte przez poszczególne grupy ludności i zwykle ponosząc z tego tytułu dodatkowe koszty. Wiadomo, że w Galii istniały plemiona, które wzbogaciły się właśnie na pobieraniu ceł (Cezar, *O wojnie galijskiej*, III, 1; III, 8), oraz że handel i transport pozostawał w rękach specjalistów (Timpe 1985, 276; Ellmers 1989; Dobesch 2002; Sievers 2006, 75). Bardzo ciekawym źródłem ikono- i epigraficznym, jakkolwiek już z czasów panowania Tyberiusza, pozostaje słup pokryty inskrypcjami i wyobrażeniami bóstw, znaleziony na paryskiej wyspie Cité. Zabytek ten, wzniesiony przez cech *nautae parisiaci*, czyli miejscowych flisaków, wymienia obok bóstw rzymskich (*Jovis, Volcanus, Fortuna, Castor, Pollux*) imiona bogów o celtyckim jeszcze charakterze ([C]*ernunnos*, *Smert*[rios], *Esus*, *Tarvos Trigaranus*), co zdaje się wskazywać na starszą tradycję tej korporacji, która miała monopol na handel rzeczny na Sekwanie (Béal 2005, tam wcześniejsza literatura). Znalezisko z Cité wskazuje, że w Galii już za czasów celtyckich mogły istnieć stowarzyszenia zajmujące się transportem i/lub handlem i przypuszczalnie posiadające monopol na pewne aspekty swojej działalności. Istniały wydzielone miejsca, gdzie składowano, wymieniano oraz przepakowywano towary. Trudno powiedzieć, w jakim stopniu regulacje obowiązujące w Zachodniej Celtyce zachowywały aktualność na terenie Czech (Salač 2000, 351).

Mimo wymienionych uciążliwości, dalekosiężny handel z pominięciem lub zminimalizowaniem udziału licznych niewyspecjalizowanych pośredników jest bardzo rentowny, umożliwia bowiem wymianę dóbr po kursie, który jest korzystny dla handlarzy i jednocześnie satysfakcjonujący dla ich partnerów. W tych modelach handlu towary są zbywane na końcowych odcinkach szlaku, co może znaleźć odzwierciedlenie w materiale archeologicznym. Niestety, trudno określić, jaką pozycję mieli w społeczeństwie celtyckim kupcy, chociaż ich działalność była wielokrotnie wzmiankowana, m.in. przez Cezara. Wiadomo, że na oppidum w Cenabum mieszkali kupcy rzymscy, być może cieszący się specjalnym statusem (Cezar, *Wojna galijska*, VII, 3; VII, 18). Rzymianie przybyli też w celach handlo-

wych do Noviodunum (Cezar, *Wojna galijska*, VII, 55). Obecność kupców rzymskich w Noricum jest potwierdzona od początków I w. przed Chr. (Alföldi 1974, 44, 45).

VI.3. HANDEL Z WYKORZYSTANIEM „PORTS OF TRADE"

Model nr 10 wg C. Renfrew odwołuje się do koncepcji K. Polanyi'ego, w myśl której „Port of Trade" to miejsce zorganizowanej wymiany, rządzące się specyficznymi prawami. Pozostawało ono pod formalnym zwierzchnictwem elit, które miały gwarantować bezpieczeństwo kontrahentom i towarom, jednak ich władza nie była bardzo silna, m.in. z uwagi na fakt, że „Ports of Trade" powstawały poza siedzibami władców, natomiast często w sąsiedztwie założeń o charakterze sakralnym. W obrębie „Port of Trade" znajdowała się infrastruktura zapewniająca rozładunek, transport i przechowywanie towarów, a także umożliwiająca ich klasyfikację, pomiar oraz sprzedaż (Polanyi 1963). Uczeń K. Polanyi'ego, R. B. Revere, zauważył, że instytucja „Port of Trade" funkcjonowała przede wszystkim w społecznościach nieznających pisma, gdzie wszelkie transakcje były zawierane na podstawie ustnych umów, których gwarantem były bóstwa. Materialną pozostałość tego przekonania stanowią relikty świątyń, ołtarzy lub całych kompleksów religijnych poświęconych bóstwom, które miały zapewniać ustalony porządek (Revere 1975, 82, 83). L. Baray podkreślił, że występowanie założeń typu „Port of Trade" jest uwarunkowane dodatkowymi czynnikami, które sprawiają, że miejsca takie były zakładane tylko w przypadku zaistnienia odpowiedniej sytuacji społeczno-politycznej. Wspomniany autor, cytując A.-L. Chapman (Chapman 1975, 138; Baray 1997, 251), zwrócił uwagę, że „Ports of Trade" nie są spotykane w przypadku organizacji państwowych o charakterze imperialnym. Zdaniem L. Baray, jednym z warunków koniecznych do powstawania „Ports of Trade" pozostaje rozczłonkowanie władzy politycznej na szereg ośrodków zapewniających bezpieczeństwo w obrębie poszczególnych terytoriów, gdyż wspomniane centra wymiany formowały się najczęściej na granicach skupisk osadniczych pozostających odrębnymi organizacjami politycznymi lub etnicznymi (Baray 1997, 251). „Ports of Trade" powstawały w miejscach łatwo dostępnych, dobrze skomunikowanych, często na wybrzeżach mórz lub przy spławnych rzekach, jak np. w Bragny, w punkcie leżącym u ujścia rzek Doubs i Dheune do Saony (Collet, Flouest 1997; Baray 1997, 259). Co ciekawe, „Ports of Trade" najczęściej pozostawały nieufortyfikowane. Jak wspomniano, omawianych ośrodków nie należy utożsamiać z siedzibami lokalnych elit, które najczęściej były lokowane w centrum kontrolowanych obszarów i gdzie władza zwierzchnia była najsilniejsza. „Ports of Trade" odgrywały ważną rolę w handlu dalekosiężnym, natomiast ich rola w lokalnym systemie wymiany nie była dominująca, jakkolwiek oczywiście w obrębie takich ośrodków dokonywano również transakcji o niewielkim zasięgu.

„Port of Trade" w rozumieniu K. Polanyi'ego, nie był zwykłym miejscem wymiany, czy to ciągłej, czy okolicznościowej, różnił się też od założeń typu *emporium* i *apoikia* oraz od powstałych na ich bazie niezależnych miast-państw (Al-Mina, Ugarit, Tyr) zakładanych w pobliżu imperiów bliskowschodnich. *Emporia* pełniły role placówek odpowiedzialnych za zaopatrzenie miasta-matki, swego rodzaju „delegatur ekonomicznych", natomiast *apoikia* były zakładane jako kolonie, by zmniejszyć zaludnienie miasta-matki. Oba wspomniane typy osad pozostawały, przynajmniej w początkowych stadiach rozwoju, w ścisłej zależności od miast-matek, podczas gdy więź „Ports of Trade" z lokalnymi ośrodkami władzy była znacznie słabsza, a ich działalność nie była bezpośrednio nakierowana na zaspokajanie potrzeb elit. *Emporium* w Naukratis cieszyło się nadanymi przez faraonów przywilejami, lecz *de facto* zatwierdzona przez nich monopolizacja handlu pomiędzy Egiptem i światem greckim umożliwiała władzom egipskim pełną kontrolę wymiany towarowej (Austin, Vidal-Naquet 1972, 85). Zbliżony schemat kontaktów między autorytarnie rządzonym organizmem państwowym a obcymi kupcami był wykorzystywany również w czasach późniejszych, czego dobrym przykładem pozostaje np. Dejima (Deshima), sztuczna wyspa w zatoce Nagasaki, gdzie koncentrował się handel między Zjednoczoną Kompanią Wschodnioindyjską a Japonią epoki szogunatu.

Jako modelowe „Ports of Trade" wg Polanyi'ego wskazuje się osady Xicalango i Xoconusco nad Zatoką Honduraską, które funkcjonowały na obrzeżach terenu opanowanego przez struktury polityczno-społeczne określane jako wodzowskie, a także afrykańskie królestwa Whydah/Whidah/Whidaw/

Hueda (Dahomej) i Angola (Polanyi 1963, 30, 31; Chapman 1975). „Ports of Trade" istniały również na wybrzeżu Syrii od II tys. przed Chr., a także w niektórych greckich miastach Azji Mniejszej i nad Morzem Czarnym (Polanyi 1963, 30). Taką rolę pełniła Aleksandria, którą R. B. Revere określa jako *the Port of Trade par excellence* (Revere 1975, 61).

Badacze zajmujący się epoką żelaza na terenach leżących poza obszarami objętymi cywilizacjami śródziemnomorskimi wskazują szereg stanowisk mogących pełnić rolę „Ports of Trade". Zdaniem B. Cunliffe, tak należy określić m.in. bogatą osadę w Hengistbury Head[119], leżącą na pograniczu terenów zajmowanych przez Durotrigów i Atrebatów, a zarazem stanowiącą ważny punkt wymiany z wyspą Wight poprzez cieśninę Solent oraz z Europą kontynentalną przez Kanał La Manche (Cunliffe 1987, 339–345). Badacz ten sądzi również, że wzmiankowana przez Pliniusza Starszego (Pliniusz, *Historia Naturalis*, IV, 104) oraz Diodora Sycylijskiego (Diodor Sycylijski, *Bibliothèque,* V, 22) i będąca jednym z etapów podróży Pyteasza z Massalii wyspa Ictis funkcjonowała jako „Port of Trade", miejsce handlu cyną (Cunliffe 1983, 123). Kolejnymi miejscami tego typu miała być wyspa Portland w hrabstwie Dorset (Taylor 2001) oraz wspomniana już osada w Bragny w Burgundii (Collet, Flouest 1997; Baray 1997, 259). S. Sievers lokalizuje „Ports of Trade" w Chalon-sur-Saône oraz w Lyonie (Sievers 2006, 75).

Termin „Port od Trade" pojawia się również w odniesieniu do ziem polskich. P. Dulęba, a także P. Łuczkiewicz i M. Schönfelder używają tego określenia w stosunku do grupy tynieckiej (Dulęba 2009a, 53; Łuczkiewicz, Schönfelder 2009, 43). Zdaniem W. Nowakowskiego nie można wykluczyć, że „Ports of Trade", w których dochodziło do spotkań przedstawicieli różnych kręgów kulturowych, funkcjonowały około przełomu er nad Zatoką Gdańską oraz w rejonie ujścia Niemna (Nowakowski 1996, 219, 224). Mianem „Port of Trade" określano też niekiedy bogatą osadę kultury przeworskiej w Jakuszowicach (Łuczkiewicz, Schönfelder 2009, 43). Należy jednak zauważyć, że wspomniany termin jest częstokroć używany niezgodnie ze znaczeniem nadanym mu przez K. Polanyi'ego. Wśród materiałów grupy tynieckiej brak jest znalezisk wskazujących na istnienie na jej terenie „Port of Trade", jakkolwiek obecność licznych przedmiotów pochodzących z innych terenów Celtyki wskazuje na istnienie rozwiniętej sieci powiązań z Europą Południową i Zachodnią. Synkretyczny charakter grupy tynieckiej, gdzie obok materiałów kultury lateńskiej (niejednokrotnie pochodzących z odległych części Celtyki) i kultury przeworskiej spotykamy też znaleziska typowe dla kultury puchowskiej i kręgu dackiego, może przywodzić na myśl sytuację z opisywanego w XI w. przez Adama z Bremy miasta Jumme na Wolinie: *Zamieszkują je Słowianie łącznie z innymi narodami, Grekami i barbarzyńcami; także i sascy przybysze otrzymują prawo zamieszkania,* […]. *Zawsze pełno było w Jumme towarów wszystkich narodów północnych* […] *miało połączenie z Dyminem, Hamburgiem, Szlezwikiem i Starogardem na Zachodzie* […]*, na wschodzie utrzymywało stosunki z Sambią i Nowogrodem* (I, 19). Z takim obrazem koresponduje też mnogość zwyczajów pogrzebowych, bo przy zdecydowanej przewadze obrządku niepozostawiającego śladów uchwytnych za pomocą stosowanych obecnie metod archeologicznych, odnotowujemy także obecność innych sposobów traktowania zmarłych, co zadokumentowano m.in. w Aleksandrowicach, ale przede wszystkim na osadzie w Pełczyskach (Rudnicki 2005). Relatywnie wysoki poziom rozwoju ekonomicznego i społecznego oraz obecność ośrodka władzy manifestującego prestiż stworzyły warunki sprzyjające wykształceniu lokalnego mennictwa, przy czym należy zauważyć, że emisja monet byłaby kolejnym argumentem przeciw lokalizowaniu „Port of Trade" na terenie grupy tynieckiej, ponieważ w myśl klasycznej definicji ośrodki takie funkcjonują raczej z dala od centrów władzy. Z drugiej jednak strony, C. G. Cumberpatch zasadnie podkreśla, że na terenie grupy tynieckiej brak jest założeń odpowiadających „Central Sites", co może oznaczać, że osady tego typu znane z terenów Słowacji pełniły raczej funkcje społeczne niż ekonomiczne (Cumberpatch 1995, 209). Wspomniana wyżej osada w Jakuszowicach jest uważana za siedzibę lokalnych elit w okresie wpływów rzymskich oraz we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów (Godłowski 1991, 673, 674; 1995) i zdaniem części badaczy odpowiada pojęciu „Central Place" wg podziału zaproponowanego przez C. Renfrew (Renfrew 1975; Lund Hansen 2009, 83, 88, 89). J. Rodzińska-Nowak wskazuje, że teza ta obecnie wydaje się niemożliwa do jednoznacznego udowod-

[119] Wśród uczonych anglosaskich nie ma jednomyślności w tej sprawie. J. Henderson określa Hengistbury Head mianem *emporium* (Henderson 1989, 67).

nienia (Rodzińska-Nowak 2012, 75, tam wcześniejsza literatura).

Jestem zdania, że obecny stan wiedzy nie pozwala nam na wskazywanie na ziemiach polskich „Ports of Trade" w ścisłym znaczeniu tego terminu. Być może ośrodki w typie „Ports of Trade" funkcjonowały na terenie Kujaw. Był to teren dobrze skomunikowany, a zarazem leżący na rubieży kultury przeworskiej, tym samym spełniający podstawowe wymogi lokalizacji klasycznych „Ports of Trade". Na terenie Kujaw odkryto założenia interpretowane jako świątynie, co również można uznać za element typowy dla „Ports of Trade", o ile wspomniana interpretacja jest poprawna (Cofta-Broniewska 2004, 158–178, tam wcześniejsza literatura). Nagromadzenie importów, zjawisk nietypowych dla kultury przeworskiej oraz obcych wpływów kulturowych (pochówki szkieletowe, groby psów, ale też świń, kóz) wskazuje jednoznacznie, że omawiany obszar był miejscem nakładania się dalekosiężnych, wielokierunkowych oddziaływań (Cofta-Broniewska 1979, 180–213; 1988, 269–293; 2004, 178–197). Napływ osób z obcych kręgów kulturowych może potwierdzać pochówek szkieletowy z Inowrocławia, gr. 54, zawierający liczne elementy stroju i wyposażenia kobiecego niespotykane w kulturze przeworskiej, a typowe m.in. dla basenu Morza Czarnego (Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, 43, 44). Obce cechy wykazuje też szkieletowy pochówek z Kruszy Zamkowej, gr. XXVII, z klamrą do pasa typową dla kultury jastorfskiej oraz dwiema zapinkami typu G (Kokowski 1991b, 122, 124, 125, 130; Ryc. 15). Na uwagę zasługują też znaleziska rzadkich kategorii importów celtyckich, jakimi są klamry zoomorficzne pochodzące z Wszedzienia i Świerkówca, a będące w kulturze lateńskiej elementami stroju kobiecego. Zdaniem A. Cofty-Broniewskiej, w Kruszy Zamkowej znajdowało się *emporium*, gdzie funkcjonował targ (Cofta-Broniewska 1979, 164, 165; 1989a, 169). Być może badania i publikacje materiałów kujawskich pozwolą w przyszłości na weryfikację przypuszczeń A. Cofty-Broniewskiej, jednak w obecnej chwili źródła archeologiczne nie potwierdzają tej hipotezy.

VI.4. PODSUMOWANIE

W odniesieniu do ziem polskich w młodszym okresie przedrzymskim obserwujemy występowanie zróżnicowanych kategorii importów celtyckich w relatywnie szerokiej strefie obejmującej Śląsk, część Wielkopolski, Polskę Środkową, Kujawy, Mazowsze, Ziemię Chełmińską i Pomorze Wschodnie. Niektóre typy importów są spotykane na Mazurach, przy czym ich rozprzestrzenienie nie w pełni odpowiada przedstawionym wyżej modelom, lecz należy pamiętać, że źródła archeologiczne prezentują jedynie wąski wycinek przeszłości i, zwłaszcza w odniesieniu do epoki żelaza, w dużym stopniu są zależne od obowiązującego wówczas obrządku pogrzebowego. Uwaga ta w pierwszym rzędzie odnosi się do terenów zajętych przez ludność grupy tynieckiej oraz obszarów sąsiednich, lecz zachowuje aktualność w stosunku do całości ziem polskich. Dodatkowo, występowanie przedmiotów pochodzenia celtyckiego nie jest wyłącznie konsekwencją relacji handlowych, ale też innych kontaktów, np. politycznych (dary) jak i być może militarnych (łupy). Obecność importów wzdłuż szlaku komunikacyjnego wiodącego ku północy pozwala przypuszczać, że rozchodziły się one w ramach wymiany „łańcuszkowej", lecz zarazem nie wyklucza równoległego funkcjonowania dalekosiężnego handlu przy udziale specjalistów. Znalezisko z Wrocławia-Partynic (**Ryc. 81**) świadczy jednoznacznie o tym, że wymiana bursztynu nie ograniczała się do niezależnych kontaktów pojedynczych przedstawicieli poszczególnych grup ludzkich, ale była również elementem wymiany międzygrupowej. Zgromadzenie ok. 1,5 tony bursztynu wskazuje na istnienie rozwiniętego systemu pozyskiwania i akumulacji tego surowca. Zasadne wydaje się też domniemanie istnienia organizacji mającej na celu ochronę transportu i składu.

VII. WPŁYWY CELTYCKIE W GOSPODARCE KULTURY PRZEWORSKIEJ I OKSYWSKIEJ

VII.1. METALURGIA ŻELAZA – LOKALNE HUTNICTWO I KOWALSTWO A PROBLEM TRANSFERU TECHNOLOGII

Dynamiczny rozwój metalurgii żelaza uznaje się powszechnie za jeden z elementów latenizacji (Woźniak 1988). Porównanie materiałów kultury pomorskiej ze znaleziskami kultury przeworskiej i oksywskiej jednoznacznie wskazuje skalę przemian gospodarczych i technologicznych, jakie miały miejsce u progu młodszego okresu przedrzymskiego. Problem pochodzenia najstarszych przedmiotów żelaznych na ziemiach polskich został omówiony przez Z. Bukowskiego (Bukowski 1982). Autor ten podsumował wcześniejsze ustalenia, słusznie oddzielając działalność hutniczą i kowalską. Zwrócił uwagę, że o ile możemy wskazać przedmioty żelazne wykonane w stylistyce lokalnej, co najprawdopodobniej wskazuje na ich miejscowe pochodzenie, to nie dysponujemy żadnymi pewnymi dowodami na znajomość technik hutniczych na ziemiach polskich. Nieliczne znaleziska żużla znane ze stanowisk datowanych na wczesną epokę żelaza są raczej pozostałościami obróbki kowalskiej, a ponadto w niektórych przypadkach niezbędna była korekta ich datowania (Cabalska 1964, 126; Bukowski 1982, 360, 361). Niekiedy w literaturze spotykamy jedynie ogólne informacje dotyczące śladów działalności metalurgicznej, jak np. w przypadku materiałów z badanej w początkach lat 60. XX w. osady w Żubronajciach, pow. sejneński (Głosik 2009, 30).

Bryłki żużla w kontekście obiektów uznanych za łużyckie pochodzą ze znanych z prospekcji powierzchniowych stanowisk w Opolu-Wójtowej Wsi, pow. opolski, stan. 72, w Rybnej, pow. opolski, stan. 1, oraz z badanego wykopaliskowo w okresie międzywojennym stanowiska 1 w Pobielu, pow. górowski (Madera 2002, 62). Do powyższych znalezisk należy podejść z rezerwą, zwłaszcza że istnieje możliwość błędnego uznania żużla kowalskiego za pozostałość po procesie redukcji rudy, a ponadto w trakcie badań powierzchniowych w Pobielu znaleziono ceramikę wczesnośredniowieczną. Zagadnienie metalurgii żelaza w kulturze łużyckiej i pomorskiej łączy się ściśle z koncepcją tzw. „metalu świętokrzyskiego", sformułowaną przez J. Piaskowskiego. Zdaniem tego autora, badania metaloznawcze wybranych zabytków datowanych na okres halsztacki wykazały, że wykonano je z żelaza zbliżonego do metalu uzyskiwanego w Górach Świętokrzyskich (Piaskowski 1959, 202–228; 1960, 135; 1975, 63–82; 1986, 532). Hipoteza ta, jak również i cała koncepcja „metalu świętokrzyskiego", była niejednokrotnie krytykowana, m.in. przez R. Pleinera, M. Gedla, Z. Bukowskiego oraz K. Bielenina, który wielokrotnie podkreślał, że zestaw cech mający decydować o świętokrzyskim pochodzeniu danego metalu został wyznaczony przy wykorzystaniu licznych zabytków znalezionych poza obszarem Gór Świętokrzyskich i niemających związku z tym rejonem (Pleiner 1965a; Różański, Mazur 1966; Gedl 1973, 88, 89; Bukowski 1982, 378–382; Bielenin 1992, 86; 2000, 12; Orzechowski 2013, 157–162). Z. Bukowski zwracał uwagę na niekonsekwencje w określeniach J. Piaskowskiego, które dodatkowo obniżają wiarygodność interpretacji wyników badań metaloznawczych (Bukowski 1982, 369, 370). Badania powierzchniowe w rejonie Gór Świętokrzyskich doprowadziły do odkrycia żużla żelaznego na stanowiskach, na których zidentyfikowano materiały kręgu pomorsko-kloszowego, jednak każdorazowo stwierdzono też obecność zabytków kultury przeworskiej. Sytuację taką zaobserwowano w Czajęciciach, stan. 22, Grzegorzowicach, stan. 82/188, Pękosławicach, stan. 2, Pokrzywnicy (Wymysłowie), stan. 3, Sosnówce, stan. 18 (Woźniak 1970, 162; Orzechowski 2002; 2007, 54). Jak zauważył S. Orzechowski, żadne badane wykopaliskowo stanowisko świętokrzyskie nie dostarczyło argumentów mogących potwierdzać tezę o lokalnej produkcji żelaza w okresie halsztackim (Orzechowski 2007, 54), a powyższa uwaga zacho-

wuje aktualność również w odniesieniu do pozostałych terenów dzisiejszej Polski.

Uważa się, że rozpowszechnione m.in. na ziemiach polskich piece typu zagłębionego pochodzą od pieców znanych na terenie kultury lateńskiej. R. Pleiner podkreślał, że piece tego typu mogą być jeszcze starsze i *początki* […] *mogą być przedceltyckie, iliryjskie lub wenetyjskie*. Zdaniem tego autora, wzorce te zostały następnie zaadaptowane przez rzemieślników wschodniocelтyckich i germańskich (Pleiner 1965; 2006a, 138). Kompleksy pieców, spotykane zarówno w formie piecowisk nieuporządkowanych, jak i uporządkowanych, znane są z terenów zajętych przez kulturę celtycką, w tym z Ukrainy Zakarpackiej, jednak, podobnie jak w przypadku wielu innych stanowisk hutniczych, ich dokładna chronologia może budzić wątpliwości (Bidzilja 1970, 36; 1971, 21–30; Ryc. 3–7; Pleiner 2006a, 138–140). S. Woyda zwrócił uwagę, że wprawdzie ogólne założenia konstrukcyjne pieców z mazowieckiego ośrodka metalurgicznego odpowiadają modelowi określanemu przez R. Pleinera mianem pieca celtyckiego, jednak jednocześnie różnią się pewnymi detalami (Woyda 2002, 130, 131). S. Orzechowski zaznaczył, że jakkolwiek na ziemiach polskich stosowano zróżnicowane konstrukcje pieców do redukcji rud żelaza, to żadna z nich nie znajduje ścisłych analogii w świecie celtyckim i trudno jest wskazać główne źródło dla technologii i techniki hutniczej kultury przeworskiej (Orzechowski 2013, 170, 283).

Najstarsze pewne ślady produkcji żelaza w Górach Świętokrzyskich są datowane na młodszy okres przedrzymski. Podobnie jak w przypadku bardzo wielu założeń z okresu wpływów rzymskich ich chronologię określono metodą radiowęglową. Próbki ze stanowisk dymarskich z Ostrowca-Częstocic, pow. ostrowiecki, są datowane na przedział 2150 ± 50 (300–160 BC), a chronologię próbek z Boleszyna, pow. ostrowiecki, określono na 2050 ± 235 (70 BC) (Pazdur 1990, 101, 104, Tab. 3; Orzechowski 2007, 75). S. Orzechowski zaznaczył, że radiowęglowe daty z Ostrowca-Częstocic nie znajdują potwierdzenia w pozyskanym na tym stanowisku materiale ceramicznym, który wykazuje cechy typowe dla okresu wczesnorzymskiego (Orzechowski 2007, 75). Na schyłek młodszego okresu przedrzymskiego mogą być datowane materiały z Jeleniowa (2005 ± 31 [45 BC-10 AD]) oraz być może z Łysej Góry, stan. 11 (1920 ± 150 [50 BC–200 AD]) (Pazdur 1990, 101, 104, Tab. 3).

Ślady działalności hutniczej znane są z terenów zasiedlonych przez ludność kultury lateńskiej na Dolnym i Górnym Śląsku oraz w Zachodniej Małopolsce. Na Dolnym Śląsku pozostałości produkcji żelaza stwierdzono nad górną Żurawką, w Kurzątkowicach, stan. 1, oraz być może w Jędrzychowicach, stan. 9 (Madera 2002, 62; mapa 1). Ośrodki produkcji, a może tylko obróbki żelaza na Górnym Śląsku były zlokalizowane na Wyżynie Głubczyckiej (Nowa Cerekwia, stan. 4, Sułków, stan. E) oraz na lewym brzegu Odry (Łany, stan. 24, Roszowicki Las, stan. 25 i 28) (Czerska 1963, 293, 309; 1972; Bednarek 1993, 119, 137; Tomczak 2002, 72). Wspomniane ślady działalności metalurgicznej ludności kultury lateńskiej są datowane na fazy LT B2-C2 (Madera 2002, 63).

Dotychczas z ziem polskich nie znamy pieców do redukcji rudy żelaza, które można by pewnie datować na czasy poprzedzające powstanie kultury przeworskiej i oksywskiej. Uważa się, że pojawienie tego rodzaju konstrukcji należy łączyć z oddziaływaniami latenizacyjnymi, obejmującymi znaczną część terenów środkowej i północnej Europy (Dąbrowska 2006, 125). Wyraźny przyrost wyrobów żelaznych w kulturach powstałych w wyniku latenizacji jest zwykle łączony z rozwojem miejscowej metalurgii. Bez wątpienia, pewna część znalezisk metalowych łączonych z kulturą przeworską lub oksywską jest dziełem lokalnych rzemieślników. Mam tu na myśli w pierwszym rzędzie miecze jednosieczne, będące największymi i najcięższymi znanymi obecnie wyrobami miejscowymi, umba koliste, większość grotów broni drzewcowej oraz powszechnie spotykane typy noży, jak również części pasa, zapinki, okucia oraz inne przedmioty żelazne.

Obfitość żelaza w kulturze przeworskiej oraz, w nieco mniejszym stopniu, w kulturze oksywskiej, a także występowanie wspomnianych wyrobów lokalnych sugerowało istnienie rozwiniętego kowalstwa już w młodszym okresie przedrzymskim. Częściowo *a priori* przyjmowano też rozwój miejscowego hutnictwa. Zdaniem A. Cofty-Broniewskiej, lokalne ośrodki hutnicze istniały na Kujawach (Cofta-Broniewska 1979, 83–88). Produkcja metalurgiczna miała zaspokajać zapotrzebowanie rejonu (Cofta-Broniewska 1979, 91). Wspomniana badaczka wymienia siedem osad, na których według niej stwierdzono *ślady lokalnego wytopu żelaza* – Zgłowiączka, Adolfin, Lachmirowice, Sędzin, Krusza Zamkowa, Straszewo, oraz być może Strzelce (Cofta-Broniewska 1979, 86). W Zgło-

wiączce, pow. włocławski, J. Kmieciński stwierdził ślady pieców do redukcji rudy żelaza – *kotlinek* oraz glinianych dysz i datował je na schyłek *okresu lateńskiego* (Kmieciński 1954, 422). Należy jednak zauważyć, że domniemane ślady redukcji rudy były najczęściej odkrywane przypadkowo i są słabo zadokumentowane. W Kruszy Zamkowej, stan. 3, Ekspedycja Kujawska miała odkryć piec kotlinkowy odpowiadający konstrukcjom świętokrzyskim i datowany na I w. przed Chr., ale poza krótką wzmianką brak jest bliższych informacji na ten temat (Cofta-Broniewska 1979, 83, 87). Ślady metalurgii żelaza w postaci żużli i palenisk odkryto w Popowicach, pow. inowrocławski, stan. 8 (Wawrzyniak 1994). Należy stwierdzić, że tezy zakładające produkcję żelaza na terenie Kujaw w młodszym okresie przedrzymskim nie są przekonująco udokumentowane, natomiast jest prawdopodobne, że prowadzono tam działalność kowalską, być może również polegającą na oczyszczaniu półsurowca żelaznego.

Zakładano, że funkcjonowanie tzw. mazowieckiego ośrodka hutniczego przypadało na okres poprzedzający rozkwit ośrodka świętokrzyskiego w drugiej połowie II w. po Chr., przy czym początki hutnictwa na Mazowszu miałyby przypadać na młodszy okres przedrzymski (Dąbrowska 2006, 49). Wyniki badań mazowieckich stanowisk produkcyjnych nie doczekały się jak dotąd kompleksowego opracowania i ich datowanie miało opierać się na ramowej chronologii osad, na których stwierdzono obecność obiektów związanych z działalnością hutniczą. Zdaniem S. Woydy część stanowisk osadniczych na Równinie Błońskiej (Biskupice, Falenty, Kanie, Milanówek-Falęcin, Pruszków-Reguły) założono w drugiej połowie II w. przed Chr. Około połowy I w. przed Chr. miały powstać kolejne osady w Kaniach i Pruszkowie. Na wspomnianych stanowiskach najczęściej współwystępowały założenia mieszkalne i obiekty związane z działalnością metalurgiczną. Wydaje się, że obecny stan badań nie pozwala na wiarygodne określenie datowania wspomnianych obiektów, ponieważ tylko jedna osada, w Biskupicach, jest zbadana w ok. 70%, natomiast na pozostałych stanowiskach rozpoznano po kilka procent powierzchni (Woyda 2002, 123, przyp. 25).

Szacuje się, że na terenie wspomnianej osady w Biskupicach pracowało około 5000 pieców, jednak ich datowanie nie zostało precyzyjnie ustalone (Orzechowski 2013, 287). Trudno stwierdzić, czy materiały osadowe z młodszego okresu przedrzymskiego (w tym importowana bransoleta szklana datowana na fazę LTC1b) mają związek z działalnością kompleksu metalurgicznego (Dąbrowska 2008, 19, 20). Geneza i datowanie mazowieckiego ośrodka metalurgicznego nie jest przekonująco wyjaśnione. S. Woyda wysuwał sugestie na temat udziału ludności kultury jastorfskiej w inicjowaniu działalności mazowieckiego ośrodka metalurgicznego (Woyda 2002, 138–140; 2005, 158–161). Jakkolwiek rzeczywiście źródła archeologiczne potwierdzają wczesną znajomość technologii redukcji rud żelaza na terenach północnych Niemiec i południowej Skandynawii, to jednak na ziemiach polskich brak jest dowodów wskazujących na istotne znaczenie wpływów jastorfskich w upowszechnianiu metod otrzymywania tego metalu (Jöns 2007; Brumlich 2010; Orzechowski 2013, 221–224). Przy postulowanej przez S. Woydę kluczowej roli kultury jastorfskiej w powstaniu podwarszawskiego ośrodka hutniczego, można by oczekiwać na Mazowszu dominacji znalezisk typowych dla tej kultury, a tymczasem materiały archeologiczne w omawianym rejonie nie odbiegają zasadniczo od analogicznie datowanych zabytków z innych stref kultury przeworskiej, a wpływy jastorfskie, jakkolwiek widoczne, nie są zbyt silne (Dąbrowska 2008, 93–100). T. Dąbrowska zauważa, że w osadach położonych w centrum lub na obrzeżach mazowieckiego ośrodka hutniczego występują fragmenty celtyckich naczyń toczonych (Dąbrowska 2008, 74). Obserwujemy ponadto pewną liczbę importów lateńskich, lecz nigdy w bezpośrednim kontekście działalności metalurgicznej. Szacunkowa ocena wzmiankowanych materiałów osadowych z Mazowsza wskazuje, że w ich przypadku należy przyjąć bardzo szerokie ramy datowania w obrębie kultury przeworskiej, a wzajemne relacje stratygrafii poziomej między strefą produkcyjną a mieszkalną nie pozwalają na dokładne określenie chronologii obiektów związanych z działalnością metalurgiczną. Dla osady hutniczej w Milanówku wykonano serię analiz radiowęglowych, jednak otrzymane daty pozostają w sprzeczności z chronologią ceramiki pozyskanej na tym stanowisku (Pazdur, Pazdur, Zastawny 1981, 88, 89, 93; Woyda 1981; Pazdur 1991, 101; Tab. 3). Analiza próbek z Milanówka-Falęcina dała średnią datę 560 BC przy przedziale 690 BC–450 BC, a taki wynik stoi w sprzeczności zarówno z chronologią materiału zabytkowego z osady, jak i z obecnym stanem wiedzy na temat metalurgii żelaza na ziemiach polskich (Pazdur 1990, 99, 101;

Tab. 3). Opisane rozbieżności sprawiają, że chronologia omawianego ośrodka metalurgicznego nie może być obecnie sprecyzowana. Tym niemniej, nie można wykluczyć, że już w młodszym okresie przedrzymskim na Mazowszu prowadzono działalność metalurgiczną o skali wykraczającej poza bieżące potrzeby lokalne (Orzechowski 2013, 178). Zdaniem J. Piaskowskiego, wyniki analizy metaloznawczej przedmiotów z cmentarzyska w Warszawie-Wilanowie wykazują, że jedynie nieliczne z nich mogły być wykonane w ośrodku mazowieckim. Opinia J. Piaskowskiego jest tym bardziej frapująca, że wspomniana mazowiecka nekropola jest położona w odległości kilkunastu kilometrów od stanowisk o charakterze produkcyjnym (Piaskowski 1981; 1983, 108, 109). Należy jednak zauważyć, że metody badań J. Piaskowskiego, a zwłaszcza zestaw cech metalu przyjęty przez niego jako wyznacznik „żelaza świętokrzyskiego", były wielokrotnie przedmiotem krytyki specjalistów (Piaskowski 1963; Pleiner 1965a; 1967; Różański, Mazur 1966; Bielenin 1992, 87; 2000, 12; Kaczanowski 2006, 132, 133; Orzechowski 2013, 157–162). Podobne wątpliwości może budzić charakterystyka „metalu mazowieckiego" (Piaskowski 1981; Woyda 2002, 126; przyp. 45).

Datowane na młodszy okres przedrzymski ślady hutnictwa zlokalizowano również na 34 stanowiskach z Dolnego Śląska, w tym na dziewięciu stanowiskach badanych wykopaliskowo (Madera 2002, 65). Dokładna chronologia tych znalezisk nie jest znana, ale przyjmuje się, że większość z nich pochodzi z fazy A1 lub A2, ponieważ na przełomie faz A2 i A3 na znacznych obszarach Dolnego Śląska miał miejsce kryzys osadniczy. Jedyne ślady działalności metalurgicznej datowane na fazę A3 znane są z Psar, pow. górowski, i Grzybian, pow. legnicki (Madera 2002, 66).

Obok wspomnianych ośrodków metalurgicznych na terenie kultury przeworskiej funkcjonowały też małe „pracownie hutnicze" bazujące na rudach bagiennych. Świadczą o tym żużle odkrywane przy badaniach stanowisk osadowych. Ślady produkcji żelaza w postaci pieców odkryto m.in. na terenie osady z młodszego okresu przedrzymskiego w Piwonicach (Dąbrowski 1970a, 349, 350, 390).

Ślady redukcji rud żelaza odkryto też na terenie kultury oksywskiej. Kilkadziesiąt metrów na północ od cmentarzyska w Rumi częściowo rozkopano osadę produkcyjną z dziewiętnastoma kotlinkami zawierającymi żużel żelazny i zlokalizowano 73 paleniska (Pietrzak 1987, 1; 1995). Znajomość obróbki, a może i pozyskiwania żelaza potwierdzają znaleziska z Nowej Wsi Chełmińskiej, pow. chełmiński, oraz z Różyn, pow. gdański (Pietrzak 1968; Janikowski 1971, 156; Przewoźna 1971, 189, 216, 217, 223).

Zagadnienie rozwoju lokalnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich, jej genezy i dynamiki, pozostaje jednym z kluczowych problemów związanych z latenizacją ziem polskich. Uważa się, że rozpowszechnienie się technik redukcji rud żelaza na ziemiach polskich ma związek z wpływami kultury lateńskiej, znaczna bowiem część wyrobów metalowych znanych z kultury przeworskiej i oksywskiej nawiązuje do materiałów celtyckich, a skokowy przyrost liczby przedmiotów żelaznych w dorzeczu Wisły i Odry zbiega się z rozwojem wspomnianych kultur zlatenizowanych. Źródła archeologiczne oraz przekazy autorów antycznych jednoznacznie wskazują, że Celtowie bardzo dobrze opanowali technologię redukcji rud żelaza i łączenie upowszechnienia się tego metalu na ziemiach polskich z oddziaływaniami lateńskimi wydaje się uzasadnione. Technologia redukcji rud żelaza w piecach kotlinkowych typu dymarskiego jest bardzo skomplikowana. Dzisiejsi specjaliści odtworzyli teoretyczne podwaliny redukcji rud żelaza w takich konstrukcjach, lecz mimo stosowania zaawansowanych metod pomiarowych, analiz składu żużli, grąpi, szczątków pieców i innych źródeł archeologicznych związanych z działalnością hutniczą w okresie żelaza na ziemiach polskich, nie udało się dotychczas w pełni zrekonstruować procesu redukcji rud żelaza[120] (Karbowniczek, Suliga 2002; Weker 2002; Karbowniczek 2006; Suliga 2006). Umiejętność pozyskiwania żelaza w piecach kotlinkowych wymagała ogromnego doświadczenia, obejmującego zarówno dobór wsadu do pieca, jak i kontrolę procesu redukcji rudy (Plener 2006, 4; Orzechowski 2010). Trudno przypuszczać, by ludność kultury przeworskiej i oksywskiej samodzielnie posiadła tę wiedzę bądź też by nabyła ją w wyniku biernej obserwacji specjalistów celtyckich. Tym niemniej, żadne znane mi źródła archeologiczne nie potwierdzają bezpośredniego udziału przybyszów z kultury lateńskiej w produkcji żelaza na terenach kultury przeworskiej lub oksywskiej. Jedynymi przesłankami mogącymi sugerować obecność przybyszów ze strefy oppidów

[120] Wstępne wyniki najnowszych eksperymentów prowadzonych przez Świętokrzyskie Stowarzyszenie Dziedzictwa Przemysłowego są bardzo obiecujące i możliwe, że w najbliższym czasie nastąpi przełom w tej dziedzinie. Inf. ustna dr. A. Przychodniego, któremu uprzejmie dziękuję.

na zapleczu stanowisk produkcyjnych w Górach Świętokrzyskich są pojedyncze znaleziska fragmentów ceramiki toczonej z Pokrzywnicy (stan. Wymysłów I) oraz grafitowej z Grzegorzowic i Starej Słupi (Mycielska 1968, 331; Tabl. I:9; Orzechowski 2007, 74, 75; Tabl. I:2, 3). Na stanowiskach przeworskich i oksywskich związanych z działalnością hutniczą brak jest śladów wskazujących na obecność przedstawicieli kultury lateńskiej, a lokalna wytwórczość żelaza nie jest bezpośrednią kontynuacją metalurgii celtyckiej, jakkolwiek udział impulsów płynących ze środowiska lateńskiego jawi się jako najbardziej prawdopodobna opcja (Orzechowski 2013, 170, 283). Skromne rozmiary bazy źródłowej dotyczącej początków metalurgii żelaza na ziemiach polskich oraz ich niejednoznaczność prowadzą do paradoksalnej sytuacji, w której przypisuje się Celtom rozpowszechnienie technik redukcji rud żelaza i jego późniejszej obróbki (Woźniak 1988), a jednocześnie nieliczne ślady działalności hutniczej nie potwierdzają obecności specjalistów przybyłych z kultury lateńskiej, przy czym w niektórych przypadkach lokalizacja ośrodków metalurgicznych (np. w Rumi) zdaje się wręcz wykluczać ich udział. Teoretycznie do rozpowszechnienia technologii redukcji rud żelaza mogli się również przyczynić przybysze z terenu kultury jastorfskiej, ale i w tym przypadku brak jest jakichkolwiek źródeł mogących potwierdzić tę hipotezę (Orzechowski 2013, 220–224).

Niestety, brak jest danych dotyczących systemu produkcji i dystrybucji surowca żelaznego w młodszym okresie przedrzymskim na ziemiach polskich. Trudno stwierdzić, w jakim stopniu mógł sprawdzać się model autarkiczny, w którym poszczególne grupy ludności produkowały żelazo na własne potrzeby, a w jakim aktualny byłby schemat proponowany dla społeczeństw celtyckich przez L. Orengo, w którym produkcja i obrót surowcem (lub półsurowcem) żelaznym pozostawałyby w gestii elit (Orengo 2003, 183, 199). Rozwój metalurgii żelaza na ziemiach polskich jest ściśle związany z powstawaniem nowych wyspecjalizowanych gałęzi rzemiosła, przede wszystkim hutnictwa i kowalstwa. Należy przy tym zaznaczyć, że kowale mogli wykorzystywać surowiec importowany, a zatem rola hutników byłaby mniejsza, niżby się to wydawało na podstawie oceny stopnia rozwoju lokalnego kowalstwa. Status kowali w społeczeństwie celtyckim oraz w kulturach zlatenizowanych jest przedmiotem dyskusji (Henderson 1991, 118–121, tam wcześniejsza literatura). Często podkreśla się, że u Celtów kowalstwo uważane było za zajęcie godne bogów, co miałoby dowodzić wysokiej pozycji metalurgów. Jak podaje Cezar, jeden z galijskich naczelników plemiennych, stryj Wercyngetoryksa, nosił imię Gobannicjon (*Gobannitio*) (Cezar, *Wojna galijska*, VII, 4), co jednoznacznie nawiązuje do rzemiosła kowali[121] i ich boskiego patrona Goibniu. Należy jednak zauważyć, że pracownie metalurgiczne, w tym i kowalskie, z oppidum Bibracte charakteryzują się nieznacznymi rozmiarami, ich kształt i położenie były uporządkowane, a zatem narzucone przez odpowiednie władze, a ponadto znajdują się one z dala od reprezentacyjnych części osady (Meylan, Perrin, Schönfelder 2002, 81–84; Tabl. 2; 3; Guillaumet, Labaune 2011, 895, 896). Przebudowa i poszerzenie w końcu I w. przed Chr. głównej drogi biegnącej przez wspomniane oppidum łączyła się z wyburzeniem stojących niejednokrotnie w zwartej zabudowie licznych pracowni metalurgicznych i koniecznością przeorganizowania zabudowy zajmującej pobliskie zbocze. Prace takie, zakrojone na znaczną skalę, przeprowadzono w chyba dość krótkim czasie i radykalnie zmieniono układ zabudowy „dzielnicy rzemieślników", co odzwierciedla, jak się zdaje, znaczenie warstwy kowali, brązowników i emalierów w społeczeństwie celtyckim u progu panowania Augusta. Wydzielona strefa działalności metalurgicznej znajdowała się również na oppidum w Manchingu, a więc poza zasięgiem wpływów rzymskich, i tam także nie sposób wskazać przesłanek mogących potwierdzać wysoką pozycję społeczną rzemieślników (Sievers 1996, 33; 2000, 360–377).

Uznanie kowalstwa (a może i hutnictwa, jak postulował to M. Eliade w odniesieniu do ogółu społeczeństw pradziejowych?) za domenę godną bogów może być refleksem dawnych struktur społecznych i nie musi odzwierciedlać rzeczywistej pozycji rzemieślników-metalurgów w społeczeństwie celtyckim i germańskim (Eliade 1993, 53–103). W mitologii germańskiej, podobnie jak we wzmiankowanej wyżej mitologii celtyckiej, występują bogowie-kowale, a w sagach metalurgia jest często zajęciem królów (Beck 1983, *passim*). Zbliżony obraz kreują wczesnośredniowieczne eposy irlandzkie. M. Dillon wskazuje, że w społeczeństwie irlandzkim najwyższą rangę miał władca, następnie możni (*flaithi*), będący wojownikami oraz mecenasami i opiekunami *oes dana* – poetów, historyków, rzemieślników i lekarzy. Kolejną, niższą warstwą

[121] Kowal po irlandzku to *gobhann/gobhainn*, po walijsku *gobanon/govanon*, a w języku bretońskim *gof/gov*.

społeczną byli *grad fene* – wolni ludzie. Przypuszczalnie wspomniani *oes dana*, ludzie wykształceni i specjaliści, mieli pozycję pośrednią między *flaithi* a *grad fene* (Dillon et al. 1974, 89, 90). Nie musi to jednak znaczyć, że wszyscy kowale mieli automatycznie wysoki status. Zauważmy, iż w mitologii greckiej i rzymskiej istnieje koncepcja bogów trudniących się metalurgią, lecz pozycja kowali w społeczeństwach wspomnianych kultur nie była wysoka. Tytułem analogii dodajmy, że od zarania chrześcijaństwa w systemie teologicznym spotykamy pojęcie dobrego pasterza i duszpasterstwa, co przełożyło się m.in. na uznanie laski pasterskiej za funkcjonujący do dziś symbol wysokiej pozycji w hierarchii kościelnej i na obowiązującą współcześnie terminologię, a jednocześnie brak jest dowodów na wysoką pozycję pasterzy w społeczeństwach średniowiecznej i nowożytnej Europy.

Narzędzia typowe dla wyspecjalizowanych gałęzi rzemiosła nie są często spotykane w grobach kultury lateńskiej, można więc przypuszczać, że nie były uważane za odpowiedni element wyposażenia zmarłych, definiujący ich wizerunek w środowisku lokalnym i podkreślający pozycję społeczną. Z całej kultury lateńskiej znanych jest zaledwie kilkanaście grobów, które można uznać za pochówki rzemieślników, nie tylko kowali (jak St. Georgen-am-Steinfelde, NÖ, Austria i Ochtrup, Kr. Steinfurt, Niemcy), ale i np. specjalistów od obróbki drewna (Celles, dep. Cantal, Francja) oraz rogu i kości (Chaussée-sur-Marne, dep. Marne, Francja). Groby te są skromnie wyposażone, niekiedy jedyną częścią stroju jest pojedyncza zapinka. Militaria są reprezentowane przez groty broni drzewcowej, brak jest natomiast mieczy. Taki model wyposażenia odpowiada szeregowym wojownikom, a zatem ludziom wolnym, ale niższej rangi. W bogatym grobie trewerskim w Clemency (Luksemburg) odkryto dyszę glinianą będącą elementem pieca do redukcji rudy, ale wydaje się, że znalezisko to nie nawiązuje do stałego zajęcia zmarłego, a raczej poświadcza jego zwierzchność nad jakimś ośrodkiem hutniczym lub warsztatem rzemieślniczym (Metzler et al. 1991, 64, 103; Ryc. 58, 58; Guillaumet 1996, 21)[122]. Odwołując się do analogii wczesnośredniowiecznych, można się pokusić o hipotezę, że osoba pochowana we wspomnianym grobie w Clemency należała do warstwy elit – *flaithi*, i sprawowała mecenat nad *oes dana*. Podobnie interpretowane jest znalezisko kleszczy z „arystokratycznego" grobu z Fléré-la Rivière, kowalski młotek z Dun-sur-Auron oraz szereg dalszych odkryć narzędzi z bogatych pochówków z północnej i środkowej Francji (Villard 1993, 256; Perrin 2006, 164). Niekiedy zestawy rozmaitych wyspecjalizowanych narzędzi są spotykane na stanowiskach ofiarnych, jednak nie odkryto dotąd sanktuarium uczęszczanego wyłącznie przez rzemieślników (Guillaumet 1996, 18–20). Cezar nie wspomina słowem o wysokiej pozycji rzemieślników, nie wymienia też ich wśród arystokracji. Wzmiankuje tylko, że według Galów tajniki sztuk i rzemiosł miała im przekazać Minerwa (Cezar, *Wojna galijska*, VI, 17). Źródła pisane dostarczają mało bezpośrednich informacji dotyczących rzemieślników celtyckich, a znacznie więcej mówią o ich dziełach (Timpe 1981). Jednym z nielicznych przekazów na temat celtyckich rzemieślników jest wzmianka Pliniusza Starszego dotycząca Helikona z plemienia Helwetów, który miał pracować w Rzymie, a następnie wrócił do domu, zabierając za Alpy figi, winogrona i oliwę, co zachęciło jego pobratymców do najazdów (Pliniusz, *Historia Naturalis,* XII, 5). Warto zauważyć, że Pliniusz nie wymienia specjalności Helikona i używa ogólnego określenia *faber ob artem*, jednak w licznych przekładach (w tym na język polski) przypisuje mu się zawód kowala, rzadziej cieśli. Nie jest to uzasadnione; Helico mógł być np. kołodziejem, ponieważ i w tej specjalności Celtowie osiągnęli znaczną biegłość. Niezależnie od tego, czy interesujący nas rzemieślnik był metalurgiem czy też trudnił się zupełnie innym zajęciem, możemy stwierdzić, że był on człowiekiem wolnym (Dobesch 2002, 20). Przypuszczalnie w społeczeństwie celtyckim musieli funkcjonować rzemieślnicy zaspokajający zróżnicowane potrzeby odbiorców i wykonujący szeroki asortyment prostych wyrobów (klamry, okucia, gwoździe, noże itp.) oraz specjaliści wytwarzający tylko kilka typów przedmiotów i dysponujący lepiej rozwiniętym systemem dystrybucji. Najprawdopodobniej, wzorem Helikona, niektórzy kowale i brązownicy wędrowali (cyklicznie?) w poszukiwaniu zbytu swoich wyrobów. Działalność wędrownych rzemieślników zdają się też potwierdzać znaleziska ze strefy pogranicza dacko-skordyskiego (Rustoiu 1999, 192, 193). Z drugiej strony, istnienie najbogatszych warstw ludności warunkuje aktywność specjalistów najwyższej klasy, pracu-

[122] Niewykluczone, że analogiczne, symboliczne znaczenie miały duże kleszcze z wczesnorzymskiego „królewskiego" grobu z Mušova (Feugère 2002, 441, 442; 2002a, 558, 561; Tabl. 70.71).

jących na potrzeby elit (Megaw 1979). Być może tacy właśnie „nadworni" mistrzowie, znający doskonale celtyckie technologie i stylistykę pracowali w Skandynawii i ich dziełem są m.in. wozy (bądź jeden z wozów) z Dejbjerg i z innych bogatych stanowisk Europy Północnej. Oni też mogli wykonać kotły z Rynkeby i Ringsebølle, które silnie nawiązują do wyrobów rzemiosła celtyckiego. Kocioł z Rynkeby zdradza jednak pewne cechy atypowe dla kultury lateńskiej (stylistyka przedstawień byków zdobiących naczynie, rodzaj nitów wykorzystanych do łączenia blach), a szczątki przedstawień antropomorficznych z Ringsebølle wykazują silne podobieństwo do tego znaleziska (Kaul 2007, 336–339; Ryc. 14; 18; 19; 2009, 29–32; Ryc. 18–20). P. O. Schovsbo przypuszczał, że swego rodzaju „celtycki" warsztat mógł być zlokalizowany w Hedegård (Schovsbo 2010, 114–117).

Z tym zagadnieniem łączy się problem mobilności kowali i to zarówno w kulturze celtyckiej, jak i w kręgu kultur zlatenizowanych. Wiadomo, że u schyłku starożytności w środowisku germańskim istnieli wędrowni jubilerzy[123], którzy w swej pracy mogli wykorzystywać surowiec złomowany. W czasie wędrówki mieli sposobność zarówno skupywać złom, jak i wyrabiać oraz sprzedawać gotowe produkty. Nie wiemy, jak wyglądała organizacja pracy kowali. Rzemieślnik trudniący się „czarną" metalurgią ma ograniczone możliwości recyklingu żelaza, musi więc podjąć jakąś formę współpracy z dostawcą półsurowca w postaci łupek. S. Orzechowski podkreśla różnice między hutnikami i kowalami zajmującymi się wstępnymi etapami obróbki żelaza a brązownikami i złotnikami, którzy zapewne cieszyli się wyższą pozycją społeczną (Orzechowski 2013, 264–269).

Istnieją przesłanki, by sądzić, że na terenie zajętym przez kultury zlatenizowane kowale, zwłaszcza trudniący się wyrobem drobnych przedmiotów, mogli mieć wyższy status niż rzemieślnicy w Galii. W grobach środkowoeuropejskiego *Barbaricum* nieliczne narzędzia kowalskie współwystępują niekiedy w grobach z pełnym zestawem oręża, co sugeruje, że kowale byli ludźmi wolnymi, niejednokrotnie zamożnymi. Groby zawierające narzędzia metalurgiczne nie są jednak zbyt częste; przypuszczalnie ich rozpowszechnienie nie stanowi odzwierciedlenia liczebności kowali w społeczeństwach zlatenizowanych kultur na ziemiach polskich. Być może było to niekiedy zajęcie dorywcze (sezonowe?), a instrumentarium kowalskie nie zawsze miało status daru grobowego kreującego pożądany wizerunek zmarłego. Należy tu jednak zaznaczyć, że kryteria stosowane przy identyfikacji grobów metalurgów nie są precyzyjne. W Domaradzicach, gr. 4, w grobie z nożykiem sierpikowatym i klamrą do pasa znaleziono kilka brył żużla żelaznego (Kostrzewski 1954, 159–161), lecz trudno na tej podstawie uznać omawiany zespół za pochówek osoby zajmującej się działalnością hutniczą bądź kowalską. A. Kokowski za wyróżnik pochówków kowali uznał obecność młotków w wyposażeniu grobowym i takie samo kryterium przyjęła E. Bokiniec. Na tej podstawie grób D8 z Grudziądza-Rządza oraz grób 4/1904 z Nowych Dóbr uważane są za pochówki kowali kultury oksywskiej (Kokowski 1981; Boguwolski, Kurzyńska 2001, 58, 59; Fot. 50; Bokiniec 2008, 100, 106). Zauważmy, że w inwentarzu omawianego grobu z Grudziądza-Rządza brak jest typowych narzędzi związanych z metalurgią. Znaleziono tam wprawdzie młotek, ale jest to narzędzie wykorzystywane w wielu gałęziach rzemiosła, np. w rymarstwie. Z kolei jeden z pilników (D8/4) ma bardzo duże zęby, co czyni go nieprzydatnym jako przyrząd do obróbki metalu. Tego rodzaju pilniki służą do piłowania substancji organicznych. Zestaw zróżnicowanych pilników, młotek i mały nożyk to akcesoria przydatne przy wielu zajęciach, jak np. pielęgnacja końskich kopyt. Z kolei w grobie z Nowych Dóbr miały się znajdować dwa pilniki, nóż i być może topór, co mogłoby sugerować, że był to pochówek rzemieślnika zajmującego się obróbką drewna. Pewniejszym wyznacznikiem grobów kowali są kleszcze, ale i to narzędzie znajduje różnorakie zastosowanie, ponieważ kleszcze o szerokich, łopatkowato uformowanych szczękach były wykorzystywane w garbarstwie (Guillaumet 1996, 73, 74). Wiarygodnym kryterium wyróżniania grobów kowali pozostaje obecność kombinacji kleszczy i młotka oraz innych narzędzi, np. pilników, które jednak muszą być dostosowane do obróbki metalu. Dobrym przykładem takiego pochówka pozostaje zespół z Wesółek, gr. 3. Nieliczne groby zawierające narzędzia kowalskie i bogaty zestaw uzbrojenia dowodzą, że na terenie kultur zlatenizowanych kowale mogli cieszyć się wyższym statusem niż na terenie kultury celtyckiej. Być może te okoliczności sprawiały, że należy liczyć się z obecnością rzemieślników zaznajomionych z celtycką technologią

[123] Fakt ten jest potwierdzony w relacji Eugipiusza mówiącej o królowej Rugiów, która uwięziła wędrownych złotników (*Żywot Świętego Seweryna*, 47).

i stylistyką w środowisku germańskim, zwłaszcza w Skandynawii i na terenie grupy Gross Romstedt. Kowale, w tym i specjaliści celtyccy, mogli mieć wyższy status w społeczeństwie germańskim, co stanowiłoby argument przemawiający za pracą na potrzeby lokalnych, „barbarzyńskich" elit również fachowców z innych kręgów kulturowych.

Z zagadnieniem tym wiąże się szeroko rozpatrywany problem tzw. „transferu technologii"; pojęcia stosowanego pierwotnie przez specjalistów od okresu rzymskiego w odniesieniu do znalezisk stanowiących dowód na przenoszenie i adaptację niektórych technologii typowych dla Cesarstwa Rzymskiego na terenie *Barbaricum* (Stupperich 1997, 19–22, tam wcześniejsza literatura). Pokrewne koncepcje są też spotykane w odniesieniu do sytuacji na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Początkowo formułowano je ostrożnie, opatrując zastrzeżeniami. W latach osiemdziesiątych XX w. T. Dąbrowska podjęła próbę określenia proweniencji pochwy zdobionej żelaznym ornamentem *opus interrasile* z Kamieńczyka, gr. 301, oraz innych okazów z ziem polskich, które zaopatrzono w żelazne ażury (Dąbrowska 1988, 136, 137). Wówczas były to jedyne europejskie okazy zdobione żelaznym *opus interrasile* i uprawnione było łączenie tego faktu z upodobaniem, jakim cieszyło się żelazo w kulturze przeworskiej. Mimo tych okoliczności, surowiec oraz forma trzewika z występem nie były dla T. Dąbrowskiej dowodami na lokalne pochodzenie omawianych zabytków. Wspomniana uczona przypuszczała, że również i te okazy mogły być wykonane w obcych warsztatach, jednak podkreślała zarazem, że nie dysponuje pewnymi dowodami na poparcie tej hipotezy. T. Dąbrowska zaznaczyła, że gdyby omawiane pochwy miały być produktami lokalnymi, to trzeba by przyjąć, że wykonali je rzemieślnicy doskonale znający styl zdobnictwa warsztatów południowych i dysponujący wysokimi kwalifikacjami. Tę hipotezę określono mianem *importu oryginalnej myśli technicznej* (Dąbrowska 1988, 137), jednak dotychczas nie doczekała się ona potwierdzenia.

Postęp badań oraz dopływ nowych źródeł potwierdziły domysły T. Dąbrowskiej, która dopuszczała możliwość, by pochwy zdobione żelazną nakładką *opus interrasile* mogły pochodzić z kręgu celtyckiego. Tak właśnie ornamentowany okaz znaleziono w Esvre-sur-Indre, stan. Vaugrignon (dep. Indre-et-Loire, Francja), i jest on powszechnie uważany za wyrób celtycki, a nie import z kręgu kultury przeworskiej (Le Vin 2005, 12; Riquier 2007, 150, 215, 216). Mały fragment żelaznej okładziny z ornamentem prostej kratki znaleziono na stanowisku Gondole, Puy-de Dôme (Deberge 2008, 230, 231; Ryc. 5:7). Kolejna pochwa zdobiona żelazną ażurową aplikacją zbliżoną do wzoru zwielokrotnionej esownicy ujętej w kratkę pochodzi z grobu 3 z cmentarzyska Lamadelaine (Metzler et al. 1999, p. 29, 31, 34–35, 300–303; Ryc. 327:1, 328, 329). Kwerenda w Musée Rolin w Autun połączona z lekturą raportów z badań J.-G. Bulliot, z niepublikowanymi rysunkami oraz dokumentacją fotograficzną braci Thollier wykazała, że już podczas dziewiętnastowiecznych badań pracowni metalurgicznych na oppidum Bibracte natrafiono na półfabrykaty żelaznych okładzin *opus interrasile*, jednak, co zrozumiałe, nie potrafiono wówczas właściwie zinterpretować tych znalezisk[124] (Bulliot 1899, 169, 170; Thollier 1899, Tabl. XLIV:4, 5, 8; Bochnak, Czarnecka 2004–2005, 30–32; Ryc. 5–7). Znaleziska półfabrykatów jednoznacznie wskazują, że w kulturze lateńskiej produkowano żelazne okładziny *opus interrasile*, a zatem kryterium surowca nie może być uważane za kluczowe w rozważaniach nad proweniencją poszczególnych typów pochew.

Koncepcja „importu oryginalnej myśli technicznej" w środowisku kultury przeworskiej i oksywskiej została przypomniana przez P. Łuczkiewicza (Łuczkiewicz 1997a, 186, 193, 196; 2002, 375). Wspomniany badacz przywołał ją, m.in. omawiając pochwy zaliczone przez siebie do tzw. wschodniego wariantu typu Ludwigshafen, jednak pominął zastrzeżenia T. Dąbrowskiej, która wskazywała na możliwość obcej proweniencji żelaznych pochew. Zdaniem P. Łuczkiewicza, wśród znalezisk z ziem polskich można wskazać grupę pochew należącą do *„wspólnego wzorca form" celtyckich i germańskich elit*, okazów, których nie można traktować jako importów, a które dowodziłyby *raczej błyskawicznego rozprzestrzeniania się nowinek (prądów) styli-*

[124] W pozostałościach budynku oznaczonego jak CC (Côme Chaudron) 35, wśród licznych znalezisk potwierdzających rozwiniętą działalność metalurgiczną (narzędzia, fragmenty tygli, paleniska) odkryto wkopaną w podłoże dolną część amfory, spełniającej, wg J.-G. Bulliot, rolę pojemnika na odpady, nieudane wyroby itp. W naczyniu tym znajdowały się m.in. fragmenty zapinki, kółka (pierścienie), wąskie ścinki żelazne oraz kilka przedmiotów, opisanych w publikacji jako *kawałki żelaznych blach uformowanych kuciem, a następnie zdobionych ornamentem ażurowym, przypominającym* […] *gotyckie arkady wirydarza* […] lub *metalowe obsady kloszy lamp naftowych* (Bulliot 1899, 169, 170, tłum. T. Bochnak).

stycznych i ich dogłębnej recepcji przez lokalnych rzemieślników, wykazujących przy tym odpowiedni poziom umiejętności fachowych, by wykonać egzemplarze odpowiadające celtyckiemu wzorcowi (Łuczkiewicz 2006, 188). Powstanie wspominanego *wspólnego wzorca form* byłoby konsekwencją *transferu technologii*, który P. Łuczkiewicz rozumie *w sensie przyswojenia sobie przez lokalnych (w tym przypadku germańskich) rzemieślników celtyckich prądów stylistycznych oraz niezbędnych dla ich wykorzystania nowych umiejętności technicznych, procesów technologicznych i instrumentarium narzędziowego, co pozwalało im produkować wyroby nie różniące się od obcych pierwowzorów* (Łuczkiewicz 2006, 198). Powyższa konkluzja jest podsumowaniem wcześniejszych wniosków tego badacza (Łuczkiewicz 1997a, 186, 193, 196; 2002a, 375) i znajduje kontynuację w jego późniejszych publikacjach (Łuczkiewicz 2009a, 86, 87).

Tak kategorycznie sformułowana hipoteza „transferu technologii" w stosunku do materiałów kultury przeworskiej i oksywskiej budzi jednak szereg zastrzeżeń. Po pierwsze, w samej definicji „transferu technologii" w ujęciu P. Łuczkiewicza jest sprzeczność *idem per idem*, ponieważ nie precyzuje on, skąd wiadomo, że lokalni rzemieślnicy wytwarzali wyroby identyczne z obcymi pierwowzorami, skoro, jak sam stwierdza, nie potrafimy ich od siebie odróżnić. Należy przy tym podkreślić, że wśród znalezisk z ziem polskich nie występują półfabrykaty pochew lub mieczy, nie zidentyfikowano też żadnego miejsca ich produkcji. Nie jest również możliwe wykazanie istnienia lokalnych tradycji rzemieślniczych w tym zakresie ani też kontynuacji tendencji stylistycznych. Jedynie aprioryczne przyjęcie założenia P. Łuczkiewicza o istnieniu lokalnej produkcji przedmiotów identycznych z importowanymi stanowiłoby podstawę do wyciągania dalszych wniosków, dotyczących zarówno recepcji technologii, jak i instrumentarium narzędziowego, a nawet prądów stylistycznych.

Przypomnijmy, że kluczowym elementem koncepcji transferu technologii jest wykazanie lokalnej proweniencji analizowanych znalezisk. Teoria ta została sformułowana na podstawie znalezisk z Niemiec, gdzie istotnie są dowody na działalność rzemieślników stosujących technologie rzymskie. Znaleziska pieców i ceramiki wykonanej w technologii stosowanej na terenie *Imperium Romanum* stanowiły podwalinę tezy o transferze technologii. Uzasadnione jest też stosowanie tego terminu w odniesieniu do pewnych grup zabytków z dorzecza Wezery i Łaby, które zdradzają wysoki poziom techniczny, typowy dla Celtów, a zarazem wykazują cechy charakterystyczne dla tradycji lokalnych. Do tej grupy zaliczyć można m.in. pochwy tzw. *Mitteldeutsche Sondergruppe*, tj. metalowe pochwy dwusiecznych mieczy, zaopatrzone w system ryfek typowych dla pochew mieczy jednosiecznych i prosto ścięty trzewik (Jahn 1916; 111; Frey 1986, 46; Ryc. 2). Znaleziska takie, jak pochodząca z Gross Romstedt, gr. 1908 K63, opatrzona stemplem głownia stanowiąca komplet z pochwą zaliczaną do *Mitteldeutsche Sondergruppen*, wskazują na działalność warsztatu pracującego na potrzeby lokalnej ludności, w którym działali rzemieślnicy o umiejętnościach i instrumentarium nieodbiegającym od wytwórców celtyckich (Peschel 1964; 1991, 140, 141, 143; Ryc. 4:4a, 4b). Podobny status nadawano w przeszłości metalowym pochwom zdobionym ornamentem ażurowej kratki, uważanym często za lokalne naśladownictwa nakładek *opus interrasile* (Werner 1977, 381, 382; Frey 1986, 49–53). Bardzo możliwe, że miecz wyłowiony z rzeki Tollense w Sanzkow, Kr. Demmin (Niemcy), również pochodzi z warsztatu, w którym rzemieślnicy dorównujący swymi umiejętnościami i instrumentarium wytwórcom lateńskim wykonywali broń zgodnie z oczekiwaniami ludności nieceltyckiej (Kunkel 1936). Okaz ten, zbliżony do mieczy towarzyszących pochwom *Mitteldeutsche Sondergruppe*, posiada puncowaną głownię, a w jednym jej miejscu widnieje drobne, skrzydełkowate zagłębienie, będące być może odciskiem stempla (Kunkel 1936, 28, 29; Wołągiewiczowie 1963, 36, 116). Przy zastawie omawianego miecza znajdowała się ażurowa okładzina *opus interrasile* z motywem „wirujących kół". Pewne elementy „transferu technologii" można wskazać wśród niektórych znalezisk jutlandzkich, np. mieczy dwusiecznych, a P. O. Schovsbo chciałby widzieć w Hedegård „warsztat celtycki", którego wyroby miałyby przypominać zabytki lateńskie stylistyką i poziomem technologicznym[125] (Schovsbo 2010, 114–117). Zauważmy, iż w samym Hedegård, prócz licznych przedmiotów o charakterze celtyckim, od-

[125] Nieodległą analogią wydaje się tu wzmiankowana w IV księdze *Pana Tadeusza* strzelba-sagalasówka. Mieszkający w miejscowości Bałabanówka kowal o imieniu Iwan kupował lufy i zamki firmy Segalas (u Mickiewicza „Sagalas"), dorabiał im oprawę, a następnie sygnował swoje dzieło dodając do napisu „Segalas London" słowa „à Bałabanówka".

kryto m.in. miecz w pochwie zdobionej ażurowym ornamentem prostych linii, a z terenu Półwyspu Jutlandzkiego znane są pochwy analogiczne do *Mitteldeutsche Sondergruppe* (Brøndsted 1963, 68; Madsen 1999, 84, 85; Ryc. 26; Völling 2005, 167; Mapa 22; Brandt 2001, 130).

Wymienione znaleziska pozwalają przypuszczać, że ludność grupy Gross Romstedt oraz być może członkowie elit społeczności zamieszkujących Półwysep Jutlandzki korzystali z usług rzemieślników potrafiących wykonać pochwy zgodnie z technologią celtycką, lecz konstrukcyjnie i wizualnie odbiegające od wzorców lateńskich. Być może ich dziełem są też niektóre pochwy z ostrogowatymi wyrostkami oraz ażurowe nakładki z ornamentem prostej kratki, rozpowszechnione szczególnie na terenach nieceltyckich. Znaleziska takie występują też niekiedy na terenach celtyckich i trudno stwierdzić, czy są tam importami czy produktami lokalnymi[126]. Omawiane znaleziska zaliczane są przez P. Łuczkiewicza do *„wspólnego wzorca form" celtyckich i germańskich elit*, jednak, moim zdaniem, bardziej właściwe jest ujęcie K. Czarneckiej, która z uwagi na stylistykę i poziom techniczny określa je mianem produktów *celtyckich warsztatów*, niezależnie od przynależności etnicznej ich twórcy (Czarnecka 1997, 293). Zbliżone podejście prezentuje wymieniony wyżej P. O. Schovsbo (Schovsbo 2010, 114–117). Na dominującą rolę substratu lateńskiego w omawianym konglomeracie kulturowym wskazuje też fakt, że technologie zapożyczone z kręgu celtyckiego nie zakorzeniły się w wytwórczości lokalnej i ograniczają się do stosunkowo krótkiego odcinka chronologicznego, zapewne odpowiadającego jednej generacji. Wzmiankowane wyżej znaleziska potwierdzające działalność menniczą w rejonie Kalisza (i być może na Kujawach) wskazują, że należy liczyć się z obecnością na ziemiach polskich specjalistów-metalurgów dysponujących warsztatem i technologiami nieodbiegającymi od standardów celtyckich, więc teoretycznie nie można też wykluczyć lokalnej produkcji pochew, jednak obecnie hipoteza ta nie może być potwierdzona.

Być może część pochew i przynależnych im mieczy znalezionych na ziemiach polskich pochodzi właśnie z tzw. celto-germańskiej strefy kontaktowej, jednak i w tym przypadku omawiane znaleziska miałyby status importów. Z powyższych powodów uznaję je za importy lateńskie, jeżeli nie różnią się one od typowych wyrobów kultury celtyckiej, natomiast pomijam militaria znajdujące analogie głównie na terenach występowania pochew *Mitteldeutsche Sondergruppe*, jak ostrogę z Wesołek, gr. 20A. Kolejne przesłanki wspierające hipotezę transferu technologii na terenach nieceltyckich znane są z grupy Gross Romstedt, w której odnotowano m.in. obecność ceramiki toczonej, lecz reprezentującej formy lokalne, co wskazuje na działalność miejscowych rzemieślników znających technologię celtycką (Eichhorn 1927, 20–25; Schmidt, Nitschke 1989, 26–28; Völling 2005, Tabl. 2:5; 6:6; Salač 2009a).

Zauważmy, że gdyby na terenach celtyckich znaleziono pochwy zaliczane do *Mitteldeutsche Sondergruppe* lub toczoną ceramikę o formach typowych dla grupy Gross Romstedt, to nie byłoby wątpliwości, że są to wyroby spoza „klasycznej" kultury lateńskiej i byłyby traktowane jako importy. Znane z ziem polskich pochwy zostałyby natomiast uznane w środowisku celtyckim za wyroby lokalne, tj. lateńskie, ponieważ wszystkie one znajdują analogie na terenie Celtyki. Z drugiej strony, produkowane na ziemiach polskich miecze jednosieczne i przynależne im pochwy nie posiadają cech nawiązujących do broni dwusiecznej. Przykładowo, nie znamy pochew mieczy jednosiecznych zaopatrzonych w trzewik ostrogowaty, uważany niekiedy, jak już wspomniałem, za element typowy dla terenów germańskich. Jedyny znany obecnie okaz pochwy miecza jednosiecznego nawiązujący do egzemplarzy zdobionych ornamentem ażurowym, wzmiankowane wyżej znalezisko z Oblina, gr. 298, wykazuje szereg odmienności względem pierwowzorów i zauważalnie odbiega od nich jakością wykonania.

Istnienie w Niemczech warsztatów rzemieślniczych nawiązujących do technologii lateńskich oraz dorównujących umiejętnościami i instrumentarium wykonawcom celtyckim jest bardzo prawdopodobne. Zjawisku temu sprzyjały przemiany kulturowe, przypuszczalnie wywołane dynamiczną sytuacją polityczną. Jak uważa S. Rieckhoff, około roku 80. przed Chr. zanikają oppida w Bawarii i w tym mniej więcej czasie pojawiają się materiały grupy Traunstein-Uttenhofen-Kronwinkl, która rozwija się do początku drugiej połowy I w. przed Chr. (Rieckhoff 1995). Zdaniem R. Gebharda, chronologia wspomnianej jednostki kulturowej (zwanej też

[126] W opinii specjalistów zajmujących się kulturą lateńską są to wyroby celtyckie. Nie znam ani jednej publikacji, w której stawiano by hipotezę zakładającą nieceltycką proweniencję omawianych znalezisk.

grupą południowo-wschodniobawarską lub grupą Uttenhofen-Kronwinkl-Hörgetshausen) zamyka się w okresie od lat 40/30 przed Chr. do końca stulecia (Gebhard 2004). Zdaniem części badaczy, materiały grupy Traunstein-Uttenhofen-Kronwinkl można interpretować jako ślady aktywności grup germańskich, które pod wodzą Ariowista działały w Galii, a następnie powróciły za Ren (Rieckhoff 1995, 185; Bockius, Łuczkiewicz 2004, 134). Uwzględniając intensyfikację kontaktów celtycko-germańskich podczas wojny galijskiej, łatwiej można wyobrazić sobie funkcjonowanie warsztatów wykorzystujących technologię lateńską w społecznościach weteranów, którzy osiedlili się ponownie za Renem. Takiej dynamice odpowiada też chronologia grupy Gross Romstedt, której stanowiska są datowane na okres od schyłku pierwszej połowy I w. przed Chr. po przełom wieków (Döhlert 2009). Znamienne, że wśród militariów znalezionych w Alise-Ste-Reine i interpretowanych jako świadectwo walk pod Alezją w 52 r. przed Chr. możemy wskazać umba typowe dla Celtów lub Germanów, natomiast niemożliwe jest rozróżnienie mieczy używanych przez przedstawicieli dwóch odrębnych etnosów. Wśród materiałów z Alezji nie sposób wskazać znalezisk broni siecznej lub ostróg, które można by uznać za dowód istnienia w tym czasie transferu technologii. Zauważmy, że metryka znakomitej większości znalezisk, które mogą być traktowane jako dowód na istnienie transferu technologii w dorzeczu Łaby, zamyka się w fazie A3 młodszego okresu przedrzymskiego, i to raczej nie w jej najstarszym odcinku, natomiast P. Łuczkiewicz do pochew *„wspólnego wzorca form" celtyckich i germańskich elit* zalicza egzemplarze z ziem polskich datowane już na przełom faz A2 i A3 (Łuczkiewicz 2006, 188).

Dodać należy, że znajomość technologii, posiadanie odpowiednich umiejętności oraz instrumentarium nie są wystarczającymi warunkami do *importu oryginalnej myśli technicznej*. Kolejnym niezbędnym czynnikiem pozostają uwarunkowania społeczno-ekonomiczne, które umożliwiałyby rzemieślnikowi zbyt produkowanych przez niego wyrobów. Problem ten, jak się wydaje, leży u podstaw nieprzejęcia technologii ceramiki toczonej przez ludność kultury przeworskiej lub oksywskiej w młodszym okresie przedrzymskim (Bochnak, w druku). Reasumując powyższe rozważania, należy zgodzić się z P. Łuczkiewiczem, zdaniem którego termin *transfer technologii* jest *nieco nadużywany ostatnio* (Łuczkiewicz 2006, 198).

Przedstawiona tu argumentacja nie oznacza jednak, że należy bezwarunkowo odejść od koncepcji *importu oryginalnej myśli technicznej* w dorzeczu Wisły, dysponujemy bowiem licznymi przykładami, pozwalającymi zaobserwować omawiane zjawisko. Jak wspomniano wyżej, prawdopodobny jest udział Celtów w upowszechnianiu na tym terenie znajomości technik redukcji żelaza. Wydaje się, że na ziemiach polskich wyrabiano zapinki, które funkcjonalnie nie odbiegały od modeli celtyckich, a niejednokrotnie dorównywały im jakością wykonania. Jak wskazywał P. Harasim, należy liczyć się z lokalną produkcją zapinek miseczkowatych (Harasim 2011, 230, 231). Przedstawione przez wspomnianego badacza argumenty są bardzo przekonujące; w szczególności zróżnicowanie rozprzestrzenienia importów celtyckich i zapinek miseczkowatych zdaje się przemawiać za lokalną proweniencją przynajmniej części fibul z miseczkowatą główką.

Bardzo złożonym zagadnieniem pozostaje problem lokalnej wytwórczości metalurgicznej, wykorzystującej detale konstrukcyjne i zdobnicze będące być może importami. Mam tu na myśli brązowe klamry taśmowate spotykane w grobach kultury oksywskiej. Do wykonania niektórych z nich (np. luźno znalezionego egzemplarza ze Skowarcza) wykorzystano dekoracyjne brązowe nity o nacinanych główkach (Kostrzewski 1919, 241, Ryc. 243:b). Takie zdobione złożonymi układami nacięć nity były szeroko rozpowszechnione w świecie celtyckim, stosowano je m.in. do zdobienia wozów. Nacięcia w główkach były pierwotnie wypełnione czerwoną emalią, która kontrastowała ze złocistą powierzchnią brązu. Niewykluczone, że opisane nity, spotykane nierzadko w basenie Morza Bałtyckiego, są importami lateńskimi (Arne 1903; Nylén 1955, 452–477, 537; Ryc. 302:17:29; Challet 1992, 118–123; Schönfelder 2002, 216–219). Obserwacje z celtyckich pracowni metalurgicznych wskazują, że emaliowane nity były wyrabiane masowo, w ramach wyspecjalizowanej działalności. Co za tym idzie, producenci musieli mieć zapewniony stały zbyt na swoje wyroby, a zatem dysponowali szeroką siecią dystrybucji. Ozdobne nity są stosunkowo atrakcyjnym i łatwym w obrocie towarem; niewielkich rozmiarów, ale relatywnie cenne mogą znaleźć zastosowanie jako elementy konstrukcyjne i zdobnicze rozmaitych przedmiotów, a zatem mogą być poszukiwane przez wielu odbiorców. Dodatkowo, nie są szczególnie trudne w produkcji masowej, o ile dysponuje się wiedzą, umiejętnościami

i bazą surowcową niezbędną do nakładania emalii. W konstrukcji nitów z oppidum Bibracte widać tendencję do upraszczania produkcji; większość nitów ma żelazne trzonki (jakkolwiek znane są też okazy brązowe), ponieważ nadlanie brązowej główki było szybsze i tańsze niż odlewanie całego nitu. Ponadto, wykorzystywano stopy z dodatkiem ołowiu, tańsze niż brązy cynowe, a dobrze nadające się do pokrycia emalią (Bucsek et al. 1990, 155). Trudno stwierdzić, czy nity zdobiące taśmowate klamry oraz inne zabytki typowe dla basenu Morza Bałtyckiego są importami z terenów celtyckich, czy też powstały w pracowniach miejscowych rzemieślników, ale, moim zdaniem, należy je traktować jako jeden z przejawów nakładania się oddziaływań lateńskich na miejscowe podłoże kulturowe w Europie Północnej. Problematyka wykorzystania celtyckich detali ornamentacyjnych przy produkcji przedmiotów typowych dla *Barbaricum* przekracza ramy niniejszej pracy i zostanie omówiona w innym miejscu.

Przypuszczalnie wynikiem „importu oryginalnej myśli technicznej" jest również rozpowszechnienie nożyc i ostróg na ziemiach polskich. Dynamika ich występowania u schyłku młodszego okresu przedrzymskiego i w początkach okresu wpływów rzymskich oraz stosunkowo nieskomplikowana konstrukcja pozwalają przypuszczać, że zabytki tego typu były wykonywane na ziemiach polskich, jakkolwiek ich wprowadzenie bez wątpienia należy wiązać z wpływami kultury lateńskiej.

Kolejnym przykładem adaptacji technologii lateńskiej są żarna rotacyjne, których pojawienie się w kulturze przeworskiej jest łączone z oddziaływaniami celtyckimi[127] (Nasz 1950, 20, 37, 40; Godłowski 1960, 1977; Wielowiejski 1960, 1981).

Ważnym zagadnieniem z pogranicza problematyki transferu technologii i zagadnień społeczno-ekonomicznych jest lokalna emisja monet. Produkcja monet typu celtyckiego na ziemiach zajętych przez ludność kultury przeworskiej to stosunkowo nowy problem w archeologii polskiej. Ślady produkcji menniczej w rejonie Kalisza oraz być może na Kujawach wskazują na działalność warsztatów, w których pracowali rzemieślnicy dysponujący umiejętnościami i narzędziami odpowiadającymi standardom lateńskim (Rudnicki 2012b, 60; Andrałojć, Andrałojć 2012). Trudno jednak przypuszczać, by bite przez nich monety miały zaspokoić ekonomiczne potrzeby społeczeństw lokalnych. Numizmatycy i historycy średniowieczni zwracają uwagę, że bardzo istotną funkcją emisji monet była afirmacja prestiżu władcy oraz symbolizowanie porządku, wartości stałych i w pewnym sensie boskich, które powinny przyświecać transakcjom. Dlatego też np. w państwie karolińskim emitowano monety, mimo że najprawdopodobniej nie pokrywały one pełnego spektrum potrzeb rynku, tj. najmniejsze nominały były zbyt wartościowe, by można było za ich pomocą dokonywać wielu drobnych transakcji (Suchodolski 1982, 174). Wydaje się, że wspomniana „funkcja manifestacyjna" odgrywała też podstawową rolę w prób działalności menniczej w młodszym okresie przedrzymskim. Wskazują na to przede wszystkim nominały monet, które są zbyt wysokie, by mogły stanowić ekwiwalent w przypadku znakomitej większości transakcji. Gospodarka kultury przeworskiej dalece odbiegała od poziomu, na którym można mówić o efektywnym wprowadzeniu elementów towarowo-pieniężnych. M. Rudnicki podkreśla, że bicie monet przez Celtów uważane jest za *szczytowe osiągnięcie w historii ich rozwoju gospodarczo-historycznego* (Rudnicki 2012b, 60), a ludność kultury przeworskiej nie zbliżyła się do podobnego stopnia organizacji ekonomicznej. Po krótkim epizodzie działalności menniczej nastąpił powrót do gospodarki naturalnej.

Oryginalna myśl techniczna przedstawicieli kultury lateńskiej była na ziemiach polskich wykorzystywana, dostosowywana do lokalnych warunków, niejednokrotnie przetwarzana, ale ten fenomen najprawdopodobniej ograniczał się do produkcji stosunkowo nieskomplikowanych przedmiotów. W przypadkach, gdy lokalne uwarunkowania społeczne lub gospodarczo-ekonomiczne odbiegały od standardów celtyckich, przejęcie innowacji technologicznych przypuszczalnie było niemożliwe.

VII.2. ELEMENTY CELTYCKIE W GOSPODARCE ROLNO-HODOWLANEJ

Stan badań nad gospodarką rolno-hodowlaną kultury oksywskiej należy ocenić jako dalece niewystarczający, co wynika m.in. ze słabego rozpoznania osad wspomnianej jednostki kulturowej, Ogólne uwagi na ten temat przedstawiła K. Przewoźna, a następnie K. Godłowski i R. Wołągiewicz (Przewoźna 1965; 1971, 198, 195, 198, 199, 214, 215; Godłowski 1977a, 191–193; Wołągiewicz

[127] Znaleziska kamieni żarnowych zostały omówione w rozdziale VII.2., poświęconym wpływom celtyckim na gospodarkę rolno-hodowlaną kultury przeworskiej.

1981, 159, 161, 165). Pojedyncze informacje na temat osady w Toruniu, stan. 234, zamieściła E. Bokiniec (Bokiniec 1998). W encyklopedycznym omówieniu kultury oksywskiej nie odnotowano postępu w badaniach nad osadami i gospodarką (Dąbrowska 2003a), jednak można mieć nadzieję, że wyniki szerokoprzestrzennych badań archeologicznych związanych z wielkimi inwestycjami na Pomorzu przyczynią się do uzupełnienia naszej wiedzy. Znacznie lepiej prezentuje się stan badań nad gospodarką rolno-hodowlaną kultury przeworskiej, do czego przyczyniła się w omawianej dziedzinie publikacja pióra J. Rodzińskiej-Nowak. W pracy skorygowano szereg starszych, zdezaktualizowanych już poglądów oraz przedstawiono spójny obraz gospodarki żywnościowej kultury przeworskiej (Rodzińska-Nowak 2012).

W starszej literaturze spotkać można pogląd o pewnej odrębności modeli gospodarki hodowlanej na Kujawach, co m.in., zdaniem T. Makiewicza, miało być odzwierciedleniem impulsów płynących z kultury lateńskiej (Makiewicz 1977, 111–122; Cofta-Broniewska 1979, 56–82; Wielowiejski 1980, 173, 174). Koncepcja ta wpisywała się w obraz tzw. grupy kruszańskiej kultury przeworskiej jako jednostki kulturowej charakteryzującej się licznymi i różnorodnymi przejawami zapożyczeń z kręgu celtyckiego (Cofta-Broniewska 1979), jednak spotkała się z ostrożnym przyjęciem części badaczy, którzy m.in. zwracali uwagę na nierównomierny stan badań nad gospodarką kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim (Dąbrowska 1988, 149, 150). T. Dąbrowska przypuszczała, że należy liczyć się z większym, niż pierwotnie zakładano, znaczeniem hodowli drobnych przeżuwaczy (Dąbrowska 1988, 220, 221). Hipoteza ta została potwierdzona (Salač 2010; Rodzińska-Nowak 2012, 147, 148). Znaczący postęp w badaniach nad gospodarką kultury przeworskiej sprawił, że tereny Kujaw, wcześniej jawiące się jako obszar o nietypowej strukturze stad, co T. Makiewicz przypisywał wpływom celtyckim, nie różnią się obecnie w sposób znaczący od pozostałych obszarów kultury przeworskiej (Makiewicz 1977; Wielowiejski 1980, 173, 174; Rodzińska-Nowak 2012, 112–114, 148). Obecny stan badań wskazuje na znaczną unifikację modelu gospodarki rolno-hodowlanej w kulturze przeworskiej. Nie jest możliwe ukazanie stref, w których ewentualne wpływy celtyckie byłyby bardziej czytelne. J. Rodzińska-Nowak zwraca uwagę na pewne dziedziny gospodarki, gdzie ewentualnie można dostrzec domniemane wpływy celtyckie. Mam tu na myśli przede wszystkim niektóre typy narzędzi rolniczych, nieznanych dotychczas na ziemiach polskich.

W młodszym okresie przedrzymskim w dorzeczu Wisły pojawił się nowy typ żelaznego narzędzia rolniczego, znajdujący ścisłe analogie w kulturze celtyckiej oraz puchowskiej. Łukowato wygięte jednosieczne ostrza przypominają części kos, jednak charakteryzują się mniejszymi rozmiarami, co zaważyło na określeniu tych narzędzi mianem półkosków. Zdaniem K. Piety, półkoski trzymało się jedną ręką (Pieta 2008, 227). Brak jest jasnych kryteriów pozwalających odróżnić półkoski od sierpów; zdaniem G. Jacobiego takim wyróżnikiem byłby sposób mocowania rękojeści (Jacobi 1974, 23). Aktualne zestawienie znalezisk półkosków z terenu kultury przeworskiej sporządziła J. Rodzińska-Nowak (Rodzińska-Nowak 2012, 94–96). Na młodszy okres przedrzymski datowany jest tylko jeden zabytek: znalezisko z miejscowości Dzbądzek, pow. ostrołęcki (Dąbrowska 2008, 133). Nie ma podstaw, by sądzić, że tak skromne rozmiary bazy źródłowej odzwierciedlają nieznaczną popularność półkosków w kulturze przeworskiej. Przypuszczalnie kluczowe znaczenie ma tu brak zwyczaju umieszczania narzędzi rolniczych w grobach. Zauważmy, że w kulturze celtyckiej i puchowskiej większość narzędzi tego typu pochodzi ze skarbów przedmiotów żelaznych, a jest to kategoria znalezisk w zasadzie niespotykana w kulturze przeworskiej i oksywskiej. Część półkosków znaleziono na oppidach, a więc osadach typowych dla kultury celtyckiej, natomiast niespotykanych na ziemiach polskich. Nie znam ani jednego okazu pochodzącego z zespołu grobowego kultury lateńskiej. Trzy półkoski odkryto na stanowiskach grupy tynieckiej: w Podłężu, Krakowie Nowej Hucie-Wyciążu oraz w Krakowie-Pleszowie (Woźniak 1990, 58; Tabl. XXXVII:w; Poleska 2006, 166, 167; Tabl. 246:1; Ryc. 24:1; Rodzińska-Nowak 2012, 94). Znalezisko półkoska ze skarbu narzędzi z Krakowa Nowej Huty-Wyciąża znajduje ścisłe analogie wśród materiałów celtyckich, np. z morawskiego stanowiska Hostýn, okr. Kroměříž (Ludikovský 1984, 17, 21, 24, 47; Tabl. 10-15) i należy do typu 2.2 wg O. Nillesse i O. Buchsenschutza (Nillesse, Buchsenschutz 2009, 159–163; Ryc. 2). Jest to typ bardzo popularny w kulturze lateńskiej, rozpowszechniony przede wszystkim w Czechach, na Morawach oraz na stanowiskach kultury puchowskiej w górzystej części

Słowacji, ale znane są też podobne znaleziska z Rumunii (z miejscowości Lozna) oraz z Francji, z wielokrotnie już wzmiankowanego stanowiska w Acy-Romance (Teodor, Sadurschi 1979; Ryc. 71g; Teodor 1980, 133–137; Ryc. 1–4; Lambot, Méniel 1993, 115; Ryc. 105; Pieta 2008, 226, 227; Ryc. 110). J. Piaskowski uważał znalezisko z Krakowa Nowej Huty-Wyciąża za wyrób miejscowy, jednak opinia ta bazowała na wynikach badań metaloznawczych, które nie są jednoznaczne (Piaskowski 1967, 250). Proweniencja wspomnianego półkoska z Dzbądzka nie jest określona. Uważam, że obecnie brak jest podstaw, by uznać półkosek z Dzbądzka za import celtycki. Analiza metaloznawcza zgrzewanego sierpu lub półkoska z osady z okresu rzymskiego z Krakowa Nowej Huty-Mogiły wykazała obecność domieszki miedzi, co wg J. Piaskowskiego miało wskazywać na pochodzenie rudy z terenu Czech (Piaskowski 1964, 171, 173, 174, 176, 177, 179, 181; Ryc. 1:a; Tabl. I:1). Ustalenia J. Piaskowskiego skłoniły Z. Woźniaka do przypuszczeń, że w okresie lateńskim niektóre narzędzia były sprowadzane z południa (Woźniak 1970, 227). Przyjęcie takiej tezy może być uznane za dowód przekonania o bardzo niskim stopniu rozwoju lokalnej wytwórczości metalurgicznej. Jak wiadomo, w przeszłości wykucie półkoska bądź kosy nie nastręczało problemów wiejskim kowalom (Moszyński 1929, 194–196). Wykonanie płaskiego ostrza z zagiętym tylcem i prostopadłym wyrostkiem[128] nie powinno być uznane za umiejętność niedostępną rzemieślnikom zamieszkującym ziemie polskie, zwłaszcza że jest to technologia niemal identyczna z produkcją mieczy jednosiecznych, zasadnie uważanych za wyroby lokalne, typowe przede wszystkim dla północnej Polski. Biorąc pod uwagę szereg krytycznych uwag na temat ustaleń J. Piaskowskiego odnośnie do pochodzenia przedmiotów żelaznych, teza o południowej proweniencji metalu, z którego wykonano półkosek z Krakowa Nowej Huty-Mogiły, musi być traktowana bardzo ostrożnie.

Kolejną innowacją lateńską zaadaptowaną przez ludność kultury przeworskiej są żarna rotacyjne. Ich pojawienie się w kulturze przeworskiej jest powszechnie łączone z oddziaływaniami celtyckimi (Nasz 1950, 20, 37, 40; Godłowski 1960, 73–76; Rodzińska-Nowak 2012, 128–130). Być może niektóre ze znalezisk kamieni żarnowych datowanych na ostatnie wieki przed Chrystusem (np. z Dzbądzka lub Wrocławia-Partynic) to importy z terenów kultury lateńskiej, jednak bez wyników badań petrograficznych nie można przedstawić wiążących wniosków (Dąbrowska 2008, 190). W kulturze lateńskiej potwierdzona jest dalekosiężna dystrybucja kamieni żarnowych. Na stanowisku w Radovesicach znaleziono żarna z surowca nadreńskiego, a wyroby pracowni kamieniarskiej w Lovosicach trafiły do wielu osad na terenie Czech (Kruta 2000, 729; Salač 2002, 22–24; Ryc. 4). Kamienie żarnowe znalezione na oppidum w Starém Hradisku pochodzą z wychodni oddalonych niejednokrotnie o ponad 200 km od osady (Čižmář, Leichmann 2002, 267, 268). Istnieją przesłanki wskazujące na stosunkowo szybkie przejęcie technologii wyrobu żaren rotacyjnych, ponieważ w Janikowie, pow. inowrocławski, stan. 11, oraz w Strzelcach, pow. mogileński, stan. 2, zidentyfikowano pozostałości warsztatu produkującego kamienie żarnowe (Wiślański 1959, 71, 76, 81, 84; Ryc. 56, 57; Zielonka 1970, 202; Makiewicz 1973, 167; Ryc. 2; 1973a, 216, 217; Ryc. 2; 1979, 15; Kaszewska 1977a, 108, 120; Cofta-Broniewska 1979, 119, 120). Zdaniem T. Makiewicza i A. Cofty-Broniewskiej, wspominane warsztaty należy najpewniej datować na młodszy okres przedrzymski (Makiewicz 1973, 167; 1973a, 216, 217; 1979, 15; Cofta-Broniewska 1979, 119), chociaż trzeba pamiętać, że ustalanie chronologii tego typu stanowisk, nierzadko ubogich w dobre datowniki, może być niekiedy problematyczne.

Uważa się, że przywracanie ziemi żyzności za pomocą nawozów naturalnych i mineralnych (margla) było kolejną innowacją przejętą od Celtów przez ludy środkowej Europy (Rodzińska-Nowak 2012, 110).

Zdaniem J. Wielowiejskiego, z Celtami należy również wiązać pojawienie się kotów na ziemiach polskich u schyłku młodszego okresu przedrzymskiego. Miałyby na to wskazywać odkrycia szczątków tego zwierzęcia na osadzie grupy tynieckiej w Tyńcu oraz na stanowiskach kultury przeworskiej w Janikowie, stan. 11, i w Kobylnikach, stan. 1, jak również datowane już na okres wpływów rzymskich pochówki kotów z Łojewa, stan. 4 (Wielowiejski 1980, 174, tam wcześniejsza literatura). Tak wczesne datowanie szczątków kotów na ziemiach polskich jest dużym zaskoczeniem (o ile nie mamy do czynienia z kośćmi żbików). Kot na ziemiach celtyckiej Europy pojawił się przypuszczalnie dopiero około połowy I w. przed Chr., wraz z wkroczeniem legionów rzymskich na tereny Galii.

[128] Nomenklatura budowy półkoska za K. Moszyńskim (Moszyński 1929, 195).

Dla Strabona kot był zwierzęciem dobrze znanym (Strabon, *Géographie*, XVII, 1, 40; XVII, 2, 3; XVII 3, 4), lecz uchodził za przedstawiciela fauny egipskiej, podobnie jak krokodyl (Malinowski 2003, 103, 104). P. Méniel był zdania, że u schyłku I w. przed Chr. w Europie koty pełniły głównie rolę maskotek, a ich znaczenie w gospodarstwie domowym wzrosło dopiero w średniowieczu, wraz z pojawieniem się szczurów śniadych (Méniel 1987, 94).

Kolejnym przejawem impulsów celtyckich, zdaniem J. Wielowiejskiego, miało być rozpowszechnienie na ziemiach polskich hodowli drobiu (Wielowiejski 1980, 174). Być może przekonanie to wynikało z faktu, że ptaki (z reguły nieokreślone gatunkowo) nie były zbyt powszechnie reprezentowane w materiałach kultury łużyckiej i pomorskiej (Węgrzynowicz 1982, 214, 215, 221; Ryc. 43:a, b; 44 b, c). Wyniki nowszych analiz archeozoologicznych wskazują, że ptaki, w tym również i kury, występowały w dorzeczu Wisły i Odry częściej niż to pierwotnie szacowano, a ich udział w rytuale pogrzebowym potwierdzają znaleziska z grobów kultury łużyckiej (Abłamowicz, Kubiak 1999, 68–71; 83, 84, 90, 95, 96, 97–99; Diagram 42, 43; Tabela 11; Hałuszko 2007, 250, 251; Wykres 1). W przypadku gęsi i kaczek rozróżnienie szczątków zwierząt dzikich i udomowionych jest bardzo problematyczne.

Badania z początku XXI w. wykazują, że wpływy celtyckie w gospodarce rolno-hodowlanej kultury przeworskiej są słabsze niż to wcześniej szacowano. Zapewne miały na to wpływ uwarunkowania społeczne, ekonomiczne, ale może i klimatyczne. Gospodarka rolno-hodowlana w kulturze oksywskiej jest nam znana słabiej niż w kulturze przeworskiej, ale trudno przypuszczać, by ewentualnie wpływy celtyckie były silniejsze na Pomorzu i Ziemi Chełmińskiej niż w środkowej i południowo-zachodniej Polsce.

VIII. WPŁYWY CELTYCKIE W OBRZĄDKU POGRZEBOWYM KULTURY PRZEWORSKIEJ I OKSYWSKIEJ

Early medieval graves do not represent individuals who expired and fell into the grave with the objects they happened to have with them when they died! (Williams 2006, 38). Powyższe słowa H. Williamsa są oczywistością i zachowują aktualność również w odniesieniu do materiałów sepulkralnych kultury przeworskiej oraz oksywskiej. Często jednak zapominamy, że wyposażenie grobowe nie tyle stanowi własność zmarłego, co odzwierciedla jego pozycję zgodnie z obowiązującymi w danym społeczeństwie regułami. To osoby przygotowujące ceremonię pogrzebową decydowały o doborze przedmiotów, które określamy mianem wyposażenia grobowego. Inwentarz miał być przesłaniem kreującym obraz zmarłego, zaadresowanym do innych członków jego społeczności. W skład wyposażenia grobowego wchodzą intencjonalnie wyselekcjonowane przedmioty stanowiące prywatną własność zmarłego, dary grobowe oraz pozostałości stypy, a także przedmioty przypadkowe, nienależące do pierwotnego wyposażenia (Czarnecka 1990, 89–91). W myśl koncepcji H.-J. Eggersa, przedmioty te, stanowiące pierwotnie część *kultury żywej* (*lebende Kultur*), a następnie *kultury martwej* (*tote Kultur*), pozostają w naszych oczach elementami *kultury ponownie odkrytej* (*wiederendeckte Kultur*), źródłami archeologicznymi, które interpretujemy, kierując się własną wiedzą i doświadczeniem, a przy tym wciąż pozostajemy w sferze własnego systemu pojęciowego, którego granic nie możemy przekroczyć (Eggers 1959, 262–269). Dysponujemy przy tym aparatem analitycznym, za pomocą którego rejestrujemy pewne fakty, oraz syntetycznym, który pozwala na ich subiektywną ocenę.

Wyposażenie grobowe tworzy najczęściej zespół zwarty, a moment pogrzebu stanowi *terminus ante quem* dla wszystkich elementów inwentarza. Nie należy jednak zapominać, że zabytki wchodzące w skład wyposażenia zwykle powstawały w różnym czasie. Przedmioty będące osobistą własnością zmarłego mogły być związane z przechodzeniem kolejnych etapów życia, kiedy np. nabywano prawo do posługiwania się bronią lub noszenia pewnych elementów odzieży traktowanych jako wyznacznik stanu cywilnego. Dary grobowe i pozostałości stypy są zwykle współczesne chwili pogrzebu, ponieważ w ich skład wchodzą przedmioty codziennego użytku, jak utensylia służące do serwowania posiłków, tj. ceramika i noże.

Skład inwentarza oraz sposób postępowania ze zmarłym uznawany jest przez archeologów za jeden z wyznaczników pozwalających na zaliczenie danego zespołu grobowego do określonej jednostki kulturowej. Poszczególne części obrządku pogrzebowego mogą być uznane za elementy rodzime lub zapożyczenia z innych kultur, co stanowi podstawę do rozważań na temat relacji kulturowych i mechanizmów powstawania danych kultur. Dominujący w kulturze przeworskiej i oksywskiej obrządek pogrzebowy, a mianowicie: ciałopalenie połączone z rytualnym niszczeniem[129] części wyposażenia, uważane jest powszechnie za element zapożyczony z kręgu celtyckiego i stanowi jeden z uchwytnych metodami archeologicznymi przejaw latenizacji (Czarnecka, 2004, 97, 98). Płomieniom przypisuje się często moc oczyszczającą. Zauważmy, że kremacja jest rzadko spotykana w młodszej epoce kamienia, natomiast rozpowszechnia się szeroko u progu epoki brązu (Gil-Drozd 2012, tam wcześniejsza literatura). Może więc u źródeł obrządku ciałopalnego istniał jakiś symboliczny związek z metalurgią, gdzie w ogniu dochodzi do przemiany ciemnej, przypominającej kamienie rudy w lśniący, twardy metal? Należy też dodać, że węgiel pozostały po spaleniu tkanki roślinnej lub zwierzęcej ma właściwości lecznicze, pomaga m.in. w usunięciu toksyn i bakterii przy zatruciach. Groby kultury przeworskiej i oksywskiej przypominają pochówki

[129] Termin „niszczenie" jest tu używany jako element subiektywnej oceny archeologów, natomiast dla populacji pradziejowych symbolika tej czynności była zapewne inna.

z cmentarzysk w morawskich Ponětovicach oraz ze słowackich stanowisk Holiare i Sväty Michal nad Žitavou (Meduna 1962, 126). Zbliżony obrządek pogrzebowy zarejestrowano też na terenie Węgier, np. na stanowisku Ludas – Varjú-dűlő (Szabó, Tankó 2012). Cmentarzyska typu Ponětovice wyznaczają najmłodszy horyzont nekropoli celtyckich na terenie Czech, Słowacji i Węgier. Ich zanik przypada na fazę LT C2 (Meduna 1962, 126; Cižmàř 1970; 1975), kiedy ostatecznie upowszechnia się obrządek nieuchwytny za pomocą dzisiejszych metod archeologicznych, jednak jest to ukoronowanie znacznie dłuższego procesu. Obrządek niepozostawiający śladów uchwytnych za pomocą współczesnych metod archeologicznych pojawia się w kręgu trackim pod koniec IV stulecia przed Chr. Stopniowo zwyczaj ten był adaptowany przez kolejne społeczności zamieszkujące tereny na północ od Bałkanów i można zaobserwować, jak w III wieku zanikają cmentarzyska dackie i celtyckie na terenach obecnej Rumunii, a następnie nekropole lateńskie w Europie Środkowej, m.in. na Węgrzech, Słowacji i w Czechach, jak również na obszarach położonych bardziej na zachód, jakkolwiek w Europie Zachodniej opisane zmiany nie były tak radykalne i znane są relatywnie nieliczne pochówki z młodszych faz okresu lateńskiego. Obecnie brak jest podstaw, by podważać związki obrządku pogrzebowego kultury przeworskiej i oksywskiej z rytuałami, których widoczne ślady zarejestrowano na cmentarzyskach typu Ponětovice. Brak także przekonujących dowodów, by rolę ugrupowań związanych z materiałami typu Brześć Kujawski uznać za kluczowy element w adaptacji omawianego obrządku pogrzebowego, jak postuluje to M. Grygiel (Grygiel 2004, 61).

Omawiając wpływ kręgu celtyckiego na obrządek pogrzebowy dominujący na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim, nie można zapominać, że prócz najbardziej rozpowszechnionej formy pochówku, jaką była kremacja połączona z rytualnym niszczeniem części wyposażenia, odnotować można również ślady innych zwyczajów, także znajdujące analogie w kulturze lateńskiej. Za element tradycji celtyckich w obrządku pogrzebowym kultury przeworskiej na terenie Małopolski należy uznać też widoczną dysproporcję między liczbą osad i stanowisk sepulkralnych, poczynając od schyłku młodszego okresu przedrzymskiego (Godłowski 1995b, 123). Brak wielkich nekropoli wyraźnie kontrastuje z gęstą siecią osad rozwijających się na tym terenie po schyłek okresu wpływów rzymskich. Z drugiej strony, w materiałach z nielicznych w rejonie podkrakowskim stanowisk sepulkralnych z młodszego okresu przedrzymskiego stosunkowo rzadko występują importy celtyckie. Jest to szczególnie widoczne w zespołach grobowych z niewielkiego cmentarzyska w Siedlcu, pow. bocheński, stan. 17, gdzie brak jest znalezisk wskazujących na bliskie sąsiedztwo ludności grupy tynieckiej (Okoński, Poleska 2001, 276). Przypuszczalnie reguły wyposażania pochówków na różnych cmentarzyskach były zmienne i dotyczyły m.in. zasad umieszczania w grobach przedmiotów mających walor wyznacznika społecznego, w tym importów. Na cmentarzysku w Michałowicach znaleziono importowany celtycki miecz w pochwie oraz zidentyfikowano tam obiekty rowkowe, uważane za jeden z elementów spotykanych w kulturze lateńskiej, podczas gdy na odległej o około 2 kilometry nekropoli w Stradowie groby były wyposażane skromnie, a jedynym importem może być nóż z kółkiem.

VIII.1. BROŃ JAKO ELEMENT WYPOSAŻENIA GROBOWEGO

Militaria bardzo rzadko stanowiły element wyposażenia grobowego kultur rozwijających się na ziemiach polskich w starszym okresie przedrzymskim. Znaleziska grotów broni drzewcowej lub mieczy są nieliczne. Podobnie przedstawia się sytuacja w kulturze jastorfskiej. Z obrazem tym kontrastuje krąg celtycki. W grobach kultury lateńskiej, a wcześniej również w pochówkach kultury halsztackiej, broń stanowi jeden z wyróżników męskiego modelu wyposażenia. Tradycja umieszczania broni w grobach sięga fazy LT A, jakkolwiek widoczna jest ewolucja tego zwyczaju, gdyż w najstarszych pochówkach brak jest części tarcz.

Broń pojawia się w najstarszych grobach kultury przeworskiej, co sugeruje, że zwyczaj umieszczania uzbrojenia został przejęty w wyniku latenizacji, bezpośrednio z kręgu celtyckiego, a nie za pośrednictwem kultury jastorfskiej. Co istotne, najstarsze znaleziska militariów to broń typowa dla kultury lateńskiej: umbo taśmowate typu A z Piotrkowa Kujawskiego, zapewne też miecz z Warszawy-Żerania, miecz z Brzozówki oraz być może z nieznanej miejscowości na Mazowszu. Na fazę A1 datowane są miecze dwusieczne; brak jest okazów jednosiecznych, najprawdopodobniej stanowiących element lokalnych tradycji militarnych

i sięgających, jak chcieliby M.D. i R. Wołągiewiczowie, czasów kultury pomorskiej. Znamienny jest fakt, że broń jednosieczna pojawia się dopiero w fazie A2, podobnie jak uzbrojenie w grobach ludności kultury oksywskiej, poddanej słabszym oddziaływaniom latenizacyjnym niż jej południowi sąsiedzi. Pojawienie się broni w kontekście sepulkralnym wskazuje jednoznacznie na symboliczną rolę, jaką musiano jej przypisywać.

Źródła pisane sugerują, że broń stanowiła istotny element ceremonii inicjacyjnych w świecie celtyckim i germańskim. Przekaz Cezara jednoznacznie wskazuje, iż młodzi ludzie stawali się pełnoprawnymi członkami społeczności, osiągnąwszy wiek umożliwiający im posługiwanie się bronią (Cezar, *Wojna galijska*, VI, 18). Zbliżony wydźwięk mają słowa Tacyta, gdy opisuje ceremonie inicjacyjne u Germanów. Składanie broni do grobu mogło mieć wielorakie znaczenie. Broń mogła być elementem wyposażenia wojownika, oznaką statusu, przynależności zmarłego do danej grupy społecznej. Nie zawsze militaria musiały być faktyczną własnością zmarłego, niekiedy pozostawały jedynie symbolem, a umieszczano je, ponieważ zdaniem żałobników gest taki był właściwy i odpowiadał kreowanemu wizerunkowi zmarłego. Śladem takiego postępowania jest obecność uzbrojenia w grobach dzieci, które z całą pewnością nie przeszły inicjacji wieku młodzieńczego. Przykładem mogą być pochówki z Ciecierzyna, groby 3, 28, 30, 42, 51, 99, 118, lub z Wesółek, gr. 50. Przypuszczalnie w niektórych przypadkach oręż umieszczany w grobach pełnił funkcję magiczną i nie musiał być własnością zmarłego. Uwaga ta dotyczy w pierwszym rzędzie ostrych przedmiotów wbijanych w dno jamy, ale być może również i tarcz przykrywających ciało.

Przekazy zawarte w średniowiecznych źródłach pisanych wskazują, że zarówno w kulturze celtyckiej, jak i germańskiej istniał zwyczaj nadawania broni nazw-imion, co wskazuje, że nadawano im cechy indywidualne, pozamaterialne. Odyn miał włócznię o imieniu Gungnir, Dytryk z Bern walczył mieczem o nazwie Nagelring, Zygfryd władał Balmungiem (Sygurd, skandynawski odpowiednik Zygfryda, posługiwał się mieczem o nazwie Gram). Celtycki heros Cuchulainn posiadał miecz Cruadin. Opatrywanie broni stemplami również nosi cechy indywidualizacji, może też mieć znaczenie magiczne. Jeżeli nadawano uzbrojeniu cechy pozamaterialne, przypisywano osobowość, to konsekwencją takiego postępowania mogło być przekonanie, że broń można uśmiercić. W ten sposób tłumaczy się często rytuał niszczenia militariów przed złożeniem ich do grobu. Istnieje bowiem różnica między intencją składania broni „zabitej", by jej uwolniona „dusza" mogła służyć „duszy" zmarłego, a umieszczaniem broni „zepsutej", tak jak zepsute są przedmioty pozbawione duszy. Przedmiot zepsuty jest pozbawiony wartości, a trudno przyjąć, by reguły obrządku pogrzebowego zakładały składanie do grobu darów bezwartościowych. Juliusz Cezar, opisując celtyckie ceremonie pogrzebowe, pisze, że były one *kosztowne i wspaniałe* i że do ognia wrzucano wszystko, co było zmarłemu miłe za życia (Cezar, *Wojna galijska*, VI, 19).

Wielu pisarzy antycznych przypisywało Celtom wiarę w metempsychozę, którą mieli przejąć od Pitagorasa (*Cezar, Wojna galijska*, VI, 14; Diodor Sycylijski, *Bibliothèque*, V, 28), a Strabon twierdził jednoznacznie, że Celtowie wierzyli w nieśmiertelną duszę (Strabon, *Géographie*, IV, 4, 4), Lukan zwracał uwagę, że wędrówka duszy jest uzależniona od walorów moralnych człowieka. W opinii Cezara, wiara Celtów w doktrynę głoszącą wędrówkę duszy przekładała się na brak lęku przed śmiercią i przekonanie o konieczności zachowania honoru. Tym można tłumaczyć szaleńcze popisy Gezatów oraz samobójstwa, jakie popełnili m.in. Brennus, Juliusz Florus i Sakrowir (Brunaux, Lambot 1987, 46, 47). Wyrazem przekonania o heroicznej postawie Celtów wobec śmierci jest też hellenistyczna rzeźba „Gal zabijający żonę i siebie", znana z marmurowej kopii z kolekcji Ludovisi. Według Cezara, jeden z dowódców celtyckich, Drappes, nie mogąc znieść hańby i niewoli, zagłodził się na śmierć (Cezar, *Wojna galijska,* VIII, 44). Nie sposób określić, w jakim stopniu te stwierdzenia stanowiły odzwierciedlenie stanu faktycznego, a w jakim pozostawały projekcją własnych przekonań autorów (lub ich informatorów) na temat systemu filozoficzno-religijnego barbarzyńców oraz jak bardzo spostrzeżenia odnoszące się do Celtów zachodnioeuropejskich zachowują aktualność w odniesieniu do ludności kultury lateńskiej w Europie Środkowej. Tym niemniej, źródła archeologiczne dostarczają licznych danych świadczących o tym, że ludność użytkująca nekropole kultury celtyckiej wierzyła, iż żywot pozagrobowy nie różni się zasadniczo od życia doczesnego, a śmierć jest przejściem między dwoma światami. Zdaniem V. Kruty, dowodzą tego spotykane w grobach od III w. przed Chr. okazy monet pełniących rolę oboli Charona oraz znale-

zisko symbolicznej barki z Dürrnberg. Autor ten zwraca uwagę, iż zmiana obrządku pogrzebowego i rozpowszechnienie ciałopalenia zapewne nie łączyło się z modyfikacją systemu wierzeń, ponieważ charakter wyposażenia grobów szkieletowych i ciałopalnych pozostaje ten sam (Kruta 2000, 442). Dodajmy, że na terenie Europy Środkowej powszechne są birytualne cmentarzyska kultury celtyckiej (m.in. Kobylnice, okr. Brno-venkov na Morawach oraz słowackie nekropole Bajč-Vlkanovo, okr. Komárno, Dubník, okr. Nové Zámky, Malé Kosihy, okr. Nové Zámky, Maňa/Vel'ká Maňa, okr. Nové Zámky), a proporcje grobów ciałopalnych i szkieletowych są bardzo różne (Filip 1956, 398; Benadík 1960; 1971; 1983; Bujna 1989; 1991; 1995).

Znacznie mniej wiemy o wierzeniach Germanów, jednak z zadokumentowanych w średniowieczu eposów, w których powtarza się motyw Walhalli, można wnioskować, że i w tym społeczeństwie utrzymywała się wiara w życie pozagrobowe, a pojęcie „dobrej śmierci" oznaczało zgon z bronią w ręku, od ran zadanych w przednią część ciała. Wojownicy, którzy zginęli w walce, trafiali wraz z bronią do siedziby Odyna, gdzie ucztowali i toczyli pojedynki w oczekiwaniu na Ragnarök. Powyższe rozważania mają oczywiście charakter spekulatywny i niemożliwe jest wykazanie ich prawdziwości bądź fałszywości, zwłaszcza w odniesieniu do dorzecza Wisły i Odry w ostatnich wiekach przed Chr., ale nie stoją w sprzeczności ze źródłami pisanymi.

VIII.2. OBIEKTY ROWKOWE

Istnieją przesłanki, by obiekty rowkowe spotykane na niektórych cmentarzyskach kultury przeworskiej uważać za przejaw wpływów lateńskich (Godłowski 1995b, 124). Problematyka obiektów rowkowych na cmentarzyskach z epoki żelaza w Polsce była przedmiotem dociekań M. Gedla (Gedl 1984; 1985). Są to najczęściej czworokątne założenia o bokach długości ok. 3–7 metrów. W ich wypełniskach znajdują się niekiedy skupiska kości (np. w czterech obiektach rowkowych w Szarbi koncentracje spalonych szczątków ludzkich występowały w południowej lub zachodniej części rowka), jednak nie jest to powszechną regułą (Naglik 2002; 145, 146; Ryc. 3). Niejednokrotnie w obrębie rowków odkrywano pochówki, czasem usytuowane centralnie, ale znane są też obiekty pozbawione szczątków kostnych. Znaleziska z Nowej Cerekwi zdają się wskazywać, że obiekt rowkowy z umieszczonym centralnie pochówkiem był miejscem ważnym dla miejscowej ludności i odwiedzanych przez kilka pokoleń. Podobną praktykę zaobserwowano w przypadku bogatych grobów z Clemency i Goeblingen-Nospelt w Luksemburgu. Śladem sukcesywnie organizowanych spotkań są kości zwierzęce noszące ślady ognia, a w Goeblingen Nospelt dodatkowo deponowano monety, których chronologia obejmuje około 150 lat (Metzler-Zens et al. 1999, 434). Obiekty rowkowe są traktowane jako specyficzna forma grobów bądź jako sanktuaria, przy czym mogły one pełnić obie te funkcje. Przypuszczalnie nie jest obecnie możliwe określenie ich przeznaczenia, jednak stanowią one jeden z elementów spotykanych w kulturze celtyckiej i obecnych również na ziemiach polskich. Prócz omówionych tu pokrótce obiektów rowkowych o tradycjach sięgających ostatnich wieków przed Chr. i spotykanych również w okresie wczesnorzymskim, w kulturze przeworskiej na ziemiach polskich występują też tzw. rowki typu żabienieckiego, datowane na młodszy i późny okres wpływów rzymskich i stanowiące przejaw odmiennych impulsów kulturowych, być może płynących z prowincji rzymskich. Rowki typu żabienieckiego mogą nieco przypominać wcześniejsze obiekty czworokątne, lecz jest to jedynie powierzchowne podobieństwo, ponieważ wspomniane typy założeń różnią się genezą i funkcją (Rodzińska-Nowak, Zagórska-Telega 2007, 269, 270).

Napływ nowych źródeł znalazł odbicie w kolejnych publikacjach poświęconych tematyce starszego horyzontu obiektów rowkowych (Naglik 2002; Bochnak 2007, tam starsza literatura). Zanotowano wyraźny przyrost liczby rowków łączonych z kulturą lateńską. Powtórna analiza dokumentacji badań w Nowej Cerekwi zaowocowała identyfikacją rowka otaczającego pochówek popielnicowy na terenie osady (Bednarek 1994), a badania na linii autostrady A4 doprowadziły do odkrycia obiektów rowkowych w Domasławiu, pow. wrocławski, stan. 10-12, i w Zakrzowcu, pow. wielicki, stan. 7 (Jarosz, Rodak 2006, 628, 630; Pl. 7; Żygadło, Kamyszek, Marciniak, Suchan 2012, 483–489; Ryc. 1: 4–6). Fragmenty dużego założenia w typie obiektu rowkowego uchwycono w Inowrocławiu-Mątwach, stan. 1, lecz w tym przypadku koneksje lateńskie nie są potwierdzone, gdyż w wypełnisku rowka znajdowały się fragmenty ceramiki typowe dla schyłkowej fazy kultury łużyckiej (Cofta-Broniewska 1992).

Wzrosła również liczba obiektów łączonych z kulturą przeworską. Większość nowych odkryć

to założenia ze starszego okresu rzymskiego (Gać, pow. przeworski, stan. 1, Nowa Żelazna, pow. kozienicki, stan. 2, Michałowice, pow. kazimierski, stan. 1), ale niewykluczone, że obiekt rowkowy, niestety silnie zniszczony, znajdował się również na cmentarzysku w Ciecierzynie i że należałoby go łączyć z najstarszą fazą użytkowania nekropoli, przypadającą na stadium A1 (Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997; Cieślak-Kopyt 2010, 57, 74–76; Ryc. 2; 23; Lasota 2011, 158, 159; Ryc. 2; Pikulski, Zagórska-Telega 2011, Zagórska-Telega et al. 2011, 197, 200, 208–219, 221, 22; Ryc. 3; 13-16; 19). Być może listę założeń rowkowych należy uzupełnić o dwa obiekty datowane na przełom faz A3 i B1, odkryte na stanowisku 95 w Inowrocławiu, pow. *loco*. W wypełnisku wspomnianych obiektów znajdowały się jedynie drobne fragmenty ceramiki i kości (Cofta-Broniewska 1986, 34, 35; Ryc. 4, 5; 1992, 135; Bednarczyk 1987, 208–210; Kokowski 1991b, 140). A. Kokowski początkowo uznał założenia z Inowrocławia, stan. 95, za obiekty rowkowe, jednak w późniejszej publikacji pominął te znaleziska (Kokowski 1991b, 140; 2005a, 159). Kolejne dwa obiekty rowkowe odkryto w Inowrocławiu na stanowisku 100, jednak brak na ich temat bliższych wiadomości (Cofta-Broniewska 1992, 135).

Jak nadmieniono, nieliczne założenia rowkowe można łączyć z młodszym okresem przedrzymskim. Obiekty z Kryspinowa, pow. krakowski, stan. 1, są datowane na okres od przejściowego stadium A3/B1 do fazy B2 okresu wpływów rzymskich, podobnie określono chronologię znalezisk z Michałowic (Godłowski 1977, 71; 1995, 124, 125; Kaczanowski, Madyda, Poleski 1984; Pikulski, Zagórska-Telega 2011). Obiekty rowkowe z ziem polskich znajdują analogie w świecie celtyckim, jednak założenia lateńskie są z reguły starsze, pochodzą bowiem przede wszystkim z fazy LT B. W kolejnych stadiach chronologicznych liczba obiektów rowkowych w kulturze lateńskiej spada, co pozostaje w związku z upowszechnianiem się obrządku nieuchwytnego za pomocą dzisiejszych metod archeologicznych. Tym niemniej, na niektórych terenach Celtyki nekropole z obiektami czworokątnymi funkcjonują aż do końca dominacji celtyckiej lub dłużej. Odnotowano obecność czworokątnych rowków otaczających groby ciałopalne, szkieletowe, ale też cenotafy. Pochówki ciałopalne zidentyfikowano m.in. na cmentarzyskach z departamentu Ardennes we Francji – w Ménil-Annelles, stan. Le Montant de l'Obit, oraz w Ville-sur-Retourne, które były używane od fazy LT C po początki okresu gallorzymskiego. Na wspomnianych nekropolach zarejestrowano zarówno duże obiekty czworokątne, których boki liczą kilkanaście metrów, jak i założenia mniejsze, o bokach długości 6–8 m (Flouest 1984). Bardzo ciekawy układ grobów zarejestrowano na stanowisku Faubourg de Connantre w Fère-Champenoise, dep. Marne (Brisson, Hatt, Roualet 1970). Wewnątrz trapezowatego założenia rowkowego o bokach długości ok. 30–40 m zidentyfikowano sześć obiektów rowkowych zawierających liczne pochówki szkieletowe i ciałopalne. W obrębie poszczególnych rowków bądź w ich wypełniskach znajdowało się po kilka grobów, najczęściej datowanych na fazy od LT B po czasy panowania Augusta. Ponadto, kolejne groby ciałopalne i szkieletowe znajdowały się wewnątrz założenia trapezowatego, lecz poza mniejszymi obiektami rowkowymi. Następne pochówki zidentyfikowano w wypełnisku wspomnianego dużego obiektu trapezowatego, a kilka grobów szkieletowych umiejscowiono na zewnątrz dużego rowka, lecz w bezpośrednim sąsiedztwie. Zasadniczo groby starsze były szkieletowe, a młodsze ciałopalne (Brisson, Hatt, Roualet 1970). Cenotaf, być może będący nawiązaniem do nieuchwytnego obrządku pogrzebowego, odkryto w Antran, dep. Vienne (Pautreau 1991, 274–279). Nieliczne szczątki kostne zidentyfikowano w jednym z obiektów rowkowych na stanowisku „Le Bas des Touches" w Saumeray, dep. Eure-et-Loir, natomiast wypełnisko drugiego obiektu było pozbawione kości (Hamon, Lejars, Josset 2002). Kolejne czworokątne obiekty rowkowe, różnych rozmiarów, niekiedy z dodatkowymi aneksami odkryto na wczesnorzymskim cmentarzysku w Třebusicach, okr. Kladno w Czechach (Godłowski 1977, 73; Motyková-Šneidrova 1977, 240–247; Ryc. 1; 2). Podsumowując, można stwierdzić, że zwyczaj składania zmarłych w obrębie założeń rowkowych, z reguły czworokątnych, ale czasem również owalnych lub okrągłych, utrzymał się w kulturze lateńskiej aż do jej schyłku, a niekiedy znalazł kontynuację w okresie późniejszym, gdy część terenów zajętych przez Celtów znalazła się w obrębie prowincji rzymskich lub została objęta wpływami kultur nieceltyckich.

Czy zatem pojawienie się rowkowych struktur na ziemiach polskich w fazie A3/B1 to wynik postceltyckich (?) oddziaływań napływających na tereny Europy Środkowej zza limesu, czy może omawiane obiekty były też zakładane wcześniej, jednak

stan badań sprawia, że nie udało się dotąd zlokalizować podobnych obiektów w obrębie starszych nekropoli kultury przeworskiej? Niestety, w obecnej chwili trudno jest odpowiedzieć na tak postawione pytanie. Być może najstarszy obiekt rowkowy, który można by wiązać z kultura przeworską, znajdował się na cmentarzysku w Ciecierzynie. Był on silnie zniszczony i zadokumentowano jedynie bok o długości ok. trzech metrów (Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 83). Omawiana struktura była naruszona poprzez wkopy grobów z faz A2 i A3, co pozwala sądzić, że założono ją w początkowym etapie użytkowania nekropoli i po kilkudziesięciu latach nie była już widoczna. Skupisko grobów datowanych na fazę A1 znajduje się na północny zachód od domniemanego rowka i założenia te nie nachodzą na siebie. Gdyby omawiana struktura istotnie była pierwotnie obiektem czworokątnym, to można by sądzić, że tradycja tego rodzaju konstrukcji sepulkralnych w kulturze przeworskiej sięga początków młodszego okresu przedrzymskiego i może być zapożyczeniem ze środowiska celtyckiego.

VIII.3. KOŚCI ZWIERZĘCE W GROBACH

Bardzo ważnym elementem obrządku pogrzebowego jest obecność kości zwierzęcych w grobach oraz ich skład gatunkowy. Podwaliny pod badania archeozoologiczne kultur epoki żelaza na ziemiach polskich położyła T. Węgrzynowicz (Węgrzynowicz 1982). Problem zróżnicowania składu gatunkowego kości zwierzęcych na osadach i cmentarzyskach kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim przedstawił G. Młynarski (Młynarski 2006). Brak celtyckich stanowisk sepulkralnych z terenu Europy Środkowej zmusił wspomnianego badacza do odnoszenia wyników swoich badań do terenów zachodniej Celtyki. G. Młynarski obwarował swoje wnioski szeregiem zastrzeżeń, wydaje się jednak, że zaprezentowane przez niego wyniki zasługują na uwagę i dają pewien ogólny obraz zróżnicowania składu gatunkowego kości zwierząt na stanowiskach kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. Przeprowadzenie podobnej analizy w odniesieniu do materiałów kultury oksywskiej nie jest możliwe, przede wszystkim z powodu znikomej liczby przebadanych stanowisk osadowych, jakkolwiek publikacje cmentarzysk jedynie w nielicznych przypadkach posiadają aneksy zawierające wyniki analizy archeozoologicznej. Przyjmuje się zwykle, że kości zwierzęce w grobach ludzkich są świadectwem wyposażania zmarłych w żywność bądź też stanowią pozostałości po stypie, kiedy niespożyte przez żałobników resztki wrzucano na stos (Węgrzynowicz 1982, 203). P. Méniel zwrócił uwagę, że najczęściej w grobie znajdują się jedynie wybrane partie tusz zwierzęcych, co pozwala przypuszczać, że pozostałe części były konsumowane podczas ceremonii pogrzebowych (Méniel 2001, 74, 75, 89). Dary z mięsa zwierząt mogły też być przeznaczone dla bóstw lub być symboliczną reprezentacją zajęć zmarłego bądź namiastką jego majątku przekazywaną w zaświaty (Węgrzynowicz 1982, 45).

Badania G. Młynarskiego wykazały istnienie różnic pomiędzy składem gatunkowym kości zwierzęcych spotykanych na osadach oraz w grobach kultury przeworskiej. Oznacza to, że w rytuale pogrzebowym preferowano niektóre gatunki zwierząt. Co istotne, obserwujemy pewną zbieżność między składem gatunkowym kości zwierzęcych z późnolateńskich osad z Galii oraz z terenów kultury przeworskiej i analogiczne relacje między podobnie datowanymi stanowiskami sepulkralnymi. Na cmentarzyskach kultury celtyckiej wyraźniej zaznacza się relatywnie wysoki udział kości świni i ptaków, podczas gdy szczątki drobnych przeżuwaczy znajdują się zwykle na trzecim miejscu. Należy podkreślić, że świnia była też najbardziej popularnym zwierzęciem wśród darów grobowych kultury celtyckiej w Europie Środkowej aż do fazy LT C2, tj. do czasu zaniku pochówków uchwytnych archeologicznie (Kruta 2000, 415). Obserwacje dokonane przez G. Młynarskiego wykazały, że w obrządku pogrzebowym kultury przeworskiej ważne miejsce zajmowały ptaki, drobne przeżuwacze i nierogacizna, przy czym szczątki świń są reprezentowane słabiej niż w kulturze celtyckiej (Młynarski 2006, 43–47). Z drugiej strony, udział kości świni w kulturze przeworskiej jest wyższy niż w grobach kultury łużyckiej (Abłamowicz, Kubiak 1999, 94–97; Diagram 39). Zdaniem wspomnianego badacza, wysoka pozycja kości owcy/kozy może być uwarunkowana starszymi tradycjami lokalnymi, ale nie jest wykluczone, że zjawisko to pozostaje odbiciem zróżnicowania poziomu ekonomicznego kultury celtyckiej i kultury przeworskiej. Techniki rolne i hodowlane stosowane przez Celtów (oraz być może nieco bardziej sprzyjające warunki klimatyczne?) pozwalały na uzyskanie nadwyżek żywności, czym zapewne można tłumaczyć

większy udział kości świni, podczas gdy bardziej prymitywne metody gospodarki rolno-hodowlanej na ziemiach polskich faworyzowały utrzymywanie drobnych przeżuwaczy, których pasza z reguły nie może służyć jako pożywienie dla ludzi, a zatem nie są one konkurentami do zasobów żywnościowych (Młynarski 2006, 47, 48). Zbieżność składu gatunkowego w grobach celtyckich oraz przeworskich wskazuje na przejęcie nie tylko ogólnych zasad obrządku pogrzebowego, ale i reguł bardziej szczegółowych, precyzujących, jakie mięso jest właściwe jako dar grobowy lub posiłek podczas stypy. Wydaje się jednak, że ograniczenia ekonomiczne przełożyły się na uchwytne różnice między doborem gatunków zwierząt składanych do grobów w kulturze celtyckiej i w kulturze przeworskiej.

VIII.4. PROBLEM GROBÓW SZKIELETOWYCH

Często uważa się, że nieliczne na ziemiach polskich groby szkieletowe z młodszego okresu przedrzymskiego, a zwłaszcza z fazy A2, są dowodem aktywności oddziaływań celtyckich (Kostrzewski 1936; Pescheck 1939, 13–15; Woźniak 1970, 62, 63, 232; Pazda 1972; Bykowski 1976, 139–163; Godłowski 1981, 108, 109; Dąbrowska 1988, 145; Cofta-Broniewska 1989, 141, 142; Błażejewski 1998, 28–31, 34, 153, 154; Margos 2000a, 256, 257, 260, 261; Ibragimow 2011, 163–170). Koronnym argumentem przemawiającym na rzecz tej hipotezy jest rozprzestrzenienie grobów szkieletowych na terenach kultury przeworskiej, które *grosso modo* odpowiada usytuowaniu wcześniejszych skupisk kultury lateńskiej bądź obszarów, gdzie stwierdzono obecność intensywnych wpływów celtyckich (Kostrzewski, Chmielewski, Jażdżewski 1965, 250; Cofta-Broniewska 1979, 47, 48, 192, 196; Dąbrowska 1988, 145; Błażejewski 1998, 34; Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998, 92–97). Należy jednak zauważyć, że takie tłumaczenie nie w pełni objaśnia problem obecności grobów szkieletowych na ziemiach polskich, ponieważ analogicznie datowane i podobnie wyposażone pochówki znane są też z terenów zajętych przez ludność kultury oksywskiej, z cmentarzysk w Pruszczu Gdańskim, stan. 7, oraz w Opaleniu, stan. 1 (Pietrzak 1988, 53; Tuszyńska 1993; 2003, 303–305; Ryc. 2). Ponadto, w regionie, gdzie tradycje celtyckie utrzymywały się najdłużej, tj. w zachodniej Małopolsce, brak jest grobów szkieletowych datowanych na dwa ostatnie wieki przed Chr.

Istnieje szereg ważkich argumentów pozwalających podważyć domniemane koneksje celtyckie w przypadku grobów szkieletowych spotykanych w kulturze przeworskiej. Zwracał na nie uwagę już K. Bykowski (1976). Przede wszystkim należy pamiętać, że tradycja inhumacji w kulturze lateńskiej zasadniczo zanikła w fazie LT B2, a zatem blisko dwa wieki przed horyzontem grobów szkieletowych w kulturze przeworskiej, a nawet przed fazą inicjalną tej kultury. Trudno przyjąć, by pamięć o obrządku szkieletowym na ziemiach polskich przetrwała wiele pokoleń, które jednocześnie praktykowały ciałopalenie. Nieliczne groby szkieletowe spotykane są po południowej stronie Karpat, m.in. na cmentarzyskach typu Ponětovice, jednak stanowią one zjawisko marginalne. Na stanowisku eponimicznym odkryto cztery groby szkieletowe, które należy przypuszczalnie wiązać ze starszą fazą użytkowania cmentarzyska (Filip 1956, 404, 405). Pochówki szkieletowe w kulturze przeworskiej datowane są na okres, gdy na znacznych terenach Celtyki dominuje obrządek pogrzebowy nieuchwytny za pomocą stosowanych dziś metod archeologicznych (Margos 2000a, 261). Ponadto, wyposażenie wspomnianych grobów jest dość ubogie i z reguły nie zawiera importów celtyckich lub zabytków, których proweniencja mogłaby wskazywać na wpływy celtyckie (Godłowski 1960, 30). Jeżeli w takich zespołach występuje broń, co zdarza się rzadko, to są to miecze jednosieczne (Biskupin, pow. żniński, stan. 17a, gr. 2, oraz Godawy, pow. żniński). W Węgrach, pow. wrocławski, gr. 3, i w Żernikach Wielkich, pow. wrocławski, gr. 2, znajdowały się m.in. zapinki, lecz reprezentowały one typ C (Pescheck 1939, 47, 210–213; Ryc. 40:1; 146; Ibragimow 2011, 167), a zatem formę rzadko spotykaną w kulturze celtyckiej, natomiast typową dla obszarów kultur zlatenizowanych. Jedynym wyjątkiem pozostaje tu pochówek z Bodzanowa, gr. 2, zawierający grot broni drzewcowej posiadający analogie na Półwyspie Bałkańskim (Zielonka 1958, 349; Ryc. 35c; 1970, 158, 191). A. Niewęgłowski zwrócił uwagę, że groby szkieletowe kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego to *de facto* bardzo zróżnicowana grupa, obejmująca pochówki z nekropoli i osad, charakteryzujące się niejednolitym wyposażeniem i potraktowaniem darów grobowych (Niewęgłowski 1981, 40–42). W odróżnieniu od reguł obowiązujących w celtyckim skupisku na Dolnym Śląsku, szkielety w grobach kultury przeworskiej są układane w różnych kierunkach i w zróżnicowanych ukła-

dach: zarówno na wznak, jak też w pozycji embrionalnej, i nie ma powodu by sądzić, że wszystkie te pochówki są świadectwem istnienia jednej tradycji sepulkralnej. Zdaniem A. Niewęgłowskiego, inhumacja miałaby wiązać się z odmiennymi niż w przypadku ciałopalenia wierzeniami eschatologicznymi, związanymi raczej z wiarą w tzw. „żywego trupa" (Niewęgłowski 1981, 122, 125, 128, 129). Niewykluczone, że fenomen, który rejestrujemy jako praktykę inhumacji, to odbicie kilku niezwiązanych ze sobą zwyczajów, które dodatkowo mogły się manifestować w pradziejach ze zmienną intensywnością. Przypuszczalnie inne są źródła składania do ziemi niespalonych zmarłych na północnym Mazowszu, w obrębie grupy nidzickiej, a inne na Śląsku. Zauważmy też, że groby szkieletowe występują częściej na obszarach, przez które biegły dalekosiężne szlaki komunikacyjne (Woźniak 1970, 233), a zatem które były uczęszczane przez osoby niebędące członkami lokalnych społeczności, i być może dlatego po śmierci zostały one objęte szczególnym rytuałem. Uwaga ta może dotyczyć np. kobiety pochowanej we wzmiankowanym już kilkakrotnie grobie XXVII z Kruszy Zamkowej (Kokowski 1991, 122, 124, 130; Ryc. 15). Jest to pochówek szkieletowy, zawierający część elementów wyposażenia typowych dla kultury przeworskiej (ceramika, być może zapinka typu K, jakkolwiek zastosowanie do jej wyrobu stopu miedzi nie jest cechą typową dla ziem polskich), a część dla kultury jastorfskiej lub ewentualnie oksywskiej (dwie zapinki typu G, prętowa klamra do pasa typu IIa wg Kostrzewskiego). Reasumując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że przyczyny występowania grobów szkieletowych w kulturze przeworskiej i oksywskiej mogą być wielorakie, jednak brak jest istotnych przesłanek, by interpretować te znaleziska jako przejaw celtyckich tradycji pogrzebowych.

IX. CHRONOLOGIA WPŁYWÓW CELTYCKICH W KULTURZE PRZEWORSKIEJ I OKSYWSKIEJ W MŁODSZYM OKRESIE PRZEDRZYMSKIM

IX.1. FAZA A1

Teresa Dąbrowska synchronizuje początki fazy A1 na ziemiach polskich z subfazą LT Clb i młodszą fazą okresu środkowolateńskiego. To właśnie przed fazą C2 musiało dojść na ziemiach polskich do kontaktu nosicieli kultury lateńskiej praktykujących ciałopalenie połączone z rytualnym niszczeniem części wyposażenia grobowego z przedstawicielami ludności lokalnej, przy czym kontakt ten był na tyle intensywny, że doszło do przejęcia celtyckiego modelu obrządku pogrzebowego (Dąbrowska 1988, 56, 57, 62; 2008, 101; Dąbrowska, Woźniak 2005, 93). Obrządek ten (a przynajmniej jego uchwytne elementy) był tak atrakcyjny dla ludów zamieszkujących ziemie polskie u progu młodszego okresu przedrzymskiego, że z niewielkimi modyfikacjami przetrwał ponad siedem stuleci. Opisywany proces jest bardzo słabo udokumentowany w materiałach archeologicznych, co części badaczy dało asumpt do podważania propozycji T. Dąbrowskiej oraz Z. Woźniaka i synchronizowania fazy A1 tylko ze stadium LT C2 (Grygiel 2004; Dulęba 2009a, 14, 15). Trudno dziś odtworzyć, jakie mechanizmy społeczne (a może i psychologiczne?) decydowały o przejęciu obrządku pogrzebowego kultury lateńskiej, ale obserwujemy niewątpliwe skutki tych przeobrażeń, jakimi są groby ciałopalne z rytualnie niszczonym wyposażeniem. Początki młodszego okresu przedrzymskiego to czas intensywnego transferu „dóbr niewidocznych" w ujęciu N. Venclovej, w wyniku czego doszło do wykształcenia się nowych jednostek kulturowych. Ludność zamieszkująca ziemie polskie zaczęła wykonywać pierwsze przedmioty żelazne typowe dla kultury przeworskiej i oksywskiej, przy czym ich kształt niejednokrotnie był wzorowany na zabytkach lateńskich. Bardzo możliwe, że przy produkcji wspomnianych przedmiotów wykorzystywano importowany surowiec lub półsurowiec żelazny.

Najstarszy horyzont importów celtyckich w kulturze oksywskiej wyznaczają zapinki typu B z grobów 150 i 151 z Rumi, które reprezentują formy typowe dla końca fazy LT C1[130]. Wymienione zapinki należą do nielicznych wczesnych importów lateńskich w kulturze oksywskiej, w której brak jest celtyckich bransolet lub militariów pewnie datowanych na fazę A1.

Zbliżony horyzont chronologiczny reprezentują długie zapinki typu A, znane z terenów kultury przeworskiej, m.in. z Kaźmierza, Lutomierska, Warszawy-Dotrzymy, Dąbrowy Biskupiej, a także zapewne zapinka typu A z grobu 112 z cmentarzyska kultury oksywskiej w Podwiesku. Najprawdopodobniej analogicznie należy datować pochówek o cechach kultury jastorfskiej i przeworskiej z Zarębowa, gr. 35, chociaż znaleziona w nim zapinka jest uszkodzona, a zatem jej proporcje nie muszą mieć waloru wyznacznika chronologicznego. Bardzo wczesną typologicznie formę prezentuje fibula z Wólki Zamkowej, jednak związek tego znaleziska z kulturą przeworską nie jest pewny. Do najstarszego horyzontu importów lateńskich, który można wiązać z kulturą przeworską, należy też przypuszczalnie zaliczyć fragmenty szklanych bransolet znanych m.in. z Warszawy-Dotrzymy i być może z Biskupic. Zdaniem T. Dąbrowskiej i Z. Woźniaka, niepublikowana bransoleta z Osinek również należy do typu datowanego na fazę LT C1 (Dąbrowska, Woźniak 2005, 93). Typologicznie najstarsze importowane militaria z kultury przeworskiej to miecz z pochwą z Warszawy-Żerania, miecz z nieznanej miejscowości na Mazowszu oraz duże taśmowate umbo z Piotrkowa Kujawskiego. Niestety, wszystkie te zabytki to znaleziska luźne, podobnie jak znaczna część innych kategorii zabytków łączonych z najstarszą fazą kultury przeworskiej. Zarów-

[130] Być może jeszcze starsza jest zapinka z grobu 335 z tej samej nekropoli, lecz trudno jednoznacznie stwierdzić, że jest to import lateński (Maciałowicz 2011, 104–107; Ryc. 15).

no umbo z Piotrkowa, jak i miecz z Żerania noszą ślady rytualnego niszczenia i najpewniej pochodzą z grobów ciałopalnych, prawdopodobnie wyznaczających najstarszy horyzont pochówków formującej się kultury przeworskiej, horyzont współczesny cmentarzyskom typu Ponětovice. Podobnie datowane jest znalezisko z Mazowsza (Biborski, Kaczanowski 2010, 163). Zauważmy, że jakkolwiek na ziemiach polskich pojawiają się zarówno wczesne importy typowe dla mężczyzn (militaria), jak i dla stroju kobiecego (szklane bransolety), to jednak najstarsze groby kultury przeworskiej reprezentują męski model wyposażenia, co może sugerować, że kobiety nieco dłużej były chowane według wcześniejszych reguł obrządku pogrzebowego lub też wyposażano je znacznie skromniej. Schemat, w myśl którego zmiany obrządku pogrzebowego uwidaczniają się w pierwszej kolejności w bogatszych pochówkach męskich, spotykany jest w wielu kulturach archeologicznych epoki żelaza, m.in. w horyzoncie najstarszych grobów kultury lateńskiej lub w kulturze przeworskiej w fazie B2/C1 okresu wpływów rzymskich (Kozłowski, Kaczanowski 1998, 274). W rozwiniętej fazie A1, synchronizowanej ze stadium LT C2, pojawiają się zapinki typu Mötschwil, wariant Bingen-Hahnheim wg H. Polenza, znane ze Śląska (Brodno, Ciecierzyn, gr. 72) i Mazowsza (Poświętne). Wariant Bingen-Hahnheim jest rozpowszechniony głównie na terenach Nadrenii, co wskazywałoby na wielokierunkowość impulsów kulturowych docierających na ziemie polskie, jednak nie można zapominać, że faza LT C2 to czas ostatecznego zaniku cmentarzysk lateńskich w Czechach, na Morawach i Słowacji, co może zaburzać obraz rozprzestrzenienia omawianych zabytków. Być może na fazę A1 należy datować typowe dla stroju kobiecego klamry zoomorficzne, znane z Wszedzienia, znal. luźne, i być może Świerkówca, gr. 5, przy czym to ostatnie znalezisko może być nieco młodsze. W omawianym stadium chronologicznym na tereny kultury przeworskiej napływają kolejne militaria, przypuszczalnie wówczas też pojawiają się miecze z odciskami stempli. Niestety, żaden z okazów znalezionych na ziemiach polskich nie pochodzi z zadokumentowanego zespołu grobowego; są to znaleziska bez kontekstu, jak okaz z nieznanej miejscowości na Mazowszu i z miejscowości w Wielkopolsce, bądź też pochodzące z nurtów rzek, jak egzemplarze wyłowione z Noteci w Białośliwiu i w Inowrocławiu-Mątwach. W zespołach kultury przeworskiej pojawiają się też miecze w pochwach typu I i II. Niekiedy pochwom towarzyszą pasy z metalowymi kółkami i klamrami z zaczepem na występie (K.48), które jednak liczniej pojawią się w fazie A2. W zespołach kultury przeworskiej występują też nieliczne noże z rękojeścią zakończoną kółkiem (Bełcze, gr. 1), będące być może pierwotnie prywatną własnością przedstawicieli kultury lateńskiej,

Importy celtyckie z fazy A1 nie są zbyt liczne, ale należy pamiętać, że najstarsze stadium młodszego okresu przedrzymskiego na ziemiach polskich jest znacznie słabiej reprezentowane źródłowo niż odcinki młodsze. Należy też zauważyć, że znakomita większość zabytków metalowych z fazy A1 (poza nielicznymi umbami półkulistymi) posiada bliskie analogie w świecie celtyckim. Trudno jest określić kierunki napływu importów celtyckich w fazie A1, jednak można sądzić, że główną rolę odgrywały impulsy płynące z południa, najprawdopodobniej przy udziale mieszkańców lateńskich skupisk osadniczych z ziem polskich. Okres synchronizowany z fazą A1 to wszak czas funkcjonowania ośrodków lateńskich na Dolnym Śląsku oraz osady w Nowej Cerekwi, gdzie *notabene* znaleziono klamrę zoomorficzną i zapinkę typu Mötschwil; zabytki spotykane też, jak zaznaczyłem, na terenach kultury przeworskiej. Rozprzestrzenienie wczesnych znalezisk kultury przeworskiej i oksywskiej wskazuje na dalekosiężny charakter oddziaływań celtyckich, ponieważ najstarsze materiały kultur zlatenizowanych nie znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie osad celtyckich, lecz raczej lokują się wzdłuż szlaków wiodących na północ. Niewykluczone, że w fazie A1 rolę pośrednika przy napływie importów celtyckich odgrywało też środowisko kultury jastorfskiej. Uwaga ta dotyczy m.in. klamry ze Świerkówca, gr. 5, znalezionej wraz z zapinkami typu H i fibuli odpowiadającej okazom typu 19d wg R. Gebharda, ale też wyposażenia grobu z Brzeźniaka na Pomorzu, zawierającego okucia wozu oraz zapinkę o konstrukcji środkowolateńskiej, przy czym nie można wykluczyć, że zespół ten pochodzi raczej ze stadium A2.

W ograniczonym stopniu rozwija się lokalne kowalstwo, być może również pozyskiwanie żelaza. Z uwagi na brak odpowiednich źródeł archeologicznych nie sposób stwierdzić, w jakim stopniu zapotrzebowanie na żelazo było zaspokajane przez import kęsów, a w jakim przez lokalną działalność hutniczą.

Na ziemiach polskich rozpowszechnia się obrządek pogrzebowy zapożyczony z nekropoli typu

Ponětovice. Po raz kolejny należy przypomnieć, że impuls latenizacyjny prowadzący do przejęcia tego obrządku musiał być szczególnie silny, skoro z jednej strony zmienił zwyczaje pogrzebowe ludności miejscowej, a z drugiej, kultury zlatenizowane niezmiennie kultywowały ciałopalenie połączone z intencjonalnym niszczeniem wyposażenia, mimo że w łonie kultury lateńskiej dochodziło do dalszych przekształceń, a intensywne kontakty z południowymi sąsiadami były utrzymywane do końca dominacji Celtów w Europie. Na ziemiach polskich odnotowujemy też inne elementy typowe dla zwyczajów sepulkralnych kultury lateńskiej. Być może w fazie A1, chociaż raczej nie w jej najstarszym odcinku, na cmentarzysku kultury przeworskiej w Ciecierzynie założono domniemany obiekt rowkowy.

IX.2. FAZA A2

Faza A2 młodszego okresu przedrzymskiego na ziemiach polskich objawia się wyraźnym, niemal skokowym przyrostem liczby importów celtyckich, zarówno w kulturze oksywskiej, jak i przeworskiej. Na tereny oksywskie napływają pierwsze miecze dwusieczne wraz z przynależnymi im pochwami i pasami, jak też liczne części stroju kobiecego: zapinki i zróżnicowane ozdoby szklane oraz metalowe. Zwracają uwagę bogate pochówki kobiece kultury oksywskiej z Rumi, gr. 42, i Podwieska, gr. 300, z koliami szklanych paciorków i knotenringów.

W środkowym stadium młodszego okresu przedrzymskiego na tereny kultury przeworskiej i oksywskiej napływają zapinki typu A.65. Znamy około dziewięć zapinek z terenu kultury przeworskiej i pięć z terenu kultury oksywskiej. Rozprzestrzenienie się omawianych form wzdłuż Wisły odzwierciedla zapewne drogę ich napływu, dokumentując przebieg wschodniego wariantu szlaku bursztynowego, który uaktywnił się wskutek wyludnienia części Śląska. Współwystępowanie w grobie C w Skowarczu dwóch zapinek A.65 z „białego metalu" i fibuli typu C potwierdza długotrwałe przeżywanie się zapinek o konstrukcji środkowolateńskiej w kulturze oksywskiej, ponieważ na południe od ziem polskich fibule A.65 wyznaczają najmłodszy horyzont zapinek z oppidów czeskich i morawskich. P. Harasim przypuszcza, że wspomniana zapinka typu C ze Skowarcza należała do odmiany długiej, ponieważ J. Kostrzewski nie wzmiankuje jej wśród znanych sobie egzemplarzy krótkich (Kostrzewski 1919, 18; przyp. 5; Harasim 2011, 226, 227; 234; przyp. 11).

W fazie A2 występują miecze z pasmową strukturą głowni – znane z zespołu kultury oksywskiej z Bolszewa oraz z przeworskich grobów z Dzierząźni Nowej, gr. 127, Łagowa, Pawłowic, a także zapewne z Płocka-Borowiczek oraz z Sułowa[131]. Powszechnie występują miecze w pochwach typu IV (z długą zawieszką), częste na terenach kultury przeworskiej, ale obecne również na północy, gdzie wyznaczają najstarszy horyzont importowanych militariów. Na terenach kultury przeworskiej spotykane są też pochwy typu III (typu Paruszewice). Jedyna pochwa tego typu znaleziona w zespole kultury oksywskiej (w Grudziądzu-Rządzu, gr. 678) jest datowana na początek fazy A3. Pochwom towarzyszą metalowe części pasów: kółka i pierścieniowate klamry wszystkich trzech typów (K.48–K.50). Omawiane klamry występują najczęściej w grobach z bronią, lecz w Rumi, gr. 42, brązowa klamra ze skrzydełkami (K.49) oraz cztery brązowe kółka wchodziły w skład inwentarza bogatego grobu kobiecego, zawierającego m.in. kolię szklanych paciorków oraz knotenringi.

W środkowym stadium młodszego okresu przedrzymskiego uaktywnił się zachodni szlak napływu importów celtyckich. Z jego funkcjonowaniem związane jest pojawienie się na ziemiach polskich umb taśmowatych typu B (typu Nierstein) oraz być może przetyczki osi wozu z Bojadeł. Na środkowe stadium młodszego okresu przedrzymskiego datowany jest pochówek z Wierzbic, gr. 1, zawierający m.in. dwusieczny miecz w pochwie, pozostałości celtyckiego kotła z żelaznym brzegiem i okucia rogu do picia. Kocioł z Wierzbic, obok okazu z Bolszewa, jest najstarszym znaleziskiem tego typu na ziemiach polskich i przypuszczalnie trafił na Śląsk z południa, z terenów Czech lub Moraw, gdzie fragmenty takich naczyń znaleziono na oppidach w Stradonicach i Starém Hradisku. Kocioł z Bolszewa, również znaleziony w grobie z bronią, mógł trafić na ziemie polskie szlakiem północno-zachodnim, wiodącym wzdłuż wybrzeży Morza Północnego, potem być może Łabą i którymś z jej wschodnich dopływów, a następnie Morzem Bałtyckim. W tym samym czasie na tereny polskie napływają nieliczne importy

[131] Być może pasmową strukturę głowni miał też miecz wyłowiony z Noteci w Inowrocławiu-Mątwach. Okaz ten nosił stempel na głowni, co sugeruje, że raczej należy łączyć go z fazą LT C2.

z Półwyspu Bałkańskiego: umbo z Dobrzankowa, gr. 34, oraz być może z Kotowic, gr. 1, a także grot z Bodzanowa, gr. 2. W fazie A2 na terenach kultury przeworskiej występują naczynia toczone oraz noże z rękojeścią zakończoną kółkiem, które moim zdaniem poświadczają obecność przedstawicieli kultury lateńskiej na ziemiach polskich. Z fazą A2 należy też łączyć serię żelaznych wisiorków kapsułkowatych z cmentarzyska w Błoniu. Wspomniane wisiorki posiadają analogie na oppidum w Hrazanach, jednak nie są to zabytki często spotykane w kulturze lateńskiej i nie ma pewności, że znaleziska z ziem polskich są importami.

Schyłek środkowej fazy młodszego okresu przedrzymskiego oraz stadium A2/A3, będące wg A. Maciałowicza subfazą fazy A3, to okres, w którym na ziemie polskie napływają zapinki typu Nauheim. W świecie celtyckim fibule nauheimskie zasadniczo pojawiają się wcześniej niż zapinki miseczkowate, lecz na ziemiach polskich obie wymienione formy występują współcześnie. Trudno jest wyjaśnić to zjawisko, przypuszczalnie najstarsze fibule typu Nauheim nie trafiały na ziemie polskie i dopiero pojawienie się w kulturze lateńskiej form miseczkowatych stanowi *terminus post quem* dla importu zapinek typu Nauheim oraz wspomnianych wyżej okazów miseczkowatych. Znaleziska fibul nauheimskich na ziemiach polskich koncentrują się na Mazowszu i wzdłuż dolnej Wisły, co zapewne, podobnie jak w przypadku omówionych wyżej zapinek typu A.65, stanowi odbicie przebiegu wschodniego wariantu szlaku bursztynowego. Jak wspomniano, jest bardzo prawdopodobne, że wśród zapinek miseczkowatych z ziem polskich znajdują się okazy importowane oraz wyroby lokalne, przy czym rozróżnienie tych form jest obecnie niemożliwe.

W fazie A2 rozwija się lokalne kowalstwo, czego dowodem są przedmioty metalowe typowe dla kultur zlatenizowanych: umba koliste i miecze jednosieczne, narzędzia, jak też zapewne większość zapinek, w tym typów znajdujących analogie w świecie celtyckim.

W obrządku pogrzebowym dominuje ciałopalenie połączone z rytualnym niszczeniem wyposażenia, przy czym wśród darów grobowych znajdują się szczątki zwierzęce. Skład gatunkowy zwierząt umieszczanych w grobach kultury przeworskiej nie w pełni odpowiada asortymentowi spotykanemu w kulturze lateńskiej, najprawdopodobniej z powodu niższego poziomu gospodarki hodowlanej i mniejszej ilości nadwyżek żywności.

IX.3. FAZA A3

Najmłodsza faza młodszego okresu przedrzymskiego charakteryzuje się intensywnym napływem importów celtyckich. Studia A. Maciałowicza nad materiałami kultury przeworskiej z północnego Mazowsza wykazały, że wyróżnione przez T. Dąbrowską stadium A2/A3 to nie tyle odcinek między środkową i końcową fazą młodszego okresu przedrzymskiego, co raczej subfaza w obrębie fazy A3. Uchwycenie tego zjawiska na pozostałych obszarach kultury przeworskiej oraz w kulturze oksywskiej jest problemem wykraczającym poza ramy niniejszej pracy, jednak wydaje się, że wśród importów celtyckich można wskazać pojedyncze znaleziska poświadczające istnienie tej fazy w północnej Polsce. Pochwy typu V pochodzą ze stosunkowo wąskiego horyzontu chronologicznego przypadającego w kulturze przeworskiej na fazę A3 (Siemiechów, gr. 25, z zapinką typu M i hełmem południowoceltyckim), lecz w kulturze oksywskiej współwystępują z zapinkami typu D/E. Odwrotny przypadek, tj. przeżywania się pochwy starszego typu (typu III) w zespole zawierającym zabytki typowe dla fazy A3, zaobserwowano w inwentarzu grobu 678 z Grudziądza-Rządza.

U progu fazy A3 pojawiają się najstarsze zapinki A.18a, a następnie A18b, które są spotykane jeszcze w zespołach z początku okresu wpływów rzymskich. Większość zapinek A.18 napłynęła zapewne z południa, lecz niewykluczone, że zapinki wariantu Wederath, spotykane m.in. w Kacicach i być może w Oblinie, gr. 95, trafiły na ziemie polskie inną drogą. Należy tu zaznaczyć, że zapinki typu A.18 są jedynymi importowanymi fibulami ze schyłku okresu lateńskiego, jakie uwzględniono w niniejszej pracy, ale na ziemie polskie napływały też liczne inne zapinki o tradycjach celtyckich. Faza A3 jest w znacznym stopniu synchronizowana z okresem intensywnej ekspansji państwa rzymskiego w kierunku Renu i Dunaju, co znajduje odzwierciedlenie w zróżnicowaniu typów zapinek napływających na ziemie polskie u schyłku I w. przed Chr. i w pierwszych dziesięcioleciach po Chr. Na tereny kultury przeworskiej i oksywskiej trafiają m.in. zapinki typu Jezerine, Idrija, typu A.241, fibule ze zwierzęcą główką i okazy zoomorficzne, które wywodzą się z tradycji celtyckich, lecz były wykonywane już w warsztatach prowincjonalnorzymskich. Co istotne, podobny proces nie objął wszystkich innych wyrobów warsztatów celtyckich. Wraz z upadkiem oppidów, kończy się funkcjonowanie

większości warsztatów szklarskich i zanika wiele typów ozdób szklanych. Zjawisko to jest dobrze czytelne w strukturze importów, ponieważ wśród grobów kultury przeworskiej i oksywskiej z fazy A3 niemal brak jest celtyckich paciorków pierścieniowatych. Pojedyncze zespoły z ozdobami szklanymi wskazują na przeżywanie się tego typu zabytków pod koniec młodszego okresu przedrzymskiego, a nawet w początkach okresu wpływów rzymskich. Do takich wyjątków należy zespół z Podwieska, gr. 66. W omawianym grobie szklany paciorek grupy 25 wg T. E. Haevernick i fragmenty szklanej bransolety współwystępowały z zapinkami typu M i L. W tym przypadku nie można mówić o pochówku starszej kobiety, która zachowała odświętny strój z czasów młodości, ponieważ według analiz antropologicznych w grobie znajdowały się szczątki dwóch osobników w wieku *Iuvenis*, najprawdopodobniej płci żeńskiej (Bokiniec 2005, 24). W inwentarzu częściowo zmieszanych grobów numer 614 i 615 cmentarzyska kultury przeworskiej z Kleszewa znajdowały się liczne fragmenty przepalonych przedmiotów szklanych, w tym kilku paciorków pierścieniowatych, kulki szklane, fragmenty knotenringów oraz ceramika malowana, wyznaczająca ostatni horyzont osadnictwa celtyckiego na ziemiach polskich. Niestety, brak jest informacji odnośnie do wyników analiz antropologicznych szczątków kostnych ze wspomnianych grobów z Kleszewa. W Pasiece Otfinowskiej, ob. 5, w zespole datowanym na początek okresu wpływów rzymskich, odkryto fragment biało-niebieskiego paciorka grupy 23 wg T. E. Haevernick (Szpunar, Dulęba 2009, 111, 127, 128; Ryc. 2:c). Podobnie datowany jest paciorek grupy 25, znaleziony wraz z fragmentami ceramiki malowanej w obiekcie 76 na wielokulturowej osadzie w Zagórzycach, pow. kazimierski, stan. 1 (Grygiel, Pikulski, Trojan 2009, 216; Fig. 14:8-12).

W fazie A3 widoczny jest napływ importów zachodnioceltyckich, zapewne związany z funkcjonowaniem szlaku północno-zachodniego. Jako ślad tych kontaktów należy, moim zdaniem, interpretować znaleziska pochew typu V, być może też pochew z okładzinami *opus interrasile* z Kopaniewa i Będziechowa oraz kotłów z żelaznym brzegiem z Brzeźniaka, Ciepłego, Skowarcza, Tui, zapewne również i Półchleba. Rozmieszczenie wczesnych znalezisk kolczug w *Barbaricum* sugeruje, że pancerz z Opalenia również dotarł na ziemie polskie szlakiem północno-zachodnim. Niewykluczone, że do grupy importów zachodnioceltyckich należy też zaliczyć monetę z Gdańska-Świętego Wojciecha, jakkolwiek okoliczności jej znalezienia są niejasne. (Ciołek 1998, 158, 162, 174, 179).

Z południa prócz standardowego spektrum importów lateńskich napływają unikatowe, ekskluzywne militaria, jak hełm z Siemiechowa, gr. 25, znajdujący najbliższe analogie w okazach typu Novo mesto oraz wschodnioalpejski toporek z Ciecierzyna, gr. 20. Pojawiają się też miecze w pochwach zdobionych *opus interrasile*, przy czym część z nich, z reguły starszych, to produkty „ośrodka trewerskiego", i inne, młodsze napływają z Noricum. Być może część okładzin „noryckich" to już produkty prowincjonalnorzymskie, ale są one mocowane do pochew celtyckich. Obecnie znamy około szesnastu pochew z ażurowymi okładzinami różnych typów; sześć z zespołów kultury oksywskiej: Będziechowo, Grudziądz-Rządz, grób z 22 listopada 1883 r. (gr. Aa7 wg E. Bokiniec), Kopaniewo, gr. IX i X, Pruszcz Gdański, stan 7, gr. 346, Troszyn i dziewięć lub dziesięć z grobów kultury przeworskiej: Beszowa, Ciecierzyn, gr. 118, Janówek Pierwszy, gr. 66, Kacice, gr. z 1947 roku, Kamieńczyk, gr. 301, Korytnica, gr. 4 (znal. niepewne), Stara Wieś-Kolonia, Tuczno, Wesółki, gr. 3 i 50. Mieczom w pochwach towarzyszą klamry do pasów wszystkich trzech typów, przy czym w kulturze oksywskiej zaznacza się koncentracja klamer z występem umieszczonym bezpośrednio na pierścieniu (K.50).

Jak wspomniano powyżej, faza A3 to stadium synchronizowane *grosso modo* z fazą LT D2, okresem, w którym załamuje się dominacja celtycka w Europie, a państwo rzymskie poszerza swe granice, by dotrzeć do Renu i Dunaju. Wojna galijska to wydarzenie, które nieodwracalnie odmieniło oblicze Zachodniej Celtyki. Błędem byłoby jednak przypuszczenie, że wypadki w Galii spowodowały załamanie w napływie importów, lub też wśród przedmiotów pochodzenia celtyckiego zaczęły dominować łupy. Struktura importów lateńskich napływających na ziemie polskie nie ulega większym zmianom. Rozwijająca się na południu grupa tyniecka utrzymywała kontakty dalekosiężne z Europą Południową i Zachodnią. Ludność kultury lateńskiej pośredniczyła też w handlu przedmiotami pochodzenia prowincjonalnorzymskiego. Skład bursztynu z Wrocławia-Partynic dodatkowo poświadcza istnienie zaawansowanych relacji handlowych. Skarby sukcynitu ważące łącznie około 1,5 tony to majątek, którego zgromadzenie, trans-

port i ochrona wymagała zaangażowania wielu ludzi wywodzących się z wielu skupisk osadniczych i różnych kręgów kulturowych. Na tereny zajęte przez kulturę przeworską i oksywską napływały importy z zachodniej i południowej części Celtyki, z kręgu dackiego oraz państwa rzymskiego, jak też zza Odry, z dorzecza Łaby.

Kontakty ludności miejscowej z przedstawicielami ludów celtyckich owocowały transferem technologii, przy czym przejmowanie obcych wzorców było limitowane uwarunkowaniami ekonomicznymi i społecznymi. Przedstawiciele kultury lateńskiej przebywali na terenach kultury przeworskiej, niekiedy wchodząc w skład lokalnych elit. Na duże znaczenie wzorców celtyckich wskazuje m.in. lokalna emisja monet w okolicach Kalisza oraz być może na Kujawach. Większość grobów z narzędziami kowalskimi z młodszego okresu przedrzymskiego jest datowana na fazę A3, co zdaje się potwierdzać rozwój lokalnego rzemiosła. Znalezisko kęsów żelaznych z wczesnorzymskiego stanowiska w Sławinie potwierdza przetrwanie tradycji rzemiosła celtyckiego do I w. po Chr. Na ziemiach polskich funkcjonują warsztaty kamieniarskie produkujące żarna rotacyjne, wchodzą też w użycie półkoski, uważane za innowację celtycką. Jedyny półkosek datowany na młodszy okres przedrzymski pochodzi z Dzbądzka na Mazowszu, lecz trudno stwierdzić, czy jest on importem, czy wyrobem miejscowym. Na ziemiach polskich, przede wszystkim w kulturze przeworskiej, rozpowszechniają się nożyce; narzędzia wywodzące się z kultury celtyckiej, lecz przypuszczalnie w większości przypadków wykonywane przez lokalnych kowali. U schyłku omawianego odcinka chronologicznego w rejonie podkrakowskim oraz na Kujawach, gdzie wpływy celtyckie były szczególnie intensywne, pojawiły się koty.

U schyłku fazy A3 na cmentarzyskach w południowej Polsce występują obiekty rowkowe, a jednocześnie rozpowszechnia się obrządek pogrzebowy nieuchwytny za pomocą dzisiejszych metod archeologicznych. Obrządek taki panował od fazy LT C2 na znacznych obszarach środkowej i południowej Europy, obejmując nie tylko tereny celtyckie, ale i dackie. Na pozostałych obszarach zdecydowanie dominują groby jamowe, w których znaczna część wyposażenia jest rytualnie przepalana i niszczona. Podobnie jak w fazie A2, jako dary grobowe lub części stypy składano niekiedy szczątki zwierzęce, lecz ich skład gatunkowy odbiega od wzorców celtyckich: na ziemiach polskich mniejszy jest udział świni, natomiast drobne przeżuwacze są spotykane relatywnie częściej niż w kulturze lateńskiej.

X. LATENIZACJA NA ZIEMIACH POLSKICH – PRZYCZYNY I SKUTKI

Latenizacja Europy Środkowej pozostaje jednym z kluczowych zagadnień młodszego okresu przedrzymskiego. W opracowaniach dotyczących przemian kulturowych zachodzących w środkowo- i północnoeuropejskim *Barbaricum* w ostatnich stuleciach przed Chr. zjawisko to jawi się jako wywołany wpływami celtyckimi zespół przemian gospodarczych i społecznych, przejawiających się przede wszystkim w rozpowszechnieniu żelaza, w daleko posuniętych modyfikacjach gospodarki rolno-hodowlanej, a także w powszechnym przejęciu zwyczaju ciałopalenia połączonego z rytualnym niszczeniem części wyposażenia (Godłowski 1977a, 111–120; 1981, 58; Cofta-Broniewska 1979, 45–48; Kozłowski, Kaczanowski 1998, 212–230). M. Grygiel traktuje opisane zmiany jako drugi etap oddziaływań kultury lateńskiej na jednostki kulturowe rozwijające się na ziemiach polskich (Grygiel 2004, 82, Tabl. II). Badacz ten traktuje pojęcie latenizacji szeroko, jako ogół przemian kulturowych i stylistycznych typowych dla młodszego okresu przedrzymskiego i nie zawsze związanych z oddziaływaniami celtyckimi, co przejawia się m.in. w stosowaniu terminu *ceramika latenizująca* na oznaczenie naczyń o facetowanych brzegach (Grygiel 2004). Określanie niektórych cech ceramiki, jak facetowanie brzegów lub przewężone ucha, mianem *wzorca lateńskiego* spotykamy w pracy H. Machajewskiego (Machajewski 1999, 235), jednak taka terminologia została skrytykowana przez Z. Woźniaka, który przypomniał, że nie są to cechy typowe dla kultury lateńskiej (Woźniak 2007, 408, 408).

Rozważając problematykę latenizacji ziem polskich, nie można zapominać, że kultura przeworska oraz oksywska, podobnie jak każda inna kultura archeologiczna, to twory sztuczne i wyłącznie od opinii archeologów zależy, które ich cechy (bądź sumę cech) uznamy za decydujące jako wyróżniki kulturowe. Ciałopalenie, rytualne niszczenie wyposażenia, charakterystyka ceramiki bądź wyrobów metalowych – elementy te uznawane są za cechy charakterystyczne kultur archeologicznych, ale niejednokrotnie obecny jest tu element uznaniowości. Przykładowo, groby ubogo wyposażone lub wręcz pozbawione wyposażenia uważane są za przeworskie, jeżeli znajdują się na cmentarzyskach kultury przeworskiej, jednak jeśli stanowią znaleziska odosobnione, to ich przynależność kulturowa może budzić wątpliwości. Problem wytyczenia zachodniej granicy osadnictwa oksywskiego w młodszym okresie przedrzymskim również stanowi istotny problem, ponieważ nie zawsze w ubogich materiałach sepulkralnych można odróżnić pochówki oksywskie od jastorfskich. Materiały ceramiczne też nie zawsze stanowią precyzyjny wyznacznik kulturowy, czego dowodem pozostaje inwentarz z grobu w Starych Koczargach, gdzie naczynia posiadają cechy formalne typowe dla kultury jastorfskiej, a technologicznie odpowiadają ceramice przeworskiej (Andrzejowska, Andrzejowski 1997; Grygiel 2004, 53–65; Dąbrowska 2008, 24). Liczne zabytki metalowe, np. zapinki nie mogą być uważane za wyznaczniki kulturowe, spotykane są bowiem w wielu kulturach i okoliczność ta nabiera szczególnej wagi w odniesieniu do materiałów datowanych na okres formowania się kultury przeworskiej i oksywskiej. Zauważmy, że podobne problemy dotyczą też innych kultur autochtonicznych, tj. powstających na danym terenie, a niebędących elementem napływowym. O ile jest możliwe wskazanie najstarszych znalezisk kultur, które wkraczają na dany teren już w uformowanej postaci, to zarejestrowanie procesu wykształcania się danej jednostki kulturowej jest bardzo trudne i w znacznym stopniu zależy od zestawu arbitralnie przyjętych cech.

Mimo leksykalnego podobieństwa, czytelnego w wielu językach (*Latènisierung/Romanisierung, Laténisation/Romanisation, Latenisation/Romanisation*), nieporozumieniem jest traktowanie latenizacji jako procesu zbliżonego do romanizacji, lecz wywołanego oddziaływaniami kultury celtyckiej.

Romanizacja to proces znacznie lepiej poznany dzięki mnogości źródeł archeologicznych, historycznych, przekazów pisanych, danych epigraficznych itd. Dodajmy, że romanizacja prowadziła do unifikacji nie tylko kulturowej, ale i administracyjnej, politycznej, a także w znacznym stopniu językowej. Różnorodne wpływy państwa rzymskiego na ludy zamieszkujące prowincje prowadziły do radykalnej zmiany oblicza kulturowego. Przed podbojem rzymskim oba brzegi górnego Dunaju zasiedlone były przez ludy względnie jednolite pod względem kulturowym, a także przypuszczalnie etnicznym i językowym. Po podboju, Dunaj stał się granicą dzielącą dwa światy, a różnice między ludami zamieszkującymi jego południowe i północne brzegi z czasem się pogłębiały. Romanizacja niektórych prowincji, jak np. Dacji, wiązała się z przemianami etnicznymi. Oddziaływania latenizacyjne nigdy nie miały tak silnego wpływu na nieceltycką część Europy, jak prądy romanizacyjne w odniesieniu do prowincji rzymskich. Z drugiej jednak strony, w przypadku większości ludów środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, wcześniejsza aktywność kultury celtyckiej wywarły silniejszy wpływ niż impulsy płynące z *Imperium Romanum*. Brak bezpośrednich źródeł pisanych, zarówno relacji autorów starożytnych, jak i zabytków epigraficznych, oraz niejednoznaczne w swej wymowie dane archeologiczne sprawiają, że mechanizmy latenizacji pozostają nieznane, natomiast nierzadko potrafimy wskazać zjawiska uważane za jej efekt. Osadnictwo kultury lateńskiej rozwijało się na ziemiach polskich przez ponad 100, a nawet 150 lat, zanim doszło do wyraźnych procesów kulturotwórczych. Należy ponadto podkreślić, że nie wszystkie ośrodki krystalizacji kultury przeworskiej znajdowały się w bezpośrednim sąsiedztwie skupisk kultury lateńskiej. Stanowiska z wczesnymi materiałami kultury przeworskiej występują na Dolnym Śląsku i tu istotnie wpływy z nieodległego skupiska kultury celtyckiej są niepodważalne. Ceramika przeworska pojawia się też na osadach kultury lateńskiej z rejonu Wyżyny Głubczyckiej i z Zachodniej Małopolski, jednak na wspomnianych terenach brak jest stanowisk przeworskich, natomiast osadnictwo wspomnianej kultury wcześnie pojawia się we wschodniej Wielkopolsce, na Kujawach oraz w zachodniej części Mazowsza (Godłowski 1981, 58; Dąbrowska 1988, 69, 73; Dulęba 2009a, 15–23). Niejednokrotnie, na obszarach, na których zaobserwowano najstarsze materiały kultury przeworskiej, uchwycono też elementy kultury jastorfskiej. Dlatego też podkreśla się rolę oddziaływań zachodnich, które miały się przyczynić do osłabienia lokalnych struktur społecznych, co w konsekwencji na ziemiach polskich miało zaowocować większą skalą przeobrażeń i szybszym przejęciem szeregu elementów kultury lateńskiej. Szczególną rolę impulsów jastorfskich w powstawaniu kultury lateńskiej widzi M. Grygiel. Zdaniem tego badacza, proces latenizacji terenów zajętych następnie przez kulturę przeworską miałby się zacząć na przełomie faz LT B2 i LT C1 wraz z pojawieniem się materiałów osadowych typu Brześć Kujawski (Grygiel 2004, 59–64). Do grupy materiałów poprzedzających powstanie kultury przeworskiej, które miałoby przypadać na fazę LT C2, M. Grygiel zalicza też *stosunkowo nieliczne zespoły sepulkralne związane z materiałami osadowymi typu Brześć Kujawski*, charakteryzujące się *obecnością wczesnych form zapinek oraz pierwszych elementów uzbrojenia*, których obrządek pogrzebowy miałby nawiązywać do cmentarzysk typu Ponětovice (Grygiel 2004, 61). Do tej grupy zaliczono zespoły z Zarębowa, Nowego Miasta, Starych Koczargów[132] oraz przypuszczalnie cztery groby z Sokołowic (Grygiel 2004, 54). W myśl powyższej koncepcji, *Wydaje się, że przyczyn powstania kultury przeworskiej należy szukać w materiałach typu Brześć Kujawski, z którymi jest ona genetycznie związana* (Grygiel 2004, 61).

Inaczej postrzega ten proces T. Dąbrowska, widząc w oddziaływaniach jastorfskich raczej rodzaj katalizatora, który przyczynił się do powstania kultury przeworskiej, niż istotny komponent demograficzny (Dąbrowska 2008, 99, 102). Moim zdaniem nie można pomijać udziału impulsów jastorfskich w procesie powstawania kultury przeworskiej, jednak traktowanie ich jako warunku *sine qua non*, a zwłaszcza uznanie za wtórny ośrodek latenizacji, dający początek kulturze przeworskiej, jest nieuzasadnione. Uważam, że w genezie wspomnianej kultury istotną rolę musiały odegrać oddziaływania latenizacyjne płynące bezpośrednio z kręgu kultury lateńskiej. Wskazuje na to element nieobecny w zespołach kultury jastorfskiej na ziemiach polskich, a mianowicie zwyczaj umieszczania w grobach oręża, nierzadko rytualnie zniszczo-

[132] M. Grygiel używa formy „Starych Koczarg", natomiast w niniejszej pracy, za publikacją źródłową M. i J. Andrzejowskich przyjęto odmianę „Starych Koczargów" (Andrzejowska, Andrzejowski 1997).

nego. Wbrew temu, co pisze M. Grygiel, w wymienianych przez niego *zespołach sepulkralnych związanych z materiałami osadowymi typu Brześć Kujawski* nie było militariów. Jedną z charakterystycznych cech kultury przeworskiej (a następnie oksywskiej) jest obecność broni w grobach, a zwyczaj umieszczania wśród darów grobowych broni, częstokroć rytualnie zniszczonej, stanowi cechę kultury lateńskiej, natomiast nie odnotowano go wśród grobów jastorfskich na ziemiach polskich. Najstarsze zespoły grobowe z bronią, które można łączyć z oddziaływaniami latenizacyjnymi, to zniszczony grób z Piotrkowa Kujawskiego, z dużym, taśmowatym umbem typu A oraz grób z Warszawy-Żerania. Nie ma podstaw, by którekolwiek z powyższych znalezisk wiązać z kulturą jastorfską. Dodajmy też, że na ziemiach polskich może wręcz zastanawiać znikoma ilość materiałów sepulkralnych kultury jastorfskiej, kontrastująca ze znacznie lepiej reprezentowanymi znaleziskami o charakterze osadowym (Dąbrowska, Woźniak 2005, 87–92). Wobec powyższego, trudno jest uznać postulowaną przez M. Grygiela kluczową rolę materiałów typu Brześć Kujawski w adaptacji celtyckiego obrządku pogrzebowego przez ludność kultury przeworskiej. Należy jednak przyjąć słuszność argumentacji badaczy wskazujących na obecność cech jastorfskich w ceramice przeworskiej, widocznych od samego początku młodszego okresu przedrzymskiego (Dąbrowska 1994, tam wcześniejsza literatura; Woźniak, Poleska 1999, 379; Grygiel 2004; Maciałowicz 2004, 47, 48, 51). Elementy takie są jeszcze bardziej wyraźne w kulturze oksywskiej, jakkolwiek w tym przypadku należy liczyć się zarówno z wpływami jastorfskimi z Kujaw, jak i z terenu dorzecza Odry i Łaby, a także z oddziaływaniami z Półwyspu Jutlandzkiego oraz z wysp Morza Bałtyckiego (Bokiniec 1999, 229–233; Strobin 2011, 71–76).

Należy zauważyć, że akceptowane obecnie modele latenizacji ziem polskich w znikomym stopniu tłumaczą przyczyny tego procesu, a jedynie uwzględniają dynamikę adaptacji wzorców celtyckich. Zdaniem J. Lewczuka, kultura przeworska na Środkowym Nadodrzu, jak również grupa gubińska oraz inne południowe grupy kultury jastorfskiej, wytworzyła się w wyniku lokalnego kryzysu demograficznego oraz impulsów celtyckich (Lewczuk 1995, 219). Hipoteza ta nie tłumaczy jednak w pełni powstałego zróżnicowania kulturowego, a także trudno za jej pomocą objaśnić powstanie kultury przeworskiej na pozostałych terenach.

Wydaje się, że postęp w badaniach nad kulturą lateńską w Europie Środkowej pozwala wskazać przynajmniej niektóre przyczyny zjawisk, zachodzących na północnych rubieżach osadnictwa celtyckiego w ostatnich wiekach przed Chr., zwłaszcza w okresie LT C. Jak wspomniano powyżej, w myśl definicji K. Godłowskiego, pod wpływem oddziaływań płynących z kręgu celtyckiego na rozległych obszarach Europy Środkowej miało dojść do wykształcenia zespołu kultur posiadających pewne wspólne cechy, obejmujące zarówno elementy kultury duchowej (obrządek pogrzebowy), jak i materialnej (zwłaszcza powszechne przyjęcie zapinek w miejsce szpil). Takie ujęcie latenizacji charakteryzuje się dwiema cechami: po pierwsze, ma charakter lokalny, tj. tłumaczy przeobrażenia zachodzące przede wszystkim na ziemiach polskich, bez odniesienia do zmian zachodzących na terenach ościennych. Inne kultury, w obrębie których obserwujemy przekształcenia latenizacyjne, nie były wszak każdorazowo poddane oddziaływaniom jastorfskim, które miałyby ułatwić przyjmowanie wzorców południowych. Wprawdzie większość kultur Europy Środkowej jest słabiej zlatenizowana niż dorzecze Wisły, ale grupa Gross Romstedt nie ustępuje, moim zdaniem, pod tym względem kulturze przeworskiej, a adaptacja wzorców celtyckich jest widoczna m.in. w przejęciu technologii ceramiki wykonywanej przy użyciu koła garncarskiego. Podobnie germańscy Batawowie nad dolnym Renem w wielkim stopniu ulegali wpływom celtyckim, co znalazło wyraz m.in. w stosowaniu we wspomnianym regionie monet bitych przez Eburonów (Roymans 2004, 31–50). W obu wymienionych przypadkach rola oddziaływań kultury jastorfskiej jako czynnika katalizującego przemiany nie jest potwierdzona. Po drugie, latenizacja dorzecza Wisły przedstawiana jest przede wszystkim jako wynik wewnętrznych przemian lokalnego podłoża kulturowego, które, w przypadku ludności zamieszkującej ziemie polskie, pod wpływem oddziaływań kultury jastorfskiej miałoby chętniej przyjmować impulsy południowe. Pomija się jednak dynamikę wspomnianych zewnętrznych impulsów lateńskich, jakby milcząco przyjmując ich stałą wartość.

Jestem zdania, że proponowany w literaturze model latenizacji ziem polskich należy uzupełnić, w pierwszej kolejności uwzględniając przemiany zachodzące w obrębie kultury lateńskiej. Znacze-

nie stabilizacji osadniczej i rozwoju gospodarczego kultury celtyckiej dla latenizacji ziem polskich zasygnalizował M. Grygiel (Grygiel 2004, 61). Przeobrażenia, które miały miejsce w środowisku celtyckim, przyczyniły się bezpośrednio do zmiany oblicza kulturowego „nieceltyckiej Europy". Jak wiadomo, okres od V do III wieku przed Chr. to czas formowania, a następnie ekspansji kultury lateńskiej. Ekspansji związanej niejednokrotnie, jak wskazują źródła pisane, z migracjami plemion celtyckich. Część plemion celtyckich dotarła wówczas do Europy Środkowej. Osadnictwo lateńskie pojawiło się też na ziemiach polskich, lecz kontakty z ludnością kultur miejscowych, jak można wnioskować ze źródeł archeologicznych, nie były początkowo zbyt intensywne (Woźniak 2011, 31). Zapewne za jedną z przyczyn istniejącego stanu rzeczy należy uznać pewien „konserwatyzm" ludności kultury łużyckiej lub pomorskiej, ale uważam, że również ludność kultury lateńskiej, zająwszy najdogodniejsze tereny do uprawy roli, przypuszczalnie nie była zainteresowana dalszą ekspansją ani wchodzeniem w bliższe relacje z przedstawicielami lokalnych kultur, w których znaczną rolę odgrywała hodowla. Osadnictwo lateńskie na ziemiach polskich miało charakter peryferyjny względem ośrodków leżących po południowej stronie Karpat i przypuszczalnie wywierało niewielki wpływ na gospodarkę społeczności zasiedlających tereny Czech, Moraw bądź Słowacji. Poczynając od fazy LT C (a w niektórych przypadkach nawet wcześniej), w obrębie zwartego zasięgu kultury lateńskiej w Europie Środkowej obserwujemy stabilizację osadnictwa, niejednokrotnie połączoną z zagęszczaniem się sieci osadniczej, jak ma to miejsce np. na Morawach. Wspomniana stabilizacja pozostaje w związku z rozwojem ekonomicznym, czego najlepszym wyrazem jest wprowadzenie lokalnego mennictwa oraz funkcjonowanie ośrodków handlu dalekosiężnego. Ośrodki te początkowo przybierają postać osad otwartych typu Němčice-Roseldorf (Salač 2006; 2012, 325–329; Holzer 2009, 8, 9). W tej grupie wymienia się ostatnio coraz częściej osadę z Nowej Cerekwi (Woźniak 2011, 31; Bednarek 2013), a być może należy do niej też zaliczyć stanowisko Gališ-Lovačka na Ukrainie Zakarpackiej, wcześniej uważane za oppidum, mimo że nie stwierdzono na nim obecności fortyfikacji. Istotną rolę odgrywały założenia określane w literaturze jako *Produktions- und Distributionszentrum* – PDZ (*výrobní a distribuční centrum* – VDC), jak na przykład Lovosice (Salač 2000, 2012, 324–335). W dalszej kolejności pojawiają się oppida (wprawdzie początek działalności oppidum w Závisti jest tradycyjnie datowany na fazę LT C1, lecz większość założeń tego typu powstaje w fazie LT C2, a niektóre nawet później). J. Lewczuk uznaje obronną funkcję oppidów za dominującą, przy czym brak tego typu założeń na północ od Karpat i Sudetów miałby dowodzić pokojowego współistnienia przybyszów i autochtonów (Lewczuk 2011, 47, 48), lecz opinia ta jest odosobniona i powszechnie przyjmuje się, że pełniły one rolę centrów produkcyjnych i administracyjnych (Danelisová 2010a, tam wcześniejsza literatura). W ujęciu V. Salača oppida czeskie miały przede wszystkim znaczenie jako ośrodki organizujące handel, natomiast ich rola w działalności wytwórczej była mniej istotna (Salač 2000a; 2002; 2005; 2009). Jak zauważa V. Salač, stan badań i niejednolite możliwości rozpoznania wymienionych typów osad sprawiają, że oppida jawią się jako dominujące elementy procesu urbanizacji, a rola pozostałych założeń jest zapewne niedoszacowana (Salač 2012, 330, 331). Już od końca IV stulecia przed Chr. na terenie Europy Środkowej można obserwować procesy reurbanizacji[133], które w pełni zaznaczyły się w III wieku (LT B2-C1). Wspomniane przemiany osiągnęły apogeum w kolejnym stuleciu, synchronizowanym z fazami LT C2 i LT D1a (Salač 2000a; 2012, 355, 356; Danielisová 2010a). Ekspansja ekonomiczna Celtów sięgnęła też na tereny położone na północ od Karpat. O ile w początkowym okresie osadnictwa celtyckiego na ziemiach polskich (LT B) ślady wzajemnych kontaktów ludności kultury lateńskiej i pomorskiej bądź łużyckiej nie są zbyt liczne, to wraz z rozwojem dalekosiężnych powiązań handlowych w czasie trwania fazy LT C odnotowujemy wzrost liczby importów oraz obserwujemy powstawanie nowych zjawisk kulturowych na północnych rubieżach kultury celtyckiej w Europie Środkowej. Wspomniana ekspansja ekonomiczna, znajdująca źródła w uwarunkowaniach gospodarczych kultury lateńskiej, jej potencjale rozwojowym, ale też być może w nieznanych nam czynnikach (politycznych?), które m.in. przełożyły się na zmniejszenie skali eksploatacji soli w Niemczech oraz w rejonie Hallstatt, wpłynęła na zmianę oblicza kulturowego nieceltyckiej Europy. Recepcja impulsów latenizacyjnych na ziemiach polskich istotnie mogła być

[133] Za pierwsze stadium urbanizacji V. Salač uważa datowane na Ha D i LT A osady w Heuneburgu i Závisti.

ułatwiona w wyniku wcześniejszych oddziaływań jastorfskich, lecz zainicjowanie procesu przekształceń kulturowych jestem skłonny widzieć raczej po stronie ludności kultury lateńskiej. Rozwój ekonomiczny społeczeństwa celtyckiego, a przede wszystkim aktywizacja dalekosiężnych relacji handlowych dały początek przemianom kulturowym u północnych sąsiadów ludności lateńskiej, przekraczając strefę pogranicza osadnictwa kultury lateńskiej. Tym samym w zasięgu oddziaływań latenizacyjnych znalazły się rozległe obszary dorzecza Łaby, Odry i Wisły, a ich recepcja na ziemiach polskich pozostaje w związku z trwałością miejscowych struktur, być może istotnie zachwianych wskutek oddziaływań jastorfskich. Zaproponowany model tłumaczy powszechność latenizacji Europy Środkowej, a przy tym uwzględnia uwarunkowania lokalne, które przełożyły się na skalę i tempo przemian kulturowych. Ekspansja kulturowa Celtów odzwierciedliła się w postaci przeobrażeń w łonie lokalnych społeczności, które uznały dostępny im model lateński za atrakcyjny i relatywnie szybko przejęły szereg jego elementów. Co istotne, przyswojenie na ziemiach polskich obrządku pogrzebowego charakterystycznego dla cmentarzysk typu Ponětovice-Holiare pozwala wyznaczyć *terminus ante quem* dla formowania się kultury przeworskiej, a zapewne także i oksywskiej, na fazę LT C2, tak bowiem J. Meduna datuje zanik najmłodszych nekropoli w Czechach i na Morawach (Meduna 1962, 126; Dąbrowska 1988, 56; Dąbrowska, Woźniak 2005, 93).

Według T. Dąbrowskiej i Z. Woźniaka, formowanie kultury przeworskiej przypada na fazę LT C1b i zbieżną opinię wyrazili ostatnio M. Biborski i P. Kaczanowski, autorzy publikacji poświęconej znalezisku środkowolateńskiego miecza z nieznanej miejscowości na Mazowszu (Dąbrowska 1988, 56, 57, 62; 2008, 101; Dąbrowska, Woźniak 2005; Biborski, Kaczanowski 2010, 163). Nie jest to jednak opinia jednogłośna. M. Grygiel i P. Dulęba wskazują, że nie znamy obecnie materiałów kultury przeworskiej, które można by pewnie datować na starsze stadium fazy LT C, natomiast przynależność kulturowa znalezisk z LT C1 jest dyskusyjna (Grygiel 2004; Dulęba 2009a, 14, 15). Tym samym, zdaniem wspomnianych uczonych, początek kultury przeworskiej i oksywskiej przypadałby na starszy odcinek fazy LT C2, odpowiadający w przybliżeniu drugiej ćwierci II w. przed Chr. Należałoby zatem przyjąć, że stosunkowo szybko doszło do wykształcenia zupełnie nowego zjawiska kulturowego, do przekształceń ekonomicznych i zapewne religijnych. Świadczyłoby to o niebywałej atrakcyjności modelu celtyckiego, ale też oznaczałoby, że na znacznych obszarach dorzecza Wisły i Odry doszło do skokowej intensyfikacji oddziaływań lateńskich. Taki fenomen przypuszczalnie nie jest niemożliwy, jednak na terenach celtyckich u progu fazy LT C2 brak jest śladów wzmożonej aktywności, która mogłaby mieć wpływ na tereny położone dalej na północ. W fazie tej założono szereg oppidów, lecz handel dalekosiężny był rozwijany już wcześniej, czego dowodem są wspomniane wyżej *Produktions- und Distributionszentrum* (Salač 2000, 2012, 324–335). Bardziej prawdopodobne wydaje się założenie, że oddziaływania celtyckie nie były nagłym, bardzo intensywnym epizodem, lecz trwały dłużej, a formowanie się kultury przeworskiej i oksywskiej zaczęło się nieco wcześniej, pod koniec fazy LT C1.

Uważam, że to rozwój stymulowanego i kontrolowanego przez Celtów handlu dalekosiężnego sprawił, iż kultury przeworska i oksywska zaczynają krystalizować się na terenach położonych wzdłuż szlaków komunikacyjnych, a nie w bezpośrednim sąsiedztwie skupisk kultury lateńskiej. Należy zauważyć, że najstarsze ośrodki kultury przeworskiej powstawały na nie w pełni homogenicznym podłożu kultury pomorskiej i kultury grobów podkloszowych. Kultura przeworska ma jednak oblicze dość jednorodne, co pozwala przypuszczać, że decydujący wpływ miały na nią oddziaływania egzogenne, które zniwelowały ewentualne różnice tradycji lokalnych. Nieco odmienna sytuacja panuje w kulturze oksywskiej. Z jednej strony, jej najstarsze materiały odpowiadają chronologicznie początkom kultury przeworskiej (co najlepiej oddaje dynamikę zmian zachodzących wówczas na ziemiach polskich), z drugiej jednak strony oddziaływania jastorfskie są bardziej czytelne, przede wszystkim na Ziemi Chełmińskiej. Wewnętrzne zróżnicowanie kultury oksywskiej pogłębia się w fazie A3, wraz z wkraczaniem na nowe tereny na Pomorzu Środkowym i częściowo Zachodnim. Dowodzą tego m.in. analizy P. Łuczkiewicza dotyczące zestawów uzbrojenia (Łuczkiewicz 2006, 237, 238).

Dociekania, które znaleziska z ziem polskich możemy uznać za najstarsze materiały kultury przeworskiej, a wobec których użycie tego miana jest nadinterpretacją, mają często charakter intuicyjny, niejednokrotnie związany z arbitralnym okre-

śleniem niektórych elementów analizowanych zespołów jako istotne i przykładaniu mniejszej wagi do innych cech. Należy przytoczyć tu słowa T. Dąbrowskiej, która podkreślała, że znaleziska najstarszych fibul łączone jeszcze z fazą LT C1 *sygnalizują możliwość istnienia fazy wstępnej, kiedy to kultura przeworska nie była jeszcze ostatecznie uformowana, ale trwał już proces zmierzający do jej powstania* (Dąbrowska 1988, 15). Powyższa opinia bardzo jasno prezentuje stanowisko badaczki i uważam, że w ciągu minionego ćwierćwiecza nie zostały przedstawione materiały, które pozwoliłyby na jej zakwestionowanie. Z. Woźniak na określenie wieków V–III przed Chr. bardzo trafnie przywołał termin *wieki ciemne*, jako analogię do początków wczesnego średniowiecza (Woźniak 2011, 11) i czasów po najeździe Dorów, tj. między upadkiem kultury mykeńskiej a początkiem epoki archaicznej w Grecji. Próby uchwycenia kultury przeworskiej *in statu nascendi* pozostają przedsięwzięciem bardzo ambitnym.

Bez wątpienia istotną rolę w procesie formowania tej kultury odegrały oddziaływania płynące z kultury jastorfskiej, jednak skala tych impulsów jest trudna do określenia i być może bywa przeszacowywana. M. Grygiel z kulturą jastorfską łączy m.in. nieliczne materiały sepulkralne zarejestrowane na cmentarzyskach kultury pomorskiej w Zarębowie, Starych Koczargach i Sokołowicach (Grygiel 2004, 53–56). Problem przynależności kulturowej zespołu z Zarębowa, gr. 35, został omówiony wyżej, w rozdziale poświęconym zapinkom typu A. Grób ze Starych Koczargów, ob. 3, był początkowo łączony z kulturą przeworską (Andrzejowska, Andrzejowski 1997), jednakże zrekonstruowany wygląd znalezionego tam kubka istotnie nawiązuje do kultury jastorfskiej. Przypomnijmy, że interesujący nas kubek był wtórnie przepalony i odkształcony, co zaznaczono w publikacji źródłowej, natomiast M. Grygiel nie odniósł się do tej okoliczności w swojej analizie (Andrzejowska, Andrzejowski 1997, 95). T. Dąbrowska uznała grób ze Starych Koczargów na pochówek kultury jastorfskiej, jednak zwraca uwagę, że cechy technologiczne omawianego naczynia odpowiadają ceramice przeworskiej (Dąbrowska 2008, 24). M. Grygiel dopuszcza też możliwość łączenia z kulturą jastorfską grobu z Dąbrowy Biskupiej oraz czterech jamowych grobów z Sokołowic, pow. wolsztyński (Grygiel 2004, 54–56). Jak uzasadniłem w rozdziale poświęconym zapinkom typu A, uważam że brak jest podstaw, by poddawać w wątpliwość przynależność zespołu z Dąbrowy Biskupiej do kultury przeworskiej. Klasyfikacja kulturowa materiałów z Sokołowic jest dyskusyjna. Cztery groby, w tym dwa całkowicie pozbawione wyposażenia, jeden z zapinką typu B oraz jeden z brzytwą, łączone były z kulturą pomorską (Łuka 1953, 119, 120; Ryc. 29:b, c; Dąbrowska 1988, 17, 99). Z. Woźniak podważał zasadność łączenia grobu z zapinką typu B z tą jednostką kulturową, a jego opinię podzielili też M. i J. Andrzejowscy (Woźniak 1979, 128; Andrzejowska, Andrzejowski 1997, 94). Jak nadmieniono, M. Grygiel jest zdania, że pozycja chronologiczna oraz obrządek pogrzebowy wszystkich czterech jamowych grobów z Sokołowic mają wiele cech wspólnych z materiałami z Zarębowa, Starych Koczargów, Nowego Miasta (zespół z ceramiką o cechach jastorfskich oraz z zapinką kulkową). Uważam, że większość prezentowanych przez M. Grygiela zespołów wykazuje cechy typowe dla kultury jastorfskiej, które niekiedy w różnych proporcjach współwystępują z elementami przeworskimi. Oszacowanie, w którym przypadku udział substratu przeworskiego jest istotny, a w którym nie, jest sprawą arbitralną, zależną od indywidualnych opinii. Jestem też zdania, że w obecnej chwili nie jest możliwe określenie przynależności kulturowej problematycznych materiałów z Sokołowic.

Tempo przemian latenizacyjnych było zróżnicowane, co znajduje wyraz w kulturze materialnej, jak i w wyposażeniu grobowym, uzależnionym od kultury duchowej. Błędem byłoby uznanie, że latenizacja zakończyła się w fazie A1, w chwili gdy wykształciła się kultura przeworska oraz oksywska. Oddziaływania kulturotwórcze trwały nadal, co najmniej do fazy A2. Uważam, że argumentem potwierdzającym tę tezę jest występowanie w grobach mieczy jednosiecznych. W pracy poświęconej uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej na ziemiach polskich opowiedziałem się za hipotezą M.D. i R Wołągiewiczów, mówiącą, że miecze jednosieczne wykształciły się z lokalnych form broni kultury pomorskiej i że nie należy uznawać ich za importy celtyckie. Przemawia za tym szereg argumentów, m.in. wykluczenie się zasięgów występowania mieczy jednosiecznych i obszarów, na których rozwijało się w Polsce osadnictwo celtyckie. Pewną słabością teorii M. D. i R. Wołągiewiczów jest brak znalezisk mieczy jednosiecznych z początków młodszego okresu przedrzymskiego. Sądzę, że istnienie tej luki można wytłumaczyć dwo-

jako. Brak mieczy jednosiecznych z fazy A1 może być wynikiem stanu badań, i taki pogląd wyraziłem uprzednio (Bochnak 2005, 166). Niewykluczone, że zjawisko to można również postrzegać jako pochodną latenizacji. Należy przypomnieć po raz kolejny, że rejestrowany przez nas obraz kultury materialnej nie jest prostym odzwierciedleniem rzeczywistego rozpowszechnienia danych kategorii zabytków, lecz stanowi raczej pochodną obrządku pogrzebowego i zasad, którymi kierowano się w starożytności, decydując o doborze darów grobowych. Jeżeli za jeden z przejawów latenizacji uznamy zwyczaj umieszczania w grobach zniszczonej rytualnie broni, to fakt, że w początkach młodszego okresu przedrzymskiego traktowano w ten sposób miecze obosieczne, zapewne w większości importowane z kręgu celtyckiego, będzie zupełnie zrozumiały. Obecność tej kategorii broni staje się wyznacznikiem nowej mody, jak i nowych zwyczajów pogrzebowych. Ponad połowa (51,60%) datowanych na fazę A1 grobów z bronią zawierała miecze dwusieczne, podczas gdy dla całego młodszego okresu przedrzymskiego odsetek pochówków z mieczami dwusiecznymi wynosi 30,51% (Bochnak 2005, 144, 145). Miecze dwusieczne rozpowszechniły się początkowo w społecznościach, gdzie oddziaływania latenizacyjne były relatywnie silne, co przełożyło się też na przejęcie obrządku pogrzebowego wzorowanego na modelu celtyckim. Społeczności, do których impulsy latenizacyjne docierały później i były mniej intensywne, w fazie A1 używały zapewne mieczy jednosiecznych, wywodzących się z tradycji lokalnych i nie umieszczały ich w grobach. Dopiero w kolejnym stadium rozwojowym młodszego okresu przedrzymskiego zwyczaj wkładania zniszczonej broni do grobów upowszechnił się, a bardziej konserwatywne (lub mniej zasobne) społeczności zaczęły częściej umieszczać tam miecze jednosieczne. Być może właśnie oddziaływaniami tradycji lokalnych, a nie wczesnymi impulsami płynącymi z północnej Polski należy tłumaczyć znaleziska dwóch mieczy jednosiecznych datowanych na fazę A2 pochodzących z bardzo oddalonego od osadnictwa oksywskiego cmentarzyska w Błoniu (Woźniak 1994, 133). Niewykluczone, że w zbliżony sposób można tłumaczyć zaobserwowane przez T. Dąbrowską zjawisko pojawiania się pewnych cech typowych dla kompleksu pomorsko-podkloszowego na niektórych stanowiskach kultur przeworskiej lub oksywskiej w fazie A2, a nie, jak można by oczekiwać, w samych początkach młodszego okresu przedrzymskiego. Chodzi tu przede wszystkim o nawiązania w formie grobu, ale widoczne są też pewne podobieństwa w ceramice (Dąbrowska 1970, 280–282). Obecność niektórych cech typowych dla kultury pomorskiej w materiale kultury przeworskiej z fazy A2 może być interpretowana jako świadectwo współegzystowania społeczności obu wymienionych jednostek kulturowych, chociaż brak jest jednoznacznych argumentów na poparcie tej hipotezy.

Oddziaływania latenizacyjne objęły również północną część Polski, gdzie wykształciła się kultura oksywska. Geneza tej jednostki kulturowej jest bardzo skomplikowana (por. Bokiniec 2008, 229–234) i podjęcie tej tematyki dalece przekraczałoby ramy przyjęte dla niniejszej pracy, ograniczę się zatem jedynie do nakreślenia podstawowych problemów związanych z pojawieniem się najstarszych materiałów oksywskich. Najpierw R. Wołągiewicz datował początki kultury oksywskiej na stadium LT C1b, by w kolejnych pracach przesunąć je na początek fazy LT C2 (Wołągiewicz 1979, 37; 1981, 136; 1997, 17). Podobne datowanie przyjmuje J. Lewczuk (Lewczuk 2011, 50, 51). O bardzo wczesnej metryce pojedynczych zespołów oksywskich mogą świadczyć znaleziska zapinek, reprezentujących formy typowe dla początku okresu lateńskiego. Mam tu na myśli fibule z grobów 150, 151 oraz 335 z Rumi. Znaleziska te znajdują analogie wśród materiałów celtyckich starszych od zapinek spotykanych w początkowych fazach kultry przeworskiej. Nekropola w Rumi byłaby najstarszym cmentarzyskiem związanym z drugim etapem oddziaływań kultury lateńskiej według ujęcia M. Grygiela (Grygiel 2004, 82, Tabl. II). Trudno wyjaśnić ten fenomen. Być może udało się uchwycić najstarsze zespoły oksywskie, podczas gdy nie znamy jeszcze współczesnych im grobów przeworskich, chociaż, jak wspominałem, należy się liczyć z formowaniem się na ziemiach polskich kultur zlatenizowanych przed zanikiem cmentarzysk typu Ponětovice na południe od Karpat.

Zwraca się uwagę na heterogeniczność kultury oksywskiej, być może będącą skutkiem policentrycznej genezy związanej z wielokierunkowymi oddziaływaniami kultur ościennych, zwłaszcza kultury jastorfskiej i przeworskiej. Relacje kultury oksywskiej z poprzedzającą ją kulturą pomorską są niejasne. R. Wołągiewicz zwracał uwagę na hiatus chronologiczny między tymi jednostkami kulturowymi, mimo częściowej zgodności zasięgów ich

występowania. Kultura pomorska miała zanikać na Pomorzu w początkach okresu lateńskiego i trwać nieco dłużej jedynie na obszarze Powiśla (Wołągiewicz 1979). H. Machajewski przypuszczał, że w dorzeczu Parsęty osadnictwo kultury pomorskiej miało przetrwać do fazy A1 włącznie (Machajewski 1999, 233), lecz hipoteza ta nie jest moim zdaniem dostatecznie udokumentowana. Datowanie nekropoli kultury pomorskiej jest z reguły szerokie i obejmuje zwykle jej klasyczny i schyłkowy etap, tj. koniec okresu halsztackiego oraz początek starszego okresu przedrzymskiego. Powyższe stadium, określone przez T. Podgórskiego mianem Karczemki II, obecnie nie może być podzielone na subfazy z uwagi na brak precyzyjnych wyznaczników chronologicznych oraz możliwość długotrwałego użytkowania niektórych grobów skrzynkowych (Podgórski 1992, 211, 212; Kasprzak, Krzysiak 2011, 151–153). Badania wykazują zanik osadnictwa kultury pomorskiej w starszym okresie przedrzymskim i ponowne zasiedlenie zbliżonych obszarów zwykle dopiero w środkowej fazie młodszego okresu przedrzymskiego. A. Kasprzak i A. Krzysiak zwracają ponadto uwagę na brak podobieństw między najmłodszymi formami ceramiki naczyniowej kultury pomorskiej i najstarszymi okazami kultury oksywskiej (Kasprzak, Krzysiak 2011, 153). Powyższe ustalenia mogłyby zostać podważone w wyniku odkryć z Mikorowa, gdzie natrafiono na fragmenty ceramiki kultury pomorskiej oraz knotenringi i szklane paciorki typowe dla fazy LT D1, a spotykane nawet w późniejszym stadium kultury lateńskiej (Wierzbicki 1991). Znalezisko to może być interpretowane jako dowód na przeżywanie się starszych tradycji na Pomorzu Środkowym, z dala od centrów formowania się kultury oksywskiej nad dolną Wisłą lub na Ziemi Chełmińskiej. Taka hipoteza nie jest nieprawdopodobna, jednak okoliczności odkrycia z Mikorowa pozwalają wątpić, czy zebrane tam materiały istotnie stanowiły zespół zwarty. Należy przypomnieć, że zabytki z Mikorowa zostały odkryte przypadkowo i, jak wynikało ze słów znalazcy, nie stanowiły zwartej koncentracji, jak mogłoby to mieć miejsce w przypadku zespołu grobowego. Na Pomorzu znane są przypadki, gdy na jednym stanowisku współwystępują groby kultury pomorskiej (zwykle nieliczne) oraz pochówki innych jednostek kulturowych. W odległym o ok. 20 km od Mikorowa Czarnówku, pow. lęborski, stan. 5, odkryto ponad 2500 obiektów sepulkralnych i osadniczych, w tym materiały kultury pomorskiej, oksywskiej i wielbarskiej (Kasprzak, Krzysiak 2011, 155). Groby kultury pomorskiej nie posiadały zabytków mających walor precyzyjnych wyznaczników chronologicznych, jednak na podstawie cech ceramiki najmłodsze z nich wydatowano na początek starszego okresu przedrzymskiego. Najstarsze pochówki kultury oksywskiej z omawianego stanowiska pochodzą ze schyłku fazy A2 lub początków A3 młodszego okresu przedrzymskiego (Kasprzak, Krzysiak 2011, 158–161). Podobną sytuację zanotowano też w Wyczechowie, pow. kartuski, oraz nad dolną Wisłą, na nekropolach w Ciepłem i w Opaleniu, gdzie zidentyfikowano groby kultury pomorskiej i kultury oksywskiej (Tuszyńska 2003; Strobin 2007; Fudziński 2011, 138, 141, 142, 145; Ryc. 26; Fudziński, Fudziński 2011, 173, 187, 189). Znaleziska z Ciepłego, Czarnówka, Opalenia i Wyczechowa dowodzą, że w obrębie jednego stanowiska mogą znajdować się groby kultur pomorskiej i oksywskiej, jednak pomiędzy kolejnymi fazami użytkowania cmentarzyska istnieje czytelny hiatus, co odpowiada wcześniejszym ustaleniom R. Wołągiewicza i T. Podgórskiego. Być może pozbawione kontekstu znalezisko z Mikorowa to kolejny przypadek współwystępowania na jednym stanowisku pochówków pomorskich i oksywskich, oddzielonych jednak parusetletnim hiatusem. W obecnej chwili nie dysponujemy żadnymi pewnymi dowodami na przetrwanie kultury pomorskiej do czasów powstania kultury oksywskiej.

Na Pomorzu Zachodnim obserwujemy nieco odmienny rytm przemian, ponieważ na tym terenie przez starszy okres przedrzymski i aż po fazę Seedorf utrzymuje się osadnictwo kultury jastorfskiej i dopiero w fazie A3 młodszego okresu przedrzymskiego od południa, dorzeczem Odry, pojawiają się materiały kultury przeworskiej, a od wschodu nasuwa się kultura oksywska (Machajewski 1999, 240, 241; 2011).

XI. ZAKOŃCZENIE

Napływ importów celtyckich na ziemi polskie to zagadnienie bardzo szerokie. W niniejszej pracy przedstawiłem jedynie wycinek tej problematyki, obejmujący dwie główne jednostki kulturowe rozwijające się na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Odrębną kwestią pozostają importy pochodzenia lateńskiego w kulturach bałtyjskich oraz w kulturze jastorfskiej. Zaprezentowane tu rozważania pozwoliły na zdefiniowanie kolejnych problemów badawczych. Wśród zjawisk wymagających osobnych studiów należy też wymienić kwestię wyróżnienia stadium A2/A3 jako subfazy fazy A3 w kulturzy oksywskiej. A. Maciałowicz wykazał synchroniczność stadium A2/A3 z początkami fazy A3 w północnomazowieckich materiałach kultury przeworskiej i pewne przesłanki wskazują, że należy liczyć się z podobnym zjawiskiem również w odniesieniu do terenów północnej Polski. Niezbędne są jednak studia bazujące na inwentarzach grobowych zawierających kilka zapinek, przy czym importy lateńskie mają tu mniejsze znaczenie. Odrębnym zagadnieniem pozostaje pośrednictwo przedstawicieli ludności kultury lateńskiej w imporcie wyrobów rzymskich lub szerzej – pochodzenia śródziemnomorskiego. Powszechnie uznawano udział ludności celtyckiej w napływie situl E.18-E.20, lecz nie są to jedyne wczesne importy rzymskie na ziemiach polskich. W pracy zasygnalizowałem istnienie kolejnych zabytków tego typu (m.in. situla z Zubowic, szklany przedmiot w kształcie dzbanuszka pochodzący z Podwieska, gr. 300B, paciorki oczkowate, ornitomorficzne rękojeści noży), lecz ich dokładna analiza wykraczałaby poza przyjęte ramy.

Ciekawe wyniki daje porównanie dynamiki napływu importów celtyckich w kulturze przeworskiej i oksywskiej (**Ryc. 87**). Na wykresie uwzględniono zarówno liczbę zespołów zawierających importy, jak i liczbę poszczególnych importów (w tym ze znalezisk luźnych, o ile można je wydatować) ze

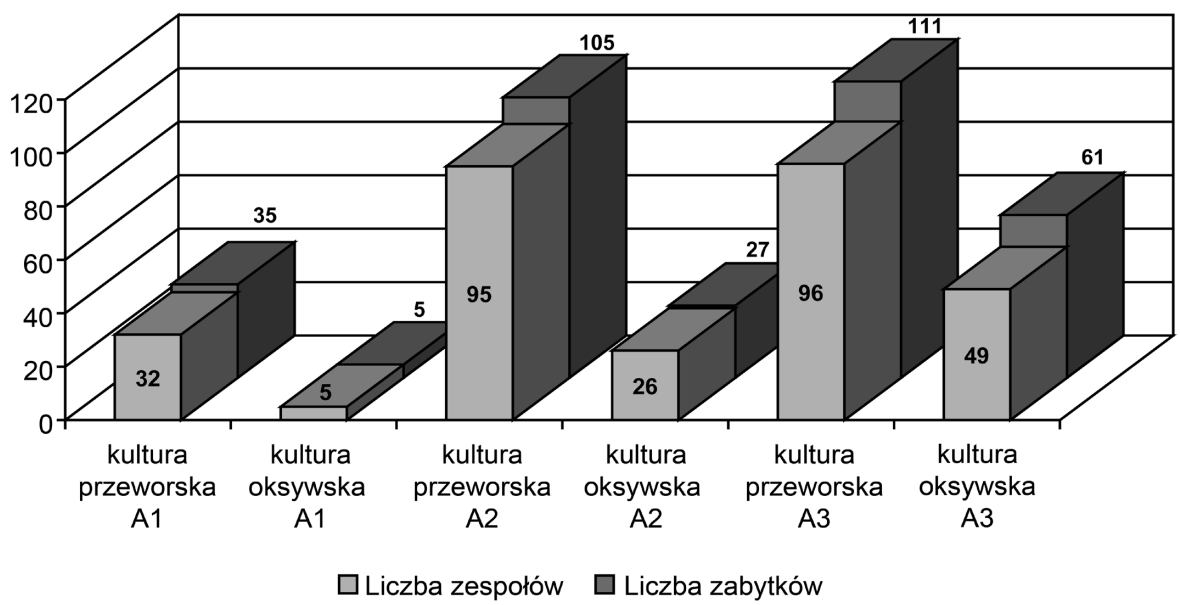

Ryc. 87. Liczebność importów celtyckich w poszczególnych fazach młodszego okresu przedrzymskiego.
Abb. 87. Anzahl der keltischen Importe in den einzelnen Phasen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit.

wszystkich faz młodszego okresu przedrzymskiego, przy czym przedmioty stanowiące pierwotnie komplety, jak miecz z pochwą lub miecz z pochwą i metalowymi częściami pasa bądź kilka szklanych paciorków, uznano za jeden import.

Relacja liczby zespołów z importami (lub znalezisk luźnych) z fazy A2 i A3 w kulturze przeworskiej wynosi niemal 1:1 (95:96) i podobnie kształtuje się relacja liczby importów (105:111). Można by oczekiwać, że ten stosunek będzie zbliżony również dla kultury oksywskiej. Tymczasem w Polsce północnej w fazie A3 pojawiło się relatywnie dużo więcej importów, ponieważ stosunek liczby zespołów z importami z fazy A2 i A3 wynosi 26:49, a liczby samych importów 27:61, co oznacza około dwukrotny wzrost liczby zespołów z importami oraz liczby importów w grobach w ostatniej fazie młodszego okresu przedrzymskiego. Innymi słowy, w stadium A3 młodszego okresu przedrzymskiego na ziemie kultury oksywskiej trafia około dwa razy więcej importów celtyckich niż w fazie A2, zwiększa się też przeciętna liczba importów w zespole, podczas gdy w kulturze przeworskiej importy występują w zbliżonych proporcjach w obu fazach młodszego okresu przedrzymskiego. Trudno jest wytłumaczyć to zjawisko. Raczej nie jest to wynik odmienności w obrządku pogrzebowym. Czy opisany fenomen stanowiłby odbicie zmian w strukturze handlu dalekosiężnego i wynikałby ze wzrostu roli wymiany prowadzonej przez specjalistów, którzy starali się uzyskać najwyższą cenę za swe wyroby i docierali daleko na północ, oferując importy celtyckie bezpośrednio ludności kultury oksywskiej? Tej hipotezie zdaje się przeczyć brak w północnej Polsce importów mogących być pierwotnie prywatną własnością wspomnianych handlarzy-specjalistów. W kulturze oksywskiej brak jest znalezisk ceramiki celtyckiej, i znany jest tylko jeden nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem, pochodzący ze Świdwina. Być może pewną rolę odgrywają tu ewentualne różnice w długości trwania fazy A2 w kulturze przeworskiej i oksywskiej. R. Wołągiewicz zwracał uwagę, że początek stadium A2 w kulturze oksywskiej przypada później niż w kulturze przeworskiej, gdzie synchronizuje się go jeszcze ze schyłkiem fazy LT C2 (Wołągiewicz 1981, 137, 1997, 17), jednak trudno przyjąć, by opisana różnica w długości środkowego stadium młodszego okresu przedrzymskiego miałaby być jedynym wytłumaczeniem tak dużego zróżnicowania liczby przedmiotów pochodzenia celtyckiego w zespołach wspomnianych jednostek kulturowych. Niewykluczone, że tak duże zróżnicowanie liczby importów w fazie A2 i A3 w kulturze przeworskiej i oksywskiej częściowo wynika też z istnienia odmiennych dróg napływu. Prócz drogi południowej, biegnącej przez ziemie polskie aż ku ujściu Wisły i uczęszczanej przypuszczalnie przez cały młodszy okres przedrzymski, działał jeszcze szlak zachodni oraz północno-zachodni. Szlak zachodni funkcjonował przede wszystkim w fazie A2, zasilając – jak się zdaje – głównie kulturę przeworską, natomiast droga północno-zachodnia funkcjonowała głównie w odcinku A3, sięgając strefy kultury oksywskiej, z pominięciem terenów leżących w środkowej i południowej Polsce.

Definiując we wstępie zakres pracy, przyjąłem za jej końcową cezurę pojawienie się stylu silnego profilowania. Przywołałem też zespół z Wesółek, gr. 20, gdzie importowane militaria typowe dla schyłku okresu lateńskiego towarzyszą zapince typu A.67, charakterystycznej dla początków okresu wpływów rzymskich (Dąbrowscy 1967, 27, 28; Kaczanowski, Madyda-Legutko 2000, 172; przyp. 4). Wyniki przeprowadzonej analizy wykazały słuszność takiego założenia. Na przełomie er możemy obserwować koniec napływu wyrobów kultury lateńskiej, natomiast import niektórych przedmiotów pochodzących z Noricum i Panonii utrzymuje się, a niekiedy wręcz przybiera na sile w okresie wpływów rzymskich. Jest to oczywiście związane z romanizacją obszarów zajętych uprzednio przez kulturę lateńską. Niektóre rzemiosła rozwijały się w sposób niezakłócony bądź też profil ich produkcji ulegał jedynie nieznacznym przekształceniom w zależności od mody i nowinek technologicznych. Do tej grupy należy zaliczyć przede wszystkim wyspecjalizowane ośrodki produkujące zapinki lub naczynia metalowe. Należy liczyć się też z kontynuacją niektórych tradycji celtyckich w produkcji przedmiotów szklanych (Wagner 2006, 155–162), jednak wiele typów ozdób charakterystycznych dla kultury celtyckiej zanika, być może wskutek zmian mody kobiecej. Jeszcze inne dziedziny rzemiosła uległy daleko idącym przeobrażeniom wskutek zmiany systemu ekonomicznego, społecznego i politycznego. W związku z tym zanikły warsztaty produkujące typową dla Celtów broń, przede wszystkim miecze i metalowe pochwy, zastąpione przez wytwórnie zestandaryzowanych modeli używanych przez wojsko rzymskie. Dobrym przykładem przemian w produkcji rzemieślniczej pozostaje tu wzmiankowane przez Cezara, Strabona i Ammiana Marcelina *Cavillonum/Cabillonum/Ca-*

byllona, obecnie Chalon-sur-Saône (Cezar, *Wojna galijska,* VII, 42; VII, 90; Strabon, *Géographie*, IV, 3, 2; Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, XV, 11). Zdaniem L. Bonnamour, wiele danych przemawia za lokalizacją w obrębie *Cavillonum* warsztatów wytwarzających w okresie celtyckim miecze wraz z pochwami oraz naczynia metalowe. Po wojnie galijskiej miasto dalej się rozwijało, pozostając ważnym ośrodkiem produkcyjno-handlowym. Co najmniej po III stulecie po Chr. wykonywano tam metalowe naczynia, wykazujące szereg nawiązań do technologii celtyckiej (Bonnamour 2002, 132; 2009, 146; Billoin, Bonnamour, Mouton, Videau 2009, 269). Jednocześnie należy zauważyć, że lokalna wytwórczość broni w tym miejscu w okresie rzymskim nie jest udowodniona, natomiast *Notitia Dignitatum* potwierdza działalność w nieodległym Augustodunum warsztatów określanych mianem *loricaria*, *balistaria* oraz *clibanaria* (*Notitia Dignitatum*, Oc XI), przy czym M. Feugère wskazuje na możliwość funkcjonowania tam manufaktur produkujących broń już w czasach pryncypatu (Feugère 1993, 248). Przypuszczalnie produkcja militariów na podbitych przez Rzymian terenach celtyckich została przejęta przez warsztaty kontrolowane przez administrację państwową, a niejednokrotnie wręcz będące własnością armii. Wspomniane przemiany w rzemiośle o tradycjach celtyckich znajdują odbicie w spektrum importów napływających na tereny *Barbaricum*. Z początkiem okresu wpływów rzymskich całkowicie kończy się napływ militariów lateńskich, natomiast metalowe naczynia lub ozdoby stylistycznie bądź technologicznie wywodzące się z tradycji kultury lateńskiej są importowane wraz z innymi przedmiotami pochodzenia prowincjonalnorzymskiego.

Wydaje się, że porównanie rodzajów importów obecnych w kulturze przeworskiej, oksywskiej oraz w Skandynawii może być odbiciem schematu ich dystrybucji oraz stosunków społecznych panujących na terenie środkowo- i północnoeuropejskiego *Barbaricum*. W zespołach kultury przeworskiej występują zarówno importy znacznej wartości, jak miecze z pochwami, kocioł, hełm, oraz przedmioty znacznie mniej cenne: ceramika i noże z kółkiem. Jak wspomniałem, takie zróżnicowanie może być odzwierciedleniem obszaru uczęszczanego przez ludność przybyłą ze strefy oppidów. Wydaje się, że przedstawiciele kultury lateńskiej jedynie sporadycznie docierali na tereny zajęte przez kulturę oksywską, natomiast penetrowali Kujawy i Mazowsze. W ich wędrówkach przez ziemie polskie niezbędny był udział miejscowej ludności: lokalnych przywódców, przewodników, tragarzy itp. W rezultacie, wyprawy handlarzy celtyckich miały styczność z relatywnie znaczną liczbą przedstawicieli kultury przeworskiej. Kontakty z ludnością kultury oksywskiej były prawdopodobnie dużo rzadsze, jednak to na ziemie północnej Polski docierały importy będące przypuszczalnie ekwiwalentem za bursztyn. Były to towary luksusowe, co potwierdza obserwację P. Urbańczyka, że takie właśnie dobra były przedmiotem wymiany dalekosiężnej, ponieważ wysokie koszty transportu sprawiały, że handel przedmiotami o niskiej wartości był nieopłacalny (Urbańczyk 1996, 4). Na ziemiach polskich brak jest grobów książęcych, co może wskazywać na istnienie stosunkowo słabo rozwarstwionego społeczeństwa[134], natomiast importy celtyckie są spotykane stosunkowo licznie, zwłaszcza na ziemiach położonych wzdłuż szlaków komunikacyjnych. Odmienna sytuacja panuje w Skandynawii, gdzie importy celtyckie są znacznie rzadsze, lecz istotna ich część to przedmioty luksusowe, przeznaczone dla elit. Część przedmiotów o cechach celtyckich mogła być wykonana na terenach północnoeuropejskiego *Barbaricum*. Uważam, że taka struktura importów oraz model ich rozpowszechnienia odpowiada sytuacji, gdy miejscowe elity są w stanie zmonopolizować nieliczne kontakty z przybyszami z kultury lateńskiej, np. poprzez kontrolę przystani.

Należy tu jednak zauważyć, że powyższy schemat zachowuje aktualność w odniesieniu do importów niebędących archeologicznymi wyznacznikami grobów kobiecych, tj. do militariów, narzędzi (noży), naczyń metalowych i ceramicznych. Zapinki, zwłaszcza typu Nauheim (jak i okazy typu A.65, A.18 oraz fibule miseczkowate, wśród których są zapewne egzemplarze importowane), wyłamują się z tego schematu. Zapinki A.65 i A.18 spotykane są zarówno w grobach męskich, jak i kobiecych, i stosunkowo często występują w północnej Polsce. Na szczególną uwagę zasługuje tu zjawisko współwystępowania na ziemiach polskich zapinek typu Nauheim i form miseczkowatych, które w kręgu celtyckim pojawiają się w różnym czasie, by następnie współwystępować u schyłku fazy LT D1 i częściowo u progu kolejnego stadium. Przypuszczalnie zapinki nauheimskie początkowo nie były sprowadza-

[134] Z drugiej strony, obecność pomostu przez bagna rzeki Dzierzgoń sugeruje istnienie jakiegoś centrum decyzyjnego, kontrolującego szlak i ciągnącego zyski zarówno z handlu, jak i może z myta.

ne na północ od Karpat i zaczęły trafiać na ziemie polskie dopiero w chwili, gdy na terenach lateńskich rozpowszechniły się formy miseczkowate.

Najprawdopodobniej napływ importów stanowiących wyposażenie grobów kobiecych (lub uważanych za elementy stroju kobiecego w kulturze lateńskiej) poddany był niekiedy odmiennym regułom niż importy militarne i przemysłowe, których odbiorcami byli zwykle mężczyźni. Koncentracja zapinek typu Jezerine w północnej Polsce, zwłaszcza na terenach bałtyjskich, również stanowi zjawisko szczególne, niemieszczące się w ramach nakreślonego schematu. Zróżnicowanie rozprzestrzenienia poszczególnych kategorii zabytków dowodzi, że napływ importów na ziemie polskie nie był podporządkowany jednej, generalnej zasadzie. To, co rejestrujemy jako ślady oddziaływań lateńskich na ziemiach polskich, jest odzwierciedleniem wielorakich typów kontaktów, a także mody oraz zwyczajów, których nie potrafimy obecnie odtworzyć. Dodatkowym utrudnieniem pozostaje fakt, że analizowany zbiór, w znakomitej większości pochodzący ze znalezisk grobowych, nie musi być reprezentatywny dla realiów pradziejowych, jest bowiem zniekształcony przez „filtr" zwyczajów pogrzebowych.

Nakreślony tu obraz zróżnicowanych relacji ludności kultury przeworskiej i oksywskiej z przedstawicielami kultury lateńskiej ma na celu uzupełnienie naszej wiedzy na temat młodszego okresu przedrzymskiego na ziemiach polskich. Przedstawiłem charakterystykę importów kultury celtyckiej, dynamikę ich napływu oraz szereg zagadnień związanych z oddziaływaniami lateńskimi. Podjąłem próbę usystematyzowania problematyki impulsów celtyckich oraz zaproponowałem szereg hipotez dotyczących wpływów celtyckich na zlatenizowane kultury z dorzecza Wisły i prawobrzeżnej Odry. Należy mieć nadzieję, że nowe odkrycia przyczynią się do ich weryfikacji, a w konsekwencji do dalszego rozwoju archeologii młodszego okresu przedrzymskiego w Polsce.

XII. LISTY ZABYTKÓW

Lista I. Zapinki

I.1. Długie, ornamentowane zapinki typu A

Kultura przeworska
1. Dąbrowa Biskupia, grób z 1912 r.
2. Kaźmierz, znal. luźne;
3. Lutomiersk, znalezisko z osady;
4. Tuczno, bez kontekstu, ze zniszczonego cmentarzyska;
5. Warszawa-Dotrzyma, znal. luźne;
6. Warszawa-Wilanów, gr. 31, zapinka jest uszkodzona i nie wiadomo, czy była zdobiona;
7. Wola Załężna;

Kultura oksywska
8. Podwiesk, gr. 112;

Niepewna przynależność kulturowa,
9. Zarębowo gr. 35;

I.2. Zapinki typu Mötschwil

Kultura przeworska
1. Bocheń, znalezisko z osady, (zapinka zbliżona do typu Mötschwil);
2. Brodno, znalezisko z osady, (wariant Bingen-Hahnheim);
3. Ciecierzyn, gr. 72, (zapinka zbliżona do typu Mötschwil);
4. Krusza Zamkowa, gr. XVI;
5. Poświętne, znalezisko z osady, (wariant Bingen-Hahnheim);

Kultura oksywska
6. Podwiesk, gr. 251, (zapinka zbliżona do typu Mötschwil);
7. Podwiesk, gr. 300B, (zapinka zbliżona do typu Mötschwil);

I.3. Długie, ornamentowane zapinki typu B

Kultura przeworska
1. Drozdowo, znal. luźne (?);
2. Kujawki, znal. luźne;
3. Piotrków Kujawski, gr. 23;

Być może do tej grupy należy zaliczyć jeszcze dwa okazy:
4. Arbasy, gr. 40 (uszkodzona zapinka zbliżona do typu 16 wg Gebharda);
5. Miejscowość nieznana w okolicach Praszki: brązowa zapinka z kulką na nóżce, rozmiary nieznane. Proweniencja celtycka niepotwierdzona.

Kultura oksywska
6. Rumia, gr. 150 (13b wg Gebharda);
7. Rumia, gr. 151 (13b wg Gebharda);
8. Rumia, gr. 162.

I.4. Długie, ornamentowane zapinki typu D/E

1. Wólka Zamkowa – nieustalona przynależność kulturowa;
2. Koczów – nieustalona przynależność kulturowa;

I.5. Zapinki typu A.65

Kultura przeworska
1. Biskupice, znal. luźne (zapinka ze stopu miedzi, wariant A.65a1a wg Demetza);
2. Błonie, gr. 155 (zapinka żelazna);
3. Dziektarzewo, gr. 1 – niepewna atrybucja typu (zapinka żelazna);
4. Gledzianówek, 80/1934 (żelazna);
5. Gledzianówek, znal. luźne (żelazna);
6. Kleszewo, (być może gr. 20);
7. Korytynica, przypuszczalnie ze stopu miedzi;
8. Stupsk, 24/1917;
9. Stupsk, 24/1917 (dwie zapinki, zdaniem S. Demetza naśladownictwa wariantu A.65a/b1a, A. Maciałowicz określa je jako A.65a.2a).

Kultura oksywska
10. Nowe Dobra, 2/1905, być może z przemieszanego zespołu;
11. Papowo Toruńskie, znal. luźne;

12. Pruszcz Gdański stan. 10, gr. 481;
13. Skowarcz, gr. C (zapinka z „białego metalu", wariant A.65b2 wg Demetza);
14. Skowarcz, gr. C (zapinka z „białego metalu", wariant A.65b2 wg Demetza);
15. Skowarcz, znal. ze zniszczonych grobów – identyfikacja niepewna.

I.6. Zapinki typu Nauheim

Kultura przeworska
1. Ciecierzyn, gr. 107;
2. Kamieńczyk, gr. 89;
3. Kamieńczyk, gr. 206;
4. Karczewiec, gr. 75a;
Kleszewo, brak informacji o kontekście znalezienia i liczbie zapinek typu Nauheim.
5. Kołoząb, znal. luźne;
6. Oblin, gr. 128a;
7. Oblin, gr. 253;
8. Pajewo-Szwelice, ob. 99a (grób 8/72) – identyfikacja niepewna;
9. Warszawa-Wilanów, gr. 2;
10. Warszawa-Wilanów, gr. 41;

Kultura oksywska
11. Brachlewo (Bystrzec), gr. 460;
12. Chełmno, gr. 27 – identyfikacja niepewna;
Gdańsk-Oliwa (Dąbrowska 1988, Mapa 14);
Gdańsk-Wrzeszcz (Dąbrowska 1988, Mapa 14);
Gdynia-Oksywie (Dąbrowska 1988, Mapa 14);
13. Grudziądz-Rządz, gr. VIII;
14. Podwiesk, gr. 303;
Papowo Toruńskie (Dąbrowska 1988, Mapa 14, jako Popowo Toruńskie);
15. Pruszcz Gdański stan. 10, gr. 473;
16. Pruszcz Gdański stan. 10, gr. 479;
Skowarcz (Dąbrowska 1988, Mapa 14);
Warszkowo (Dąbrowska 1988, Mapa 14);
Żukczyn (Dąbrowska 1988, Mapa 14).

I.7. Zapinki typu A.18

I.7.1. Podtyp A.18a

Kultura przeworska
1. Błonie, znal. luźne (wariant Altenburg?);
2. Czersk, gr. 157 (wariant Wederath);
3. Ciecierzyn, gr. 120/120a (określenie niepewne, być może haczyk się nie zachował);
4. Ciecierzyn, gr. 142 (określenie niepewne, być może haczyk się nie zachował);
5. Kacice, gr. 1/1964 (wariant Wederath), srebro;
6. Oblin, gr. 95 (wariant Wederath?), żelazo;
7. Oblin, gr. 240 (wariant Altenburg);
8. Pajewo-Szwelice, ob. 62/H ?;
9. Stupsk, gr. 6/1917 (wariant Altenburg);
10. Stupsk, gr. 6/1917 (wariant Altenburg);

Kultura oksywska
11. Chełmno, gr. 167 (wariant Altenburg);
12. Czarnówko, gr. 73;
13. Podwiesk, gr. 49 (wariant Altenburg);
14. Podwiesk, gr. 49 (wariant Altenburg);
15. Podwiesk, gr. 49 (wariant Altenburg);
16. Pruszcz Gdański stan. 7, gr. 311 (wariant Altenburg);
17. Pruszcz Gdański stan. 7, gr. 355 (wariant Wederath);
18. Pruszcz Gdański stan. 10, gr. 270 (wariant Altenburg);
19. Pruszcz Gdański stan. 10, gr. 484 (wariant Altenburg);
20. Pruszcz Gdański stan. 10, gr. 502 (wariant Altenburg);
21. Rumia, gr. 259 (wariant Altenburg?).

I.7.2. Podtyp A.18b

Kultura przeworska
1. Kleszewo, gr. 533, stop miedzi;
2. Legionowo, gr. 64, stop miedzi (nietypowa osłona sprężyny);
3. Wólka Domaniowska, znal. luźne (chronologia niepewna, znalezisko może pochodzić z początków okresu wpływów rzymskich);
4. Wymysłowo, gr. 83, żelazo (znalezisko może pochodzić z początków okresu wpływów rzymskich);

Kultura oksywska
5. Grudziądz-Rządz, gr. 6 z 26 X 1887;
6. Podwiesk, gr. z 1975 r.

I.8. Zapinki miseczkowate – prawdopodobnie okazy importowane i produkowane lokalnie

Kultura przeworska
1. Drohiczyn-Kozarówka, gr. XXV (?);
2. Gródek, gr. 58;
3. Kamieńczyk, gr. 89;
4. Kamieńczyk, gr. 101?;
5. Kamieńczyk, gr. 120;
6. Kamieńczyk, gr. 212;
7. Kamieńczyk, gr. 335;

8. Karczewiec, Grób 152a;
9. Karczewiec, Grób 160;
10. Kleszewo – liczba nieznana;
11. Niedanowo, gr. 11;
12. Niedanowo, gr. 94;
13. Oblin, gr. 56;
14. Oblin, gr. 65;
15. Oblin, gr. 87;
16. Oblin, gr. 93;
17. Oblin, gr. 203;
18. Oblin, gr. 278;
19. Oblin, gr. 293;
20. Oblin, gr. 297;
21. Pajewo-Szwelice, gr. 62a;
22. Pajewo-Szwelice, gr. 92 (?);
23. Warszawa-Wilanów, gr. 3;
24. Zadowice, gr. 500;

Kultura oksywska
25. Brachlewo (Bystrzec), gr. 79;
26. Brachlewo (Bystrzec), gr. 107?;
27. Brachlewo (Bystrzec), gr. 361;
28. Brachlewo (Bystrzec), gr. 362;
29. Buczek, gr. X;
30. Chełmno, gr. 36;
31. Chełmno, gr. 104;
32. Chełmno, gr. 113;
33. Chełmno, gr. 150;
34. Chełmno, gr. 157;
35. Czarnówko, gr. 73;
36. Gdańsk-Wrzeszcz, gr. 12;
37. Gdańsk-Wrzeszcz, gr. 18;
38. Gdynia-Oksywie, gr. 157;
39. Głobino – zapinka typu J lub I;
40. Gostkowo, gr. 53;
41. Grudziądz-Rządz, gr. Ac5?/2;
42. Grudziądz-Rządz, gr. C3;
43. Grudziądz-Rządz, gr. Ab12;
44. Grudziądz-Rządz, gr. Ab12;
45. Grudziądz-Rządz, gr. G2;
46. Grudziądz-Rządz, gr. G2;
47. Grudziądz-Rządz, gr. 8?-K;
48. Grudziądz-Rządz, gr. 333/2–3;
49. Grudziądz-Rządz, gr. 333/2–3;
50. Grudziądz-Rządz, gr. 333/2–3;
51. Grudziądz-Rządz, gr. 444/11;
52. Grudziądz-Rządz, gr. 640;
53. Grudziądz-Rządz, gr. 640;
54. Papowo Toruńskie, znal. luźne;
55. Papowo Toruńskie, znal. luźne;
56. Papowo Toruńskie, znal. luźne;
57. Parsęcko, znal. bez kontekstu;
58. Podwiesk, gr. 36 (?);
59. Podwiesk, gr. 53 (?);
60. Podwiesk, gr. 84;
61. Pruszcz Gdański, stan. 4, gr. 18;
62. Pruszcz Gdański, stan. 4, gr. 31;
63. Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 137;
64. Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 270;
65. Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 404;
66. Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 490;
67. Różyny, gr. 68;
68. Warszkowo, gr. 135;
69. Warszkowo, gr. 137;
70. Warszkowo, gr. 200;
71. Warszkowo, gr. 202;
72. Skowarcz, gr. 6;
73. Skowarcz, gr. 14;
74. Stary Targ, gr. 287;
75. Żukczyn, gr. II;
76. Żukczyn, gr. 59.

Lista II. Bransolety szklane

Kultura przeworska
1. Biskupice, ob. 16;
2. Jastrzębniki;
3. Kiernozia;
4. Krusza Zamkowa, grób w „świątyni”;
5. Tarnobrzeg Zakrzów, ob. 7, na wtórnym złożu;
6. Warszawa-Dotrzyma;

Kultura oksywska
7. Podwiesk, gr. 66;
8. Toruń.

Osinki – nie znam przynależności kulturowej stanowiska, na którym znaleziono szklaną bransoletę.

Lista III. Paciorki i kulki szklane

III.1. Grupa 21

Kultura oksywska
1. Rumia, gr 42, typ 21;
2. Rumia, gr 42, typ 21;
3. Podwiesk, gr. 49 (ciemnoniebieski);
4. Podwiesk, gr. 300B.

III.2. Grupa 23

Kultura przeworska
1. Biezdrowo-Zakrzewo, być może grupa 23;

2. Błonie, gr. 113, typ 23;
3. Błonie, gr. 128, typ 23;
4. Kleszewo, gr. 48, typ 23;
5. Kleszewo, gr. 48, typ 23;
6. Pasieka Otfinowska, gr. 5 (znal. z początków okresu wpływów rzymskich);

Kultura oksywska
7. Mikorowo, grób;
8. Podwiesk, gr. 33;
9. Podwiesk, gr 33 (fragmenty paciorka lub paciorków grupy 23 lub 25);
10. Podwiesk, gr. z 1963;
11. Podwiesk, grób z 1975 – kilkadziesiąt fragmentów paciorków seledynowych i ciemnofioletowych z wtapianymi jasnymi pasmami;
12. Rumia, gr 42;
13. Rumia, gr 42;
14. Rumia, gr 42, typ 23;
15. Rumia, gr. 42 – fragment paciorka lub paciorków typu 23 lub 25.

III.3. Grupa 25

Kultura przeworska
1. Błonie, gr. 128, typ 25;
2. Błonie, gr. 128, typ 25;
3. Kleszewo, gr. 615;

Kultura oksywska
4. Podwiesk, gr. 33;
5. Podwiesk, gr. 33;
6. Podwiesk, gr. 49;
7. Podwiesk, gr. 66;
8. Podwiesk, gr. 300B;
9. Rumia, gr 42;
10. Rumia, gr 42.

III. 4. Paciorki z żółtą (tzw. „złotą") folią

Kultura oksywska
1. Podwiesk, gr. 21;
2. Podwiesk, gr. 21.

III.5. Paciorki cylindryczne

Kultura przeworska
1. Oblin, gr. 240;

Kultura oksywska
2. Podwiesk, gr. 9;
3. Podwiesk, gr. 300B.

III.6. Małe paciorki

Kultura przeworska
1. Cichmiana, gr. B190 (paciorek z niebieskiego szkła, gr. VIa wg Gebharda);
2. Cichmiana, gr. B190 (paciorek z niebieskiego szkła, gr. VIa wg Gebharda);
3. Krusza Zamkowa, gr. XVII, brak informacji o kolorze paciorka;
4. Krusza Zamkowa, gr. XVII, brak informacji o kolorze paciorka;
5. Wymysłowo, gr. 208 (celtycka proweniencja nie jest pewna).

III.7. Przedmiot w kształcie gwiazdki, być może główka szpili

1. Podwiesk, gr. 300B (niepewna proweniencja celtycka).

III.8. Szklane kulki

1. Kleszewo, gr. 614/615;
2. Kleszewo, gr. 614/615.

III.9. Paciorki oczkowate o niepewnej proweniencji

Kultura przeworska
1. Błonie, gr. 128;
2. Kamieńczyk, gr. 101;
3. Inowrocław, gr. 54;
4. Miejscowość nieznana, Kujawy;

Kultura oksywska
5. Podwiesk, gr. 319;
6. Podwiesk, znal. luźne.

III.10. Nieokreślone fragmenty stopionych lub nadtopionych drobnych przedmiotów szklanych niepewnej proweniencji, najprawdopodobniej pozostałości paciorków, niekiedy występujące w liczbie kilku grudek

Kultura przeworska
1. Błonie, gr. 113, sześć grud ze stopionych niebieskich paciorków, jeden z białą żyłką;
2. Błonie, gr. 118; mały paciorek „pozłacany";
3. Błonie, gr. 120; grudka białoniebieskiego szkła;
4. Błonie, gr. 157 – minimum cztery różne przetopione paciorki;
5. Błonie, gr. 226;
6. Ciecierzyn, gr. 49;

7. Kamieńczyk, gr. 89;
8. Kamieńczyk, gr. 101;
9. Kamieńczyk, gr. 335;
10. Karczewiec, gr. 1;
11. Kleszewo, gr. 48;
12. Kleszewo, gr. 614; liczne fragmenty stopionego szkła koloru niebieskiego, jasno- i ciemnobrązowego, zielonkawego oraz być może fioletowego;
13. Kleszewo, gr. 615;
14. Kołoząb, gr. 4;
15. Kołoząb, gr. 13;
16. Kołoząb, gr. 311?;
17. Kołoząb, gr. 419;
18. Łęgonice Małe, stan. I, gr. 14;
19. Oblin, gr. 42;
20. Oblin, gr. 172;
21. Oblin, gr. 240;
22. Niedanowo, gr. 185;
23. Niemil;
24. Pajewo-Szwelice, gr. 99a?;
25. Siemiechów, gr. 10;

Kultura oksywska
26. Brachlewo (Bystrzec), gr. 460;
27. Gostkowo, gr. 43;
28. Grudziądz-Rządz, gr. 50 z 5.04.1884 r.;
29. Grudziądz-Rządz, gr. 668 z 21.08.1888 r.;
30. Podwiesk, gr. 9;
31. Podwiesk, gr. 21;
32. Podwiesk, gr. 33;
33. Podwiesk, gr. 49;
34. Podwiesk, gr. 57;
35. Podwiesk, gr. 66;
36. Podwiesk, gr. 69;
37. Podwiesk, gr. 181;
38. Podwiesk, gr. 300B;
39. Podwiesk, gr. z 1963 r.;
40. Podwiesk, gr. z 1975 r.;
41. Podwiesk, znal. luźne (być może pierwotnie paciorek cylindryczny);
42. Rumia, gr 42.

Lista IV. Knotenringi i przedmioty w typie knotenringów

Kultura przeworska
1. Całowanie, stan. XXVI, znal. luźne;
2. Kleszewo, gr. 48;
3. Kleszewo, gr. 48;
4. Kleszewo, gr. 200;
5. Kleszewo, gr. 614/615;
6. Kleszewo, gr. 614/615 (być może w zmieszanych zespołach znajdowało się więcej knotenrigów)
7. Konopnica, pow. wieluński, gr. 154;
8. Nowa Wieś Wrocławska, gr. 97;
9. Pajewo-Szwelice, ob. 11 (fragment zniszczonego przedmiotu brązowego, być może knotenringa);
10. Rudnik nad Sanem, znal. luźne (niepewna chronologia);
11. Strzyżów, znal. luźne (niepewna chronologia i przynależność kulturowa);

Kultura oksywska
12. Brzeźno Lęborskie;
13. Brzeźno Lęborskie (minimum dwa knotenringi?);
14. Grudziądz-Rządz, grób 578;
15. Grudziądz-Rządz, grób 578;
16. Mikorowo, tzw. gr. 1;
17. Mikorowo, tzw. gr. 1;
18. Mikorowo, tzw. gr. 1;
19. Mikorowo, tzw. gr. 1;
20. Nowe Dobra, gr. XII/1905;
21. Nowe Dobra, gr. 21/1910;
22. Podwiesk, gr. 33;
23. Podwiesk, gr. 33;
24. Podwiesk, gr. 33;
25. Podwiesk, gr. 33;
26. Podwiesk, gr. 33;
27. Podwiesk, gr. 66 (przedmiot w typie knotenringa);
28. Podwiesk, grób z 1963 r.;
29. Rumia, gr. 42, oblepiony stopionym szkłem;
30. Rumia, gr. 42;
31. Rumia, gr. 42;
32. Rumia, gr. 42.

Lista V. Zawieszki i wisiorki

V.1. Wisiorki kapsułkowate

1. Błonie, gr. 128;
2. Błonie, gr. 172;
3. Błonie, gr. 197;
4. Błonie, gr. 226.

V.2. Zawieszka w kształcie koła ze szprychami

1. Krusza Zamkowa.

Lista VI. Klamry i metalowe części pasa

VI.1. Klamry zoomorficzne

Kultura przeworska
1. Świerkówiec, gr. 5;
2. Wszedzień, znal. luźne;

VI.2. Klamry pierścieniowate

VI.2.1. Klamry z zaczepem na występie (K.48)

Kultura przeworska
1. Błonie, gr. 100;
2. Błonie, gr. 127;
3. Błonie, gr. 175;
4. Ciecierzyn, gr. 3;
5. Ciecierzyn, gr. 42 (egzemplarz ze stopu miedzi);
6. Ciecierzyn, gr. 56;
7. Dobrzankowo, gr. 21;
8. Dobrzankowo, gr. 34;
9. Dzierzążnia Nowa, gr. 98;
10. Janówek Pierwszy, gr. 66;
11. Kotowice, gr. 1;
12. Kraszewo, gr. 13;
13. Luszyn, znal. luźne;
14. Różanówka, ob. 45;
15. Sepno, znal. luźne;
16. Stary Raduszec, grób;
17. Wesółki, gr. 4;
18. Wierzbice, gr. 1;
19. Witaszewice, gr. 160/37 (egzemplarz ze stopu miedzi);
20. Żukowice, gr. 54;
21. Żukowice, gr. 54;

Kultura oksywska
22. Brachlewo (Bystrzec), gr. 48 (egzemplarz ze stopu miedzi);
23. Buczek, znal. bez kontekstu;
24. Dzierzgoń;
25. Grudziądz-Rządz, gr. 612;
26. Oleszno, znal. bez kontekstu;
27. Pruszcz Gdański, stan. 7, gr. 355;
28. Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 137;
29. Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 403 (egzemplarz ze stopu miedzi);
30. Żukczyn, być może grób 1 (surowiec nieznany).

VI.2.2. Klamry z zaczepem na występie i skrzydełkami (K.49)

Kultura przeworska
1. Dobrzankowo, gr. 6;
2. Karczewiec, gr. 94;
3. Oblin, gr. 291;
4. Oblin, gr. 292 (egzemplarz ze stopu miedzi);
5. Paruszewice, gr. A;
6. Pietrzyków, znal. luźne (egzemplarz ze stopu miedzi);
7. Tuczno, znal. luźne;
8. Tuczno, znal. luźne;
9. Tuczno, znal. luźne;
10. Wesółki, gr. 20A;
11. Zadowice, gr. 750 (egzemplarz ze stopu miedzi);

Kultura oksywska
12. Grudziądz-Rządz, znal. luźne z 26 kwietnia 1888 r.;
13. Pruszcz Gdański, stan. 4, gr. 2;
14. Pruszcz Gdański, stan. 7, gr. 346;
15. Różyny, gr. 36;
16. Rumia, gr. 42 (egzemplarz ze stopu miedzi).

VI.2.3. Klamry z zaczepem na pierścieniu (K.50)

Kultura przeworska
1. Miechowice, gr. 8;

Kultura oksywska
2. Brachlewo (Bystrzec), gr. 309;
3. Kopaniewo, gr. III;
4. Lubieszewo, pow. gryficki, gr. 92;
5. Lubieszewo, pow. nowodworski, grób III.

VI.2.4. Nieokreślone klamry pierścieniowate

Kultura oksywska
1. Pruszcz Gdański, stan. 7, gr. 374 – stopiony kolisty przedmiot brązowy, być może klamra pierścieniowata.

VI.3. Metalowe kółka – prawdopodobnie części pasa do miecza

Lista obejmuje wyłącznie kółka znalezione wraz z klamrami pierścieniowatymi lub kilka kółek znalezionych wraz z mieczem i pochwą, przy czym kółka z jednego zespołu figurują pod jednym numerem, ponieważ zakładam, że stanowiły komplet.
Kultura przeworska
1. Bartodzieje, gr. 7 (trzy egzemplarze żelazne);
2. Błonie, gr. 100 (egzemplarz żelazny);
3. Błonie, gr. 127 (egzemplarz żelazny);
4. Błonie, gr. 175 (jeden egzemplarz);
5. Ciecierzyn, gr. 3 (trzy egzemplarze);
6. Ciecierzyn, gr. 14 (dwa egzemplarze brązowe);
7. Ciecierzyn, gr. 28 (trzy egzemplarze brązowe);
8. Dobrzankowo, gr. 6 (trzy egzemplarze żelazne);
9. Dzierzążnia Nowa, gr. 98 (trzy kółka żelazne);
10. Dzierzążnia Nowa, gr. 132 (trzy kółka żelazne);
11. Kamieńczyk, gr. 115 (dwa egzemplarze żelazne);
12. Legionowo, gr. 46 (trzy egzemplarze żelazne);

13. Legionowo, gr. 47 (dwa egzemplarze żelazne);
14. Miechowice, gr. 8;
15. Oblin, gr. 291 (egzemplarz żelazny);
16. Oblin, gr. 292 (dwa egzemplarze żelazne);
17. Oblin, gr. 297 (egzemplarz żelazny);
18. Wesółki, gr. 4 (egzemplarz żelazny);
19. Wesółki, gr. 20A (egzemplarz żelazny);
20. Wesółki, gr. 50 (dwa egzemplarze brązowe);
21. Wierzbice, gr. 1 (dwa egzemplarze żelazne);
22. Zagorzyn, gr. 2 (trzy egzemplarze żelazne);

Kultura oksywska
23. Brachlewo (Bystrzec), gr. 48 (egzemplarz brązowy);
24. Brachlewo (Bystrzec), gr. 309 (egzemplarz brązowy);
25. Chełmno,gr. 122 (dwa egzemplarze żelazne);
26. Grudziądz-Rządz, gr. 499 (egzemplarz żelazny);
27. Grudziądz-Rządz, gr. 612 (egzemplarz żelazny);
28. Grudziądz-Rządz, gr. 678 (egzemplarz żelazny);
29. Kopaniewo, gr. III (dwa egzemplarze brązowe);
30. Podwiesk, gr. 36 (dwa egzemplarze żelazne);
31. Pruszcz Gdański, stan. 4, gr. 2 (dwa egzemplarze żelazne);
32. Pruszcz Gdański, stan. 7, gr. 346 (trzy egzemplarze żelazne);
33. Pruszcz Gdański, stan. 7, gr. 355 (trzy egzemplarze żelazne);
34. Pruszcz Gdański, stan. 7, gr. 373 (egzemplarz brązowy);
35. Pruszcz Gdański, stan. 7, gr. 374 (egzemplarz brązowy);
36. Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 137 (trzy egzemplarze żelazne);
37. Pruszcz Gdański, stan. 10, gr. 403 (egzemplarz żelazny);
38. Różyny, gr. 36 (trzy egzemplarze żelazne);
39. Rumia, gr. 42 (cztery egzemplarze brązowe w grobie o kobiecym modelu wyposażenia);
40. Żukczyn, gr. 1 (egzemplarz brązowy).

Lista VII. Miecze i pochwy

VII.1. Miecze ze stemplami na głowniach

Kultura przeworska
1. Białośliwie (z Noteci) (ideogram), miecz w pochwie;
2. Inowrocław Mątwy (z Noteci) (ideogram), miecz z pasmową strukturą głowni;
3. Miejscowość nieznana na Mazowszu (ideogram), miecz w pochwie;
4. Miejscowość nieznana – w zbiorach MAP (ideogram).

VII.2. Miecze z elementami wykonanymi ze stopów miedzi

Kultura przeworska
1. Ciecierzyn, gr. 99;
2. Korytnica, gr. 5?;
3. Zadowice, gr. 750.

VII.3. Miecze z pasmową strukturą głowni

Kultura przeworska
1. Dzierzążnia Nowa, gr. 127, miecz w pochwie;
2. Inowrocław Mątwy (z Noteci), miecz ze stemplem?;
3. Łagowo, grób, miecz z pochwą;
4. Pawłowice, grób, miecz w pochwie;
5. Płock-Borowiczki?;
6. Sułów?;

Kultura oksywska
7. Opalenie.

VII.4. Miecze w importowanych pochwach

VII.4.1. Miecze w pochwach typu I

Kultura przeworska
1. Brzozówka, gr. 3;
2. Warszawa-Żerań, grób;
3. Nieznana miejscowość na Mazowszu (miecz ze stemplem).

VII.4.2. Miecze w pochwach typu II

Kultura przeworska
1. Bełcze, gr. 1;
2. Błonie, gr. 23;
3. Błonie, gr. 101;
4. Kołoząb, gr. 392;
5. Lachmirowice, grób 2;
6. Łęgonice, znal. luźne (?), być może 2 pochwy;
7. Pikutkowo, gr. 26 (określenie niepewne, być może pochwa typu IV);
8. Piotrków Kujawski (grób z 1954 r., prawdopodobnie z zespołu z umbem taśmowatym);
9. Przyborów, gr. 2;
10. Różanówka, ob. 45;
11. Warszawa-Wilanów, gr. 77;

12. Warszawa-Wilanów, gr. 87;
13. Żukowice, znal. luźne;

Okaz zbliżony do typu II (z zaczątkowymi cechami typu IV)
14. Bartodzieje, gr 7.

VII.4.3. Miecze w pochwach typu III (typu Paruszewice)

Kultura przeworska
1. Błonie, gr. 127;
2. Dzierzążnia Nowa, gr. 98/66;
3. Kleszewo, grób? (identyfikacja niepewna);
4. Korytnica, gr. 5;
5. Kowalowice, znal. luźne;
6. Paruszewice, gr. 1 (A);
7. Petrykozy, gr. 145;
8. Siemiechów, gr. 12;
9. Stupsk, gr. 20/88;
10. Wierzbice, gr. 1;
11. Wierzbice, gr. 10;
12. Wszedzień, znal. luźne (identyfikacja niepewna);
13. Zagorzyn, gr. 31;
14. Żukowice, znal. luźne;
15. Żydów, znal. luźne;

Kultura oksywska
16. Grudziądz-Rządz, gr. 678.

VII.4.4. Miecze w pochwach typu IV

Kultura przeworska
1. Arkuszewo, grób;
2. Białośliwie, znal. luźne z Noteci (miecz ze stemplem);
3. Białośliwie, znal. luźne z Noteci (pochwa 2) (atrybucja niepewna);
4. Ciecierzyn, gr. 28;
5. Ciecierzyn, woj. opolskie, gr. 30;
6. Ciecierzyn, gr. 56;
7. Ciecierzyn, gr. 65;
8. Ciecierzyn, woj. opolskie, gr. 70;
9. Dierzążnia Nowa, gr. 127;
10. Dobrzankowo, gr. 6? (atrybucja niepewna);
11. Dobrzankowo, gr. 34? (atrybucja niepewna);
12. Gąski, grób;
13. Gołębiewo, gr. I/1896;
14. Gołębiewo, znalezisko z 2006;
15. Karszów, grób;
16. Kotowice, gr. 1;
17. Kraszewo, grób;
18. Łagowo, grób;
19. Miechowice, gr. 8;
20. Nosocice, gr. 20;
21. Pawłowice, grób;
22. Płock-Borowiczki, znal. luźne;
23. Roszkowo, grób;
24. Stary Raduszec, grób;
25. Wilkowa, gr. 3;

Kultura oksywska
26. Bolszewo, grób;
27. Lubieszewo, pow. nowodworski, stan. 2, gr. 34b?;
28. Nowa Wieś, gr. 13;
29. Oleszno, znal. luźne.

VII.4.5. Miecze w pochwach typu V

Kultura przeworska
1. Lachmirowice, gr, 2;
2. Siemiechów, gr. 25;

Kultura oksywska
3. Ciepłe, grób;
4. Gdańsk-Nowolipki, grób;
5. Opalenie, grób;
6. Pruszcz Gdański, stan. 4, gr. 62?;
7. Pruszcz Gdański stan. 7, gr. 355;
8. Pruszcz Gdański, stan. 7, gr. 374;
9. Pruszcz Gdański stan. 10, gr. 137;
10. Żukczyn, znal. luźne;

Pochwy nawiązujące do typu V
11. Rumia, gr. 40;
12. Podwiesk, gr. 103.

VII.4.6. Pochwy typu VI – nieistniejący typ utworzony na podstawie dokumentacji rysunkowej zabytków z Dobrzankowa; obecny stan zachowania zabytków uniemożliwia dokładne określenie typologiczne.

VII.4.7. Miecze w pochwach typu VII

Kultura przeworska
1. Brzozówka, znal. luźne (trzewik z występem dolnym);
2. Brzyków, gr. 2;
3. Ciecierzyn, gr. 14;
4. Ciecierzyn, gr. 99;
5. Ciecierzyn, gr. 118;
6. Michałowice, ob. 1;

7. Oblas, znal. luźne;
8. Kamieńczyk, gr. 301;
9. Korytnica, gr. 4 (pochwa 1);
10. Korytnica, gr. 4 (pochwa 2);
11. Stara Wieś, gr. 19 (trzewik z występem dolnym);
12. Stara Wieś, znal. luźne (trzewik z występem dolnym);
13. Stara Wieś-Kolonia, gr. 1;
14. Wesółki, gr. 3;
15. Wesółki, gr. 4;
16. Wesółki, znal. luźne (wydłużona zawieszka);
17. Wólka Domaniowska, gr. 35;

Kultura oksywska
18. Dębczyno, gr. 3;
19. Grudziądz-Rządz, grób z 22 listopada 1883 r. (gr. Aa7 wg Bokiniec);
20. Kopaniewo, gr. IX (?);
21. Kopaniewo, gr. X;
22. Miechęcino, znal. luźne.

VII.4.8. Miecze w pochwach typu VIII

Kultura przeworska
1. Beszowa, znal. luźne;
2. Kacice, gr. z 1947 r.;
3. Kotowice, gr. 15;
4. Oblin, gr. 282;
5. Oblin, gr. 291;
6. Oblin, gr. 292;
7. Wesółki, gr. 29;

Kultura oksywska
7. Będziechowo?

VII.4.9. Miecze w pochwach typu IX

Kultura przeworska
1. Lemany, gr. 48;
2. Łęgonice Małe, gr. 42;
3. Piotrków Kujawski, gr. 25;
4. Rzężawy, gr 17;
5. Stupsk?;

Kultura oksywska
6. Pruszcz Gdański, stan 10, gr. 261.

VII.4.10. Części pochew, być może typu IX

Kultura przeworska
1. Rzężawy, gr. 4;
2. Wesółki, gr. 46 (?);
3. Wesółki, znal. luźne;
4. Nieznana miejscowość z b. Królestwa Polskiego (być może pochwa typu VII lub IX ze ścianką ze stopu miedzi?);
5. Kruchowo?

VII.4.11. Pochwy nieokreślonego typu; fragmenty pochew, niekiedy wraz z mieczami

Kultura przeworska
1. Biejków, gr. 27;
2. Błonie, gr. 57;
3. Błonie, gr. 77;
4. Błonie, gr. 100;
5. Błonie, gr. 114; (?)
6. Błonie, gr. 123; (?)
7. Błonie, gr. 143;
8. Błonie, gr. 182; (?)
9. Brzozówka, gr. 2;
10. Ciecierzyn, gr. 1;
11. Ciecierzyn, gr. 3;
12. Ciecierzyn, gr. 7;
13. Ciecierzyn, gr. 42;
14. Ciecierzyn, gr. 49;
15. Ciecierzyn, gr. 51;
16. Ciecierzyn, gr. 71 (typ IV?);
17. Ciecierzyn, gr. 78 (typ IV?);
18. Dębicz-Kolonia, znal. luźne (?);
19. Dobrzankowo, gr. 6 (typ IV?);
20. Dobrzankowo, gr. 34 (typ IV?);
21. Kacice, gr. 2 (długa zawieszka, jak w typie X);
22. Kleszewo;
23. Kunowice, gr. 6;
24. Łęgonice, gr. 13 (być może typ VII);
25. Młynów, znal. luźne;
26. Młynów, znal. luźne;
27. Mylin, znal. luźne;
28. Niechmirów-Mała Wieś, gr. 488;
29. Niechmirów-Mała Wieś, gr. 497;
30. Niechmirów-Mała Wieś, gr. 508 (typ II lub IV);
31. Niechmirów-Mała Wieś, gr. 535;
32. Niechmirów-Mała Wieś, znal. luźne;
33. Niecieplin, znal. luźne;
34. Piotrków Kujawski, znal. luźne;
35. Płock-Borowiczki, znal. luźne;
36. Przyborów, tzw. gr. 2-6 – być może fragmenty dwóch pochew;
37. Siedlec, gr. 18/97;
38. Siemiechów, gr. 4;
39. Szadek, gr. z 2000 r.;
40. Tuczno: fragmenty okładziny *opus interrasile*;
41. Wesółki, gr. 46;

42. Wierzbice, gr. 10 (typ II lub III);
43. Witaszewice, gr. 178/37;
44. Wymysłowo, gr. 39 (typ VII?);
45. Wyskoć, znal. luźne;
46. Zadowice, gr. 570 (trzewik z występem dolnym);
47. Zadowice, gr. 627;
48. Zadowice, gr. 633;
49. Zadowice, gr. 778;
50. Zadowice, gr. 780;
51. Zagorzyn gr. 2;
52. Zagorzyn, gr. 9;
53. Zagorzyn, gr. 15;
54. Zagorzyn, gr. 37 (?);
55. Zagorzyn, gr. 77;
56. Zagorzyn, znal. luźne (?);
57. Zawieścice, gr. 48 (?);
58. Żerniki Wielkie, gr. 2;
59. Żukowice, gr. 54;
60. Miejscowość nieznana (określona jako Ryłowice lub Brzeziny - nr kat. XIII.1.162);
61. Miejscowośc nieznana (nr kat. XIII.1.165);

Kultura oksywska
62. Bargędzino, grób;
63. Bieńkówka, znal. luźne(?);
64. Buczek, znal. bez kontekstu;
65. Dzierzgoń, znal. luźne;
66. Gdańsk-Nowolipki;
67. Głobino, gr. IV/1896;
68. Grudziądz Rządz, gr. Ab5;
69. Grudziądz Rządz, gr. 499;
70. Grudziądz Rządz, gr. 606;
71. Lubieszewo, stan. 2, gr. 1;
72. Lubieszewo, stan. 2, znal. luźne;
73. Nowe Dobra, gr. 26/1905;
74. Oleszno, znal. luźne;
75. Podwiesk, gr. 32;
76. Podwiesk, gr. 36;
77. Podwiesk, gr. 39;
78. Podwiesk, znal. luźne;
79. Pruszcz Gdański, gr. 346 (pochwa z ornamentem ażurowym);
80. Żukczyn, gr. 1.

Lista VIII. Groty

Kultura przeworska
1. Bodzanowo (grot „bałkański”);
2. Ciecierzyn, gr. 42;
3. Dobrzankowo, znal. luźne;
4. Lemany, gr. 53.

Lista IX. Toporki halabardowate

Kultura przeworska
1. Ciecierzyn, gr. 20.

Lista X. Umba

Kultura przeworska

X.1. Umba taśmowate

X.1.1. Umba typu A

1. Piotrków Kujawski, ze zniszczonego grobu.

X.1.2. Umba typu B

1. Dzierzążnia Nowa, gr. 132;
2. Legionowo, gr. 47;
3. Ziemnice, gr. 1;
4. Żukowice, gr. 41.

X.1.3. Fragmenty umb taśmowatych, być może typu B

1. Jeszkowice, grób;
2. Żukowice, gr. 54;
3. Żukowice, znal. luźne.

X.2. Umba koliste

1. Dobrzankowo, gr. 34;
2. Kotowice, gr. 1.

Lista XI. Kolczugi

Kultura oksywska
1. Opalenie.

Lista XII. Ostrogi

Kultura przeworska
1. Dzierzążnia Nowa, gr. 77/66 (egz. z haczykowatymi zaczepami);
2. Kacice, jama 2 (egz. brązowy);
3. Korytnica, gr. 4 (typ Goeblingen-Thür, prawdopodobnie import celtycki);
4. Oblin, gr. 66 (egz. bimetaliczny);
5. Stara Wieś, gr. 19 (egz. z poprzecznymi zaczepami);
6. Wesółki, znal. luźne (egz. zdobiony);
7. Zakrzew, gr. 14 (typ Goeblingen-Thür, prawdopodobnie import celtycki).

Lista XIII. Kotły z żelaznym brzegiem w Europie

Lista obejmuje znaleziska kotłów kultury lateńskiej, w tym również niektóre okazy datowane na czas po upadku kręgu celtyckiego, lecz wiązane z rzemiosłem lateńskim. Stanowiska uszeregowano alfabetycznie w obrębie poszczególnych państw. Porządek alfabetyczny uwzględnia nazwy miejscowości zaczynające się od rodzajników, np. Les Ageux, a nie Ageux, Les. Obecność kotła odnotowano również w przypadku, gdy znaleziono jedynie fragmenty naczyń (np. atasze). Ponadto, gdy w publikacji źródłowej jest mowa o wielu kawałkach kotłów, ale nie można wyróżnić szczątków minimum dwóch egzemplarzy, przyjęto, że znaleziono jeden egzemplarz. Jeżeli w publikacji źródłowej wzmiankowano „fragmenty kotłów", przyjęto, że znaleziono szczątki minimum dwóch naczyń.

A (Austria)

1. Mannersdorf an der March, Niederösterreich, grób z 1988 (Lauermann 1995);

B (Belgia)

2. Sainte-Marie-sur-Semois, prov. Luxembourg (Lambert 1990, Ryc. 7; Metzler, 1995, 325);

CH (Szwajcaria)

3. Basel-Gasfabrik, kant. Basel-Stadt (Hüglin, Spichtig 2012, 31, 32; Fig. 1);
4. Basel-Gasfabrik, kant. Basel-Stadt (Hüglin, Spichtig 2012, 31, 32; Fig. 1);
5. Bern-Tiefenau, kant. Bern (Müller 1990, 68, 69; Tabl. 26:221; 26:216, 217);
6. Bern-Tiefenau, kant. Bern (Müller 1990, 68, 69; Tabl. 26:222);
7. Bern-Tiefenau, kant. Bern (Müller 1990, 68, 69; Tabl. 26:223);
8. Hagneck, kant. Bern (Schwab 1989, 231, 233);
9. Joressant (Jorissant), kant. Freiburg (Schwab 1989, 231, 232, 236; Fig. 20: a);
10. Joressant (Jorissant), kant. Freiburg (Schwab 1989, 231, 232, 236; Fig. 20: b);
11. La Tène, Marin-Epagnier, kant. Neuchâtel (Vouga 1925, 80, 81; Müller, Lüscher, Kaenel 1999, 330);
12. La Tène, Marin-Epagnier, kant. Neuchâtel (Vouga 1925, 80, 81; Müller, Lüscher, Kaenel 1999, 330);
13. La Tène, Marin-Epagnier, kant. Neuchâtel (Vouga 1925, 80, 81; Müller, Lüscher, Kaenel 1999, 330);
14. La Tène, Marin-Epagnier, kant. Neuchâtel (Vouga 1925, 80, 81; Müller, Lüscher, Kaenel 1999, 330);
15. La Tène, Marin-Epagnier, kant. Neuchâtel (Vouga 1925, 80, 81; Müller, Lüscher, Kaenel 1999, 330);
16. La Tène, Marin-Epagnier, kant. Neuchâtel (Vouga 1925, 80, 81; Müller, Lüscher, Kaenel 1999, 330);
17. La Tène, Marin-Epagnier, kant. Neuchâtel (Vouga 1925, 80, 81; Müller, Lüscher, Kaenel 1999, 330); być może w La Tène, odkryto jeszcze fragmenty ok. trzech kotłów;
18. La Tène, Marin-Epagnier, kant. Neuchâtel (Vouga 1925, 80, 81; Müller, Lüscher, Kaenel 1999, 330);
19. Oberentfelden, kant. Aargau (Schwab 1989, 231);
20. Port, kant. Bern (Schwab 1989, 231);
21. Waldenburg-Gerstefluhe, kant. Basel-Landschaft, atasza, znal. niepewne (Poux 2004, 579, 580; Jud 2006, 132);
22. Wauwil, kant. Luzern, stan. Wauwilermoos, trzy różne atasze do kotłów (Wyss 1984; Poux 2004, 580; Jud 2006, 130, 131);
23. Wauwil, kant. Luzern, stan. Wauwilermoos (Wyss 1984; Poux 2004, 580; Jud 2006, 130, 131);
24. Wauwil, kant. Luzern, stan. Wauwilermoos (Wyss 1984; Poux 2004, 580; Jud 2006, 130, 131);

CZ (Czechy)

25. Dobřichov-Pičhora, okr. Kolin, gr. 1 (Eggers 1951, nr 1736, gr. 5);
26. Dobřichov-Pičhora, okr. Kolin, gr. VI (Eggers 1951, nr 1737);
27. Kolín, okr. *loco* –fragmenty brzegu i atasza (Rybová, Motyková 1983, 127, 154; Ryc. 14:9, 11);
28. Lužec nad Vltavou, okr. Mělník;
29. Staré Hradisko, okr. Prostějov, fragmenty ataszy (Meduna 1970, 11; Tabl. 26:38);
30. Stradonice, okr. Beroun, fragmenty ataszy NM: H1-562273;
31. Vlkov, okr. Nymburk (Eggers 1951, nr 1886);
32. Závist, okr. Praha-zapád, Praha 4, atasze z gładkimi i profilowanymi pierścieniami (Rybová, Motyková 1983, 127, 154);

D (Niemcy)

33. Ahrensberg (Keiling: Arensberg Kr. Kalbe/Milde; Tromnau: Arensberg, Kr. Stendal, Gr. 14), gr. 14 (Keiling 1986, 24; Tromnau 1975, 91; Seyer 1976, 59);
34. Alt Mölln, Kr. Herzogtum Lauenburg Fpl. 13, gr. 129 (Keiling 1986, 25; Hingst 1989, 222; Tabl. 113:129);

Alt Mölln, Kr. Herzogtum Lauenburg Fpl. 13, gr 163 – brązowa czarka z żelaznym brzegiem (Hingst 1989, 225, Tabl. 116:163);

35. Apensen, Kr. Stade, gr. 1;
36. Apensen, Kr. Stade, gr. 10;
37. Apensen, Kr. Stade, gr. 11;

Arensberg, por. Ahrensberg;

38. Arkebeck (Albersdorf), Kr. Dithmarschen (Tromnau 1975, 91; Keiling 1986, 25);
39. Ballstädt, Lkr. Ansbach, gr. 6 (Grasselt 2009, 414–416; Ryc. 3);
40. Ballstädt, Lkr. Ansbach, gr. 15 (Grasselt 2009, 414–416; Ryc. 4);
41. Bornitz gr. Lkr. Zeitz, Fundkomplex 29 (Peschel 1995, 78);
42. Blankenburg a. Harz, Kr. Blankenburg (Eggers 1951, Nr 959; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);
43. Demerthin, Kr. Prignitz (Buchholz 1890, 503; Seyer 1976, 59);
44. Diersheim (Rheinau), Lkr. Ortenau (Peschel 1995, 78);
45. Diersheim (Rheinau), Lkr. Ortenau (Peschel 1995, 78);
46. Dörnten, Lkr. Goslar;
47. Dühren Lkr. Heidelberg (Dens, Poils 1923);
48. Dünsberg, Lkr. Gießen – atasze – części wiader lub kotłów (Jacobi 1977, 18; Tabl. 13:13);
49. Dünsberg, Lkr. Gießen – atasze – części wiader lub kotłów (Jacobi 1977, 18; Tabl. 13:12) ?
50. Dünsberg, Lkr. Gießen – atasze – części wiader lub kotłów (Jacobi 1977, 18; Tabl. 13:14) ?
51. Ehestorf-Vahrendorf, Kr. Harburg, Gr. 210 (Keiling 1986, 25);
52. Ehestorf-Vahrendorf, Kr. Harburg, Gr. 888 (Wegewitz 1962, 89; Keiling 1986, 25);
53. Ehestorf-Vahrendorf, Kr. Harburg, Gr. 1060 (Keiling 1986, 25);
54. Emmendingen, Lkr. *loco* (Dechelette 1927; Fig. 636);
55. Fröttstädt, Kr. Gotha (Peschel 1995, 81);
56. Goldenbeck/Goldenbek, Kr. Segeberg (Keiling 1986, 25);
57. Göldenitz, Kr. Herzogtum Lauenburg (Eggers 1951, Nr 929; Keiling 1986, 25);
58. Groß Chüden, Kr. Salzwedel (Seyer 1976, 59; Keiling 1986, 25);
59. Großromstedt, Kr. Apolda, gr. 1908, K 46 (Eggers 1951, Nr 1624);
60. Großromstedt, Kr. Apolda; gr. 1908, K 63;
61. Großromstedt, Kr. Apolda; gr. 1909 E;
62. Großromstedt, Kr. Apolda; gr. 1926;
63. Großromstedt, Kr. Apolda; gr. 1911, 41;
64. Großromstedt, Kr. Apolda; gr. 1908, E1;
65. Großromstedt, Kr. Apolda; gr. 1928;
66. Großromstedt, Kr. Apolda; Angermuseum Erfurt (Peschel 1991, 70);
67. Hagenow, Lkr. Ludwigslust, 1841 (Eggers 1951, Nr 868);
68. Hagenow Lkr. Ludwigslust, 1907 E 8?
69. Hammoor, Kr. Stormarn, gr. 2 (1894/97) (Eggers 1951, Nr 931; Tromnau 1975, 91; Keiling 1986, 25);
70. Hammoor, Kr. Stormarn, gr. 60 (1894) (Eggers 1951, Nr 931; Tromnau 1975, 91; Keiling 1986, 25);
71. Hammoor, Kr. Stormarn, gr. 65 (?) (Eggers 1951, Nr 931; Keiling 1986, 25);
72. Hammoor, Kr. Stormarn, gr. 66 (Eggers 1951, Nr 931; Tromnau 1975, 91; Keiling 1986, 25);
73. Hammoor, Kr. Stormarn, gr. bez numeru (1897) (Tromnau 1975, 91);
74. Hammoor, Kr. Stormarn, gr. 82 (1902/1903) (Eggers 1951, Nr 931; Tromnau 1975, 91; Keiling 1986, 25);
75. Hammoor, Kr. Stormarn (Tromnau 1975, 91);
76. Hammoor, Kr. Stormarn (Tromnau 1975, 91);
77. Harsefeld, Kr. Stade, gr. 16 (Wegewitz 1937; Tromnau 1975, 91; Eggers 1951, Nr 984; Keiling 1986, 25; Peschel 1991, 76);
78. Harsefeld, Kr. Stade, gr. 18 (Wegewitz 1937; Eggers 1951, Nr 985; Keiling 1986, 25);
79. Harsefeld, Kr. Stade, gr. 19 (Wegewitz 1937; Eggers 1951, Nr 986; Keiling 1986, 25);
80. Harsefeld, Kr. Stade, grób 21 (Wegewitz 1937);
81. Harsefeld, Kr. Stade, grób 26 (Wegewitz 1937);
82. Harsefeld, Kr. Stade, gr. 39/39b? (Eggers 1951, Nr 990; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 25);
83. Harsefeld, Kr. Stade, grób 157 (Wegewitz 1937; Peschel 1995, 77);
84. Harsefeld, Kr. Stade, grób 164 (Wegewitz 1937; Tromnau 1975, 90);
85. Harsefeld, Kr. Stade, B.144-148 (Eggers 1951, Nr 999; Tromnau 1975, 90);
86. Harsefeld, Kr. Stade, B.144-148 (Eggers 1951, Nr 999; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 25);
87. Harsefeld, Kr. Stade, B.144-148 (Eggers 1951, Nr 999; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 25);
88. Harsefeld, Kr. Stade, B.144-148 (Eggers 1951, Nr 999; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 25);
89. Harsefeld, Kr. Stade, B.144-148 (Eggers 1951, Nr 999; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 25);

Hasseler Heide – por. Sulingen

90. Heimburg, Ldkr. Wernigerode (Müller 1985, 96);

91. Heimbach Weis, Lkr. Neuwied (Peschel 1991, 79);
92. Holdorf, Kr. Nordwestmecklenburg, gr. 1993/20 (Voß et al. 1998, 46, Nr II-02-4/1.2);
93. Holdorf, Kr. Nordwestmecklenburg, znal. luźne, niepewne, (Voß et al. 1998, 46, Nr II-02-4/1.4);
94. Holdorf, Kr. Nordwestmecklenburg, gr. 1994/35, (Voß et al. 1998, 46, Nr II-02-4/1.4);
95. Hoppstädten-Weiersbach, Lkr. Birkenfeld, gr. 13, (Haffner 1969, 91–94, 96; Ryc. 14:12);
96. Hoppstädten-Weiersbach Lkr. Birkenfeld, gr. 23, (Gleser 2005, 143, 698; Tabl. 10);
97. Kalteiche (Haiger/Kalteiche), Lkr. Lahn-Dill;
98. Kappel, Kr. Saulgau, (Fischer 1959, 35; Tabl. 19:72);
99. Kappel, Kr. Saulgau, (Fischer 1959, 35; Tabl. 19:73);
100. Kappel, Kr. Saulgau, (Fischer 1959, 35; Tabl. 19:74);
101. Kleinkühnau, StKr. Dessau, (Müller 1985, 96);
102. Klein Wesenberg, Kr. Stormarn, gr. 14, (Tromnau 1975, 79; Keiling 1986, 25);
103. Klein Wesenberg, Kr. Stormarn, gr. 142, (Tromnau 1975, 79, 80, 82; Ryc. 2:142; 4; Keiling 1986, 25);
104. Klein Wesenberg, Kr. Stormarn, gr. 161, (Tromnau 1975, 79, 80; Ryc. 2:161, 5:b; Keiling 1986, 25);
105. Klein Wesenberg, Kr. Stormarn, gr. 176, (Tromnau 1975, 79, 80, 84; Ryc. 2:176, 6:a, b; Keiling 1986, 25);
106. Klein Wesenberg, Kr. Stormarn, gr. 252, (Tromnau 1975, 79, 80, 83; Ryc. 2:252, 5:a, 6:c, d; Keiling 1986, 25);
107. Klein Wesenberg, Kr. Stormarn, gr. 275, (Tromnau 1975, 79, 81, 84; Ryc. 3, 6:e, f; Keiling 1986, 25);
108. Körchow, Lkr. Ludwiglust, gr. 3, (Eggers 1951, Nr 890; Tromnau 1975, 90);
109. Körchow, Lkr. Ludwiglust, gr. 11;
110. Körchow, Lkr. Ludwiglust, gr. 38, (Eggers 1951, Nr 897);
111. Körchow, Lkr. Ludwiglust, gr. 95, (Eggers 1951, Nr 899);
112. Körchow, Lkr. Ludwiglust, gr. 245, (Eggers 1951, Nr 909);
113. Körchow, Lkr. Ludwiglust, gr. 343, (Eggers 1951, Nr 913);
114. Körchow, Lkr. Ludwiglust, 1937;
115. Kricheldorf, Kr. Salzwedel;
116. Kunersdorf, Lkr. Märkisch-Oderland, (Eggers 1951, 838; Seyer 1982, Tabl. 19:3; Keiling 1986, 24);
117. Liebenburg, Lkr Goslar;
118. Limmer (Alfeld-Limmer), Lkr. Hildesheim, (Eggers 1961, Nr 1045; Keiling 1986, 25);
119. Manching, Lkr. Ingolstadt, liczne fragmenty wielu kotłów, (Sievers 2009, 178–182; Fig. 2; 6);
120. Manching, Lkr. Ingolstadt, liczne fragmenty wielu kotłów, (Jacobi 1974, 142–149, 297, 298; Tabl. 39–42);
121. Manching, Lkr. Ingolstadt, liczne fragmenty wielu kotłów, (Jacobi 1974, 142–149, 297, 298; Tabl. 39–42);
122. Manching, Lkr. Ingolstadt, liczne fragmenty wielu kotłów, (v. Endert 1991; 88; Tabl. 28, 29);
123. Mardorf, Lkr. Marburg-Biedenkopf, „Grubenhaus 201", (Meyer 2008, 58; Ryc. 35);
124. Marpingen, Lkr. St. Wendel (Peschel 1991, 79);
125. Meisdorf/Mansfelder Geb., Lkr. Aschersleben-Staßfurt, (Tromnau 1975, 91; Müller 1985, 96);
126. Minstedt (Bremenvörde-Minstedt), Lkr. Rotenburg;
127. Neubrandenburg, Kr. Neubrandenburg, (Kunow 1983, 155);
128. Neu-Stieten, Kr. Wismar, (Eggers 1951, Nr 919; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);
129. Nienbüttel, Lkr. Uelzen, Eimergrab A;
130. Nordheim „Bruchhöhe" Kr. Heilbronn (Fichtl 2013, 446, 451);
131. Otzenhausen, Lkr. St. Wendel;
132. Parum, Lkr. Ludwiglust, gr. 2, (Keiling 1986, 16, 17, 36, 49, 66, 72; Tabl. 1, 18, 24);
133. Parum, Lkr. Ludwiglust, gr. 107, Keiling 1986, 41, 42, 56, 67, 68; Tabl. 8, 19, 20);
134. Putensen, Kr. Harburg, gr. 150, E.8, (Kunow 1983, 155);
135. Putensen, Kr. Harburg, gr. 280, (Kunow 1983, 155; Keiling 1986, 25);
136. Putensen, Kr. Harburg, gr. 403, (Kunow 1983, 155; Keiling 1986, 25);
137. Prositz, Lkr. Meißen, (Eggers 1951, Nr 795; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 25);
138. Quedlinburg, Lkr. Harz, „Bockhornschanze", (Eggers 1951, Nr 1551; Tromnau 1975, 91; Müller 1985, 96; Keiling 1986, 25);
139. Reideburg, Halle/Saale, (Eggers 1951, Nr 1552; Tromnau 1975, 91);
140. Schkopau, Lkr. Saalkreis, gr. 50, (Schmidt, Nitschke 1989, 58; Tabl. 14:50a);

141. Schkopau, Lkr. Saalkreis, gr. 108, (Schmidt, Nitschke 1989, 66; Tabl. 26:108);
142. Schkopau, Lkr. Saalkreis, gr. 152, (Schmidt, Nitschke 1989, 71; Tabl. 36:152);
143. Schkopau, Lkr. Saalkreis, gr. 168, (Schmidt, Nitschke 1989, 73; Tabl. 40:168a);
144. Schkopau, Lkr. Saalkreis, gr. 220, (Schmidt, Nitschke 1989, 81, 82; Tabl. 57:220a);
145. Schkopau, Lkr. Saalkreis, znal. luźne, E 46, E 57, (Schmidt, Nitschke 1989, 96; Tabl. 84:E46);
146. Schkopau, Lkr. Saalkreis, znal. luźne, E 58, (Schmidt, Nitschke 1989, 96; Tabl. 85:E58);
147. Schwarzenbeck/Schwarzenbek/Schwarzenbeck, Kr. Herzogtum Lauenburg, (Tromnau 1975, 91; Thieme 1977, 77; Keiling 1985, 25);
148. Sulingen, LKr. Diepholz, stan „Hasseler Heide" (Keiling 1986, 25, jako Hasseler Heide, Kr. Grafschaft Hoya);
149. Westersode, Lkr. Cuxhaven, (Eggers 1951, Nr 1104);
150. Westheim, Lkr. Weißenburg-Gunzenhausen, znalezisko datowane już na okres późnorzymski, ale zaliczane przez Peschela do horyzontu wczesnych kotłów (Peschel 1991, 79);
151. Wiebendorf, Lkr. Ludwiglust, gr. 228, (Keiling 1984, 25, 26, 102, 172; Tabl. 34:228; 104);
152. Wiebendorf, Lkr. Ludwiglust, gr. 236, (Keiling 1984, 26, 103, 172; Tabl. 35:236; 104);
153. Wiebendorf, Lkr. Ludwiglust, gr. 279, (Keiling 1984, 29, 109; Tabl. 41:279);
154. Wiebendorf, Lkr. Ludwiglust, gr. 291, (Keiling 1984, 30, 110; Tabl. 42:291);
155. Wiebendorf, Lkr. Ludwiglust, gr. 600, (Keiling 1984, 54, 150, 172; Tabl. 82:600; 104);
156. Wincheringen, Lkr. Trier-Saarburg, (Haffner 1984; Peschel 1991, 79; Poux 2004, 580);
157. Wingst/Olymp-Wingst, Kr. Land Hadeln (Tromnau 1975, 91);

DK (Dania)

158. Bjerglide (Bjergelide), reg. Syddanmark (Eggers 1951; Nr 7);
159. Brokjaer Mark, reg. Syddanmark, znal. z 1878 (Eggers 1951, Nr 14; Keiling 1986, 24; Koster 1997, 69, 68);
160. Dovr Ås, Bornholm (Eggers 1951, Nr 269; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);
161. Dillehøj, Bornholm (Eggers 1951, Nr 268; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);
162. Hedegård, reg. Nordjylland (Madsen 1996/1997, 70, 71);
163. Kraghede, reg. Nordjylland, gr. 69 (Eggers 1951, Nr 43; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);
164. Langå, Fyn/Fionia, reg. Syddanmark, gr. 1877/1 (Albrectsen 1954, 29, 30; Tav. 18a; Tromnau 1975, 90);
165. Langå,Fyn/Fionia, reg. Syddanmark,, gr. 1886/B (Albrectsen 1954, 30; Tromnau 1975, 90);
166. Langå, Fyn/Fionia, reg. Syddanmark, gr. 1887/3 (Albrectsen 1954, 31; Tromnau 1975, 90);
167. Langå, Fyn/Fionia, reg. Syddanmark, gr. 1887/5 (Tromnau 1975, 90);
168. Møllegaard (Møllegårdsmark), reg. Syddanmark, gr. 99 (Eggers 1951, Nr 125);
169. Munkhøjgaard, Lolland (Tromnau 1975, 90);
170. Simblegaard, Bornholm, gr. 1/1895 (Eggers 1951, 298; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);
171. Simblegaard, Bornholm, gr. 9/1895 (Eggers 1951, 299; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);
172. Stenshøj, Bornholm (Eggers 1951, Nr 306; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);

F (Francja)

173. Acy-Romance, dep. Ardennes, minimum jedna atasza (Poux 2004, 555; Lambot 2006, 200, 202; Fig. 7.2);
174. Agris, dep. Charente, liczne fragmenty brzegów (Gomez de Soto 1996; Poux 2004, 556);
175. Alise Ste Reine, dep. Côte d'Or, atasza (Broquier-Reddé, Deyber 2001, 320; Pl. 106:286);
176. Allerey, dep. Côte d'Or, znalezisko z Saôny, (Guillaumet 1984, 24, Fig. 9);
177. Allonnes, dep. Sarthe, liczne atasze kotłów, (Poux 2004, 556);
178. Allonnes, dep. Sarthe, (Bierne [red.] 1974, 124; Poux 2004, 556);
179. Aubigné-Racan, dep. Sarthe, (Maniquet 2008, 300);
180. Beine, dep. Marne, znal. niepewne, (Poux 2004, 559);
181. Bennécourt, dep. Yvelines, stan. „La Butte du Moulin", znal. niepewne, (Poux 2004, 559);
182. Bois Guillaume, dep. Seine-Maritime, stan. „Les Bocquets" gr. 615, (Merleau 2002, 77, 79, 197, 198, 201; Fig. 26U, 119, 120; Poux 2004, 560);
183. Bouchon, dep. Somme, stan. „Le Rideau Miquet" gr. 1, (Baray 1997a, 116; Buchez et al. 1998, 205; Poux 2004, 560);

184. Bouchon dep. Somme. Stan. „Le Rideau Miquet" gr. 15, (Baray 1997a, 117, 102–122, Tabl. 6; 7; Buchez et al. 1998, 205; Poux 2004, 560);
185. Braine, dep. Aisne, enclos B, fragmenty kilku kotłów, (Poux 2004, 74, 418, 420, Fig. 42, 209);
186. Braine, dep. Aisne, enclos B, fragmenty kilku kotłów, (Poux 2004, 74, 418, 420, Fig. 42, 209);
187. Brain-sur Allonnes, dep. Maine-et-Loire, znal. galorzymskie? (Delestre 1980);
188. Brain-sur Allonnes, dep. Maine-et-Loire, znal. galorzymskie? (Delestre 1980);
189. Brain-sur Allonnes, dep. Maine-et-Loire, znal. galorzymskie? (Delestre 1980);
190. Chalon-sur-Saône, z Saôny, bród Petit Creusot, kolekcja Millon, (Déchelette 1913, 17; 1927, 927; Németh 1993, 17–19);
191. Chalon-sur-Saône, dep. Saône-et-Loire, z Saôny (Guillaumet 1984, 26; Tabl. XI:25);
192. Chalon de Saône, dep. Saône-et-Loire, z Saôny, bród Petit Creusot, kolekcja Millon, (Németh 1993, 19, 20);
193. Chalon de Saône, dep. Saône-et-Loire, z Saôny, bród Port-Villers (Guillaumet 1984, 23, Tabl. VII:14);
194. Chalon de Saône, dep. Saône-et-Loire, znalezisko z Saony, na południe od miasta, (Guillaumet 1984, 24; Tabl. X:19);
195. Chalon de Saône, dep. Saône-et-Loire, znalezisko z Saony, na południe od miasta, Guillaumet 1984, 24; Tabl. X: 20);
196. Chalon de Saône, dep. Saône-et-Loire, znalezisko z Saony, na południe od miasta, (Guillaumet 1984, 25; Tabl. XI:22);
197. Chalon de Saône, dep. Saône-et-Loire, znalezisko z Saony, na południe od miasta, (Guillaumet 1984, 25; Tabl. XI:23);
198. Chalon de Saône, dep. Saône-et-Loire, znalezisko z Saony, na południe od miasta, (Guillaumet 1984, 26; Tabl. XI:24);

Łącznie z Saôny w rejonie Chalon i Lux jest znanych ponad 11 kotłów (Dumont, Gaspari, Wirth 2006, 263);

199. Château-Porcien, dep. Ardennes, gr. z 1927, znal. niepewne, (Poux 2004, 562);
200. Cizancourt/Licourt, dep. Somme, stan. „la Sole à Galet", gr. 3 (Lefèvre 1998; 2002, 112; Poux 2004, 562; Pinard 2011, 61–63);
201. Chatenoy-en-Bresse, dep. Saône-et-Loire, być może znalezisko z okresu halsztackiego (Guillaumet 1984, 23; Tabl. VIII:15);
202. Condé-sur-Suippe, dep. Aisne, znal. niepewne, (Poux 2004, 563);
203. Corent, dep. Puy-de-Dôme, oppidum, (Poux, Foucras, coll. Demierre, Garcia 2008, 175) ;
204. Corent, dep. Puy-de-Dôme, sankturium, (Poux, Foucras, coll. Demierre, Garcia 2008, 165, 175, 180);
205. Corent, dep. Puy-de-Dôme, sankturium, (Poux, Foucras, coll. Demierre, Garcia 2008, 165, 175, 180);
206. Corent, dep. Puy-de-Dôme, sankturium, (Poux, Foucras, coll. Demierre, Garcia 2008, 165, 175, 180);
207. Crête-Chatelard, dep. Loire, znal. niepewne, (Poux 2004, 563);
208. Eckbolsheim, dep. Bas-Rhin informacja ustna G. Bataille, INRAP;
209. Estrée-Deniécourt/Estrées-Deniécourt, dep. Somme, stan. „Derrière le Jardin du Berger", gr. 1116, (Bayard 1998; Buchez et al. 1998, 205; Bayard, Prilaux 1999; Poux 2004, 564; Prilaux 2007, 55, 58, 62; Fig. 6:10);
210. Faye-l'Abbesse, dep. Deux-Sèvres, znal. niepewne, (Poux 2004, 564);
211. Fesques, dep. Seine-Maritime, stan. „Le Mont du Val aux Moines", (Merleau 1997, 279, 281, 282);
212. Fesques, dep. Seine-Maritime, stan. „Le Mont du Val aux Moines", (Merleau 1997, 279, 281, 282);
213. Fesques, dep. Seine-Maritime, stan. „Le Mont du Val aux Moines", (Merleau 1997, 279, 281, 282);

Feurs, dep Loire – por. Saint Sixte

214. Fléré-la Rivière, dep. Indre, (Ferdière, Villard 1993, 65–68; Fig. 1-70, 1-71, 1-72, 1-74, 1-75, 1-76);
215. Fort Harrouard, dep. Eure-et-Loire, (Philippe 1926, Pl. 15 :4);
216. Gigny-sur-Saône, dep. Saône-et-Loire, (Bonnamour 2009, 143);
217. Gigny-sur-Saône, dep. Saône-et-Loire, (Bonnamour 2009, 143);
218. Gigny, dep. Saône-et-Loire, znalezisko z okresu halsztackiego? (Bonnamour 2009, 143);
219. Hannogne-Saint Remy/Saint Rémy, dep. Ardennes (Flouest, Stead 1977, 62, 64; Fig. 4:11, 12);
220. Hérimoncourt, dep. Doubs, stan. La Bouloie, (Barral, Jaccottey, Pichot 2007, 151, 152; Fig. 9:1);

221. La Lagaste, dep. Aude, fragmenty brzegów i atasze kotłów, (Rancoule 1980, 72, 73; Fig. 32 :B; Poux 2004, 567);
222. La Lagaste, dep. Aude, (Rancoule 1980, 72, 73, Fig. 32 :B; Poux 2004, 567);
223. La Mailleraye-sur-Seine/Mailleraye-sur-Seine, (Ferdière, Villard 1993, 67; Lequoy 1993; Poux 2004, 569);
224. Larina, Hières-sur-Amby, dep. Isère, liczne fragmenty kotłów (2002, 352, Fig. 9; 2004, 568);
225. Larina, Hières-sur-Amby, dep. Isère, (2002, 352, Fig. 9; 2004, 568);
226. Les Ageux (?), znal. niepewne, (Poux 2004, 556);
227. Les Alleuds , dep. Maine-et-Loire, stan. „Les Pichelots", studnia 16, (Gruet, Passini 1986, 20; Siraudeau 1999, 92; Poux 2004, 572, 573);
228. Les Alleuds, dep. Maine-et-Loire, stan. „Les Pichelots", (Poux 2004, 572, 573);
229. Lux, z Saôny (Bonnamour 2009, 144; Fig. 7);
230. Mâlain, dep. Côte d'Or. Wcześniej okucia te były interpretowane jako uchwyty do drzwi (Mâlain-Mediolanum, 41, Tabl. 23:101; Rabeisen 1988, 115–122);
231. Mâlain, dep. Côte d'Or, (Rabeisen 1988, 115–122);
232. Mâlain, dep. Côte d'Or, (Rabeisen 1988, 115–122);
233. Marcelcave, dep. Somme, stan. „Le Chemin d'Ignaucourt", gr. 9, (Buchez et al. 1998, 203, 204; Fig. 9:12; Poux 2004, 569);
234. Marcilly-sur-Eure, dep. Eure, stan. „La Croix du Breuil" (Duval, Verron 1993, 144, 145; Fig. 9 :1; Poux 2004, 569);
235. Marcilly-sur-Eure, dep. Eure, stan. „La Croix du Breuil" (Duval, Verron 1993, 144, 145; Fig. 9:3; Poux 2004, 569);
236. Mellac, dep. Finistère, stan. „Le Buzit", dwie atasze, (Poux 2004, 569, 570);
237. Mondeville, dep. Calvados, stan. „l'Etoile II" (Maguer, Cherel, Auxiette 2003, 231; Fig. 14a; Nillesse 2006, 226, 228, 231; Fig. 6 : 22-802, 22-803);
238. Monceaux-sur-Dordogne, dep. Corrèze, stan. „Puy du Tour", dziewięć ataszy kotłów (Pesteil 2007, 75, 80; Fig. 67);
239. Monceaux-sur-Dordogne, dep. Corrèze, stan. Puy du Tour, (Pesteil 2007, 75, 80; Fig. 68);
240. Monceaux-sur-Dordogne, dep. Corrèze, stan. Puy du Tour, (Pesteil 2007, 75, 80);
241. Monceaux-sur-Dordogne, dep. Corrèze, stan. Puy du Tour, (Pesteil 2007, 75, 80);
242. Monceaux-sur-Dordogne, dep. Corrèze, stan. Puy du Tour, (Pesteil 2007, 75, 80);
243. Montbellet, dep. Saône-et-Loire, znalezisko z Saôny;
244. Mont Beuvray/Bibracte, dep. Nièvre i Saône-et-Loire, budynek CC 18, atasza, (rysunek z dokumentacji J.-G. Bulliot);
245. Muron, dep. Charente-Maritime, stan. „Les Prés de Lise" znal. niepewne, (Poux 2004, 570);
246. Nalliers, dep. Vendée, (Provost, Hiernand, Pascal 1996, 153, 158; Poux 2004, 571);
247. Nalliers, dep. Vendée, (Provost, Hiernand, Pascal 1996, 153, 158; Poux 2004, 571);
248. Nalliers, dep. Vendée, (Provost, Hiernand, Pascal 1996, 153, 158; Poux 2004, 571);
249. Nanterre, dep. Hauts-de-Seine, stan. „Les Guignons", (Poux 2004, 571);
250. Nanterre, dep. Hauts-de-Seine, stan. „Les Guignons", (Poux 2004, 571);

Naves – por. Tintignac

251. Neuvy-Pailloux, dep. Indre (Ferdière, Villard 1993, 67, 147–156; Poux 2004, 571);
252. Niort, dep. Deux-Sèvres, stan. „Pain-Perdu", zdobiona atasza kotła, (Poux 2004, 571, 572; Gomez de Soto 2005, 4, 5; Fig. 2; 2007, 127, 255);
253. Quiberon-Kerné, dep. Morbihan, (Le Rouzic 1934, 24, 25; Poux 2004, 574);

Puy du Tour – por. Monceaux-sur-Dordogne

254. Raillencourt-Sainte-Olle, dep. Nord, gr. 31, (Ginoux 2007, 71, 73, 74);
255. Ribemont-sur-Ancre, dep. Somme, (Poux 2002, 353; 2004, 574);
256. Ribemont-sur-Ancre, dep. Somme, (Poux 2002, 353; 2004, 574);
257. Roanne, dep. Loire, (Gentric et al. 1999, 161, 162; Pl. 116 :1; Poux 2004, 574);
258. Saint Marcel, dep. Saône-et-Loire, z Saôny;
259. Saint-Nicolas-lez-Arras, dep. Pas-de-Calais, gr. 3, (Jacques 2007, 42, 44; Fig. 12, 16);
260. Saint Saveur, dep. Oise, gr. 2015, (Baray 2002, 121);
261. Saint-Sixte (Feurs, dep. Loire) galorzymski (Ranchon, Périchon 1979);
262. Saunières, dep. Saône-et-Loire, z rzeki Doubs (znalezisko z okresu halsztackiego ?);
263. Tintignac, Naves, dep. Corrèze (Maniquet 2008, 286, 299, 300; Fig. 27);

264. Tronoën, dep. Finistère, stan. „Saint-Jean-Trolimont", liczne fragmenty ataszy kotłów, (Duval 1990, 34; Fig. 11 ; Poux 2004, 578);
265. Tronoën, dep. Finistère, stan. „Saint-Jean-Trolimont", liczne fragmenty ataszy kotłów, (Duval 1990, 34; Poux 2004, 578);
266. Tournus, dep. Saône-et-Loire, znalezisko z Saôny, być może z okresu halsztackiego (Németh 1993, 17);
267. Varennes-sur-Seine, dep. Seine-et-Marne, (Poux 2004, 578);
268. Varennes-sur-Seine, dep. Seine-et-Marne, (Poux 2004, 578);
269. Vertault, dep. Côte-d'Or, (Poux 2004, 579);
270. Vertault, dep. Côte-d'Or, (Poux 2004, 579);
271. Vienne, dep. Isère, stan. „Colline Sainte-Blandine", atasza, (Poux 2004, 579);
272. Villers Bocage, dep. Somme, stan. „ZAC de la Montignette", structure 7, (Blondiau 2007, 145, 146);
273. Vivoin, dep. Sarthe, stan. „La Pièce de Bildoux", (Maguer, Cherel, Auxiette 2003, 229–231; Fig. 14);

GB (Wielka Brytania)

274. Baldock, Hertfordshire, (Stead, Rigby 1986, 51–61; Poux 2004, 558);
275. Meare, Somerset;
276. Mont Lesser Garth, Pentyrch, Cardiff;
277. Spetisbury, Dorset;
278. Welwyn-Garden, Herfordshire (Stead 1967);

I (Włochy)

279. Sanzeno, reg. Trentino-Alto Adige/Trydent-Górna Adyga, (Nothdurfter 1979, 68; Tabl. 49:665);
280. Sanzeno, reg. Trentino-Alto Adige/Trydent-Górna Adyga, (Nothdurfter 1979, 68; Tabl. 49:666);

L (Luksemburg)

281. Goeblingen-Nospelt/Goeblange-Nospelt, dystrykt Luksemburg, gr. B, (Metzler, Gaeng et al. 2009, 75, 78, 82, 91, 306–308. Fig. 58, 72, 286);
282. Goeblingen-Nospelt/Goeblange-Nospelt, dystrykt Luksemburg, gr. 14, (Metzler, Gaeng et al. 2009, 139, 140, 142, 143, 308–310; Fig. 122, 124, 126, 127, 287–290);
283. Titelberg, dystrykt Luksemburg, liczne fragmenty kotła lub kotłów (Metzler 1995, 325; Poux 2004, 577);

NL (Holandia)

284. Empel, prow. Noord-Brabant/Północna Brabancja, (Roymans 2004, 122, 156);
285. Kapel-Avezaath, prow. Gelderland, niepewna chronologia (Roymans 1990, 85; Koster 1997, 69, 70);
286. Kessel/Lith, prow. Noord-Brabant/Północna Brabancja, z rejonu ujścia rzeki Waal do Mozy, (Roymans, 1990, 122, 156; Koster 1997, 68);
287. Kessel/Lith, prow. Noord-Brabant/Północna Brabancja, z rejonu ujścia rzeki Waal do Mozy, (Roymans, 1990, 122, 156; Koster 1997, 68);
288. Kessel/Lith, prow. Noord-Brabant/Północna Brabancja, z rejonu ujścia rzeki Waal do Mozy (Koster 1997, 68, 69)
289. Kessel/Lith, prow. Noord-Brabant/Północna Brabancja, z rejonu ujścia rzeki Waal do Mozy, (Roymans, 1990, 122, 156; Koster 1997, 68);
290. Kessel/Lith, prow. Noord-Brabant/Północna Brabancja, z rejonu ujścia rzeki Waal do Mozy, (Roymans, 1990, 122, 156; Koster 1997, 68);
291. Nijmegen, prow. Geldria (Swinkels, Koster 2005, 59);

NO (Norwegia)

292. Aas/Ås, Vestfold, (Eggers 1951, Nr 314; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);
293. Tjelta, Hördaland, gr. 9 (Eggers 1951, Nr 412; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);

PL (Polska)

294. Bolszewo, pow. wejherowski, grób (Undset 1882, 138; Tabl. XV:1; Kostrzewski 1919, 212; Eggers 1951, Nr 2001; Łęga 1958, 13, 67, mapa II; Wielowiejski 1970, 319; 1985, 167; Keiling 1986, 22; Ryc. 10, 24; Dąbrowska 1988, 140; Bochnak 2011, 61, 62, 73; Ryc. 2:c-e);
295. Brzeźniak, pow. łobeski, z cmentarzyska (Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 22, 24; Ryc. 10; Wielowiejski 1970, 322; Bochnak 2011, 62, 73);
296. Ciepłe, pow. tczewski, grób (Blume 1912, 142; Eggers 1951, 104; Łęga 1958, 13, 68; Ryc. 4, mapa II; Wielowiejski 1970, 319; 1985 167; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 22, 24; Ryc. 10; Dąbrowska 1988, 140);
297. Domaradzice, pow. rawicki, gr. 1 (Kostrzewski 1953, 155, 156, 261; Ryc. 2; 3:15). Znalezisko znane również jako pochodzące z Dubina (Nowe wykopaliska..., 1939, 101, 102);

298. Malkowice, pow. staszowski, grób (Jamka 1947, 179; Bochnak 2011, 62, 63; Bochnak, Warowna, w druku);
299. Piaseczno, pow. tarnobrzeski, grób (Krauss 1963);
300. Półchleb, pow. świdwiński (znal. niepewne), (Eggers, Stary 2001, 54);
301. Skowarcz, pow. gdański, (Kostrzewski 1919; Łęga 1958, 13, 67; Mapa II; Przewoźna 1968, 83; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 22; Abb. 10);
302. Tuja, pow. malborski, (Blume 1912, 142; Łęga 1958, 13, 67; Mapa II; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 22; Abb. 10, 24);
303. Wierzbice, pow. wrocławski, gr. 1, (Pescheck 1939, 177–179; Ryc. 135:1, 1a; Eggers 1951, Nr 783; Tromnau 1975, 90);

S (Szwecja)
304. Havor Fornborg, Gotland/Gotlandia, znal. wczesnorzymskie o tradycjach celtyckich, (Lund Hansen 2005, 89, 90; Fig. 39);
305. Hjärterum, Östergötland;
306. Kyrkbacken, (Horn), Vastergötland, gr. 2, (Eggers 1951, Nr 469; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);
307. Övre Ålebäck, Öland/Olandia, Gr. 2 (Eggers 1951, Nr 505; Albrectsen 1954, Tabl. 18:a; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);
308. Ryd, Öland/Olandia, Kalmar, gr. 6, (Eggers 1951, Nr 509; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 24);

SK (Słowacja)
309. Kostolná pri Dunaji, okr. Senec, gr. 36 (Kolník 1977, 144, 147);

UA (Ukraina)
310. Mutyn, gr. 7, (Terpilovskij, Žarov 2013, 37, 38; Ryc. 2:3).

Lista XIV. Metalowe części wozów

Kultura przeworska
1. Bojadła, znalezisko z osady – przetyczka osi wozu;

Nieokreślona przynależność kulturowa, być może kultura jastorfska.
2. Brzeźniak, grób:
- przetyczka osi wozu;
- siedem okuć piast;
- podkowiaste okucie obręczy koła;
- dwa okucia wygięte pod kątem prostym.

Lista XV. Narzędzia

XV.1. Noże z rękojeścią zakończoną kółkiem

Kultura przeworska
1. Bartodzieje, gr. 3;
2. Bartodzieje, gr. 8;
3. Bełcze, gr. 1;
4. Błonie, gr. 73;
5. Ciecierzyn, gr. 56;
6. Ciecierzyn, gr. 64;
7. Górczyna (Szlichtyngowa-Górczyna), grób;
8. Luszyn znal. luźne;
9. Rąpice, znal. luźne;
10. Sepno, znal. luźne;
11. Siemiechów, gr. 25;
12. Siemiechów, gr. 25;
13. Stradów, grób;
14. Wierzbice, woj. dolnośląskie, gr. 9;
15. Wymysłowo, woj. wielkopolskie, gr. 330;
16. Wyskoć, grób;
17. Zadowice, gr. 570;
18. Zadowice, gr. 633;
19. Zadowice, gr. 633;

Kultura oksywska
20. Świdwin, grób.

XV.2. Noże z poprzeczną, rozklepaną płytką

Kultura przeworska
1. Grotniki, grób.

XV.3. Noże z kolistą płytką

Kultura przeworska
1. Wrocław-Partynice, znal. z osady (prawdopodobna proweniencja celtycka).

XV.4. Noże z płaską płytką do rękojeści zdobioną profilowaniem

Kultura przeworska
1. Nowy Młyn, gr. 1.

XV.5. Narzędzia precyzyjne (chirurgiczne?)

Kultura przeworska
1. Żukowice, gr. 41 – zestaw narzędzi, w skład którego wchodzą m.in.:
- skalpel lub szpatułka;
- szpatułka z masywnym uchwytem o ośmiokątnym przekroju;
- dłutko z masywnym uchwytem o ośmiokątnym przekroju;

• wygięte narzędzie o ośmiokątnym przekroju;
• narzędzie chirurgiczne, być może sonda.

Narzędzia prawdopodobnie znajdowały się w kasetce z metalowymi elementami zamknięcia.

XV.6. Nożyce

Kultura przeworska
1. Żukowice, gr. 41;
2. Żukowice, gr. 41?

Lista XVI. Ceramika

Pod jednym numerem może kryć się wiele fragmentów z nieokreślonej liczby naczyń.

XVI.1. Ceramika grafitowa

Kultura przeworska
1. Baranów Sandomierski;
2. Bielawy, gr.10?
3. Biskupice;
4. Błonie, gr. 51;
5. Błonie, gr. 211 (fragment naczynia z licznym grafitem);
6. Czersk, gr. 175;
7. Glinice, ob. 4;
8. Grzegorzowice;
9. Januszkowo;
10. Kajęcin;
11. Kalisz-Wydarte;
12. Karczyn;
13. Kępy;
14. Kirsztajnów;
15. Kleszewo?;
16. Kunice, ob. 1/71;
17. Lutomiersk;
18. Mierczyce;
19. Samborzec (niepewna przynależność kulturowa);
20. Stara Słupia;
21. Świniary (niepewna przynależność kulturowa);
22. Tyniec nad Ślęzą;
23. Wawrzyszew;
24. Wąsosz;
25. Wołów;
26. Wrocław-Oporów;
27. Wrocław-Partynice, stan. 6/79.

XVI.2. Ceramika „siwa"

Kultura przeworska
1. Błonie, gr. 78;
2. Biskupice, ob. 16;
3. Broniewice, stan. 1;
4. Brudnia;
5. Dobieszewice, stan. 1;
6. Dobieszewice, stan. 2;
7. Dzierząźnia Nowa, gr. 107a;
8. Grodziszowice, grób;
9. Inowrocław;
10. Janikowo;
11. Kotowice, znal. luźne;
12. Krusza Zamkowa;
13. Lemany – „kilka grobów", w tym gr. 47;
14. Łęgonice Małe, stan. 2, gr. 35;
15. Mierczyce, stan. VIII;
16. Mierczyce, stan. XXIX;
17. Otłoczyn;
18. Poczałkowo?;
19. Pokrzywnica;
20. Przyborów, tzw. gr. 2–6;
21. Strzelce;
22. Tyniec nad Ślęzą, jama 5;
23. Wrocław-Oporów;
24. Żuków-Kłudzienko.

XVI.3. Ceramika malowana

Kultura przeworska
1. Błonie, okolice grobu 88 (ceramika toczona w typie malowanej);
2. Dzierząźnia Nowa, gr. 127;
3. Gąski?
4. Inowrocław;
5. Kleszewo gr. 615;
6. Kleszewo, grób nieokreślony?;
7. Stupsk, gr. 1/1917?

Lista XVII. Grafit

Kultura przeworska
1. Charłupia Mała, gr. 25;
2. Konopnica, gr. 185;
3. Strobin (niepewna chronologia);
4. Warszawa-Wilanów, gr. 87.

XIII. KATALOG

Katalog obejmuje stanowiska kultury przeworskiej i kultury oksywskiej, na których znaleziono importy celtyckie. Stanowiska te uporządkowano alfabetycznie w obrębie jednostek kulturowych. Znaleziska o nieznanej lokalizacji umieszczono na końcu list.

Dane uporządkowano według następującego systemu:
- Nazwa miejscowości, powiat, niekiedy numer stanowiska.
- Typ stanowiska.
- Numer zespołu zwartego.
- Importy celtyckie wchodzące w skład inwentarza. Kolejne importy w danym zespole ponumerowano rosnąco, jednak gdy w wyposażeniu grobowym jest dużo szklanych paciorków lub ich fragmentów, przypisano im jeden numer.
- Pozostałe zabytki wchodzące w skład zespołu zwartego.
- Chronologia.
- Zbiory.
- Uwagi.
- Literatura.

Ze względu na ograniczenia wydawnicze zrezygnowano z podawania dokładnego opisu importów, ponieważ w wielu przypadkach byłoby to powtórzenie informacji zawartych w analitycznej części pracy.

XIII.1. KULTURA PRZEWORSKA

1. Antoniew, gm. Nowa Sucha, pow. sochaczewski, stan. 1
Osada
Zespół gospodarczy, piec 1.
1. Fragment siwego naczynia toczonego.
Chronologia: A2 lub A3.
Literatura: Skowron 2006, 82, 113; Tabl. XIX, 3.

2. Arbasy (Arbasy Duże), gm. Drohiczyn, pow. siemiatycki, stan. 9
Cmentarzysko
Znalezisko luźne
1. Fragment ciemnoniebieskiego paciorka szklanego.
Uwagi: Znalezisko luźne, o niepewnej chronologii. Na stanowisku stwierdzono materiały kultury łużyckiej oraz kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego.
Literatura: Dąbrowska 2008, 123.

3. Baranów Sandomierski, gm. *loco,* pow. tarnobrzeski
Osada?
1. Ceramika grafitowa.
Chronologia: młodszy okres przedrzymski (MOP).
Literatura: Woźniak 1994, 133.

4. Bartodzieje, gm. Niechlów, pow. górowski, stan. 1
Cmentarzysko
Grób 3
1. Nóż (brzytwa?) z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Pozostałe zabytki: grot, dwie zapinki, sprzączka, trzy czworokątne sztabki, fragmenty przedmiotów żelaznych (okuć?), ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Kostrzewski 1919, 160, 351; Pescheck 1939, 71, 200, 201; Ryc. 71:8.

Grób 7
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza; 5. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, zapinka typu C, nóż, szydło, trzy sprzączki, dwa fragmenty przedmiotów żelaznych, nit; ceramika, orzech laskowy.

Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Pescheck 1939, 201, 202; Ryc. 119.

Grób 8
1. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Pozostałe wyposażenie: grot, fragment zapinki, pięć noży, ciosło, osełka, fragment przedmiotu żelaznego, szczątki drewna, ceramika.
Chronologia: A3?
Literatura: Pescheck 1931, 202, 203; Ryc. 143:8.

5. Bełcze, gm. Bojadła, pow. zielonogórski, stan. 14
Cmentarzysko
Grób 1
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej, prawdopodobnie typu C, nóż, wygięty nóż, fragment noża, pęseta, szydło, osełka, ceramika.
Chronologia: A1.
Literatura: Lewczuk 1997, 84; Tabl. II:6; 14, 15.

Grób 3
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, szydło, ceramika.
Chronologia: A1?
Literatura: Lewczuk 1997, 85; Tabl. II:17.

6. Beszowa, gm. Łubnice, pow. staszowski
Zniszczony grób, odkrycie przypadkowe
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego z ornamentem ażurowym.
Pozostałe wyposażenie: żelazna kolista tarczka.
Chronologia: A3.
Literatura: niepublikowane, znalezisko znane z publikacji prasowych (m.in. kielecki dodatek do „Gazety Wyborczej" z dnia 16 listopada 2010; http://kielce.gazeta.pl/kielce/1,35267,8665809,Niezwykle_celtyckie_znalezisko_w_lesie_kolo_Beszowej.html wejście z dn. 18.12.2012.

7. Białośliwie, gm. *loco*, pow. pilski
Znaleziska z Noteci
1. Miecz dwusieczny; 2. Miecz dwusieczny; 3. Pochwa miecza dwusiecznego; 4. Pochwa miecza dwusiecznego.
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Jahn 1916, 115–120; Kostrzewski 1919, 89–91, 279, 281, 282; 1923; Ryc. 548, 549; 1955; Ryc. 577; Woźniak 1970; Tabl. LII:6; Makiewicz 1992, 113; Ryc. 4:2–4; Łuczkiewicz 1997a, 198; Bochnak 2005, 34, 34; Ryc. 11:3; Dulęba 2006, 178, 179; Tabl. 2e, 3F.

8. Biejków, gm. Promna, pow. białobrzeski, stan. 9
Cmentarzysko
Grób 19
1. Szklany paciorek.
Pozostałe wyposażenie: brak danych.
Chronologia: MOP.
Literatura: Dąbrowska 2008, 189.

Grób 27
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Zaborowski 1987, 12; Cieślak-Kopyt, Micke, Skubicha, Twardowski 1994, 9–10; Łuczkiewicz 1997a, 198; Szela 1999, 20, 47, 48; Tabl. XIII:2, 2a.

9. Bielawy-Łuby, gm. Bielawy, pow. łowicki, stan. 2
Cmentarzysko
Grób 10
1. Ceramika grafitowa.
Pozostałe wyposażenie: fragment noża, ceramika.
Chronologia: A2?
Uwagi: Znalezisko niepewne. Obecność ceramiki grafitowej na stanowisku w Bielawach wzmiankuje E. Kaszewska, a za nią również T. Dąbrowska. Z. Nowakowski, autor pełnej publikacji nekropoli w Bielawach-Łubach nie wymienia ceramiki celtyckiej w zespołach z młodszego okresu przedrzymskiego.
Literatura: Gozdowski 1939–1945; Kaszewska 1975, 209; Dąbrowska 1988, 127; Nowakowski 2005, 179, 180.

10. Biezdrowo-Zakrzewo, gm. Wronki, pow. szamotulski
Grób ?
1. Paciorek szklany.
Uwagi: Stanowisko znane wyłącznie z publikacji T. E. Haevernick, która przypuszczalnie zapoznała się z zabytkiem podczas II wojny światowej, kie-

dy przebywała w Poznaniu, pracując w Landesamt für Vorgeschichte. W Muzeum Archeologicznym w Poznaniu brak jest informacji na temat stanowiska kultury przeworskiej z miejscowości Biezdrowo lub Zakrzewo (inf. ustna M. Karwowskiego).
Literatura: Haevernick 1960, 255; Woźniak 1970, 162; Karwowski 1997, 37, 59; Tab. 1.

11. Biskupice, gm. Brwinów, pow. pruszkowski
Osada
Obiekt 16
1. Szklany niebieski paciorek zdobiony żółtą, falistą linią; 2. bransoleta szklana 8b wg Gebharda; 3. Fragmenty ceramiki siwej; 4. Fragmenty ceramiki grafitowej.
Literatura: Karwowski 1997; Dąbrowska, Woźniak 2005, 90, 93; Ryc. 2.

12. Biskupice, gm. Warka, pow. grójecki
Materiały bez kontekstu
1. Zapinka A.65; 2. Paciorek szklany?
Uwagi: Nie wiadomo, czy paciorek szklany pochodzi z młodszego okresu przedrzymskiego.
Literatura: Balke 2004, 13; Dąbrowska 2008, 27, 33, 125; Ryc. 9:1.

13. Błonie, gm. Koprzywnica, pow. sandomierski, stan. 1
Cmentarzysko
Grób 23
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, zdobiony trzonek noża, pęseta, ceramika.
Chronologia: A1.
Zbiory: MAK 9340.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 37, 38; Tabl. X; Woźniak 1994, 130; Łuczkiewicz 1997a, 198.

Grób 51
1. Ceramika grafitowa.
Pozostałe wyposażenie: fragment zapinki?, fragment szpili? żelaznej, ceramika.
Chronologia: A2?
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 44.

Grób 57
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, fragment zapinki nieokreślonego typu, fragment noża, fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MAK 9340.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 46; Tabl. XLB.

Grób 74
1. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Chronologia: A2.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 52, Tabl. LVII:1.

Grób 77
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, nóż, brzytwa, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 53, 54; Tabl. LXI.

Grób 78
1. Ceramika „siwa".
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 54.

Grób 100
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata z zaczepem na występie; 4. Kółko żelazne.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MAK 9340.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 61, 62; Tabl. LXXXI.

Grób 101
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, sprzączka kolista (?) lub część okuć pasa do miecza, nóż, ceramika.
Chronologia: A2?
Zbiory: MAK 9340.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 62, 63; Tabl. LXXXIVA.

Grób 113
1. Paciorek typu 23; 2. Nieokreślona liczba stopionych razem paciorków szklanych.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu B, fragment zapinki typu H (?), fragmenty zapinki lub zapinek,

fragment klamry zawiasowej, nożyk sierpikowaty, fragment bransolety żelaznej, ceramika.
Chronologia: A2?
Zbiory: MAK 9341.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 70; Tabl. XCVIIIB, XCIXA.

Grób 114
1. Trzy fragmenty blachy, być może fragmenty pochwy miecza.
Pozostałe wyposażenie: tok, przedmiot żelazny, fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A2?
Zbiory: MAK 9341.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 70, 71; Tabl. XCIXB.

Grób 118
1. Fragment paciorka „pozłacanego" z podłużną bruzdą (proweniencja niepewna).
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu K (?), szpila, być może fragment zapinki, klamra dwuczęściowa, fragment szydła?, fragment nożyc, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 72; 1994, 133.

Grób 120
1. Grudka przetopionego szkła koloru biało-niebieskiego.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu H, fragment szydła, nóż, fragment noża, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 72; 1994, 133.

Grób 123
1. Fragmenty blachy żelaznej, być może resztki pochwy miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, żelazna bransoleta, może również fragment osełki kamiennej i ceramika.
Chronologia: A2?
Zbiory: MAK 9341.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 74; Tabl. CVIIIA.

Grób 127
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata z zaczepem na występie; 4. Kółko żelazne.
Pozostałe wyposażenie: grot, być może ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MAK 9341.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 75; Tabl. CX.

Grób 128
1. Paciorek typu 25; 2. Paciorek typu 25; 3. Paciorek typu 23; 4. Fragment szklanego paciorka koloru niebieskiego z żółtym wzorem; 5. Kolisty wisiorek kapsułkowaty (proweniencja niepewna).
Pozostałe wyposażenie: cztery kółka z drutu brązowego, szeroki brązowy pierścień, fragmenty drutu żelaznego (z zapinki?), fragment paciorka kamiennego, nóż, fragment noża, ceramika.
Chronologia: A2
Zbiory: MAK 9341.
Literatura: Mycielska, Woźniak, 1988, 75, 76; Tabl. CXII:B; Karwowski 1997, 59.

Grób 143
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok (?), umbo, fragment zapinki, fragment noża, fragmenty dwóch innych noży, fragment łukowatej blachy żelaznej, fragment żelaznej sztabki i blaszki, dwa fragmenty drewna; być może też ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MAK 9341.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 80, 81; Tabl. CXXIX.

Grób 155
1. Zapinka typu A.65.
Pozostałe wyposażenie: fragmenty bransolety brązowej, klamra zawiaskowa, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 84, 262; Tabl. CXXXIX:1; Woźniak 1994, 130, 133.

Grób 157
1. Zdeformowany paciorek szklany koloru niebieskiego; 2. dwie grudki przetopionego szkła z niebieskiego paciorka z żółtymi wstawkami; 3. Szklany paciorek z ciemnoniebieskim oczkiem; 4. Pięć grudek przetopionego szkła z paciorków.
Pozostałe zabytki: fragment zapinki typu H lub kółka, fragment klamry zawiasowej, dwa fragmenty kółek brązowych, dwa kółka żelazne, fragment paciorka brązowego, szydło, bryła żelaza z niezidentyfikowanych przedmiotów, ceramika.
Chronologia: A2.

Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 85, Tabl. CXLI:B.

Grób 172
1. Trójkątny wisiorek kapsułkowaty (proweniencja niepewna).
Pozostałe wyposażenie: przęślik, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 89; Tabl. CLIB, CLII.

Grób 175
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata z zaczepem na występie; 4. Kółko żelazne.
Pozostałe wyposażenie: grot, fragmenty okuć tarczy (?), sprężyna żelaznej zapinki, dwa fragmenty łukowatego przedmiotu (bransolety?) z szerokiej sztabki; łukowata sztabka żelazna, żelazny nit z długą nóżką, może również ceramika;
Chronologia: A2.
Zbiory: MAK 9341.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 90; Tabl. CLV.

Grób 182 (zniszczony, materiał może pochodzić z 2–3 grobów)
1. Fragment ornamentowanej blachy – być może część pochwy miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, być może ceramika.
Chronologia: A2/A3?
Zbiory: MAK 9341.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 93; Tabl. CLXIIIA.

Grób 197
1. Kolisty wisiorek kapsułkowaty (proweniencja niepewna); 2. Kolisty wisiorek kapsułkowaty (proweniencja niepewna).
Pozostałe wyposażenie: fragment zapinki, fragment bransolety żelaznej, igła, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 97; Tabl. CLXXD, CLXXIA,

Grób 211
1. *Fragment naczynia z licznym grafitem*.
Pozostałe wyposażenie: fragment zapinki, fragment noża, ceramika.
Chronologia: młodszy okres przedrzymski (MOP).
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 102.

Grób 226
1. Kolisty wisiorek kapsułkowaty (proweniencja niepewna); 2. Kolisty wisiorek kapsułkowaty (proweniencja niepewna); 3. Fragment paciorka szklanego; Fragment paciorka szklanego.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 106, 107; Tabl. CXCB, CXCIA.

Znaleziska luźne
1. Zapinka typu A.18a.
Uwagi: Zapinka zaliczona w publikacji źródłowej do typu O.
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 109; Tabl. CXCV:2.

2. Ceramika toczona *w typie malowanej*.
Uwagi: znaleziona w pobliżu grobu 88
Literatura: Mycielska, Woźniak 1988, 100.

14. Bocheń, gm. Łowicz, pow. łowicki, stan. 16
Osada wielokulturowa z obiektami kultury przeworskiej.
Znalezisko z warstwy kulturowej.
Zapinka zbliżona do typu Mötschwil.
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Świątkiewicz 2002, 196, 200; Tabl. I:6; Bokiniec 2008, 20.

15. Bojadła, gm. *loco*, pow. zielonogórski, stan. 24
Materiały ze zniszczonego cmentarzyska.
1. Binoklowata przetyczka osi wozu.
Chronologia: A2?
Literatura: Lewczuk 1997, 53, 91, 150; Tabl. VIII, 7.

Borowiczki-Cukrownia, gm. Płock – por. **Płock-Borowiczki**

16. Bodzanowo, gm. Dobre, pow. radziejowski
Cmentarzysko
Grób 2
1. Grot typu bałkańskiego.
Pozostałe zabytki: klamra, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: Muzeum Okręgowe w Toruniu, nr inw. 3731.
Literatura: Zielonka 1958, 349; Ryc. 35c.

17. Brodno, gm. Środa Śląska, pow. średzki.
Osada wielokulturowa, z obiektami kultury przeworskiej.

Znalezisko z warstwy kulturowej.
1. Zapinka typu Mötschwil.
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Bykowski 1977, 47; Ryc. z okładki; Bokiniec 2008, 20.

18. Broniewice, gm. Janikowo, pow. inowrocławski, stan. 1
1. Ceramika „siwa".
Chronologia: MOP.
Literatura: Makiewicz 1973a, 214.

19. Brudnia, gm. Dąbrowa Biskupia, pow. inowrocławski
Stanowisko nieokreślone
1. Ceramika toczona.
Chronologia: MOP.
Literatura: Cofta-Broniewska 1979, nr 102.

20. Brzozówka, gm. Uniejów, pow. poddębicki.
Cmentarzysko
Grób 2
1. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: kółko żelazne, krótki nit o stożkowatej główce, ceramika.
Chronologia: A2?
Zbiory: MAiE, nr inw. III 1946/11.
Literatura: Nadolski 1951, 117; Ryc. 16.

Grób 3
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: fragmenty umba, fragment przedmiotu metalowego, ceramika.
Chronologia: A1.
Zbiory: MAiE III 1946/25.
Literatura: Nadolski 1951, 117, 118, 121, 123, 126; Ryc. 18, 19; Łuczkiewicz 1997a, 199.

21. Brzyków, gm. Trzebnica, pow. trzebnicki, stan. 1
Cmentarzysko
Grób 2
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, nóż, fragment przedmiotu żelaznego, być może noża, osełka, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Jamka 1938, 3; Pescheck 1939, 170, 204, 222; Ryc. 76; Łuczkiewicz 1997a, 182.

22. Całowanie, gm. Karczew, pow. otwocki, stan. XXVI
Cmentarzysko
Znalezisko luźne
1. Fragment knotenringa.
Uwagi: Zabytek znaleziono na granicy humusu i calca, w pobliżu grobu 1, datowanego na fazę A3.
Literatura: Balke 1999, 68, 75; Iwanicki 2011, 90, 91; Tabl. XII:3.
23. Cichmiana, gm. Dąbie, pow. kolski
Grób B190
1. Częściowo stopiony paciorek szklany koloru niebieskiego; 2. Częściowo stopiony paciorek szklany koloru niebieskiego.
Pozostałe zabytki: zapinka kulkowa typu F wg Beltza, zapinka typu D wg Kostrzewskiego.
Chronologia: A2.
Literatura: Bednarczyk, Romańska, Sujecka 2010, 427, 457, 509; Ryc. 41:9, 10.

24. Ciecierzyn, gm. Byczyna, pow. kluczborski, stan. 62
Cmentarzysko
Grób 1
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka typu C (identyfikacja na podstawie zdjęcia rentgenowskiego), żelazny pierścień, nóż, ceramika.
Chronologia: A1/A2.
Zbiory: MK-A-19/1.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 10; Tabl. I.

Grób 3
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Fragment żelaznej klamry pierścieniowatej z występem; 4. Żelazne kółko stanowiące prawdopodobnie część pasa do miecza; 5. Żelazne kółko stanowiące prawdopodobnie część pasa do miecza; 6. Żelazne kółko stanowiące prawdopodobnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, pęseta, fragment noża, ceramika.
Chronologia: A1.
Zbiory: MK-A-19/3.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 11; Tabl. III, IV.

Grób 7
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.

Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, nóż, ceramika.
Chronologia: A3.
Zbiory: MK-A-19/6.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 11; Tabl. VIII.

Grób 14 (podwójny)
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Brązowe kółko, być może element pasa do miecza; 4. Brązowe kółko, być może element pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: umbo, zapinka typu K, fragment drugiej zapinki typu K, nóż, przęślik, ceramika.
Chronologia: A3.
Zbiory: MK-A-19/13.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 12; Tabl. XVIII.

Grób 20
1. Toporek wschodnioalpejski.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu M (identyfikacja na podstawie zdjęcia rentgenowskiego), nożyce, fragment okucia rogu do picia (?), dolne okucie rogu wykonane z brązu, żelazne kółko, ceramika.
Chronologia: A3.
Zbiory: MK-A-19/18.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 13, Tabl. XXIV; Bochnak 2003.

Grób 28
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Brązowe kółko, być może element pasa do miecza; 4. Brązowe kółko, być może element pasa do miecza; 5. Brązowe kółko, być może element pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka typu K, zawiaskowa klamra do pasa, fragment szydła, dwa fragmenty noża, fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MK-A-19/25.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 14, 15; Tabl. XXXI.

Grób 30
Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, zapinka typu D/E, nóż, fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MK-A-19/27.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 15; Tabl. XXXIV.

Grób 42
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Fragment brązowej, kolistej klamry stanowiącej prawdopodobnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, zapinka typu K, fragment szydła, fragment noża, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MK-A-19/39.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 17; Tabl. XLVIII, XLIX.

Grób 49
1. Fragmenty trzewika pochwy miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu K, fragment zapinki K, fragment kabłąka zapinki typu N, nóż, fragment drugiego noża, bryłka stopionego szkła.
Chronologia: A3.
Uwagi: Skład inwentarza pozwala wątpić w integralność zespołu. Trzewik stanowi formę typową raczej dla fazy A2 (i tak datują omawiany zespół autorzy publikacji źródłowej), natomiast obecność fragmentu kabłąka zapinki N lub O pozwala sądzić, że chronologię pochówka należy przesunąć na schyłek młodszego okresu przedrzymskiego. W 2000 r. w zbiorach Muzeum im. ks. Jana Dzierżona w Kluczborku nie odnalazłem fragmentów zapinki N lub O.
Zbiory: MK-A-19/45.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 18.

Grób 51
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: umbo, okucia brzegu tarczy, zapinka typu B (identyfikacja na podstawie zdjęcia rentgenowskiego), fragment szydła, sześć fragmentów płaskiej taśmy, dwa fragmenty taśmy zdobionej nakłuciami, otwarty pierścień, dwa fragmenty okucia, liczne fragmenty noża lub noży, fragment stopionego przedmiotu brązowego.
Chronologia: A1.
Zbiory: MK-A-19/47.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 19; Tabl. LVIII:1.

Grób 56
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Fragment klamry pierścieniowatej stanowiącej prawdopodobnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: fragment zapinki, okucie końca pasa lub rogu do picia, nóż, fragment noża, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MK-A-19/52.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 19, 20; Tabl. LXII.

Grób 65
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego. 3. Dwa fragmenty przedmiotów brązowych, być może części pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, długi nóż, fragment zapinki typu B lub C (identyfikacja na podstawie zdjęcia rentgenowskiego), fragment szydła, fragment kamiennego gładzika, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MK-A-19/60.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 21; Tabl. LXX.

Grób 70
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, długi nóż, umbo, dwa fragmenty szpili lub przekłuwacza, fragment przedmiotu brązowego, pierścień żelazny, 2 noże, ceramika.
Chronologia: A2/A3.
Zbiory: MK-A-19/64.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 21, 22; Tabl. LXXV; LXXVI.

Grób 71
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, być może fragment drugiego grotu, tok, umbo, dwa fragmenty drutu żelaznego, dwa fragmenty stopionego brązu, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MK-A-19/65;
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 22; Tabl. LXXVII.

Grób 72
1. Zapinka typu Mötschwil.
Pozostałe wyposażenie: nóż, klamra zawiasowa, ceramika.
Chronologia: A1 lub początek A2.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 22; Tabl. LXXVIII:7.

Grób 78
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot (lub długi tok), fragment noża, fragment szydła, fragment gładzika lub osełki z rowkiem, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MK-A-19/72.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 23; Tabl. LXXXIII.

Grób 99
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, umbo, ostroga, fragment zapinki N lub O, fragment nożyc, fragment okucia końca pasa, nóż, ceramika.
Chronologia: A3/B1.
Zbiory: MK-A-19/88.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 25; Tabl. XCIX.

Grób 107
1. Zapinka typu Nauheim.
Pozostałe zabytki: nożyce, fragment noża, fragmenty igły, ceramika.
Chronologia: A2
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 26; CVI:9

Grób 118
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego zdobiona *opus interrasile*.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, imacz, trzy fragmenty szydła lub krzesiwa, kółko brązowe, owalna skuwka, fragment igły, brzytwa, nóż, osełka, ceramika.
Chronologia: A3/B1.
Zbiory: MK-A-19/106.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 28; Tabl. CXVI; CXVII.

Grób 120 i 120a
1. Zapinka typu A.18.

Pozostałe zabytki: grot, fragment zapinki typu M, nóż, fragment noża, fragment noża, fragmenty igły żelaznej, fragment szydła lub krzesiwa, fragment pierścienia żelaznego, fragment okucia, krzesak, przęślik, ceramika.
Chronologia: A3
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 28, 29; Tabl. CXIX:23).

Grób 135
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, zapinka typu B(?) (identyfikacja na podstawie zdjęcia rentgenowskiego), sprężyna zapinki, fragment nożyc, fragment okucia, fragment kółka żelaznego, fragmenty dwóch noży, przęślik, ceramika.
Chronologia: A3/B1.
Zbiory: MK-A-19/123.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 31; Tabl. CXXXII.

Grób 142
1. Zapinka typu A18?
Pozostałe zabytki: ceramika.
Chronologia: A3/B1.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 32; Tabl. CXXXVI:13. Uprzejmie dziękuję dr. A. Maciałowiczowi za zwrócenie mi uwagi na ten zabytek.

Luźne
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Literatura: Martyniak, Pastwiński, Pazda 1997, 48; Tabl. CCXX:5.

25. Czeladź Wielka, gm. Wąsosz, pow. górowski
Znalezisko luźne (?), prawdopodobnie podwójny grób lub dwa zmieszane zespoły o zbliżonej chronologii.
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: situla typu E.21, dwie zoomorficzne rękojeści noży, prawdopodobnie importy rzymskie, dwa groty, dwa umba, nóż w pochwie, fragment noża lub dwóch noży, nóż, fragment brzytwy.
Chronologia: A2.
Uwagi: zdaniem mgr. K. Demidziuka z Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu istnieją podstawy, by przypuszczać, że zbiór zabytków publikowany jako znaleziony w Czeladzi Wielkiej w rzeczywistości pochodzi z innej miejscowości.
Literatura: Jahn 1916, 64, 65, 153, 230, 231; 1916a, 94; 1919; 1931, 24; Ryc. 8; Jamka 1938, 5; Pescheck 1939, 207, 208; Ryc. 145; 146; Łuczkiewicz 1997a, 204.

26. Czersk, gm *loco*, pow. piaseczyński, stan. 64
Cmentarzysko
Grób 157
1. Zapinka typu A.18.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, nóż, fragmenty przedmiotów zelaznych
Chronologia: A3.
Literatura: niepublikowane badania K. Czarneckiej i K. Watemborskiej-Rakowskiej z PMA.

Grób 175
1. Fragment ceramiki grafitowej, wygładzony ze wszystkich stron.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: MOP.
Literatura: niepublikowane badania K. Czarneckiej i K. Watemborskiej-Rakowskiej z PMA.

27. Dąbrowa Biskupia, gm. *loco*, pow. inowrocławski
Grób
1. Zapinka typu A.
Pozostałe wyposażenie: brzytwa półksiężycowata, osełka.
Chronologia: A1.
Uwagi: B. Zielonka opisał omawiany zespół jako znalezisko grobowe z 1884 roku i w inwentarzu wzmiankował też grot broni drzewcowej, powołując się na dane z archiwum w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu (MAP). Jak wynika z wyjaśnień udzielonych przez p. A. Gałęzowską z MAP dr. A Maciałowiczowi, dane zgromadzone w MAP wskazują, że zapinka, brzytwa i osełka pochodzą z grobu jamowego odkrytego w 1912 roku, natomiast grot został znaleziony luźno na tym samym polu w 1913 roku. Za B. Zielonką, wspomniany grot broni drzewcowej był włączany w skład inwentarza grobu z Dąbrowy Biskupiej w wielu kolejnych publikacjach dotyczących młodszego okresu przedrzymskiego.
Literatura: Bohnsack 1938, 11; Tabl. I:2; Rosen-Przeworska 1948, 252; Zielonka 1970, 193, 212; Tabl. 2:5–8; Dąbrowska 1988, 17; Bochnak 2005, 234; Łuczkiewicz 2006, 300; inf. A. Maciałowicza.

28. Dębicz Kolonia, gm. Środa Wielkopolska, pow. średzki
znalezisko luźne
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Chronologia: MOP?
Literatura: Łuczkiewicz 1997a, 199; Ryc. 3:4; 2006, 300, 301.

29. Dobieszewice, gm. Rojewo, pow. inowrocławski, stan. 1
1. Ceramika „siwa".
Chronologia: MOP?
Literatura: Makiewicz 1973a, 214.

30. Dobieszewice, gm. Rojewo, pow. inowrocławski, stan. 2
1. Ceramika „siwa".
Chronologia: MOP?
Literatura: Makiewicz 1973a, 214.

31. Dobrzankowo, gm. *loco*, pow. przasnyski, stan. 1
Cmentarzysko
Grób 6
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza; 5. Kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, zapinka typu K, nóż, nit.
Chronologia: A2.
Zbiory: PMA IV/ 2924.
Literatura: Okulicz 1971, 133–136; Ryc. 13.

Grób 34
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Umbo typu bałkańskiego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, zapinka typu K, nóż, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: PMA IV/ 2924.
Literatura: Okulicz 1971, 152–154; Ryc. 44; Łuczkiewicz 2006, 301.

Luźne
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Zbiory: PMA IV/ 2924.
Literatura: Okulicz 1971, 159; Ryc. 47g.

32. Domaradzice, gm. Jutrosin, pow. rawicki
Cmentarzysko
Grób 4
1. Fragment ceramiki grafitowej, zdobionej podłużnymi rowkami.
Pozostałe wyposażenie: nożyk sierpikowaty, klamra do pasa, fragment łańcuszka (do rogu do picia?), kilka brył żużla żelaznego, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Kostrzewski 1954, 159–161; Ryc. 6:5; Rosen-Przeworska 1979, 101; Dąbrowska 1988, 129.

33. Drozdowo, gm. Raciąż, pow. płoński, stan. bez numeru
Materiały ze zniszczonego cmentarzyska kultury przeworskiej i wielbarskiej.
1. Zdobiona zapinka typu B (odmiana długa).
Chronologia: A1.
Uwagi: Według W. Bernata zapinka typu B miała się znajdować w grobie wraz z zapinkami z młodszego okresu rzymskiego; informacja ta została uznana przez T. Dąbrowską za nieprawdopodobną.
Literatura: Bernat 1955, 214; Ryc. 12; Beljavec 2001, 50; Ryc. 4:b; Dąbrowska 2008, 22, 23, 132; Ryc. 4:2.

34. Dziektarzewo, gm. Baboszewo, pow. płoński, stan. bez numeru
Cmentarzysko
Grób 1
1. Zapinka żelazna, być może typu A.65.
Pozostałe zabytki: grot, fragmenty umba, pięć nitów, imacz, fragment szydła (?), fragment noża, ceramika.
Chronologia: A2/A3 lub A3.
Literatura: Dąbrowska 2008, 133; Maciałowicz 2009, 70, 93, 160, 339.

35. Dzierząźnia Nowa, gm. Dzierząźnia, pow. płoński, stan. 2
Cmentarzysko
Grób 65
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, dwie sprzączki (?), ceramika.
Chronologia: A2
Zbiory: MMP/A/603.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 216, 217; Dąbrowska 2008, 133.

Grób 98
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata z występem; 4. Kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza; 5. Kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza; 6. Kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, ostroga (?), nóż, zapinka, liczne fragmenty przedmiotów żelaznych, ceramika.
Chronologia: A3
Zbiory: MMP/A/603.
Literatura: niepublikowane.

Grób 107a
1. Ceramika siwa.
Chronologia: brak danych.
Literatura: Dąbrowska 1988, 129; 2008.

Grób 127
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Ceramika malowana.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MMP/A/603.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 216, 217, Łuczkiewicz 1997a, 199; 2006; 302; Dąbrowska 2008, 190.

Grób 132
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego (?); 3. Kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza; 5. Kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza; 6. Umbo typu B wg Bochnaka (typu Nierstein).
Pozostałe wyposażenie: grot, fragment zapinki, fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MMP/A/603.
Literatura: niepublikowane.

36. Gąski, gm. Gniewkowo, pow. inowrocławski, stan. 18
Cmentarzysko
Grób
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: brak danych
Uwagi: na stanowisku znaleziono też **ceramikę malowaną**.
Literatura: Zielonka 1970, 194; Cofta-Broniewska 1993, 214, 216; Ryc. 13.

37. Gledzianówek, gm. Witonia, pow. łęczycki, stan. 1
Cmentarzysko
Grób 80/1934
1. Zapinka typu A.65.
Pozostałe zabytki: zapinka typu K, szydło, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Kaszewska 1977, 90, 91, 124; Tabl. XLVIII:3.

Znalezisko luźne
1. Zapinka typu A.65.
Chronologia: A2?
Literatura: Kaszewska 1977, 103, 124; Tabl. LXIX:4.

38. Glinice, gm. Jordanów Śląski, pow. wrocławski, stan. 4
Osada?
Obiekt 4
1. Ceramika grafitowa.
Chronologia: A2 lub A3?
Literatura: Pescheck 1939, 264; Dąbrowska 1988, 128; Mapa 15.

39. Gołębiewo, gm. Kozłowo, pow. nidzicki, stan. XIV
Cmentarzysko
Grób I/1896
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, zapinka typu C.
Chronologia: A2?
Uwagi: w literaturze zespół ten jest określany jako grób nr 1 (I) lub 4 (IV). Rozbieżności te zostały wyjaśnione przez A. Maciałowicza; zastosowana w niniejszej pracy nomenklatura jest zgodna z postulatem tego uczonego (Maciałowicz 2010).
Literatura: Kostrzewski 1919, 279, 282, 287, 293, 294; Gaerte 1929, 153, 156; Ryc. 109; Okulicz 1965, 34, Łuczkiewicz 1997a, 175, 199; Dąbrowska 2008, 43, 135; Maciałowicz 2008; 2010, 371.

40. Górczyna, gm. Szlichtyngowa, pow. wschowski
Grób
1. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.

Pozostałe wyposażenie: zapinka typu C, fragmenty dwóch innych zapinek, nit, szydło (?), ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Pfützenreiter 1934, 227; Ryc. 1:4.

41. Grotniki, gm. Włoszakowice, pow. leszczyński
Grób ciałopalny
1. Nóż z wygiętą rękojeścią zakończoną kolistą płytką.
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka, ceramika.
Chronologia: A2 lub A3.
Literatura: Kostrzewski 1919, 159, 160; Ryc. 160.

Gródek, gm. Klukowo, pow. wysokomazowiecki, stan. 1
Grób 82
1. Zapinka typu Lauterach.
Uwagi: żelazna zapinka zaliczona przez P. Łuczkiewicza do typu Lauterach. T. Dąbrowska wykazała, że jest to atrybucja błędna i określiła ten zabytek jako nieudolne naśladownictwo fibul typu Nauheim.
Literatura: Andrzejowski 2005, 112; Łuczkiewicz 2006, 303; Dąbrowska 2008, 29.

42. Grzegorzowice, gm. Waśniów, pow. ostrowiecki, stan. 82/188
Osada?
1. Fragment ceramiki grafitowej.
Chronologia: MOP.
Literatura: Orzechowski 2007, 74; Tabl. I:2.

43. Inowrocław, gm. *loco*, pow. inowrocławski
1. Ceramika „siwa".
Chronologia: MOP.
Literatura: Dąbrowska 1988, Mapa 15.

44. Inowrocław-Mątwy, gm. *loco*, pow. inowrocławski
Znalezisko z Noteci
1. Miecz dwusieczny ze stemplem.
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Kostrzewski 1919, 90; Ryc. 75a; Petersen 1940, 33; Zielonka 1970, 197, Makiewicz 1992; Łuczkiewicz 1997a, 200.

45. Janikowo, gm. *loco*, pow. inowrocławski, stan. 11
Osada
1. Ceramika „siwa".
Literatura: Makiewicz 1971, 160–162; 1973a, 214; 1976, 122, 123.

46. Janówek Pierwszy gm. Wieliszew, pow. legionowski, stan. 3
Cmentarzysko
Grób 66
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata.
Pozostałe wyposażenie: umbo, zapinka typu M, fragment pęsety, fragment szydła, fragmenty przedmiotów żelaznych.
Chronologia: A3.
Zbiory: PMA IV/ 5323.
Literatura: Czarnecka, Prochowicz 2002.

47. Januszkowo, gm. Nowa Wieś Wielka, pow. inowrocławski
Znalezisko luźne
1. Fragmenty ceramiki grafitowej, niektóre pokryte ornamentem grzebykowym.
Chronologia: MOP
Uwagi: Fragmenty naczynia znalezionego na piaszczystej wydmie, bez innego wyposażenia. W. Filipowiak sądził, że mogą one pochodzić z grobu szkieletowego.
Literatura: Filipowiak 1953; Zielonka, 1970, 155; Rosen-Przeworska 1979, 102.

48. Jastrzębniki, gm. Blizanów, pow. kaliski
Osada?
1. Fragment szklanej bransolety typu 8 wg Haevernick.
Uwagi: w tej samej miejscowości znaleziono dwie elektronowe monety celtyckie „typu kaliskiego";
Literatura: Baranowski 1997; Dąbrowska, Woźniak 2005, 90, 93; Ryc. 2; Kędzierski, Miłek, Ziąbka 2009.

49. Kacice, gm. Pułtusk, pow. pułtuski, stan. 2
Cmentarzysko
Grób 1/1947
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, okucie żelazne (kółko), ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Musianowicz 1950, 36, 42; Tabl. X:1, 6; Łuczkiewicz 1997a, 200; Ryc. X.

Grób 2/1947
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Ostroga brązowa.

Pozostałe wyposażenie: grot, nóż, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Musianowicz 1950, 32, 33, 42, 43; Tabl. VIII; Łuczkiewicz 1997a, 200.

Grób 1/1964
1. Zapinka podtypu A.18a, wariant Wederath.
Pozostałe wyposażenie: fragmenty przedmiotu żelaznego, być może noża, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Liana 1965; Dąbrowska 2008, 140; Ryc. 9:4.

50. Kajęcin, gm. Góra, pow. górowski, stan. 4 (ob. część miasta Góra)
Cmentarzysko
Znal. luźne
1. Ceramika grafitowa.
Literatura: Jahn 1931, 63, 70, 144, 145; Woźniak 1970, 348; Dąbrowska 1988, 127.

51. Kalisz-Wydarte, gm. Kalisz, pow. kaliski, stan. 2
Osada
1. Ceramika grafitowa.
Chronologia: MOP.
Literatura: http://www.muzeum.kalisz.pl/ekspo_2003-celtowie.html

52. Kamienica, gm. Zarzecze, pow. przeworski
Znalezisko luźne, być może ze zniszczonego grobu
1. Fragment trzewika pochwy miecza dwusiecznego.
Inne zabytki: w zbiorze zabytków z Kamienicy znajdowała się również zapinka typu B (odmiana długa), według W. Antoniewicza pochodząca być może z inwentarza grobu zawierającego omawiane okucie).
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Hadaczek 1909, 18; Fig. 4; Antoniewicz, 1929, 99; Ryc. 1; Dąbrowska 1970, 282, 283; Kokowski, Konoplja 1991/1992; Łuczkiewicz 1997a, 200 (dwie ostatnie pozycje zawierają błędne informacje odnośnie do rzekomo znalezionego miecza); Łuczkiewicz 2006, 304; archiwum J. Marciniaka.

53. Kamieńczyk, gm. Wyszków, pow. wyszkowski, stan. 1.
Cmentarzysko
Grób 89
1. Zapinka typu Nauheim; 2. Paciorek z ciemnego szkła z białymi i ciemnoniebieskimi wzorami.
Pozostałe zabytki: zapinka miseczkowata, szpila hakowa, szydło, fragment igły, nóż, ceramika.
Chronologia: A2/A3.
Literatura: Dąbrowska 1997, 27, 28; Tabl. XLVII 89:1.

Grób 101
1. Paciorek szklany typu 42 wg N. Venclovej, z ciemnego szkła z białym zdobieniem.
Pozostałe zabytki: zapinka miseczkowata (?), nóż, przęślik, szydło, fragmenty przedmiotu kościanego, ceramika.
Chronologia: A2/A3.
Literatura: Dąbrowska 1997, 30; Tabl. LIV 101:6

Grób 115
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Kółko żelazne, zapewne część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, zapewne część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, nit, dwie zapinki typu K, przedmiot kościany, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Dąbrowska 1997, 32, 33; Tabl. LX. 115:1–3.

Grób 206
1. Zapinka typu Nauheim.
Pozostałe wyposażenie: sprzączka z przedłużonym kolcem, nóż, fragment igły, szydło (?), fragment szpili (?) z kolistą główką, kamienny krzesak, ceramika.
Chronologia:A2/A3.
Literatura: Dąbrowska 1997, 49; Tabl. CX 206:1.

Grób 301
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego zdobiona ornamentem *opus interrasile*.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, zapinka typu M, trzy okucia żelazne, żelazny pierścień (część pasa?), sprzączka, nóż, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Dąbrowska 1997, 62, 63; Tabl. CXXXXVIII. 301:3, 4.

Grób 335
1. Paciorek szklany.
Pozostałe wyposażenie: grot broni drzewcowej, tok, fragmenty umba, sześć nitów, zapinka miseczkowa-

ta, fragment zapinki typu M (?), okucia rogów do picia, fragment nożyka sierpikowatego, ceramika.
Chronologia: A2/A3.
Literatura: Dąbrowska 1997, 67.

54. Karczewiec, gm. Wierzbno, pow. węgrowski
Cmentarzysko
Grób 1
1. Paciorek szklany koloru niebieskiego.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Dąbrowska 1973, 385; Tabl. I:5

Grób 75a
1. Zapinka typu Nauheim.
Pozostałe wyposażenie: szpila brązowa, przęślik, ceramika.
Chronologia: A2 lub A2/A3.
Literatura: Dąbrowska 1973, 422, 426, 427; Tabl. XVI:14.

55. Karczyn, gm. Kruszwica, pow. inowrocławski
Osada
1. Ceramika grafitowa.
Chronologia: MOP.
Literatura: Bednarczyk 2000, 93; Fot. 112.

56. Karszów, gm. Strzelin, pow. strzeliński, stan. 1
Grób
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, fragment noża, pęseta, ceramika.
Chronologia: A2;
Uwagi: Zdaniem Ch. Peschecka materiały z badań w Karszowie były publikowane jako Skalice, ale nie tłumaczy on przyczyn tej pomyłki (Pescheck 1939, 176). W starszej literaturze miecz ten był określany jako pochodzący ze Skalic (Jahn 1916, 95, 97; Ryc. 5, 5a; Kostrzewski 1919, 94, 279; Ryc. 84; Jamka 1938, 4; Ryc. 3). Łuczkiewicz w swoim katalogu z 1997 r. uwzględnia zarówno miecz z Karszowa, jak i ze Skalic (Łuczkiewicz 1997a, 200, 201, 204; Ryc. 7:3), w odniesieniu do Karszowa powołując się na publikację Ch. Peschecka (Pescheck 1939, 176), a odnośnie do Skalic uwzględniając dane J. Kostrzewskiego (Kostrzewski 1919, 279) i pomijając poprawkę Ch. Peschecka. W pracy z 2006 r. P. Łuczkiewicz wymienia obie miejscowości, nadając im odrębne numery w katalogu i wzmiankując jednocześnie, że Ch. Pescheck opublikował omawiane znalezisko jako pochodzące z Karszowa.
Literatura: Jahn 1916, 230, 231; 1916a, 95, 97, 176, 214; Ryc. 5, 5a; Tabl. I, 8; Kostrzewski 1919, 94, 279, 282, 295, 304, 350, 372, 373; Ryc. 84 (jako Skalice); Jamka 1938, 4; Ryc. 3, (jako Skalice); Pescheck 1939, 176; Łuczkiewicz 1997a, 200, 201; Ryc. 7:3 (jako Karszów), 204 (jako Skalice,); 2006, 305 (jako Karszów, z odrębnym numerem i odnośnikiem do Skalic), 308 (jako Skalice z odrębnym numerem i wzmianką, że Ch. Pescheck publikuje to stanowisko pod nazwą Karszów); Bochnak 2005, 47; Tabl. XI:3, 4; 2010, 57; Ryc. 4.

57. Kaźmierz, gm. *loco*, pow. szamotulski
Znalezisko bez kontekstu
1. Długa, ornamentowana zapinka typu A
Chronologia: A1.
Literatura: Kostrzewski 1919, 15, 256, 342; Ryc. 1; Rosen-Przeworska 1948, 247, 248; Tabl. VII:1.

58. Kiernozia, gm. *loco*, pow. łowicki
Grób
1. Fragment bransolety szklanej typu 3a.
Chronologia: fragment bransolety typowej dla fazy LT D1 wchodził w skład wyposażenia grobu z fazy C1 okresu wpływów rzymskich.
Literatura: Haevernick 1960, 220; Janiczak 1990, 127, 141; Karwowski 1997, 37, 53, 60; Tab. 1; Dąbrowska, Woźniak 2005, 90, 93; Ryc. 2.

59. Kirsztajnów, gm. Kampinos, pow. warszawski zachodni, stan. 1
Osada
1. Fragment naczynia grafitowego.
Literatura: Dąbrowska 2008, 144.

60. Kleszewo, gm. *loco*, pow. pułtuski, stan. 1
Cmentarzysko
Grób 20
1. Zapinka A.65.
Pozostałe wyposażenie: brak danych.
Chronologia: A2?
Literatura: Dąbrowska 1996, 132, Ryc. 2.

Grób 48
1. Fragmenty knotenringa; 2. Fragmenty knotenringa; 3. Fragmenty ok. dwóch paciorków szklanych (być może 23 grupy wg Gebharda).
Pozostałe wyposażenie: brak danych.

Chronologia: A2 (wg B. Balke faza B2 okresu wpływów rzymskich).
Literatura: Niewęgłowski 1972, 237, 238; Dąbrowska 1988, 133; Karwowski 1997, 53; Balke 1999, 72, 75; Ryc. 7:4.

Grób 200
1. Knotenring.
Pozostałe wyposażenie: brak danych.
Chronologia: A3/B1.
Literatura: Dąbrowska 1988, 133; Balke 1999, 68, 69, 75; Ryc. 6:2.

Grób 533
1. Zapinka podtypu A.18b.
Pozostałe wyposażenie: brak danych.
Chronologia: A3/B1?
Literatura: Harasim 2011, 233.

Grób 614/615
1. Knotenring; 2. Knotenring; 3. Ceramika malowana; 4. Fragmenty paciorków szklanych (być może 23 grupy wg Gebharda), m.in. koloru brązowego; 5. Kulka szklana; 6. Kulka szklana.
Pozostałe wyposażenie: fragment lusterka „noryckiego”,
Chronologia: A3.
Literatura: Rudnicki 2009, 471, 472; Fig. 3.

Nieokreślony grób
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 200; Łuczkiewicz 2006, 306.

W czterech grobach z Kleszewa miano natrafić na ceramikę toczoną, w tym malowaną i zdobioną stemplem w kształcie rozetki.
Uwagi: nie udało się zidentyfikować trzech grobów z ceramiką toczoną. Wg A. Niewęgłowskiego w Kleszewie odkryto zapinki typu Nauheim i miseczkowate, jednak informacja ta jest kwestionowana przez A. Maciałowicza.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 200, 237, 238; Dąbrowska 2008, 73, 74; 145; Maciałowicz 2009, 400.

61. Koczów, gm. Kamień, pow. chełmski
Znalezisko luźne
1. Długa, ornamentowana zapinka typu D/E
Chronologia: A1.
Uwagi: nieustalona przynależność kulturowa
Literatura: Mazurek 1995, 239, 260; Ryc. 6a; Dąbrowska 2001, 30; Ryc. 3:c; Dąbrowska, Woźniak 2005, 90; Ryc. 2.

62. Kołoząb, gm. Sochocin, pow. płoński, stan. 3
Cmentarzysko
Grób 4
1. Fragmenty paciorków szklanych i przetopionego szkła.
Pozostałe wyposażenie: nóż, nóż sierpikowaty.
Literatura: Dąbrowska 2008, 146, 190.

Grób 331
1. Fragmenty paciorków szklanych i przetopionego szkła.
Literatura: Dąbrowska 2008, 146, 190.

Grób 392
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: fragment przedmiotu żelaznego (nóż?), ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: PMA IV/10313.
Literatura: Dąbrowska 2008, 146.

Grób 419
1. Fragmenty paciorków szklanych i przetopionego szkła.
Pozostałe wyposażenie: przęślik, ceramika.
Chronologia:MOP.
Literatura: Dąbrowska 2008, 147, 190.
Znalezisko luźne:
1. Zapinka typu Nauheim
Chronologia: A2/A3.
Literatura: Żórawska 2006, 277, 278, 281, 282; Ryc. 1:2.

63. Konopnica, gm. *loco*, pow. wieluński
Cmentarzysko.
Grób 154
1. Knotenring.
Pozostałe wyposażenie: fragment przedmiotu brązowego, okucie rogu?, szydło, ceramika.
Chronologia: A3/B1.
Literatura: Abramek 1983, 173, Ryc. 3:b; Balke 1999, 68, 75; Ryc. 6:7.

Grób 185
1. Bryłka grafitu.
Pozostałe zabytki: fragment zapinki z ażurową nóżką, ceramika.

Chronologia: A3 lub A3/B1.
Literatura: Abramek 1983, 173; Ryc. 5:d.

64. Korytnica, gm. Sobków, pow. jędrzejowski, stan. 1/22
Cmentarzysko
Grób 4
1. Miecz dwusieczny; 2. Miecz dwusieczny; 3. Pochwa miecza dwusiecznego; 4. Pochwa miecza dwusiecznego; 5. Ostroga typu Goeblingen-Thür.
Pozostałe wyposażenie: cztery groty, dwa umba, trzy ostrogi podgrupy A wg Ginalskiego, dwie zapinki typu M, nożyce, cztery szydła (?), igła, złącze ogniwkowe, sprzączka, cztery noże, ciężarek tkacki, ceramika, w tym przedmiot gliniany w kształcie serca, być może nowożytny.
Uwagi: Lateńska proweniencja ostrogi jest prawdopodobna, ale nie pewna.
Chronologia: A3.
Literatura: Skurczyński 1947, 13; Łuczkiewicz 1997a, 201; 2006, 306; Garbacz 2002, 113, 114, 116; Ryc. 8.

Grób 5
1. Miecz dwusieczny. 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, ceramika.
Uwagi: Być może w skład inwentarza wchodziła również zapinka typu K, przedstawiona na odręcznym rysunku zamieszczonym w pracy magisterskiej K. Moskwy (inf. ustna dra A. Przychodniego).
Chronologia: A2.
Literatura: Skurczyński 1947, 13, 14; Łuczkiewicz 1999a, 201; 2006, 306; Garbacz 2002, 114.

Znalezisko luźne ?
1. Zapinka A.65 wykonana z ze stopu miedzi.
Dąbrowska 1988, 57; 1996, 131; Ryc. 2.

65. Kotowice, gm. Oborniki Śląskie, pow. trzebnicki, stan. 2
Grób 1
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Żelazna pierścieniowata klamra z zaczepem na występie, będąca być może częścią pasa do miecza; 4. Umbo typu bałkańskiego (?).
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka typu F, zapinka typu D-E, fragment noża, fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Petersen 1935, Ryc. 289; Pescheck 1939, 53, 185, 186; Abb 56; Czerska 1957, 75, 81, 80; Łuczkiewicz 1997a, 201.

Grób 15
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, dwa noże, fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Pescheck 1939, 191, 192; Ryc. 109; Czerska 1957, 75, 80, 81; Łuczkiewicz 1997a, 201.

Znaleziska luźne z cmentarzyska
1. Ceramika toczona.
Chronologia: MOP
Literatura: Jahn 1931, 138; Pescheck 1939, 207; Woźniak 1970, 348.

66. Kowalowice, gm. Namysłów, pow. namysłowski
Materiały luźne, prawdopodobnie ze zniszczonego cmentarzyska
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego
Chronologia: A2.
Literatura: Jahn 1916, 93; Ryc. 3; Jamka 1938, 4; Pescheck 1939, 93, 216; Ryc. 57; Czerska 1957, 80; Łuczkiewicz 2006, 306.

67. Kraszewo, gm. Ojrzeń, pow. ciechanowski, stan. bez numeru
Grób 13
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego. 3. Klamra pierścieniowata z zaczepem na występie.
Pozostałe wyposażenie: grot, długi nóż, zapinka nieokreślonego typu (brak w zbiorach PMA), nóż, trzy fragmenty sztabki żelaznej, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: PMA IV/ 3173.
Literatura: Okulicz 1965, 43; Niewęgłowski 1972, 242–244; Łuczkiewicz 1997a, 201; Ryc. 7: 2, 2a.

68. Krusza Zamkowa, gm. Inowrocław, pow. inowrocławski, stan. 13
Cmentarzysko ze śladami konstrukcji naziemnych (budynków?)
Grób w „świątyni"
1. Stopiony fragment bransolety szklanej.
Literatura: Kokowski 1991b, 127.

Grób XVI
1. Zapinka zbliżona do typu Mötschwil.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu B, nożyk sierpikowaty, ceramika.

Chronologia: A1 lub początek A2
Literatura: Kokowski 1989, 76; Ryc. 36:9; 1991b, 122, 126; Ryc. 12:e.

Grób XVII
1. Paciorek szklany; 2. Paciorek szklany.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu C, ceramika.
Chronologia: A2?
Literatura: Kokowski 1991b, 127, Ryc. 13c.

Grób XXVIII
1. Zawieszka brązowa.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Cofta-Broniewska 1978, 93; Ryc. 16:3; Kokowski 1991a; 1991b, 127, 131; Ryc. 16b.

Krusza Zamkowa, gm. Inowrocław, pow. inowrocławski,
1. Ceramika „siwa".
Chronologia: MOP.
Literatura: Cofta-Broniewska 1978, 93; Ryc. 16:3.

69. Kujawki, gm. Gołańcz, pow. wągrowiecki
Znalezisko luźne (?) z cmentarzyska
1. Zdobiona zapinka typu B (odmiana długa).
Chronologia: A1.
Literatura: Kostrzewski 1919, 17, 256, 342; Ryc. 2; 1923, 154; Dąbrowska 1988, 17, 18; Zest. 1; Beljavec 2001, 50, 51; Ryc. 50:1.

70. Kunice, gm. Gdów, pow. wielicki
Osada
Obiekt 1/71
1. Ceramika grafitowa.
Chronologia: MOP.
Literatura: Reguła 1971, 25, Ryc. 7:g.

71. Kunowice, gm. Słubice, pow. słubicki, stan. 8
Cmentarzysko
Grób 6 (skupisko 3)
1. Miecz dwusieczny. 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: umbo, zapinka typu C, nieokreślone narzędzie, przebijak, trzy pilniki, fragment sztabki żelaznej, fragmenty kości, ceramika (inwentarz z 5 skupisk).
Chronologia: A1
Literatura: Lewczuk 1997, 41, 42, 101, 102; Tabl. XII, 1, 1a-d.

72. Lachmirowice, gm. Kruszwica, pow. inowrocławski, stan. 5
Cmentarzysko
Grób 1
1. Miecz dwusieczny. 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, umbo, nóż, szydło, punca.
Chronologia: A3.
Literatura: Kostrzewski 1919, 97, 279, 342; Ryc. 80; 1923; Ryc. 546; Zielonka 1970, 158, 196; Tabl. 3:24; Łuczkiewicz 1997a, 201; 2006, 308.

Grób 2
1. Miecz dwusieczny. 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty broni drzewcowej, grot strzały, umbo, zapinka typu N, dwa noże.
Chronologia: A3.
Literatura: Kostrzewski 1919, 85 ryc. 67; 95 Ryc. 85; i 279, 342; Zielonka 1970, 158, 196; Tabl. 3:25; Dąbrowska 1988 zest. 13; Łuczkiewicz 1997a, 201; 2006, 308 (wymienia ponadto w inwentarzu ostrogę *typu B wg Ginalskiego* i brzytwę półksiężycowatą).

Znaleziska bez kontekstu
1. Miecz dwusieczny; 2. Miecz dwusieczny; 3. Pochwa miecza dwusiecznego; 4. Pochwa miecza dwusiecznego; 5. Pochwa miecza dwusiecznego.
Literatura: J. Kostrzewski 1919a, 278; 1923, Ryc. 546; B. Zielonka 1970, 196, 197; Tabl. 3:25, 28–31; Łuczkiewicz 2006, 308.

73. Legionowo, gm. *loco*, pow. legionowski
Cmentarzysko
Obiekt 46
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego, 3. Żelazna klamra pierścieniowata z występem, prawdopodobnie pozostałość pasa do miecza; 4. Żelazne kółko, prawdopodobnie pozostałość pasa do miecza; 5. Żelazne kółko, prawdopodobnie pozostałość pasa do miecza.
Pozostałe zabytki: grot, tok
Chronologia: A2.
Literatura: Orliński 2011, 10, 11; Fot. 2.

Obiekt 47
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego, 3. Żelazna klamra pierścieniowata z występem, prawdopodobnie pozostałość pasa do miecza; 4. Żelazne kółko, prawdopodobnie

pozostałość pasa do miecza; 5. Żelazne kółko, prawdopodobnie pozostałość pasa do miecza; 6. Umbo typu B wg Bochnaka (typu Nierstein).
Pozostałe zabytki: zapinka typu M (identyfikacja przed konserwacją), cztery nity, ceramika.
Chronologia: A2?
Literatura: Orliński 2011, 9, 10; Fot. 1.

Obiekt 65
1. Zapinka A18b.
Pozostałe zabytki: dwie zapinki typu M, igła, szydło (?), nożyk sierpikowaty, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Orliński 2011, 16; Fot. 5.

74. Lemany, gm. Zatory, pow. pułtuski
Cmentarzysko
Grób 47
1. Misa toczona.
Literatura: Dąbrowska 2008, 108, 190.

Grób 48
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, zapinka typu M, nożyce, szydło, pierścionki (?), nóż, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 246, 247; Czarnecka 1997, 292; Bochnak 2005, 50; Łuczkiewicz 2006, 308.

Grób 53
1. Grot z wolutowym ornamentem (prawdopodobny import).
Pozostałe wyposażenie: miecz jednosieczny, okucia pochwy miecza jednosiecznego, grot, imacz, nit, być może umbo, bransolety, nożyce, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 246, 247; Jankowska, Niewęgłowski, Sochacki 1975; Rys. b; Bochnak 2004b, 240; Fig. 3:1 z błędnym numerem grobu.

Grób 98
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka brązowa nieokreślonego typu, nożyce, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 246, 247; Jankowska, Niewęgłowski, Sochacki 1975, Rys. d; Łuczkiewicz 1997a, 201, 202.

„Kilka grobów"
1. Ceramika toczona.
Literatura: Dąbrowska 2008, 152.

75. Luszyn, gm. Pacyna, pow. gostyniński
Materiały ze zniszczonych grobów
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Literatura: Spicyn 1904, 81, 82; Ryc. 29.

76. Lutomiersk, gm. *loco*, pow. pabianicki
Osada
Znalezisko luźne.
1. Zapinka typu A.
Chronologia: A1.
Literatura: Kaszewska 1967, 232, 233; Tabl. II:11; 1975, 241; Tabl. IV:3.

Znalezisko z osady
1. Ceramika grafitowa.
Chronologia: MOP.
Literatura: Kaszewska 1977a, 108, 119.

77. Łagowo, gm. Krzywiń, pow. kościański
Grób
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, nóż, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Petersen 1940, 32–34; Piaszykowa 1959, 236; Łuczkiewicz 1997a, 202.

78. Łęgonice Małe, gm. Odrzywół, pow. przysuski, stan. 1
Cmentarzysko
Grób 3
1. Fragmenty paciorków szklanych barwy ciemnoniebieskiej i białej.
Pozostałe wyposażenie: fragment grotu, szydło, ceramika.
Chronologia:A3?
Literatura: Liana 1976, 463, 464; Dąbrowska 2008, 154.

Grób 14
1. Fragmenty paciorków szklanych barwy zielonkawej z białymi smugami i żółtawozielonkawej.
Pozostałe wyposażenie: fragment noża, fragment igły lub szpili, przęślik, ceramika.
Chronologia:A3/B1.
Literatura: Liana 1976, 472, 473; Dąbrowska 2008, 154.

Grób 18
Pochwa miecza dwusiecznego (?).
Pozostałe wyposażenie: liczne fragmenty przedmiotów żelaznych, dwie grudki stopionego brązu, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Liana 1976, 474, 481; Tabl. VII, 2; Dąbrowska 2008, 154.

Materiały bez kontekstu, nie jest pewne, czy znalezione w Łęgonicach Małych.
1. Miecz dwusieczny; 2. Miecz dwusieczny; 3. Pochwa miecza dwusiecznego; 4. Pochwa miecza dwusiecznego. W archiwum J. Marciniaka, w części obejmującej materiały datowane przez niego na okres lateński zachowały się rysunki przedstawiające fragmenty pochew opatrzone podpisem *Łęgonice? pow. opoczyński*. Nie udało mi się zweryfikować tych danych.
Chronologia: MOP.
Literatura: archiwum J. Marciniaka.

79. Łęgonice Małe, gm. Odrzywół, pow. przysuski, stan. 2
Cmentarzysko
Grób 13
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: fragment grotu, umbo, fragment gładzika kamiennego, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Liana 1976a, 70; Dąbrowska 2008, 154.

Grób 20
1. Stopiona bryłka zielonkawego szkła.
Pozostałe wyposażenie: fragment przęślika, ceramika
Chronologia: A3?
Literatura: Liana 1976a, 73, 74; Dąbrowska 2008, 154.

Grób 35
1. Fragmenty ceramiki toczonej
Pozostałe wyposażenie: sprzączka z przedłużonym kolcem, fragmenty kamiennego gładzika (?), ceramika.
Chronologia: A3/B1.
Literatura: Liana 1976a, 79, 80, 114; Tabl. XIII:6; Dąbrowska 2008, 154.

Grób 42
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: trzy groty, umbo, nożyk sierpikowaty, przedmiot żelazny, dwa fragmenty przedmiotów żelaznych, nóż z resztkami drewnianej rękojeści, nóż, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Liana 1976, 81, 82; Ryc. XVII; Łuczkiewicz 1997a, 202.

80. Michałowice, gm. Czarnocin, pow. kazimierski
Cmentarzysko
Obiekt 1
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: nożyce, fragmenty blachy, ceramika.
Chronologia: A3.
Zbiory: IA UJ.
Literatura: Kaczanowski, Madyda-Legutko, Poleski 1984, 34–37; Ryc. 1.

81. Miechowice, gm. Brześć Kujawski, pow.włocławski, stan. 4a
Cmentarzysko
Grób 8
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra z zaczepem na pierścieniu; 4. Kółko, zapewne część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: przedmioty metalowe, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Grygiel 2000, 10–13; Tabl. V.

82. Mierczyce, gm. Wądroże Wielkie, pow. jaworski, stan VIII.
Osada
1. Ceramika grafitowa; 2. Ceramika toczona.
Chronologia: MOP.
Literatura: Jahn 1931, 64, 145, 146; Woźniak 1970, 348; Dąbrowska 1988, 128; Mapa 15.

83. Mierczyce, gm. Wądroże Wielkie, pow. jaworski, stan. XXIX.
Osada
1. Ceramika toczona.
Chronologia: MOP.
Literatura: Jahn 1931, 145, 146; Woźniak 1970, 348; Dąbrowska 1988, 128; Mapa 15.

84. Młynów, gm. Ostrów Wielkopolski, pow. ostrowski.
Materiały bez kontekstu, ze zniszczonego cmentarzyska.

1. Miecz dwusieczny; 2. Miecz dwusieczny; 3. Pochwa miecza dwusiecznego; 4. Pochwa miecza dwusiecznego.
Uwagi. Z cmentarzyska w Młynowie znane są cztery miecze, w tym dwa z pochwami. W niniejszym katalogu uwzględniono tylko egzemplarze znalezione z przynależnymi im pochwami.
Zbiory: IA UJ.
Literatura: Kostrzewski 1919, 278, 295, 342; Dąbrowska 1988, 142; Łuczkiewicz 1997a, 202; 2006, 310; Bochnak 2005, 239; Przybylski 2011, 20, 35, 76; Ryc. 66, 67.

85. Mylin, gm. Chrzypsko Wielkie, pow. międzychodzki
Materiały ze zniszczonego grobu?
1. Pochwa miecza dwusiecznego.
Chronologia: MOP.
Literatura: Kostrzewski 1919, 283, 293.

86. Niechirów-Mała Wieś, gm. Konopnica, pow. wieluński, stan. 1
Cmentarzysko
Grób 497
1. Miecz dwusieczny, 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: umbo, fragment zapinki, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Urbański 1988, 174; Ryc. V:1, 6; Łuczkiewicz 1997a, 202.

Grób 508
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, zapinka typu K, pęseta, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Urbański 1988, 174; Ryc. VI; Łuczkiewicz 1997a, 202.

Grób 535
1. Trzewik pochwy miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot.
Chronologia: MOP.
Literatura: Urbański 1988, 174.

Zabytki bez kontekstu
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Literatura: Urbański 1988, 174.

87. Niecieplin, gm. Garwolin, pow. garwoliński
Domniemany grób, zwartość zespołu nie jest jednoznacznie potwierdzona.
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty.
Chronologia: A2.
Zbiory: PMA IV/ 363.
Literatura: Kozłowska 1958, 351, 358; Tabl. CXI: 17; Łuczkiewicz 1997a, 202; Ryc. 5: 3; archiwum J. Marciniaka.

88. Niedanowo, gm. Kozłowo, pow. nidzicki
Cmentarzysko
Grób 185
1. Grudka stopionego szkła (paciorek?).
Pozostałe wyposażenie: dwie zapinki typu N, okucie dziurki od klucza, okucie żelazne z nitami, fragment taśmy żelaznej, trzy fragmenty stopionego brązu, przęślik, ceramika.
Chronologia: A3/B1
Literatura: Ziemlińska-Odojowa 1999, 39, 205; Tabl. LIV:7.

89. Niemil, gm. Oława, pow. oławski
Cmentarzysko
Grób 2
1. Dwa fragmenty stopionego, zielonkawego szkła.
Pozostałe zabytki: fragment klamry zawiaskowej, szydło, nóż, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Pescheck 1939, 46, 193; Ryc. 39.

90. Nosocice, gm. Głogów, pow. głogowski
Cmentarzysko
Grób 20
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, szczypczyki, dwa noże (według P. Łuczkiewicza jeden nóż), ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Kostrzewski 1919, 178; Tackenberg 1925, 10, Abb 2: 6, 6a; Czerska 1957, 75; Łuczkiewicz 1997a, 202.

91. Nowa Wieś Wrocławska, gm. Kąty Wrocławskie, pow. wrocławski
Cmentarzysko
Grób 97
1. Fragment knotenringa

Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A3/B1?
Literatura: Pescheck 1939, 133, 341; Woźniak 1970, 231, 348; Balke 1999, 66, 75.

92. Nowy Młyn, gm. Lubień Kujawski, pow. włocławski
Cmentarzysko
Grób 1
1. Nóż ze zdobioną rękojeścią.
Pozostałe wyposażenie: zapinka stopniowata, nóż sierpikowaty, szydło, ceramika.
Chronologia: A2?
Literatura: Kaszewska 1969, 108; Tabl. II:1; Dąbrowska 1988, 129, 130; Ryc. 9:a.

93. Oblas, gm. Przytyk, pow. radomski
Materiały ze zniszczonego grobu
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: nóż sierpikowaty (niewzmiankowany przez B. Balke), ceramika.
Chronologia: A3.
Zbiory: MAK 3454.
Literatura: Wawrzeniecki 1906, 96, 97; Kostrzewski 1919a, 26; Balke 1991 Tabl. III:2; Łuczkiewicz 1997a, 203.

94. Oblin, gm. Maciejowice, pow. garwoliński, stan. 5
Cmentarzysko
Grób 42
1. Fragment stopionego szkła barwy bialej i zielonej.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Czarnecka 2007a, 21; Tabl. XLIV.

Grób 45a
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, umbo, imacz, skuwka żelazna, nóż, fragment noża, ceramika + materiały z grobu 45b, datowanego na okres wpływów rzymskich: zapinka typu A. 123, fragment stopionego szkła, fragment osełki + zabytki o nieustalonej chronologii: fragment stopionego brązu, odłupek krzemienny.
Chronologia: A3 (grób 45a).
Zbiory: PMA IV/8896.
Literatura: Czarnecka 1999, 165, 166, 172; Ryc. 2; 2007a, 21, 22; Tabl. XLV-XLVII.

Grób 66
1. Ostroga brązowa.
Pozostałe wyposażenie: trzy groty, umbo, imacz, fragment żelaznej tulei (być może fragment czwartego grotu lub toku ?), brązowa brzytwa, igła, nóż, ceramika.
Chronologia: A3/B1.
Zbiory: PMA IV/8896.
Literatura: Czarnecka 2007a, 26, 27; Tabl. LXXII, LXXIII.

Grób 95
1. Zapinka podtypu A.18a, wariant Wederath.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, fragmenty umba, sprzączka żelazna, nóż, fragment noża, szydło, fragment blachy żelaznej, ceramika.
Chronologia: schyłek A3.
Literatura: Czarnecka 2007a, 33; Tabl. C-CIII.

Grób 128a
1. Zapinka typu Nauheim.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, nit, igła, nóż, nożyk sierpikowaty, dwa szydła, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Czarnecka 2007a, 38, 39; CXXIV-CXXVI.

Grób 172
1. Paciorek szklany.
Pozostałe wyposażenie: fragment umba, nóż, fragment noża, szydło, fragment stopionego przedmiotu brązowego, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Czarnecka 2007a, 47; CLXVI.

Grób 240
1. Zapinka podtypu A.18a, wariant Altenburg; 2. Nadtopiony paciorek szklany; 3. Stopiony paciorek szklany.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu M, fragment szydła?, nóż, nożyk sierpikowaty, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Czarnecka 2007a, 57; Tabl. CCI-CCIII.

Grób 253
1. Zapinka typu Nauheim.
Pozostałe wyposażenie: nóż, szydło, przęślik, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Czarnecka 2007a, 59; Tabl. CCXI, CCXII.

Grób 282
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, fragment noża, ceramika.
Chronologia: A3.
Zbiory: PMA IV/8896.
Literatura: Czarnecka 2007a, 64; Tabl. CCXXX-C-CXXXII.

Grób 291
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Pierścieniowata klamra ze skrzydełkami; 4. Kółko żelazne, zapewne część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, umbo, okucia rogów do picia, dwa szydła, fragment szydła, igła, nóż, nożyk sierpikowaty, fragmenty przedmiotów żelaznych, ceramika.
Zbiory: PMA IV/8896.
Chronologia: A3.
Literatura: Czarnecka 2001, 90; Ryc. 1–6; 2007a, 65, 66; Tabl. CCXXXIX-CCXLII.

Grób 292
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Pierścieniowata klamra ze skrzydełkami, 4. Kółko żelazne, zapewne część pasa do miecza; 5. Kółko żelazne, zapewne część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, nóż, fragment noża, fragment przedmiotu żelaznego.
Chronologia: A2/A3 lub A3.
Zbiory: PMA IV/8896.
Literatura: Czarnecka 2007a, 66; Tabl. CCXIII––CCXLVI.

Grób 297
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata; 4. Kółko żelazne, zapewne część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka typu J, zapinka typu N, szydło, dwa fragmenty noża, ceramika.
Chronologia: A3.
Zbiory: PMA IV/8896.
Literatura: Czarnecka 2007a, 67, 68; Tabl. CCL––CCLIII.

Osinki
1. Bransoleta szklana.
Chronologia: MOP.
Uwagi: nie znam przynależności kulturowej stanowiska w Osinkach, w Polsce jest kilka miejscowości o tej nazwie, przy czym nie wszystkie znajdują się na terenach zajętych w młodszym okresie przedrzymskim przez kulturę przeworską lub kulturę oksywską.
Literatura: Dąbrowska, Woźniak 2005, 93; przypis 8.

95. Otłoczyn, gm. Aleksandrów Kujawski, pow. aleksandrowski, stan. 2
Grób ciałopalny
1. Szare naczynie zdobione stempelkowym ornamentem półkoli i punktów.
Pozostałe wyposażenie: fragment miecza jednosiecznego, grot włóczni, grot z zadziorami, nóż, fragment zapinki kolankowatej, kostka ochry, ceramika.
Chronologia: A2?.
Literatura: Zielonka 1970, 155, 192.

96. Pajewo-Szwelice, gm. Gołymin, pow. ciechanowski
Cmentarzysko
Obiekt 11 (grób 9/67)
1. Fragment zniszczonego przedmiotu brązowego, być może knotenringa.
Pozostałe wyposażenie: dwa przęśliki, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Dłubakowski 2005, 21, 92, 123; IX:7.

Obiekt 62/H
1. Zapinka podtypu A.18?
Pozostałe wyposażenie: fragment nadtopionej zapinki brązowej, dziesięć fragmentów okuć, trzy fragmenty gwoździ, fragment noża, fragment przedmiotu żelaznego, odłupek krzemienny, przęślik, ceramika.
Uwagi: Z. Dłubakowski zaliczył tę fragmentarycznie zachowaną fibulę jako prawdopodobny typ O.
Chronologia: A3/B1.
Literatura: Dłubakowski 2005, 52; Tabl. LIV:20; Maciałowicz 2009, 171.

Obiekt 99a (grób 8/72)
1. Zapinka typu Nauheim (?);
Pozostałe zabytki: zapinka typu M, ceramika.
Chronologia: A3.
Uwagi: zespół przemieszany, skład rekonstruowany, a przynależność fragmentu szkła jest niepewna. Z. Dłubakowski zaliczył tę zapinkę do typu J wg Kostrzewskiego, a T. Dąbrowska określiła ją jako typ Nauheim. Zdaniem A. Maciałowicza trudno o jednoznaczną klasyfikację.

Literatura: Dłubakowski 2005, 78; LXXXIV:16, 17; Dąbrowska 2008, 190; Maciałowicz 2009, 162.

97. Paruszewice, gm. Boniewo, pow. włocławski
Cmentarzysko
Grób 1 (A)
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Pierścieniowata klamra ze skrzydełkami.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Wawrzeniecki 1908, 95–98; Tabl. XXX; Kostrzewski 1919, 278, 348; 1919a, 12, 18, 26; Dąbrowska 1988, zest. 13; Łuczkiewicz 1997a, 203; Kaczanowski, Madyda-Legutko 2000, 174; archiwum J. Marciniaka.

98. Pasieka Otfinowska, gm. Żabno, pow. tarnowski
Osada
Obiekt 5
1. Paciorek szklany grupy 23 wg T. E. Haevernick; 2. Ceramika grafitowa, w tym krążek z otworem.
Pozostałe zabytki: fragment importowanego lusterka „noryckiego", młotek rogowy, fragmenty obrabianego rogu, fragment paciorka glinianego, przęślik, fragmenty przęślika, trzy ciężarki gliniane (?), gliniana grzechotka w kształcie zaokrąglonego prostopadłościanu, fragment osełki, ceramika, polepa, kości zwierzęce.
Chronologia: B1a.
Uwagi: zespół jest łączony z kulturą przeworską lub grupą tyniecką.
Literatura: Szpunar, Dulęba 2009.

99. Pawłowice, gm. Michałów, pow. pińczowski
Zniszczony grób
1. Miecz dwusieczny; 2. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: ceramika, być może również grot i umbo.
Chronologia: A2.
Literatura: Bochnak, Przychodni 2002.

100. Petrykozy, gm. Zawidz, pow. sierpecki, stan. 3
Cmentarzysko
Grób 145
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu K, brzytwa, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Roszyk 2010, 237; Ryc. 3:1, 2.

101. Pietrzyków, gm. Pyzdry, pow. wrzesiński
Znalezisko luźne
1. Pierścieniowata klamra z występem.
Literatura: Michałowski 2003, 66, 67; Ryc. 2.

102. Pikutkowo, gm. Brześć Kujawski, pow. włocławski, stan. 28
Cmentarzysko
Grób 26
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, nóż, kółko żelazne, zapinka (typu F?), fragment zapinki (typu K?), zapinka, ceramika.
Chronologia: A2?
Literatura: Domańska, Rzepecki, Góra 2010, 667–669; Ryc. 10:1.

103. Piotrków Kujawski, gm. *loco*, pow. radziejowski, stan. 1
Cmentarzysko
Materiały luźne, z grobów zniszczonych w 1954 r.
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Umbo taśmowate.
Pozostałe wyposażenie: fragment blachy żelaznej, ceramika.
Chronologia: ustalenie pewnej chronologii jest niemożliwe z uwagi na przypadkowy charakter znaleziska i brak jednoznacznych zespołów zwartych. Prawdopodobnie taśmowate umbo należy datować na fazę A1.
Zbiory: MOT nr inw. MT 3927.
Literatura: Zielonka 1955, 166; 1956, 276.

Grób 23
1. Długa, zdobiona zapinka typu B.
Pozostałe wyposażenie: szydło, nóż, ceramika.
Chronologia: A1.
Literatura: Kaszewska 1962, 14, 15; Tabl. XXIII:3; Dąbrowska 1988, 17, 18; Zest. 1.

Grób 25
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, imacz, dwa szydła, ostrze brzytwy lub noża sierpikowatego, igła żelazna, ceramika.
Chronologia: A3.

Zbiory: MOT, nr kat. MT/3/222/71, MT 3/250/71, MT III/1955/P32.
Literatura: Kaszewska 1962, 15, 16, 34; Ryc. XXVI, 1; Łuczkiewicz 1997a, 203.

104. Płock-Borowiczki, pow. płocki (Borowiczki-Cukrownia)
Materiały ze zniszczonego cmentarzyska
1. Miecz dwusieczny; 2. Miecz dwusieczny; 3. Pochwa miecza dwusiecznego; 4. Pochwa miecza dwusiecznego.
Literatura: Kostrzewski 1921, 118–120; Proniewski 1921, 93; Krukowski, Kostrzewski, Jakimowicz 1939–1948; Tabl. 81:12; Niewęgłowski 1972, 210; Dąbrowska, Liana 1986, 158, mapa 2); archiwum J. Marciniaka.

Płock, gm. *loco*, pow. *loco*, stan. Wzgórze Tumskie.
1. Miecz
Miecz długości 38 cm, datowany przez P. Łuczkiewicza na LT II, wg tego samego autora posiadał on prawdopodobnie przekrój soczewkowaty (Łuczkiewicz 1997a, 183, 184, 203; 2000a, 359, 421). W kolejnej pracy P. Łuczkiewicz zauważa, że *Miecz z Płocka* […] *poprzez lekko dzwonowate ukształtowanie przejścia trzpienia rękojeści w głownię zbliża się do typu II. Z klasycznego spektrum broni przeworskiej wyklucza go jednak niewielka długość (ok. 40 cm) oraz wydłużony sztych, pojawiający się po okresie środkowolateńskim* […] *ponownie dopiero na przełomie okresu lateńskiego i rzymskiego*. (Łuczkiewicz 2006, 46). W artykule poświęconym ofiarnym stanowiskom z bronią Łuczkiewicz wskazuje analogie do płockiego znaleziska wśród materiałów bagiennych z Oberdorla (Łuczkiewicz 2007, 212) oraz datuje wspomniany miecz na fazy *LTB2-LTC1?* (Łuczkiewicz 2007, 222). W pracy na temat uzbrojenia ludności przeworskiej na ziemiach polskich przywołałem ustalenia autora badań na Wzgórzu Tumskim, W. Szafrańskiego, który stwierdził, że stan zachowania omawianego zabytku uniemożliwia określenie, czy miecz był jedno- czy dwusieczny (Szafrański 1980, 40, 41) i wyraziłem zdanie, iż brak jest podstaw, by łączyć powyższe znalezisko z kulturą lateńską bądź przeworską (Bochnak 2005, 241), i obecnie podtrzymuję tę opinię.
Literatura: Rosen-Przeworska 1964, 93, 94, 96, 238; Szafrański 1980, 40, 41; Ryc. 33; Kordala 1995, 9; Łuczkiewicz 1997a, 183, 184, 203; 2000a, 359, 421; 2006, 46; 2007, 211, 212, 222; Bochnak 2005, 241.

105. Poczałkowo, gm. Aleksandrów Kujawski, pow. aleksandrowski
Cmentarzysko
1. Fragment ceramiki toczonej.
Chronologia: MOP?
Uwagi: Znalezisko o niepewnej chronologii, z badań powierzchniowych. R. Rosen-Przeworska łączy ceramikę siwą z Poczałkowa z kulturą celtycką, natomiast B. Zielonka, opisując ceramikę celtycką z rejonu Gopła, nie wymienia tego znaleziska i datuje znaleziska z Poczałkowa na *okres późnolateński i rzymski* (Zielonka 1970, 155, 193). T. Dąbrowska nie uwzględnia materiałów z Poczałkowa wśród znalezisk ceramiki lateńskiej.
Literatura: Zielonka 1970, 193, 211; Tabl. 1:36, Rosen-Przeworska 1979, 100.

106. Pokrzywnica, gm. Pawłów, pow. starachowicki, stan. 3 (stan. Wymysłów I)
Osada?
1. Fragment ceramiki toczonej.
Chronologia: MOP, przypuszczalnie A2 lub A3.
Literatura: Mycielska 1968, 331; Tabl. I:9; Orzechowski 2007, 75.

107. Poświętne, gm. Płońsk, pow. płoński
Osada
1. Zapinka typu Mötschwil.
Chronologia: A1 lub początek A2.
Literatura: Natuniewicz-Sekuła 2006, 122, 123; Ryc. 20:1; Maciałowicz 2009, 85, 104–106.

108. Przyborów, gm. Wińsko, pow. wołowski
Cmentarzysko
Grób 2
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, nóż i ceramika.
Chronologia: A1.
Literatura: Jahn 1916, 105–107; Abb 111; 1931, 139–141, Abb 74; Kostrzewski 1919, 91, 95, 278, 280, 281; Ryc. 77, 85:b; Pescheck 1939, 196, 197; Ryc. 138; Tomaszewska 1979, 122; Dąbrowska 1988; zest. 13; Łuczkiewicz 1997a, 203.

Tzw. grób 2-6
1. Dwa fragmenty miecza dwusiecznego (być może są to fragmenty dwóch mieczy). 2. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego (być może są to fragmenty dwóch pochew); 3. Ceramika „siwa”.
Pozostałe wyposażenie: dwa noże, ceramika.

Chronologia: MOP.
Literatura: Jahn 1916, 105, 107; Kostrzewski 1919, 91, 95, 198, 205, 253, 257, 278, 280, 281, 295, 297, 310, 314, 318, 323, 350; Pescheck 1939, 102, 196; Abb. 93; 138; Dąbrowska 1988, 129.

109. Rąpice, gm. Cybinka, pow. słubicki
Materiały ze zniszczonego cmentarzyska (lub dwóch cmentarzysk) datowanego ogólnie na fazy A1 i A2.
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Literatura: Kostrzewski 1919, 340; Lewczuk 1997, 48, 113, Tab. XV:1, 12.

110. Roszkowo, gm. Czempiń, pow. kościański
Cmentarzysko
Grób 1
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, fragment zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej, fragment dwóch noży, szydło, osełka, ceramika, T. Malinowski i P. Łuczkiewicz wzmiankują jeszcze obecność pęsety.
Chronologia: A2.
Literatura: Żurek 1937, 39–42; Krukowski, Kostrzewski, Jakimowicz 1939–1948; Tabl. 81:18; Malinowski 1956, 157; Łuczkiewicz 1997a, 203, 204.

111. Różanówka, gm. Siedlisko, pow. nowosolski, stan. 2.
Cmentarzysko
Obiekt 45
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata z występem, prawdopodobnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, ceramika.
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Orlicka-Jasnoch 2008, 164–168, 172; Fot 6–8; Tabl. II, III.

112. Rudnik nad Sanem, gm. *loco*, pow. niżański
Znalezisko luźne, z doliny Sanu.
Chronologia: nieustalona.
Uwagi: Nie wiadomo, czy zabytek można łączyć z kulturą przeworską z młodszego okresu przedrzymskiego.
Literatura: Kokowski 2005, 427; Fot. 1, 2.

113. Ruszków Pierwszy, gm. Kościelec, pow. kolski
Cmentarzysko
Grób 42
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: umbo.
Chronologia: A2.
Literatura: Ciesielski 2011, 61.

Grób 48
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: umbo.
Chronologia: A2.
Literatura: Ciesielski 2011, 61.

Ryłowice – por. miejscowość nieznana (nr kat. XIII.1.162)

114. Rzężawy, gm. Goszczanów, pow. sieradzki
Cmentarzysko
Tzw. grób 4, materiał z grobów zniszczonych latem 1958 r.
1. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: miecz dwusieczny, grot, ceramika.
Chronologia: A3?
Uwagi: zabytki pochodzą przypuszczalnie z kilku grobów.
Literatura: Wiklak 1959; 141, 142; Jasnosz 1966, 240, ryc. 6: 3; Łuczkiewicz 1997a, 204; Ryc. 12:1.

Tzw. grób 17
1. Miecz dwusieczny; 2. Miecz dwusieczny; 3. Pochwa miecza dwusiecznego.
Chronologia: Stan zachowania nie pozwala moim zdaniem na precyzyjne sklasyfikowanie zabytku; w zbiorze zabytków z Rzężaw występują formy charakterystyczne dla okresu wpływów rzymskich. Forma miecza nawiązuje do egzemplarza z tego samego zbioru, datowanego na fazę A3, ale nie można wykluczyć, że okazy nie są sobie współczesne.
Literatura: Jasnosz 1966, 246, 247; Ryc. 17:1, 2; Łuczkiewicz 1997a, 204; Ryc. 9:3, 4.

115. Samborzec, gm. *loco*, pow. sandomierski
Znal. luźne.
1. Ceramika grafitowa.
Chronologia: MOP.
Uwagi: niejasna przynależność kulturowa.
Literatura: Woźniak 1970, 349; 1994, 133.

116. Sepno, gm. Kamieniec, pow. grodziski
Znaleziska ze zniszczonego cmentarzyska.
1. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Chronologia: MOP?
Literatura: Album Zabytków Przedhistorycznych... 20; Tabl. LVIII:2; Kostrzewski 1919, 334; Krukowski, Kostrzewski, Jakimowicz 1939–1948; Tabl. 81: 17; Bochnak 2007a, 309; Tabl. 3:1.
2. Klamra pierścieniowata z zaczepem na występie.
Chronologia: MOP?
Literatura: Krukowski, Kostrzewski, Jakimowicz 1939–1948; Tabl. 81:19.

117. Siemiechów, gm. Widawa, pow. łaski, stan. 2
Cmentarzysko
Grób 4
1. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej, fragment innej zapinki, fragment przedmiotu żelaznego.
Chronologia: A2.
Zbiory: Muzeum Miasta Pabianic nr inw. 1529.
Literatura: niepublikowane.

Grób 10
1. Paciorek z niebieskiego szkliwa w żółto-białe plamki. 2. Fragmenty stopionego szkła koloru czerwonawego, niebieskiego i miodowego.
Pozostałe wyposażenie: klamra do pasa, nóż gładzik kamienny, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Jażdżewska 1994, 107, 108; Ryc. 2a.

Grób 12
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, zapinka typu K, szydło, dłutko z tulejką, igła, gwóźdź, nóż, kółko żelazne, fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MMPab., nr inw. 1529.
Literatura: Jażdżewska 1988, 111, 112; Tabl. I.

Grób 25
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Hełm; 4. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem; 5. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, zapinka typu M, kabłąk żelaznego wiadra, fragmenty przedmiotów żelaznych; ceramika.
Chronologia: A3.
Zbiory: MMPab., nr inw. 1761–1763.
Literatura: Jażdżewska 1988, 112–116, Ryc. III; 1992, Pl. 387; Łuczkiewicz 1997a, 204; 2000a, 399, 400, 411.

118. Stara Słupia, gm. Nowa Słupia, pow. kielecki
Osada?
1. Fragment ceramiki grafitowej.
Chronologia: MOP?
Literatura: Orzechowski 2007, 74, Tabl. I:3.

119. Stara Wieś, gm. Węgrów, pow. węgrowski
Cmentarzysko
Grób 17
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty.
Chronologia: A3.
Literatura: Radig 1942, 190, 215, 216; Ryc. 15h, i , k.

Grób 19
1. Ostroga z poprzecznymi zaczepami („Knebelsporn").
Pozostałe wyposażenie: nit, zapinka typu M, dwa przęśliki, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Radig 1942, 191, 217; Ryc. 18:g.

Grób 63
1. Fragment jasnozielonego szkła.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu N, ceramika.
Chronologia: A3/B1?
Uwagi: fragment szkła może być wtrętem z sąsiedniego, późniejszego grobu.
Literatura: Dąbrowska 2008, 171, 190.

Znalezisko luźne
1. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego.
Chronologia: A3.
Literatura: Radig 1942, 194, 217; Tabl. III:2, 4, 5.

120. Stara Wieś-Kolonia, gm. Łęczyca, pow. łęczycki
Cmentarzysko
1. Miecz dwusieczny. 2. Pochwa miecza dwusiecznego.

Uwagi: Zdaniem A. Niewęgłowskiego stanowisko położone jest pomiędzy przysiółkiem Stara-Wieś-Kolonia a miejscowością Chrząstów (wg *Spisu miejscowości w Polsce* poprawna nazwa to „Chrząstówek"). Według J. Wernera i E. Kaszewskiej omawiane cmentarzysko leży w Starej Wsi-Kolonii, gm. Łęczyca (nazwa niefigurująca w *Spisie miejscowości w Polsce*).
Chronologia: A3/B1 lub B1.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 212; Werner 1977, 390; Kaszewska 1977a, 108, 112, 119; Ryc. 3; Łuczkiewicz 1997a, 204.

121. Stary Raduszec, gm. Krosno Odrzańskie, pow. krośnieński, stan. 3 (stanowisko znane też jako Połupin, gm. Dąbie)
Grób
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata, być może będąca częścią pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, zapinka typu K, kółko z drutu, pęseta, fragment blachy żelaznej, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Rothert 1938, 264–266; Lewczuk 1997, 118; Ryc. XIV.

122. Stradów, gm. Czarnocin, pow. kazimierski
Grób
1. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Pozostałe wyposażenie: zapinki, części pasa, szydło, osełka, przęślik, fragment bransolety brązowej, ceramika.
Chronologia: MOP.
Literatura: Nosek 1964, 342.

123. Strzelce, gm. Mogilno, pow. mogileński, stan. 3
Osada
1. Ceramika „siwa".
Chronologia: MOP.
Literatura: Makiewicz 1973a, 214.

124. Strzyżów, gm. Horodło, pow. hrubieszowski
Znalezisko luźne
1. Knotenring.
Literatura: Głosik 1964; Woźniak, 1970, 349; Dąbrowska 1988, 133; Wierzbicki 1991, 53; Balke 1999, 64–65, 76; Ryc. 6:5.

125. Stupsk, gm. *loco*, pow. mławski
Grób 1/1917
1. Naczynie toczone, być może malowane.
Pozostałe zabytki: fragmenty brązowej zapinki, ceramika.
Chronologia: A3 lub A3/B1.
Literatura: Reinbacher 1964, 152; Maciałowicz 2009, 444, 445.

Grób 6/1917
1. Zapinka podtypu A.18a (wariant Altenburg); 2. Zapinka podtypu A.18a (wariant Altenburg).
Pozostałe wyposażenie: szydło?, ceramika.
Chronologia: A3.
Uwagi: P. Łuczkiewicz zaliczył zapinki do typu M wg Kostrzewskiego, a wydłużony przedmiot w kształcie szydła określił jako miniaturę pilum i zaliczył do importów.
Literatura: Reinbacher 1964, 153, 154; Łuczkiewicz 2006, 216, 320; Maciałowicz 2009, 446, 447.

Grób 24/1917
1. Żelazna zapinka typu A. 65; 2. Żelazna zapinka typu A. 65.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu D (?), fragmenty przedmiotów brązowych, w tym zdobionych sztabek, ciężarek gliniany, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Reinbacher 1964, 159; Tabl. 26a:4, 5; Demetz 1999, 224; Maciałowicz 2009, 449, 450.

Grób 20/88
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, zapinka typu K, nóż, szczypczyki, kółko żelazne, fragmenty przedmiotów żelaznych, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Grzymkowski 1996, 168–170, 176, 178, 179.

Grób?
1. Pochwa miecza dwusiecznego.
Uwagi: wg K. Czarneckiej w Stupsku znaleziono pochwę typu IX.
Literatura: Czarnecka 1997, 292.

126. Sułów, gm. Milicz, pow. milicki
Grób
1. Miecz o strukturze pasmowej?
Literatura: Kostrzewski 1919, 279, 290, 310, 350; Pescheck 1939, 52, 195; Bochnak 2009, 9; Ryc. 3:1.

127. Szadek, gm. Blizanów, pow. kaliski
Grób z 2000 r.
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: umbo, imacz, grot, fragment nieokreślonej zapinki, nóż, fragmenty okuć, kabłączek brązowy (lub szczypczyki?), fragmenty przedmiotów żelaznych przykorodowane do umba.
Chronologia: A3.
Zbiory: Muzeum Okręgowe w Kaliszu.
Literatura: Pudełko 2001, 22.

128. Świerkówiec, gm. Mogilno, pow. mogileński
Cmentarzysko
Grób 5
1. Zoomorficzna klamra do pasa.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu B, dwie zapinki typu H, ceramika.
Chronologia: A1.
Literatura: Bokiniec 1999, 117, 122, 132; Ryc. 5:4.

Grób 14
1. Fragmenty blach żelaznych – być może pozostałości pochwy miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, fragment noża, ceramika.
Chronologia: A2-A3 (?).
Literatura: Bokiniec 1999, 118, 119, 123; Ryc. 9:1.

129. Świniary (Świniary Stare), gm. Łoniów, pow. sandomierski
Znal. luźne
1. Ceramika grafitowa.
Chronologia: MOP?
Uwagi: niejasna przynależność kulturowa.
Literatura: Woźniak 1970, 350.

130. Tarnobrzeg Zakrzów, gm. Tarnobrzeg, pow. tarnobrzeski
Obiekt 7
1. Bransoleta szklana.
Literatura: Karwowski 1997, 63; Dąbrowska, Woźniak 2005, 90, 93; Ryc. 2.

131. Tuczno, gm. Złotniki Kujawskie, pow. inowrocławski
Materiały ze zniszczonego cmentarzyska
1. Zapinka typu A.
Chronologia: A1
Literatura: Makiewicz 1975, 129, 134, Tabl. VII:19.
2. Fragment ażurowej okładziny *opus interrasile.*
Chronologia: A3?
Literatura: Makiewicz 1975, 130, 132; Tabl. IX:4.

132. Tyniec nad Ślęzą, gm. Kobierzyce, pow. wrocławski
Osada
Jama 5
1. Ceramika grafitowa; 2. Ceramika „siwa”.
Chronologia: MOP.
Literatura: Jahn 1931, 61, 62, 133; Tabl. VI:1; Woźniak 1970, 350.

Warszawa-Brzeziny, pow. grodzki warszawski
Grób
W grobie z dzbanem brązowym pochodzącym z Półwyspu Apenińskiego być może znajdował się miecz dwusieczny w pochwie. W świetle uwag R. Jakimowicza bardziej prawdopodobne jest, że miecz ten pochodzi z Brzezin niż z Ryłowic, tym niemniej jednoznaczne określenie miejsca jego znalezienia nie jest możliwe i dlatego w niniejszym opracowaniu jest on traktowany jako znalezisko z nieznanej miejscowości.
Chronologia: A3.
Literatura: Antoniewiczowa 1925; 1925a; Jakimowicz 1925; Rosen-Przeworska 1948, 232, 233.

133. Warszawa-Dotrzyma, pow. grodzki warszawski, stan. VII
Zniszczone groby lub grób?
1. Zdobiona zapinka typu A.
Chronologia: A1.
Literatura: Przyborowski 1873, 78; Ryc. 79; Rosen-Przeworska 1948, 248–251; Ryc. 27:2; Spicyn 1908, 81; Ryc. 17; Dąbrowska 1970, 282; 2008, 22, 23, 179; Ryc. 4:1.
2. Fragment bransolety grupy 8d wg Gebharda (typ 8 wg Haevernick).
Literatura: Dąbrowska, Woźniak 2005, 90, 93; Ryc. 2.

134. Warszawa-Wilanów, pow. grodzki warszawski, stan. XV.
Cmentarzysko
Grób 2
1. Zapinka typu Nauheim.
Pozostałe wyposażenie: nóż, ceramika.
Chronologia: A2 lub A2/A3.
Literatura: Marciniak 1957, 9, 10; Tabl. III:7.

Grób 31
1. Uszkodzona zapinka typu A (odmiana długa), być może zdobiona.

Pozostałe wyposażenie: nóż, szydło, przęślik, ceramika.
Chronologia: A1.
Literatura: Marciniak 1957, 35–37; Tabl. XXVIII: 10; Dąbrowska 1988, 18; Zest. 1.

Grób 41
1. Zapinka typu Nauheim.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A2 lub A2/A3.
Literatura: Marciniak 1957, 44.

Grób 77
1. Miecz dwusieczny; 2. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu A (niezdobiona, długości 9,3 cm), ceramika.
Chronologia: A1.
Literatura: Marciniak 1957, 81, 82, 145; Tabl. LXX: 9; Łuczkiewicz 1997a, 205.

Grób 87
1. Miecz dwusieczny, 2. Pochwa miecza dwusiecznego, 3. Bryłka grafitu.
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka typu B (odmiana krótka), dwa noże, szydło, grafit, ceramika.
Chronologia: A1.
Zbiory: PMA IV/211.
Literatura: Marciniak 1957, 94, 95, 145, 146; Tabl. LXXIX:15, 16; Łuczkiewicz 1997a, 205.

Grób 88
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka typu D-E; nóż, ceramika.
Chronologia: A2 lub A2/A3.
Zbiory: PMA IV/211.
Literatura: Marciniak 1957, 95, 96, 145, 146; Tabl. LXXX:8, 9; Łuczkiewicz 1997a, 205.

135. Warszawa-Żerań, pow. grodzki warszawski
Grób (zniszczony?)
1. Miecz dwusieczny; 2. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego.
Chronologia: A1.
Literatura: Jakimowiczowa 1930, 291–300; Rosen-Przeworska 1948, 233–238; Łuczkiewicz 1997a, 205; Tomaszewska 1997.

136. Wawrzyszew, gm. Błonie, pow. warszawski zachodni
1. Ceramika grafitowa.
Chronologia: MOP.
Literatura: Dąbrowska 2008, 73.

137. Wąsosz, gm. *loco*, pow. górowski
1. Ceramika grafitowa (fragment naczynia z otworkiem).
Chronologia: MOP?
Literatura: Pescheck 1939, 131, 365; Woźniak 1970, 350

138. Wesółki, gm. Blizanów, pow. kaliski, stan. 1. Cmentarzysko
Grób 3
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego zdobiona ornamentem *opus interrasile*.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, dwie ostrogi, umbo, zapinka typu M, pilnik, młotek, szydło, ceramika.
Chronologia: A3.
Zbiory: MK 85/61, MK 25/61.
Literatura: Dąbrowscy 1967, 12–14; Ryc. 7.

Grób 4
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Żelazna klamra pierścieniowata, zapewne część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: tulejka (fragment grotu?), umbo, okucie żelazne (?), ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Dąbrowscy 1967, 15–16; Ryc. 8.

Grób 20A
Miecz dwusieczny, pierścieniowata klamra ze skrzydełkami, kółko żelazne, prawdopodobnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, imacz, nity, fragment ostrogi krzesełkowatej, zapinka typu O, fragmenty nożyc, 3 noże, szydło, brązowa klamra norycko-panońska, żelazna sprzączka ósemkowata, okucie żel. z kółkiem, ceramika.
Chronologia: A3.
Uwagi: Ponowna analiza inwentarzy grobów 20 i 20A z Wesółek stanowi podstawę propozycji rewizji niektórych ustaleń I. K. Dąbrowskich (Kaczanowski, Madyda-Legutko 2000, 172, przyp. 4).
Literatura: Dąbrowscy 1967, 29, 30; Ryc. 25; Biborski 1978, 58, 160; Ryc. 1, b; Kaczanowski 1992,

22; Kaczanowski, Madyda-Legutko 2000, 174, 175; Ryc. 4–6.

Grób 29
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: umbo, fragment przedmiotu brązowego, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Dąbrowscy 1967, 38; Ryc. 35:1.

Grób 46
1. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: fragmenty umba, młotek, pilnik, sprzączka, liczne fragmenty przedmiotów żelaznych, dwa fragmenty przedmiotu brązowego, cztery fragmenty blachy brązowej, fragment osełki, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Dąbrowscy 1967, 53; Ryc. 53.

Grób 50
1. Pochwa miecza dwusiecznego zdobiona ornamentem *opus interrasile*; 2. Kółko brązowe, zapewne część pasa do miecza; 3. Kółko brązowe, zapewne część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: nóż sierpikowaty, szydło, cztery fragmenty blachy żelaznej, fragment przedmiotu żelaznego, fragment przedmiotu brązowego, fragmenty osełki, ceramika.
Chronologia: A3/B1?
Literatura: Dąbrowscy 1967, 56, 57.

Znaleziska luźne
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Literatura: I. K. Dąbrowscy 1967, 74; Ryc. 78: 1; Łuczkiewicz 1997a, 205.
3. Długa, asymetryczna zawieszka pochwy miecza obosiecznego.
Chronologia: A3.
Literatura: Bochnak 2005, 212.

139. Wierzbice, gm. Kobierzyce, pow. wrocławski, stan. 4
Cmentarzysko
Grób 1
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata; 4. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza; 5. Fragmenty kotła z żelaznym brzegiem.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, tok, umbo, imacz, ostroga, okucia rogu do picia, dwa noże, nożyce, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Altschlesien 2, 1929, Petersen 1935, Ryc. 283; 66, 304; Pescheck 1939, 145, 177, 178; Ryc. 135; Eggers 1951, 110; Czerska 1957, 76, 80–82; Konik 1959, 202; Łuczkiewicz 1997a, 205, 206.

Grób 10
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, zapinka typu C (odmiana krótka), okucia rogu, pęseta, nóż, fragmenty przedmiotów żelaznych, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Pescheck 1939, 183, 184; Ryc. 77; Czerska 1957, 76, 80–82; Łuczkiewicz 1997a, 206.

140. Wilkowa, gm. Łubnice, pow. staszowski, stan. 5
Cmentarzysko
Grób 3
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: grot, ceramika
Chronologia: A2.
Literatura: Garbacz 2000, 332; 2002, 107–109, 111; Ryc. 4; 5; Łuczkiewicz 2000a, 412; 2006, 324.

141. Witaszewice, gm. Góra Świętej Małgorzaty, pow. łęczycki
Cmentarzysko
Grób 147/1937
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, fragment niedokutej tulejki, dwa fragmenty przedmiotów żelaznych, kolisty fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Literatura: Kaszewska 1975, 209; 1977a, 108, 109, 120; Ryc. 1; Łuczkiewicz 1997, 206.

Grób 160/37
1. Brązowa klamra pierścieniowata.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 275–279; Tab. 36; Kaszewska 1975, 209; Tab. IV:4.

Grób 178/37
1. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, umbo, ceramika.

Chronologia: MOP.
Zbiory: MAiE III 1937/969.
Uwagi: W MAiE miał się też znajdować brązowy jelec, ale tego zabytku brak.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 275–279; Tab. 36.

Grób 180/37
1. Miecz dwusieczny; 2. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego (?)
Pozostałe wyposażenie: grot, brązowe kółko z resztką zawieszki, ceramika.
Chronologia: A3 lub OWR.
Literatura: Niewęgłowski 1972, 275–279; Tab. 36; Łuczkiewicz 1997a, 206.

Znalezisko luźne
1. Fragment żelaznej pochwy z trzewikiem zakończonym występem dolnym.
Chronologia: A3.
Literatura: Kaszewska 1975, 209; Tab. IV:6.

142. Wola Książęca, gm. Kotlin, pow. jarociński
Grób 3
1. Dzwonowaty jelec – pozostałość miecza dwusiecznego; 2. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Literatura: archiwum J. Kostrzewskiego.

143. Wola Załężna, gm. Opoczno, pow. opoczyński (?)
1. Zdobiona zapinka typu A.
Chronologia: A1.
Uwagi: Lokalizacja niepewna.
Literatura: Kostrzewski 1921, 121; Jakimowicz 1920, 219; Balke 1991, 16, 88.

144. Wólka Domaniowska, gm. Przytyk, pow. radomski
Grób 35:
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: umbo, fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A3/B1a.
Literatura: Olędzki 2000, 15, 16; Tabl. XXXIV:4.

Znalezisko luźne
1. Zapinka podtypu A.18b.
Literatura: Olędzki 2000, 32; Tabl. LVII:5

145. Wólka Zamkowa, gm. Drohiczyn, pow. siemiatycki
Grób
1. Zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej.
Chronologia: A1.
Uwagi: nieokreślona przynależność kulturowa.
Literatura: Rosen-Przeworska 1948, 251, 252, Tabl. 7:4; Ryc. 27:1; Dąbrowska 2001, 29, 30; Ryc. 3:d; 2008, 22–24; Ryc. 4:7

146. Wołów, gm. *loco*, pow. wołowski
Znalezisko luźne?
1. Ceramika grafitowa.
Chronologia: MOP.
Literatura: Jahn 1931, 63, 144; Pescheck 1939, 130; Woźniak 1970, 350.

147. Wrocław-Oporów, pow. grodzki wrocławski
Osada
1. Ceramika grafitowa; 2. Ceramika „siwa".
Literatura: Woźniak 1970, 234; 235.

148. Wrocław-Partynice, pow. grodzki wrocławski, stan. 1
Osada
1. Nóż z rękojeścią zakończoną płytką.
Chronologia: MOP.
Uwagi: prawdopodobna proweniencja celtycka.
Literatura: Pescheck 1939, 75; Godłowski 1978, 445.

149. Wrocław Partynice, pow. grodzki wrocławski, stan. 6/79
Osada
1. Pięć fragmentów ceramiki toczonej.
Chronologia: A1-A2.
Literatura: Kosicki 2001, 78, 83; Ryc. 14:7.

Wszedzeń, gm. Mogilno, por. **Wszedzień**

150. Wszedzień, gm. Mogilno, pow. mogileński (wcześniej Wszedzeń)
Materiały ze zniszczonego cmentarzyska.
1. Miecz dwusieczny w pochwie.
Chronologia: A2?
Uwagi: Okaz ten znany mi jest wyłącznie z ilustracji zamieszczonych w publikacjach oraz ze szkicu z archiwum J. Kostrzewskiego. Wszystkie te rysunki są niedokładne i wyobrażono na nich niemożliwe do zastosowania rozwiązanie konstrukcyjne. Szkic z archiwum przedstawia detale pochwy z zaznaczonymi trzema esownicami, które jednak opatrzono znakami zapytania, a z tylnej strony znajduje się

krótka, symetryczna zawieszka pochwy, jednak brak jest elementów typowych dla klamer-esownic spotykanych na pochwach typu Paruszewice. Podobny rysunek, ale już tylko kompletnej, zrekonstruowanej przedniej strony pochwy, znajduje się w pierwszym wydaniu monografii pradziejów Wielkopolski, natomiast w kolejnych edycjach nie ma już żadnej ilustracji omawianego zabytku (Kostrzewski 1914, 120; Ryc. 374; 1923, 158; 1955). W pracy z roku 1919 rysunek jest nieczytelny i widać tylko, że pod górną poprzeczką pochwy znajduje się jakiś dodatkowy element (Kostrzewski 1919, Abb. 81). Kolejne publikacje przynoszą rysunki pochwy zdobionej raczej dwiema esownicami lub esownicą i linią falistą (Rosen-Przeworska 1948, 140; Ryc. 26:1). Obecność ozdobnego elementu z trzema esownicami, którego rola konstrukcyjna jest znikoma, zbliża pochwę z Wszedzienia do okazów typu V, jednak archaiczna forma trzewika z kolistymi tarczkami każe datować omawiane znalezisko z Kujaw znacznie wcześniej. Nie znam żadnej pochwy, która mogłaby stanowić bliską analogię do zabytku z rysunku J. Kostrzewskiego. Z uwagi na fakt, że wszystkie znane mi rysunki zawierają istotne błędy konstrukcyjne i przedstawiają rozwiązania niemożliwie do wykonania, należy stwierdzić, że obecnie nie jest możliwe jednoznaczne określenie typologiczne pochwy z Wszedzienia.
Literatura: Kostrzewski 1919, 98, 278, 346; Ryc. 81; 1923, 158; Rosen-Przeworska 1948, 240, 241; Ryc. 26:1; Woźniak 1970, 161; Łuczkiewicz 1997a, 206.
2. Zoomorficzna klamra do pasa;
Chronologia: A1?
Literatura: Album Zabytków Przedhistorycznych... 22; Tabl. XL:10; Kostrzewski 1914, 117; Ryc. 357; 1919, 27, 34; 1923; Ryc. 539; 1955, 194; Ryc. 555; Krukowski, Kostrzewski, Jakimowicz 1939–1948, Tabl. 81:29; Rosen-Przeworska 1948, 245, 246; Tabl. VI:13 (jako Wszedzin); Bokiniec 1999, 122.

151. Wymysłowo, gm. Krobia, pow. gostyński
Cmentarzysko
Grób 39
1. Pochwa miecza dwusiecznego – fragment trzewika z poprzeczkami.
Pozostałe wyposażenie: silnie zniszczona żelazna zapinka typu N (?), dwa nity odpowiadające nitom od umba, ceramika, fragment blaszki żelaznej.
Chronologia: A3/B1?
Literatura: Jasnosz 1952, 26, 263; Ryc. 28c.

Grób 83
1. Zapinka podtypu A.18b.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu N, okucia rogu do picia, nożyce, fragment brązowego kółka (być może kolejny fragment okuć rogu), fragmenty przedmiotu żelaznego, fragmenty kościanej szpili (?), ceramika.
Chronologia: A3/B1?
Literatura: Jasnosz 1952, 53, 54; Ryc. 60:3.

Grób 208
1. Szklany paciorek z błękitnego szkła z wtopionymi szarymi oczkami.
Pozostałe wyposażenie: fragment zapinki żelaznej, ceramika.
Chronologia: A3.
Uwagi: celtycka proweniencja paciorka nie jest pewna.
Literatura: Jasnosz 1952, 142, 143; Ryc. 193:4.

Wymysłów, gm. Pawłów por. **Pokrzywnica**

152. Wyskoć, gm. Kościan, pow. kościański
Materiały bez kontekstu, ze zniszczonego grobu?
1. Miecz dwusieczny; 2. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego; 3. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Pozostałe wyposażenie: grot.
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Kostrzewski 1916, 31; 1919, 280, 283, 287; 1923, 165; Muzeum…1918, Tabl. VIII:11; Rozen-Przeworska 1948, 266; Ryc. 30:3 (jako Wyskocin).

153. Zadowice, gm. Godziesze Wielkie, pow. kaliski
Cmentarzysko
Grób 274
1. Ceramika toczona.
Pozostałe wyposażenie: brak danych.
Chronologia: MOP?
Literatura: Kaszewska 1978, 180; Tab. I:2.

Grób 570
1. Pochwa miecza dwusiecznego.
Chronologia: A3.
Literatura: Kaszewska 1975, 145; 1978, 181, 182.

Grób 627
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.

Pozostałe wyposażenie: dwa groty, umbo, okucia brzegu tarczy, nóż, brzytwa, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Kaszewska 1978, 180; Ryc. 1:22, 27, 28; 1988, 48; Tabl. II:8; Dąbrowska 1988, zestawienie 10; Łuczkiewicz 1997a, 205; 2000, 110, 111.

Grób 633
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, nożyce, ceramika,
Chronologia: A2/A3.
Literatura: Kaszewska 1978, 181; Dąbrowska 1988, zestawienie 10; Łuczkiewicz 1997a, 206; Ryc. 8:3.

Grób 750
1. Miecz dwusieczny z brązową kulką na trzpieniu; 2. Brązowa klamra pierścieniowata.
Pozostałe wyposażenie: nóż.
Chronologia: A3.
Literatura: Kaszewska 1978, 180; Łuczkiewicz 1997a, 206; Ryc. 9:5.

Grób 778
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: brak danych.
Chronologia: MOP.
Literatura: Kaszewska 1988, 48.

154. Zagorzyn, gm. Blizanów, pow. kaliski
Cmentarzysko
Grób 2
1. Pochwa miecza dwusiecznego; 2. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza; 3. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: tok, być może okucie tarczy, trzy kółka żelazne, ceramika.
Chronologia: A2 (?)
Literatura: Dąbrowski 1970, 336, 338; Ryc. 8:10–16.

Grób 9
1. Trzewik pochwy miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: fragment ostrza krzemiennego, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Dąbrowski 1970, 340, Ryc. 11:10.

Grób 15
1. Fragmenty przedmiotów żelaznych, interpretowane przez K. Dąbrowskiego jako hipotetyczne fragmenty pochwy miecza dwusiecznego nieokreślonego typu.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: MOP.
Literatura: Dąbrowski 1970, 345; Ryc. 15:3.

Grób 31
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, szpila żelazna, nit, szydło, ceramika.
Chronologia: A2.
Zbiory: MOK, nr inw. 37/66.
Literatura: Dąbrowski 1970, 356, 357; Ryc. 22:11-13; Dąbrowski, Pannenko 1968, 119, 122; Ryc. 4; Łuczkiewicz 1997a, 178, 206.

155. Zakrzew, gm. Warta, pow. sieradzki, stan. 11
Cmentarzysko
Grób
1. Miecz dwusieczny; 2. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego (?).
Pozostałe wyposażenie: naczynie typu E. 15/16, grot, tok, umbo, zapinka typu N, fragment pochewki zapinki, okucia rogu do picia, dwa nity o kwadratowych główkach, dwa noże, fragmenty przedmiotów żelaznych, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Krause, Makiewicz 1974; Kaszewska 1977, 120; Łuczkiewicz 1997a, 206–207.

Grób 14
1. Zawieszka pochwy miecza dwusiecznego;
2. Ostroga typu Goeblingen-Thür.
Pozostałe wyposażenie: grot, nity umba, nóż, brzytwa.
Uwagi: Lateńska proweniencja ostrogi jest prawdopodobna, ale nie pewna.
Chronologia: A3/B1.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 177, 327; Ryc. 51.

156. Zarębowo, gm. Zakrzewo, pow. aleksandrowski
Cmentarzysko kultury pomorskiej
Grób 35
1. Zdobiona zapinka typu A.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A1.

Uwagi: niepewna przynależność kulturowa grobu, widoczne cechy typowe dla kultury jastorfskiej i kultury przeworskiej.
Literatura: Tetzlaff 1967; Ryc. 23, 24; Dąbrowska 1988, 16–18; Zest. 1; Grygiel 2004, 51, 52, 57; Ryc. 12.

157. Zawieścice, gm. Góra, pow. górowski
Cmentarzysko
Grób 48
1. Pochwa miecza dwusiecznego; 2. Miecz dwusieczny.
Pozostałe wyposażenie: grot, fragment umba, fragment fibuli typu C (?), igła żelazna.
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 327.

158. Ziemnice, gm. Osieczna, pow. leszczyński, stan. 45
Cmentarzysko
Grób 1
1. Umbo taśmowate.
Pozostałe wyposażenie: grot, fragment przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A1 lub A2.
Literatura: Łuczkiewicz 2000a, 413; 2006; 205, 208, 327; Ryc. 59:2.

159. Żerniki Wielkie, gm. Żórawina, pow. wrocławski, stan. 4
Cmentarzysko
Grób 2
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej, szydło, pęseta, nożyce, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Pescheck 1939, 171, Ryc. 47:1a, 1b, 6; Czerska 1957, 80; Peschel 1977, 279; Dąbrowska 1988, zestawienie 12; Łuczkiewicz 1997a, 207.

160. Żukowice, gm. *loco*, pow. głogowski,
Cmentarzysko
Grób 41
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego (?); 3. Umbo taśmowate typu B (typu Nierstein); 4. Nożyce; 5. Żelazne okucia skrzyneczki; 6. Zestaw narzędzi chirurgicznych: skalpel o trójkątnym ostrzu i profilowanej rękojeści, skalpel lub szpatułka, szpatułka z masywnym uchwytem o ośmiokątnym przekroju, dłutko z masywnym uchwytem o ośmiokątnym przekroju, wygięte narzędzie o ośmiokątnym przekroju, narzędzie chirurgiczne, być może sonda.
Pozostałe wyposażenie: dwa noże, pęseta, osełka, ceramika.
Chronologia: A1 lub A2.
Uwagi: Wg dokumentacji rysunkowej, w skład inwentarza wchodziły dwa ostrza nożyc, które nie mogły pochodzić od jednego okazu. Albo w zespole byłyby dwie pary nożyc, albo też jedno z ostrzy zostało narysowane w odbiciu lustrzanym.
Literatura: Informator Archeologiczny 1972, 126; Godłowski 1978, 128; Dąbrowska 1988, 269; Łuczkiewicz 2000a, 381, 382, 413, Ryc. 21; Łuczkiewicz 2006, 328; 2009a, 82; Demidziuk, Kokowski 2004, 290.

Grób 54
1. Miecz dwusieczny, 2. Okucia rynienkowate – być może fragmenty trzewika pochwy miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata z występem (K.48), 4. Klamra pierścieniowata z występem (K.48); 5. Umbo taśmowate.
Pozostałe zabytki: miecz dwusieczny, nit, okucia rynienkowate: być może pozostałości trzewika pochwy, nóż z wygiętym tylcem, fragment noża, brzytwa, fragmenty trzech zapinek, ceramika.
Chronologia: A2?
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 328.

Znalezisko luźne
1. Fragment umba taśmowatego; 2. Miecz dwusieczny w pochwie; Miecz dwusieczny w pochwie.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 328.

161. Żuków-Kludzienko, gm. Grodzisk Mazowiecki, pow. grodziski
1. Fragment ceramiki „siwej”?
Literatura: Dąbrowska 2008, 191.

162. Żydów, gm. Godziesze Wielkie, pow. kaliski
Cmentarzysko
Znalezisko luźne
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Chronologia: A2?
Literatura: Dąbrowski 1975, 282; Ryc. 1.

163. Miejscowość nieznana (Brzeziny?)
Znalezisko luźne

1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Chronologia: A3?
Uwagi: Znalezisko określane jako pochodzące z Ryłowic lub Brzezin (ob. Warszawa-Brzeziny). W świetle uwag R. Jakimowicza (Jakimowicz 1925) bardziej prawdopodobne jest, że miecz ten pochodzi z Brzezin niż z Ryłowic, tym niemniej jednoznaczne określenie miejsca jego znalezienia nie jest możliwe.
Literatura: Antoniewiczowa 1925; 1925a; Jakimowicz 1925; Rosen-Przeworska 1948, 232, 233.

164. Miejscowość nieznana (Mazowsze)
Znalezisko luźne
1. Miecz dwusieczny ze stemplem
Chronologia:A1?
Literatura: Biborski, Kaczanowski 2010.

165. Miejscowość nieznana (okolice Praszki, pow. oleski)
Znalezisko bez kontekstu, ze zbiorów E. Stawiskiego
1. Brązowa zapinka typu B z kulką na nóżce.
Chronologia:A1 lub A2.
Uwagi: R. Jakimowicz wzmiankuje jako zapinkę żelazną. Brak pewności, że jest to import celtycki.
Literatura: Jakimowicz 1920a, 61; Kostrzewski 1921, 116, 117, 121.

166. Miejscowość nieznana
Znalezisko luźne
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego (dar Kerstena z 1944r.).
Chronologia: MOP.
Literatura: Lipińska 1959, 254.

167. Miejscowość nieznana
Znalezisko luźne
1. Miecz dwusieczny ze stemplem
Chronologia: MOP.
Literatura: Łuczkiewicz 1997a, 207; Ryc. 2:5, 18:K.

XIII.2. KULTURA OKSYWSKA

1. Bargiędzino, gm. Wicko, pow. lęborski
Grób
1. Miecz dwusieczny w pochwie.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: nieokreślona.
Literatura: Blume 1912, 124; Jahn 1916, 236; Kostrzewski 1919, 328; Wołągiewiczowie 1963, 98; Łuczkiewicz 2006, 332.

2. Będziechowo, gm. Główczyce, pow. słupski, stan. 8
Znaleziska luźne z cmentarzyska.
1. Fragment okładziny *opus interrasile*.
Chronologia: A3.
Literatura: Kostrzewski 1919, 95–97; Ryc. 89; Bohnsack 1938, 139; Wołągiewiczowie 1963, 100, 153; Tabl. XVII/5; Eggers, Stary 2001, 71, Tabl. 214:2; Łuczkiewicz 2006, 358.

3. Bieńkówka, gm. Chełmno, pow. chełmiński, stan. 3
Znalezisko luźne z cmentarzyska.
1. Fragment głowni miecza dwusiecznego; 2. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego?
Chronologia: MOP.
Literatura: Bokiniec 2008, 281.

4. Bolszewo, gm. Wejherowo, pow. wejherowski
Grób
1. Brązowy kocioł z żelaznym brzegiem; 2. Miecz dwusieczny; 3. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: miecz dwusieczny, dwa umba, dwa groty.
Chronologia: A2.
Literatura: Undset 1882, 138; Tabl. XV:1; Kostrzewski 1919, 212; Eggers 1951, 149; Łęga 1958, 13, 67, mapa II; Wielowiejski 1970, 319; 1985, 167; Keiling 1986, 22; Ryc. 10, 24; Dąbrowska 1988, 140; Margos, Stąporek 2002, 84; Łuczkiewicz 2000, 416; 2006, 61; Bochnak 2009, 12, 16; 2011, 61, 62, 73; Ryc. 2:c-e.

5. Brachlewo, gm. Kwidzyn, pow. kwidzyński (wcześniej Bystrzec)
Cmentarzysko
Grób 48
1. Miecz dwusieczny; 2. Brązowa klamra pierścieniowata z występem; 3. Brązowe kółko, być może część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, ceramika.
Chronologia: A2?
Literatura: Heym 1961, 152; Tabl. 6:11–12a; Żórawska 2003, 232; Łuczkiewicz 2006, 333.

Grób 309

1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Brązowa klamra pierścieniowata; 4. Brązowe kółko.

Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, dwie zapinki typu K.
Chronologia: A2.
Literatura: Heym 1961, 154; Ryc. 5: 13, 13a; Wiloch 1995, 24–25, 57; Ryc. 10; Łuczkiewicz 2006, 333.

Grób 460

1. Zapinka typu Nauheim; 2. Szklany paciorek; 3. Szklany paciorek.
Pozostałe wyposażenie: klamra zawiasowa, zapinka typu K, nożyk sierpikowaty, ceramika.
Chronologia: A2/A3?
Literatura: Heym 1961, 155, Ryc. 7:26, 28, 29; Karwowski 1997, 57, 64; Bokiniec 2008, 83.

6. Brzeźniak, gm. Węgorzyno, pow. łobeski, stan. 1
Grób z 1939 r.

1. Okucia wozu: przetyczka osi wozu; okucia piasty.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu A.
Chronologia: LT C2 lub LT D1.
Uwagi: Stanowisko znane wcześniej jako Rosenfelde, Kr. Regenwalde. Niesprecyzowana przynależność kulturowa; może to być zespół kultury jastorfskiej lub oksywskiej. Zdobiona zapinka typu A raczej nie jest importem lateńskim.
Literatura: Kunkel 1940, 320; Wołągiewicz 1961; Hinz 1940; 1962/63; Godłowski 1977, 20; Harck 1988, 102; Eggers, Stary 2001, 51, Tabl. 158: 8; Schönfelder 2002, 146, 147, 167, 174, 176, 301; Ryc. 91:6, 105:1, 113, 186, 369, 389; Tab. 12, 17, 20; Schovsbo 2010, 52, 68, 70; Fig. 18; Rogalski 2010, 46, 47, 87, 317–318.

Materiały ze zniszczonego cmentarzyska.

1. Brązowy kocioł z żelaznym brzegiem.
Chronologia: MOP.
Uwagi: Stanowisko znane wcześniej jako Blumenfelde, Kr. Regenwalde. Młodsze zabytki można przypuszczalnie łączyć z kulturą oksywską, natomiast nie jest wykluczone, że część importów pochodzi z zespołów starszych, wiązanych z kulturą jastorfską.
Literatura: Jahn 1916, 61–64; Kostrzewski 1919, 280; Bohnsack 1938, 152; Wołągiewiczowie 1963, 110; Keiling 1986, 22, 24; Ryc. 10; Wielowiejski 1970, 322; Łuczkiewicz 2006, 332 (autor zalicza dwa miecze do typów II/2 i K.IV); Rogalski 2010, 279, 318, 319 (autor zalicza dwa miecze do typów II i IV oraz wzmiankuje trzy kolejne okazy); Bochnak 2011, 62, 73.

7. Brzeźno Lęborskie, gm. Łęczyce, pow. wejherowski

1. Knotenringi.
Literatura: Wierzbicki 1991, 53; Bokiniec 2005, 102; 2008, 85 (wzmiankuje *pierścienie brodawkowate* w liczbie mnogiej).

8. Buczek, gm. Białogard, pow. białogardzki
Materiały ze zniszczonego cmentarzyska.

1. Fragment pochwy miecza dwusiecznego.
2. Klamra pierścieniowata?
Uwagi: Z cmentarzyska pochodzą też minimum trzy miecze dwusieczne, być może króryś z nich stanowił komplet z pochwą.
Literatura: Schumann 1889, Tabl. XII:2; Kostrzewski 1919, 276; Zest. 31; Wołągiewiczowie 1963, 107; Tabl. XX:7; Wiloch 1995, 24, 58; Łuczkiewicz 2006, 332.

Bystrzec, obecnie część wsi Brachlewo, gm. Kwidzyn, pow. kwidzyński, **por. Brachlewo**.

9. Chełmno, gm. *loco*, pow. chełmiński.
Cmentarzysko
Grób 27

1. Żelazna zapinka typu Nauheim (?) – identyfikacja niepewna.
Pozostałe wyposażenie: klamra taśmowata, ceramika.
Chronologia: A2/A3 lub A3.
Literatura: Łęga 1938, 15, 64; Tabl. VI: 6; Wielowiejski 1970, 319; Bokiniec 2008, 38, 45, 53, 283, 365, tabl. IV:27:1, 434.

Grób 122

1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, być może część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, fragment sztabki, ceramika.
Chronologia: A2?

Literatura: Łęga 1938, 31, 32; Łuczkiewicz 2006, 333; Bokiniec 2008, 285.

Grób 167
1. Fragmentarycznie zachowana zapinka typu A.18a.
Pozostałe wyposażenie: fragmenty zapinki żelaznej.
Chronologia: A3-A3/B1.
Literatura: Łęga 1938, 45, tabl. VII: 4; Volling 2005, 267; Bokiniec 2008, 51, 287, 375; Tabl. XIV: 167: 1.

Grób 185
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka typu K, klamra taśmowata, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Łęga 1938, 50, 51; Tabl. XI:2; Łuczkiewicz 2006, 334; Bokiniec 2008, 288.

10. Ciepłe, gm. Gniew, pow. tczewski
Grób.
1. Brązowy kocioł z żelaznym brzegiem; 2. Miecz dwusieczny; 3. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: trzewik i okucie C-kształtne pochwy miecza jednosiecznego, grot, sześć nitów od umba.
Chronologia: A2-A3.
Literatura: Blume 1912, 142; Eggers 1951, 104; Łęga 1958, 13, 68; Ryc. 4, mapa II; Wielowiejski 1970, 319; 1985, 167; Keiling 1986, 22, 24; Ryc. 10; Dąbrowska 1988, 140; 1996, 130; Łuczkiewicz 2000, 416; 2006, 334; Czarnecka 2007b, 53; Bochnak 2009, 11, 13.

11. Czarnówko, gm. Nowa Wieś Lęborska, pow. lęborski
Cmentarzysko
Grób 73.
1. Brązowa zapinka typu A.18a.
Pozostałe wyposażenie: żelazna zapinka miseczkowata, nożyk sierpikowaty, fragment żelaznej igły, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Strobin 2011, 159.

12. Dębczyno, gm. Białogard, pow. białogardzki, stan. 39.
Cmentarzysko
Grób 3
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, okucia brzegu tarczy, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Machajewski 1981, 25; Łuczkiewicz 2006, 334; Rogalski 2010, 279.

13. Dzierzgoń, gm. *loco*, pow. malborski
Grób?
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata K48, prawdopodobnie część pasa do miecza.
Pozostałe zabytki: fragment imacza.
Chronologia: A3?
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 335.

14. Gdańsk – Nowolipki, powiat grodzki gdański
Grób.
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: miecz dwusieczny, dwa groty, umbo, fragmenty zapinki, ceramika.
Chronologia: A2/A3.
Literatura: Lissauer 1887, 127; Blume 1915, 127; Kostrzewski 1919, 332; Łuczkiewicz 2006, 335; Bochnak 2009, 12, 13; Ryc. 6.

15. Gostkowo, gm. Bytów, pow. bytowski, stan. 1.
Cmentarzysko
Grób 43
1. Stopiony paciorek ?
Pozostałe wyposażenie: fragment umba, osiem nitów, ozdobna tarczka (podkładka pod nit?), zapinka.
Chronologia: A3.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 337.

16. Grudziądz-Rządz, gm. Grudziądz, pow. grudziądzki, stan. 1. (wcześniej Rządz)
Cmentarzysko
Numeracja grobów wg R. Hachmanna i E. Bokiniec (Hachmann 1951; Bokiniec 2008, 332–357).
Grób 1/1883 (z 22 listopada 1883 r., Aa7 wg E. Bokiniec).
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego, z ornamentem *opus interrasile.*
Pozostałe wyposażenie: situla E.18, miecz jednosieczny, grot, umbo, zapinka typu M, fragment zapinki nieokreślonego typu (?).
Chronologia: A3.
Literatura: Bohm 1885, 5–7; Tabl. II:45–50; Anger 1890, 10, 11; Tabl. IV:2; Łęga 1958, 12, 67; Ryc. 1; Przewoźna 1968, 83; Wielowiejski 1970, 319; Nowakowski 1993, 199, 201, Ryc. 2; 1996, 220;

Boguwolski, Kurzyńska 2001, Ryc. 51; Dąbrowska 1996, 131; ryc. 1; 2003, s.154; Łuczkiewicz 2006, 64, 350; Czarnecka 2007a, 52, 53; Ryc. 4; Bokiniec 2008, 107, 109, 334; Tabl. XXXII.

Grób B13
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: grot, tok, umbo, trzy fragmenty okuć krawędzi tarczy, szydło, nożyk sierpikowaty lub brzytwa, nożyk sierpikowaty, nóż, szczypczyki, zapinka typu N, fragment zapinki, być może typu N.
Chronologia: A3.
Literatura: Anger 1890, 13; Hachmann 1951, 91; Bokiniec 2008, 338; Tabl. XXXVIII:B13.

Grób B50
1. Zniszczony paciorek (?)
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu C.
Chronologia: A2.
Literatura: Anger 1890, 15; Bokiniec 2008, 83, 344.

Grób Ab5
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, zapinka nieokreślonego typu.
Chronologia: A3.
Literatura: Anger 1890, Tabl. 5:7; Hachmann 1951, 97, Bokiniec 2008, 346.

Grób F6.
1. Zapinka typu A.18b.
Pozostałe wyposażenie: nóż.
Chronologia: A3 lub A3/B1.
Uwagi: Wg R. Hachmanna omawiana zapinka reprezentuje typ A.20. E. Bokiniec nie uwzględnia tej zapinki, omawiając fibule A.18 na ziemi chełmińskiej.
Literatura: Anger 1890, 19, Tabl. 12:16; Hachmann 1951, 96; Volling 1994, 260; 2005, 51, 53, 269; Zest. 8:6, 7; Tabl. XXV:4.

Grób 499
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Żelazne kółko, być może część pasa do miecza.
Pozostałe zabytki: grot, dwie ostrogi, nóż, brzytwa, okucie żelazne, zapinka typu K, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Anger 1890, Tabl. 3:3; Hachmann 1961, 99; Bokiniec 2008, 352.

Grób 578.
1. Knotenring; 2. Knotenring.
Pozostałe wyposażenie: przęślik.
Chronologia: MOP.
Literatura: Anger 1890, 45; Tabl. 17, 17; Hachmann 91, 99; Bokiniec 2008, 354.

Grób 606
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: grot, tok.
Chronologia: A3.
Literatura: Anger 1890; Hachmann 1951, 100; Bokiniec 2008, 354.

Grób 612
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata z występem; 4. Żelazne kółko, być może część pasa do miecza.
Pozostałe zabytki: grot, tok, zapinka typu K, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Anger 1890, Tabl. 15:3; Hachmann 1951, 100; Bokiniec 2008, 354.

Grób 668
1. Paciorek barwy niebieskiej.
Pozostałe wyposażenie: zapinka nieokreślonego typu.
Chronologia: MOP.
Literatura: Anger 1890, 50; Karwowski 1997, 67; Bokiniec 2008, 81.

Grób 678
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Żelazne kółko; 4. Żelazne kółko.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, klamra jednoczęściowa, fragment zapinki (być może typu K), ceramika.
Chronologia: A2/3 lub A3.
Literatura: Anger 1890, 50, tabl. 3:1; Hachmann 1951, 94; Bochnak 2005, 45; Łuczkiewicz 2006, 59–60, 182–183; Tabl. 16; Bokiniec 2008, 356.

Znaleziska luźne z 22 listopada 1883 r.
1. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego?
Literatura: Anger 1890, 11; Bokiniec 2008, 341.

Znaleziska luźne z 26 kwietnia 1888 r.
1. Żelazna klamra pierścieniowata z występem i skrzydełkami.
Literatura: Anger 1980, 25; Tabl. 15: 2; Bokiniec 2008, 76.

17. Kopaniewo, gm. Wicko, pow. lęborski.
Cmentarzysko. Inwentarze poszczególnych grobów mogły ulec przemieszaniu. Jedna z pochew z Kopaniewa być może miała prosto ścięty wylot (Kostrzewski 1919, 282).
Grób III
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Brązowa klamra pierścieniowata z zaczepem na pierścieniu (K.50); 4. Brązowe kółko; 5. Brązowe kółko.
Pozostałe zabytki: umbo, osiem nitów, grot, tok.
Chronologia: A2 lub A3.
Literatura: Kühne 1883, 346; Tabl. 5:30; Schumann 1897, 158, 159; Kostrzewski 1919, 63; Wołągiewiczowie 1963, 99; Wiloch 1995, 24–25, 57, Ryc. 7: f; 10; Łuczkiewicz 2006, 338.

Grób IV
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: dwie zapinki, ceramika.
Literatura: Schumann 1897, 159; Wołagiewiczowie 1963, 99; Łuczkiewicz 2006, 338.

Grób IX
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego zdobiona ażurową okładziną.
Pozostałe wyposażenie: trzy zapinki, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Schumann 1897, 159, 160, 164; Wołągiewiczowie 1963, 99; Łuczkiewicz 2006, 338.

Grób X
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego zdobiona brązową okładziną *opus interrasile*.
Pozostałe wyposażenie: dwa groty, umbo z ośmioma nitami i okuciami poprzecznymi, nóż, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Schumann 1897, 160; Wołągiewiczowie 1963, 99, 164; Tabl. I:11; Łuczkiewicz 2006, 189–198.

18. Krokowa, gm. *loco,* pow. pucki
Materiały ze zniszczonego cmentarzyska
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego z prostym wylotem.
Chronologia: A2-A3?
Literatura: Kostrzewski 1919, 282; Łuczkiewicz 2006, 338.

Lipniki, d. woj. elbląskie – por. Ławice, gm. Iława, pow. iławski

19. Lubieszewo, gm. Gryfice, pow. gryficki, stan. 1.
Cmentarzysko
Grób 92.
1. Brązowa klamra pierścieniowata z zaczepem na pierścieniu (K.50).
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, zapinka późnolateńska.
Chronologia: A2.
Literatura: Wiloch 1995, 24–25, Ryc. 10, 57; Wołągiewicz 1997a, 24, Tabl. XII:94:h; Łuczkiewicz 2006, 338; Rogalski 2010, 130, 131, 279, 369.

20. Lubieszewo, gm. Nowy Dwór Gdański, pow. nowodworski, stan. 1.
Cmentarzysko
Grób III ?
1. Brązowa klamra pierścieniowata z zaczepem na pierścieniu (K.50).
Pozostałe wyposażenie: brązowa bransoleta, brązowa sprzączka.
Chronologia: A3.
Literatura: Lissauer, Conwentz 1886, 231; Tabl. V:10; Kostrzewski 1919, 65, Ryc. 50; Rosen-Przeworska 1948; Tabl. VI: 12.

21. Lubieszewo, gm. Nowy Dwór Gdański, pow. nowodworski, stan. 2.
Cmentarzysko
Grób 1
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok.
Chronologia: MOP.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 339.

Grób 34b
1. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, dwa nity od umba, klamra zawiaskowa, sprzączka, nożyk półksiężycowaty (brzytwa?).
Chronologia: A3.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 58, 339.

Znalezisko luźne
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 339.

Ławice, gm. Iława, pow. iławski
Znalezisko luźne
1. Szklany paciorek typu 23 wg Haevernick.
Uwagi: Znalezisko publikowane przez T. E. Haevernick jako pochodzące z *Hansdorf, Ldkr Rosenberg, Ehemaliger Regierungsbezirk Westpreußen* (obecnie Ławice), natomiast przez M. Karwowskiego jako *Lipniki, woj. elbląskie.* Z uwagi na lokalizację tego znaleziska przynależność do kultury oksywskiej jest wątpliwa.
Literatura: Haevernick 1960, 282; Karwowski 1997, 60.

22. Małe Czyste, gm. Stolno, pow. chełmiński
Tzw. grób 56 - materiały z przemieszanych zespołów grobowych.
1. Stopiony paciorek szklany; 2. Stopiony paciorek szklany.
Pozostałe wyposażenie: fragmenty zapinki typu O, zapinka V grupy wg Almgrena.
Chronologia: A3 lub A3/B1 oraz zapinka z fazy B2.
Literatura: Bokiniec 2008, 81, 295.

23. Miechęcino, gm. Dygowo, pow. kołobrzeski
Materiały ze zniszczonego cmentarzyska
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Chronologia: A3.
Literatura: Wołągiewiczowie 1963, 56, 109; Tabl. XXIII:7; Łuczkiewicz 2006, 339 (jako Miechęcino, pow. koszaliński).

24. Mikorowo, gm. Czarna Dąbrówka, pow. bytowski
Zniszczone groby, przypuszczalnie kultury pomorskiej i oksywskiej
Tzw. grób 1
1. Knotenring; 2. Knotenring; 3. Knotenring; 4. Knotenring; 5. Paciorek szklany.
Pozostałe wyposażenie: ceramika?
Chronologia: A2 lub A3.
Uwagi: Przypuszczalnie znalezisko z Mikorowa to pozostałości zniszczonych grobów kultury pomorskiej i oksywskiej.
Literatura: Wierzbicki 1991, Ryc. 3.3:8; Kurzyńska 2001, 175; Bokiniec 2005, 102; Bokiniec 2008, 85.

25. Nowe Dobra, gm. Chełmno, pow. chełmiński, stan. 20
Cmentarzysko
Grób 2/1905 [II/1905]
1. Zapinka typu A.65.
Pozostałe wyposażenie: dwie zapinki typu N wg Kostrzewskiego/N-b wg Völlinga, brązowa bransoleta, nożyk sierpikowaty, ceramika.
Chronologia: A3.
Uwagi: inwentarz może być przemieszany.
Literatura: Bokiniec 2008, 51, 300; Dąbrowska 2005, 88.

Grób 12/1905 [XII/1905]
1. Fragment knotenringa.
Pozostałe wyposażenie: brak.
Chronologia: MOP?
Literatura: Bokiniec 2008, 302.

Grób 21/1910 [21/1910]
1. Fragmenty knotenringa.
Pozostałe wyposażenie: przęślik, ceramika.
Chronologia: A3?
Literatura: Bokiniec 2008, 307.

26. Nowa Wieś Królewska, gm. Sztum, pow. sztumski
Cmentarzysko
Grób 13
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: grot, umbo, zapinka typu C,
Chronologia: A2.
Literatura: Bohnsack 1938, 41, 56; Tabl. I:8-11; Heym 1961, 147, 159; Ryc. 2:6-12; Bochnak, Przychodni 2002, 95, 96; Bochnak 2005, 47; Łuczkiewicz 2006, 340 (jako Nowa Wieś [Neudorf], pow. malborski); Bokiniec 2008, 107, 119, 133, 427; Dąbrowska 2008, 43.

27. Nowe Dobra, gm. Chełmno, pow. chełmiński
Cmentarzysko
Grób 26/1905
1. Fragment pochwy miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: ceramika
Chronologia: A3?
Literatura: Kostrzewski 1919, 283; Łuczkiewicz 2006, 340; Bokiniec 2008, 304.

28. Oleszno, gm. Drawsko Pomorskie, pow. drawski
Materiały bez kontekstu, ze zniszczonego cmentarzyska

1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Miecz dwusieczny; 4. Pochwa miecza dwusiecznego.
Chronologia: A2-A3?
Literatura: Wołągiewiczowie 1963, 112; Eggers, Stary 2001, 54; Ryc. 164.

5. Żelazna klamra pierścieniowata z występem (K.48)
Chronologia: MOP.
Literatura: Wiloch 1995, 22, 24, 58; Ryc. 7:g.

29. Opalenie, gm. Gniew, pow. tczewski.
Grób
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Kolczuga.
Pozostałe wyposażenie: brązowa situla typu E.20, grot, umbo, zapinka typu E.
Chronologia: A2.
Literatura: Undset 1882, 138, 139; Tabl. XV:2; Lissauer 1887, 127, 155; Willers 1907, 7; Jahn 1916, 102; Ryc. 110; Kostrzewski 1919, 87, 97, 102, 355, 358; 1966, 102; Łęga 1958, 12, 67; Mapa II; Wielowiejski 1970, 31; Dąbrowska 1988, 208–209, mapa 25; Łuczkiewicz 2006, 62, 177; Bokiniec 2008, 34; Bochnak 2005, 27–28, 34, 102; 2009, 10; Ryc. 7–8.

30. Papowo Toruńskie, gm. Łysomice, pow. toruński, stan. 121.
Materiały luźne z cmentarzyska
1. Zapinka typu A.65.
Chronologia: A2?
Literatura: Bokiniec 2008, 38, 51, 310, 391, Tabl. XXX: 6; XXIX: 3–5.

31. Podwiesk, gm. Chełmno, pow. chełmiński, stan. 2.
Grób 9
1. Zapinka A.18b (?); 2. Dziesięć fragmentów stopionych szklanych paciorków.
Pozostałe wyposażenie: nożyk sierpikowaty, paciorek gliniany.
Chronologia: A3 lub A3/B1.
Literatura: Bokiniec 2005, 13, 96, 171, Tabl. V/9; 2008, 51, 81.

Grób 21
1. Stopiona zawieszka ósemkowata z nieprzejrzystego szkła; 2. Stopiony szklany paciorek; 3. Stopiony szklany paciorek.
Pozostałe wyposażenie: żelazny drut, fragment przedmiotu brązowego, ceramika.
Chronologia: MOP.
Literatura: Bokiniec 2005, 15, 16; Tabl. V/21; 2008, 81.

Grób 32
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: zapinka typu L.
Chronologia: A2/A3
Literatura: Janikowski 1971, 150, 152; Ryc. 19:3; Bokiniec 2005, 17, 180; Tabl. XIV/32; 2008, 107–109, 313; Łuczkiewicz 2006, 341.

Grób 33
1. Knotenring; 2. Knotenring; 3. Knotenring; 4. Knotenring; 5. Knotenring; 6. Paciorek grupy 23 wg Haevernick; 7. Paciorek grupy 25 wg Haevernick; 8. Paciorek grupy 25 wg Haevernick; 9. Dziesięć małych fragmentów paciorków z półprzejrzystego, ciemnofioletowego i białego szkła z ciemnofioletowymi pasmami; 10. Fragmenty żółto-zielonego paciorka z białymi pasmami; 11. Około dwudziestu stopionych paciorków z półprzejrzystego, ciemnozielonego, ciemnofioletowego lub żółtego szkła; 12. Fragmenty paciorka z brązowymi, półprzejrzystymi oraz białymi, nieprzejrzystymi pasami szkła.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu A, zapinka typu M, zapinka typu N, żelazna klamra, fragment brązowej klamry, szczypczyki, nożyk sierpikowaty, dwa nity, dwa brązowe kółka, dwa żelazne kółka, złoty drut, fragmenty przedmiotu żelaznego, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Wiloch 1995, 45; Karwowski 1997, 62; Balke 1999, 66; Boguwolski, Kurzyńska 2001, 60, Ryc. 53; Kurzyńska 2001, 175; Bokiniec 2005, 18, 181, Tabl. XV:33; 2008, 81.

Grób 36
1. Fragment pochwy miecza dwusiecznego; 2. Żelazne kółko, zapewne część pasa do miecza; 3. Żelazne kółko, zapewne część pasa do miecza.
Pozostałe zabytki: fragmenty czterech zapinek (m.in. typu L i typu K), ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Janikowski 1971, 150; Ryc. 19:2; Bokiniec 2005, 18, 19; Tabl. XVI/36; 2008, 313; Łuczkiewicz 2006, 341.

Grób 39
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.

Pozostałe zabytki: grot, fragment zapinki, ceramika.
Chronologia: A2?
Literatura: Bokiniec 2005, 19, 185; Tabl. XIX/39; Łuczkiewicz 2006, 341.

Grób 49
1. Zapinka podtypu A.18a, wariant Altenburg; 2. Zapinka podtypu A.18a, wariant Altenburg; 3. Naprawiana zapinka podtypu A.18a, wariant Altenburg; 4. Paciorek grupy 21 wg T. E. Haevernick; 5. Paciorek gr. 25 wg T. E. Haevernick; 6. Około stu fragmentów małych paciorków z przejrzystego, ciemnoniebieskiego, żółtego, ciemnofioletowego, zielonego i niebieskiego szkła.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu M, żelazne kółko, żelazna igła, złoty drut, trzy przęśliki, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Bokiniec 2005, 21, 96, 190, Tabl. XXIV/49; 2008, 50–51, 53, 81.

Grób 57
1. Stopiony paciorek szklany z przejrzystego, jasnożółtego szkła; 2. Cztery stopione fragmenty paciorka z przejrzystego, ciemnozielonego szkła.
Pozostałe wyposażenie: metalowy przedmiot w kształcie rurki (zaginął).
Chronologia: MOP.
Literatura: Bokiniec 2005, 22, 23; 2008, 81.

Grób 66
1. Fragment szklanej bransolety typu 3a wg T. E. Haevernick; 2. Zielony paciorek grupy 25 wg T. E. Haevernick; 3. Dziesięć małych paciorków z żółtego szkła; 4. Około stu fragmentów bardzo małych, zniszczonych i stopionych paciorków z półprzejrzystego, jasnozielonego i ciemnoniebieskiego szkła; 5. Ażurowy kolisty przedmiot w typie knotenringa (zawieszka?), z przytopionym, zielonkawym szkłem.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu M, zapinka typu L, żelazna szpila z haczykowatą główką, żelazna igła, fragment brązowej klamry taśmowatej, mosiężna bransoleta z końcami zdobionymi żłobkowatymi guzkami, brązowe kółko, fragmenty przedmiotu brązowego, nieobrobione fragmenty bursztynu, dwa przęśliki, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Karwowski 1997, 51, Tabl. 1; Bokiniec 2005, 24, 197; Tabl. XXXI/66; 2008, 81–82; Dąbrowska 2005, 88.

Grób 69
1. Fragment paciorka barwy ciemnozielonej; 2. Dwa fragmenty paciorka barwy ciemnozielonej; 3. Fragment paciorka barwy ciemnożółtej.
Pozostałe wyposażenie: grot, piętnaście fragmentów bursztynu, ceramika.
Chronologia: MOP.
Literatura: Bokiniec 2005, 24, 25; Tabl. XXVIII:69; 2008, 81.

Grób 103
1. Miecz dwusieczny. 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: grot, umbo, tok, fragment zapinki, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Janikowski 1971, 150, Ryc. 19:4; Bokiniec 2005, 30, 208, 209; Tabl. XLII, XLIII; Łuczkiewicz 2006, 342.

Grób 112
1. Zapinka typu A.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A1.
Literatura: Bokiniec 2005, 31; Tabl. XLV/112; 2008, 18, 21; Zest. 1:2.

Grób 181
Liczne fragmenty szkła barwy niebieskiej z zielonkawymi przebarwieniami.
Pozostałe wyposażenie: brak.
Chronologia: MOP.
Literatura: Bokiniec 2005, 41; 2008, 81.

Grób 251
1. Brązowa zapinka zbliżona do typu Mötschwil
Pozostałe wyposażenie: żelazna klamra, ceramika.
Chronologia: A2?
Literatura: Bokiniec 2005, 51; Tabl. LXXXVI/251; 2008, 19–21; Zest. 1:7.

Grób 300B
1. Fragmenty brązowej fibuli, być może zbliżonej do typu Mötschwil; 2. Paciorek w kształcie siedmioramiennej gwiazdki o zaokrąglonych końcach, z bezbarwnego, przejrzystego szkła, z żółtym pasmem; 3. Fragmenty stopionego paciorka grupy 25 wg T. E. Haevernick z przejrzystego, ciemnofioletowego szkła, z wtopionymi pasami przejrzystego, błękitnego szkła oraz nieprzejrzystego, białego szkła; 4. Stopiony fragment pacior-

ka grupy 21 wg T. E. Haevernick z przejrzystego, ciemnobłękitnego szkła; 5. Stopiony paciorek z nieprzejrzystego, brunatnego szkła, z wtopionymi pasami nieprzejrzystego, białego szkła; średn. 1 cm, wys. 1,5 cm (tabl. XI: 10).
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu K wg Kostrzewskiego i fragmenty trzech lub czterech innych zapinek żelaznych, fragment zapinki brązowej fibuli, klamra zawiaskowa, brązowy pierścionek z drutu, fragment brązowej ozdoby z drutu, nóż, nożyk sierpikowaty, fragment brązowego kółka, fragment żelaznej taśmy, fragment brązowej taśmy, fragmenty brązowego drutu, przęślik, ceramika. Być może w skład inwentarza grobu 300B wchodziły również trzy lub cztery kolejne zapinki żelazne.
Chronologia: A2.
Literatura: Bokiniec 2005, 59, 267–268, tabl. CI: 300B: 28, 29, 31; 2008, 19, 81–82.

Grób 303
1. Zapinka typu Nauheim?
Pozostałe zabytki: grot, tok, fragment zapinki środkowolateńskiej, ceramika.
Chronologia: A2/A3–A3.
Uwagi: Zapinka jest silnie skorodowana i określenie typologiczne może budzić wątpliwości. Zdaniem R. Bockiusa i P. Łuczkiewicza fibulę tę należy zaliczyć do typu K-1d. P. Harasim przyznaje, że wygięcie kabłąka nie znajduje analogii wśród zapinek typu Nauheim, jednak wskazuje późne okazy o zbliżonej formie.
Literatura: Bokiniec 2005, 60, 95–96, 271; Tabl. CV:303; 2008, 45, 53; Bockius, Łuczkiewicz 2004, 32–43; Łuczkiewicz 2006, 342; Harasim 228.

Grób 319
1. Paciorek z przejrzystego, purpurowego szkła. 2. Paciorek z nieprzejrzystego, białego szkła.
Pozostałe zabytki: brązowa klamra, brązowa sztabka, ceramika.
Chronologia: A2-A3.
Literatura: Bokiniec 2005, 61, 276; Tabl. CX/319; 2008, 81, 248.

Grób z 1963 r.
1. Fragmenty knotenringa ze śladami stopionego szkła; 2. Stopiony paciorek szklany; 3. Uszkodzony wisiorek o formie dzbana, z kulistym korpusem i przewężoną szyjką; 4. Paciorek grupy 23 wg Haevernick.
Pozostałe wyposażenie: zapinka ze zwierzęcą główką typu Ia1 wg Demetza, będąca importem prowincjonalnorzymskim o tradycjach celtyckich, dwie zapinki N/O wg Kostrzewskiego, fragmenty brązowej taśmy (klamry do pasa ?), fragment brązowego łańcuszka, fragment żelaznej blachy, fragment igły, fragment szydła lub krzesiwa, siedem fragmentów przedmiotów brązowych, pięć fragmentów przedmiotów żelaznych.
Chronologia: A3/B1a.
Literatura: Kurzyńska 2001, 173–175; Ryc. 2:a, d, j, k, l; Bokiniec 2005, 143, 325, Tabl. CLIX/1963; 2008, 54, 435.

Grób z 1975 r.
1. Fragment brązowej zapinki A.18b; 2. Fragment knotenringa; 3. paciorek grupy 23 wg T. E. Haevernick; 4. Kilkadziesiąt drobnych fragmentów przetopionych paciorków.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu M/N, zapinka typu O, fragmenty stopionych przedmiotów brązowych, fragment noża, ceramika.
Chronologia: A3 lub A3/B1.
Literatura: Bokiniec 2005, 143, 144; Tabl. CLIX/1975; 2008, 51, 435.

Znaleziska luźne
1. Fragmenty pochwy miecza dwusiecznego.
Literatura: Bokiniec 2005, 85; Tabl. CXLVIII:11a, b.
2. Nadtopiony paciorek z ciemnoczerwonego, półprzeźroczystego szkła z jasnymi, nieprzepuszczalnymi pasmami.
Literatura: Bokiniec 2005, 85; Tabl. CXLVIII:18.

32. Półchleb, gm. Brzeźno, pow. świdwiński
Cmentarzysko
Grób
1. Kocioł z żelaznym brzegiem?
Pozostałe wyposażenie: miecze (być może cztery?), grot oszczepu, umbo.
Chronologia: A3.
Literatura: Eggers, Stary 2001, 54; Rogalski 2010, 387.

33. Pruszcz Gdański, gm. *loco*, pow. gdański, stan. 4
Cmentarzysko
Grób 2
1. Żelazna klamra pierścieniowata K.49, przypuszczalnie część pasa do miecza; 2. Żelazne kółko, przypuszczalnie część pasa do miecza;

3. Żelazne kółko, przypuszczalnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: tok, ceramika.
Chronologia: A2-A3.
Literatura: Bohnsack 1938, 34, 35; Tabl. 5: 4; Łuczkiewicz 2006, 343.

Grób 62
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: umbo, grot, tok, zapinka typu D lub E, ceramika.
Chronologia: A2?
Literatura: Bohnsack 1938, 42, 43; Ryc. 15; Łuczkiewicz 2006, 98, 214, 344.

34. Pruszcz Gdański, gm. *loco*, pow. gdański, stan. 7.
Cmentarzysko
Materiały nie są publikowane, jednak skład grobów z bronią zamieścił P. Łuczkiewicz (Łuczkiewicz 2006, 344–345). Przedmioty importowane wyróżnił P. Harasim; w niniejszej pracy bazuję na ustaleniach tego badacza (Harasim, w druku).
Grób 311
1. Fragment brązowej zapinki typu A.18a.
Pozostałe zabytki: fragmenty przedmiotów żelaznych.
Chronologia: A3–A3/B1.
Literatura: Harasim, w druku.

Grób 346.
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego z ornamentem ażurowym; 3. Klamra pierścieniowata, zapewne część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, zapewne część pasa do miecza; 5. Kółko żelazne, zapewne część pasa do miecza; 6. Kółko żelazne, zapewne część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, tok.
Chronologia: A3.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 344; Harasim, w druku.

Grób 355.
1. Zapinka typu A.18a; 2. Miecz dwusieczny; 3. Pochwa miecza dwusiecznego; 4. Żelazna klamra pierścieniowata, przypuszczalnie część pasa do miecza; 5. Kółko żelazne, przypuszczalnie część pasa do miecza; 6. Kółko żelazne, przypuszczalnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, fragmenty zapinki.
Chronologia: A3.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 343; Harasim 2011, 232, 237; w druku; Bochnak, Harasim 2012, 64, 68, 69; Tab. 1; 2; 3.

Grób 373
1. Fragment miecza dwusiecznego; 2. Kółko brązowe, być może część pasa do miecza.
Pozostałe zabytki: fragment umba.
Chronologia: MOP.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 344; Harasim, w druku.

Grób 374.
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Stopiony fragment kolistego przedmiotu z brązu, przypuszczalnie część pasa do miecza; 4. Kółko brązowe, przypuszczalnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, tok, umbo, zapinka typu L.
Chronologia: A2/A3-A3.
Uwagi: stan zachowania nie pozwala na jednoznaczne stwierdzenie, czy stopiony fragment kolistego przedmiotu z brązu to pozostałość klamry pierścieniowatej.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 344, 345; Harasim, w druku.

35. Pruszcz Gdański, gm. *loco*, pow. gdański, stan. 10
Cmentarzysko
Grób 137
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Żelazna klamra pierścieniowata z występem (K.48), przypuszczalnie część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, przypuszczalnie część pasa do miecza; 5. Kółko żelazne, przypuszczalnie część pasa do miecza; 6. Kółko żelazne, przypuszczalnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: grot, zapinka miseczkowata, fragmenty brzytwy (?), ceramika.
Chronologia: A2/A3-A3.
Literatura: Pietrzak 1997, 27, Tabl. XLIX/137; Bochnak 2005, 48; 2009, 15; Łuczkiewicz 2006, 60–61, 345; Ryc. 16: 2.

Grób 261
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe wyposażenie: grot, umbo, imacz, okucie brzegu tarczy, zapinka typu M, ceramika.

Chronologia: A3.
Literatura: Pietrzak 1997, 43; Tabl. XCI/261; Łuczkiewicz 2006, 64–65, 187–189; Ryc. 55:2; Tabl. 17.

Grób 270
1. Fragment zapinki A.18a.
Pozostałe wyposażenie: fragment zapinki miseczkowatej, zapinka typu I wg Kostrzewskiego, fragment igły, nożyk sierpikowaty, krzesak, dwa przęśliki.
Chronologia: A3.
Literatura: Pietrzak 1997, 44; Tabl. XCIV/270.

Grób 403
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Brązowa klamra pierścieniowata z występem, przypuszczalnie część pasa do miecza; 4. Brązowe kółko, przypuszczalnie część pasa do miecza.
Pozostałe zabytki: grot, tok, zapinka typu I, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: Pietrzak 1997, 59; Tabl. CXXIV/403.

Grób 473
1. Żelazna zapinka typu Nauheim.
Pozostałe wyposażenie: fragment żelaznego kółka.
Chronologia: A2-A2/A3.
Literatura: Pietrzak 1997, 67, 237; Tabl. CXXXIX/473; Bokiniec 2008, 45.

Grób 479
1. Żelazna zapinka typu Nauheim.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: schyłek A2-A2/A3.
Literatura: Pietrzak 1997, 68, 237; Tabl. CXXXIX/479; Bokiniec 2008, 45.

Grób 481
1. Fragmentarycznie zachowana brązowa zapinka A.65.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu K, gładzik kamienny.
Chronologia: A2.
Literatura: Pietrzak 1997, 68, Tabl. CXLI/481.

Grób 484
1. Zapinka typu A.18a.
Pozostałe wyposażenie: fragment brązowej klamry taśmowatej, fragmenty bransolety brązowej, fragmenty szpili lub igły, fragment noża sierpikowatego, ceramika.
Chronologia: A3-A3/B1.
Literatura: Pietrzak 1997, 68; Tabl. CXLII/484; Dąbrowska 2003, 155; 2005, 89.

Grób 502
1. Zapinka typu A.18a.
Pozostałe wyposażenie: nożyk sierpikowaty, fragmenty brązowej klamry taśmowatej.
Chronologia: A3-A3/B1.
Literatura: Pietrzak 1997, 71; Tabl. CXLVII/502.

36. Rogowo, gm. Białogard, pow. białogardzki, stan. 9
Cmentarzysko
Grób 80
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: grot, zapinka typu N.
Chronologia: A3.
Literatura: Łuczkiewicz 2006, 38, 347; Ryc. 6:4.

37. Różyny, gm. Pszczółki, pow. gdański, stan. 18.
Cmentarzysko
Grób 36
1. Żelazna klamra pierścieniowata z występem i skrzydełkami (K.49), przypuszczalnie część pasa do miecza; 2. Kółko żelazne, przypuszczalnie część pasa do miecza; 3. Kółko żelazne, przypuszczalnie część pasa do miecza; 4. Kółko żelazne, przypuszczalnie część pasa do miecza.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu K, tok, ceramika.
Chronologia: A2.
Literatura: niepublikowane zbiory Muzeum Archeologicznego w Gdańsku; Harasim, w druku.

38. Rumia, gm. *loco*, pow. wejherowski, stan. 2.
Cmentarzysko
Grób 40
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Pozostałe zabytki: fragmenty zapinek, grot, ceramika.
Chronologia: A3?
Literatura: Pietrzak 1987, 17; Tabl. LXIIIl; Łuczkiewicz 2006, 62; 347.

Grób 42
1. Fragmenty dwóch paciorków z fioletowego szkła grupy 21 wg Haevernick; 2. Fragmenty dwóch paciorków z brunatnego szkła grupy 23 wg Haevernick; 3. Fragment paciorka z fiole-

towego szkła grupy 25 wg Haevernick; 4. Fragment paciorka z błękitnego szkła grupy 25; 5. Brązowa klamra pierścieniowata typu K.49; 6. Kółko brązowe; 7. Kółko brązowe; 8. Kółko brązowe; 9. Kółko brązowe; 10. Knotenring; 11. Knotenring; 12. Knotenring; 13. Knotenring.
Pozostałe wyposażenie: brązowa klamra taśmowata, fragmenty zapinki, fragment igły, fragment brązowego okucia, żelazne kółko.
Chronologia: A2.
Literatura: Wołągiewicz 1981, 161; Ryc. 41; Pietrzak 1987, 18, tabl. LXIV: 42:b, l, m, n, h; Wiloch 1995, 22, ryc. 7, 24–25 ryc. 10, 58; Karwowski 1997, 63, 66; Tabl. 9, 11; Balke 1999, 66; Bokiniec 2008, 83, 85.

Grób 150
1. Żelazna zapinka typu B.
Pozostałe wyposażenie: ceramika.
Chronologia: A1.
Literatura: Pietrzak 1987, 42, Tabl. LXIX/150.

Grób 151
1. Żelazna zapinka typu B.
Pozostałe wyposażenie: brak.
Chronologia: A1.
Literatura: Pietrzak 1987, 43, 84, 181, Tabl. LXXV/151; Bokiniec 2008, 22–23, 30; Harasim 2011.

Grób 162
1. Zapinka typu B.
Pozostałe wyposażenie: brak.
Chronologia: A1.
Literatura: Pietrzak 1987, 45, Tabl. LXXVII/162; Harasim 2011.

Rządz – por. Grudziądz-Rządz

39. Skowarcz, gm. Pszczółki, pow. gdański.
Cmentarzysko
Grób
1. Brązowy kocioł z żelaznym brzegiem.
Chronologia: A2-A3.
Literatura: Kostrzewski 1919; Łęga 1958, 13, 67; Mapa II; Przewoźna 1968, 83; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 22; Ryc. 10.

Grób C
1. Zapinka typu A. 65; 2. Zapinka typu A. 65.
Pozostałe wyposażenie: zapinka typu C, przęślik.
Chronologia: A2.
Literatura: Kostrzewski 1919, 40, 41, Ryc. 26; 1966, 102; Ryc. 52n; Wielowiejski 1970, 319; Woźniak 1970, 159; Demetz 1999, 221; Bokiniec 2008, 54.

Grób 14
1. Fragment pochwy miecza dwusiecznego – prawdopodobnie informacja mylna.
Uwagi: według P. Łuczkiewicza w grobie 14 w Skowarczu znajdowała się pochwa miecza dwusiecznego. Uczony ten powołuje się na J. Kostrzewskiego, u którego brak jest informacji potwierdzającej ten fakt. J. Kostrzewski kilkakrotnie wzmiankuje obecność miecza jednosiecznego.
Literatura: Kostrzewski 1919, 285, 287, 366; Łuczkiewicz 2006, 351.

Znaleziska luźne
1. Fragmenty siedmiu pochew i jedenastu mieczy.
Literatura: Amtlicher Bericht…. 1909, 32–34.
2. Zapinka typu A.65.
Literatura: znalezisko niepublikowane, archiwum J. Kostrzewskiego. Informacja P. Harasima, któremu uprzejmie dziękuję.

40. Świdwin, gm. *loco*, pow. świdwiński
Grób ciałopalny
1. Nóż z rękojeścią zakończoną kółkiem.
Pozostałe zabytki: grot (lub dwa groty), umbo, siekierka (?), krzesiwo (?), ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Kunkel 1931, 135, Nr 520; Eggers, Stary 2001, 34; Tabl. 167:2.

41. Toruń, gm. *loco*, pow. grodzki toruński, stan. 234.
Osada
Znalezisko luźne
1. Fragment bransolety szklanej grupy 8c wg T.E. Haevernick
Chronologia: A1?
Literatura: Karwowski 1997, 52, 63; Bokiniec 1993; 2008, 82.

42. Troszyn, gm. *loco*, pow. kamieński, stan. 10.
Cmentarzysko
Grób 1
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego z ornamentem ażurowym.
Pozostałe zabytki: situla typu E.19, miecz jednosieczny, fragmenty trzech okuć C-kształtnych pochwy miecza jednosiecznego, trzewik pochwy miecza jednosiecznego, dwa groty, umbo, osiem żela-

znych nitów z brązowymi aplikacjami na główkach, fragmenty dwóch imaczy, ceramika.
Chronologia: A3.
Literatura: Machajewski 2006, 83, 86–88; Ryc. 9–15; 2007; Łuczkiewicz 2006, 355.

43. Tuja, gm. Nowy Dwór Gdański, pow. nowodworski.
Grób ciałopalny
1. Brązowy kocioł z żelaznym brzegiem.
Pozostałe wyposażenie: brak danych.
Chronologia: A2-A3.
Literatura: Blume 1912, 142; Łęga 1958, 13, 67; Mapa II; Tromnau 1975, 90; Keiling 1986, 22, Ryc. 10, 24.

44. Żelisławiec, gm. Stare Czarnowo, pow. gryfiński, stan. 1
Materiały ze zniszczonego cmentarzyska
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego.
Chronologia: A3?
Literatura: Kostrzewski 1919, 280; Bohnsack 1938, 152; Wołągiewiczowie 1963, 113; Łuczkiewicz 2006, 355.

45. Żukczyn, gm. Pruszcz Gdański, pow. gdański.
Cmentarzysko
Grób 1
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Brązowe kółko, być może część pasa do miecza.
Pozostałe zabytki: fragment umba, nóż, ceramika.
Chronologia: MOP.
Literatura: Kostrzewski 1919, 366, 367; Łuczkiewicz 2006, 353.

Znalezisko luźne
1. Miecz dwusieczny; 2. Pochwa miecza dwusiecznego; 3. Klamra pierścieniowata z zaczepem na występie (K.48); 4. Kółko, być może część pasa do miecza.
Chronologia: MOP.
Uwagi: Zabytek znany z publikacji R. Rosen-Przeworskiej, nie wymienia go J. Kostrzewski ani R. Wiloch.
Literatura: Kostrzewski 1919, 366, 367; Rosen-Przeworska 1948, Tabl. VI:11; Bochnak 2009, 14; Tabl. 9a; Bochnak, Harasim 2013, 60, 61; Ryc. 2A.

XIV. BIBLIOGRAFIA

WYKAZ SKRÓTÓW

Acta Archaeologica ASH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AAC	Acta Archaeologica Carpathica
Acta Archaeologica	Acta Archeologica (København)
APolski	Archeologia Polski
BAR BS	British Archaeological Report, British Series
BAR IS	British Archaeological Report, International Series
Bericht RGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
FAP	Fontes Archaeologici Posnanienses
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
JRMES	Journal of Roman Military Equipment Studies
KHKM	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
MA	Materiały Archeologiczne
MANH	Materiały Archeologiczne Nowej Huty
MAAE	Materiały Archeologiczno-Antropologiczne i Etnograficzne
MS	Materiały Starożytne
MSiW	Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne
MSROA	Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
MZP	Materiały Zachodniopomorskie
PA	Przegląd Archeologiczny
PMMAEŁ	Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, seria archeologiczna
SA	Sprawozdania Archeologiczne
WA	Wiadomości Archeologiczne
ZNUJ	Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego
ZOW	Z Otchłani Wieków

ŹRÓDŁA PISANE

Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*

Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, tom I, księgi XIV–XXV, tłum. I. Lewandowski, Warszawa 2001.

Ammianus Marcellinus, *Dzieje rzymskie*, tom II, księgi XXVI–XXXI, tłum. I. Lewandowski, Warszawa 2002.

Appian, *Historia rzymska*

Appian z Aleksandrii, *Historia rzymska,* tłum. L. Piotrowicz, Wrocław 1957.

Cezar, *Wojna galijska*

Gajusz Juliusz Cezar, *Wojna galijska*, tłum. E. Konik, Biblioteka Narodowa, Seria II, Nr 186, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.

Cezar, *O wojnie domowej*

Gajusz Juliusz Cezar, *O wojnie domowej*, tłum. J. Parandowski, Warszawa 2001.

Diodor Sycylijski, *Bibliothèque*

Bibliothèque historique de Diodore de Sicile, tłum. A. F. Miot, Paris 1834.

Eugipiusz, *Żywot Świętego Seweryna*

Eugipiusz, *Żywot św. Seweryna. Reguła*, tłum. K. Obrycki, Źródła Monastyczne 13, Kraków 1996.

Florus, *Zarys dziejów rzymskich*

Lucjusz Anneusz Florus, *Zarys dziejów rzymskich*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył I. Lewandowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

Kasjusz Dion, *Historia Rzymska*

Kasjusz Dion Kokcejanus, *Historia rzymska*, przełożył i opracował W. Madyda, Wrocław 2005.

Katon, *O gospodarstwie wiejskim*

Marcus Porcius Cato, *O gospodarstwie wiejskim*, tłum. S. Łoś, Wrocław 2006.

Notita Dignitatum (ND)
Index ad Notitiam dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis, Bonnae 1839.

Pliniusz, *Historia Naturalis*
Pliniusz Starszy, *Historia Naturalis*, http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html

Ptolemeusz, *Geographiké Hyphegesis*
Geographiké Hyphegesis/Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/10.html

Strabon, *Géographie*
Strabon, *Géographie*, tłum. F. Lasserie, Paris 1996.

Tacyt, *Germania*
Publiusz Korneliusz Tacyt, *Germania*, tłum. T. Płóciennik, wstęp i komentarz J. Kolendo, Fontes Historiae Antiquae, Zeszyty Źródłowe Zakładu Historii Społeczeństw Antycznych 10, Poznań 2008.

Tacyt, *Roczniki*
Publiusz Korneliusz Tacyt, *Roczniki*, [w:] *Dzieła*, t. 1, tłum. S. Hammer, Warszawa 1957.

Varro, *De lingua latina*
Marcus Terentius Varro, *De lingua latina liber V*, http://www.thelatinlibrary.com/varro.ll5.html

Varro, *Rerum rusticarum libri tres*
Marcus Terentius Varro, *Rerum rusticarum de agri cultura. Liber primus*, http://www.thelatinlibrary.com/varro.rr1.html

Wegecjusz, *Zarys wojskowości*
Flawiusz Wegecjusz Renatus, *Zarys wojskowości* ks. I, tłum. A. M. Komornicka, Meander, 28 (1973), 400–417, 1973.

LITERATURA

Abłamowicz R., Kubiak H.
1999 *Analiza osteologiczna szczątków zwierzęcych z cmentarzysk kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*. Katowice.

Abramek A.
1983 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy na stan. 7, woj. Sieradz*, SA 34, 171–182.
1987 *Strobin na przełomie er*. Wieluń.
1988 *Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Konopnicy, stanowisko 7, województwo sieradzkie (część 1)*, Sieradzki Rocznik Muzealny 4 (1987), 45–96.

Abramowicz A., Lepówna B.
1957 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz (część II)*, PMMAEŁ 2, 25–51.

Adler W.
1993 *Studien zur germanischen Bewaffnung. Waffenmitgabe und Kampfweise im Niederelbegebiet und im übrigen Freien Germanien um Christi Geburt.* Bonn.

Albrectsen E.
1954 *Fynske Jernaldergrave I, Førromersk jernalder*. København.

Album Zabytków Przedhistorycznych...
1914 *Album Zabytków Przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego zebranych w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu*. wyd. B. Erzepki, J. Kostrzewski, 3. Poznań.

Alföldy G.
1974 *Noricum*. London, Boston.

Almássy K.
2010 *Some new data on the Scythian-Celtic relationship*, [w:] Jerem E., Schönfelder M., Wieland G. (red.), *Nord-Süd, Ost-West. Kontakte während der Eisenzeit in Europa. Akten der Internationalem Tagungen der AG Eisenzeit in Hamburg und Sopron 2002*. Budapest, 9–25.

Amtlicher Bericht 1909…
1909 *Amtlicher Bericht über dir Verwaltung des naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr 1908* 29, Danzig.

Anastassov J.
2006 *Objets laténiens du Musée de Schoumen (Bulgarie)*, [w:] Sârbu V., Vaida D. L. (red.), *Thracians and Celts*. Proceedings of the International Colloquim from Bistriţa, 18–20 May 2006. Cluj–Napoca 11–50.

Andersen S. H.
1986 *Mesolithic Dug-Outs and Paddles from Tybring Vig, Denmark*, Acta Archaeologica 57, 87–106.

Andrałojć M., Andrałojć M.
2012 *Mennictwo celtyckie na Kujawach. Celtic coinage in the Kujawy region*. Poznań.

Andrzejowska M., Andrzejowski J.
1997 *Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 6 w Starych Koczargach, gmina Babice Stare, województwo warszawskie*, WA 53, 85–98.

Andrzejowski J.
1994 *Powiązania kultur przeworskiej i wielbarskiej w świetle znalezisk bransolet*, [w:] Gurba J., Kokowski A. (red.), *Kultura przeworska* 1. Lublin, 317–342.
2005 *Kultura przeworska i wielbarska na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu*, [w:] Dulinicz M. (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*. Archeologia Mazowsza i Podlasia, Studia i Materiały 3. Warszawa, 109–128.
2005a *Wczesna Kragenfibel z Obór i problem jej pochodzenia*, WA 57, 57–66.

Andrzejowski J., Bursche A.
1987 *Archeologia biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie stanowisko 1 i w Wielbarku, woj. elbląskie*, [w:] Pawłowski A. (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–1983*. Malbork, 233–277.

Andrzejowski J., Martens J.
1995 *The Moberg Files – Case Study Lasy*, [w:] Bursche A. (red.), *Nunc de Svebis dicendum est…* Studia archaeological et historica Georgio Kolendo ab amicis et discipulis dicata. Warszawa, 47–67.

Anger S.
1890 *Das Gräberfeld zu Rondsen im Kreise Graudenz*. Grudziądz.

Antoniewicz W.
1929 *Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski*. Warszawa.

Antoniewiczowa J.
1925 *Dzban brązowy przedrzymski znaleziony w Brzezinach, w pow. warszawskim*, WA 9, 69–85.
1925a *Fragmenty miecza celtyckiego i przynależnej doń pochwy bronzowej w zbiorach Zakładu Archeologii Przedhistorycznej Uniwersytetu Warszawskiego*, PA 3, 34–36.

Arnăut T., Ursu Naniu R.
2011 *Vestigiile funerare getice de la Stolniceni (raionul Hânceşti, rep. Moldova. Stadiul actual al cercetării*, [w:] Măgureanu D., Măndescu D., Matei S. (red.), *Archaeology: making and practice*. Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th anniversary. Piteşti, 281–289.

Arne T. J.
1903 *Svenska emaljerade föremål från des forrömerska järnåldern*, [w:] Salin B. (red.), *Studier tillägnade Oscar Montelius 1903 lärjungar*. Stockholm, 121–132.
1906 *Ett keltisk mynt funnet i svensk jord*, Fornvännen 1906, 49–51.

Arnold Béat
1977 *Some remarks on caulking in celtic boat construction and its evolution in areas lying northwest of the Alpine arc*, The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration 6 (4), 293–297.
1978 *Les barques celtiques d'Abbeville, de Bevaix et d'Yverdon*, Archéologia 118, 52–60.
2004 *Dover to Bevaix, from the Middle Bronze Age to Gallo-Roman times, from lashing to nailing: a page of naval archaeology illustrated by the evolution of techniques, tools and the discovery of new materials*, [w:] Clark P. (red.), *The Dover Bronze Age boat in context: society and water transport in prehistoric Europe*. Oxford, 82–89.

Arnold Bettina
1999 *Drinking the Feast: Alcohol and the Legitimation of Power Celtic Europe*, Cambridge Archaeological Journal 9 (1), 71–93.

Arvidsson G.
1955 *Ett keltisk mynt i en gotländsk myntsamling*, Gotländskt Arkiv. Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvänner 27, 38–40.

Aucouturier M.
2003 *Patines et altérations de surface du cratère et de son couvercle*, [w:] Rolley C. (red.), *La tombe princière de Vix*. Paris, 277–278.

Austin M., Vidal-Naquet P.
1972 *Economies et sociétés en Grèce ancienne*. Paris.

Babeş M.
1993 *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*. Bonn.

Balke B.
1991 *Kultura przeworska w Międzyrzeczu Wisły, Pilicy i Iłżanki*. Warszawa.
1999 *Unikatowa bransoleta znad Mogielanki*, [w:] Andrzejowski J. (red.), *Comhlan*. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin. Warszawa, 66–79.
2004 *Kultura przeworska nad dolną Pilicą*. Archeologia Mazowsza i Podlasia, Studia i Materiały 2. Warszawa.

Baranowski T.
1997 *Celtycka bransoleta szklana z Jastrzębnik pod Kaliszem*, APolski 42, 155–159.

Baray, L.
1997 *Les résidences princières comme « Port of Trade » : essai de modélisation*, [w:] Brun P., Chaume B. (red.), *Vix et les éphémères principautés celtiques. Les VIe–Ve siècles avant J.-C. en Europe centre–occidentale*. Actes du colloque de Châtillon-sur-Seine, 27–29 octobre 1993. Paris, 251–260.
1997a *Les tombes aristocratiques de la Tène C2 de Bouchon « Le Rideau Miquet » (Somme) : Présentation liminaire des fouilles récentes de l'autoroute A 16 nord*, Archäologisches Korrespondenzblatt 27, 113–126.
2002 *Les Tombes à crémation des cimetières de Saint-Sauveur, Bouchon et Vignacourt (Somme) : contribution à la définition d'un modèle funéraire aristocratique en Gaule Belgique. L'Aristocratie celte à la fin de l'âge du Fer (IIe s. avant J.-C. – Ier s. après J.-C.)*, [w:] Guichard V., Perrin F. (red.), *L'aristocratie celte à la fin de l'âge du Fer (IIe s. av. J.-C., Ier s. ap. J.-C.)*. Actes de la table ronde des 10 et 11 juin 1999. Collection Bibracte 5. Glux-en-Glenne, 119–138.

Barral P., coll. Fichtl S., Guichard V.
2012 *Introduction*, [w:] Barral P, Fichtl S. (red.), *Regards sur la chronologie de la fin de l'âge du Fer (IIIe–Ier siècle avant J.-C.) dans l'est de la France et les régions voisines*. Glux-en-Glenne, 15–17 octobre 2007. Collection Bibracte 22. Glux-en-Glenne, 9–20.

Barral P., Jaccottey L., Pichot V.
2007 *L'agglomération de Mandeure (Doubs) et son territoire au Second âge du Fer*, [w:] Barral P., Daubigney A., Dunning C., Kaenel G., Roulière-Lambert M.-J. (red.), *L'âge du Fer dans l'arc jurassien et ses marges. Dépôts, lieux sacrés et territorialité à l'âge du Fer.* Actes du XXIXe colloque international de l'AFEAF ; Bienne, 5–8 mai 2005, vol. 1. Besançon, 139–160.

Barruol G.
1996 *La statue du guerrier de Vachères (Alpes-de Haute-Provence)*, Revue Archéologique de Narbonnaise 29, 1–12.

Bataille G.
2001 *Les agrafes de ceinturon du sanctuaire da la Villeneuve-au-Châtelot (Aube)*, Archäologisches Korrespodenzblatt 31, 443–460.

Bayard D.
1998 *Estrées-Deniécourt, Derrière le Jardin du Berger*, Bilan scientifique de la région Picardie 1998. Amiens, 114.

Bayard D., Prilaux G.
1999 *Existe-t-il un modèle funéraire aristocratique dans le Belgium du IIe s. av. J.-C. ?*, [w:] *Préactes de la table ronde du Mont Beuvray. L'aristocratie celte à la fin de l'age du Fer. IIe siècle avant J.-C. – Ier siècle après J.-C.* Table ronde organisée en collaboration avec l'UMR 5594 de l'université de Bourgogne Archéologie, cultures et sociétés. La Bourgogne et la France Orientale du Néolithique au Moyen Âge, jeudi 11 et vendredi 11 juin 1999 au Centre archéologique européen du Mont Beuvray. Glux-en-Glenne, 15.

Béal J.-C.
2005 *Les « nautes armés » de Lutèce : mythe ou réalité ?*, Revue archéologique 40, 315–337.

Beck F., Guillaumet J.-P.
1985 *La métallurgie du bronze en pays éduen*, [w:] Bonnamour L., Duval A., Guillaumet J.-P. (red.), *Les âges du Fer dans la vallée de la Saône (VIIe–Ier siècles avant notre ère). Paléométallurgie du bronze à l'âge du fer*. Actes du 7ème colloque de l'A.F.E.A.F. tenu à Rully (12–15 mai 1983), Revue archéologique de l'Est et du Centre Est. Supplément 6. Paris, 237–245.

Beck H.
1983 *'Handwerk' und 'Handwerker' im Altnordischen*, [w:] Jankuhn H. (red.) *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- u. Nordeuropas in den Jahren 1977–1980, Band 2. Göttingen, 620–635.

Bednarek M.
1993 *Osada kultury lateńskiej w Roszowickim Lesie, stan. 6 (25), gm. Cisek, woj. opolskie*, SA 24, 105–138.
1994 *Celtycki grób ciałopalny z czworobocznym obiektem rowkowym w Nowej Cerekwi, gm. Kietrz, woj. opolskie*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 35, 495–605.
2013 *Okres lateński*, [w:] Tomczak E. (red.), *Archeologia. Górny Śląsk*. Katowice, 111–127.

Bednarczyk J.
1987 *Z badań sanktuarium i osady ludności kultury przeworskiej w Inowrocławiu, woj. Bydgoszcz, stan. 95*, Sprawozdania Archeologiczne 39, 201–221.
1998 *Everyday life in the Roman Period. Życie codzienne w okresie rzymskim*, [w:] Chłodnicki M., Krzyżaniak L. (red.), *Pipeline of Archaeological Treasures. Gazociąg pełen skarbów archeologicznych*. Poznań, 73–97.

Bednarczyk J., Romańska A., Sujecka A.
2010 *Kultura przeworska*, [w:] Bednarczyk J., Kabaciński J., Kośko A. (red.), *Osadnictwo Kotliny Kolskiej. Archeologiczne badania ratownicze na trasie autostrady A2*. Via Archaeologica Posnaniensis, Źródła archeologiczne z badań wykopaliskowych na trasach dróg i autostrad 1, Poznań, 405–512.

Bekmann J. Ch.
1751 *Historische Beschreibung der Chur und Mark Brandenburg nach ihrem Ursprung, Einwohnern, Natürlichen Beschaffenheit, Gewässer, Landschaften, Stäten, Geistlichen Stiftern... Regenten, deren Staats- und Religions=Handlungen, Wapen, Siegel und Münzen, Wohlverdienten Geschlechtern Adelichen und Bürgerlichen standes..., Erg., fortges. u. red. von Bernhard Ludwig Bekmann,* Berlin.

Beljavec V.
2001 *Środkowolateński grób z płaskiego cmentarzyska w Radości Kamienieckiej w zachodniej Białorusi*, WA 55, 47–54.

Bemmann J.
2009 *Das Elbgebiet zwischen Wittenberg und Bad Schandau von der Spätlatènezeit (Stufe D2) bis zum Ende der älteren Römischen Kaiserzeit*, [w:] Salač V., Bemmann J. (red.), *Mitteleuropa zur Zeit Marbods*. Tagung Roztoky u Křivoklátu 4.–8.12. 2006. Anlässlich des 2000jährigen Jubiläums des römischen Feldzuges gegen Marbod. 19. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mitteleren Donauraum. Praha–Bonn, 361–404.

Benadík B.
1960 *Besonders angelegte Gräber auf keltischen Gräberfeldern der Slowakei und ihre gesellschaftliche Bedeutung*, Alba Regia 14, 97–106.
1971 *Obraz doby laténskej na Slovensku*, Slovenská archeológia 8, 402–470.
1983 *Maňa, keltisches Gräberfeld. Fundkatalog*, Materialia Archaeologica Slovaca Instituti Archaeologici Nitrensis Academiae Scientiarum Slovacae 5, Nitra.

Benadík B., Vlček E., Ambros C.
1957 *Keltské pohrebiska na juhozápadnom Slovensku. Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*. Bratislava.

Bender W.
1969 *Prace terenowe w miejscowości Otalążka, pow. Grójec w latach 1966–1967*, SA 21, 91–97.
2009 *Otalążka. Stanowisko kultowo-bagienne z młodszego okresu rzymskiego*. MSiW 8, Warszawa.

Berger E.
1974 *Die mittlere und späte Latènezeit im Mittelland und Jura*, [w:] Drack W. (red.), *Ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz*. Band IV. Eisenzeit. Basel, 61–88.

Berger F.
1985 *Keltische Fundmünzen aus Niedersachsen*, Die Kunde NF 36, 207–215.

Berger L.
2006 *Das Waffengrab von Remetschwil (Kanton Aargau)*, Jahresbericht der Gesellschaft Pro Vindonissa 2006, 3–41.

Bernat W.
1955 *Cmentarzysko ciałopalne z okresu rzymskiego we wsi Drozdowo, pow. Płońsk*, WA 22, 212–214.

Berranger M.
2009 *Le commerce du fer*, Les Dossiers d'Archéologie 335, *Artisans et savoir-faire des Gaulois*, 64–67.

Berranger M., Fluzin P.
2011 *Du métal au demi-produit. Propriétés et modes de circulation des matières premières ferreuses*, [w:] Reddé M., Barral P., Favory F., Guillaumet J.-P., Joly M., Marc J.-Y., Nouvel P., Nuninger L., Petit Ch. (red.), *Aspects de la Romanisation dans l'Est de la Gaule 2*. Collection Bibracte 21, 877–886.

Bianchetti E.
1895 *I Sepolcreti di Ornavasso*. Atti di Societa Archeologiae e Belli Arti di Torino 6. Torino.

Biarne J. (red.)
1974 *Allonnes dans l'Antiquité*. Le Mans.

Biborski M.
1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, MA 18, 53–183.
1999 *Typologische Differenzierung der Schwerter und ihrer Scheiden im europaischen Barbaricum in der ersten Hälfte des 1. Jh. n. Chr.*, [w:] Andrzejowski J. (red.), *Comhlan.* Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin. Warszawa, 81–107.

Biborski M., Kaczanowski P.
2010 *Celtycki miecz z Mazowsza*, [w:] Urbaniak A., Prochowicz R., Levada M., Schuster J. (red.), *Terra Barbarica*. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin. Monumenta Archeologia Barbarica, Series Gemina 2. Łódź–Warszawa, 155–165.

Biborski M., Kaczanowski P., Kędzierski Z., Stępiński J.
2002 *Badania nad technologią mieczy z młodszego okresu przedrzymskiego z obszaru kultury przeworskiej*, [w:] Andrzejowski J., Prochowicz R., Żórawska A. (red.), *Varia Barbarica, Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina 1. Warszawa–Lublin, 81–104.

Bielenin K.
1992 *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich*. Kielce.
2000 *Igołomia. Góry Świętokrzyskie. Starożytne hutnictwo żelaza*, [w:] Rydzewski J. (red.), *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków, 9–23.

Bidzilja V. I.
1964 *Poselennja Gališ-Lovačka (Za matjerialami rozkopok T. Ljegoskogo)*, Arheologija (Kiiv) 17, 92–143.
1970 *S istorii čërnoj metalurgii karpatskogo uzgir'ja rubiežu našej èry*, Arheologija (Kiiv) 24, 32–47.
1971 *Istoriâ kultury Zakarpattâ na rubeži našoï eri.* Kiïv.

Billoin D., Bonnamour L, Mouton S., Videau G.
2009 *L'agglomération de Chalon-sur-Saône de La Tène finale au début de la période gallo-romaine : un port comptoir aux origines de* Cabillonum, [w:] Buchsenschutz O., Chardenoux M.-B., Krausz S., Vaginay M. (red.), *L'âge du Fer dans la boucle de la Loire. Les Gaulois sont dans la ville*. Actes du XXXIIe Colloque de l'Association Française pour l'Étude de l'Âge du Fer, Bougres, 1er–4 mai 2008, 35e Supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France. Paris–Tours, 263–278.

Bjørnvad A. A.
1989 *Førromerske kedelgrave fra Simblegaard på Bornholm*, [w:] Jørgensen L. (red.), *Simblegård-Trelleborg. Danske gravfund fra førromersk jernalder til vikingetid*, Arkæologiske Skrifter 3. København, 7–35.

Blajer W.
2001 *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich.* Kraków.

Blanchet J.-A.
1900 *Harpago*, [w:] Daremberg Ch., Saglio E. (red.), *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines* 3/1, 11, 12.

Blancquaert G.
2002 *Cottévrard «La Plaine de la Bucaille» et Saint-Aubin-Routot «Le Four à Chaux 1 et 2»*, [w:] Dilly G. (red.), *Six nécropoles du second âge du Fer en Haute Normandie : Saint-Riquier-en Rivière «Audessus du Val d'Aulnoy», Bois-Guillaume «Les Bocquets», «Les Terres Rouges», «Le Point du Jour», Cottévrad «La Plaine de la Bucaille» et Saint-Aubin-Routot «La Four à Chaux»*, Nord Ouest Archéologie N° 13, Berck-sur-Mer, 331–394.

Blečić M.
2007 *Status, symbols, sacrifices, offerings. The diverse meanings of illyrian helmets*, Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu 40, 73–116.

Blondiau L.
2007 *Villers-Bocage, ZAC de la Montignette*, Bilan scientifique de la région Picardie 2007. Amiens, 145–147.

Blume E.
1912 *Die germanische Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. 1. Teil,* Mannus-Bibliothek 8, Würzburg.
1915 *Die germanische Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit. 2. Teil,* Mannus-Bibliothek 14, Würzburg.

Błażejewski A.
1998 *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*. Wrocław.

Bochnak T.
2002 *Broń ludności kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*, MA 33, 5–23.
2003 *Die ostalpine Axt aus Grab 20 des Gräberfeldes der Przeworsk-Kultur in Ciecierzyn, Gde. Byczyna*, AAC 38, 71–86.

2003a *„Długie noże" w grobach kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego – broń czy narzędzie?,* MA 34, 5–18
2004 *Zróżnicowanie typologiczne ostróg oraz bojowe zastosowanie konia w kulturze przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego, Archeologia 1, 9–62.
2004a *Rola kultury puchowskiej i grupy tynieckiej w kształtowaniu się modelu uzbrojenia kultury przeworskiej w fazie A3 młodszego okresu przedrzymskiego*, [w:] Gancarski J. (red.), *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*. Krosno, 261–287.
2005 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*. Rzeszów.
2006 *Early Circular Umbones of the Przeworsk Culture. The Role of Local Tradition and Celtic Influences on the Diversity of Metal Parts of Shields at the Beginning of the Late Pre-Roman Period,* Analecta Archaeologica Ressoviensia 1, 161–194
2007 *Les enclos quadrangulaires en Pologne. IVe siècle avant. J.C – IIe siécle aprés J.C.* Acta Terrae Septemcastrensis VI (1), 23–40.
2007a *Les couteaux « celtiques » avec manche muni d'un anneau de suspension dans la culture de Przeworsk,* Istros 14, 297–320.
2007b *L'umbo à pointe centrale d'Alise–Sainte–Reine (Côte–d'Or) dans son contexte d'Europe centrale et septentrionale*, Antiquités Nationales 2006–2007, 67–76.
2009 *Die Militaria der vorrömischen Eisenzeit aus dem Archiv von Józef Kostrzewski*, Barbaricum 8, 7–32.
2009/2010 *Un couteau insolite dans le dépôt de Lozna, jud. Botoşani : outil artisanal inconnue* ? [w:] Cândea I. (red.), *Tracii şî vecinii lor în Anchitate. The Thracians and Their Neighbours in Antiquity*. Studia in Honorem Valerii Sîrbu. Brailă, 63–78.
2010 *Les fourreaux chagrinés en Pologne,* [w:] Borhy L. (red.), *Studia Celtica Classica et Romana Nicolae Szabó septuagesimo dedicata*. Budapest, 55–63.
2010a *L'itinéraire maritime et fluvial entre la Celtique occidentale et le bassin de la Vistule : une route méconnue du Second âge du Fer?,* [w:] Le Bihan J.-P. Guillaumet J.-P. (red.), *Routes du monde et passages obligés de la Protohistoire au haut Moyen Âge*. Actes du colloque international d'Ouessant, 27 et 28 septembre 2007. Quimper, 251–272.
2010b *Północna droga napływu importów celtyckich na ziemie polskie – zarys problematyki,* [w:] Gediga B., Piotrowski W. (red.), *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza*. Biskupin–Wrocław, 391–419.
2011 *Kierunki napływu celtyckich kotłów z żelaznym brzegiem jako odbicie oddziaływań latenizacyjnych w kulturze oksywskiej*, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską – przemiany w okresie lateńskim*. Gdańsk, 57–77.
w druku *Przyczyny zaniku ceramiki toczonej na ziemiach polskich w początkach I w. po Chr. – zapomniany sekret, uwarunkowania społeczno–psychologiczne czy czynniki ekonomiczne?*, WA 64.

Bochnak T., Czarnecka K.
2004–2005 *Iron Scabbard-Plate Decorated in Open Work Technique (opus interrasile). Celtic Import or Local Forgery*, Anodos. Studies of the Ancient World 4–5/2004–2005, 25–34.

Bochnak T., Frankowski P.
2010 *Brązowy aerofon z Malborka: Lituus, carnyx czy olifant?,* [w:] Urbaniak A., Prochowicz R., Levada M., Schuster J. (red.), *Terra Barbarica*. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin. Monumenta Archeologia Barbarica, Series Gemina 2. Łódź–Warszawa, 179–196.

Bochnak T., Goláňová P.
2010 *La Porte de Moravie : un point obligé sur la « route de l'ambre »,* [w:] Le Bihan J.-P., Guillaumet J.-P. (red.), *Routes du monde et passages obligés de la Protohistoire au haut Moyen Âge*. Actes du colloque international d'Ouessant, 27 et 28 septembre 2007. Quimper, 161–180.

Bochnak T., Harasim P.
2012 *Interregional and multidirectional contacts of local elites: a case of scabbards with crossbars decorated with three or more S-figures in northern Poland*, [w:] Bliujienė A. (red.), *People at the Crossroads of Space end Time (Footmarks of Societes in Ancient Europe), II*. Archaeologia Baltica 18, 53–76.

Bochnak T., Kieferling G.
2008 *Tête de bovidé en argent draguée dans la rivière San à Radymno (Pologne) : un chef d'oeuvre inconnu de l'art celto-thrace ?,* [w:] Gergova D. (red.), *PHOSPHORION*. Studia in Honorem Mariae Čičikova. Sofia, 368–381.
2009 *Srebrna głowa byka wydobyta z Sanu w Radymnie*, [w:] Droberjar E., Karwowski M. (red.), *Archeologia Barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim*. Materiały i kontakty z IV. Protohistorycznej Konferencji, Sanok, 13–17 października 2008, *Archeologie der Barbaren 2008: Beziehungen und Kontakte in der barbarischen Welt*. Materialen aus der IV. Frühgeschichtlichen Konferenz in Sanok, 13.–17. Oktober 2008. Rzeszów, 123–143.

Bochnak T., Przychodni A.
2002 *Das Grab mit einem importierten Latèneschwert von Pawłowice, Gde Michałów, Kr. Jędrzejów*, AAC 37, 85–109.

Bochnak T., Warowna J.
w druku *„Jerzy Okulicz pinxit" – kiełzno z grobu kultury przeworskiej z Malkowic, pow. staszowski,* [w:] Kontny B., Nowakowski W. (red.), Barbaricum 10 (Księga Pamięci Profesora Jerzego Okulicz-Kozaryna), Warszawa.

Bockius R.
1991 *Fremdimpulse am Ende der Latènezeit im Rhein-Main-Moselgebiet*, [w:] Haffner A., Miron A. (red.), *Studien zur Eisenzeit im Hunsrück-Nahe Raum*. Symposium Birkenfeld 1987. Trier, 281–294.
1991a *Zu den elbgermanischen Kreisplattensporen der frühen römischen Kaiserzeit*, JRGZM 38, 497–514.

1996 *Zu einigen Schildbeschlägen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit aus Fundkomplexen der Przeworsk-Kultur*, [w:] Woźniak Z. (red.), *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*. Materialien des Symposiums–Kraków 26–29 April 1995. Kraków, 143–154.
2010 *Keltische Schiffahrt – ein historisch-archäologisches Konstrukt?*, [w:] Marquart M. (red.), 2010, 25–34.

Bockius R., Łuczkiewicz P.
2004 *Kelten und Germanen im 2.–1 Jhr. v. Chr. Archäologische Bausteine zu einer historischen Frage*. Monographien der RGZM 58. Mainz.

Boguwolski R., Kurzyńska M.
2001 *Archeologia północnej części Ziemi Chełmińskiej*. Grudziądz.

Bohm J.
1885 *Das Gräberfeld von Rondsen bei Graudenz*, Zeitschrift für Archäologie 17, 1–7.

Bohnsack D.
1938 *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen*. Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 4. Leipzig.

Bokiniec E.
1998 *Bransoleta szklana i żelazny grzebień z osady oksywskiej i wielbarskiej w Toruniu, stanowisko nr 234*, [w:] Kukawka S. (red.), *Szkice prehistoryczne. Źródła – metody – interpretacje*. Toruń, 241–247.
1999 *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego w Świerkówcu, gm. Mogilno*, [w:] Andrzejowski J. (red.), *Comhlan*. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin. Warszawa, 115–140.
2005 *Podwiesk Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmer Land*. Monumenta Archaeologica Barbarica 11, Warszawa–Toruń.
2008 *Kultura oksywska na ziemi chełmińskiej w świetle materiałów sepulkralnych*. Toruń.

Bolla M.
2004 *La „tomba del medico" di Verona*, Aquileia Nostra 75, 193–264.

Bolla M., Boube C., Guillaumet J.-P.
1991 *Les situles*, [w:] Feugère M., Rolley C. (red.), *La vaisselle tardo-républicaine en bronze*, Actes de la table-ronde CNRS organisée à Lattes du 26 au 28 avril 1990 par l'UPR 290 (Lattes) et le GDR 125 (Dijon). Dijon, 7–21.

Bouvier M.
2005 *Les stèles de Grand, Vosges (F) et la fabrication du fromage en Gaule romaine*, Instrumentum 21, juin 2005, 18–22.

Bonnamour L.
1985 *Découvertes archéologiques dans la Saône à Gigny-sur-Saône (Saône-et-Loire)*, Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est 36, 237–253.
1987 *Chronique archéologique*, Mémoires de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Chalon 56, 38–50.
1989 *Nouvelles découvertes archéologiques en Saône sur le site du gué de Gigny/Thorey*, Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est 40, 47–60.
2000 *Archéologie de la Saône. 150 ans de recherches*. Paris.
2002 *Chalon, gués et ponts antiques: un point de franchissement obligé sur la Saône*, [w:] Bravard J.-P., Combier J., Commerçon N. (red.), *La Saône, axe de civilisation*. Lyon, 127–135.
2009 *Les trouvailles de la Sâone : de nouvelles perspectives pour une rapproche du Chalon gaulois*, [w:] Honegger M., Ramseyer D., Kaenel G., Arnold B., Kaeser M.-A. (red.), *Le site de La Tène : bilan des connaissances – état de la question. Actes de la Table ronde internationale de Neuchâtel, 1–3 novembre 2007*. Archéologie neuchâteloise 43, 137–147.

Boon G. C.
1991 *Tonsor humanus: Razor and Toilet-Knife in Antiquity*, Britannia 22, 21–32.

Bouloumié B.
1988 *Le symposion gréco-étrusque et l'aristocratie celtique*, [w:] Mohen J.-P., Duval A., Éluère Ch. (red.), *Les Princes Celtes et la Méditerranée*. Actes du colloque de l'École du Louvre, mai 1988. Rencontres de l'École du Louvre. Paris, 343–383.

Bourgeois L.
1999 *Le sanctuaire rural de Bennecourt (Yvelines). Du temple celtique au temple gallo-romain*. Documents d'Archéologie Française 77.

Božič D.
1981 *Relative Chronologie der jüngeren Eisenzeit im jugoslawischen Donauraum,* Arheološki Vestnik 32, 315–336.
1993 *O latenskih najdbah na območju Ptuja*. Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva, Ptuj, 189–204.
1997 *Les Taurisques*, [w:] Moscati E. (red.), *Les Celtes*. Milano, 496–502.

Böhme-Schönberger A.
1998 *Das Grab eines vornehmen Kriegers der Spätlatènezeit aus Badenheim. Neue Forschungen zu den Schwertscheiden mit opus interrasile Zierblechen*, Germania 76, 217–256.
2001 *Das silberne Zierblech von Eggeby*, Fornvännen 96, 79–88.
2000 *Kulturwandel in Badenheim?*, [w:] Haffner A., von Schnurbein S. (red.), *Kelten, Germanen, Römer im Mittelgebirgsraum zwischen Luxemburg und Thüringen. Archäologische und naturwissenschaftliche Forschungen zum Kulturwandel unter der Enwirkung Roms in den Jahrhundertenn um Christi Geburt*. Akten des Internationalen Kolloquiums zum DFG-Schwerpunktprogramm „Romanisierung" 28.–30. September 1998 Trier, Bonn, 263–279.
2002 *Neue Forschungen zu den Schwertscheiden mit opus interrasile-Zierblechen*, [w:] von Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., Kokowski A., Łuczkiewicz P. (red.) *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*. Lublin, 199–209.

Bóna I.
1963 *Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden*, Acta Archaeoloica ASH 15, 239–307.

Brandt J.
2001 *Jastorf und Latène. Kultureller Austausch und seine Auswirkungen auf soziopolitische Entwicklungen in der vorrömischen Eiseneit*, Internationale Archäologie 66, Rahden.

Brem H.
1997 *Spärliche Spuren: Funde der Latènezeit aus dem Kanton Thurgau*, Archäologie der Schweiz 20/2, 73–76.

Bride A. S.
2005 *Le mobilier de verre des fouilles anciennes et récentes de Bibracte*, [w:] Guillaumet J.-P., Szabó M. (red.), *Études sur Bibracte* 1. Collection Bibracte 10. Glux-en-Glenne, 81–161.

Brisson A., Hatt J., Roualet P.
1970 *IV. – Cimetière de Fère-Champenoise Faubourg de Connantre*, Mémoires de la Société d'Agriculture, Commerce, Sciences et Arts du département de la Marne (Ancienne Académie de Châlons, fondée en 1750) 85, 7–26.

Broquier-Reddé V., Deyber A. = Broquier-Reddé V., Deyber A. avec la contribution de Sievers S.
2001 *Fourniment, harnachement, quincaillerie, objets divers,* [w:] Reddé M., v. Schnurbein S. (red.), *Alésia. Fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont Auxois, 1991–1997. Vol. II. Le matériel.* Paris, 293–362.

Brøndstedt J.
1963 *Nordische Vorzeit. Band 3. Eisenzeit in Dänemark*. Neumünster.

Brumlich M.
2010 *Eisenverhüttung und -verarbeitung in der vorrömischen Eisenzeit. Funde von der Hochfläche des Teltow*, [w:] Meyer M. (red.), *Haus-Gehöft-Weiler-Dorf*. Berliner Archäologische Forschungen 8, Berlin, 61–84.

Brunaux J.-L.
1990 *La chronologie des armes latèniennes. Systèmes chronologiques utilisés pour les armes da La Tène*, [w:] Duval A., Morel J.-P., Roman Y. (red.), *Gaule interne et Gaule méditerranéenne IIème et Ier siècles avant J.-C.: Confrontations chronologiques*. Actes de la table ronde de Valbonn (11–13 novembre 1986), Revue Archéologique de Narbonnaise, Supplément 21, 167–191.

Brunaux J.-L., Lambot B.
1987 *Guerre et armement chez les Gaulois (450–52 av. J.-C.)*, Paris.

Brunaux J.-L., Méniel P.
1997 *La résidence aristocratique de Montmartin (Oise) du IIIe au IIe av. J.-C.* Documents d'Archéologie Française 64, Paris.

Brunaux J.-L., Méniel P., Poplin F.
1985 *Gournay I. Les fouilles sur le sanctuaire et l'oppidum (1975–1984),* Revue Archéologique de Picardie, Numéro spécial. Amiens.

Brunaux J.-L., Rapin A.
1988 *Gournay II. Boucliers et lances, dépots et trophées*. Paris.

Břeň J.
1964 *Význam spon pro datování keltských oppid v Čechach*, Sbornik Národního Muzea Praha 18, 195–289.
1966 *Třísov. Oppidum Celtique en Bohême méridionale*. Prague.

Buchez N., Dumont Ch., Ginoux N., Montaru D.
1998 *Les tombes de Villers les-Roye «Les Longs Champs» et de Marcelcave «Le Chemin d'Ignancourt» (Somme)*, Revue Archéologique de Picardie 1/2, 191–210.

Buchholz R.
1890 *Ein Gräberfeld bei Demerthin, Kreis Ost-Priegnitz*, Verhandlungen des Berliner Gesellchaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 1890, 501–504.

Bucsek N. et al.= Bucsek N., Pernot M., Challet V., Duval A.
1990 *Étude de l'émail rouge du Mont-Beuvray*, Révue achéologique de l'Est et du Centre-Est 41, 147–157.

Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlová M.
1990 *A late 1st Century B.C. – 2nd Century A.D. at Zemplin*, Slovenská archeológia 38, 245–344.

Budinský-Krička V., Miroššayova E.
1987 *Laténsky sídliskový objekt z Vel'keho Šariša-Kanaša*, Študijné Zvesti Archeologiského Ústavu Slovenskej Akadémie Vied 23, 41–52.

Bujna J.
1989 *Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník I*, Slovenská archeológia 37, 245–354.
1991 *Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník II*, Slovenská archeológia 39, 221–256.
1995 *Les contacts entre l'Europe Centrale et la Gaule septentrionale au IIIe siècle avant J. -C.: la sépulture n° 31 de Malé Kosihy, Slovaquie du Sud-Ouest*, [w:] Charpy J. J. (red.) *L'Europe Celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C. Contacts, échanges et mouvements de populations*. Sceaux, 259–268.
2003 *Spony z keltských hrobov bez zbroje z územia Slovenska*, Slovenská archeológia 51/1, 39–108.

Bulard A.
1980 *Sur deux poignards de la fin de l'époque de La Tène*, Études Celtiques 17, 33–49.
1982 *À propos des origines de la paire d'animaux fantastiques ser les fourreaux d'épée laténiens*, [w:] Duval P. M., Kruta V. (red.), *L'art céltique de la pèriode d'expansion. IVe et IIIe siècles avant notre ère*. Genève, 149–160.

Bulliot J.-G.
1899 *Fouilles du Mont Beuvray (ancienne Bibracte) de 1867 à 1895, Tome premier*. Autun.

Bukowski Z.
1982 *Najstarsze znaleziska przedmiotów żelaznych w środkowej Europie a początki metalurgii żelaza*

w kulturze łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły, APolski 26 (1981), 321–401.
1985 *Salt production in Poland in prehistoric times*, Archaeologia Polona 24, 27–71.
1989 *Szlaki handlowe z Południa na Pomorze w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza*, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, Słupsk, 185–208.
1998 *Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych*. Gdańsk.

Burleigh G.
1982 *Excavations at Baldock*, Herfordshire's Past 12, 3–18.
1983 *Baldock*, Current Archaeology 86, 70–74.

Bursche A.
1997 *Roman Coinage from Jakuszowice Settlement in North Małopolska – Monety rzymskie z osady w Jakuszowicach w północnej Malopolsce*, Notae Numismaticae – Zapiski Numizmatyczne 2, 119–148.

Bykowski K.
1976 *Uwagi o szkieletowym obrządku pogrzebowym ludności kultury przeworskiej w okresach późnolateńskim i wczesnorzymskim*, Studia Archeologiczne 7, 139–163.
1977 *Sprawozdanie z badań w rejonie Brodna, gm. Środa Śląska, woj. wrocławskie*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 19, 45–50.

Cabalska M.
1964 *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych w Maszkowicach, pow. Nowy Sącz*, WA 30, 121–128.
1971 *Użytkowanie źródeł słonej wody na Sądecczyźnie w najdawniejszych czasach*, KHKM 19/3, 431–436.
1975 *Osadnictwo kultury łużyckiej w Maszkowicach w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, WSiW 3, 159–184.

Cabalska M., Nosek E. M., Mazur A.
1971 *Wyroby żelazne ze stanowiska kultury łużyckiej w Maszkowicach, pow. nowosądecki*, PA 19/20, 51–76

Capelle T.
1971 *Studien über elbgermanische Gräberfelder in der ausgehenden Latènezeit und der älteren römischen Kaiserzeit*. Hildesheim.
1995 *Bronze-Age Stone Ships*, [w:] Crumlin-Pedersen O., Munch Thye B. (red.), *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5th–7th May 1994. Copenhagen, 71–86.

v. Carnap-Bornheim C.
1988 *Morskie wyprawy barbarzyńców w 3 w. n. e. – Skandynawia, Morze Północne i Morze Czarne*, [w:] Ilkjær J., Kokowski A. (red.), *20 lat archeologii w Masłomęczu, II, Goście*. Lublin, 21–34.

Carver E.
2001 *The visibility on Imported Wine and its Associated Accoutrements in Later Iron Age Britain*, BAR BS 325, Oxford.
2002 *Le vin dans les tombes de l'aristocratie du sud-est de la Grande-Bretagne*, [w :] Guichard V., Perrin F. (red.), *L'aristocratie celte à la fin de l'âge du Fer (IIe s. av. J.-C., Ier s. ap. J.-C.)*. Actes de la table ronde des 10 et 11 juin 1999. Collection Bibracte 5. Glux-en-Glenne, 198.

Carver M. O. H.
1990 *Pre-Viking Traffic in the North Sea*, [w:] McGrail S. (red.), *Maritime Celts, Frisians and Saxons,* Papers presented to a conference at Oxford in November 1998, Council for British Archaeology Report 71. London, 117–125.

Celtes…
2006 *Celtes. Belges, Boïens, Rèmes, Volques… Exposition au Musée Royal de Mariemont, 3 juin – 3 décembre 2006*. Morlanwelz 2006.

Cerdan M. et A.
1993 *La nécropole gauloise et gallo-romaine de Pîtres-Remise (Eure),* [w:] *Les Celtes en Normandie, les rites funéraires en Gaule*. Actes du 14 colloque du A.F.E.A.F. Évreux mai 1990, Revue Archéologique de l'Ouest, suppl. 6, 149–153.

Chabot L.
2004 *L'oppidum de la Cloche (Les Pennes-Mirabeau, Bouches-du-Rhône)*. Montagnac

Chapotat G.
1970 *Vienne gauloise : le matériel de la Tène III trouvé sur la colline de Sainte-Blandine*. Lyon.

Charpy J.-J., Roualet P.
1991 *Les Celtes en Champagne, Cinq siècles d'histoire*. Catalogue d'exposition, Musée d'Epernay, 23 juin – 3 novembre 1991. Epernay.

Ciołek R.
1998 *Monety z Gdańska – Świętego Wojciecha – znaleziska, kolekcja czy naukowa fikcja?*, [w:] Kolendo J. (red.), *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska – Suplement – tom 1. Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski,* t. I, Warszawa, 155–192.

Challet V.
1992 *Les Celtes et l'émail*. Paris.

Chapman A. C.
1975 *Les enclaves des ports de commerce dans les civilizations aztèques et maya*, [w:] Polanyi K., Arensberg C. M. (red.), *Les systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie.* Paris, 137–167.

Chmielewski W., Jażdżewski K., Kostrzewski J.
1965 *Pradzieje Polski*. Wrocław–Warszawa–Kraków.

Christensen A. E.
1996 *Proto-Viking, Viking and Norse Craft*, [w:] Gardiner R. (red.), *The Earliest Ships. The Evolution of Boats into Ships.* London, 72–88.

Christlein R.
1964 *Datierungsfragen der spätlatènezeitlichen Brandgräber Südbayerns*, Bayerische Vorgeschichtsblätter 29, 241–249.

Ciesielski Ł.
2011 *Zagospodarowanie przestrzeni cmentarzysk w świetle badań nad stosunkami społecznymi w kulturze przeworskiej*, [w:] Dzieduszycki W., Wrzesiński J. (red.), *Kim jesteś człowieku*?, Funeralia Lednickie, spotkanie 13, Poznań, 59–68.

Cieślak-Kopyt M.
2010 *Wstępne wyniki badań na ciałopalnym cmentarzysku kultury przeworskiej w Nowej Żelaznej, pow. kozienicki, woj. mazowieckie, stan. 2*, [w:] Cieślak-Kopyt M., Solarska K. (red.), *Radom i region radomski w świetle badań archeologicznych*. Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego 44/1–4. Radom, 55–82.

Cofta-Broniewska A.
1976 *Rozwiane wątpliwości*, ZOW 42, 119–123.
1977 *Celtowie, szkło, Kujawy – sensacja 1976*, ZOW 43, 12–13.
1978 *Inowrocław i jego rejon w pradziejach i we wczesnym średniowieczu*, [w:] Biskup M. (red.), *Dzieje Inowrocławia. Tom 1 (do 1919 r.)*, Warszawa–Poznań–Toruń, 57–128.
1979 *Grupa kruszańska kultury przeworskiej. Ze studiów nad rozwojem regionalizmu społeczeństw Kujaw*, Poznań.
1986 *Miejsca praktyk obrzędowych ludności z końca starej i początków nowej ery w Inowrocławiu (stan. 95)*, Ziemia Kujawska 8, 27–51.
1988 *Obiekty sakralne ludności grupy kruszańskiej kultury przeworskiej. Z badań nad kulturą symboliczną pradziejowych społeczeństw Kujaw*, [w:] Cofta-Broniewska A. (red.), *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*. Studia i Materiały do Dziejów Kujaw 2. Poznań, 267–294.
1989 *2. Sanktuarium cmentarne z późnego podokresu lateńskiego,* [w:] Cofta-Broniewska A. (red.), *Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, województwo bydgoskie, stanowisko 13*. Studia i Materiały do Dziejów Kujaw 3. Poznań, 125–160.
1989a *4. Domniemane miejsce obrzędowe z okresu wpływów rzymskich*, [w:] Cofta-Broniewska A. (red.), *Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, województwo bydgoskie, stanowisko 13*. Studia i Materiały do Dziejów Kujaw 3. Poznań, 167–169.
1992 *Obiekt rowkowy z Inowrocławia-Mątew, stan. 1*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica 16, 127–138.
1993 *Badania stanowiska 18 w Gąskach, gmina Gniewkowo, woj. bydgoskie*, Ziemia Kujawska 9, 201–224.
1999 *Amber in the material culture of the communities of the region of Kuiavia during the Roman period*, [w:] Kosmowska-Ceranowicz B., Paner H. (red.), *Investigations into Amber*. Proceedings of the International Interdisciplinary Symposium: Baltic Amber and Other Fossil Resins, 997 Urbs Gyddanyzc – 1997 Gdańsk, 2–6 September 1997, Gdańsk. Gdańsk, 157–175.
2004 *Miejsca obrzędowe ludności kultury łużyckiej i kultury przeworskiej na Kujawach. Część 1. Przegląd źródeł*, Folia Praehistorica Posnaniensia 12, 147–199

Cofta Broniewska A., Bednarczyk J.
1998 *Miejsca obrzędowe z doby neolitu i schyłku starożytności w Inowrocławiu, st. 58*. Studia i Materiały do Dziejów Kujaw 9, Poznań.

Collet J., Flouest J.-L.
1997 *Activités métallurgiques et commerce avec le monde méditerranéen au Ve siècle av. J. C. à Bragny-sur-Saône (Saône-et-Loire)*, [w:] Brun P., Chaume B. (red.), *Vix et les éphémères principautés celtiques. Les VIe–Ve siècles avant J.-C. en Europe centre-occidentale*. Actes du colloque de Châtillon-sur-Seine, 27–29 octobre 1993. Paris, 165–172.

Collis J. R.
1973 *Burials with Weapons in Iron Age Britain*, Germania 51, 121–133.
1977 *An approach to the Iron Age*, [w:] Collis J. R. (red.), *The Iron Age in Britain – a review*. Sheffield, 1–7.
1984 *Oppida: earliest towns north of the Alps*. Sheffield.
2009 *Redefining the Celts*, [w:] Zimmer S. (red.), *Kelten am Rhein. Akten des dreizehnten Internationalen Keltologiekongresses, Zweiter Teil. Philologie, Sprachen und Literaturen II*. Beihefte der Bonner Jahrbücher, LVR-Landesmuseum Bonn und Verein von Altertumsfreunden im Rheinlande Band 58. Mainz, 33–43.

Cordie-Hackenberg R., Haffner A.
1997 *Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum, 5. Teil: Gräber 1818–2472 ausgegraben 1978, 1981–1985 mit Nachträgen zu Band 1–4*, Trierer Grabungen und Forschungen VI, 5, Mainz.

Coulibaly E.
1998 *Savoirs et savoir-faire des anciens : les techniques de la forge ancienne dans le Bwamu (Burkina Faso)*, [w:] Nicolini G., Dieudonné-Glad N. (red.), *Les métaux antiques : travail et restauration*. Actes du colloque de Poitiers, 28–30 septembre 1995. Montagnac, 67–78.

Crew P.
1991 *The Experimental Production of Prehistoric Bars Iron*, Historical Metallurgy 25, 21–36.
1994 *Currency Bars in Great-Britain. Typology and Function,* [w:] Mangin M. (red.), *La sidérurgie ancienne de l`Est de la France dans son contexte européen. Actes du Colloque de Besançon, 10–13 novembre 1993*. Annales litteraires de l`Université de Besançon 536. Paris, 345–350.

Crumlin-Pedersen O.
1990 *The boats and ships of the Angles and Jutes*, [w:] McGrail S. (red.), *Maritime Celts, Frisians and Saxons,* Papers presented to a conference at Oxford in November 1998, Council for British Archaeology Report 71. London, 98–115.
1991 *Bådgrave og gravbåde,* [w:] Andersen S. H., Lind. B., Crumlin-Pedersen O. (red.), *Slusegårdgravpladsen III*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV, 3, Aarhus, 93–248.

1995 *Boat-burials at Slusegaard and the Interpretation of the Boat-grave Custom*, [w:] Crumlin-Pedersen O., Munch Thye B. (red.), *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5th–7th May 1994. Copenhagen, 87–98.

Crummy P.

2002 *Des tombes aristocratiques à Stanway Colchester (Angleterre)*, [w:] Guichard V., Perrin F. (red.), *L'aristocratie celte à la fin de l'âge du Fer (IIe s. av.J.-C., Ier s. ap. J.-C.). Actes de la table ronde des 10 et 11 juin 1999*. Collection Bibracte 5. Glux-en-Glenne, 145–152.

Cumberpatch C. G.

1995 *Settlement and Economy in Late Iron Age Slovakia, Southern Poland and Trans-Danubian Hungary*, [w:] Hill J. D., Cumberpatch C. G. (red.), *Different Iron Ages. Studies on the Iron Age in Temperate Europe*. BAR IS 602. Oxford, 195–217.

Cunliffe B.

1987 *Hengistbury Head, Dorset. Volume 1: The Prehistoric and Roman Settlement, 3500 BC-AD 500*. Oxford.

1983 *Ictis: is it here?*, Oxford Journal of Archaeology 2, Issue 1, 123–126.

1996 *Ihe Iron Age Burials of Guernsey*, [w:] Burns B., Cunliffe B. & Sebire H. *Guernsey. An Island Community of the Atlantic Iron Age*. Oxford University for Archaeology Monograph 43. Guernsey Museum Monograph 6. Oxford, 83–116.

Curdy P., Besse M., Mariéthoz F.

1995 *Le rituel funéraire en territoire sédune (fin du 2ème âge du Fer). Nouveau acquis,* Bulletin d'études préhistoriques et archéologiques alpines 5–6, 1994–1995, 169–187.

Czarnecka K.

1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzysk.* Warszawa.

1995 *Zapinki typu A 241 w Barbaricum,* [w:] Bursche A., Mielczarek M., Nowakowski W. (red.), *NVNC DE SVEBIS DICENDUM EST..., Studia Archaeologica et historica Georgio Kolendo ab amicis et discipulis dicata, Studia dedykowane profesorowi Jerzemu Kolendo w 60-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowej*. Warszawa, 93–98.

1997 *Germanic Weaponry of the Przeworsk-culture and its Celtic background*, JRMES 8, 291–297.

2002 *Die Schwertscheiden mit dem Gittermusterornament in Mitteleuropa um die Zeitwende*, [w:] von Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., Kokowski A., Łuczkiewicz P. (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*. Lublin, 93–106.

2004 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej*, [w:] Andrzejowski J., Kokowski A., Leiber Ch. (red.), *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*. Lublin–Warszawa, 97–106.

2007a *Brothers-in-Arms? Graves from the Pre-Roman Period furnished with a double set of Weaponry,* [w:] Bliujienė A. (red.) *Weapons, Weaponry and Man, (In memoriam Vytautas Kazakevičius)*. Archeologia Baltica 8, 47–57.

2007b *Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk in Südmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica 13, Warszawa.

Czarnecka K., Prochowicz R. J.

2002 *Rekonstrukcja zespołu grobowego z Janówka, pow. Legionowo*, [w:] Andrzejowski J., Prochowicz R., Żórawska A. (red.), *Varia Barbarica, Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina 1. Warszawa–Lublin, 211–218.

Czerska B.

1963 *Wyniki badań późnolateńskiej osady kultury celtyckiej koło Nowej Cerekwi, pow. Głubczyce w latach 1958–1960*, WA 29, 189–311.

1964 *Sprawozdanie z badań osady celtyckiej w Nowej Cerekwi, pow. Głubczyce, w 1962 roku*, SA 16, 124–131.

1970 *Ze studiów nad okresem lateńskim na Śląsku*, APolski 15, 149–202.

1972 *Celtycki ośrodek hutniczy w Sułkowie w powiecie Głubczyce*, SA 5, 3–79.

Čambal R., Kovár B., Hanuš M.

2013 *Najstaršie germanske nálezy na území Bratislavy*?, Zborník Slovenského Národného Múzea 107 – 2013, Archeológia 23, 79–84.

Černenko E. V.

1991 *Eisengepanzerte „Ritter" der skythischgen Steppe*, [w:] Rolle R., Müller-Wille M., Schietzel K. (red.), *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine.* Schleswig, 131–135.

Čižmář M.

1970 *Zur relativ-chronologischen Stellung des jüngsten Horizontes keltischer Gräberfelder in Mähren*, Archeologické rozhledy 22, 569–573.

1975 *Relativní chronologie keltských pohrebišť na Morave*, Památky archeologické 66, 417–437.

1993 *Keltská okupace Moravy (doba laténská)*, [w:] *Pravěké dějiny Moravy*. Brno, 380–423.

1995 *Beitrag zur Erkenntnis der fremden Einflüsse auf dem mährischen Gebiet in der Stufe La Tène B1*, [w:] Charpy J.-J. (red.), *L'Europe celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C. Contacts, échanges et mouvements des populations*. Actes du deuxième symposium international d'Hautvillers, 8–10 octobre 1992, Mémoire de la Société archéologique champenoise 9. Sceaux, 69–75.

1996 *Die Púchov-Kultur an der Mährischen Pforte*, [w:] Woźniak Z., (red.) *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*. Materialien des Symposiums – Kraków 26.–29. April 1995. Kraków, 173–182.

1996a *Neue Erkenntnisse über die Spätlatènezeit in Mähren*, [w:] Jerem E., Krenn-Leeb A., Neugebauer J.-W., Urban O. H. (red.), *Die Kelten in den Alpen und an der Donau.* Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14.–18. Oktober 1992. Budapest–Wien, 359–369.
2002 *Laténský depot ze Ptení k pozna kontaktů našeho území s jihem*, Památky archeologické 93, 194–225.
2002a *Ökonomische Struktur des Oppidums Staré Hradisko*, [w:] Dobiat C., Sievers S., Stöllner T. (red.), *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg vom 7. bis 11. Oktober 1998, Bonn, 297–313.
2003 *Laténské sídliště v Bořitově. Latènezeitliche Siedlung in Bořitov*. Pravěk Supplementum 10, Brno.
2010 *Nálezy bronzových odlévacich forem z doby laténské a římské na Moravě*, Archeologické rozhledy 62, 126–134.
2012 *Kovové předměty*, [w:] Venclová N, Valentová J. (red.), *Oppidum Stradonice. Výzkum Albína Stockého r. 1929. The Stradonice oppidum. Investigations of Albín Stocký in 1929.* Fontes Archaeologici Pragenses 38. Praha, 72–73.

Čižmář M., Kolníková E., Noeske H.-Ch.
2008 *Němčice-Víceměřice – ein neues Handel- und Industriezentrum der Latènezeit in Mähren*, Germania 86, 655–700.

Čižmář M., Leichmann J.
2002 *Laténské žernovy ze Starého Hradiska*, Památky archeologické 93, 259–271.

Čižmářová J.
1996 *Bernstein auf dem keltischen Oppidum Staré Hradisko in Mähren*, Arheološki vestnik 47, 173–182.
1996a *Bronzegefäße in Mähren*, [w:] Woźniak Z., (red.) *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*. Materialien des Symposiums – Kraków 26.–29. April 1995. Kraków, 117–125.
2004 *Encyklopedie Keltů na Moravě a ve Slezsku*. Praha.

Daire M.-Y.
2003 *Le sel des Gaulois*. Paris.

Danielisová A.
2010 *Oppidum České Lhotice a jeho sídelní zázemí. Oppidum České Lhotice and its hinterland*. Archeologické Studijní Materiály 17, Praha.
2010a *The Role of the Oppida as Regional Centers Within Late Iron Age Central Europe*, [w:] Gediga B., Piotrowski W. (red.), *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza*. Biskupin–Wrocław, 359–390.

Dannheimer H.
1975 *Zu zwei älteren keltischen Fundstücken aus der Münchner Schotterebene*, Archäologisches Korrespondenzblatt 5, 59–67.

Daubigney A., Guillaumet J.-P.
1985 *L'entrave de Glanon (Côte d'Or), les Eduens et l'esclavage*, [w:] Guillaumet J.-P., Duval A., Bonnamour L. (red.), *Les Âges du fer dans la vallée de la Saône : (VIIe–Ier siècles avant notre ère) : paléométallurgie du bronze à l'Âge du fer*. Actes du 7ème colloque de l'A.F.E.A.F. tenu à Rully (12–15 mai 1983), Revue archéologique de l'Est et du Centre Est. Supplément 6. Paris, 171–177.

Dąbrowscy I. i K.
1967 *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesółkach, pow. Kalisz*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
1968 *Osada lateńsko-rzymska we wsi Piwonice, pow. Kalisz*, MS 11, 423–504.

Dąbrowska T.
1970 *Z problematyki późnego okresu lateńskiego na terenach Polski Wschodniej*, WA 35, 275–286.
1973 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów*, MSiW 2, 383–531.
1973a *Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i we wczesnym okresie wpływów rzymskich*, MSiW 2, 127–255.
1988 *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania.* Warszawa.
1994 *Wpływy jastorfskie na kulturę przeworską w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] Gurba J., Kokowski A. (red.), *Kultura przeworska* 1. Lublin, 71–87.
1996 *Frühe Stufen der Przeworsk-Kultur. Bemerkungen zu den Kontakten mit Südeuropa*, [w:] Woźniak Z., (red.) *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*. Materialien des Symposiums – Kraków 26.–29. April 1995. Kraków, 127–142.
1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien.* Monumenta Archaeologica Barbarica 3, Kraków.
2001 *Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, WA 54, 25–36.
2003 *Jeszcze raz o najwcześniejszych wpływach rzymskich na ziemiach polskich*, [w:] Bursche A., Ciołek R. (red.), *Antyk i Barbarzyńcy.* Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Warszawa, 153–159.
2003a *Oksywie-Kultur*, [w:] Beck H., Geuenich D., Steuer H. (red.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 22. Berlin–New York, 45–54.
2005 *Bransolety z młodszego okresu przedrzymskiego w kulturach przeworskiej i oksywskiej*, [w:] Kokowski A. (red.), *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*. Monumenta Studia Gothica 4. Lublin, 79–90.
2006 *Centra metalurgiczne kultury przeworskiej na tle osadnictwa młodszego okresu przedrzymskiego*, [w:] Orzechowski S., Suliga I. (red.), *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia-Metalurgia-Edukacja*. Kielce, 125–130.
2006a *Mazowsze w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] *Starożytne Mazowsze.* Materiały z sesji archeologicznej, która odbyła się dnia 19 października 2006 r. w Pułtusku. Warszawa, 39–55.

2008 *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, MSiW 7, Warszawa.

Dąbrowska T., Woźniak Z.
2005 *Problem genezy kultur przeworskiej i oksywskiej*, [w:] Kaczanowski P., Parczewski M. (red.), *Archeologia o początkach Słowian*. Materiały z konferencji, Kraków, 19–21 listopada 2001. Kraków, 87–101.

Dąbrowski K.
1970 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego w Zagórzynie, pow. Kalisz,* SA 22, 331–397.
1970a *Osada z okresów późnolateńskiego i rzymskiego ze wsi Piwonice, pow. Kalisz*, WA 35, 347–392
1971 *Uwagi o mieczach późnolateńskich z odciskami stempli*, AP 16, 219–233.
1975 *Cmentarzysko późnolateńskie i osada wczesnośredniowieczna w Żydowie, pow. Kalisz*, Rocznik Kaliski 8, 382–389.

Dąbrowski K., Kaszewska E.
1968 *Période de La Tène III (environs de Kalisz),* Inventaria Archaeologica, fasc. 21, Pl. 126–129.

Dąbrowski K., Kolendo J.
1967 *Z badań nad mieczami rzymskimi w Europie środkowej i północnej*, APolski 16, 383–426.

Dąbrowski K., Pannenko M.
1968 *Badania archeologiczne cmentarzyska późnolateńskiego w Zagorzynie, pow. Kalisz, w 1966 roku*, SA 20, 119–123.

Deberge Y.
2008 *Armement et romanisation sur le site de Gondole (Puy-de-Dôme)*, [w:] Poux M. (red.), *Sur les traces de César*. Actes de la table ronde organisée par Bibracte, Centre archéologique européen, Glux-en-Glenne, 17 octobre 2002. Collection Bibracte 14. Glux-en-Glenne, 225–235.

Déchelette J.
1913 *La Collection Millon : antiquités préhistoriques et gallo-romaines*. Paris.
1914 *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine t. II: Archéologie celtique ou protohistorique, Troisième partie, Second Age du Fer ou époque de La Tène*. Paris.
1927 *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine IV, Second âge du Fer ou époque de La Tène*. 2e Edition augmentée d'un index, Paris.

Dechezleprêtre T. et al. = Dechezleprêtre T., Augier L., Cachal S., Viand A.
1998 *La fortification gauloise de Vernon. Recherches récentes sur un oppidum des Véliocasses*. Catalogue d'exposition. Vernon.

Delestre X.
1980 *La vaisselle métallique du site gallo-romain de Brain-su-Allonnes (M.-&-L.)*, [w:] *Travaux dédiés à R. Corillon et M. Gruet. Géologie, Botanique, Archéologie*. Mémoire de la Société d'études scientifiques de l'Anjou 4, 233–238.

Dembski G.
1995 *Vorrömische und keltische Funde aus dem nordöstlichen Niederösterreich*, Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft, 35/4, 65–72.

Demetrykiewicz W.
1898 *Wykopaliska w Jadownikach Mokrych i Gorzowie oraz inne ślady epoki La Tène w Galicji Zachodniej*, MAAE 3, 93–156.

Demetz S.
1999 *Fibeln der Spätlatène- und frühen Kaiserzeit in den Alpenländern*. Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie 4, Rahden.
2000 *Fibeln mit beissendem Tierkopf (TKF – Tierkopffibeln)*, Sbornik Narodního Muzea v Praze-Acta Musei Nationalis Pragae 54/1–4, Praha, 15–36.

Demidziuk K., Kokowski A.
2004 *Żukowice, pow. głogowski, woj. dolnośląskie*, [w:] Andrzejowski J., Kokowski A., Leiber Ch. (red.), *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*, Lublin–Warszawa, 290.

Dens C., Poils J.
1923 *La crémaillère articulée de l'âge du Fer,* Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles 31. Wetteren.

Depeyrot G.
2005 *Le numéraire celtique VIII. La Gaule occidentale*. Collection Moneta 47, Wetteren.

Derion B.
2006 *Objets métalliques gaulois du site de Lacoste, Mouliets-et-Villemartin, Gironde.* Bordeaux.

Dietler M.
1992 *Commerce du vin et contacts culturels en Gaule au premier Age du fer*, [w:] *Marseille grecque et la Gaule*. Etudes Massaliètes 3. Marseille, 401–410.
1996 *Feast and Commensal Politics Economy. Food, Power and Status in Prehistoric Europe*, [w:] Wiessner P., Schiefenhövel W. (red.), *Food and the Status Quest: an interdisciplinary Perspective*. Oxford, 88–125.

Dieudonné G.
2000 *La technologie du fer et les métallurgistes celtes au Deuxième Age du Fer,* [w:] Kruta V. (red.), *Le génie des artisans celtes, les arts du feu et du bois, tisserands, potiers et orfèvres*. Paris, 37–56.

Dieudonné-Glad N., Parisot J.
1998 *Étude métallographique d'épées celtiques et romaines du musée Denon à Châlon-sur-Saône*, [w:] Nicolini G., Dieudonné-Glad N. (red.), *Les métaux antiques : travail et restauration*. Actes du colloque de Poitiers 28–30 septembre 1995. Montagnac, 153–163.

Dillon M. et al. = Dillon M., Chadwick N. K., Guyonvarc'h C. J., Leroux F.
1974 *Les royaumes celtiques*. Paris.

Dłubakowski Z.
2005 *Stanowisko wielokulturowe w miejscowości Pajewo-Szwelice, woj. mazowieckie*, Warszawskie Materiały Archeologiczne 9, 11–218.

Dobesch G.
2002 *Handel und Wirtschaft der Kelten in den antiken Schriftquellen*, [w:] Dobiat C., Sievers S., Stöllner T. (red.), *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg vom 7. bis 11. Oktober 1998. Bonn, 1–25.

Dohme I.
2002 *Bronzegefässe (Kat. 236–251)*, [w:] Wyss R., Rey T., Müller F. (red.), *Gewässerfunde aus Port und Umgebung. Katalog der latène- und römerzeitlichen Funde aus der Zihl*. Schriften des Bernischen Historischen Museums 4. Bern, 86, 87.

Dolenz H.
1998 *Eisenfunde aus der Standt auf dem Magdalensberg*. Klagenfurt.

Dollfuss M. A.
1966 *L'étonnante instrumentation des ophtalmologistes gallo-romains*, Archéologia 10, 16–20.

Domańska L., Rzepecki S., Góra M.
2010 *Wstępne wyniki badań cmentarzyska kultury przeworskiej w Pikutkowie stan. 28, gm. Brześć Kujawski*, [w:] Urbaniak A., Prochowicz R., Nevada M., Schuster J., (red.), *Terra Barbarica*. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin. Monumenta Archeologia Barbarica, Series Gemina 2. Łódź–Warszawa, 659–671.

Domaradzki M.
1977 *Tarcze z okuciami metalowymi na terenie Celtyki*, PA 25, 53–95.

Domergue C.
1993 *Un centre sidérurgique romain de la Montagne Noire : le domaine des Forges (Les Martys, Aude)*. Revue Archéologique de Narbonnaise, supplément 27. Paris.

Doswald C.
1994 *Les lingots de fer protohistoriques en Europe occidentale : problématique général*, [w:] Mangin M. (red.), *La sidérurgie ancienne de l`Est de la France dans son contexte européen. Actes du Colloque de Besançon, 10–13 novembre 1993*. Annales litteraires de l`Université de Besançon 536. Paris, 333–343.

Döhlert N.
2009 *Die Datierung der Großromstedter Kultur. Zum Forschungsstand anhand der Gäberfelder von Großromstedt und Schkopau*, [w:] Grunwald S., Koch J. K., Mölders D., Sommer U., Wolfram S. (red.), *ARTeFACT*. Festschrift für Sabine Rieckhoff zum 65. Geburtstag, Teil 2, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 172. Bonn, 417–438.

Drda P., Rybová A.
1999 *Keltové a Čechy*, Praha

Drack W.
1954/55 *Ein Mittellatèneschwert mit drei Goldmarken von Böttstein (Aargau)*, Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 15/4, 193–235.

Drack W., Schib K.
1958 *Illustrierte Geschichte der Schweiz. Erster Band, Urgeschichte, römische Zeit und Mittelalter*. Zürich.

Drescher H.
1969 *Untersuchungen über zwei römische Bronzegefäße aus Nienbüttel und Westerwanna in Niedersächsischen Landesmuseum, Hannover*, Die Kunde NF 20, 17–47.

Droberjar E.
1999 *Dobřichov-Pičhora. Ein Brandgräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod-Reichs)*. Pragae.
2006 *Plaňanská skupina grossromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalitat v Čechách na sklonku doby laténské a v počátcich doby římské*, [w:] Droberjar E., Lutovský M. (red.), *Archeologie Barbarů 2005*. Sbornik příspěvků z I. protohistorické konference „Pozdně keltské, germánské, a časně slovanské osidlení". Kounice, 20.–22. září 2005. Praha, 11–90.

Drozdowski A.
1997 *Rola floty w wyprawach germańskich Druzusa, Tyberiusza i Germanika*, [w:] Kunisz A. (red.), *Rzym antyczny. Polityka i pieniądz*. Katowice, 50–61.

Dubreucq E.
2007 *Le petit mobilier en fer des habitats du Hallstatt D-La Tène A: un mobilier sous-exploité*, [w:] Milcent P.-Y. (red.), *L'économie du fer protohistorique : de la production à la consommation*. XXVIIIe colloque de l'AFEAF, Toulouse, 20–23 mai 2004, Aquitania, Supplément 14/2, 329–354.

Dulęba P.
2006 *Importowane celtyckie miecze z odciskami stempli z terytorium kultury przeworskiej* [w:] Bursche A., Ciołek R. (red.), *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski III*. Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska, Suplement 3. Warszawa, 177–206.
2009 *Celtic Long Swords with Punchmarks*, Barbaricum 8, 52–76.
2009a *Przemiany kulturowe w Zachodniej Małopolsce w okresie od III do I wieku przed Chr. Przyczynek do kontaktów między Celtami a Germanami,* [w:] Droberjar E., Karwowski M. (red.), *Archeologia Barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim*. Materiały i kontakty z IV Protohistorycznej Konferencji, Sanok, 13–17 października 2008, *Archeologie der Barbaren 2008: Beziehungen und Kontakte in der barbarischen Welt*. Materialen aus der IV. Frühgeschichtlichen Konferenz in Sanok, 13.–17. Oktober 2008. Rzeszów, 11–35.

Dulęba P. et al. = Dulęba P., Okoński J., Przybyła M. M., Suchorska-Rola M.
2012 *Ostatnie sezony badań na terenie kompleksu osadniczego Zagórze 2 – Staniątki 26, gm. Niepołomice, woj. małopolskie,* [w:] Kadrow S. (red.), *Raport 2007–2008*, Tom 1. Warszawa, 321–342.

Dulęba P., Szpunar A.
2009 *Einmaliger Import aus Noricum gefunden in der Siedlung in Pasieka Otfinowska, powiat Tarnów*, Acta Archaeologica Carpathica 42–43, (2007–2008), 109–139.

Dumont A.
2011 *Comment Rome a franchi les rivières ? Gués, ponts en bois et ponts mixtes*, [w:] Reddé M., Barral P., Favory F., Guillaumet J.-P., Joly M., Marc J.-Y., Nouvel P., Nuninger L., Petit Ch. (red.), *Aspects de la Romanisation dans l'Est de la Gaule 1* Collection Bibracte 21. Glux-en-Glenne, 49–60.

Dumont A., Gaspari A., Wirth S.
2006 *Les objets métalliques des âges du Fer découverts en contexte fluvial. Les exemples de la Saône (France), du Danube (Allemagne), et de la Ljubljanica (Slovénie)*, [w:] Bataille G., Guillaumet J.-P. (red.), *Les dépôts d'objets métalliques au second âge du Fer en Europe tempérée*. Actes de la table ronde organisée par l'UMR 5594 CNRS-Culture-université de Bourgogne. Archéologie, cultures et société en Bourgogne et e France orientale. Équipe 3 : la société gauloise, Glux-en-Glenne, 13–14 octobre 2004. Collection Bibracte 11. Glux-en-Glenne, 257–277.

Duncan-Jones R.
1974 *Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*. Cambridge.

Durczewski D.
1961 *Skarby halsztackie z Wielkopolski*, PA 13, 7–108.

Duval A.
1990 *Quelques aspects du mobilier métalique en fer anciennement recueilli à Tronoën, en Saint-Jean Trolimont (Finistère)*, [w:] *Les Gaulois d'Armorique. La fin de l'Age du Fer en Europe tempérée*. Actes du XIIe Colloque de l'A.F.E.A.F. à Quimper, 23–45.

Duval A., Gaillard J., Gomez de Soto J.
1986 *L'épée anthropoide de Saint-André-de-Lidon (Charente-Maritime)*, Revue Aquitania, Supplément 1, 233–238.

Duval A., Verron G.
1993 *La tombe avec éléments de char de Marcilly-sur-Eure (Eure), La Croix du Breuil*, [w:] Cliquet D., Remy-Watte M., Guichard V., Vaginay M. (red.) *Les Celtes en Normandie. Les rites funéraires en Gaule (IIIe–Ier siècle avant J.-C.,* Actes du Colloque d'Evreux. Revue archéologique de l'Ouest, Supplément n° 6, 135–147.

Dymowski A., Rudnicki M.
2012 *Kujawskie znaleziska monet antycznych. Nowe źródła do dziejów pieniądza na ziemiach polskich w starożytności*, Biuletyn Numizmatyczny 4, 241–258.

Dzięgielewska M., Dzięgielewski K.
2008 *Na rubieżach celtyckiego świata. Badania wioski sprzed 2200 w Podłężu koło Krakowa*, Alma Mater 99/2008, 55–60

Dzięgielewska M. et al. = Dzięgielewska M., Dzięgielewski K., Nowak M., Szczerba R.
2006 *Osada grupy wyciążsko-złotnickiej oraz osada ze środkowego okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w Podłężu (stan. 17), pow. Wieliczka, w świetle badań w latach 2003–2004*, [w:] Bukowski Z., Gierlach M. (red.), *Raport 2003–2004. Tom 2. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 2003–2004*, Zeszyty Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego. Seria B: Materiały Archeologiczne, Warszawa, 638–672.

Eckardt H., Crummy N.
2008 *Styling the body in Late Iron Age and Roman Britain: a contextual approach to toilet instruments*. Monographies Instrumentum 36. Montagnac.

Eggers H.-J.
1951 *Der römische Import im freien Germanien*. Atlas der Urgeschichte. Hamburg.
1959 *Einführung in die Vorgeschichte*. München.

Eggers H.-J., Stary P. F.
2001 *Funde der vorrömischen Eisenzeit, der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Pommern*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 38. Lübstorf.

Eichhorn G.
1927 *Der Urnenfriedhof auf der Schanze bei Grossromstedt*. Mannus-Bibliothek 41. Leipzig.

Eiden L.
1995 *Neue Aspekte zur Herstellungstechnik von etruskischem Schnabelkannen am Beispiel der Pellinger Schnabelkanne*, Trierer Zeitschrift 58, 143–160.

Egg M.
2002 *Eisenzeitliche Waffenweihungen im mittleren Alpenraum*, [w:] Zemmer-Plank L., Sölder W. (red.), *Kult der Vorzeit in den Alpen, Opfergaben-Opferplätze-Opferbrauchtum.* Bozen, 961–984.

Egloff M.
1991 *L'artisanat celtique d'après les trouvailles de La Tène*, [w:] Moscati E. (red.), *Les Celtes*. Milano, 369–371.

Ekholm G.
1919 *Två fynd från den förromerska järnåldern*, Fornvännen 14, 227–231.

Eliade M.
1993 *Kowale i alchemicy*. Warszawa.

Ellmers D.
1969 *Keltischer Schiffbau*, JRGZM 16, 73–122.
1975 *Kultbarken, Fähren, Fischerboote. Vorgeschichtliche Einbäume in Niedersachsen*, Die Kunde, NF 24, 23–62.
1989 *Die Archäologie der Binnenschiffahrt in Europa, nördlich der Alpen*, [w:] Jankuhn H., Kimmig W., Elbel E. (red.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr in der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Teil 5. Göttingen 291–350.
1996 *Celtic Plank Boats and Ships, 500 BC – AD 1000*, [w:] Gardiner R. (red.), *The Earliest Ships. The Evolution of Boats into Ships*. London, 52–71.
1997 *Zeugnisse für römische Küsten- und Binnenschiffahrt ins freie Germanien*, [w:] Bridger C., von Carnap-Bornheim C. (red.), *Römer und Germanen – Nach-*

barn über Jahrhunderte. Beiträge der gemeinsamen Sitzung der Arbeitsgemeinschaften ‚Romische Archäologie' und ‚Römische Kaiserzeit im Barbaricum' auf dem 2. Deutschem Archäologen-Kongress, Leipzig, 30.09. – 4.10.1996, BAR IS 678, 1–6.

v. Endert D.
1991 *Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching*. Ausgrabungen in Manching, 13. Stuttgart.

Englert A., Ossowski W.
2005 *Podróż morska Wulfstana w IX wieku. Wyniki eksperymentalnego rejsu z Hedeby do Gdańska*, Pomorania Antiqua 20, 309–326.

Espérandieu E.
1908 *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*. Paris.

Ettlinger E.
1973 *Die römische Fibeln in der Schweiz*. Bern.

Favret Ch.
1950 *La nécropole gauloise de Villeseneux (canton de Vertus, Marne)*, Bulletin de la Société préhistorique de France 47, 433–448.

Fenger N. P., Lumbye-Hansen H.
2000 *Reconstruction of the Hjortspring Boat-theoretical performance and initial test results*, [w:] Litwin J. (red.), *Down the river to the sea*. Proceedings of the Eight International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Gdańsk 1997. Gdańsk, 111–116.

Ferdière A., Villard A. et al. = Ferdière A., Villard A., Barbet A., Desbat A., Guillaumet J.-P.
1993 *La tombe augustéenne* de *Fléré-la-Rivière* (*Indre) et les sépultures aristocratiques de la cité des Bituriges. En Berry au début de l'époque gallo-romaine : le fer, le vin le pouvoir et la mort*. Mémoire 2 du Musée d'Argentomagus, 7e supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France. Saint Marcel.

Feugère M.
1985 *Les fibules en Gaule méridionale, de la Conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.*. Revue Archéologique de Narbonnaise. Supplément 12. Paris.
1993 *Les armes des Romains de la République à l'Antiquité tardive*. Paris.
2002 *Das frühe Eisengerät (D1-D6)*, [w:] Peška J., Tejral J. (red.), *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren. Teil 2*. Monographien der RGZM 55, 2. Mainz, 421–451.
2002a *D: frühes Eisengerät*, [w:] Peška J., Tejral J. (red.), *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren. Teil 3*. Monographien der RGZM 55, 3. Mainz, 558–568.

Filip J.
1956 *Keltové ve středni Evropě*. Monumenta Archaeologica: Acta praehistorica, protohistorica et historica Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Bohemoslovenicae 5, Monumenta archaeologica 5. Praha.

Filipowiak W.
1953 *Późnolateńskie naczynie grafitowe z Januszkowa w pow. inowrocławskim*, PA 9, 341–346.

Fischer B.
2003 *La vie des Gaulois à travers leurs monnaies*, Études Celtiques 35, 25–32.

Fischer F.
1959 *Der spätlatènezeitliche Depot-Fund von Kappel (Kreis Saulgau)*. Stuttgart.
1967 *Alte und neue Funde der Latène-Periode aus Württemberg*, Fundberichte aus Schwaben NF 18, 61–106.
1973 KEIMHΛIA. *Bemerkungen zur kulturgeschichtlichen Interpretation des sogennanten Südimports in der späten Hallstatt- und frühen Latène-Kultur des westlichen Mitteleuropa*, Germania 51, 436–459.
1988 *Südwestdeutschland im letzten Jahrhundert vor Christ Geburt*, [w:] Planck D. (red.), *Archäologie in Württemberg*. Stuttgart, 235–250.

Fitzpatrick A. P.
1993 *Ethnicity and Exchange: Germans, Celts and Romans in the Late Iron Age*, [w:] Scarre C., Healy F. (red.), *Trade and Exchange in Prehistoric Europe*. Proceedings of a Conference held at the University of Bristol, April 1992. Oxford, 233–244.
1996 *Night and day: the Symbolism of Astral Signs on Later Iron Age Anthropomorphic Short Swords*, Proceedings of the Prehistoric Society 62, 373–398.

Flouest J.-L.
1984 *L'évolution des formes de la céramique dans les cimetières de Menil-Annelles et Ville-sur-Retourne da la Tène II au gallo-romain précoce*, [w:] Cahen-Delhaye A., Duval A., Leman-Delerive G., Leman P. (red.), *Les Celtes en Belgique et dans le nord de la France. Les fortifications de l'Age du Fer*. Actes du sixième colloque tenu à Bavay et Mons. Revue du Nord, numéro spécial hors série, 51–57.

Flouest J.-L., Stead I.
1977 *Une tombe de La Tène III à Hannogne (Ardennes)*, Mémoires de la Société d'Agriculture, Commerce, Sciences et Arts du département de la Marne (Ancienne Académie de Châlons, fondée en 1750) 92, 55–72.

Fluzin P.
1994 *Interprétation des études métallographiques des scories*, [w:] Mangin M. (red.), *La sidérurgie de l'Est de la France dans son contexte européen: Archéologie et archéométrie*. Actes du colloque de Besançon, 10–13 nov. 1993, Annales Littéraires de l'Université de Besançon 536. Paris, 24–30.

Fossati A.
1991 *L'età del Ferro nelle incisioni rupestri della Valcamonica*, [w:] La Guardia R. (red.), *Immagini di una aristocrazia nell'età del ferro nell'arte rupestre camuna*. Contributi in occasione della mostra Castello Sforzesco, aprile 1991 – marzo 1992. Milano, 11–71.

Foster J.
1986 *The Lexden Tumulus. A re-appraisal of an Iron Age burial from Colchester, Essex*. BAR BS 156, Oxford.

Foy D., Picon M., Vichy M.
2000 *Les matières premières du verre et la question des produits semi-finis, Antiquité et Moyen Âge*, [w:] Pétrequin P., Fluzin P., Thiriot J., Benoit P. (red.), *Arts du Feu et productions artisanales*. Actes des rencontres 21–22–23 octobre 1999, XX. Rencontres Internationales d'Archéologie et d'Histoire d'Antibes, octobre 1999. Antibes, 419–432.

France-Lanord A.
1960 *La fabrication des fourreaux d'épée en fer à l'époque de La Tène*, Revue d'histoire de la sidérurgie 1, 7–12.
1964 *La fabrication des épées de fer gauloises,* Revue d'histoire da la sidérurgie 5, 315–327.

Frey O.-H.
1978/79 *Ein verziertes La-Tène-Schwert aus Graz*, [w:] *Schild von Steier*. Festschrift W. Modrijan. Beiträge zur steirischen vor- und Frühgeschichte und Münzkunde, Band 15/16. Graz, 67–73.
1986 *Einige Überlegungen zu den Beziehungen zwischen Kelten und Germanen in der Spätlatènezeit*, [w:] *Gedenkschrift für Gero von Merhart zum 100. Geburstag*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 7, 45–79.
1995 *Some comments on swords with dragon-pairs*, [w:] Raftery B. (red.), *Sites and sights of the Iron Age*. Essays on Fieldwork and Museum Research presented to I. M. Stead, Oxbow Monographies 56. Oxford, 163–176.

Fudziński P.
2011 *Przemiany kulturowe w schyłkowej fazie kultury pomorskiej i początkach kultury oksywskiej na Pojezierzu Starogardzkim*, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską – przemiany w okresie lateńskim*. Gdańsk, 125–150.

Fudziński M., Fudziński P.
2011 *Przemiany kulturowe w schyłkowej fazie kultury pomorskiej i w początkach kultury oksywskiej na Pojezierzu Kaszubskim – makroregionie Wielkich Jezior Kaszubskich*, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.) *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską – przemiany w okresie lateńskim*. Gdańsk, 173–192.

Furger-Gunti A.
1979 *Die Ausgrabungen im Basler Münster I. Die spätkeltische und augusteische Zeit (1. Jahrhundert v. Chr.)*, Basler Beiträge zur Ur- und Frügeschichte 6. Deredingen-Solothurn.

Furmanskaâ A. I.
1958 *Livari formi z rozkopom Ol'viï*, Arheologični pamjatki URSR 7, 40–60.

Gaitzsch W.
1989/90 *Römische Scheren*, Fundberichte aus Hessen 29/30, 263–275.

Gajda E.
2005 *Groby szkieletowe w łodziach wyposażone w broń z wczesnego okresu rzymskiego odkryte w Walkowicach, gmina Czarnków*, [w:] Machajewski H., Rola J. (red.), *Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych*. Poznań, 231–236.

Gajewski L., Gurba J.
1981 *Civilisation de Przeworsk dans la région de Lublin*, Inventaria Archaeologica, Pologne, fasc. 45, Pl. 274.

Gale R.
1753 *An Account of a Roman Inscritpion, found at Chichester*, Proceedings of the Royal Society of London, Philosophical Transactions of the Royal Society, January 1, 391–400.

Garbacz K.
1991 *Nowo odkryte cmentarzysko (?) kultury przeworskiej w Pikulach, gm. Janów Lubelski, woj. Tarnobrzeg,* SA 43, 199–226.
1994 *Nowe materiały do poznania kultury przeworskiej – Pikule, st. 2, gm. Janów Lubelski, woj. Tarnobrzeg*, [w:] Gurba J., Kokowski A. (red.), *Kultura przeworska* 1. Lublin, 147–157.
2000 *Kultura przeworska we wschodniej części Niecki Nidziańskiej*, SA 52, 329–354.
2002 *Die Bewaffnung der Przeworsk-Kultur aus dem Gebiet des östlichen Teils der Nida-Synkline in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, [w:] von Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., Kokowski A., Łuczkiewicz P. (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*. Lublin, 107–118.
2009 *Ergebnisse der Forschungen aus der grossen Nekropole in Pikule, Gemeinde Janów Lubelski – Beitrag zu den Studien über die jüngere vorrömische Eisenzeit in Polen*, SA 61, 297–379.

Garber P. M.
1989 *Tulipmania*, The Journal of Political Economy 3 (97), 535–560.

Garbsch J.
1975 *Zu neuen römischen Funden aus Bayern 1. Römische Rasiermesser*, Bayerische Vorgeschichtsblätter 40, 68–89.

Gardawski A.
1956 *Wyniki badań powierzchniowych osadnictwa nad rzeką Prosną na północ od Kalisza*, MS 1, 147–160.

Gaspar N.
2007 *Die keltischen und gallo-römischen Fibeln vom Titelberg*. Dossiers d'Archéologie 11. Luxembourg.

Gebhard R.
1989 *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*. Ausgrabungen in Manching 11. Stuttgart.
1989a *Le verre à Manching: données chronologiques et apport des analyses*, [w:] Feugère M. (red.), *Le verre préromain en Europe occidentale*. Montagnac, 99–106.
1991 *Die Fibeln aus dem Oppidum von Manching*. Ausgrabungen in Manching 14, Stuttgart.
1995 *The `Celtic` Oppidum of Manching and Its Exchange System*, [w:] Hill J. D., Cumberpatch C. G. (red.), *Different Iron Ages. Studies on the Iron Age in Temperate Europe.* BAR IS 602. Oxford, 111–119

2004 *Die spätkeltische Gräbergruppe von Hörgertshausen, Lkr. Freising*, [w:] Hüssen C.-M., Irlinger W., Zanier W. (red.), *Spätlatènezeit und frühe römische Kaiserzeit zwischen Alpenrand und Donau*. Akten des Kolloquiums in Ingolstadt am 11. und 12. Oktober 2001, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 8. Bonn, 105–112.

Gedl M.

1973 *Cmentarzysko halsztackie w Kietrzu, pow. Głubczyce*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

1984 *Obiekty rowkowe na cmentarzyskach z okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w południowej Polsce, I,* PA 32, 157–186.

1985 *Obiekty rowkowe na cmentarzyskach z okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w południowej Polsce, II*, PA 33, 159–190.

Gentric G. et al. = Gentric G., Guichard V., Lavendhomme M.-O., Méniel P., Morel J.-P., Vaginay M.

1997 *Les mobiliers*, [w:] Lavendhomme M.-O., Guichard V. (red.), *Rodumna (Roanne, Loire), le village gaulois*. Documents d'Archéologie Française 62. Paris, 77–199.

Gil-Drozd A.

2012 *Rozwój obrządku pogrzebowego na obszarze Europy Środkowej w młodszej epoce kamienia i początkach epoki brązu (około 5500–2000 B.C.)*, [w:] Blajer W. (red.), *Peregrinationes Archaeologica in Asia et Europa Ioanni Chochorowski dedicatae.* Kraków, 245–252.

Ginalski J.

1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, PA 38, 53–84.

Ginoux N.

1994 *Les fourreaux ornés de France, du Ve au IIe siècle avant J.-C.*, Études Celtiques 30, 7–86.

1995 *Lyres et dragons, nouvelles données pour l'analyse d'un des principaux thèmes ornementaux des fourreaux laténiens*, [w:] *L'Europe celtique du Ve au IIIe siecle avant J.-C. Contacts, échanges et mouvements de population*. Actes du deuxième symposium international d'Hautvillers, 8–10 octobre 1992. Mémoire n°9 de la Société Archéologique Champenoise, 405–413.

2002 *La figuration et sa déconstruction: l'exemple de la paire d'animaux fantastiques affrontes sur les fourreaux d'épée laténiens*, [w:] Actes du colloque international *Figuration et abstraction dans l'art de l'Europe ancienne (VIIIe–Ier siècle av. J.-C.)* organisé par l'Université Charles IV de Prague, l'Académie des Sciences de la République Tchèque, le Musée National de Prague, l'Université Eötvös Lörand de Budapest, l'Ecole Pratique des Hautes Etudes et le Centre d'études celtiques à Prague (République Tchèque), 13–16 juillet 2000, Sborník Národního Muzea V Praze, Řada A-Historie, LVI/2002/1-4,71–82.

2007 *Le thème symbolique de « la paire de dragons » sur les fourreaux celtiques (IVe–IIe siècles av. J.-C.). Étude iconographique et typologie*. BAR IS 1702. Oxford.

Ginoux N., Poux M.

2002 *Les Parisii, entre Gaule Belgique et Gaule Celtique : peuplement et territoire,* [w:] Garcia D., Verdin F. (red.), *Territoires celtiques : espaces ethniques et territoires des agglomérations protohistoriques d'Europe occidentale*. XXIVe Colloque International de l'AFEAF, Martigues, 2000. Paris, 226–243.

Gleirscher P.

1996 *Spätkeltische und frührömische Funde im Bereich der Gracarca am Klopeiner See (Unterkärnten)*, Arheološki Vestnik 47, 229–238.

Gleser R.

1999 *Studien zum spätkeltischen Häuptlingsgrab 23 mit Wagenteilen und Bewaffnung aus der Nekropole von Hoppstädten-Weiersbach.* Mitteilungen des Vereins für Heimatkunde im Landkreis Birkenfeld und der Heimatfreunde Oberstein e.V. 73, 29–100.

2005 *Studien zu sozialen Strukturen der historischen Kelten in Mitteleuropa aufgrund der Gräberanalyse. Die keltisch-römische Nekropole von Höppstädten-Weiersbach im Kontext latènezeitlicher Fundgruppen und römischer Okkupation*. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 81. Bonn.

Glodariu I.

1984 *„Brâţârile" cu nodozităţi La Tène târzii în Dacia*, Acta Musei Napocensis 21, 63–80.

Glodariu I., Iaroslavschi E.

1979 *Civilizaţia fierului la Daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)*. Cluj-Napoca.

Glüsing P.

1972 *Studien zur Chronologie und Trachtgeschichte der Spätlaènezeit und der frühen römischen Kaiserzeit*. Kiel.

Głosik J.

1964 *Ozdoba z brązu z miejscowości Strzyżów, pow. Hrubieszów*, WA 30, 500.

2009 *Marian Kaczyński – badacz starożytnych Bałtów*, [w:] Bitner-Wróblewska A., Iwanowska G. (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*. Seminarium Bałtyjskie 2 (red. A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński). Warszawa, 29–30.

Głowacka I. (por. Tomaszewska I.)

1979 *Pochwa miecza dwusiecznego i pas późnolateński w kręgu przeworsko-oksywskim*. Praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

Godelier M.

2010 *Zagadka daru*. Kraków.

Godłowski K.

1960 *Źródła archeologiczne do dziejów rolnictwa w Polsce i stan ich opracowania*, Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego 3/1, Warszawa, 7–122.

1963 *W sprawie lokalizacji Kotynów w Górach Świętokrzyskich*, AAC 5, 91–102.

1968 *Zagadnienie przemian gospodarczo-społecznych w okresie lateńskim na ziemiach polskich*, [w:] *Za-*

gadnienia okresu lateńskiego w Polsce. Prace Komisji Archeologicznej 10. Wrocław–Warszawa–Kraków, 42–54.

1977 *Das Gräberfeld in Kryspinów bei Kraków und seine Bedeutung für den Übergang zwischen der Latène- und der römischen Kaiserzeit in Kleinpolen,*[w:] Chropovský B. (red.), *Symposium Ausklang der Latène- Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*. Bratislava, 59–80.

1977a *Okres lateński w Europie. Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna* 4. Kraków.

1978 *Breslau-Hartlieb*, [w:] Beck H., Jankuhn H., Ranke K., Wenskus R. (red.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 3. Berlin–New York, 444–445.

1981 *Kultura przeworska*, [w:] Wielowiejski J. (red.), *Prahistoria ziem polskich,* 5. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 57–135.

1983 *Przemiany osadnicze na Dolnym Śląsku i sąsiadujących z nim terenach w I w. p.n.e.*, [w:] Hensel W. (red.) *Przemiany ludnościowe i kulturowe I tysiąclecia p.n.e. na ziemiach między Odrą i Dnieprem*. Materiały z polsko-radzieckiego sympozjum paleodemograficznego Warszawa, 6–9 grudnia 1977, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 293–323.

1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

1991 *Jakuszowice - a multi period settlement in southern Poland*, Antiquity 65, 662–675.

1992 *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, [w:] *Arma et Ollae.* Studia dedykowane prof. A. Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Łódź, 71–88.

1995 *Das „Fürstengrab" des 5. Jhs und der „Fürstensitz" in Jakuszowice in Südpolen*, [w:] Kazanski M., Vallet F. (red.), *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. Mémoires A.F.A.M. 9, Condé-sur-Noireau, 155–180.

1995a *Die ältere Kaiserzeit in der Umgebung von Kraków*, [w:] Tejral J., Pieta K., Rajtár J. (red.), *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang des Latènezivilisation bis zum 2. Jahrhundert.* Materialien des VIII. Internationalen Symposiums „Grundprobleme des frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet", Malé Vozokany 13.–16. Dezember 1994. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 3. Brno–Nitra, 83–102.

1995b *Okres lateński i rzymski*, [w:] *Pradzieje i średniowiecze*. Natura i kultura w Krajobrazie Jury 4. Kraków, 113–136.

Godłowski K., Wichman T.

1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge*. Monumenta Archaeologica Barbarica VI. Kraków.

Gomez de Soto J.

1996 *Grotte des Perrats à Agris (Charente)*. Dossiers du Pays Chauvinois 4.

2005 *Actualités de l'art de La Tène ancienne en Gaule de l'ouest*, [w:] *Âge du fer en Europe - The Iron Age In Europe. Sessions générales et posters - General Sessions ans Posters*. Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2–8 septembre 2001 – Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liège, Belgium, 2–8 September 2001, BAR IS 1378. Oxford, 3–7.

2007 *Niort (Deux-Sèvres), sanctuaire du Pain-Perdu*, [w:] Bertrand I., Maguer P. (red.), *De pierre et de terre. Les Gaulois entre Loire et Dordogne*. Catalogue de l'exposition présentée par les musées de la Ville de Chauvigny (Vienne) du 15 mai au 14 octobre 2007, Donjon de Gouzon. Chauvigny, 127, 255.

Gorecki J.

1989 *Review of Kunow 1983*, Bonner Jahrbücher 189, 685–695.

Gostenčnik K.

2003 *Fibelproduktion in augusteischer Zeit: Das Halbfabrikat einer Spiralbogenfibel vom Typ Jezerine aus Oberdrauburg in Kärnten (Österreich)*, Instrumentum 17, 2003, 16.

Gozdowski M.

1939–1945 *Zabytki z cmentarzyska w Bielawach, pow. łowicki*, Światowit 18, 69–97.

Gralak T.

2012 *Badania osady ludności kultury lateńskiej z Górzca, stanowisko 13, w powiecie strzelińskim*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 54, 139–160.

Grasselt T.

1994 *Die Siedlungsfunde der vorrömischen Eisenzeit von der Widderstatt bei Jüchsen in Südthüringen*. Weimarer Monographien zur Ur- und Frühgeschichte 31, Stuttgart.

2009 *Neue Ausgrabungen und Funde aus der Übergangsperiode der frühen Kaiserzeit Thüringens*, [w:] Salač V., Bemmann J. (red.), *Mitteleuropa zur Zeit Marbods*. Tagung Roztoky u Křivoklátu 4.–8.12. 2006. Anlässlich des 2000jährigen Jubiläums des römischen Feldzuges gegen Marbod. 19. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mitteleren Donauraum. Praha–Bonn, 405–424.

Graue J.

1974 *Die Gräberfelden von Ornavasso*. Hamburger Beiträge zur Archäologie, Beiheft 1, Hamburg.

Greene D.

1972 *The Chariot as described in Irish Literature*, [w:] Thomas Ch. (red.), *The Iron Age in the Irish Sea Province*. Papers given at C.B.A. conference held at Cardiff, January 3 to 5, 1969. C.B.A. Research Report 9, 59–73.

Greene K.

1986 *The Archaeology of the Roman Economy.* London.

Greenhill B.

1976 *Archaeology of the boat. A new introductory story*. London.

Gross V.
1886 *La Tène un oppidum helvète*. Supplément aux Protohelvètes. Paris.

Gruel C., Haselgrove C.
2006 *Le développement de l'usage monétaire à l'âge du Fer en Gaule et dans les régions voisines*, [w:] Haselgrove C. (red.), *Les mutations de la fin de l'âge du Fer*. Collection Bibracte 12/4. Glux-en-Glenne, 117–138.

Gruet M., Passini B.
1986 *Le village ouvert des Pichelots*, Dossiers Histoire et Archéologie 106, Pays de la Loire, 18–23.

Grygiel M.
2000 *Cmentarzysko kultury przeworskiej na stanowisku 4a w Miechowicach, gm. Brześć Kujawski*, Praca magisterska, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
2004 *Problem chronologii i przynależności kulturowej materiałów o charakterze jastorfskim z Brześcia Kujawskiego, woj. kujawsko-pomorskie, w świetle ostatnich badań nad problematyką okresu przedrzymskiego w Polsce*, [w:] Machajewski H. (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*. Poznań, 13–82.

Grygiel M., Pikulski J.
2006 *Archäologische Forschungen von 2000–2002 an der multikulturellen Fundstelle 1 in Zagórzyce, Gde. Kazimierza Wielka, Woiw. świętokrzyskie*, Recherches Archéologiques de 1999–2003, 136–159

Grygiel M., Pikulski J., Trojan M.
2009 *The research on the multicultural site no. 1 in Zagórzyce, com. and distr. Kazimierza Wielka, voiv. Świętokrzyskie during the years 2003 to 2004*, Recherches Archéologiques, Nouvelle Serie 1, 199–275.

Grzymkowski A.
1986 *Wstępne wyniki badań na birytualnym cmentarzysku ciałopalnym i szkieletowym z okresu rzymskiego w Modle, gm. Wiśniewo, woj. Ciechanów*, SA 38, 223–229.

Guichard V.
1988 *Objets métalliques et autres mobiliers*, [w:] Vaginay M., Guichard V. (red.), *L'Habitat gaulois de Feurs (Loire) : fouilles récentes (1978–1981)*. Documents d'Archéologie Française 14. Paris, 66–73.
1997 *L'instrumentum*, [w:] Lavendhomme M.-O., Guichard V. (red.), *Rodumna (Roanne, Loire), le village gaulois*. Documents d'Archéologie Française 62. Paris, 156–167.

Guilhot J.-O., Goy C. (dir.)
1992 *20 000 m³ d'histoire : les fouilles du parking de la mairie à Besançon*. Catalogue d'exposition à la mairie de Besançon. Besançon.

Guillaumet J.-P.
1979 *La défaite des Helvètes, histoire et archéologie*, [w:] Duval P. M., Kruta V. (red.), *Les mouvements celtiques du Vᵉ au Iᵉʳ siècle avant notre ère*. Actes du XXVIIIᵉ colloque organisé à l'occasion du IXᵉ Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Nice, le 19 septembre 1976. Paris, 195–200.
1984 *Vases pré-romains, vases chaudronnés*, [w:] Baratte F., Bonnamour L., Guillaumet J.-P., Tassinari S., *Vases antiques de métal au Musée de Chalon-sur-Saône*, suppl. n° 5 à la Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est. Dijon, 17–49.
1990 *L'armement en Europe Tempérée au Premier et Second Age du Fer, 750-10 avant notre ère (Hallstatt/La Tène)*, [w:] Bonnamour L. (red.), *Du silex à poudre... 4000 ans d'armement en Val de Saône: exposition, Chalon-sur-Saône, 1990–1991*. Montagnac, 55–89.
1991 *La Gaule Chevelue. Similitudes et différences dans la vaisselle métallique des tombes et habitats de l'Europe tempérée*, [w:] Feugère M., Rolley C. (red.), *La vaisselle tardo-républicaine en bronze. Actes de la table-ronde CNRS organisée à Lattes du 26 au 28 avril 1990 par l'UPR 290 (Lattes) et le GDR (Dijon)*. Dijon, 193–197.
1996 *L'artisanat chez les Gaulois*. Paris.
2000 *Les trouvailles celtiques du lit de la Saône et de ses affluents*, [w:] Bonnamour L. (red.), *Archéologie des fleuves et des rivières*. Paris, 165–169.
2003 *Paléomanufacture métallique*. Gollion.
2009 *Le verre*, Les Dossiers d'Archéologie 335, *Artisans et savoir-faire des Gaulois*, 83.

Guillaumet J.-P., Labaune Y.
2011 *Les activités artisanales de Bibracte et d'Autun. Une pérennité des savoir-faire*, [w:] Reddé M., Barral P., Favory F., Guillaumet J.-P., Joly M., Marc J.-Y., Nouvel P., Nuninger L., Petit Ch. (red.), *Aspects de la Romanisation dans l'Est de la Gaule 2*. Collection Bibracte 21. Glux-en-Glenne, 895–906.

Guillaumet J.-P., Szabó M.
2002 *Les fourreaux d'épées de La Tène dans la vallée de la Saône au musée de Chalon-sur-Saône*, [w:] Maranski D., Guichard V. (red.), *Les âges du Fer en Nivernais, Bourbonnais et Berry oriental. Regards européens sur les âges du Fer en France. Actes du 17ᵉ colloque de l'AFEAF*. Collection Bibracte 6, Glux-en-Glenne, 199–232.

Guštin M.
1977 *Relativna kronologija grobov „Mokronoške skupine"*, Keltske Študije, Posavski Muzej Brežice 4, 67–103.
1984 *Die Kelten in Jugoslavien. Übersicht über das archäologische Fundgut*, JRGZM 34, 305–365.
1991 *Posočje. Posočje in dere jüngeren Eisenzeit*. Catalogi et monographiae 27, Ljubljana.

Guštin M., Cunja R., Predovnik K. K.
1993 *Podbočje/Stari grad*, Posavski muzej Brežice 9, Brežice.
2002 *I Celti dell'Adriatico. Carni tra fonti storiche e archeologia*, [w:] *Gli echi della Terra. Presenze celtiche in Friuli: dati materiali e momenti dell'immaginario*, 11–20, Pisa.

Guštin M., Pauli L. (red.)
1984 *Keltski Voz. Keltski grobovi z vozom. Keltische Wagengräber*. Posavski Muzej Brezice 6, Brezice.

Haberey W.,
1931 *Ein römisches Barbierbesteck aus Köln*, Germania 16, 129–133.

Haevernick T. E.
1960 *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*. Bonn.

Hachmann R.
1951 *Das Gräberfeld von Rondsen (Rządz), Kreis Graudenz (Grudziądz) und die Chronologie der Spätlatènezeit im östlichen Mitteleuropa,* Archaeologia Geographica 2, 79–96.
1957 *Ostgermanische Funde der Spätlatènezeit in Mittel- und Westdeutschland.Ein Beitrag zum Problem des Nachweises von Bevölkerungsbewegungen auf Grund des urgeschichtlichen Grundstoffs*, Archaeologia Geographica, 6, 55–68.
1961 *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien,*, 41. Bericht RGK 1960, 1–276.
1990 *Die Gundestrup-Studien. Untersuchungen zu den spätkeltischen Grundlagen der frühgermanischen Kunst*, 71. Bericht RGK, 568–903.

Hadaczek K.
1909 *Album przedmiotów wydobytych z grobów cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego),* Teka Konserwatorska 3, Lwów.

Haffner A.
1969 *Das Treverer-Gräberfeld mit Wagenbestattungen von Hoppstädten-Weiersbach, Kreis Birkenfeld*, Trierer Zeitschrift 71–127.
1974 *Zum Ende der Latènezeit im Mittelrheingebiet unter besonderer Berücksichtigung der Trierer Landes*, Archäologisches Korrespondenzblatt 4, 59–70.
1978 *Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum. 3. Teil: Gräber 884–1260, Ausgegraben 1958–1960, 1971 u. 1974*. Trierer Grabungen und Forschungen VI, 3. Mainz am Rhein.
1984 *Reiches Treverer-Frauengrab*. [w:] *Trier, Augustusstadt der Treverer. Stadt und Land in vor- und frührömischer Zeit.* Katalog der Ausstellung 4. Mai bis 10. November 1984, Rheinischen Landesmuseum Trier, Trier, 299–307.
1988 *E. Keller Die frühkaiserzeitlichen Körpergräber von Heimstetten. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 37, München, (rez.)*, Germania 66, 233–234.
1989 *Das Gräberfeld von Wederath-Belginum vom 4. Jahrhundert vor bis zum 4. Jahrhundert nach Christi Geburt*, [w:] Haffner A. (red.), *Gräber-Spiegel des Lebens. Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum*. Mainz, 37–128.
1989a *Das spätlatènezeitliche Kriegergrab 1178 mit Feinwaage,* [w:] Haffner A. (red.), *Gräber-Spiegel des Lebens. Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum*. Mainz, 173–186.
1999 *Ein Frühlatèneschwert mit anthropoïdem Knauf von Bescheid, Landkreis Trier-Saarburg*, [w:] Chaume B., Mohen J.-P., Périn P. (red.), *Archéologie des Celtes*. *Mélanges à la mémoire de René Joffroy*. Montagnac, 123–129.

Hałuszko A.
2007 *Obecność przepalonych szczątków zwierzęcych w grobach kultury łużyckiej na przykładzie wybranych cmentarzysk*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 48, 249–256.

Hamm G.
1999 *Les objets en bronze en cours de fabrication à Bibracte*. Praca magisterska, Université Marc Bloch, Strasbourg.
2005 *L'artisanat des alliages base cuivre à Bibracte. Exploitation des données anciennes*. [w:] Guillaumet J.-P., Szabó M. (red.), *Études sur Bibracte* 1. Collection Bibracte 10. Glux-en-Glenne, 61–80.

Hamon T., Lejars T., Josset D.
2002 *Saumeray, lieu-dit « Le Bas des Touches » (Eure-et-Loir). Les enclos cultuels d'Époque gauloise*, Revue Archéologique du Centre de la France 41, 111–127.

Hansen H. J.
1984 *Fragmenter af en bronzebeslået pragtvogn fra Dankirke*, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie 1984, 217–243

Hansen L.
2003 *Die Panzerung der Kelten. Eine diachrone und interkulturelle Untersuchung eisenzeitlicher Rüstungen*. Kiel.

Harasim P.
2011 *Problematyka importowanych fibul proweniencji lateńskiej w kulturze oksywskiej*, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską – przemiany w okresie lateńskim*. Gdańsk, 221–264.
w druku *Studia nad lateńskimi oraz prowincjonalnorzymskimi importami w kulturze oksywskiej*, WA 64.

Harck O.
1988 *Zur Herkunft der nordischen Prachtwagen aus der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, Acta Archaeologica 59, 91–111.

Harmand J.
1970 *Les Celtes au Second Age du Fer*. Paris.

Harris M.
1985 *Krowy, świnie, wojny i czarownice*. Warszawa.

Haselgrove C.
2000 *Contacts between Britain and the Continent during the Iron Age*, [w:] Lang A., Salač V. (red.), *Fernkontakte in der Eisenzeit*. *Dálkové kontakty v době železné*. Konferenz Libice, Konference Libice. Praha, 282–297.

Hawkes C. F. C.
1951 *Bronze-workers, Cauldrons and Bucket Animals in Iron Age and Roman Britain*, [w:] Grimes W. F. (red.), *Aspects of Archaeology in Britain and Beyond.* Essays presented to O. G. S. Crawford. London, 172–199.

Hebert B. et al. = Hebert B., in cooperation with Bernhard A., Fürnholzer J., Windholz-Konrad M.
2009 *Wege und Wälle und Neuigkeiten aus der Steiermark*, [w:] Tiefengraber G., Kavur B., Gaspari A., (red.), *Keltske študije II. Studies in Celtic Archaeology*. Papers in honour of Mitja Guštin, Montagnac, 305–314.

Heinz W.
2009 *Medizin und Religion in der Spätantike*, [w:] Dinzelbacher P. (red.), *Mystik und Natur: Zur Geschichte ihres Verhältnisses vom Altertum bis zur Gegenwart*, Teophrastus Paracelsus Studien 1. Berlin, 7–37.

Hell M.
1934 *Bodenzeichen auf keltischen Gefäßen aus Hallstatt*, Germania 18, 189–193.
1940 *Zur Verbreitung der Bodenzeichen auf spätkeltischen Kammstrichgefäßen*, Germania 40, 118–123.
1952 *Die Kleinfunde von der Dammwiese in Hallstatt aus den Jahren 1936–1937*, Archaeologia Austriaca 11, 71–88.

Hellebrandt M.
1999 *Celtic Finds From Northern Hungary*, Corpus of Celtic Finds in Hungary III, Budapest.

Hencken H.
1978 *The Iron Age Cementery of Magdalenska gora in Slovenia*. Mecklenburg Collection, Part II, Cambridge (Massachusetts).

Henderson J.
1989 *The evidence for the regional production of Iron Age glass in Britain*, [w:] Feugère M. (red.), *Le verre préromain en Europe occidentale*. Montagnac, 63–72.
1991 *Industrial specialization in late Iron Age Britain and Europe*, The Archaeological Journal 148, 104–148.

Henning J.
1991 *Schmiedegräber nördlich der Alpen. Germanisches Handwerk zwischen keltischer Tradition und römischen Einflüss*, Saalburg Jahrbuch 46, 65–82.

Heym W.
1961 *Drei Spatlatènegraberfelder aus Westpreussen*, Offa 17/18, 143–170.

Hiernard J., Simon-Hiernard D.
1996 *Les Deux-Sèvres*. Carte Archéologique de la Gaule 79, Paris, 164–170.

Himmler F.
2009 *Exploratio Danubiae – an experiment in nautical archaeology*, Xantener Berichte 16, 377–385.

Hingst H.
1989 *Urnenfriedhöfe der vorrömischen Eisenzeit aus Südostholstein*. Neumünster.

Hinz H.
1940 *Ein eigentümlicher Eisenfund aus der Latènezeit in Rosenfelde Kr. Regenswalde (Taf. 46),* Nachrichtenblatt für Deutsche Vorgeschichte 16, 185.
1962/1963 *Das Spätlatène-Wagengrab aus Rosenfelde, Kr. Regenwalde*, Baltische Studien, NF 49, 12–18.

Hlava M.
2008 *Grafit v době latenské na Moravě*, Památky archeologické 99, 189–258.

Hodson F. R.
1968 *The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain*. Acta Bernensia 55. Bern.

Holzer V.
2009 *Roseldorf. Interdisziplinäre Forschungen zur größten keltischen Zentralsiedlung Österreichs. KG. Roseldorf, MG. Sitzendorf an der Schmida*. Schriftenreihe der Forschung im Verbund 102. Wien.

Horáková-Jansová L. (por. Jansová L.)
1955 *Laténská tuhová ceramika v Čechách a na Moravě*, Památky archeologické 46, 134–184.

Horálková P.
1993 *Pozdně laténské sídliště ve Vyškově s nálezy germánské keramiky*, Archeologické rozhledy 45, 474–591, 541, 542.

Hunyady I.
1942 *Die Kelten im Karpatenbecken. Tafelband*. Dissertationes Pannonicae II, 18, Budapest.
1944 *Die Kelten im Karpatenbecken.. Textband.* Dissertationes Pannonicae II, 18, Budapest.

Hüglin S., Spichtig N.
2010 *War Crime or Élite Burial: Interpretations of Human Skeletons Within the Late La Tène Settlement Basel-Gasfabrik, Basel, Switzerland*, European Journal of Archaeology 13 (3), 313–335.
2012 *Un dépôt exceptionnel dans le site de La Tène finale de Bâle-Usine à gaz (Canton de Bâle-Ville), Suisse)*, Bulletin de l'Association Française de l'Âge du Fer 30, 2012, 31–32.

Iaroslavschi E.
1997 *Tehnica la daci*. Cluj–Napoca.

Ibragimow K.
2011 *Szkieletowy obrządek pogrzebowy na Śląsku we wczesnym okresie rzymskim*, [w:] Droberjar E. (red.), *Archeologie Barbarů 2010. Groby a pohřebiště Germanů mezi Labem a Dunajem*. Sborník příspěvků ze VI. Protohistorické konferencje Hradec Králové., 6.–9. září 2010, *Archäologie der Barbaren 2010*, Die Gräber und Gräberfelder der Germanen zwischen Elbe und Donau, Materialien der VI. Frühgeschichtlichen Konferenz Hradec Králové, 6.–9. September 2010. Olomouc, 163–182.

Informator Archeologiczny
1972 Informator Archeologiczny.

Irlinger W.
2004 *Zur Kontinuität von der Spätletènezeit In die frühe römische Kaiserzeit in Südostbayern*, [w:] Hüssen C.-M., Irlinger W., Zanier W. (red.), *Spätlatènezeit und frühe römische Kaiserzeit zwischen Alpenrand und Donau*, Akten des Kolloquiums in Ingolstadt am 11. und 12. Oktober 2001. Bonn, 165–173.

Istenič J., Šmit Ž.
2012 *A raw glass chunk from the vicinity of Nauportus (Vrhnika)*, [w:] Lazar I., Županek B. (red.), *EMONA – med Akvilejo in Panonijo. Emona – between Aq-*

uileia and Pannonia, Annales Mediterranei. Koper, 301–309.

Iwanicki P.
2011 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Całowanie, gm. Karczew, woj. mazowieckie, st. XXVI*, WA 62, 83–118.

Jackson R.
1990 *Roman doctors and their instruments: recent research into ancient practice*, Journal of Roman Archaeology 3, 5–27.

Jacobi G.
1974 *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, Ausgrabungen in Manching 5. Wiesbaden.
1977 *Die Metallfunde vom Dünsberg*. Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen 2. Wiesbaden.

Jacques A.
2007 *La nécropole aristocratique de Saint-Nicolas-lez-Arras*, [w:] Kruta V., Leman-Delerive G. (red.), *Feux des morts, foyers des vivants. Les rites et symboles du feu dans les tombes de l'Âge du Fer et de l'époque romaine*. Actes du XXVIIe colloque international de HALMA-IPEL UMR CNRS 8164, Revue de Nord, hors série. Collection Art et Archéologie N° 11. Lille, 35–49.

Jacques A., Prilaux G. (red.)
2003 *Dans le sillage de César. Traces de la romanisation d'un territoire, les fouilles d'actiparc à Arras*. Arras.

Jahn M.
1913 *Über Beziegungen zwischen Ostgermanen, Westgermanen und Kelten während der Spätlatènezeit*, Mannus 5, 75–95.
1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit*. Mannus-Bibliothek 16. Würzburg.
1916a *Die schlesischen verzierten Waffen der Eisenzeit*, Schlesische Vorzeit Bild und. Schrift, Neue Folge 7, 93–112.
1919 *Der Spätlatène-Fund von Tschilaßen Kr. Guhrau*, Mannus 10, 15–24.
1921 *Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung*. Leipzig.
1931 *Die Kelten in Schlesien*. Leipzig.
1932 *Der Wanderung der Kimbern, Teutonen und Wandalen*, Mannus 24, 150–157.
1937 *Rätische Kultureinflüsse in Böhmen und Schlesien des letzten vorchristlichen Jahrhunderts*, Sudeta 13, 103–111.

Jakimowicz R.
1920 *Zbiór wykopalisk przedhistorycznych w Muzeum Djecezjalnem w Sandomierzu*, WA 5, 213–222.
1920a *Zbiór wykopalisk przedhistorycznych w Muzeum Piotrkowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego,* WA 5, 56–64.
1925 *Wyjaśnienie*, WA 9, 303–304.

Jakimowiczowa Z.
1930 *Miecz celtycki z Żerania w pow. warszawskim*, [w:] *Księga Pamiątkowa ku czci prof. W. Demetrykiewicza*. Poznań, 291–300.

Jamka R.
1938 *Ozdoby oręża i narzędzi z podokresu późnolateńskiego i okresu rzymskiego odkrytych na Śląsku,* Prace Prehistoryczne 3, 1–44.
1947 *Grób z okresu rzymskiego z Malkowic, pow. pińczowski*, Światowit 18, 179–193.

Janiczak H.
1990 *Kurhany kultury przeworskiej*, PA 37, 121–155.

Janikowski J.
1971 *Z badań na stanowisku 2 w Podwiesku, pow. Chełmno*, SA 23, 117–160.

Jankowska B., Niewęgłowski A., Sochacki Z.
1975 *Cmentarzysko sprzed 2000 lat w Lemanach, pow. Pułtusk*, [w:] *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu* 2, 27–54.

Jansová L. (por. Horáková-Jansová L.)
1986 *Hrazany. Das keltische Oppidum in Böhmen, Band I. Die Befestigung und die anliegende Siedlungsbebauung.* Praha.
1992 *Hrazany. Das keltische Oppidum in Böhmen, Band III. Die Besiedlung der Abhänge der Červenka.* Praha.

Jarosz P., Rodak T.
2006 *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowiskach 6 i 7 w Zakrzowie, gm. Niepołomice, woj. małopolskie*, [w:] *Raport 2003–2004, 2, Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 2003–2004.* Zeszyty Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (d. Zeszyty ORBA), Warszawa, 619–634.

Jasnosz S.
1952 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, Fontes Praehistorici 2, 1–282.
1958 *Wielkopolskie znaleziska ceramiki malowanej*, WA 25, 223–232.
1960 *Z badań cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz, w czasie drugiej wojny światowej*, PMMAEŁ 5, 125–141.
1966 *Cmentarzysko kultury grobów jamowych w Rzężawach, pow. Turek*, FAP 17, 237–265.

Jażdżewska M.
1983 *Rzymski hełm legionisty znaleziony w Polsce*, WA 48, 37–43.
1986 *A roman legionary Helmet found in Poland*, Gladius 17, 57–62.
1986a *Ein römischer Legionärshelm aus Polen*, Germania 64, 61–73.
1988 *Najciekawsze obiekty na stanowisku kultury przeworskiej w Siemiechowie nad górną Wartą,* PMMAEŁ 32, 1985, 109–142.
1992 *Cimetière de La Tène III et de la période romaine à Siemiechów (suite)*, Inventaria Archaeologica, Pologne, 54, Pl. 387: 1–3.
1994 *Ciekawsze zespoły grobowe ze śladami wpływów celtyckich na cmentarzysku kultury przeworskiej w Siemiechowie, woj. sieradzkie*, [w:] Gurba J.,

Kokowski A. (red.), *Kultura przeworska* 1. Lublin, 107–126.

1994a *Nowe spojrzenie na hełm z Siemiechowa*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne 1/1994, 63–74.

Jedlička F.

2004 *Ein Stück Bernsteinstraße im nordöstlichen Weinviertel*. Stockerau.

Joachim H.-E.

1969 *Unbekannte Wagengräber der Mittel- bis Spätlatènezeit aus dem Rheinland,* [w:] Frey O. H. (red.), *Marburger Beiträge zur Archäologie der Kelten*. Festschrift für Wolfgang Dehn zum 60. Geburtstag am 6. Juli 1969. Fundberichte aus Hessen 1, 84–111;

Jockenhövel A.

1991 *Räumliche Mobilität von Personen in der mittleren Bronzezeit des westlichen Mitteleuropa*, Germania 69, 49–62.

Jodłowski A.

1971 *Eksploatacja soli na terenie Małopolski w pradziejach i we wczesnym średniowieczu*. Studia i materiały do dziejów żup solnych 4. Wieliczka.

1977 *Badania archeologiczne nad początkami eksploatacji soli w Polsce Środkowej*, SA 29, 179–187.

1988 *Początki eksploatacji soli na terenie żup krakowskich do połowy XIII wieku,* [w:] Kędra R. (red.), *Dzieje żup krakowskich*. Wieliczka, 71–102.

Jovanović B.

1974 *Scordisci and their art*, [w:] *The Celts in Central Europe.* A II. Pannonia-konferencia Aktái. Papers of the II. Pannonia conference. Székesfehérvár, 167–176.

Jöns H.

2009 *Zur ältesten Eisenverhüttung in Norddeutschland und südlichen Skandinavien,* [w:] Möllers S., Schlüter W., Sievers S. (red.), *Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Akten des internationalen Kolloquiums in Osnabrück vom 29. März bis 1. April 2006*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Band 9, Bonn, 53–71.

Jud P.

2003 *Einige Bemerkungen zur Chronologie von Basel-Münsterhügel*, Archaeologia Mosellana 5, 179–188.

2006 *Les dépôts d'objets métalliques du second âge du Fer en Suisse : guerriers, femmes et artisans*, [w:] Bataille G., Guillaumet J.-P. (red.), *Les dépôts d'objets métalliques au second âge du Fer en Europe tempérée*. Actes de la table ronde organisée par l'UMR 5594 CNRS-Culture-Université de Bourgogne. Archéologie, cultures et société en Bourgogne et e France orientale. Équipe 3 : la société gauloise, Glux-en-Glenne, 13–14 octobre 2004. Collection Bibracte 11. Glux-en-Glenne, 129–133.

Kaczanowski P.

1992 *Bemerkungen zur Chronologie des Zustroms römischer Waffenimporte in das europäische Barbaricum*, [w:] Godłowski K., Madyda-Legutko R. (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*. Materialen des III. Internationales Symposium, Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet, Kraków-Karniowice 3. –7. Dezember 1990. Kraków, 171–186.

1992a *Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum,* Kraków.

1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego,* Kraków.

2006 *50 lat badań metaloznawczych zabytków kultury przeworskiej. Komentarz archeologa*, [w:] Orzechowski S., Suliga I. (red.), *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia-Metalurgia-Edukacja*. Kielce, 131–136.

Kaczanowski P., Madyda-Legutko R.

2000 *Uwagi o napływie norycko-panońskich części pasów na teren środkowoeuropejskiego Barbaricum. Klamra z osady w Kryspinowie*, [w:] Madyda-Legutko R., Bochnak T. (red.), *SVPERIORES BARBARI*. Księga ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego. Kraków, 169–187.

Kaczanowski P., Madyda-Legutko R., Poleski J.

1984 *Michałowice, Woiwodschaft Kielce, Gemeinde Czarnocin (Brandgräberfeld der Przeworsk-Kultur)*, Recherches Archéologiques de 1982, 34–37.

Kaczmarek Ł.

2012 *Miecz obosieczny z okolic Bydgoszczy. Krótki przyczynek do badań nad uzbrojeniem w okresie przedrzymskim*, Studia Europaea Gnesnensia 5/2012, 157–164.

Kaenel G., Curdy P., Carrard F.

2004 *L'oppidum du Mont Vully. Un bilan des recherches 1978–2003*. Fribourg.

Kajzer L.

1969 *Niektóre problemy związane z identyfikacją mieczy „rzymskich" w Polsce*, PMMAEŁ 16, 135–147.

Kappel I.

1968 *Eine Graphittonscherbe aus Aquileia*, [w:] Claus M., Haarnagel W., Raddatz K. (red.), *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*. Neumünster, 83, 84.

1969 *Graphittonkeramik von Manching*. Ausgrabungen in Manching 2, Wiesbaden.

Karasová Z.

1998 *Die römischen Bronzegefässe in Böhmen*. Fontes Archaeologici Pragenses 22, Pragae.

2002 *Spony z keltského oppida na Třísově*, Památky archeologické 93, 226–258.

Karbowniczek M.

2006 *Teoretyczne podstawy procesu metalurgicznego w starożytnych piecach dymarskich,* [w:] Orzechowski S., Suliga I. (red.), *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia-Metalurgia-Edukacja*. Kielce, 153–161.

Karbowniczek M., Suliga I.

2002 *Sprawozdanie z doświadczalnego procesu dymarskiego „Dymarki 2000" w Nowej Słupi*, [w:] Orzechowski S. (red.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*. Kielce, 191–195.

Karwowski M.
1997 *Keltische Glasfunde im polnischen Gebiet*, PA 45, 33–71.
2004 *Początki osadnictwa kultury lateńskiej na Podkarpaciu w świetle szklanych importów celtyckich*, [w:] Gancarski J. (red.), *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*. Krosno, 153–162.
2006 *Major Questions Concerning Celtic Glass from the Eastern Regions of the La Tène Culture*, Analecta Archaeologica Ressoviensia 1, 133–159.
2006a *Thunau am Kamp – eine befestigte Höhensiedlung (Grabung 1965–1995). Die latènezeitlichen Siedlungsfunde.* Wien.
2007 Hic Celticorum finis – *osadnictwo celtyckie na pograniczu Polski i Ukrainy,* Hic Celticorum finis – *die keltische Besiedlung im polnisch-ukrainischen Grenzgebiet,* [w:] Dębiec M., Wołoszyn M. (red.), *U źródeł Europy środkowo-wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych. Frühzeit Ostmitteleuropas: Das polnisch-ukrainische Grenzgebiet aus archäologischer Perspektive.* Rzeszów, 127–141.

Karwowski M., Jokubonis C., Zamini S.
2005 *Untersuchungen zur Bestimmung von Metallanteilen (Z>20) im Glas der Ringperlen aus Gräbern Nr. 35 und 66*, [w:] Bokiniec E. 2005, 145–150.

Kasprzak A., Krzysiak A.
2011 *Schyłek kultury pomorskiej i początek kultury oksywskiej w pradolinie Łeby–Redy na przykładzie grobów z wielokulturowego cmentarzyska w Czarnówku, stan. 5*, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską – przemiany w okresie lateńskim*. Gdańsk, 151–165.

Kasiński M.
2010 *Bemerkungen zu den Funde der Przeworsk-Kultur in Mitteldeutschland in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, Recherches Archéologiques, Nouvelle Serie 2, 43–64.

Kaszewska E.
1962 *Cmentarzysko kultury wenedzkiej w Piotrkowie Kujawskim, pow. Radziejów,* PMMAEŁ 8, 6–76.
1964 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz (część IV),* PMMAEŁ 11, 101–189.
1967 *Fibule z późnego okresu lateńskiego i z początku okresu rzymskiego między Prosną i Pilicą,* PMMAEŁ 14, 231–248.
1969 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Nowym Młynie, pow. Włocławek*, PMMAEŁ 16, 107–134.
1975 *Kultura przeworska w Polsce Środkowej*, PMMAEŁ 22, 195–253.
1975a *Wielookresowe cmentarzysko w Zadowicach, pow. Kalisz*, SA 27, 141–164.
1977 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Gledzianówku (stan. 1), woj. płockie*, PMMAEŁ, 24, 63–232.
1977a *Problem der keltischen Besiedlung in Mittel- und Nordpolen*, [w:] Chropovský B. (red.), *Symposium Ausklang der Latène- Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*. Bratislava, 107–122.
1978 *Zabytki celtyckie z cmentarzyska w Zadowicach*, PMMAEŁ 25, 179–185.
1988 *Charakterystyka osadnictwa kultury przeworskiej w Polsce Środkowej*, PMMAEŁ 32, 5–19.

Kaul F.
1988 *Da våbnene tav. Hjortspring og dets baggrund*. København.
1995 *Ships on Bronzes*, [w:] Crumlin-Pedersen O., Munch Thye B. (red.), *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5th–7th May 1994. Copenhagen, 59–70.
2003 *Der Hjortspring-Fund. Das älteste große Kriegsbeuteopfer in Nordeuropa*, [w:] *Sieg und Triumpf. Der Norden im Schatten des Römischen Reiches*, Gylling, 212–223.
2004 *Social and religious perceptions of the ship in Bronze Age Northern Europe*, [w:] Clark P. (red.), *The Dover Bronze Age boat in context: society and water transport in prehistoric Europe*, Oxford, 122–137.
2007 *Celtic influences during Pre-Roman Iron Age in Denmark*, [w:] Möllers S., Schlüter W., Sievers S. (red.), *Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorömischen Eisenzeit. Akten des Internationalen Kolloquiums in Osnabrück 29.März – 1. April 2006.* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 9. Bonn, 327–345.
2009 *Indflydelser og kontakter i keltisk jernalder*, [w:] *Tollundmandens verden. Kontinentale kontakter i tidlig jernalder*. Silkeborg, 9–55.

Kaurin J.
2008 *Approche fonctionnelle des couteaux de la fin de l'Âge du Fer. L'exemple de la nécropole orientale de l'oppidum de Titelberg (G.-D. de Luxembourg)*, Archáologisches Korrespondenzblatt 38, 521–536.
2009 *Recherches autour du métal : les assemblages funéraires trévires. Fin du IIIe s. av. J.-C. – troisième quart du Ier s. ap. J.-C.* Rozprawa doktorska, Université de Bourgogne, Dijon.

Kazakevich G.
2012 *Celtic Military Equipment from the Territory of Ukraine: Towards a New Warrior Identity in the Pre-Roman Eastern Europe*, [w:] Fomin M., Blažek V., Stalmaszczyk P. (red.), *Transforming Traditions: Studies in Archaeology, Comparative Linguistic and Narrative*. Studia Celto–Slavica 6, Łódź, 177–212.

Keiling H.
1967 *Der Brandgräberfriedhof der jüngeren vorrömischen Eisenzeit bei Remplin, Kreis Malchin*, Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1967, 207–238.
1984 *Wiebendorf. Ein Urnenfriedhof der frührömischen Kaiserzeit im Kreis Hagenow*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg, Berlin.
1986 *Parum, Kreis Hagenow. Ein Langobardenfriedhof des 1. Jahrhunderts*. Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburgs 1, Schwerin.

1987 *Funde aus frühkaiserzeitlichen Gräbern von Rachow, Kreis Teterow*, Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1986, 119–172.
1989 *Zur rheinischen Welle des frühen römischen Imports im freien Germanien*, Zeitschrift für Archäologie 23, 201–209.
2010 *Ein Steinkreis mit Urnenfriedhof der vorrömischen Eisenzeit in der Netzebander Heide bei Greifswald*, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern 57, 93–170.

Keller E.
1984 *Die frühkaiserzeitlichen Körpergräber von Heimstetten bei München und die verwandten Funde aus Südbayern*. Münchner Beiträge vor- und Frühgeschichte 37, München.

Kellner H.-J., Neumann G.
1966 *Die keltischen Münzfunde in Mitteldeutschland*, Ausgrabungen und Funde, Nachrichtenblatt für Vor- und Frühgeschichte 11/5, 253–260.

Kędzierski A., Miłek S., Ziąbka L.
2009 *Mennica celtyckich Bojów w Jankowie pod Kaliszem*, Kalisia Nowa 5, 6, 7, 30–31.

Kietlińska A.
1975 *Broń kultury przeworskiej z okolic Kalisza w Państwowym Muzeum Archeologicznym,* WA 40, 13–19.

Kita A.
2005 *Celtycki hełm z Siemiechowa. Rekonstrukcja pierwotnego wyglądu*, [w:] Kita A., Kokowski A. (red.), *Wandalowie – lud, który odszedł w niepamięć: katalog wystawy, Muzeum UMCS, Lublin, maj–czerwiec 2005 r.* Lublin.

Kleemann J.
2002 *Nochmals zum Schildbuckel der Variante Bartodzieje (Zeippern)*, [w:] von Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., Kokowski A., Łuczkiewicz P. (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Lublin, 119–226.

Kleemann O.
1961 *Stand der archäologischen Forschung über die eisernen Doppelpyramiden- (Spitz-) Barren*. Archiv für das Eisenhüttenwesen 32, 581–585.

Klindt-Jensen O.
1950 *Foreign Influences in Denmarks Early Iron Age*, Acta Archaeologica 20, 1–229.

Kmieciński J.
1954 *Odkrycie późnolateńskiej osady produkcji żelaza we wsi Zgłowiączka, pow. Włocławek*, WA 20, 422.

Kmietowicz A., Kmietowicz F., Lewicki T.
1985 *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* 3, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Knez T.
1966 *Latenske najdbe iz Novega Mesta*, Arheološki vestnik 17, 391–407.
1977 *Keltski grobowi iz Roj pri Moravčah*, Keltske Študije 4, 105–125.
1987 *Spätlatènezeit und frühe Kaiserzeit in Novo mesto*, Archeologisches Korrespondenzblatt 17, 103–109.

Kobály J.
2004 *Magyarországi régészeti emlékek ukrajani közgyűjteményekben*. Ungvár.

Kokowski A.
1981 *Pochówki kowali w Europie od IV w. p.n.e. do VI w. n.e.*, APolski 26, 191–218.
1989 *Strefa sepulkralna cmentarzyska z późnego okresu lateńskiego*, [w:] Cofta-Broniewska A. (red.), *Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej, województwo bydgoskie, stanowisko 13*. Studia i Materiały do Dziejów Kujaw 3. Poznań, 65–124.
1991 *Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Lublin.
1991a *Pendeloque de Krusza Zamkowa (Pologne)*, Études Celtiques 28, 209–218.
1991b *Udział elementów celtyckich w strukturze cmentarzyska birytualnego w Kruszy Zamkowej, woj. Bydgoszcz, st. 13. (Próba falsyfikacji pojęcia „grupy kruszańskiej")*, APolski 36, 115–149.
2005 *Kotlina Sandomierska w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. Wprowadzenie do dyskusji nad stanem i perspektywami badań*, [w:] Kuraś M. (red.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej*. Stalowa Wola, 423–433.
2005a *Starożytna Polska. Od trzeciego stulecia przed Chrystusem do schyłku starożytności*, Warszawa.

Kokowski A., Konoplja V.
1991/92 *Nowe znalezisko miecza lateńskiego z Galicji Wschodniej*, Annales UMCS, 46/47, 1–16.

Kokowski A., Łuczkiewicz P.
2002 *Pikule – ein militärischer Opferplatz (?) aus der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, [w:] von Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., Kokowski A., Łuczkiewicz P. (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Lublin, 147–162.

Kolendo J.
1980 *Les esclaves dans l'art antique. La stèle funéraire d'un marchand d'esclaves thrace découverte à Amphipolis*, Archeologia 29, 24–34.
1983 *Les connaissances des Anciens sur les lieux de provenance de l'ambre jaune,* Archeologia (IAiE PAN), 34, 1–15.
1996 *Lugius – człowiek z plemienia Lugiów w inskrypcji z Narbo (CIL XII 4468)*, [w:] Kokowski A. (red.), *Studia Gothica I. In memoriam Ryszard Wołągiewicz*. Lublin, 185–193.
1998 *Import futer z Barbaricum na teren Cesarstwa Rzymskiego*, [w:] Bursche A., Chowaniec R., Nowakowski W. (red.), *Świat Antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*. Tom I, Warszawa, 197–211.
1998a *Miejsca występowania bursztynu według Pliniusza Starszego*, [w:] Bursche A., Chowaniec R., Nowakowski W. (red.), *Świat Antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*. Tom I, Warszawa, 141–165.
1998b *Napływ bursztynu z północy na tereny Imperium Rzymskiego w I–VI w. n.e.*, [w:] Bursche A., Cho-

waniec R., Nowakowski W. (red.), *Świat Antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*. Tom I, Warszawa, 131–140.

1998c *Kontakty Cesarstwa Rzymskiego z ziemiami Europy Środkowej*, [w:] Kolendo J., Andrzejowski J., Bursche A., Nowakowski W. (red.), *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska – Suplement – tom 1. Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I*. Warszawa, 15–28.

1998d *Pojawienie się pojęcia Germanów w czasie powstania Spartakusa*, [w:] Bursche A., Chowaniec R., Nowakowski W. (red.), *Świat Antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*. Tom I, Warszawa, 85–94.

1998e *Pustki osadnicze w Europie barbarzyńskiej według przekazów autorów antycznych*, [w:] Bursche A., Chowaniec R., Nowakowski W. (red.), *Świat Antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*. Tom I, Warszawa, 73–84.

1998f *Rzymianie na południowo-wschodnim wybrzeżu Bałtyku*, [w:] Bursche A., Chowaniec R., Nowakowski W. (red.), *Świat Antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*. Tom I, Warszawa, 117–130.

1998g *Wyprawa po bursztyn bałtycki za Nerona*, [w:] Bursche A., Chowaniec R., Nowakowski W. (red.), *Świat Antyczny i Barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością*. Tom I, Warszawa, 167–190.

2006 *Plemiona Pomorza w starożytności*, [w:] W. Nowakowski (red.), *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu*, Materiały z konferencji „Goci na Pomorzu Środkowym", Koszalin 28–29 października 2005, Koszalin, 17–33.

2008 *Komentarze*, [w:] P. Cornelius Tacitus Germania, Publiusz Korneliusz Tacyt, *Germania*, przekład T. Płóciennik, wstęp i komentarz J. Kolendo, Fontes Historiae Antiquae, Zeszyty Źródłowe Zakładu Historii Społeczeństw Antycznych 10, (red. Mrozewicz L., Musielak M.), Poznań.

Konik E.

1959 *Śląsk starożytny a Imperium Rzymskie*. Warszawa–Wrocław.

Kontny B.

2003 *Przekaz z zaświatów. Analiza zestawów uzbrojenia z grobów w kulturze przeworskiej z okresu wczesnorzymskiego i początków młodszego okresu rzymskiego*, Światowit 5 (46), fasc. B, 111–178.

2012 *Trade, salt and amber. The formation of Late Migration Period elites in the 'Balti-culti' area of Northern Poland (the Elbląg Group)*, [w:] Bliujienė A. (red.), *People at the Crossroads of Space end Time (Footmarks of Societes in Ancient Europe) I*. Archaeologia Baltica 17, 60–76.

Kontny B., Rudnicki M.

2004 *Ostrogi z Pełczysk, pow. pińczowski. Nowe oblicze stanowiska z okresu lateńskiego i okresu wpływów rzymskich*, Światowit 44, Fasc. B, 91–119.

Kordala T

1995 *Płock w zaraniu dziejów*. Płock.

Kosicki A.

2001 *Osadnictwo okresu przedrzymskiego*, [w:] *Od neolitycznego obozowiska do średniowiecznej wsi. Badania archeologiczne we Wrocławiu-Partynicach*. Wratislavia Antiqua 4, 70–86.

Kossinna G.

1907 *Die Grenzen der Kelten und Germanen in der Latènezeit*, Korrespondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte 38, 57–62.

Koster A.

1997 *The Bronze Vessels 2. Acquisitions 1954–1996 (including vessels of pewter and iron)*. Description of the Collections in the Provinciaal Museum G. M. Kam at Nijmegen 13, Nijmegen.

Kostrzewski B.

1954 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach, pow. Rawicz*, FAP 4, 153–274.

Kostrzewski J.

1914 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*. Poznań

1916 *Z badań nad przeszłością przeddziejową Wielkopolski w ostatnich trzech latach*, Zapiski Muzealne 1, 22–38.

1919 *Die ostgermanische Kultur der Spatlatènezeit*, I–II. Mannus-Bibliothek 18–19. Leipzig–Würzburg.

1919a *Kultura lateńska (La Tène) na obszarze b. Królestwa Polskiego*, PA 1, 2–28.

1920 *Dział prehistoryczny Muzeum Ziemi Kaliskiej w Kaliszu*, WA 5, 207–212.

1921 *Jeszcze o kulturze lateńskiej na obszarze b. Królestwa Polskiego*, PA 2–3, z. 3–4, 114–122.

1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*. Poznań.

1936 *Groby szkieletowe późnolateńskie w Wielkopolsce i zagadnienie Silingów*, Sprawozdania PAU, 41, nr 6, czerwiec, 180.

1936a *Osada bagienna w Biskupinie w pow. żnińskim. Tymczasowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych Instytutu Prehistorycznego U.P. w latach 1934 i 1935*. Poznań.

1953 *Wytwórczość metalurgiczna w Polsce od neolitu do wczesnego okresu żelaznego*, PA 9, 177–213.

1955 *Wielkopolska w pradziejach*. Warszawa–Wrocław.

1961 *Elementy celtyckie w kulturze gocko-gepidzkiej*, AP 6, 103–109.

1966 *Pradzieje Pomorza*. Wrocław–Warszawa–Kraków.

1967 [rec.] *Janina Rosen-Przeworska, Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian*, PMMAEŁ 14, 265–279.

1970 *Pradzieje Śląska*. Wrocław–Warszawa–Kraków.

Kotigoroško V. G.

1989 *Remeslennoje proizvodstvo na dakijskom gorodište Malaja Kopania*, Sovietskaja Archeologia 2/1989, 182–199.

1995 *Ţînuturile Tisei superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tène şi romană)*. Bucureşti.

2009 *Malokopan'skij nekropol' (yr. Čellenica)*, Karpatika 38, 58–133.
2010 *Rezul'taty issliedowanija malokopan'skogo mogil'nika*, Karpatika 39, 58–88.

Kowalski T.
1946 *Relacja Ibrāhīma ibn Yaqūba z podróży do krajów słowiańskich w przekładzie Al-Bekrīego*, Wydał, wstępem, komentarzem i przekładem opatrzył T. Kowalski, Kraków.

Kozłowska R.
1958 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego w Niecieplinie, pow. Garwolin*, MS 4, 337–365.

Kozłowski J. K., Kaczanowski P.
1998 *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*. Wielka Historia Polski 1. Kraków.

Krause E., Makiewicz T.
1974 *La Tène III : Période Romaine : Civilisation de Przeworsk*, Inventaria Archaeologica, Pologne, fasc. 32, Pl. 201.

Krauss A.
1963 *Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych przeprowadzonych w 1962 r. w Piasecznie, pow. Tarnobrzeg*, MA 5, 223–224.

Krauße D.
1996 *Hochdorf III. Das Trink- und Speiseservice aus dem späthallstattzeitlichen Fürstengrab von Eberdingen-Hochdorf, Kreis Ludwigsburg*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte Baden-Württemberg 64. Stuttgart.

Krämer W.
1961 *Fremder Frauenschmuck aus Manching*, Germania 39, 305–322.
1962 *Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957 bis 1961*, Germania 40, 293–316.
1964 *Das keltische Gräberfeld von Nebringen (Kreis Böblingen)*. Stuttgart.
1985 *Die Grabfunde von Manching und die Latènezeitlichen Flachgräber in Südbayern*. Die Ausgrabungen in Manching 9. Stuttgart.

Kristiansen K.
2004 *Seafaring voyages and rock art ships*, [w:] Clark P. (red.), *The Dover Bronze Age boat in context: society and water transport in prehistoric Europe*. Oxford, 111–121.

Križ B.
2001 *Kelti v Novem Mestu : katalog razstave : 30. november 2001–22. september 2002: exhibition catalogue : 30 November 2001–22 September 2002*. Novo Mesto.
2005 *Novo Mesto VI : Kapiteljska njiva : Mlajšeželeznodobno grobišče. Late iron age cemetery*. Carniola Archaeologica 6. Novo Mesto.

Krukowski S., Kostrzewski J., Jakimowicz R.
1939–1948 *Prehistoria ziem polskich*. Kraków.

Krupkowski A., Reyman T.
1953 *Badania metaloznawcze nad przekutym półfabrykatem żelaza z Witowa, pow. Pińczów i żużlem dymarkowym z Igołomi, pow. Miechów*, Sprawozdania PMA 5, 48–65.

Kruta V.
1975 *L'art celtique en Bohême. Les parures métalliques du Vème au IIème siècle avant notre ère*. Paris.
2000 *Les Celtes. Historie et dictionnaire. Des origines à la romanisation et Au christianisme*. Paris.
2006 *Le costume des femmes : les parures,* [w:] *Celtes*…, 156–159.
2012 *La place et la signification du cheval dans l'imagerie celtique*, Études Celtiques 38, 43–59.

Kunkel O.
1931 *Pommersche Urgeschichte in Bildern*. Stettin.
1936 *Ein ältereisenzeitliches Schwert von Sanzkow Kr. Demmin*, Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde 50, 53–55.
1940 *Volkskunde, Landesgeschichte und Stadtkultur, kirchliche Kunst (Mitteilungen aus dem Pommerschen Landesmuseum)*, Baltische Studien NF 42, 274–342.
1961 *Zur Frage keltischer Glasindustrie. Nach einer Manchinger Fundgruppe*, Germania 39, 322–329.

Kunow J.
1980 *Negociator et Vectura: Händler und Transport im freien Germanien*, Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar der Philipps-Universität Marburg 6. Marburg.
1983 *Der römische Import in der Germania libera bis zu den Markomannenkriegen*, Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 21, Göttingen.

Kurowicz P., Olędzki M.
2002 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Charłupi Małej koło Sieradza*. Łódź.

Kurz G.
1995 *Keltische Hort und Gewässerfunde in Mitteleuropa: Deponierung der Latènezeit.* Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg 33. Stuttgart.

Kurzyńska M.
2001 *Zbiór zabytków z młodszego okresu przedrzymskiego z Podwieska, stan. 2 (?), pow. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie*, WA 44, (1995–1998), 173–175.

Kühne A.
1883 *Die ältesten Metallalterthümer Pommerns*, Baltische Studien 33, 291–359.

Künzl E.
1982 *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit*, Bonner Jahrbücher 182, 1–131.
1991 *La tombe du chirurgien d'Obermenzing*, [w:] Moscati E. (red.), *Les Celtes*. Milano, 369–371.
1996 *Forschungsbericht:antike medizinische Instrumente*, [w:] Temporini H., Haase W. (red.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neuen Forschung* 2, 37, 3. Berlin, 2433–2639.

Lambert G.
1990 *Le Luxembourg romain : documents choisis*. Andenne.

Lambot B.
2006 *Assemblages métalliques dans les structures du village d'Acy-Romance (Ardennes)*, [w:] Bataille G., Guillaumet J.-P. (red.), *Les dépôts d'objets métalliques au second âge du Fer en Europe tempérée*. Actes de la table ronde organisée par l'UMR 5594 CNRS-Culture-université de Bourgogne. Archéologie, cultures et société en Bourgogne et e France orientale. Équipe 3 : la société gauloise, Glux-en-Glenne, 13–14 octobre 2004. Collection Bibracte 11. Glux-en-Glenne, 193–209.

Lambot B., Friboulet M., Méniel P.
1994 *Le site protohistorique d'Acy Romance II. Les nécropoles dans leur contexte régional (Thugny–Trugny et tombes aristocratiques) 1986–1988–1989*. Mémoire de la Société Archéologique Champenoise 8, Supplément au bulletin 2, Dossiers de Protohistoire 5, Reims.

Lambot B., Méniel P.
1993 *Le site protohistorique d'Acy-Romance (Ardennes). 1. L'habitat gaulois, 1988–1990.* Mémoire de la Société archéologique champenoise 7. Reims.

Lang A.
2002 *Fernkontakte – Voraussetzungen, Interpretationen und Auswirkungen für die Eisenzeit*, [w:] Lang A., Salač V. (red.), *Fernkontakte in der Eisenzeit*. *Dálkové kontakty v době železné*. Konferenz Libice, Konference Libice. Praha, 11–19.

Lasota A.
2011 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Gaci koło Przeworska w świetle nowych badań*, [w:] Droberjar E. (red.), *Archeologie Barbarů 2010. Groby a pohřebiště Germanů mezi Labem a Dunajem. Sborník příspěvků ze VI. Protohistorické konferencje Hradec Králové., 6.–9. září 2010, Archäologie der Barbaren 2010, Die Gräber und Gräberfelder der Germanen zwischen Elbe und Donau*. Materialien der VI. Frühgeschichtlichen Konferenz Hradec Králové, 6.–9. September 2010. Olomouc, 155–161.

Lauermann E.
1995 *Ein neues germanisches Brandgrab aus Mannersdorf an der March, VB Gänserndorf, NÖ*, [w:] Tejral J., Pieta K., Rajtár J. (red.), *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet vom Ausklang des Latènezivilisation bis zum 2. Jahrhundert.* Materialien des VIII. Internationalen Symposiums „Grundprobleme des frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet", Malé Vozokany 13.–16. Dezember 1994. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 3. Brno–Nitra, 129–138.

Lefèvre P.
1998 *Cizancourt et Licourt/A29 La Sole des Galets*, Bilan scientifique de la région Picardie 1998. Amiens, 110–112.
2002 *La nécropole de Cizancourt (Somme) : présentation des indices de hiérarchisation interne des tombes*, [w:] Guichard V., Perrin F. (red.), *L'aristocratie celte à la fin de l'âge du Fer (IIe s. av. J.-C.-Ier s. ap. J.-C.*, Actes de la table-ronde de Glux-en-Glenne (10–11 juin 1999). Collection Bibracte 5. Glux-en-Glenne, 109–112.

Legendre N.
1996 *Technique de formage des chaudrons gallo-romaines en alliage cuivreux : les découvertes d'Alspach (Haut-Rhin) et d'Hettange-Grande (Moselle)*, Revue Archéologique de l'Est 47, 67–77.

Leitner W.
2002 *Bludenz-Unterstein – eine rätselhafte Fundstelle*, [w:] Zemmer-Plank L., Sölder W. (red.), *Kult der Vorzeit in den Alpen, Opfergaben-Opferplätze-Opferbrauchtum*. Bozen, 851–861.

Lejars T.
1994 *Gournay III. Les fourreaux d'épée. Le sanctuaire de Gournay-sur-Aronde et l'armement des Celtes de la Tène moyenne*. Paris.
1996 *L'Armement des Celtes en Gaule du Nord à la fin de l'époque gauloise*, Revue Archéologique de Picardie 3/4, 79–103.
1998 *Des armes celtiques dans un contexte cultuel particulier: Le «charnier» de Ribemont-sur-Ancre (Somme)*, Revue Archeologique de Picardie 1998/1–2, 233–244.

Leman-Delerive G., Warmenbol E.
2007 *Dépôts et sites cultuels en contexte « humide » dans les* civitates *des Nerviens et Atrébates*, [w:] Barral P., Daubigney A., Dunning C., Kaenel G., Roulière-Lambert M.-J. (red.), *L'âge du fer dans l'arc jurassien et ses marges. Dépôts, lieux sacrés et territorialité à l'âge du fer*. Actes du XXIXe colloque international de l'AFEAF, Bienne, 5–8 mai 2005, vol. 2. Besançon, 425–432.

Lemée Ch.
2002 *L'évolution du bateau en Scandinavie : de l'âge de Pierre aux Vikings*, [w:] Ridel E. (red.), *L'héritage maritime des Vikings en Europe de l'Ouest*. Caen, 173–198.

Lenerz-De Wilde M.
1986 *Art celtique et armes ibériques*, [w:] Duval A., Gomez de Soto J. (red.), Actes du VIIIe colloque sur les âges du Fer. Revue Aquitania. Supplément 1, 273–281.

Lengauer W.
1994 *Religijność starożytnych Greków*. Warszawa.

Lepage L., Claisse F.
1967 *Une épée de La Tène II trouvée à Saint-Dizier (Haute-Marne)*, Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est 18, 296–302.

Lequoy M.-C.
1993 *Le dépôt funéraire de La Mailleraye-sur-Seine (Seine-Maritime)*, [w:] *Les Celtes en Normandie. Les rites funéraires en Gaule (IIIe–Ier siècle avant J.-C.)*. Actes du Colloque d'Evreux. Revue archéologique de l'Ouest, Supplément n° 6, 121–133.

Le Rouzic Z.
1934 *Carnac : Fouille de trois sépultures de l'Âge du Fer faites dans la région*. Bulletin de la Société polymathique du Morbihan 73, 17–34.

Leube A.
1975 *Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet*. Berlin.

Le Vin…
2005 *Le vin*. Exposition Bibracte, Glux-en-Glenne.

Levesque J.-M.
1992 *Saxons et pirates nordiques dans les textes anciens*, [w:] Marin J.-Y. (red.), *Les Barbares et la mer : les migrations des peuples du nord-ouest de l'Europe du Ve au Xe siècle*. Catalogue de l'exposition, Caen, 20 juin – 14 sept. 1992, Toulouse, 1er oct. – 2 janvier 1993. Caen, 9–14.

Lewczuk J.
1995 *Kultura pomorska i kultura łużycka a kultura przeworska i grupa gubińska kultury jastorfskiej na Środkowym Nadodrzu,* [w:] Węgrzynowicz T. et. al. (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?* Warszawa, 213–227.
1997 *Kultura przeworska na Środkowym Nadodrzu w okresie lateńskim*. Poznań.
2011 *Latenizacja czy „długie trwanie"? Uwagi o przemianach kulturowych między Bałtykiem i Karpatami w ostatnich czterech wiekach p.n.e.*, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską – przemiany w okresie lateńskim*. Gdańsk, 45–55.

Lewicka-Rajewska U.
2004 *Arabskie opisanie Słowian. Źródła do dziejów średniowiecznej kultury*. Wrocław.

Lewicki T.
1952 *Ze studiów nad źródłami arabskimi. 2. Wiadomości o bursztynie w dziełach średniowiecznych pisarzy arabskich*, Slavia Antiqua 3, 136–178.
1971 *Opis Pragi w arabskim słowniku geograficznym al-Himjarīego (XV wiek)*, APolski 16, 695–700.

Liana T.
1965 *Grób późnolateński z Kacic, pow. Pułtusk*, WA 31, 269.
1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, WA 35, 429–468.
1976 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Łęgonicach Małych, gm. Odrzywół, woj. radomskie na stan. I*, WA 41, 461–487.
1976a *Kurhan i cmentarzysko płaskie kultury przeworskiej na stanowisku II w Łęgonicach Małych, pow, Opoczno*, WA 41, 64–127.

Lissauer A.
1875 *Bericht des Danziger Localvereins über die Verwendung der im jahre 1872 von der deutschen anthropologischen Gesellschaft zu Ausgrabungen in Westpreussen bewilligten Summe*, Die fünfte allgemeine Versammlung der deutschen Gesellschaft fur Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte zu Dresden vom 14. bis 16. September 1874, 41–42.
1887 *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*. Leipzig.

Lissauer A., Conwentz H. W.
1886 *Mittheilungen aus der Anthropologischen Abteilung der Westpreussischen Provinzial-Museums. I. Das Weichsel-Nogat-Delta*, Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig NF 6/3, 204–242.

Ljuština M., Spasić M.
2012 *Celtic Newcomers between Traditional and Fashionable: Graves 63 and 67 from Karaburma*, [w:] Berecki S. (red.), *Iron Age rites and rituals in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 7–9 October 2011. Târgu Mureş, 367–375.

Lorrio A. J.
1997 *Los Celtiberos*, Alicante.

Losleben T.
2008 *Rasierte Köpfe – ein Einblick in die keltische Haartracht*, Alzeyer Geschischtsblätter 37, 51–59.

Ludikovský K.
1962 *Žarový laténský hrob v Přítlukách na Moravě*, Památky archeologické 53/1, 77–86.
1984 *Hostýn: katalog nálezů z Moravských Muzeí*, Fontes Archaeologiae Moravicae 17, Brno.

Lund Hansen U.
2005 *The Roman Bronze Vessels and Bells*, [w:] Nylén E., Lund Hansen U., Manneke P. (red.), *The Havor Hoard : the gold, the bronzes, the fort*, Stockholm, 53–95.
2009 *Among the Elite of Europe*, [w:] *Sorte Muld. Wealth, Power and Religion at an Iron Age Central Settlement on Bornholm*. Rønne, 82–89.

Lønstrup J.
1986 *Das zweischneidige Schwert aus der jüngeren römischen Kaiserzeit im freien Germanien und im römischen Imperium*, [w:] *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20, Stuttgart, 747–749.

Łęga W.
1938 *Cmentarzysko lateńsko-rzymskie z Chełmna*, Toruń.
1958 *Handel między państwem rzymskim a Pomorzem nadwiślańskim od I w. przed n. e. do VI w. n. e.*, PA 10, 5–87.

Łopieński T.
1982 *Okruchy brązu*. Warszawa.

Łuczkiewicz P.
1997 *Die spätlatènezeilichen Schwertimporte aus dem Gebiet der Przeworsk-Kultur*, Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte 79, 181–211.
1997a *Miecze lateńskie z obszaru kultury przeworskiej*, [w:] Kokowski A. (red.) *Kultura przeworska* 3. Lublin, 169–226.
1998 *Zu ausgewählten balkanischen Waffen der spätlatènezeitlichen Przeworsk-Kultur in Polen*, Archäologisches Korrespondenzblatt 28, 253–267.
2000 *Zur späteisenzeitlichen Bewaffnung in Polen. Stand der Forschung*, Jahrbuch RGZM 47, 355–437.
2002 *Die verzierten Lanzenspitzen: Spuren germanischer Wanderungen während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit?*, [w:] von Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., Kokowski A., Łuczkiewicz P. (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*. Akten der Internationalen Tagung in Nałęczów, 23. bis 25. September 1999. Lublin, 15–39.

2004 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] Andrzejowski J., Kokowski A., Leiber Ch. (red.), *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*. Lublin–Warszawa, 127–141.
2006 *Uzbrojenie ludności ziem polskich w młodszym okresie przedrzymskim*. Lublin.
2007 *Späteisenzeitliche Waffenopferplätze in Polen*, [w:] Möllers S., Schlüter W., Sievers S. (red.), *Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorrömischen Eisenzeit.* Akten des internationalen Kolloquiums in Osnabrück vom 29. März bis 1. April 2006. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Band 9, Bonn, 211–226.
2009 *Elbgermanisch geprägte Funde und Befunde in Polen um die Zeitwende*, [w:] Salač V., Bemmann J. (red.), *Mitteleuropa zur Zeit Marbods*. Tagung Roztoky u Křivoklátu 4.–8.12. 2006. Anlässlich des 2000jährigen Jubiläums des römischen Feldzuges gegen Marbod. 19. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mitteleren Donauraum. Praha–Bonn, 341–360.
2009a *Ostgermanische Eliten der jüngeren Eisenzeit* im Spiegel des archäologischen Fundgutes, [w:] Egg M., Quast D. (red.), *Aufstieg und Untergang. Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes „Studien zu Genese und Struktur von Eliten in vor- und frügeschichtlichen Gesellschaften"*. Monographien der RGZM 82, Mainz, 79–105.
2012 *Fragen zu Handelsrouten und Fernkontakten im ostgermanischen Raum am Ende der vorrömischen Eisenzeit*, [w:] Tappert C., Later Ch., Fries-Knoblach J., Ramsl P. C., Trebsche P., Wefers S. & Wiethold J. (red.), *Wege und Transport.* Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während der 80. Verbandstagung des West- und Süddeutschen Verbandes für Altertumsforschung e.V. in Nürnberg 2010, Langenweißbach, 111–130.

Łuczkiewicz P., Terpilovskij R. W.
2012 *Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Mutyn na północno-wschodniej Ukrainie*, MSROA 33, 155–176.

Łuczkiewicz P., Schönfelder M.
2008 *Untersuchungen zur Ausstattung einse späteisenzeitlichen Reiterkriegers aus dem südlichen Karpaten- oder Balkanraum*, Jahrbuch RGZM 55, 159–210.
2009 *Gesellschaftsstruktur und Zentralorte – auf der Suche nach strukturellen Gemeinsamkeiten in Latène- und Przeworsk-Kultur,* [w:] Droberjar E., Karwowski M. (red.), *Archeologia barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim*. Materiały i kontakty z IV. Protohistorycznej Konferencji, Sanok, 13–17 października 2008, *Archeologie der Barbaren 2008: Beziehungen und Kontakte in der barbarischen Welt*. Materialen aus der IV. Frühgeschichtlichen Konferenz in Sanok, 13.–17. Oktober 2008. Rzeszów, 37–53.

Łuka J. L.
1953 *Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokołowicach w pow. kościańskim*, FAP 3, 98–149.

Mac Gregor M.
1962 *The Early Iron Age Metalwork from Stanwick N. R. Yorks*, Proceedings of the Prehistoric Society 28, 17–57.

Machajewski H.
1992 *Skandynawskie elementy kulturowe na Pomorzu Zachodnim z okresu wędrówek ludów (2 połowa IV w. – początek VI w.)*, PA 40, 71–96.
1999 *Stosunki kulturowe w dorzeczu Parsęty w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] Andrzejowski J. (red.), *Comhlan.* Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin. Warszawa, 233–245.
2006 *Cmentarzysko ludności kultury jastorfskiej z fazy marianowickiej oraz grób z młodszego okresu przedrzymskiego w Troszynie, pow. Kamień Pomorski, stan. 10.* [w:] Nowakowski W. (red.), *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu*. Koszalin, 84–106.
2007 *Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z Troszyna, powiat Kamień Pomorski, stan. 10*, [w:] Bogacki M., Franz M., Pisarczyk Z., (red.), *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego*, Toruń, 28–43.
2011 *Ze studiów nad okresem przedrzymskim na Pomorzu Zachodnim*, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.) *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską – przemiany w okresie lateńskim*, Gdańsk, 219–219.

Maciałowicz A.
2004 *Dwie interesujące misy z cmentarzyska kultury przeworskiej w Suchodole – ślad kontaktów wzdłuż tzw. szlaku bastarneńskiego?*, Barbaricum 7, 43–60.
2006 *Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego w Suchodole, pow. sochaczewski*, Wiadomości Archeologiczne 58, 283–369.
2008 *Das Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Gołębiewo (ehem. Taubendorf). Geschichte und neuen Perspektiven der Forschung*, Archäologisches Nachrichtenblatt 13, 1/2008, 50–57.
2009 *Kultura przeworska w dorzeczu Wkry i Orzyca w młodszym okresie przedrzymskim*. Niepublikowana rozprawa doktorska, Instytut Archeologii UW.
2010 *Interesujący zespół grobowy z nowych badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Gołębiewie, pow. Nidzica (d. Taubendorf, Kr. Neidenburg)*, [w:] Urbaniak A., Prochowicz R., Levada M., Schuster J. (red.), *Terra Barbarica*. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin. Monumenta Archeologia Barbarica, Series Gemina 2. Łódź–Warszawa, 367–386.
2011 *Pomorze Gdańskie na przełomie starszego i młodszego okresu przedrzymskiego w świetle analizy zewnętrznych oddziaływań kulturowych*, [w:] Fudziński M., Paner H., (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską – przemiany w okresie lateńskim*, Gdańsk, 79–120.

Maciejewski F.
1953 *Odkrycie skarbu żelaznego w Biskupinie*, ZOW 22, 21–23.

Madera P.
2002 *Ślady starożytnego hutnictwa żelaza na Śląsku w ujęciu chronologiczno-przestrzennym*, [w:] Orze-

chowski S. (red.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*. Kielce, 61–70.

Madsen O.

1999 *Hedegård – a rich village and cementery complex of the Early Iron Age on the Skjern river. An interim report*, Journal of Danish Archaeology 13, (1996–97), 57–93.

2009 *Hedegård – et „fyrstesæde" ved Skjern Å*, [w:] *Tollundmandens verden. Kontinentale kontakter i tidlig jernalder*. Silkeborg, 117–131.

Madyda-Legutko R.

1996 *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim*. Kraków.

2011 *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w klulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*. Kraków.

Madyda-Legutko R., Poleski J., Krąpiec M.

2005 *Studia nad geografią osadnictwa w górnym dorzeczu Wisły u schyłku starożytności i na początku średniowiecza*, [w:] Kaczanowski P., Parczewski M. (red.), *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19–21 listopada 2001*. Kraków, 307–352.

Maguer P., Cherel A.-F., Auxiette G.

2003 *Nouvelles données sur les habitats de l'Âge du Fer dans le nord de la Sarthe (commune de Vivoin, autoroute A28)*, [w:] *Les marges de l'Armorique à l'Age du Fer. Archéologie et Histoire : culture matérielle et sources écrites*. Actes du XXIIIe Colloque de l'Association Française pour l'Etude de l'Age du Fer, (red. B. Mandy, A. de Saulce), Revue Archéologique de l'Ouest, Supplément 10, 213–234.

Maier F. et al. = Maier F., Geilenbrügge U., Hahn E., Köhler H.-J., Sievers S.

1992 *Ergebnisse der Ausgrabungen 1984–1987 in Manching*, Die Ausgrabungen in Manching 15, Stuttgart.

Maier R. A.

1985 *Ein römerzeitlicher Brandopferplatz bei Schwangau und andere Zeugnisse einheimischer Religion in der Provinz Rätien*, [w:] Bellot J., Czysz W., Krane G. (red.), *Forschungen zur provinzionalrömische Archäologie in Bayerisch-Schwaben*, Schwäbische Geschichtsquellen und Forschungen 14, Historischer Verein für Schwaben, Augsburg, 231–251.

Majnarić-Pandžić N.

2008 *Die Kelten in Nordkroatien*, [w:] Bader T. (red.), *Dreitausend Jahre Vorgeschichte. Meisterwerke der Metallzeit im kontinentalen Kroatien*, Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf/Enz, 7, Eberdingen, 95–116.

Makiewicz T.

1973 *Celtycka świątynia nad Jeziorem Pakoskim?*, ZOW 39, 165–171.

1973a *W kwestii osadnictwa celtyckiego na Kujawach*, APolski 18, 213–218.

1975 *Materiały ze zniszczonego cmentarzyska kultury przeworskiej w Tucznie k. Inowrocławia (stanowisko 3)*, FAP 26, 125–169.

1977 *Gospodarka hodowlana w kulturze przeworskiej na Kujawach*, APolski 22, 11–135.

1979 *Z badań nad osadnictwem kultury przeworskiej na terenie zachodniej części Kujaw (rejon Jeziora Pakoskiego)*, Slavia Antiqua 25, 1–48.

1986 *Znaleziska z kręgu kultury celtyckiej i trackiej na Kujawach*, [w:] *Celtowie i ich mennictwo*. Materiały z sesji naukowej, Warszawa, 26 kwietnia 1985, 25–33, Warszawa.

1992 *Broń jako element rytuałów ofiarnych w okresie przedrzymskim i rzymskim na terenie Polski*, [w:] *Arma et Ollae*. Studia dedykowane prof. A. Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej, Łódź, 109–128.

1996 *Bernstein aus den Fundstellen der vorrömischen Eisenzeit und römischen Kaiserzeit in Großpolen,* [w:] Woźniak Z. (red.), *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*. Materialien des Symposiums – Kraków 26.–29 April 1995. Kraków, 65–76.

Makiewicz T., Michałowski A.

1997 *Pracownia obróbki bursztynu w osadzie kultury przeworskiej w Sosnowcu koło Śremu (woj. poznańskie) na tle porównawczym*, Folia Archaeologica Posnaniensia 8, 139–156.

Malinowski B.

1986 *Argonauci Zachodniego Pacyfiku*. *Dzieła* 3, Warszawa

Malinowski G.

2003 *Zwierzęta świata antycznego. Studia nad „Geografią" Strabona*. Wrocław.

Mâlain-Mediolanum

1979 *Mâlain-Mediolanum*. Catalogue d'exposition, Dijon.

Măndescu D.

2003 *Capetele de ac în formă de elice*, Danubius 21, 7–14.

Mangel T.

2012 *Bipyramidální ingot z Lužce nad Cidlinou, okr. Hradec Králové*, Archeologie ve středních Čechách 16, 249–256.

Maniquet Ch.

2008 *Le dépôt cultuel du sanctuaire gaulois de Tintignac à Naves (Corrèze)*, Gallia 65, 273–326.

Manning W.

1985 *Catalogue of the romano-british iron tools, fittings and weapons in the British Museum*. London.

Mantel E., Devillers S.

1997 *Les agrafes de ceintures du sanctuaire de Fesques*, [w:] Mantel E. (red.), *Le sanctuaire de Fesques « le Mont du val aux Moines » (Seine-Maritime)*. Berck-sur-Mer, 199–208.

Mangin M., Courtadon J.-L., Barral P., Fluzin P.

2000 *Village, forge et parcellaire aux sources de la Seine. L'agglomération antique de Blessey-Salmaise (Côte d'Or)*. Paris.

Marciniak J.
1957 *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy,* MS 2, 7–175.
1961 *„Problem pobytu Celtów w Małopolsce" Janina Rosen-Przeworska „Archeologia Polski", t. 1, 1957, (recenzja)*, APolski 6, 159–169.
1965 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Witowie, pow. Kazimierza Wielka, w 1963 roku*, SA 17, 119–124.

Margos U.
2000 *Die Funde von „gallischen" Fibeln im unteren Weichselgebiet*, Sbornik Narodního Muzea v Praze-Acta Musei Nationalis Pragae 54/1–4, Praha, 123–128.
2000a *Uwagi na temat genezy obrządku pogrzebowego na Pomorzu na przełomie młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich*, [w:] Madyda-Legutko R., Bochnak T. (red.), *SVPERIORES BARBARI*. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego. Kraków, 255–269.

Margos U., Stąporek M.
2002 *Bemerkungen zur Chronologie der Gräber mit Waffen in der Oksywie-Kultur*, [w:] von Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., Kokowski A., Łuczkiewicz P. (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*. Lublin, 81–91.

Marquart M. (red.)
2010 *KeltenLand am Fluss. Die Kelten im Rheim-Main-Gebiet.* Museen der Stadt Aschaffenburg, Begleitband zur Ausstellug im Schlossmuseum Aschaffenburg vom 15. Mai bis 12. September 2010, Rahden.

Marsden P.
1967 *A Ship of the Roman Period, from Blackfriars, in the City of London*. London.
1990 *A re-assesment of Blackfriars Ship 1*, [w:] McGrail S. (red.), *Maritime Celts, Frisians and Saxons : papers presented to a conference at Oxford in November 1998*, „Council for British Archaeology Report", t. 71, London, 66–74.

Martens J.
1997 *The Pre-Roman Iron Age in North Jutland*, [w:] Martens J. (red.), *Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe*, Arkæologiske Skrifter, Vol. 7, , Copenhagen, 107–137.

Márton A.
2004 *La fibule type de Mötschwil*, Acta Archaeologica ASH 55/3–4, 279–332.

Martyniak G., Pastwiński R., Pazda S.
1997 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciecierzynie, gmina Byczyna, woj. opolskie,* Wrocław.

Massy J.-L. et al. = Massy J.-L., Mantel E., Meniel P., Rapin A.
1986 *La nécropole de Tartigny (Oise)*, Revue Archéologique de Picardie 3/4, 13–81.

Maza G.
1998 *Recherche méthodologique sur les amphores grécoitaliques et Dressel 1 découvertes à Lyon, IIe-Ier s. avant J.-C.*, [w:] *SFECAG*. Actes du congrès d'Istres, 11–29.

Mazurek W.
1995 *Materiały grupy czerniczyńskiej w województwie chełmskim*, [w:] Węgrzynowicz T., Andrzejowska M., Andrzejowski J., Radziszewska E. (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, Materiały z konferencji w dniach 24–26 listopada 1993, Warszawa, 229–264.

Mączyńska M. (por. Tempelmann-Mączyńska M.)
2011 *Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern)*, 90. Bericht RGK (2009).

McGrail S.
1987 *Ancient boats in N.W. Europe. The archaeology of water transport to AD 1500*, London, New York, 1987.
1990 *Boats and boatmanship in the southern North Sea and Channel*, [w:] McGrail S. (red.), *Maritime Celts, Frisians and Saxons: papers presented to a conference at Oxford in November 1998*, Council for British Archaeology Report 71, London, 32–48.
1993 [w:] Scarre Ch., Healy F. (red.), *Trade and Exchange in Prehistoric Europe*. Proceedings of a Conference held at the University of Bristol, April 1992, Oxford, 199–210.
1995 *Romano-Celtic boats and ships: characteristic features*, The International Journal of Nautical Archaeology 24, 139–145.
1996 *Celtic seafaring and transport*, [w:] Green M. (red.), *The Celtic World*, London–New York, 254–281.
2004 *North-west European seagoing boats before AD 400*, [w:] Clark P. (red.), *The Dover Bronze Age boat in context: society and water transport in prehistoric Europe*, Oxford, 51–66.

Medeleţ F.
1995 *Über das Salz in Dakien*, Archäologie Österreichs 6/2, 53–57.

Meduna J.
1961 *Staré Hradisko. Katalog nálezů uložených v muzeu města Boskovic*, Fontes Archaeologiae Moravicae 2, Brno.
1962 *Laténské žarové hroby na Moravé*, Památky archeologické 53/1, 87–136.
1968 *Přispěvek k problematice pozdní doby laténské na Moravě*, Archeologické rozhledy 20, 56–69.
1970 *Das keltische Oppidum Staré Hradisko in Mähren*, Germania 48, 34–59.
1970a *Staré Hradisko II. Katalog der Funde aus den Museen in Brno (Brünn), Praha (Prag), Olomouc, Plumlov und Prostějov*, Fontes Archeologiae Moravicae 5, Brno.
1980 *Die latènezeitlichen Siedlungen in Mähren*. Praha.
1991 *L'oppidum de Staré Hradisko*, [w:] Moscati E. (red.), *Les Celtes*, Milano, 546–547.
1996 *Das Depot von Ptení (Kr. Prostějov), und die Handelsbeziehungen Mährens während der Spätlatènezeit*, [w:] Woźniak Z. (red.), *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den*

Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Materialien des Symposiums – Kraków 26.–29. April 1995. Kraków, 97–115.

Megaw J. V. S.

1979 *Celtic art – product of travelling craftsmen or chieftains vassals?* [w:] Duval P. M., Kruta V. (red.), *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*. Actes du XXVIIIe colloque organisé à l'occasion du IXe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Nice, le 19 septembre 1976. Paris, 49–54.

2002 *A late La Tène anthropoid gripped sword in New York*, [w:] Kuzmová K., Pieta K., Rajtár J. (red.), *Zwischen Rom und Barbaricum*. Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag, Communicationes Instituti Archaeologici Nitrensis Academie Scientiarum Slovacae 5, Nitra, 407–418.

Megaw J. V. S., Megaw M. R.

1990 „*Semper aliquod novum…" Celtic dragon-pairs rereviewed*, Acta Archaeologica ASH 12, 49–72.

Menghin O.

1974 *Ein Latène-Schwert aus dem Tiroler Unterland*, Bayerische Vorgeschichtsblätter 36, Heft 2, 318–321.

Méniel P.

1987 *Chasse et élevage chez les Gaulois*. Paris.

2001 *Les Gaulois et les animaux. Élevage, repas et sacrifices*, Paris.

2009 *Peaux et fourrures à l'âge du Fer*, Les Dossiers d'Archéologie 335, *Artisans et savoir-faire des Gaulois*, 74–79.

v. Merhart G.

1926 *La Tène-Funde aus Tirol*, Wiener Prähistorische Zeitschrift 13, 65–81.

Merleau M.-L.

1997 *La quincaillerie en fer*, [w:] Mantel E. (red.), *Le sanctuaire de Fesques, « Le Mont du Val aux Moines », Seine Maritime*. Nord-Ouest Archéologie 8, Berck-sur-Mer, 277–282.

2002 *La Mort à Bois-Guillaume (Seie-Maritime) du IIIème au Ier siècle av. J.-C. La découvertes archéologiques sur la rocade nord de Rouen, déviation de la RD 43,* [w:] Dilly G. (red.), *Six nécropoles du second âge du Fer en Haute Normandie : Saint-Riquier-en Rivière «Au-dessus du Val d'Aulnoy», Bois-Guillaume «Les Bocquets», «Les Terres Rouges», «Le Point du Jour», Cottévrad «La Plaine de la Bucaille» et Saint-Aubin-Routot «La Four à Chaux»*, Nord Ouest Archéologie N° 13, Berck-sur-Mer,41–330.

Metzler J.

1995 *Das treverische oppidum auf dem Titelberg. Zur Kontinuität zwischen der spätkeltischen und frührömischen Zeit in Nordgallien.* Luxembourg.

Metzler J., Gaeng C. et al. = Metzler J., Gaeng C., Le Goff I., Martin-Kilchner S., Méniel P., Tretola Martinez D. C., Vogt R., Weillier R., Welter J.-M.

2009 *Goeblange-Nospelt, une nécropole aristocratique trévire*. Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art 13, Luxembourg.

Metzler J. et al. 1999 = Metzler-Zens J., Metzler J., Méniel P., Bis G., Gaeng C., Villemeur I.

1999 *Lamadelaine. Une nécropole de l'oppidum du Titelberg*. Dossier d'Archeologie du Musée National d'Histoire et d'Art 4. Luxembourg.

Metzler et al. 1991 = Metzler J., Waringo R., Bis R., Metzler-Zens N.

1991 *Clemency et les tombes de l'aristocratie en Gaule Belgique*, Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art 1, Luxembourg.

Meyer M.

2008 *Mardorf 23, Lkr. Marburg-Biedenkopf. Archäologische Studien zur Besiedlung des deutschen Mittelgebirgsraumes in den Jahrhunderten um Christi Geburt*, Teil I, *Berliner* Archäologische Forschungen 5, I, Rahden.

2009 *Elbgeranen im Westen? Zu den Elementen des Großromstedter Horizonts zwischen Rhein und Werra*, [w:] Salač V., Bemmann J. (red.), *Mitteleuropa zur Zeit Marbods*. Tagung Roztoky u Křivoklátu 4.–8.12. 2006. Anlässlich des 2000jährigen Jubiläums des römischen Feldzuges gegen Marbod. 19. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mitteleren Donauraum. Praha–Bonn, 445–451.

Meylan F., Perrin F., Schönfelder M.

2002 *L'artisanat dans les* oppida *d'Europe tempérée : un état de la question*, [w:] Béal J.-C., Goyon J.-C. (red.), *Les Artisans dans la Ville antique*. Collection Archéologie et Histoire de l'Antiquité 6, Université Lumière–Lyon 2, Paris, 77–99.

Michalak A.

2011 *Zabytki metalowe z grodziska ludności kultury łużyckiej w Wicinie,* [w:] Jaszewska A. (red.), *Wicina. Katalog zabytków metalowych*. Zielona Góra, 21–53.

Michałowski A.

2003 *Powiat wrzesiński w okresie przedrzymskim, wpływów rzymskich i wędrówek ludów*, [w:] Kurnatowska Z. et al. (red.), *Archeologia powiatu wrzesińskiego*. Poznań–Września, 63–87.

Mihaljević M., Dizdar M.

2007 *Late La Tène bronze helmet from the river Sava near Stara Gradiska*, Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu 40, 117–146.

2008 *Nalaz keltske kacige kao prilog poznavanja mlađeg željeznog doba na širem novogradiškom području*, [w:] *Kelti na širem području Nove Gradiške*. Osijek, 3–13.

Mihok L'., Kotogoroshko V. G.

2011 *The craft of the Dacian blacksmiths*, [w:] Hošek J., Cleere H., Mihok L'. (red.), *The Archaeometallurgy of Iron. Recent Developments in Archaeological and Scientific Research*, Dedicated to Professor Radomír Pleiner, Prague, 107–122.

Miron A.
1991 *Die späte Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum. Mittel- und spätlatènezeitliche Gräberfelder,* [w:] Haffner A., Miron A. (red.), *Studien zur Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum.* Symposium Birkenfeld 1987, Trierer Zeitschrift 13, 151–169.

Młynarski G.
2006 *Zróżnicowanie składu gatunkowego kości zwierzęcych ze stanowisk sepulkralnych i osadowych kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim*, [w:] Kostuch L., Ryszewska K., (red.), *Zwierzę jako Sacrum w pradziejach i starożytności 1*. Kielce, 41–51.

Moczulski L.
2007 *Narodziny Międzymorza. Ukształtowanie ojczyzn, powstanie państw oraz układy geopolityczne wschodniej części Europy w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu*, Warszawa.

Modzelewski K.
2000 *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego: X–XIII wiek*, Poznań.

Motyková K., Drda P., Rybová A.
1978 *Závist. Keltské hradiště ve středních Čechách.* Praha.

Motyková-Šneidrová K.
1977 *Das Fortleben latènezeitlicher Traditionen im Verlauf der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen,* [w:] Chropovský B. (red.), *Symposium Ausklang der Latène- Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*. Bratislava, 239–248.

Moscalu E.
1990 *Piese de podoaba din mediul traco-getic şi scitic. Inele şi brăţări ornamentate cu butoni*, Arheologia Moldovei 13, 149–154.

Moszyński K.
1929 *Kultura ludowa Słowian. Część I. Kultura materjalna*, Kraków.

Mölders D.
2010 *Die eisernen Werkzeuge aus Bibracte. Ein Beitrag zur Erforschung des keltischen Handwerks nach den Arbeiten von Jacques-Gabriel Bulliot und Joseph Déchelette. L'outillage en fer de Bibracte. Une contribution à l'etude de l'artisanat celtique d'après les travaux de Jacques-Gabriel Bulliot et Joseph Déchlette*. Collection Bibracte 18, Glux-en-Glenne.

Murat A., Murat J.
1967 *Cinquante ans de recherches archéologiques à la stadion du Puy du Tour près d'Argentat (Corrèze)*, Ogam 19, 369–396.

Musianowicz K.
1950 *Halsztacko-lateńskie cmentarzysko w Kacicach, pow. Pułtusk*, WA 17, 25–47.

Muzeum...
1918 *Muzeum im. Mielżyńskich. Przewodnik po zbiorach przedhistorycznych.* Poznań.

Müller F.
1986 *Das Fragment eines keltischen Kettenpanzers von der Tiefenau bei Bern*, Archäologie der Schweiz 9, 116–123.
1990 *Der Massenfund von der Tiefenau bei Bern. Zur Deutung latènezeitlicher Sammelfunde mit Waffen*, Basel.

Müller F., Lüscher G., Kaenel G.
1999 *SPM IV – Die Schweiz vom Paläolithikum bis zum frühen Mittelalter/La Suisse du Paléolithique à l'aube du Moyen Age/La Svizzera dal Paleolitico all'Alto Medioevo. IV. Eisenzeit/Âge du Fer/Età del Ferro*. Basel.

Müller R.
1985 *Die Grabfunde der Jastorf- und Latènezeit an unterer Saale und Mittelelbe*. Berlin.

Müller S.
1892 *Det store Sølvkar fra Gundestrup i Jylland*, Nordiske Fortidsminder 1/2, 35–68.

Mycielska R.
1968 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Wymysłowie, pow. Starachowice w 1966*, MA 9, 331–333.

Mycielska R., Woźniak Z.
1988 *Cmentarzysko wielokulturowe w Błoniu, część I*, MA 24, 5–327.

Nadolski A.
1951 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego w Gledzianówku i Brzozówce w Polsce Środkowej*, WA 18, 85–136.

Naglik R.
2002 *Cmentarzysko kultury przeworskiej na stan. 7 w Szarbi, gm. Koniusza (badania w latach 1997 i 1999)*, MA 33, 141–158.

Nagy P.
1996 *Eisenzeitliche Funde von Mels SG-Castels. Zeugen einer wichtigen Handelsroute zwischen den nord- und südalpinen Gebieten,* Jahrbuch der Schweizerzischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte 79, 27–42.

de Navarro J. M.
1955 *A Doctor's Grave of the Middle La Tène Period from Bavaria*, Proceedings Prehistoric Society 21, 231–248
1972 *The Finds from the site of La Tène, I: Scabbards and swords found in them*, London, vol. 1, 2.

Nasz A.
1950 *Żarna pradziejowe*. Warszawa–Wrocław.

Natuniewicz-Sekuła M.
2006 *Osady z okresu rzymskiego w Kołozębiu i Poświętnem. Studium krytyczne wyników wykopalisk*, [w:] Nowakowski W., Szela A. (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*. Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages 14, Warszawa, 115–144.

Natuniewicz-Sekuła M. & Rein Seehusen Ch.
2010 *Baltic connections. Some remarks about studiesof boat-graves from the Roman IronAge. Finds*

from the Slusegård and Weklice cemeteries, [w:] Lund Hansen U., Bitner-Wróblewska A. (red.), *Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland, 2005–2008*, Nordiske Fortidsminder, Serie C, 7, København–Warszawa, 287–313.

Németh O.
1993 *Vases antiques de métal trouvés dans la moyenne vallée de la Saône*. Praca magisterska, Université de Bourgogne, Dijon.

Niculiţă I., Zanoci A., Matveev S., Băţ M.
2011 *Piese de port, podoabă şi de toaletă din aşezarea traco-getica Saharnă Mare*, [w:] Măgureanu D., Măndescu D., Matei S. (red.), *Archaeology: making and practice*. Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th anniversary. Piteşti, 193–204.

Nierhaus R.
1957 *Eine spätlatènezeitliche Riemenzunge der Stradonitz-Kultur von Grabenstetten (Kr. Reutlingen)*, Fundberichte aus Schwaben NF 14, 100–106.

Niewęgłowski A.
1972 *Mazowsze na przełomie er*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
1981 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p.n.e. – II wiek n.e.)*, Wrocław–Kraków–Gdańsk–Łódź.
1988 *Z badań nad technologią produkcji i pochodzeniem późnoceltyckich i rzymskich naczyń metalowych (w świetle analiz metaloznawczych)*, KHKM 36/2, 189–232.
1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Garwolinie, woj. siedleckie.* Warszawa.

Niewęgłowski A., Okulicz J.
1964 *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Stupsk-Kolonia, pow. Mława*, WA 30, 269–280.

Nillesse O., Buchsenschutz O.
2009 *Les faux et la datation de l'outillage agricole des dépôts de l'âge du Fer*, [w:] Honegger M., Ramseyer D., Kaenel G., Arnold B., Kaeser M.-A. (red.), *Le site de La Tène : bilan des connaissances – état de la question. Actes de la Table ronde internationale de Neuchâtel, 1–3 novembre 2007*. Archéologie neuchâteloise 43, 157–165.

Nillesse O.
2006 *Les dépôts d'objets en fer dans les établissements ruraux gaulois de l'ouest de la France. Le rituel est-il u fond de l poubelle ?*, [w:] Bataille G., Guillaumet J.-P. (red.), *Les dépôts d'objets métalliques au second âge du Fer en Europe tempérée*. Actes de la table ronde organisée par l'UMR 5594 CNRS-Culture-université de Bourgogne. Archéologie, cultures et société en Bourgogne et e France orientale. Équipe 3 : la société gauloise, Glux-en-Glenne, 13–14 octobre 2004. Collection Bibracte 11. Glux-en-Glenne, 221–246.

Nosek S.
1964 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1958–1962 w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka*, SA 16, 330–344.

Nothdurfter J.
1975 *Die Eisenfunde von Sanzeno im Nonsberg*. Römisch-Germanische Forschungen 38, Mainz a. R.

Novichenkova M.V.
2013 *K nahodkam dvuh naŝečnikov šlemov iz swâtliša u perevala Gurzufskoe Sedlo*, [w:] *Šestaâ meždunarodnaâ kubanskaâ archeologičeskaâ konferenciâ*. Materialy konferencii. Krasnodar, 311–313.

Nowakowski W.
1985 *Rzymskie importy przemysłowe na terytorium zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego*, Archeologia 34, 63–104.
1993 *Ein römischer Bronzeeimer von Małe Czyste im Kummerland, Polen*, Germania 71, 198–203.
1996 *Wisła-Gotlandia-Niemen. Problem różnokierunkowych kontaktów nad Bałtykiem około przełomu er*, Studia Gothica 1, 219–225.
2004/2005 *Na skrzyżowaniu szlaków. Pojezierze Mrągowskie u schyłku starożytności w układzie kontaktów między Bałtykiem a Dunajem i Morzem Czarnym*, Mrągowskie Studia Humanistyczne 6–7, 5–16.
2009 *W dół Węgorapy – odgałęzienie „szlaku bursztynowego" w początkach okresu wpływów rzymskich*, Studia Węgorapskie 1, 107–124.
2012 *Auf der Suche nach dem „Gold des Nordens". Rom, die Barbaren und die Bernsteinstraße*, Światowit 7 (48), (2006–2008), 95–106.

Nowakowski Z.
2005 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Bielawy–Łuby, pow. łowicki, stan. 2*, WA 57, 177–196.

Nowe wykopaliska…
1939 *Nowe wykopaliska*, ZOW 14, 97–104.

Nüsse H.-J.
2007 *Untersuchungen zum eisenzeitlichen Gräberfeld von Badow, Lkr. Nordwestmecklenburg*, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern 55, 141–181.

Nybruget P. O., Martens J.
1991 *The Pre-Roman Iron Age in Norway*, [w:] Martens J. (red.), *Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe*. Arkæologiske Skrifter 7, Copenhagen, 73–90.

Nylén E.
1955 *Die jüngere vorrömische Eisenzeit Gotlands*. Uppsala.

Oesterwind B. C.
1989 *Die Spätlatènezeit und die frühe römische Kaiserzeit im Neuwider Becken*, Bonner Hefte zur Vorgeschichte 24, Bonn.

Okoński J., Poleska P.
2001 *Cmentarzysko kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego na stanowisku 17 w Siedlcu, gmina Bochnia*, Rocznik Bocheński 5, 237–276.

Okulicz J.
1971 *Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Dobrzankowo, pow. Przasnysz*, MSiW 1, 127–168.

Okulicz-Kozaryn J., Nowakowski W.
1996 *In Search of the Amber Routes. Traces of Contacts between South-Eastern Coasts of Baltic Sea and the Celto-Illyrian and Dacian Territoires*, [w:] Woźniak Z., (red.) *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*. Materialien des Symposiums – Kraków 26.–29. April 1995. Kraków, 157–172.

Olausson D.
1988 *Dots on a Map : Thoughts about the Way Archaeologists Study Prehistoric Trade and Exchange,* [w:] Hårdh B., Larsson L., Olausson D., Petre R. (red.), *Trade and Exchange in Prehistory: Studies in Honor of Berta Stjernquist*. Lund, 15–24.

Olędzki M.
2000 *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego w Wólce Domaniowskiej koło Radomia*. Łódź.

Orengo L.
2003 *Forges et forgerons dans les habitats laténiens de la Grande Limagne d'Auvergne. Fabrication et consommation de produits manufacturés en fer en Gaule à l'Âge du Fer*, Montagnac.

Orlicka-Jasnoch J.
2008 *Groby kultury przeworskiej na cmentarzysku kurhanowym kultury łużyckiej w Różanówce, stanowisko 2, powiat nowosolski*, [w:] Gruszka B. (red.), *Ad Oderam fluvium, Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*. Zielona Góra, 159–175.

Orliński W.
2011 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Legionowie – omówienie dotychczasowych wyników badań*, Rocznik Legionowski 4, 7–18.

Orszak M.
2012 *Knotenringi z terenów środkowoeuropejskich Bojów*. Praca magisterska, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów.

Orzechowski S.
2002 *Zaplecze osadnicze starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego w Górach Świętokrzyskich i jego relacje ze strefą produkcyjną,* [w:] Orzechowski S. (red.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*. Kielce, 27–43.
2007 *Zaplecze osadnicze i podstawy surowcowe starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego*. Kielce.
2010 *Ubodzy wyrobnicy czy zamożni rzemieślnicy – przyczynek do poznania społecznej i ekonomicznej pozycji „czarnych metalurgów" w kulturze przeworskiej*, [w:] Kostuch I., Ryszewska K. (red.), *Zbytek i ubóstwo w starożytności i średniowieczu*. Kielce, 213–234.
2013 *Region żelaza. Centra hutnicze kultury przeworskiej*. Kielce

Ossowski W.
1999 *Studia nad łodziami jednopiennymi z obszaru Polski*. Prace Centralnego Muzeum Morskiego 11. Gdańsk.
2010 *Przemiany w szkutnictwie rzeczym w Polsce. Studium archeologiczne*. Gdańsk.

Oţa L., Sîrbu V.
2009 *Sarmaţii din judeţul Brăila. The Sarmatians in Brăila County.* Brăila.

Pahič S.
1966 *Keltske najdbe v Podravju*, Arheološki vestnik 17, 271–336.

Paraskeva M., Poux M.
2004 *Libations et repas sacrés dans le monde grec et gaulois*, [w:] Brun J.-P., Poux M., Tschernia A. (red.), *Le vin, Nectar des Dieux, Génie des Hommes*. Strasbourg, 163–181.

Parczewski M.
2009 *Nowe dane o lokalizacji i okolicznościach odkrycia srebrnej głowy byka z Radymna*, [w:] Droberjar E., Karwowski M. (red.), *Archeologia Barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim*. Materiały i kontakty z IV. Protohistorycznej Konferencji, Sanok, 13–17 października 2008, *Archeologie der Barbaren 2008: Beziehungen und Kontakte in der barbarischen Welt*. Materialen aus der IV. Frühgeschichtlichen Konferenz in Sanok, 13. –17. Oktober 2008. Rzeszów, 145–175.

Paton J. M.
1908 *Archaeological News. Notes on recent excavations and discoveries ; other news*, American Journal of Archaeology, 79–139.

Paulík J.
1976 *Keltské hradisko Pohanská v Plaveckom Podhradí*. Fontes Archeologického ústavu Slovenského národného múzea v Bratislave 3. Martin.

Paulík J., Tomčikova K.
2005 *Ďalší hromadný nález železných predmetov v Plaveckom Podhradí*, Slovenská archeológia 53, 85–117.

Pautreau J.-P.
1991 *«Sépulture» aristocratique augustéenne à Antran, Vienne : note préliminaire*, Archäologisches Korrespondenzblatt 21, 271–282.

Pazdur M. F.
1990 *Chronologia bezwzględna starożytnego hutnictwa żelaza na ziemiach Polski w świetle kalibracji radiowęglowej skali czasu*, MA 25, 95–105

Pazdur A., Pazdur M. F., Zastawny A.
1981 *Starożytne hutnictwo żelaza na ziemiach Polski w świetle badań radiowęglowych (pierwsza seria analiz)*, MA 21, 87–94.

Pernet L.
2010 *Armement et auxiliaires gaulois (IIe et Ier siècle avant notre ère)*. Protohistoire Européenne 12, Montagnac.

Pernet L. et al. = Pernet L., Carlevaro E.,Tori L., Vietti G., Della Casa P., Schmid-Sikimić B.
2006 *La necropoli di Giubiasco (Ti), Vol. II, Les tombes de La Tène finale et d'époque romaine*. Collectio Archæologica 4, Zurich.

Pernet L., Poux M., Teegen W.-R = Pernet L., Poux M., Teegen W.-R avec la coll. de Flouest J.-L., Guillaumet J.-P., Meylan F.
2008 *Militaria gaulois et romains sur l'oppidum de Bibracte, Mont Beuvray (Nièvre)*, [w:] Poux M. (red.), *Sur les traces de César*. Actes de la table ronde organisée par Bibracte, Centre archéologique européen, Glux-en-Glenne, 17 octobre 2002. Collection Bibracte 14. Glux-en-Glenne, 103–139.

Pernet L., Tori L.
2012 *Chronologie de la fin de l'âge du Fer (IIIe–Ier siècle avant J.-C.) dans les nécropoles du Tessin et du Val d'Ossola*, [w:] Barral P., Fichtl S. (red.), *Regards sur la chronologie de la fin de l'âge du Fer (IIIe–Ier siècle avant J.-C.) dans l'est de la France et les régions voisines*. Glux-en-Glenne, 15–17 octobre 2007. Collection Bibracte 22, Glux-en-Glenne, 39–48.

Pernot M.
2004 *Des bronziers au travail dans leur atelier...*, [w:] Lehoërff A. (red.), *L'artisanat métallurgique dans les sociétés anciennes en Méditerranée occidentale. Techniques, lieux et formes de production*. Collection de l'École Française de Rome 332, 171–191.

Perrin F.
1991 *Le site de la Chuire (camp de Larina, Hières-sur-Amby, Isère)*, [w:] Duval A. (red.), *Les Alpes à l'age du Fer.* Actes du Xe colloque sur l'age du Fer tenu à Yenne–Chambéry. Paris, 21–47.
2006 *La hiérarchie sociale en Gaule à la fin de l'âge du Fer, entre histoire et archéologie*, [w:] Haselgrove C. (red.), *Celtes et Gaulois, l'Archéologie face à l'Histoire, 4 : les mutations de la fin de l'âge du Fer*. Actes de la table ronde de Cambridge, 7–8 juillet 2005. Collection Bibracte 12/4. Glux-en-Glenne, 155–168.

Perrin F., Schönfelder M.
2002 *La tombe à char à quatre roues de Verna (Isère). Contribution à l'étude des élites à l'époque de La Tène finale.* Documents d'Archéologie en Rhône-Alpes 24, Lyon.

Pescheck Ch.
1939 *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien*. Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 5. Leipzig.

Peschel K.
1964 *Ein Spätlatèneschwert mit Schlagmarken aus Grossromstedt, Kreis Apolda*, Ausgrabungen und Funde 9, 248–250.
1977 *Frühe Waffengräber im Gebiet der südlichen Elbgermanien*, [w:] Chropovský B. (red.), *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*. Bratislava, 261–281.
1978 *Anfänge germanischer Besiedlung im Mittelgebirgsraum. Sueben-Hermunduren-Markomanen*. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 12, Berlin.
1991 *Chronologie und Struktur des elbgermanischen Gräberfeldes Großromstedt*, [w:] Horst F., Keiling H. (red.), *Bestattungen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*. Beiträge zu Grabbrauch, Bestattungssitten, Beigabenausstattung und Totenkult. Berlin, 131–155.
1995 *Beobachtungen an zweigliedrigen Kesseln mit eisernem Rand*, Alt-Thüringen, 29, 69–94.

Pesteil F.
2007 *Le Puy du Tour. Oppidum Gaulois. Commune de Monceaux-sur-Dordogne*, Préhistoire du sud-ouest, Supplément 12, Tulle.

Petersen E.
1936 *Schlesische Wandalenfunde der Zeitwende*, Altschlesien 6, 216–228.
1940 *Ein damasziertes Schwert aus einem frühwandalischen Grabe des Warthelandes*, Altschlesien 9, 32–34.

Pétorin N.
2007 *Une sépulture de La Tène finale à Saint-Georges-les-Baillargeaux (Vienne)*, [w:] Bertrand I., Maguer P. (red.), *De pierre et de terre. Les Gaulois entre Loire et Dordogne*. Calatogue de l'exposition présentée par les musées de la Ville de Chauvigny (Vienne) du 15 mai au 14 octobre 2007, Donjon de Gouzon. Chauvigny, 152–154, 275, 276.

Petres É. F.
1982 *Notes on Scabbards decorated with Dragons and Bird-Pairs*, [w:] Duval P.-M., Kruta V. (red.), *L'Art celtique de la période d'expansion IVe et IIIe siècles avant notre ère.* Actes du colloque organisé sous auspices du Collège de France et de la IVe Section de l'Ecole pratique des Hautes Etudes, du 26 au 28 septembre 1978, au Collège de France à Paris. Hautes études gréco-romain 13. Paris–Genève, 161–174.

Pfützenreiter F.
1934 *Ein neuer Grabfund aus den Spätlatène-Friedhof von Gurschen Kr. Fraustadt*, Altschlesien 5, 227–231.

Philippe J.
1926 *Fouilles au Fort-Harrouard, commune de Sorel (Eure-et-Loire)*. Rouen.

Piana Agostinetti P.
1999 *Elementi per lo studio del vestiario dell'armamento e degli oggietti d'ornamento nelle necropoli di Ornavasso*, [w:] Piana Agostinetti P. (red.), *I Sepolcreti di Ornavasso. Centi anni di studi. Vol. IV: Il Necropoli di Ornavasso negli studi di protostoria europea e di archeologia romana*. Roma, 455–469.

Piaskowski J.
1959 *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z cmentarzysk ciałopalnych Wielkopolski z okresu halsztackiego*, FAP 10, 202–228.

1960 *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z okresu halsztackiego i wczesnolateńskiego, znalezionych na Śląsku*, PA 12, 124–137.
1961 *Studia nad lokalizacją starożytnych Kotynów*, AAC 3, 77–113.
1962 *Starożytne kęsy z Witowa, pow. Kazimierza Wielka w świetle powtórnych badań metaloznawczych*, SA 14, 320–329.
1963 *Problem metalu świętokrzyskiego. Cechy charakterystyczne wyrobów żelaznych produkowanych przez starożytnych hutników w Górach Świętokrzyskich w okresie wpływów rzymskich (I–IV w. n.e.)*, Studia do Dziejów Górnictwa i Hutnictwa 6, 9–85.
1964 *Metaloznawcze badania przedmiotów żelaznych z osady w Nowej Hucie-Mogile z okresu rzymskiego*, MS 10, 169–180.
1966 *Technologia żelaza i stali u starożytnych Celtów,* ZOW 31, 264–268.
1967 *Metaloznawcze badania narzędzi rolniczych z Toporowa, pow. Wieluń i Zadowic, pow. Kalisz*, PMMAEŁ 14, 249–252.
1971 *Zagadnienie początków hutnictwa żelaznego na ziemiach Polski*, PA 29/30, 37–49.
1975 *Metaloznawcze badania przedmiotów żelaznych z cmentarzysk kultury grobów kloszowych na terenie Mazowsza*, WA 40, 63–82.
1981 *Hipotetyczne wyprowadzenie cech żelaza wytapianego w starożytnym ośrodku mazowieckim i ocena tego ośrodka*, KHKM 29/4, 433–450.
1983 *Metaloznawcze badania przedmiotów żelaznych z cmentarzyska w Warszawie–Wilanowie*, WA 48 (1987), 101–109.
1986 *Charakterystyka ośrodków hutnictwa żelaza na ziemiach Polski w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, KHKM 31/2, 523–542.

Pič J. L.
1903 *Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum*. Praha.

Pierrevelcin G.
2009 *Ke studiu dálkových kontaktů v pozdní době latenské*, Archeologické rozhledy 61, 223–253.
2012 *Les relations entre la Bohême et la Gaule du IVe au Ier siècle avant J.-C.*, Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque 12. Prague.

Pieta K.
1982 *Die Púchov-Kultur*. Nitra.
1993 *Strednolaténske zvieracie žiarové hroby alebo doklady kultovych praktík z Nitry?*, Slovenská archeológia 41, 41–58.
1996 *Liptovská Mara. Ein frühgeschichtliches Zentrum der Nord-Slowakei*. Bratislava.
1998 *Die frühen norisch-pannonischen Handelsbeziehungen mit dem nördlichen Mitteldonaugebiet,* [w:] Čižmářová J., Měchurová Z. (red.), *Peregrinatio Gothica-Jantarová stezka*. Supplementum ad Acta Musei Moraviae, Scientiae Sociales 82, 1997. Brno, 45–61.
2002 *Wirtschaftliche Strukturen des spätlatènezeitlichen Siedlungen in der Slowakei*, [w:] Dobiat C., Sievers S., Stöllner T. (red.), *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg vom 7. bis 11. Oktober 1998. Bonn, 315–323.
2005 *Spätlatènezeitliche Waffen und Ausrüstung im nördlichen Teil des Karpatenbeckens*, Slovenská archeológia 53/1, 35–84.
2006 *Ein junglatènezeitlicher Stieranhänger aus Udiča/Slowakei*, [w:] Teegen W.-R., Cordie R., Dörrer O., Rieckhoff S., Steuer H., (red.), *Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit, Festschrift für Rosemarie Müller*. Ergänzungsbände zum Reallexikon des Germanischen Altertumskunde 53. Berlin–New York, 133–147.
2008 *Keltské osídlenie Slovenska : Mladšia doba laténska*. Nitra.

Pièters M.
2010 *Les supports de frappe lithiques pour le travail des métaux aux âges du Fer et à l'époque romaine*, Bulletin du Centre ardennais de recherche archéologique 6, 21–29.

Pietrzak M.
1968 *Sprawozdanie z badań ratowniczych na osadzie kultury wenedzkiej w Różynach, pow. Gdańsk*, SA 19, 95–98
1987 *Rumia. Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich*. Gdańsk.
1988 *Cmentarzyska z Pruszcza Gdańskiego w młodszym okresie rzymskim*, [w:] Gurba J., Kokowski A. (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim* 1, Lublin, 51–65.
1995 *Z badań nad kulturami oksywską i wielbarską na lewobrzeżnym Powiślu*, [w:] Filipowiak W. (red.), *Najważniejsze kierunki badań najdawniejszych dziejów Pomorza*. X Pomorska Sesja Archeologiczna z okazji 40-lecia powrotu Pomorza do Polski, Szczecin, 28–30 marca 1985. Szczecin, 163–176.
1997 *Pruszcz Gdański. Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*. Monumenta Archaeologica Barbarica 4, Kraków.

Piggott S.
1983 *The Earliest Wheeled Transport. From the Atlantic Coast to the Caspian Sea.* London.

Pikulski J., Zagórska-Telega J.
2011 *Obiekty rowkowe na cmentarzysku kultury przeworskiej w Michałowicach, stan. 1, gm. Czarnocin, woj. świętokrzyskie*, [w:] Droberjar E. (red.), *Archeologie Barbarů 2010. Groby a pohřebiště Germanů mezi Labem a Dunajem*. Sborník příspěvků ze VI. Protohistorické konferencje Hradec Králové., 6.–9. září 2010 – *Archäologie der Barbaren 2010, Die Gräber und Gräberfelder der Germanen zwischen Elbe und Donau*. Materialien der VI. Frühgeschichtlichen Konferenz Hradec Králové, 6.–9. September 2010. Olomouc, 207–226.

Pinard E.
2011 *La nécropole de Cizancourt/Licourt*, [w:] *Celtes & Gaulois : deux chemins vers l'au-delà*. Soissons, 61–64.

Pinkert M.
1998 *Die Funde aus dem elbgermanischen Gräberfeld von Bebra, Gemarkung Sondershausen, Kyffhäuserkreis*, Alt-Thüringen 32, 186–254.

Piotrowicz L.
1935 *Nowe znaleziska złotych monet rzymskich w Polsce*, Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne 17, 88–92.

Pirkmajer D.
1991 *Kelti na Celjskem.* Arheološka razstava Pokrajinskega muzeja Celje. Celje.

Pleiner R.
1962 *Staré evropské kovářství*. Praha.
1965 *Die Eisenverhüttung in der „Germania Magna" zur römischen Kaiserzeit*, 45. Bericht RGK, 11–86.
1965a *Przyczynek do problematyki metalurgii wczesnohistorycznej i zagadnienia tak zwanego metalu świętokrzyskiego*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 10/1–2, 19–42.
1967 *O metodzie identyfikacji żelaza w znaleziskach archeologicznych*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 12/1, 111–120.
1993 *The Celtic Sword*. Oxford.
2006 *Iron in Archaeology. Early European Blacksmiths*. Praha.
2006a *Piece typu zagłębionego na terenie Europy w okresie wpływów rzymskich*, [w:] Orzechowski S., Suliga I. (red.), *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia-Metalurgia-Edukacja*. Kielce, 137–149.

Podgórski J. T.
1992 *Fazy cmentarzysk kultury łużyckiej i pomorskiej na Pomorzu Wschodnim*, [w:] Czopek S. (red.), *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*. Materiały z konferencji – Rzeszów, 17–20.09.1991. Rzeszów, 199–214.

Podgórska-Czopek J., Czopek S.
1991 *Materiały z osady kultury łużyckiej (grupy tarnobrzeskiej) i kultury przeworskiej ze stanowiska I w Tarnobrzegu–Zakrzowie*, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1980–1984, 71–114.

Polanyi K.
1957 *The Economy as Instituted Process*, [w:] Polanyi K., Arensberg C. M., Pearson H. W. (red.) *Trade and Market in the Early Empires*. New York, 243–270.
1963 *Ports of Trade in Early Societes*, The Journal of Economic History, 23/1, 30–45.

Polenz H.
1971 *Mittel- und spätlatènezeitliche Brandgräber aus Dietzenbach, Landkreis Offenbach am Main*. Studien und Forschungen, 4. Langen.
1982 *Münzen in latènezeitlichen Gräbern Mitteleuropas aus der Zeit zwischen 300 und 50 vor Christi Geburt*, Bayerische Vorgeschichtsblätter 47, 27–222.

Poleska P.
2006 *Celtycki mikroregion osadniczy w rejonie podkrakowskim*. Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie 2. Kraków.

Poleska P., Toboła G.
1987 *Osada grupy tynieckiej kultury lateńskiej na stan. 41 w Nowej Hucie–Krzesławicach (część I. Katalog materiałów)*, MANH 11, 7–119.
1988 *Osada grupy tynieckiej kultury lateńskiej na stan. 41 w Nowej Hucie–Krzesławicach (część II. Analiza materiałów)*, MANH 12, 89–130.

Potocki J., Woźniak Z.
1959 *Niektóre zagadnienia związane z pobytem Celtów w Polsce*, SA 8, 81–98.

Poux M.
1999 *Les amphores et la chronologie des sites bâlois (Bâle-Gasfabrik, Bâle-Münsterhügel) : nouvelles données*, [w:] Tuffreau-Libre M., JacquesA. (red.), *La céramique précoce en Gaule Belgique et dans les régions voisines : de la poterie gauloise à la céramique gallo-romaine*. Table ronde, Arras, 1996. Nord-Ouest Archéologie, (1998) 9, 385–416.
2002 *L'archéologie du festin en Gaule préromaine : acquis, méthodologie et perspectives*, [w:] Méniel P., Lambot B. (red.), *Decouvertes recentes de l'Age de Fer dans le massif es Ardennes et ses marges. Repas des vivants et nourriture pour les morts en Gaule*. Actes du XXVe colloque international de l'Association Française pour l'Etude de l'Age du Fer, Charleville-Mézières 24–27 mai 2001. Mémoire de la Société Archéologique Champenoise 16 (1). Reims, 345–374.
2004 *L'Âge du Vin. Rites de boisson, festins et libations en Gaule indépendante*. Protohistoire Européenne 8, Montagnac.

Poux M., Feugère M.
2002 *Le festin miroir privilégié des élites cetliques de Gaule indépendante*, [w:] Guichard V., Perrin F. (red.), *L'aristocratie celte à la Fin de l'âge du Fer (IIe s. av.J.-C., Ier s. ap. J.-C.)*. Actes de la table ronde des 10 et 11 juin 1999, Glux-en-Glenne. Collection Bibracte 5. Glux-en-Glenne, 199–222.

Poux M., Feugère M., Demierre M.
2008 *Autour de Gergovie. Découvertes anciennes et récentes*, [w:] Poux M. (red.), *Sur les traces de César*. Actes de la table ronde organisée par Bibracte, Centre archéologique européen, Glux-en-Glenne, 17 octobre 2002. Collection Bibracte 14. Glux-en-Glenne, 203–223.

Poux M., Foucras S., coll. Demierre M., Garcia M.
2008 *Du banquet gaulois au sacrifice romain. Pratiques rituelles dans le sanctuaire de Corent, cité des Arvernes*, [w:] Lepetz S., Van Andringa W. (red.), *Archéologie du sacrifice animal en Gaule romaine : rituels et pratiques alimentaires*. Actes de la table ronde tenue au Muséum national d'histoire naturelle, Paris, octobre 2002. Montagnac, 165–186.

Pozarzycka-Urbańska A.
1978 *Zabytki pochodzenia celtyckiego na obszarach zachodniobałtyjskich*, WA 43, 155–163.

Preßlinger H., Mayr M.
2001 *Celtic steel – an evaluation of depot finds*, Steel Research 72 (8/2001), 283–290.

Prilaux G.
2007 *Le site d'Estrées-Deniécourt (80) « Derrière le Jardin du Berger ». Découverte de probables tubej à libations chez les Viromandues*, [w:] Kruta V., Leman-Delerive G. (red.), *Feux des morts, foyers des vivants. Les rites et symboles du feu dans les tombes de l'Âge du Fer et de l'époque romaine*. Actes du XXVIIe colloque international de HALMA-IPEL UMR CNRS 8164, Revue de Nord, hors série. Collection Art et Archéologie 11. Lille, 51–64.

Provost M., Hiernard J., Pascal J.
1996 *La Vendée*. Carte Archéologique de la Gaule 86. Paris.

Przewoźna K.
1965 *Osada z I w. p.n.e./I w n.e. w Jastarni, pow. Puck*, Pomerania Antiqua 1, 183–212.
1968 *Importy rzymskie na Pomorzu Wschodnim*, Pomorania Antiqua 2, 75–97.
1971 *Osiedla z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich na Pomorzu Wschodnim*, Pomorania Antiqua 3, 163–277.

Przyborowski W.
1873 *Kilka wycieczek archeologicznych po prawym brzegu Wisły*, WA 1, 39–96.

Przybylski S.
2011 *Osadnictwo kultury przeworskiej w dorzeczach górnej Baryczy i Ołoboku*. Ostrów Wielkopolski.

Pudełko E.
2001 *Szadek nad Prosną. Zarys osadnictwa w świetle ostatnich badań i odkryć archeologicznych*, Rocznik Kaliski 27, 9–26.
2003 *Kultura przeworska (III/II a. C – 375 p. C.)*, [w:] Baranowski T., Pudełko E., Splitt J. A. (red.), *Pradzieje i wczesne średniowiecze regionu kaliskiego.* Kalisz, 57–63.

Pyrgała J., Tomaszewska I.
1986 *Leontomorficzna zapinka gallo-rzymska z osady w Kołozębiu, gm. Sochocin, woj. ciechanowskie*, APolski 31, 351–365.

Quesada Sanz F.
1997 *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura ibérica (siglos VI-I a.C.)*. Montagnac.

Rabeisen E.
1988 *La vaisselle métallique*, [w:] *Mediolanum. Une bourgade gallo-romaine*. Dijon, 115–122.

Raddatz K.
1967 *Das Wagengrab der jüngeren vorrömischen Eisenzeit von Husby, Kreis Flensburg*. Offa-Bücher 20, Neumünster.

Radig W.
1942 *Das ostgermanische Gräberfeld von Starawieś Kr. Sokolow*, Die Burg 3, 179–224.

Raepsaet G.
2002 *Attelages et techniques de transport dans le monde gréco-romain*, Bruxelles.

Raev B. A., Simonenko A. V., Treister M. J.
1991 *Etrusco-Italic and Celtic Helmets in Eastern Europe*, JRGZM 38, 465–496.

Raftery B.
1980 *Iron Age cauldrons in Ireland*, Archaeologia Atlantica 3, 57–80.
1983 *A Catalogue of Irish Iron Age Antiquities. Figures and Maps*. Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 1. Marburg.
1983a *A Catalogue of Irish Iron Age Antiquities. Text*. Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 1. Marburg.
1994 *Pagan Celtic Ireland. The Enigmat of the Irish Iron Age*. London.

Rangs-Borchling A.
1963 *Das Urnengräberfeld von Hornbek in Holstein*. Offa-Bücher 18, Neumünster.

Reinbacher E.
1964 *Ein ostgermanischer Friedhof bei Stupsk, Kr. Mława in Polen. Nach den von A. Götze hinterlassenen Aufzeichnungen dargestellt*, [w:] Grimm P. (red.), *Varia Archaeologica W. Unverzagt zum 70 Geburtstag dargebracht*. Berlin, 148–161.

Rageth J.
2005 *Weitere frührömische Militaria und andere Funde aus dem Oberhalbstein GR – Belege für den Alpenfeldzug*, Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte 88, 302–312.

Ranchon Ch., Périchon R.
1979 *Une restauration du Musée du Fer du Nancy*, Revue Archéologique du Centre de la France 18, 25–27.

Rancoule G.
1980 *La Lagaste. Agglomération gauliose du bassin de l'Aude*. Atacina 10, Carcassonne.

Randsborg K.
1995 *Hjortspring. Warfare and Sacrifice in Early Europe.* Aarhus.
1999 *Into the Iron Age: A Discourse on War and Society*, [w:] Carman J., Harding A. (red.), *Ancient Warfare. Archaeological Perspectives*. London, 191–202.

Rapin A.
1999 *L'armement celtique en Europe: chronologie de son évolution technologique du Ve au 1er s. av. J-C.*, Gladius 19, 34–67.
2000 *Les fourreaux d'épée. Un chef-d'œuvre de l'art de la forge des Celtes*, Les Dossiers d'Archéologie 258, *Les Celtes et les arts du feu. Métaux, Céramique, Verre, Armes, Outils, Bijoux*, 66–75.
2001 *Des épées romaines dans la collection d'Alise-Sainte-Reine*, Gladius 21, 31–56.

Rapin A., Szabó M.
1998 *L'épée de Visegrád: une arme de prestige laténienne trouvée dans le Danube près de Budapest*, [w:] Müller-Karpe A., Brandt H., Jöns H., Krauße D., Wigg A. (red.), *Studien zur Archäologie der Kelten, Römer und Germanenin Mittel- und Westeuropa, Alfred Haffner zum 60. Geburtstag gewidmet*. Internationale Archaologie. Studia Honoraria 4. Rahden, 477–488.

Rassadin S.
2000 *Zur Frage der römische Importe in Weißrußland*, Germania 78, 395–416.

Redlich C.
1980 *Politische und wirtschaftliche Bedeutung der Bronzegefässe an Unterelbe und Saale zur Zeit der Römerkriege*, Studien zur Sachsenforschung 2, 329–374.

Reguła K.
1969 *Przypuszczalne urządzenia solankowe z przełomu okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego w Wieliczce na stan. XI*, Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1969, 14–19.
1971 *Badania osady z późnego okresu lateńskiego w Kunicach, pow. Wieliczka*, Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1971, 20–26.
1971a *Kontynuacja badań osady produkcyjnej w Wieliczce na stanowisku XI*, Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1971, 27–34.
1973 *Badania osady produkcyjnej w Wieliczce na stanowisku XI*, Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1973, 21–30.

Reinach S.
1895 *Epona, la déesse gauloise des chevaux*. Paris.
1927 *Catalogue illustré du Musée des Antiquités nationales au château de Saint-Germain-en-Laye*. Paris.

Reinecke P.
1925 *Kaisheim bei Donauwörth. Ein spätkeltischer Eisenbarrenfund*, Das Schwäbisches Museum 1, 143–147.

Reitinger J.
1966 *Die latènezeitlichen Funde des Braunauer Heimathauses. Ein Beitrag zur Kenntnis der latènezeitlichen Bronze- und Eisenketten*, Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines 111, 165–235.
1975 *Das goldene Miniaturschiffchen vom Dürrnberg bei Hallein*, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 115, 383–405.

Renfrew C.
1975 *Trade as Action at a Distance: Questions of Integration and Communication*, [w:] Sabloff J., Lamberg-Karlovsky C. C. (red.), *Ancient Civilization and Trade*. Albuquerque, 3–59.

Revere R. B.
1975 *Les ports de commerce de la Méditerranée Orientale et la neutralité des côtes*, [w:] Polanyi K., Arensberg C. M. (red.), *Les systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie.* Paris, 71–92.

Reyman T.
1952 *Ważne odkrycia w Witowie nad Wisłą*, ZOW 20, 179, 180.

Rieck F.
1995 *Ships and Boats in the Bog Finds of Scandinavia*, [w:] Crumlin-Pedersen O., Munch Thye B. (red.), *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5th–7th May 1994. Copenhagen, 125–130.

Rieckhoff S. (por. Rieckhoff-Pauli S.)
1992 *Überlegungen zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa*, Bayerische Vorgeschichtsblätter 57, 103–121.
1995 *Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römern. Studien zur Chronologie der Spätlatènezeit im südlichen Mitteleuropa*. Trier.
1998 *Ein „keltisches Symposion". Spätrepublikanischen Bronzegeschrr vom Mont Beuvray als wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Faktor*, [w:] Müller-Karpe A., Brandt H., Jöns H., Krauße D., Wigg A. (red.), *Studien zur Archäologie der Kelten, Römer und Germanen in Mittel- und Westeuropa, Alfred Haffner zum 60. Geburtstag gewidmet.* Internationale Archäologie, Studia Honoraria 4. Rahden, 489–517.
2002 *Der Untergang der Städte. Der Zusammenbruch des keltischen Wirtschatfs- und Gesellschaftssystems*, [w:] Dobiat C., Sievers S., Stöllner T. (red.), *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum.* Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg vom 7. bis 11. Oktober 1998. Bonn, 359–379.
2006 *Les dépôts laténiens d'Allemagne : la continuité d'un phénomène en Europe*, [w:] Bataille G., Guillaumet J.-P. (red.), *Les dépôts d'objets métalliques au second âge du Fer en Europe tempérée*. Actes de la table ronde organisée par l'UMR 5594 CNRS-Culture-université de Bourgogne. Archéologie, cultures et société en Bourgogne et e France orientale. Équipe 3 : la société gauloise, Glux-en-Glenne, 13–14 octobre 2004. Collection Bibracte 11. Glux-en-Glenne, 279–292.
2007 *Wo sind sie geblieben? – Zur archäologischen Evidenz der Kelten in Süddeutschland im 1. Jahrhundert v. Chr.*, [w:] Birkhan H. (red.), *Kelten-Einfälle an der Donau*. Akten des Vierten Symposiums deutschpachiger Keltologinnen und Keltologen. Philologische-Historische-Archäologische Evidenzen. Konrad Spindler (1939–2005) zum Gedenken (Linz/Donau, 17.–21. Juli 2005), Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse Denkschriften 345. Wien, 409–440.
2012 *L'histoire de la chronologie de La Tène finale en Europe Centrale et le paradigme de continuité*, [w:] Barral P., Fichtl S. (red.), *Regards sur la chronologie de la fin de l'âge du Fer (IIIe–Ier siècle avant J.-C.) dans l'est de la France et les régions voisines*. Glux-en-Glenne, 15–17 octobre 2007. Collection Bibracte 22, Glux-en-Glenne, 25–38.

Rieckhoff-Pauli S. (por. Rieckhoff S.)
1983 *Spätkeltische und frühgermanische Funde aus Regensburg*, Bayerische Vorgeschichtsblätter 48, 63–128.

Rieth E.
1998 *Des bateaux et des fleuves. Archéologie de la batellerie du Néolithique aux Temps modernes en France*. Paris.

Riha E.
1986 *Römische Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst 6. Augst.

Riquier S.
2007 *La nécropole d'Esvres-sur-Indre (Indre-et-Loire)*, [w:] Bertrand I., Maguer P. (red.), *De pierre et de terre. Les Gaulois entre Loire et Dordogne*. Catalogue de l'exposition présentée par les musées de la Ville de Chauvigny (Vienne) du 15 mai au 14 octobre 2007, Donjon de Gouzon. Chauvigny, 148–151, 215–217.

Rodzińska-Nowak J.
2012 *Gospodarka żywnościowa ludności kultury przeworskiej*. Opera Archeologiae Iagellonicae 2. Kraków.

Rodzińska-Nowak R., Zagórska-Telega J.
2007 *Uwagi na temat obrządku pogrzebowego na cmentarzysku kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie*, [w:] Mączyńska M., Urbaniak A. (red.), *Okres rzymski i wędrówek ludów w północnej Polsce.* Materiały z konferencji *Cmentarzyska z okresu rzymskiego jako miejsca kultu*, Białe Błota, 17–19 maja 2000 r.. Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica 25. Łódź, 267–283.

Rogalski B.
2010 *Przemiany kulturowe na Pomorzu Zachodnim i Przednim w młodszym okresie przedrzymskim (III–I w. p.n.e.)*. Szczecin.

Rosenberg G.
1937 *Hjortspringfundet*. Nordiske Fortidsminder 3. København.

Rosen-Przeworska J.
1947 *Zabytki okresu wczesnolateńskiego na ziemiach Polski*, Światowit 18, 43–68.
1948 *Zabytki celtyckie na ziemiach polskich*, Światowit 19, 179–323.
1957 *Problem pobytu Celtów w Małopolsce*, APolski 1, 35–81.
1961 *W odpowiedzi Józefowi Marciniakowi [: na recenzję artykułu J. Rosen-Przeworskiej „Problem pobytu Celtów w Małopolsce", Archeologia Polski", t. 1 : 1957, s. 35–81]*, APolski 6, 142–144.
1964 *Tradycje celtyckie w obrzędowości Protosłowian*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
1979 *Spadek po Celtach*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Roszyk W.
2010 *Petrykozy, woj. mazowieckie. Badania w latach 2009–2010*, Światowit 8 (49), fasc. B, 235–238.

Rothert L.
1938 *Neue wandalische Funde aus dem Mark Brandenburg*, Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit 14, 263–268.

Roux D., Coffyn A.
1987 *Le tumulus n° 3 de la lande de Mesplède à Vieille dans les Landes*, [w:] *Les relations entre le Sud-Ouest et Péninsule Ibérique*. Actes du XXXVIIIe congrès de la Fédération historique du Sud-Ouest tenu à Pau les 5 et 6 octobre 1985. Bordeaux, 35–44.

Rouzeau N.
2002 *Saunieries et briquetages. Essai sur la productivité des établissements salicoles gaulois du Centre-Ouest atlantique d'après l'étude du gisement de Nalliers (Vendée)*, [w:] Weller O. (red.), *Archéologie du sel : techniques et sociétés dans la Pré et Protohistoire européenne. Salzarchäologie : Techniken und Gesellschaft in der Vor- und Frühgeschichte Europas.* Arbeitsgemeinschaft Symposium Tagung Kongress 3, Internationale Archäologie. Rahden, 99–124.

Roymans N.
1990 *Tribal Societes in Northern Gaul*. Amsterdam.
1996 *The sword or the plough. Regional dynamics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area,* [w:] Roymans N. (red.) *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of Northern Gaul*. Amsterdam, 9–126.
2004 *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire*. Amsterdam Archaeological Studies 10. Amsterdam.
2007 *On the latènisation of late Iron Age material culture in the Lower Rhine/Meuse area*, [w:] Möllers S., Schlüter W., Sievers S. (red.), *Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorrömischen Eisenzeit.* Akten des internationalen Kolloquiums in Osnabrück vom 29. März bis 1. April 2006. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Band 9, Bonn, 311–325.

Różański W., Mazur A.
1966 *Czy istnieje „metal świętokrzyski"?*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 11, 375–380.

Rudnicki M.
2005 *A Late La Tène inhumation grave from Pełczyska: Comments on the cultural situation in the upland area of Little Poland, (with an analysis of the anatomical remains by Karol Piasecki,* [w:] Dobrzańska H., Megaw V., Poleska P. (red.), *Celts on the Margin.* Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD dedicated to Zenon Woźniak, Kraków, 195–205.
2005a *Złota moneta celtycka z osady w Pełczyskach, woj. świętokrzyskie*, [w:] v. Carnap-Bornheim C., Ilkjær J., Kokowski A. (red.), *Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, Monumenta Studia Gothica 4. Lublin, 391–404.
2009 *Besiedlungs- und Kulturveränderungen in Kleinpolen während der späten Latènezeit und zu Beginn der älteren Römischen Kaiserzeit*, [w:] Salač V., Bemmann J. (red.), *Mitteleuropa zur Zeit Marbods*. Tagung Roztoky u Křivoklátu 4.–8.12. 2006. Anlässlich des 2000jährigen Jubiläums des römischen Feldzuges gegen Marbod. 19. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mitteleren Donauraum. Praha–Bonn, 289–330.
2012 *Finds and Context of Şimleul Silvaniei Type Bracelets North of the Carpathians and the Sudety*, [w:] Berecki S. (red.), *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 7–9 October 2012. Târgu Mureş, 461–492.
2012a *Nummi Lugiorum – statery typu krakowskiego*, Wiadomości Numizmatyczne 56, 1–96.

2012b *Pieniądz celtycki na Śląsku,* [w:] Garbaczewski W., Macyra R. (red.), *Pieniądz i banki na Śląsku. Studia nad Dziejami Pieniądza i Bankowości w Polsce*. Poznań, 33–68.

Rudnicki M., Miłek S.

2011 *New evidence on contacts between Pre-Roman Dacia and territory of Central Poland*, AAC 46, 117–143.

Rudnicki M., Miłek S., Ziąbka L., Kędzierski A.

2009 *Mennica celtycka pod Kaliszem*, Wiadomości Numizmatyczne 53, 103–145.

Rule M.

1990 *The Romano-Celtic ship excavated at St Peter Port, Guernsey*, [w:] McGail S. (red.), *Maritime Celts, Frisians and Saxons : papers presented to a conference at Oxford in November 1998*, Council for British Archaeology Report 71. London, 49–57.

Rustoiu A.

1996 *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. – sec. I d. Chr.). Tehnici, ateliere şi produse de bronz*. Bucureşti.

1999 *Importations celtiques central-européennes au sud-ouest de la Transylvanie (IIe–Ier siècle av. J.-C.)*, Thraco-Dacica 20, 189–203.

2009 *A late republican bronze situla (Eggers typu 20) from Cugir (Alba County), Romania*, Instrumentum 29, 33, 34.

2009a *A variant of an appliqué from a bronze Eggers 18 situla from pre-Roman Dacia*, Instrumentum 29, 35, 36.

Rusu M.

1970 *Das keltische Fürstengrab von Ciumeşti in Rümanien*, 50. Bericht RGK, 267–300.

Rybová A., Drda P.

1994 *Hradiště by Stradonice. Rebirth of Celtic oppidum*. Praha.

Rybová A., Motyková K.

1983 *Der Eisendepotfund der Latènezeit von Kolín*, Památky archeologické 74, 96–174.

Rydzewski J.

1973 *Dwa starosznurowe znaleziska grobowe z Witowa, pow. Kazimierza Wielka*, SA 25, 71–77.

Sadowska-Topór J.

1999 *Starożytne drogi w dolinie rzeki Dzierzgoń w świetle badań archeologicznych*. [w:] Urbańczyk P. (red.), *Adalbertus. Tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 4*. Warszawa.

de Saint-Venant J.

1908 *Antiques pesons de fuseau perlés en bronze*, Revue préhistorique 3, 33–42.

Sakař V.

1970 *Roman imports in Bohemia*. Fontes Archaeologici Pragenses 14. Prague.

Salač V.

2000 *Lovosice in der Latènezeit, römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit*, [w:] Bouzek J., Friesinger H., Pieta K., Komóroczy B. (red.), *Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung, Anerkennung, Anpassung. Festchrift J. Tejral.* Spisy Arch. Ustavu AV ČR Brno 16. Brno, 155–163.

2000a *The oppida in Bohemia. Wrong step in the urbanization of the country?*, [w:] Guichard V., Sievers S., Urban O. H. (red.), *Les processus d'urbanisation à l'âge du Fer. Eisenzeitliche Urbanisationprozesse. Actes du colloque des 8–11 juin 1998 (Glux-en-Glenne, F – 58)*. Collection Bibracte 4. Glux-en-Glenne, 151–156.

2002 *Kommunikationswege, Handel und das Ende der Oppidazivilisation*, [w:] Dobiat C., Sievers S., Stöllner T. (red.), *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum.* Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg vom 7. bis 11. Oktober 1998. Bonn, 349–357.

2002a *Zentralorte und Fernkontakte*, [w:] Lang A., Salač V. (red.), *Fernkontakte in der Eisenzeit*. *Dálkové kontakty v době železné.* Konferenz Libice, Konference Libice. Praha, 20–46.

2004 *Zum Handel bei den Kelten in Mitteleuropa*, [w:] Heftner H., Tomaschitz K. (red.), *Ad fontes!* Festschrift für G. Dobesch. Wien, 20–46.

2005 *Vom Oppidum zum Einzelgehöft und zurück – zur Geschichte und dem heutigen Stand der Latèneforschung in Böhmen und Mitteleuropa*, Alt-Thüringen 38, 279–300.

2006 *O obchodu v pravěku a době laténské především*, Archeologické rozhledy 58, 33–58.

2009 *Zur Interpretation der Oppida in Böhmen und in Mitteleuropa*, [w:] Karl R., Leskovar J., (red.), *Interpretierte Eisenzeiten, Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 3. Linzer Gespräche zur Eisenzeitarchäologie*. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 22, Oberösterreichisches Landesmuseum Linz. Linz 237–251.

2009a *Zur latènezeitlichen Keramik in den Gräberfeldern der älteren Römischen Kaiserzeit in Böhmen und in Mitteleuropa*, [w:] Bagley J. M., Eggl Ch., Neumann D., Schefzik M. (red.), *Alpen, Kult und Eisenzeit*. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburstag. Rahden, 377–385.

2010 *K rozsahu a významu tzv. Keltského dědictvi v hospodářstvi doby římské v Čechách a ve střední Evropě*, [w:] Beljak J., Březinová G., Varsik V. (red.), *Archeológia Barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov. Sídliskové a ekonomické štruktúry od neskorej doby laténskej po včasný stredovek*. Zborník referátov z V. protohistorickej konferencje Nitra, 21–25. septembra 2009. Archaeologica Slovaca Monographiae, Communicationes 10. Nitra, 351–370.

2011 *Zur Drehscheibenware der Spätlatène- und frühesten Kaiserzeit in Böhmen und in Mitteleuropa*, [w:] Bemmann J., Hegewisch M., Meyer M., Schmauder M. (red.), *Drehscheibentöpferei im Barbaricum*. Bonn, 55–73.

2012 *Les* oppida *et les processus d'urbanisation en Europe centrale*, [w:] Sievers S., Schönfelder M. (red.), *Der Frage der Protourbanisation in der Eisenzeit. La question de la proto-urbanisation à l'âge du Fer*. Ak-

ten des 34. Internationalen Kolloquiums der AFEAF vom 13.–16. Mai 2010 in Aschaffenburg. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 16. Bonn, 319–345.

2013 *O rychlosti dopravy v době laténské a jejích hospodářských, polityckých a kulturních dopadech na společnost*, Archeologické rozhledy 65, 89–132.

Salin E.

1957 *La civilisation mérovingienne d'après les sépultures, les textes et le laboratoire*. Paris.

Salzani L.

1996 *La Necropola gallica e romana di S. Maria Zevio (Verona)*. Documenti di Archeologia 9. Mantova.

Samojlova T. L.

1988 *Tira v VI–I vv. do n.e*. Kiev.

Schaaf U.

1980 *Ein spätkeltisches Kriegergrab mit Eisenhelm aus Novo Mesto*, Situla 20/21, 397–413;

1984 *Untersuchungen zur Geschichte der Kelten*, JRGZM 31, 622–625.

1986 *Alizay und Mesnil-sous-Jumièges: zu drei bemerkenswerten spätlatène-Waffen aus der Haute-Normandie*, Revue Aquitania, Supplément 1, 293–298.

1988 *Keltische Helme*, [w:] *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*. Handbuch mit Katalog. Monographien der RGZM 14. Mainz, 318–326.

1990 *Keltische und römische Helme des 1. Jhs. v. Chr.*, [w:] Duval A., Morel J.-P., Roman Y. (red.), *Gaule interne et Gaule méditerranéenne IIème et Ier siècles avant J.-C.: Confrontations chronologiques*. Revue Archéologique de Narbonnaise, Supplément 21, 193–198.

Schäfer A.

2007 *Nördliche Einflüsse auf die Latènekultur*, [w:] Möllers S., Schlüter W., Sievers S. (red.), *Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorömischen Eisenzeit. Akten des Internationalen Kolloquiums in Osnabrück 29.März – 1. April 2006.* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 9. Bonn, 347–359.

Schendzielorz S.

2006 *Feulen: ein spätlatènezeitlich-frührömisches Gräberfeld in Luxemburg*. Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art 9. Luxembourg.

Scherer J., Mordant C. et D.

1970 *La nécropole de la Tène de Gravon (Seine et Marne)*, Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est, 22, 357–383.

Schmidt B., Nitzschke W.

1989 *Schkopau. Ein Gräberfeld der Spätlatènezeit und frührömischen Kaiserzeit*. Berlin.

Schovsbo P. O.

2010 *Dejbjergvognene: keltiske impulser i førromersk jernalder*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 74. Højbjerg.

Schönberger H.

1952 *Die Spätlatènezeit in der Wetterau*, Saalburg-Jahrbuch 11, 21–130.

Schönfelder M.

1994 *Bear-Claws in Germanic Graves*, Oxford Journal of Archaeology 13, 217–227.

2002 *Das spätkeltische Wagengrab von Boé. Studien zu Wagen und Wagengräber in der jüngeren Latènezeit*. Mainz.

2007 *Zurück aus Griechenland – Spuren keltischer Söldner in Mitteleuropa*, Germania 85, 309–328.

2010 *Die Wagen von Dejbjerg. Import, Umwandlung und Anregung*, [w:] Jerem E., Schönfelder M., Wieland G. (red.), *Nord-Süd, Ost-West. Kontakte während der Eisenzeit in Europa. Akten der Internationalem Tagungen der AG Eisenzeit in Hamburg und Sopron 2002*. Budapest, 257–268.

Schulz M.

1929 *Die Wanderungen der Kimbern zur Gebiete der Boien*, Germania 14, 139–143.

Schultze E.

1986 *Zur Verbreitung von Waffenbeigaben bei den germanischen Stämmen um den Beginn unserer Zeitrechnung*, Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 34, 93–117.

Schumann H.

1889 *Urnenfriedhöfe in Pommern*, Baltische Studien 39, 81–255.

1897 *Die Kultur Pommerns in vorgeschichtlicher Zeit*. Berlin.

Schwab H.

1989 *Archéologie de la 2e correction de eaux du Jura. Vol. 1 – Les Celtes sur la Broye et la Thielle*. Fribourg.

Sedlmayer H.

2009 *Die Fibeln vom Magdalensberg*. Klagenfurt.

Seefried M.

1985 *Les pendentifs en verre sur noyau des pays de Méditerranée antique*. Collection de l'Ecole Française de Rome 57. Rome.

Seger H.

1896 *Schlesische Funde der vorr"omischen Eisenzeit*, Schlesische Vorzeit 6, 401–458.

Séguier J.-M.

2002 *Varennes-sur-Seine. Une agglomération de plaine à l'époque de conquête*, Dossiers d'Archéologie 273, mai 2002, *Les Celtes en Ile-de-France*, 35–39.

Séguier J.-M., Lang L., Ginoux N.

1996 *Occupations préhistoriques et habitat groupé de La Tène finale à Varennes-sur-Seine « Le Marais du Pont » (Seine-et-Marne)*. Document Final de Synthèse, Bazoches-les-Bray.

Seidel M.

1999 *Siedlungsfunde der Przeworsk-Kultur aus Hanau-Mittelbuchen, Main-Kinzig-Kreis (Hessen). Ein Beitrag zu den spätlatènezeitlichen Kultur- und Bevölkerungsverhältnissen in der Wetterau*, Alt-Thüringen 33, 181–230.

2000 *Die jüngere Latènezeit und ältere römische Kaiserzeit in der Wetterau*, Fundberichte aus Hessen 34/35, 5–355.

Serneels V.
1993 *Archéométrie des scories de fer. Recherches sur la sidérurgie ancienne en Suisse occidentale*. Cahiers d'Archéologie Romande 61. Lausanne.

Seyer R.
1976 *Zur Besiedlungsgeschichte im nördlichen Mittelelb-Havel-Gebiet um den Beginn unserer Zeitrechnung*. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 29. Berlin.

Sharp L.
1952 *Steel Axes for Stone-Age Australians*, Human Organization 11, 17–22.

Siciński W.
2004 *Hutnictwo żelaza ludności kultury przeworskiej w rejonie środkowej Prosny (wybrane zagadnienia)*, [w:] Olędzki M., Skowron J. (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia-interpretacje-hipotezy*. Łódź, 165–174.

Sievers S.
1989 *Die Waffen von Manching unter Berücksichtigung des Übergangs von LT C zu LT D. Ein Zwischenbericht*, Germania, 67, 97–120.
1995 *Die Waffen*, [w:] Reddé M, v. Schnurbein S., Barral P., Bénard J., Bronquier-Reddé V., Goguey R., Joly M., Köhler H.-J., Petit Ch., *Neue Ausgrabungen und Forschungen zu der Belagerungswerken Caesars um Alesia (1991–1994)*, 76. Bericht RGK, 75–158.
1996 *Manching im Licht neuerer Grabungsergebnisse*, [w:] Jerem E., Krenn-Leeb A., Neugebauer J.-W., Urban O.-H. (red.), *Die Kelten in der Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14.–18. Oktober 1992*. Archaeolingua: Studien zür Eisenzeit im Ostalpenraum 1. Budapest, Wien, 321–334.
2000 *Vorbericht über die Ausgrabungen 1998–1999 im Oppidum von Manching*, Germania 355–394.
2001 *Les armes d'Alésia*, [w:] Reddé M., v. Schnurbein S. (red.), *Alésia. Fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont Auxois, 1991–1997. Vol. II. Le matériel.* Paris, 121–209.
2002 *Wirtschaftliche Strukturen anhand des Fundstoffes von Manching*, [w:] Dobiat C., Sievers S., Stöllner T. (red.), *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg vom 7. bis 11. Oktober 1998. Bonn, 173–182.
2004 *Das „Ende" von Manching – eine Bestandsaufnahme*, [w:] Hüssen C.-M., Irlinger W., Zanier W. (red.), *Spätlatènezeit und frühe römische Kaiserzeit zwischen Alpenrand und Donau*, Akten des Kolloquiums in Ingolstadt am 11. und 12. Oktober 2001, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 8. Bonn, 67–71.
2006 *Der Fernhandel am Ende der Latènezeit*, [w:] Haselgrove C. (red.), *Celtes et Gaulois, l'Archéologie face à l'Histoire, 4 : les mutations de la fin de l'âge du Fer*. Actes de la table ronde de Cambridge, 7–8 juillet 2005. Collection Bibracte 12/4. Glux-en-Glenne, 67–81.
2007 *Formen des Kulturtransfers*, [w:] Möllers S., Schlüter W., Sievers S. (red.), *Keltische Einflüsse im nördlichen Mitteleuropa während der mittleren und jüngeren vorömischen Eisenzeit. Akten des Internationalen Kolloquiums in Osnabrück 29.März – 1. April 2006.* Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 9. Bonn, 245–253.
2009 *Les dépôts de Manching*, [w:] Honegger M., Ramseyer D., Kaenel G., Arnold B., Kaeser M.-A. (red.), *Le site de La Tène : bilan des connaissances – état de la question. Actes de la Table ronde internationale de Neuchâtel, 1–3 novembre 2007*. Archéologie neuchâteloise 43, 177–183.
2010 *Die Waffen aus dem Oppidum von Manching*. Ausgrabungen in Manching, 17. Wiesbaden.
2013 *Manching, un champ de bataille ?*, [w:] Krausz S., Colin A., Gruel K., Ralston I., Dechezleprêtre T. (red.), *L'âge du Fer en Europe.* Mélanges offerts à Olivier Buchsenschutz. Bordeaux, 645–649.

Sievers S., Drescher H., Rochna O.
1984 *Die Kleinfunde der Heuneburg: die Funde aus den Grabungen von 1950–1979*. Mainz.

Sievers S. et al.= Sievers S., Gebhard R., Leicht M., Schwab R., Völkel J., Weber B., Ziegaus B.
2000 *Vorbericht über die Ausgrabungen 1996–1997 im Oppidum von Manching*, Germania 78, 355–394.

Sievers et coll. = Sievers S., avec la collaboration de Broquier-Reddé V., Deyber A.
2001 *Catalogue des armes*, [w:] Reddé M., v. Schnurbein S. (red.), *Alésia. Fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont Auxois, 1991–1997. Vol. II. Le matériel.* Paris, 211–291.

Simonenko A.
2008 *Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebietes*, [w:] Simonenko A., Marčenko I. I., Limberis N. J. (red.), *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien 25. Mainz, 1–264.
2011 *Rimskij import u Sarmatov Severnogo Pričernomor'a.* Sankt-Peterburg.

Simon-Hiernand D.
2000 *Verres d'époque romaine. Collection des musées de Poitiers*. Poitiers.

Siraudeau J.
1999 *Du vin d'Italie par l'Atlantique et la Loire*, [w:] Santrot M.-H., Santrot J., Meuret J.-C. (red.), *Nos ancêtres les Gaulois aux marges de l'Armorique*. Nantes, 92–93.

Sireix C.
1990 *Officine de potiers et production céramique sur le site protohistorique de Lacoste à Mouliets-et-Villemartin (Gironde)*, Aquitania 8, 45–97.

Sîrbu V., Luca, S. A., Roman C.
2007 *Tombs of Dacian Warriors (2nd–1st c. BC) found in Hunedoara – Grădina Castelului (Hunedoara County)*, [w:] Luca S. A., Sîrbu V. (red.) *The society of the living – the community of the dead. Proceedings of the 7th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Acta Terrae Septemcastrensis V, 1 (Special number Bibliotheca Septemcastrensis 17). Sibiu, 155–165.

Sîrbu V., Matei S., Dupoi V.
2005 *Incinta dacică fortificată Pietroasa Mică – Gruiu Dării, com. Pietroasele, jud. Buzău, (II)*. Buzău.

Sîrbu V., Rustoiu A., Crăciunescu G.
1999 *Descoperiri funerare din La Tène-ul târziu din zona Portilor de Fier*, Thraco-Dacia 20/1–2, 217–229.

Skurczyński S.
1947 *Archeolog na probostwie*, [w:] *Pamiętnik Kielecki*, Kielce, 9–40.

Sławiński W.
2002 *Techniki kowalskie stosowane na Mazowszu w okresie wpływów rzymskich – uwagi praktyka*, [w:] Orzechowski S. (red.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*. Kielce, 177–181.

Smith A.
1954 *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. Warszawa.

Smith R.-A.
1905 *Ancient British Iron currency*, Proceedings of the Society of Antiquaries of London 20, 179–195.

Spagnolo Garzoli G. (red.)
1999 *Conubia Gentum. La necropoli di Oleggio e la romanizzazione dei Vertamocori : Oleggio, Palazzo Bellini, 23 gennaio – 30 aprile 1999*. Torino.

Spicyn A.
1904 *Pamâtniki latenskoj kul'tury w "Rossii*, Izv"stija Imperatorskoj Archeologičeskoj Kommissii 12, 78–86.

Stähelin F.
1927 *Die Schweiz in römischer Zeit*. Basel.

Stähli B.
1977 *Die Latènegräber von Bern-Stadt*. Schriften des Seminars für Urgeschichte der Universität Bern 3. Bern.

Stare V.
1973 *Prazdogodovina Šmarjete.* Katalogi et monographiae 10. Ljubljana.

Stead I. M.
1967 *A La Tène III burial at Welwyn Garden City*, Archaeologia 101, 1–62.
1984 *Celtic Dragons from the River Thames*, Antiquaries Journal 64, 269–279.
1991 *Iron Age cemeteries in East Yorkshire. Excavations at Burton Fleming, Rudston, Garton-on-the-Wolds, and Kirkburn*. Archaeological Reports 22, London.

Stead I. M., Flouest J.-L, Rigby V.
2006 *Iron Age and roman burials in Champagne*. Oxford.

Stead I. M., Rigby V.
1986 *Baldock: the excavation of a Roman and Pre-Roman Settlement*, 1968–72, Britannia Monograph Series 7. London.

Steuer H.
1992 *Interpretationsmöglichkeiten archäologischer Quellen zum Gefolgschaftsproblem*, [w:] *Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus*. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Nord- und Mitteleuropas im Jahre 1986 und 1987. Göttingen, 203–257.
1999 *Handel, §: 4–16*, [w:] Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 13. Berlin–New York, 502–574.

Stöllner T.
2002 *Salz als Fernhandelsgut in Mitteleuropa während der Hallstatt- und Latènezeit*, [w:] Lang A., Salač V. (red.), *Fernkontakte in der Eisenzeit. Dálkové kontakty v době železné*. Konferenz Libice, Konference Libice. Praha, 47–71.

Stolpiak B.
1980 *Z badań nad wyrobami szklanymi w kulturze przeworskiej na Kujawach Centralnych*, Archeologia Polski 25/1, 167–181.
1988 *Szkło w kulturze społeczeństw przeworskich Kujaw – aspekt technologiczny*, [w:] Cofta-Broniewska A. (red.), *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*. Studia i Materiały do Dziejów Kujaw 2, 229–265.

Stöckli W. E.
1979 *Die Grob- und Importkeramik von Manching*. Die Ausgrabungen in Manching 8. Stuttgart.

Striewe K.
1996 *Studien zur Nauheimer Fibeln und ähnlichen Formen der* dopisać *Spätlatènezeit*. Internationale Archäologie 29. Leidorf.

Strobin A.
2006 *Pęsetka brązowa z cmentarzyska kultury oksywskiej w Wyczechowie, pow. kartuski*, WA 58, 127–143.
2007 *Sprawozdanie z badań ratowniczych na stanowisku 9 w Wyczechowie, gm. Somonino*, [w:] Nawrolska G. (red.), *XV Sesja Pomorzoznawcza*. Elbląg, 135–141.
2011 *Ceramika naczyniowa kultury oksywskiej*. Gdańskie Studia Archeologiczne, Seria Monografie 2. Gdańsk.

Struve K. W.
1979 *Die jüngere Bronzezeit*, [w:] Struwe K. W., Hingst H., Jankuhn H. (red.), *Geschichte Schleswig-Holsteins 2, Von der Bronzezeit bis zur Völkerwanderungszeit*. Neumünster, 97–144.

Stupperich R.
1997 *Export oder Technologietransfer? Beobachtungen zu römischen Metallarbeiten in Germanien*, [w:] Bridger C., von Carnap-Bornheim C. (red.), *Römer und Germanen – Nachbarn über Jahrhunderte*. Beiträge der gemeinsamen Sitzung de Arbeitsgemeinschaften „Römische Archaölogie" und „Römische Kaiserzeit im Barbaricum" auf dem 2. Deutschen Archaölogen-Kongress, Leipzig, 30.09. – 4.10.1996. BAR IS 678. Oxford, 19–24.

Suchodolski S.
1982 *Moneta i obrót pieniężny w Europie Zachodniej*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Suliga I.
2006 *Dotychczasowe próby rekonstrukcji starożytnego procesu metalurgicznego w kotlinkowych piecach dymarskich z regionu świętokrzyskiego*, [w:] Orzechowski S., Suliga I. (red.), *50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia – Metalurgia – Edukacja*. Kielce, 163–174.

Swinkels L., Koster A.
2005 *Nijmegen, oudste stad van Nederland*. Nijmegen.

Szabó M., Petres É. F.
1992 *Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin*, Inventaria Praehistorica Hungariae 5, Budapest.

Szabó M., Tankó K.
2012 *La nécropole laténienne à Ludas – Varjú-dűlő*, [w:] Szabó M. (red.) *La nécropole laténienne à Ludas – Varjú-dűlő*. Budapest, 9–152.

Szafrański W.
1980 *Płock we wczesnym średniowieczu*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Szela A.
1999 *Cmentarzysko kultury grobów kloszowych i kultury przeworskiej w Biejkowie, st. 9, gm. Promna, powiat białobrzeski, woj. mazowieckie*. Praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
2006 *Żelazna siekierka ze stanowiska kultury przeworskiej w Dzierzgowie, pow. mławski*, [w:] Nowakowski W., Szela A. (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych*. Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages, vol. XIV, Warszawa, 363–367.

Szombathy J.
1891 *Bronzeringe mit angesetzen Warzen in den Sammlungen des Prager Museums*, Zeitschrift für Ethnologie 22, 877–881.

Szpunar A., Dulęba P.
2009 *Einmaliger Import aus Noricum, gefunden in der Siedlung in Pasieka Otfinowska, powiat Tarnów*, AAC 42–43, 109–139.

Świątkiewicz P.
2002 *Badania wielokulturowej osady w Bocheniu, st. 16 w latach 1990–1997*, Prace i Materiały Muzeum Miasta Zgierza 3–4, 185–200.

Šmit Ž., Istenič J., Perovšek S.
2010 *PIXE analysis of Late La Tène scabbards with non-ferrous open-work plater (and associated swords) from Slovenia*, Arheološki vestnik 61, 165–171.

Tackenberg K.
1925 *Die Wandalen in Niederschlesien*. Berlin.

Tappert C.
2000 *Ein keltischer Widderkopfring aus Straubing und verwandte Tierprotomringe*, Jahresbericht des Historischen Vereins für Straubing und Umgebung 100, 173–217.

Tassinari S.
1975 *La vaisselle de bronze romaine et provinciale au Musée des antiquités nationales*. Supplément à Gallia 29, Paris.
1990 *La vaisselle métallique (Ier s. avant J.-C. – début du Ier s. après J.-C.). Une approche à travers trois ouvrages récents*, [w:] Duval A., Morel J.-P., Roman Y. (red.), *Gaule interne et Gaule méditerranéenne IIème et Ier siècles avant J.-C.: Confrontations chronologiques*. Actes de la table ronde de Valbonne (11–13 novembre 1986). Revue Archéologique de Narbonnaise, Supplément 21, 199–207.

Taylor J.
2001 *The Isle of Portland: An Iron Age Port-of-Trade*, Oxford Journal of Archaeology 20, issue 2, 187–205.

Tedeschi Grisanti G.
1983 *«Dis manibus, pili epitaffi et altre cose antiche»: un codice inedito di disegni di Giovanantonio Dosio*, Bollettino d'Arte 68, 69–102.

Tempelmann-Mączyńska M. (por. Mączyńska M.)
1984 [rec.] *A. Cofta-Broniewska, Grupa kruszańska kultury przeworskiej. Ze studiów nad rozwojem regionalizmu społeczeństw Kujaw*, Slavia Antiqua 29, 269–276.

Teodor S.
1980 *Das Werkzeugdepot von Lozna (Kr. Botoşani)*, Dacia N.S. 24, 133–150.

Teodor S., Şadurschi P.
1979 *Dépôts d'outils en fer d'époque la Tène de Lozna, dép. de Botosani*. Inventaria Archaeologica, Corpus des ensembles archéologiques; Roumanie, 11 (R71), Bucureşti.

Terpilovskij R. V.
w druku *The Mutyn Burial Site from the Turn of Eras on the Seym River (preliminary report)*, [w:] Brandt J., Rauchfuß B. (red.), *Das Jastorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit im nördlichen Mitteleuropa*. Beiträge der Internationale Tagung zum einhundertjährigen Jubiläum der Veröffentlichungen der "Ältesten Urnenfriedhöfe die Uelzen und Lüneburg" durch Gustav Schwantes, 18–22.05.2011 in Bad Bevensen. Veröffentlichungen des Helms-Museums, Archäologisches Museum Hamburg, Stadtmuseum Harburg 105. Hamburg, 335–349.

Terpilovskij R. V., Bilinskaja L. I.
2010 *Cremation of a Noble Warrior from the Turn of Eras in the Seym River Region*, Ukrainian Archaeology 2010, 77–85.
2010a *Truposožženie znatnogo voina rubeža er na Sejme*, [w:] Radûš O. A., Skvorcov K. N. (red.), *Germania-Sarmatia* 2. Kaliningrad–Kursk, 101–111.

Terpilovskij R. V., Žarov G. V.
2010 *A Warrior Cemetery from the Turn of theEras on the River Seym,* [w:] *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea. Abstract of presentations.* Simferopol , 301–311.
2013 *Metalličeskie sosudy Mutinskogo mogilnika na Sejme*, Stratum plus 4/2013, 35–41.

Teske G.
1984 *Sławin, st. 1, gm. Sieroszewice, woj. kaliskie*. Informator Archeologiczny, Badania 1983, 134.

Tetzlaff W.
1962 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Zarębowie, pow. Aleksandrów Kujawski, i Nowinach, pow. Inowrocław, przeprowadzonych w 1959 roku*, SA 14, 146–153.
1967 *Cmentarzysko z okresu lateńskiego w Zarębowie, pow. Aleksandrów Kujawski*, Slavia Antiqua 14, 253–306.

Timpe D.
1981 *Das keltische Handwerk im Liche der antiken Literatur*, [w:] Jankuhn H. (red.), *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*. Teil I. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil-Hist. Klasse, Dritte Folge 122. Göttingen, 36–64.
1985 *Der keltische Handel nach historischen Quellen*, [w:] Düwel K., Jankuhn H., Siems H. (red.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr in der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Teil 1. Göttingen 258–284.

Tizzoni M.
1981 *La cultura tardo La Tène in Lombardia*, Studi archeologici 1, 5–39.

Thieme W.
1976/1977 *Zu den römischen Metallgefäßen in Südholstein*, *Hammaburg* NF 3/4, 69–77.

Thiollier F. et N.
1899 *Fouilles du Mont Beuvray, ancienne Bibracte, Album*. Saint Étienne.

Thoma M.
2000 *Der gallo-römische Kultbezirk auf dem Martberg bei Pommern an der Mosel, Kr. Cochem-Zell*, [w:] Haffner A., v. Schnurbein S. (red.), *Kelten, Germanen, Römer im Mittelgebirgsraum zwischen Luxemburg und Thüringen*. Akten des Internationalen Kolloquiums zum DFG-Schwerpunktprogramm „Romanisierung" in Trier vom 28. bis 30. September 1998. Kolloquien zur Vor- u. Frühgeschichte 5. Bonn, 447–483.

Thompson H.
1993 *Iron Age and Roman Slave-Shackles*, The Archaeological Journal 150, 57–168.

Thouvenin A.
1984 *Lingots de fer gaulois et techniques de forge*, Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est 35, 368–372.
1990 *Le cratère de Vix: technique de fabrication de la cuve*, Revue archéologique de l'Est 41, 301–304.

Todorović J.
1972 *Praistorijska Karaburma I, Nekropola mlađeg gvozdenog doba*. Musej Grada Beograda Monografija 3, Beograd.

Tomaszewska I. (por. Głowacka I.)
1997 *Uwagi na temat celtyckiej pochwy miecza z Warszawy–Żerania*, APolski 42, 141–152.

Tomczak E.
2002 *Starożytne hutnictwo żelaza na Górnym Śląsku*, [w:] Orzechowski S. (red.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*. Kielce, 71–77.

Torbov N.
2004 *Chain-Mails from Northern Bulgaria (III–I c. BC)*, Archaeologia Bulgarica 8/2, 57–69.

Torbov N., Anastassov J.
2008 *Le groupe „Padea-Panagjurski Kolonii" : réexamen des ensembles fun'eraires des IIe et Ier s. av. J.-C. du nord-ouest de la Bulgarie*, [w:] Sîrbu V., Stingă I. (red.), *The Iron Gates region during the Second Age: settlements, necropolises, treasures*. Proceedings of the International Colloquium from Drobeta-Turnu Severin, June 12th–15th, 2008. Drobeta-Turnu Severin, 95–107.

Torelli M.
1995 *Studies in the Romanization of Italy*. Edmonton.

Tromnau G.
1975 *Bronzekessel von einem eisenzeitlichen Urnenfriedhof bei Klein-Wesenberg, Kreis Stormarn*, Hammaburg NF 2, 77–92.

Tschumi O.
1940 *Die Ur- und Frühgeschichtliche Fundstelle von Port im Amt Nidau (Kanton Bern)*. Biel.

Tschurtschenthaler M., Wein U.
2002 *Das Heiligtum auf der Pillerhöhe*, [w:] Zemmer-Plank L., Sölder W. (red.), *Kult der Vorzeit in den Alpen, Opfergaben-Opferplätze-Opferbrauchtum*. Bozen, 635–673.

Tuszyńska M.
1993 *Najstarsze groby szkieletowe na cmentarzyskach płaskich kultury oksywskiej i wielbarskiej*, Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego 18, 51–52.
2003 *Wielokulturowe cmentarzysko płaskie w Opaleniu, gm. Gniew, stanowisko 1*, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza, cz. I – od epoki kamienia do okresu wpływów rzymskich*. Gdańsk, 303–311.

Tyniec-Kępińska A. (red.).
2005 *Katalog zabytków*, [w:] Rydzewski J. (red.), *Pradzieje i wczesne średniowiecze Małopolski. Prehistory and Early Middle Ages of Little Poland. Przewodnik po wystawie, katalog zabytków. Exhibition Guide and Catalogue.* Kraków, 243–400.

Undset I.
1882 *Das erste Auftreten den Eisens in Nord-Europa*. Hamburg.

Urban O. H.
2006 *Ausgewählte latènezeitliche Eisendepotfunde aus Österreich*, [w:] Bataille G., Guillaumet J.-P. (red.), *Les dépôts d'objets métalliques au second âge du Fer en Europe tempérée*. Actes de la table ronde organisée par l'UMR 5594 CNRS-Culture-université de Bourgogne. Archéologie, cultures et société en Bourgogne et e France orientale. Équipe 3 : la société gauloise, Glux-en-Glenne, 13–14 octobre 2004. Collection Bibracte 11. Glux-en-Glenne, 83–99.

Urbańczyk P.
1996 *Struktury władzy na ziemiach polskich w I tysiącleciu n.e.*, Kwartalnik Historyczny 53/4, 3–22.

Urbański M.
1988 *Groby kultury przeworskiej z Niechmirowa–Małej Wsi, województwo sieradzkie, stanowisko 1*, PMMAEŁ 32 (1985), 169–186.

Vaida L.
2000 *The celtic cemetery from Orosfaia (Bistriţa-Năsăud county)*, [w:] Gaiu C., Rustoiu A. (red.) *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est du Bassin des Carpathes*. Les actes du colloque national qui a eu lieu à Bistriţa le 16–17 octobre 1998. Biblioteca Muzeului Bistriţa, seria Historica 3. Cluj–Napoca, 135–159.

Valbjørn K. V., Rasmussen, H. P. Jørgensen J. A.
2000 *Reconstruction of the Hjortspring boat – philosophy, execution and initial results*, [w:] Litwin J. (red.), *Down the river to the sea*. Proceedings of the Eight International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Gdańsk 1997. Gdańsk, 103–110.

Venclová N.
1990 *Prehistoric glass in Bohemia*. Praha.
2002 *Druidové, archeologie a historie*, Památky archeologické 93, 153–172.
2002a *External contacts: visible and invisible*, [w:] Lang A., Salač V. (red.), *Fernkontakte in der Eisenzeit. Dálkové kontakty v době železné*. Konferenz Libice, Konference Libice. Praha, 72–82.
2002b *Theoretische Modelle zur Produktion und Wirtschaft der Latènezeit*, [w:] Dobiat C., Sievers S., Stöllner T. (red.), *Dürrnberg und Manching. Wirtschaftsarchäologie im ostkeltischen Raum*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Hallein/Bad Dürrnberg vom 7. bis 11. Oktober 1998. Bonn, 33–48.

Venclová N. (red.)
2008 *Archeologie pravěkých Čech 7. Doba laténská*. Praha.

Venclová N., Hulínský V., Frána J., Fikrle M.
2009 *Němčice a zpracování skla v laténské Evropě*. Archeologické rozhledy 61, 2009, 383–426.

Verger S.
2009 *Aux origines de la chaudronnerie celtique*, Les Dossiers d'Archéologie 335, *Artisans et savoir-faire des Gaulois*, 16–23.

Viand A.
2008 *Les fragments de cotte de mailles de Vernon. Armure souple véliocasse ou presence romaine aux portes de l'oppidum ?*, [w:] Poux M. (red.), *Sur les traces de César*. Actes de la table ronde organisée par Bibirace, Centre archéologique européen, Glux-en-Glenne, 17 octobre 2002. Collection Bibracte 14. Glux-en-Glenne, 33–46.

Viand A., Pernet L., Delestrée L.-P.
2008 *L'armement d'époque césarienne à Ribemont-sur-Ancre (Somme)*, [w:] Poux M. (red.), *Sur les traces de César*. Actes de la table ronde organisée par Bibracte, Centre archéologique européen, Glux-en-Glenne, 17 octobre 2002. Collection Bibracte 14. Glux-en-Glenne, 63–92.

Villard A.
1993 *Composition et disposition du mobilier dans les tombes aristocratiques bituriges (Ier s. avant J.-C. – Ier s. après J.-C.)*, [w:] Cliquet D., Remy-Watte M., Guichard V., Vaginay M. (red.) *Les Celtes en Normandie. Les rites funéraires en Gaule (IIIe–Ier siècle avant J.-C.,* Actes du Colloque d'Evreux. Revue archéologique de l'Ouest, Supplément 6, 245–265.

Vizdal J.
1976 *Zachranný výskum keltského pohrebiska v Ižkovciach*, Slovenská archeológia 24/1, 151–190.

Voß H.-U.
2005 *Hagenow in Mecklenburg. Ein frühkaiserzeitlicher Bestattungsplatz und Aspekte der römisch-germanischen Beziehungen,* 86. Bericht RGK, 19–59.

Voß H.-U. et al.= Voß H.-U. unter Mitwirkung von Erdrich M., Keiling H., Parschau J., Laser R., Leube A., v. Richthofen J., Schultze E., Stange H.
1998 *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum.* Deutschland 3, Bundesland Mecklenburg-Vorpommern. Bonn

Vouga P.
1923 *La Tène*. Leipzig.
1923a *Trousse d'outils trouvée à La Tène*, Bulletin du Musée d'Art et d'Histoire 1, 113–117.

Völling T.
1992 *Dreikreisplattensporen. Anmerkungen zu einem Sporfund aus Hopferstadt, Ldkr. Würzburg*, Archäologisches Korrespondenzblatt 22, 393–402.
1994 *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 75, 147–281.
2005 *Germanien an der Zeitenwende. Studien zum Kulturwandel beim Übergang von der vorrömischen Eisenzeit zur älteren römischen Kaiserzeit in der Germania Magna*. BAR IS 1360, Oxford.

Vulpe A., Căpitanu V.
1971 *Une tombe isolée de l'époque de Latène à Răcătău*, Apulum 9, 155–164.

Wagner H.
2006 *Glasschmuck der Mittel- und Spätlatènezeit am Oberrhein und den angrenzenden Gebieten*. Ausgrabungen und Forschungen 1. Grunbach.

Waldhauser J.
1992 *Keltische Distributionssyteme von Graphittonkeramik und die Ausbeutung der Graphitlagerstätten während der forgeschrittenen Latènezeit*, Archäologisches Korrespondenzblatt 22, 377–392.
2012 *Aktivity Keltů v „horském" terénu Českého střednohoří*, Archeologie ve středních Čechách 16/1, 285–296.

Walenta K.
2002–2003 *Nowe odkrycia na wielokulturowej osadzie w Leśnie st. 24, gm. Brusy, woj. pomorskie*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne 8, 147–156.
2003 *Osada wielokulturowa w Leśnie, stanowisko 24, gmina Brusy. Badania w roku 2000*, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza, cz. I – od epoki kamienia do okresu wpływów rzymskich*. Gdańsk, 311–317.

Wawrzeniecki M.
1908 *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim*, MAAE 10, 46–98.

Wawrzyniak P.
1994 *Próba interpretacji obiektu produkcyjnego o charakterze hutniczym z okresu późnolateńskiego na stanowisku 8 w Popowicach, gm. Inowrocław, woj. bydgoskie*, Światowit 37, 71–75.

Weber F.
1905 *Vorgeschichtliche Wohnstätten in Karlstein bei Reichenhall: Nach einem im historischen Verein von Oberbayern gehaltenen Vortrag*, Altbayerischen Monatsschrift 5, 156–170.

Wegewitz W.
1937 *Die langobardische Kultur im Gau Moswidi zu Beginn unserer Zeitrechnung*, Hildesheim.
1962 *Der Urnenfriedhof von Ehestorf-Vahrendorf im Kreise Harburg aus der vorrömischen Eisen- und der älteren römischen Kaiserzeit*. Hildesheim.
1972 *Das langobardische Brandgräberfeld von Putensen, Kreis Harburg*. Hildesheim.
1986 *Bestattungen in importiertem Bronzegeschirr in de Urnenfriedhöfen der jüngeren vorrömischen Eisen- und älteren römischen Kaiserzeit im Gebiet beiderseits der Niederelbe*. Hammaburg NF 7, (1984–1985), 69–132.

Weker W.
2002 *Proces dymarski – teoria i praktyka*, [w:] Orzechowski S. (red.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*. Kielce, 199–202.

Wells P. S.
1993 *Settlement, Economy, and Cultural Change at the End of the European Iron Age. Excavations at Kelheim in Bavaria, 1987–1991*. Archaeological Series 6. Ann Arbor.
1996 *Trade and exchange*, [w:] Green M. (red.), *The Celtic World*. London–New York, 230–243.

Werner J.
1955 *Die Nauheimer Fibel*, JRGZM 2, 170–195.
1961 *Bemerkungen über zu norischem Trachtzubehör und zu Fernhandelsbeziehungen der Spätlatènezeit im Salzburger Land*, [w:] *Festschrift M. Hell*. Mitteilungen für Salzburger Landeskunde 101, 143–160.
1977 *Spätlatène-Schwerter norischer Herkunft*, [w:] Chropovský B. (red.), *Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet*. Bratislava, 367–401.

Weski T.
1982 *Waffen in germanischen Gräbern der älteren römischen Kaiserzeit südlich der Ostsee*. Oxford.
1983 *Zum Problem spezialisierter Handwerker in der römischen Kaiserzeit*, Archäologisches Korrespondenzblatt 13, 111–114.

Węgrzynowicz T.
1982 *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*. Warszawa
1991 *Kocioł z Podola*, WA 55, 31–46.

Wichrowski Z.
1997 *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego w Pikulach, stan. 2, woj. tarnobrzeskie*, Archeologia Polski Środkowowschodniej 2, 98–105.

Wielowiejski J.
1960 *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie lateńskim i rzymskim*, MS 6, 1–426.
1970 *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
1980 *Główny szlak bursztynowy w czasach Cesarstwa Rzymskiego*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
1981 *Komunikacja, transport, wymiana*, [w:] Wielowiejski J. (red.) *Prahistoria ziem polskich, późny okres lateński i okres rzymski*, 5. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 388–410.
1985 *Die spätkeltischen und römischen Bronzegefasse in Polen*, Bericht der Römisch- Germanischen Kommission 66, 123–340.
1991 *Chronologie und Zustrom von Bronzegefässen aus der späten römischen Republik nach Mitteleuropa*, AAC 30, 141–166.
1996 *Kontakte längs die Bernsteinstraße in der Zeit um Christi Geburt. Vorbemerkungen. Kontakty wzdłuż szlaku bursztynowego na przełomie er. Wprowadzenie,* [w:] Woźniak Z. (red.), *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*. Materialien des Symposiums – Kraków 26.–29 April 1995. Kraków, 7–14.

Wielowiejski P.
1997 *Ślady obróbki bursztynu w osadzie kultury przeworskiej w Sosnowcu, gm. Śrem, woj. poznańskie*, Folia Praehistorica Archaeologica 8, 157–172.

Wierzbicki J.
1991 *Przyczynek do studiów nad chronologią schyłku osadnictwa kultury pomorskiej we wschodniej części Pomorza Środkowego (Mikorowo, woj. Słupsk, stanowisko 5)*, MZP 37, 47–61.

Willers H.
1901 *Die römischen Bronzeeimer von Hemmoor nebst einem Anhange über die römischen Silberbarren aus Dierstorf*, Hannover, Leipzig.
1907 *Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien besonders auf die Funde aus Deutschland und dem Norden hin*, Hannover, Leipzig, 1907.

Williams H.
2006 *Death and Memory in Early Medieval Britain*, Cambridge Studies in Archaeology, New York.

Wiloch R.
1995 *Klamry do pasa kultury oksywskiej*, Pomorania Antiqua 16, 9–60.

Wiklak H.
1959 *Rzężawy, pow. Turek*, ZOW 25, 141–142.
1965 *Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej i wenedzkiej w Leżnicy Wielkiej, pow. Łęczyca*, WA 31, 179–202.

Wirska-Parachoniak B.
1980 *Produkcja ceramiczna Celtów na terenach Polski południowej*, MANH 6, 29–158

Wiślański T.
1959 *Wyniki prac wykopaliskowych w Strzelcach w pow. mogileńskim w latach 1952 i 1954*, FAP 10, 1–95.

Woimant G.-P.
1995 *L'Oise*. Carte Archéologique de la Gaule 60. Paris.

Wołągiewicz M. D.
1961 *Późnolateńskie wiaderko drewniane z Brzeźniaka, pow. Łobez*, MZP 7, 173–181.

Wołągiewicz R.
1970 *Napływ importów rzymskich do Europy na północ od środkowego Dunaju*, APolski 15, 207–252.
1979 *Kultura pomorska a kultura oksywska*, [w:] Malinowski T. (red.), *Problemy kultury pomorskiej*. Koszalin, 33–69.
1981 *Kultura oksywska i wielbarska*, [w:] Wielowiejski J. (red.), *Prahistoria ziem polskich,* 5. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 135–178.
1997 *The Pre-Roman Iron Age in Pomerania,* [w:] Martens J. (red.), *Chronological Problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe*. Arkæologiske Skrifter 7. Copenhagen, 11–33.

Wołągiewiczowie M. D. i R.
1963 *Uzbrojenie ludności Pomorza Zachodniego w początkach naszej ery*, MZP 9, 9–166.

Woolley L.
1938 *The excavations at Al Mina Sueidia*, Journal of Hellenistic Studies 58, 133–170.

Woyda S.
1981 *Komentarz do wyników analiz C14 hutnictwa mazowieckiego*, MA 21, 95, 96.
2002 *Mazowieckie centrum metalurgiczne z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich*, [w:] Orzechowski S. (red.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*. Kielce, 121–154.
2005 *Równina Błońska u schyłku doby starożytnej. Centrum metalurgiczne*, [w:] Dulinicz M. (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*. Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały 3, 129–166.

Woźniak Z.
1957 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Mogile (Nowa Huta) w 1955 roku*, SA 4, 79–89.
1963 *O prawidłową lokalizację Kotynów*, AAC 5, 103–122.
1967 *Monety celtyckie z ziem polskich*, Wiadomości Numizmatyczne 11, 201–231.
1970 *Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
1972 *Wybrane zagadnienia z problematyki późnego okresu przedrzymskiego (lateńskiego) na ziemi kieleckiej*, Rocznik Świętokrzyski 3, Materiały z sesji poświęconej problematyce archeologicznej i konserwatorskiej regionu świętokrzyskiego, 183–202.
1974 *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
1977 *Kulturelle Beziehungen zwischen den Gebieten Polens und der DDR während der Latène- und frühen römischen Kaiserzeit*, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 22, 269–287.
1982 [rec.] *A. Cofta-Broniewska, Grupa kruszańska kultury przeworskiej*, *Poznań 1979*, SA 33, 272–278.
1988 *Kulturelle und ethnische Veränderungen während der 2. Hälfte des 1. Jahrhunderts v.u.Z. im südpolnischen Raum*, [w:] Horst F., Schlette F. (red.), *Frühe Völker in Mitteleuropa*, Berlin, 235–245.
1990 *Osada grupy tynieckiej w Podłężu, woj. krakowskie.* Wrocław–Warszawa–Kraków.
1992 *Zur Chronologie der keltischen Siedlungsmaterialien aus Schlesien und Kleinpolen*, [w:] Godłowski K., Madyda-Legutko R. (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet Kraków – Karniowice 3.–7. December 1990. Kraków, 9–17.
1994 *Wczesna faza kultury przeworskiej na Wyżynie Sandomierskiej*, [w:] Gurba J., Kokowski A. (red.), *Kultura przeworska* 1. Lublin, 127–145.
1996 *Kontakty wzdłuż szlaku bursztynowego na przełomie er. Wprowadzenie*, [w:] Woźniak Z. (red.), *Kontakte längs die Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*. Materialien des Symposiums – Kraków 26.–29. April 1995. Kraków, 10–14.
1996a *Neue Forschungsergebnisse über die jüngere Latènezeit in Südpolen*, Arheološki Vestnik 47, 165–172.
2000 *Polska południowa w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. Dokonania ostatniego 50-lecia i perspektywy badawcze,* [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*. Poznań, 265–285.
2004 *Rola Karpat Zachodnich w okresie lateńskim*, [w:] Gancarski J. (red.), *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*. Krosno, 43–70.
2007 *Rola Celtów i kultury jastorfskiej w przemianach kulturowych i etnicznych na ziemiach Polski w 2. połowie I tysiąclecia p.n.e.*, [w:] Bakalarska L. (red.), *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Warszawa, 390–419.
2011 *Wybrane problemy badań nad schyłkiem okresu halsztackiego oraz okresami lateńskim i przedrzymskim w Polsce*, [w:] Fudziński M., Paner H. (red.) *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską – przemiany w okresie lateńskim*. Gdańsk, 11–38.

Woźniak Z., Poleska P.
1999 *Zabytki typu jastorfskiego z zachodniej Małopolski*, [w:] Andrzejowski J. (red.), *Comhlan.* Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin. Warszawa, 379–394.

Wyss R.
1968 *Belege zur keltischen Schwertschmiedekunst*, [w:] *Provincialia. Festschrift für Rudolf Laur-Belard*. Basel/Stuttgart, 664–681.
1974 *Technik, Wirtschaft, Handel und Kriegswesen den Eisenzeit,* [w:] Drack W. (red.), *Ur- und frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz. Band IV. Eisenzeit*. Basel, 105–138.
1984 *Eisenzeitliche Mooropfer aus dem Wauwilermoos*, [w:] *Zur Ur- und Frühgeschichte der Kantone Luzern und Zug. Teil 2. Josef Speck, Kantonsarchäologe der Kantone Luzern und Zug zu seinem 65. Geburtstag*. Helvetia Archaeologica 57/60, 131–138.

1989 *Handel und Verkehr über die Alpenpässe*, [w:] Jankuhn H., Kimmig W., Elbel E. (red.), *Untersuchungen zu Handel und Verkehr in der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Teil 5. Göttingen, 155–173.

Ypey J.
1982 *Europäische Waffen mit Damaszierung*, Archäologisches Korrespondenzblatt 12, 381–389.
1991 *À propos des armes damassés – l'art*, [w:] *Des invasions en Hongrie et en Wallonie*. Monographies du Musée Royal de Mariemont 6. Mariemont, 99–108.

Yvinec J.-H.
1987 *Découpe, pelleterie et consommation des chiens gaulois à Villeneuve-Saint-Germain*, Anthropozoologica, premier nº spécial, 83–90.

Zachar L.
1974 *K chronologickému postaveniu pošev mečov s esovitou svorkou ústia*, Musaica 25, 63–94.

Zagórska-Telega J. et al. = Zagórska-Telega J., Bulas J., Pikulski J., Szczepanek A.
2011 *Excavations of multicultural site 1 at Michałowice, Czarnocin commune, Świętokrzyskie province, in the years 2008–2010*, Recherches Archéologiques NS 3, 195–225.

Zanier W.
2009 *Römische Waffenfunde vom Alpenfeldzug 15 v. Chr.*, [w:] Meller H. (red.) *Schlachtfeldarchäologie – Battlefield Archaeology*. 1. Mitteldeutscher Archäologentag vom 09. bis 11. Oktober 2008 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle. Halle, 89–97.

Zapotocký M.
1973 *Keltská pohřebiště na Litoměřicku*, Archeologické rozhledy 25, 139–184.

Zavřel P.
2006 *Současný stav poznani plaňanského horyzontu v jižních Čechách*, [w:] Droberjar E., Lutovský M. (red.), *Archeologie Barbarů 2005*. Sbornik příspěvků z I. protohistorické konference „Pozdně keltské, germánské, a časně slovanské osidlení", Kounice, 20.–22. září 2005. Praha, 237–256.

Zeidler J.
2003 *A Celtic Script in the Eastern La Tène Culture?*, Études Celtiques 35, 69–132.

Zepezauer M. A.
1989 *Perles à décor oculé spiralé de La Tène moyenne et finale*, [w:] Feugère M. (red.), *Le verre préromain en Europe occidentale*. Montagnac, 107–120.
1993 *Mittel- und spätlènezeitliche Perlen. Glasperlen der vorrömischen Eisenzeit III*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 15, Marburg.
1997 *Chronologische und trachtgeschichtliche Aspekte spätkeltischer Glasperlen*, [w:] von Freeden U., Wieczorek A. (red.), *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen*. Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 1. Bonn, 55–61.

Ziąbka L.
2012 *Na straży bursztynowego szlaku. Mieszkańcy środkowego biegu Prosny w I wieku p.n.e.*, Starożytności 3, 63–80. http://www.starozytnosci.pl/files/Issue03/Na_strazy.pdf
2013 *Problem osadnictwa celtyckiego pod Kaliszem, kwestia Kalisii przedrzymskiej*, [w:] Baranowski T., Buko A. (red.), *Kalisz na przestrzeni wieków*, Kalisz, 23–54.

Zielonka B.
1955 *Piotrków Kujawski*, Dawna Kultura 2, 166.
1956 *Cmentarzysko w Piotrkowie Kujawskim*, WA 23, 275–276.
1958 *Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim*, PA 10, 331–382.
1970 *Rejon Gopła w okresie późnolateńskim i rzymskim*, FAP 20, 147–218.

Ziemer G.
1965 *Die „Pommersche Landschaft"*, Baltische Studien NF 51, 77–98.

Ziemlińska-Odojowa W.
1999 *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien.* Monumenta Archaeologica Barbarica 7. Kraków.

Zirra V.
1971 *Beträge zur Kenntnis des keltisches Latène in Rumänien*, Dacia NS 15, 171–238.

Żaki A.
1966 *Problem starożytnych fortyfikacji w Sądeckiem*, Rocznik Sądecki 7, 353–375.

Żórawska A.
2001 *Zapinka typu Jezerine z cmentarzyska w Starym Targu, pow. malborski*, [w:] Kolendo J., Bursche A. (red.), *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum – Polska – Suplement – tom 2. Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski II*, Warszawa, 63–68.
2004 *Kołozą b, pow. płoński, woj. mazowieckie, stan. 3,* [w:] Andrzejowski J., Kokowski A., Leiber Ch. (red.), *Wandalowie. Strażnicy bursztynowego szlaku*. Lublin–Warszawa, 336.

Żurek J.
1937 *Późnolateńskie groby jamowe w Roszkowie, pow. kościański*, [w:] Hensel W., Żurek J. (red.), *Przyczynki do pradziejów Polski Zachodniej = Études sur la préhistoire de la Pologne de l'ouest: pamiętnik 10-lecia Koła Prehistoryków studentów Uniwersytetu Poznańskiego*, Poznań, 39–53.

Żygadło L.
2002 *Narzędzia żelazne związane z obróbką metali w kulturze przeworskiej*, [w:] Orzechowski S. (red.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*. Kielce, 167–176.

Żygadło L., Kamyszek L., Marciniak M., Suchan G.
2012 *Osadnictwo kultury lateńskiej i kultury przeworskiej na stanowisku 10–12 w Domasławiu, gm. Kobierzyce, woj. dolnośląskie*, [w:] Kadrow S. (red.), *Raport 2007–2008*, Tom 1, Warszawa, 483–508.

XV. STRESZCZENIA

XV.1. ZUSAMMENFASSUNG

Keltische Importe in der Przeworsk- und Oksywie-Kultur auf polnischen Gebieten in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit

Differenzen – Einfuhrwege – Kulturkontext

In der vorliegenden Arbeit wurde die Charakteristik der auf polnischen Gebieten vorkommenden und aus der Latènekultur stammenden Importe dargestellt; ihre Differenzierung, Verteilung und Einfuhrdynamik. Analysiert wurden die aus der Przeworsk- und Oksywie-Kultur stammenden Funde, samt Materialien aus Westpommern, die an die Oksywie-Kultur knüpfen. Man beschränkte sich dabei auf die administrativen Grenzen Polens, denn sonst müsste man auch die Latène - Importe berücksichtigen, die man in den in ganz Deutschland auftauchenden vereinzelten Komplexen mit Przeworsk- Merkmalen vorfindet. Diese sollte man nämlich anders behandeln als die Funde im Bereich geschlossener Siedlungskomplexe aus den Gebieten Polens. Solche Herangehensweise ist damit begründet, dass die Przeworsk- und Oksywie-Kultur verwandt sind, und insgesamt das meiste Territorium heutigen Polens bedecken. Die aus polnischen Gebieten stammenden Materialien der Jastorf-Kultur sollen dagegen zusammen mit den Funden aus Deutschland behandelt werden. Die Kulturen des baltischen Kreises bilden eine andere Kulturprovinz, in der keltische Einflüsse auf eine besondere Art und Weise zum Vorschein kommen, was als abweichende Kategorien der Latène-Importe erkennbar wird. In der Arbeit berücksichtigte man nur wenige Funde, deren chronologische Zugehörigkeit unsicher ist, die aber an die Inventare der oben erwähnten Kulturen anknüpfen. Gemeint ist hier der Fund aus Warszawa- Żerań, wie auch die Materialien aus dem Wagengrab, das in Brzeźniak (Rosenfelde) freigelegt wurde.

In dieser Arbeit wird der Begriff „keltisch“ ausschließlich als Synonym des Wortes „Latène“ verwendet und bezieht sich nur auf die archäologische Kultur, abgesehen von den ethnischen Merkmalen und dem politischen Hintergrund. Solche Auffassung entspricht der Ansicht von J. Collins, der auf die Mehrdeutigkeit der Bezeichnungen „keltische Kultur“ oder „Kelten“ hinweist und für die Präzisierung dieser Begriffe plädiert, die von den aus verschiedenen Forschungsmilieus mit anderen historiosophischen und methodologischen Traditionen stammenden Forschern unterschiedlich verstanden werden. (Collins 2009). Unter dem Begriff „Latène- Importe/keltische Importe“ verstehe ich die Funde, bei denen, im Lichte des heutigen Forschungsstandes, die Feststellung oder die begründete Mutmaßung berechtigt ist, dass sie sich auf die Latènekultur beziehen, und die außerhalb der Reichweite des keltischen Kulturkreises, der hier als Latènekultur, Tyniec-Gruppe und Pùchov-Kultur verstanden wird, zum Vorschein kommen.

Nach T. Dąbrowska ist die Przeworsk-Kultur die am meisten keltisch geprägte Kultur des nicht keltischen Europa (Dąbrowska 1988,105). Die Fülle neuer Quellen lässt heute andere Kulturphänomene nennen, wo der Einfluss der Latènekultur vergleichbar deutlich, wenn nicht fühlbarer ist. Ich denke hier vor allem an die Funde an dem unteren Rhein, wo man viele für die Latènekultur typische Elemente auf den früher vermutlich von dem Volksstamm der Bataver bewohnten Gebieten beobachtet. Ein anderes Gebiet, wo starke keltische Einflüsse registriert werden, ist Bayern, wo in der 2. Hälfte des 1. Jhs. die Traunstein- Uttenhofen-Hörgetshausen Gruppe existierte (genannt auch südostbayerische Gruppe oder Uttenhofen-Kronwinkl-Hörgetshausen Gruppe). Ein anderes Territorium, wo die keltische Beeinflussung sehr stark sichtbar ist, bleibt Thüringen mit den Gräberfeldern in Groß Romstedt und Schkopau, von wo u. a. nicht nur die im Elbkulturkreis ältesten Gräber mit Waffen, sondern auch Spuren des loka-

len hochspezialisierten und auf keltischen Vorbildern basierenden Handwerks- Töpferei und Plattnerhandwerks- stammen.

Die beschriebenen Kulturerscheinungen haben einen ziemlich engen chronologischen und territorialen Rahmen, wogegen die Przeworsk-Kultur eine der wichtigsten Kulturen des mitteleuropäischen *Barbaricum* in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit, wie auch später darstellt. Für die Überzeugung, dass man im Bereich der Przeworsk-Kultur mit einer starken keltischen Beeinflussung zu tun hat, waren zweifellos sowohl der Grabritus, als auch das differenzierte Bild der auf die erwähnte Kultureinheit bezogenen Metallfunde ausschlaggebend. Die meisten von ihnen besitzen direkte Analogien in den Inventaren der Latènekultur. Die keltischen Traditionen und Anknüpfungen in der Przeworsk-Kultur behandelnd, nennt Z. Woźniak eine Reihe von Fibeltypen, zahlreiche Waffen- und Werkzeugtypen (Woźniak 1970, 159–161). Viele Fundkategorien z. B. zweischneidige Schwerter bezeichnet man als typisch für die Przeworsk-Kultur, obwohl sie analog zu den Funden aus dem keltischen Europa sind. Sowohl Z. Woźniak als auch T. Dąbrowska betonnten oftmals, dass es oft unmöglich ist, zu bestimmen, welcher Fund als ein Latène- Import und welcher als seine lokale Nachahmung zu interpretieren ist. Aus diesem Grund ist es auch unmöglich, die vollständige Liste der keltischen Importe zu entwickeln, und die Zuordnung eines Objekts zu den Importen oder Nachahmungen ist oft nur mutmaßlich.

Zum Zweck der vorliegenden Arbeit bezeichne ich als Importe die Funde aus Polen, die Analogien im keltischen Kulturkreis besitzen, die aber auf den Gebieten gefunden wurden, die außerhalb der Latène-Besiedlung liegen und mindestens eine von den hier angeführten Bedingungen erfüllen:

1. Diese Gegenstände weisen keine lokale Differenzierung, d. h. man kann keine Merkmale aufzeigen, die nur für die außerhalb des keltischen Kulturkreises gefundenen Exemplare typisch sind. Solche Funde würde man, wenn man sie im Bereich der Latènekultur finden würde, als lokale Erzeugnisse interpretieren. Die Anwesenheit lokaler, nicht keltischer Varianten kann auf die örtlichen Produktionszentren hinweisen. Diese Bemerkung bezieht sich aber nicht auf die meisten Geräte, deren Aussehen stark durch ihre Funktion bedingt ist und kein Kulturmerkmal darstellt.
2. Die Gegenstände vertreten den gleichen oder ähnlichen Horizont, wie ihre Parallelen in der „keltischen Welt“, d. h. weisen eine kurze Chronologie auf. Die Anwesenheit der Gegenstände „vom keltischen Typ“ in den Komplexen, die eine spätere Datierung als diese auf den endemischen Gebieten aufweisen, kann das Überdauern bestimmter Fundkategorien belegen aber auch den Nachweis für die lokale Produktion leisten. Bei manchen Fundkategorien (Metallgefäße) lasse ich im Einzelfall das Fortleben eines bestimmten Typs zu. Ich bin jedoch nicht in der Lage, Importexemplare unter den meisten Werkzeugen, dabei auch Schneidewerkzeugen, zu nennen. Diese Bemerkung betrifft auch die meisten Scheren- und Sporentypen. Sehr oft stellen sie eine genaue Nachbildung der keltischen Exemplare dar; vielleicht wurde ein Teil von ihnen importiert, doch ähnliche Exemplare treffen wir auf polnischen Gebieten auch nach dem Niedergang des keltischen Kulturkreises, was ihre lokale Produktion belegen kann. Diese Tatsache resultiert aus der Spezifik dieser Fundkategorie, denn die Werkzeugform ist oft mit seiner Funktion eng verbunden und ist nur in geringem Maße kulturbedingt. Der obige Vorbehalt gilt jedoch nicht für die Messer mit manchen Grifftypen, u. a. mit einem Ringgriff, die ich für Importe halte.
3. Die Gegenstände, die auf polnischen Gebieten in einer entwickelten Form erscheinen, für die man aber keine lokalen Urbilder, wie auch keine Entwicklungslinien aufweisen kann. Wenn wir aufzeigen können, dass eine bestimmte Form an die älteren Funde lokaler Herkunft knüpft, so wird sie nicht als Import interpretiert. Dementsprechend werden die einschneidigen Schwerter nicht als Importe behandelt, obwohl einige Formen einen ausgebauten C- förmigen Griff besitzen, keltiberischen Falcatas ähneln und in analoger Zeit außer Gebrauch kommen. Wir können nämlich die hypothetische Entwicklungslinie aufzeigen, die zur Entstehung einschneidiger Schwerter mit dem C-förmigen Griff führte. Für Importe soll man dagegen die Schwertscheiden der zweischneidiger Schwerter halten, die in der Przeworsk- und Oksywie - Kultur durch Exemplare vertreten werden, die direkte Analogien im keltischen Kulturkreis haben, und die keine Archetypen oder Derivate unter den lokalen Funden aufweisen.

4. Die Gegenstände, deren Machart eine hohe Kunstfertigkeit des Handwerkers belegt, der zur Produktion die auf polnischen Gebieten schwer zugängliche Rohstoffe gebrauchte (darunter zahlreiche gänzlich oder teilweise aus Kupferlegierungen oder aus Glas gefertigte Gegenstände).

Gemäß der Definition werden für Importe nicht diese Gegenstände gehalten, bezüglich deren man vermuten kann, dass sie mithilfe neuer Technologien, aber in lokalen Werkstätten und nach regionalen Kulturmustern produziert wurden, deshalb weichen sie äußerlich von den „klassischen" Latène- Erzeugnissen ab. Über das Kriterium „Örtlichkeit" entscheidet entweder die Entdeckung einer Produktionswerkstatt (wie z. B. der in die römische Kaiserzeit datierte Komplex der Töpferwerkstätten in Haarhausen) oder die Anwesenheit der für ein bestimmtes Territorium typischen Formen (wie die sog. Mitteldeutsche Sondergruppe der metallenen Schwertscheiden samt passenden zweischneidigen Schwertern oder die scheibengedrehte Keramik in der Groß Romstedt Gruppe).

In meinen Erwägungen lasse ich eine sehr spezifische Gruppe der keltischen Importe, und zwar die Münzen, fast völlig außer Acht.

1. Vielfalt der interkulturellen Kontakte vor dem Hintergrund der keltischen Importe

Die zwischenkulturellen Relationen und Kontakte im Bereich einer bestimmten Kultur können verschiedenartig sein, doch nur manche von ihnen sind im archäologischen Material registrierbar. Zu den Kontaktformen, die auf Importe zurückgeführt werden können, rechnet man Handelsaustausch, Migrationen der Vertreter - vor allem der Handwerker, exogamische Ehen, wie auch Kolonisation und Spuren der Militärtätigkeit, damit sind Beuten, Tribute und Sold gemeint, aber auch diplomatische Gaben. Manche von den erwähnten Kontaktformen können noch zusätzlich durch religiöse oder magische Faktoren beeinflusst werden. Darüber hinaus kann man die Vermutung wagen, dass einige keltische Importe in den lokalen Gemeinschaften auf polnischen Gebieten, ähnlich wie bei Kelten, im Rahmen des Kundensystems neu verteilt werden konnten. Die heute verwendeten archäologischen Forschungsmethoden lassen die konkreten Funde mit einer bestimmten Kontaktform zwischen den Vertretern verschiedener Kulturkreise nur schwer verbinden.

Wie es bereits oftmals betonnt wurde, ist eine vollständige Liste der Waren, die gegen die keltischen und dann römischen Importgegenstände getauscht wurden, nicht bekannt. Es ist zu vermerken, dass wir die ausführliche Beschreibung der aus Mitteleuropa stammenden Waren erst den mittelalterlichen, arabischsprachigen Autoren verdanken, und das dort dargestellte Warenspektrum grundsätzlich den Waren entspricht, die bei den Römern sehr gefragt waren. Die Analyse der arabischen Quellen, ähnlich wie die Überlieferung von Strabon (Strabon, *Geographia*, IV, 5, 2–3), weisen eindeutig auf, dass die archäologischen Quellen nur in geringem Maße die Vielfallt der sich im Handelsumsatz befindenden Waren widerspiegeln. In Bezug auf die Gebiete Polens in den letzten Jahrhunderten vor Christus verfügen wir über keine Schriftquellen, demzufolge wäre jeglicher Versuch, eine Liste von Austauschwaren zu rekonstruieren, fehlerbeladen. In erster Linie nennt man in diesem Zusammenhang den Bernstein, denn diese Harzfunde sind im archäologischen Material präsent. Die weiteren Güter lassen leider keine Spuren zurück, die mit archäologischen Methoden registrierbar sind. Man kann die Vermutung wagen, dass auch der Salzhandel eine wichtige Rolle in den Relationen zwischen den keltischen Stämmen und der auf polnischen Territorien siedelnden Bevölkerung spielte, vor allem wegen des Mangels dieses Rohstoffes auf den böhmischen Gebieten. Die Saline Siedlung in Wieliczka, Fst. XI, wurde vermutlich von der Bevölkerung der Tyniec-Gruppe kontrolliert, es ist aber nicht auszuschließen, dass auch die sehr wahrscheinliche Anwesenheit der Bevölkerung der Latènekultur in Kujawien auf die Salzgewinnung zurückzuführen ist. Die angeführten Beispiele der arabischen Autoren lassen vermuten, dass der Sklavenhandel eine wichtige Rolle auch in der früheren Zeit spielen konnte, und die Unterschätzung seines Ausmaßes auf das Fehlen der archäologischen Quellen, die das dokumentieren könnten, zurückzuführen ist.

In Bezug auf die römische Kaiserzeit schließen die Forscher auch den Sklaven-, Pelz-, Vieh und sogar Getreide- und Eisenhandel nicht aus. Diese Waren bleiben aber im Schatten des Bernsteins, der Ware, die im archäologischen Material gut sichtbar ist, was ihr eine besondere Bedeutung verleiht (Wielowiejski 1970, 150–152; 1980, 143–145; Bochnak, Goláňová 2010, dort frühere Literatur). Diese Bedeutung findet ihre Widerspiegelung in dem oft gebrauchten Begriff „die Bernsteinstraße",

wobei in der Fachliteratur betonnt wird, dass die Liste der aus polnischen Gebieten importierten Waren viel länger sein musste. Es ist aber zu vermerken, dass die Intensität des Handelsaustausches bezüglich einer konkreten Ware wechseln konnte, außerdem galt nicht alles auf allen Handelsrouten als Gegenstand des Austausches. Wir beobachten zwar eine Konzentration der keltischen Importe entlang der Handelsroute, die an die bernsteinreiche Ostseeküste führte, das muss aber nicht gleichzeitig bedeuten, dass alle Importe sich auf den Bernsteinhandel beziehen. Zu betonen ist aber, dass „die Bernsteinstraße“ auch der bequemste Verkehrsweg aus den Gebieten des keltischen Kulturkreises noch Norden war. Es ist also höchstverständlich, dass sich entlang dieser Route die Spuren konzentrieren, die die Kontakte zwischen den Ankömmlingen aus dem Süden und der lokalen Bevölkerung belegen.

In Bezug auf die Gebiete Polens in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit beobachten wir das Vorkommen differenzierter Kategorien der keltischen Importe in einer relativ breiten Zone. Sie umfasst Schlesien, einen Teil Großpolens, Mittelpolen, Kujawien, Masowien, Kulmer Land, Ostpommern. Manche Importtypen werden in Masuren beobachtet, wobei ihre Verteilung den oben angeführten Modellen nicht vollständig entspricht, es ist aber zu vermerken, dass die archäologischen Quellen nur einen schmalen Ausschnitt der Vergangenheit präsentieren und vor allem bezüglich der Eisenzeit, stark von damaligem Bestattungsritual abhängen. Diese Bemerkung bezieht sich in erster Linie auf die Gebiete der Tyniec-Gruppe und ihre Umgebung, sie gilt aber auch für das ganze Gebiet Polens. Zusätzlich ist das Vorkommen der Gegenstände vom keltischen Typ nicht nur das Ergebnis der Handelsbeziehungen, sondern auch andersartiger z.B. politischer Kontakte (Gaben). Die Anwesenheit der Importe entlang der nach Norden verlaufenden Verkehrsstraße lässt vermuten, dass die Waren im Rahmen des „Hand-zu Hand-handels“ vertrieben wurden, und zugleich schließt sie aber den von Fachleuten betriebenen Fernhandel nicht aus.

Ein anderes Thema ist der Technologietransfer. Der Anteil der Kelten an der Verbreitung auf diesen Gebieten der Eisenreduktionstechnologien ist sehr wahrscheinlich, es fehlen jedoch eindeutige Beweise dafür. Die Spuren der Eisenverhüttung aus der jüngeren vorrömischen Eisenzeit sind sehr spärlich. Allem Anschein nach erzeugte man auf polnischen Gebieten Fibeln, die bezüglich ihrer Funktion von den keltischen Exemplaren nicht abwichen. Ganz im Gegenteil, sie wichen bezüglich der Herstellungsqualität von ihnen nicht ab. Die Übernahme der technischen Ideen brachte auch die allgemeine Verbreitung der Scheren und Sporen auf polnischen Gebieten. Die Dynamik ihres Vorkommens am Ende der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und zu Beginn der römischen Kaiserzeit, wie auch ihre ziemlich unkomplizierte Konstruktion lassen die Vermutung ziehen, dass derartige Funde auf polnischen Gebieten hergestellt wurden, obwohl ihre Verbreitung auf die Einflüsse der Latènekultur zurückzuführen ist. Das nächste Beispiel für die Adaptierung der Latène - Technologien ist die Drehmühle, deren Auftauchen in der Przeworsk-Kultur sich auf die keltischen Einflüsse bezieht. Ihr Auftauchen in der Przeworsk-Kultur wird gewöhnlich auf die keltischen Einflüsse zurückgeführt. Vielleicht sind einige in die letzten Jahrhunderte vor Christus datierte Mahlsteinfunde (z.B. aus Dzbądzek) Importe aus den Gebieten der Latènekultur, man kann jedoch ohne die Ergebnisse der petrographischen Analyse keine verbindlichen Schlussfolgerungen präsentieren. Es gibt dagegen Voraussetzungen, die darauf hinweisen, dass die Produktionstechnologie von Drehmühlen schnell adaptiert wurde. In Janikowo, Kr. Inowrocław, Fst. 11, und in Strzelce, Kr. Mogilno, Fst. 2, identifizierte man nämlich die Überreste einer Werkstatt, in der die Drehmühlen hergestellt wurden (Wiślański 1959, 71, 76, 81, 84; Abb. 56, 57; Zielonka 1970, 202; Makiewicz 1973, 167; Abb. 2; 1973a, 216, 217; Abb. 2; 1979, 15; Kaszewska 1977a, 108, 120; Cofta-Broniewska 1979, 119, 120). Für die nächste durch die mitteleuropäischen Völker übernommene Innovation keltischer Herkunft hält man die Methode zur Wiederherstellung der Bodenfruchtbarkeit mittels natürlicher und mineralischer (Mergel) Düngemittel (Rodzińska-Nowak 2012, 110).

Ein wichtiges Problem aus dem Bereich des Technologietransfers und der gesellschaftlich-ökonomischen Problematik ist die lokale Münzenprägung. Die Herstellung auf den Gebieten der Przeworsk-Kultur der Münzen vom keltischen Typ bildet in der polnischen Archäologie eine ziemlich neue Forschungsfrage. Die Spuren der Münzenproduktion in der Umgebung von Kalisz und vielleicht auch in Kujawien weisen auf die Anwesenheit dort der Werkstätte, in denen Handwerker tätig waren, deren Können und Werkzeuge den Latène-Standarden entsprachen, und die Stilistik der dort ge-

prägten Münzen von den keltischen Mustern nicht abwich. Es ist aber schwer anzunehmen, dass die dort hergestellten Münzen den ökonomischen Bedürfnissen der lokalen Gesellschaft entsprachen. Die Numismatiker und Historiker des Mittelalters machen auf folgende Rolle der Münzenprägung aufmerksam. Sie sollte nämlich das Prestige des Herrschers verstärken, wie auch das in gewissem Sinne auch göttliche Wertsystem, das den Geldgeschäften vorschweben sollte, versinnbildlichen. Die erwähnte „Manifestationsfunktion“ spielte, allem Anschein nach, auch im Falle der Münzenherstellung in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit eine grundlegende Rolle. Darauf weisen vor allem die Nominalwerte der Münzen hin, die zu niedrig sind, um bei den meisten Transaktionen als Äquivalent zu gelten. Die Wirtschaft der Przeworsk-Kultur wich stark von dem Niveau ab, auf dem man von einer effektiven Einführung des Ware- Geld - Austausches sprechen kann. Nach einer kurzen Phase, in der die Münzen geprägt wurden, beobachtet man die Rückkehr zur Naturalwirtschaft.

Originelle technische Ideen der Latène-Kulturträger war auf den Gebieten Polens verwendet und nicht selten an die lokalen Bedingungen angepasst, dieser Vorgang war aber auf die Produktion ziemlich einfacher Gegenstände beschränkt. Im Falle, wenn die die lokalen gesellschaftlich- ökonomischen Bedingungen von den keltischen Standards abwichen, war die Übernahme der Innovation vermutlich unmöglich.

Die Verbreitung der Gegenstände keltischer Herkunft und der Funde, die das Funktionieren der Bernsteinstraße belegen, lassen beim heutigen Forschungsstand 3 Hauptrichtungen unterscheiden, aus denen die Latène-Importe auf polnische Gebiete gelangten. Das ist die südliche, westliche und nordwestliche Richtung.

2. Die Ursprünge des keltischen Einflusses auf polnisches Gebiet

2.1. Südliche Route – „die Bernsteinstraße“

Die meisten keltischen Importe kamen vermutlich aus dem Süden, durch die Vermittlung der auf polnischen Gebieten siedelnden Bevölkerung der Latènekultur. Mit den südlichen Einflüssen aus Mähren und vielleicht auch der Slowakei soll man das Phänomen der Latènisierung der polnischen Territorien verbinden. Die Forscher sind sich einig, dass die Bernsteinstraße eine kombinierte Route war, die teils zu Lande und teils zu Wasser führte. Die Flüsse Oder, Prosna, die Gopło- und Pakoskie-Seen, wie auch die Weichsel sind auf langen Strekken flößbar und an diesen Stellen scheint der Wasserweg die optimalste Lösung zu sein. Über den südlichen Weg gelangten nach Polen wahrscheinlich auch die wenigen „balkanischen“ und dakischen Importe. Die Analyse der Verbreitung und Chronologie der keltischen Importwaren weist auf, dass durch polnische Gebiete zwei Abzweigungen der südlichen Route verliefen- die eine über Schlesien, mit dem Anfang auf den Terrains, die noch in der Stufe LT, Phase C2 durch keltische Kultur besiedelt waren, und die zweite über Kleinpolen, mit dem Anfang auf den Gebieten der Tyniec-Gruppe.

2.1.1. Westliche Abzweigung der Bernsteinstraße

Diese Route führte, allem Anschein nach, den Fluss Prosna entlang in Richtung Kujawien, und die Netze entlang, über den Goplosee und weiter zur Weichsel. Den Versuch, die Verkehrswege in Kujawien zu rekonstruieren unternahm A. Cofta-Broniewska, doch ihre Hypothese berücksichtigt nur die physiografischen Bedingungen (Cofta-Broniewska 1979, 131–157). Der von der Forscherin vorgeschlagene optimale Verkehrsweg durch Kujawien, ist nur in diesem Falle zu akzeptieren, wenn wir annehmen, dass die gesellschaftlich-politischen Bedingungen, die wir nicht kennen, seine Modifikation nicht verursachten. In der Nähe von Grudziądz (Graudenz), Opalenie (Münsterwalde) und der Wierzyca- Mündung in die Weichsel befanden sich, nach J. Wielowiejski, die Flussübergänge. (Wielowiejski 1980, 113,114).

2.1.2. Östliche Abzweigung der Bernsteinstraße

In dem Handelsaustausch zwischen den keltischen Stämmen und den in Mittel- und Südeuropa wohnenden Völkern vermittelte die Bevölkerung der Tyniec-Gruppe. Die Beziehungen zwischen den um Krakau siedelnden Gruppen und den Vertretern der Przeworsk-Kultur reichen bis zur Phase A1 der jüngeren vorrömischen Eisenzeit zurück, worauf z.B. die Funde aus dem Gräberfeld in Błonie hinweisen. Die ältesten keltischen Importe aus dem Gebiet der Przeworsk-Besiedlung am Fluss Nida werden in die Phase A2 datiert, es ist aber schwer eindeutig festzustellen, ob sie mit der nach Norden führenden Fernroute zu verbinden sind. Am Ende

der Phase A2 kam es zur Entvölkerung Schlesiens, wie auch teilweise Großpolens, was sich als die Belebung der die Weichsel entlang und durch Masowien führenden Route zeigen ließ. Die Spuren dieses Vorgangs sind die Fibeln vom Typ Nauheim (wie auch vermutlich ein Teil der Schüsselfibeln), die, in der Auffassung von Maciałowicz, in an die Phasenwende A2/A3, also an den Anfang der Phase A3 datiert werden. Die Partner und Vermittler waren in diesem Austausch wahrscheinlich die Völker der Tyniec-Gruppe und der Pùchov-Kultur, jedoch fällt es heute schwer, den Verlauf dieser Route zwischen Kleinpolen und Masowien zu rekonstruieren. Eine wichtige Rolle bei der Untersuchung der Anknüpfungen entlang der Weichsel-Route spielen, nach T. Dąbrowska, die Nachahmungen der keltischen Keramik aus Błonie und Stradów, wie auch die Przeworsk-Gefäße aus den Siedlungen in der Umgebung von Kraków (Dąbrowska 2008, 75). Eine große Bedeutung westlichen Kleinpolens im Fernhandel bestätigen auch die Funde, die typisch für die Pùchov-Kultur und den dakischen Kulturkreis sind. Der Niedergang der böhmischen und mährischen Oppida unterbrach auf keinen Fall den Zufluss der keltischen Importe von jenseits der Karpaten. Daran beteiligte sich die Pùchov-Kultur und die Tyniec-Gruppe. Obwohl ein Teil Schlesiens stark entvölkert und die östliche Weichsel- Abzweigung der Bernsteinstraße aktiviert wurde, pflegte die an der Oder siedelnde Bevölkerung andauernd Kontakte zu der keltischen Welt. Davon zeugen zahlreiche Importfunde aus Ciecierzyn, Wesółki und Zadowice, aber auch große Bernsteinfunde aus Wrocław-Partynice (Hartlieb), die vermutlich auf die Siedlung der Przeworsk-Kultur aus der letzten Phase der jüngeren vorrömischen Eisenzeit zu beziehen sind. In Masowien beobachtet man zu Beginn der römischen Kaiserzeit, dass die Zahl der Importe abnimmt, was belegen kann, dass diese Abzweigung der Bernsteinstraße nach der erneuten Kolonisierung eines Teils Schlesiens und Großpolens an Bedeutung verlor.

2.2. Westliche Route

Die Anwesenheit der das schlesische Gebiet mit der Region der heutigen westlichen Keltenwelt über das Lebuser Land und Brandenburg verbindenden Route belegen die Bandschildbuckel vom Typ B (Typ Nierstein). Ein Teil der Importe, die über die westliche Route kam, gelangte dann in Masowien, was auf die Anwesenheit der inneren Relationen im Bereich der Przeworsk-Kultur hinweist. Es ist schwer, eindeutig festzustellen, ob der Zufluss der Ware über die westliche Route sich nur auf die Gebiete mit der Przeworsk-Besiedlung einschränkte, beim heutigen Forschungsstand scheint es aber glaubwürdig zu sein. Auch die etwas späteren Fibeln gallischer Herkunft, wie z.B. die Exemplare vom Typ Siemianice-Besançon nach J. Andrzejowski kamen aus dem Gebiet Wetterau vielleicht auf dem gleichen Wege und durch die Vermittlung der Przeworsk-Gruppen.

Die westliche Route ist schwer abzustecken, denn ihr Verlauf deckt sich kaum mit den hinsichtlich der physiographischen Bedingungen bequemsten Verkehrsstraßen, z.B. die Straßen entlang der Flusstäler. Ihre Existenz bestätigen aber nicht nur die erwähnten spärlichen westkeltischen Importe, sondern auch vor allem die Anwesenheit der Przeworsk- Materialien auf den Gebieten Deutschlands. Wir können also vermuten, dass der Weg über das Lebuser Land, Brandenburg und Thüringen in Richtung Wetterau in Hessen führte, wobei sie sich mit anderen Verkehrswegen kreuzte und verband.

2.3. Nordwestliche Route

Die in Nordeuropa erkennbare Anhäufung der Kessel mit dem Eisenrand und eine andere Verteilung italischer Situla weisen auf die Anwesenheit unterschiedlicher Distributionsmodelle dieser zwei Haupttypen der Metallgefäße hin. Das bedeutet natürlich nicht, dass die Einfuhrwege der Situla und der Kessel ganz anders waren, es ist doch bekannt, dass die römischen Metallgefäße auch in die Oppida-Zonen gelangten und so konnten sie auch weiter nach Norden auf den keltischen Handelswegen transportiert werden. Die Verbreitungsgebiete der keltischen Kessel mit dem Eisenrand und diese der römischen Situla decken sich nur teilweise. Es ist aber wichtig, dass der Vergleich der Kesselfunde mit der Verteilung der importierten Latène- Münzen deutliche Ähnlichkeit mit der Verteilung der Kessel mit dem Eisenrand und der westkeltischen Münzen an der Nord- und Ostsee aufweist. Die überraschende Anwesenheit der westkeltischen Münzen, besonders dieser aus Frankreich oder aus den Britischen Inseln im Nord- und Ostseeraum weist beim gleichzeitigen Fehlen der böhmischen oder süddeutschen Münzenfunden auf, dass die Latène- Importe aus dem Westen auch auf dem Seeweg befördert wurden. Zahlreiche für diese

These sprechende Argumente wurden in anderen Publikationen (Bochnak 2010b; 2010c; 2011; Bochnak, Harasim 2013) angeführt.

3. Der Keltische Einfluss auf die Wirtschaft der Przeworsk- und Oksywie-Kultur

Der Stand der Forschungen über die Agrar- und Zuchtwirtschaft der Oksywie - Kultur soll als weitgehend unzureichend eingeschätzt werden. Diese Situation resultiert vor allem daraus, dass die im Bereich der erwähnten Kultur existierenden Siedlungen schwach erforscht wurden. Viel besser erkannt ist die Agrar- und Zuchtwirtschaft der Przeworsk-Kultur. Die neuste Publikation von J. Rodzińska-Nowak trug beträchtlich zur Verbesserung des Forschungsstandes im Bereich der besprochenen Disziplin bei. In dieser Arbeit verifizierte man viele alte desaktualisierte Meinungen und man stellte das einheitliche Bild der Nahrungswirtschaft der Przeworsk-Kultur dar. Ein großer Fortschritt in den Forschungen über die Przeworsk-Wirtschaft bewirkte, dass die kujawischen Gebiete, wo früher eine untypische Struktur der Viehherden beobachtet wurde (was T. Makiewicz dem keltischen Einfluss zuschrieb), sich in dieser Hinsicht als ähnlich den restlichen Gebieten der Przeworsk-Kultur erweisen (Makiewicz 1977; Wielowiejski 1980, 173, 174; Rodzińska-Nowak 2012, 112–114, 148). Der gegenwärtige Forschungsstand weist auf eine starke Unifizierung der Agrar- und Zuchtwirtschaft in der Przeworsk-Kultur. Es ist nicht möglich auf die Zonen hinzuweisen, in denen die eventuellen keltischen Anknüpfungen deutlicher wären.

4. Der Keltische Einfluss auf den Bestattungsritus

Der in der Przeworsk- und Oksywie-Kultur domminierende Bestattungsritual, und zwar die Brandbestattung (verknüpft mit dem Zerstören eines Teils der Ausrüstung) wird allgemein als eine Entlehnung aus dem keltischen Kulturkreis interpretiert und gilt als eine registrierbare Spur der Latènisierung (Czarnecka, 2004, 97, 98). Dem Feuer schreibt man oft eine reinigende Kraft zu, und die Kohle, die nach dem Verbrennen des tierischen oder pflanzlichen Gewebes zurückbleibt, hat heilende Kraft, hilft z.B. bei Vergiftungen die Toxinen und Bakterien aus dem Körper zu beseitigen. Die Przeworsk- und Oksywie-Gräber erinnern an die Bestattungen aus der mährischen Ortschaft Ponětovice und den slowakischen Fundstellen in Holiare und Sväty Michal nad Žitavou (Meduna 1962, 126). Ein ähnliches Bestattungsritual registrierte man auch in Ungarn, z.B. an der Fundstelle Ludas – Varjú-dűlő. Die Gräberfelder vom Typ Ponětovice bezeichnen den jüngsten Horizont der keltischen Nekropolen in Tschechen, in der Slowakei und in Ungarn. Ihr Schwinden fällt auf die Phase LT C2. Wenn man den in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit auf polnischen Gebieten dominierenden Einfluss des keltischen Kulturkreises behandelt, soll man nicht vergessen, dass man neben der am breitesten verbreiteten Bestattungsform d.h. der Kremation, die mit der rituellen Zerstörung eines Ausrüstungsteils verbunden war, die Spuren anderer Bräuche finden kann. Diese Rituale weisen gewisse Analogien auch in der Latènekultur auf. Als Element der keltischen Tradition wird im Bestattungsritual der Przeworsk-Kultur in Kleinpolen auch die deutliche Diskrepanz (seit dem Ausgang der jüngeren vorrömischen Eisenzeit) zwischen der Zahl der Siedlungen und dieser der sepulkralen Fundstellen interpretiert.

Eins der charakteristischen Merkmale des Bestattungsrituals der Przeworsk- und Oksywie-Kultur ist die Waffe als Ausstattungselement. Die Bewaffnung taucht in den ältesten Gräbern der Przeworsk-Kultur auf, was vermuten lässt, dass dieser Brauch, die Waffe ins Grab zu legen, aus der Übernahme latènzeitlicher Muster direkt von dem keltischen Kulturkreis und nicht durch die Vermittlung der Jastorf-Kultur resultierte. Was wichtig ist, sind die ältesten Waffenfunde für die Latènekultur charakteristisch. Auch die grabenförmigen Objekte, die auf manchen Gräberfeldern der Przeworsk-Kultur zum Vorschein kommen, soll man anscheinend auf den Einfluss des keltischen Kulturkreises beziehen. Ein wichtiges Element des Bestattungsrituals ist die Anwesenheit der Tierknochen in den Gräbern, wie auch ihre Artenzusammensetzung. Die Forschungen von G. Młynarski wiesen Unterschiede in der Artenzusammensetzung der in den Siedlungen und auf den Gräberfeldern der Przeworsk - Kultur vorgefundenen Tierknochen auf (Młynarski 2006). Das bedeutet, dass man im Bestattungsritual gewisse Tierarten bevorzugte. Was wichtig ist, beobachten wir eine gerwisse Übereinstimmung zwischen der Artenzusammensetzung der Tierknochen aus den spätlatenzeitlichen Siedlungen aus Galien und dieser aus den Gebieten

der Przeworsk - Kultur, wir entdecken auch Analogien zwischen den ähnlich datierten sepulkralen Fundstellen. Die Ähnlichkeit der Artenzusammensetzung in den keltischen und Przeworsk-räbern weist auf die Übernahme nicht nur der allgemeinen Bestattungsrituale, sondern auch der detalierteren Regeln, die vorschrieben, welches Fleisch als Grabbeigabe und welches als Leichenschmaus geeignet war. Allem Anschein nach waren es aber die ökonomischen Eischränkungen, die die Wahl der ins Grab gelegten Tierarten in der keltischen und Przeworsk-Kultur bedingten.

Oft glaubt man, dass die in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und vor allem in der Phase A2 auf polnischen Gebieten selten vorkommenden Skelettgräber die Intensität des keltischen Einfluses belegen. Den Beweisgrund leistet dafür die Verteilung der Skelettgräber auf den Gebieten der Przeworsk-Kultur, die *grosso modo* der Lage von früheren Konzentrationen der Latènekultur entspricht oder auf die Gebiete hinweist, wo man die Anwesenheit intensiver keltischer Einflüsse feststellte. Es ist jedoch zu vermerken, dass solche Nachweise das Vorkommen der Skelettgräber auf polnischen Gebieten nicht vollständig erläutern, weil analog datierte und ähnlich ausgestattete Bestattungen auch aus den Gebieten der Oksywie-Kultur, aus den Gräberfeldern in Pruszcz Gdański, Fst. 7, und in Opalenie, Fst.1 bekannt sind. Darüber hianus fehlen die in zwei letzte Jahrhunderte vor Christus datierten Skelettgräber auf den Gebieten, wo keltische Traditionen am längsten erhalten blieben, d.h. im westlichen Kleinpolen. Es gibt eine Rheie wichtiger Argumente, die mutmaßliche keltische Anknüpfungen bezüglich der Skelettgräber in der Przeworsk-Kultur anfechten lassen. Es ist vor allem zu berücksichtigen, dass die Inhumation in der Latènekultur in der Phase LT B2 schwand, d.h. fast zwei Jahrhunderte vor dem Horizont der Skelettgräber in der Przeworsk-Kultur, und sogar noch bevor sich diese Kultur zu entwickeln begann. Es ist schwer vorauszusetzen, dass die Skelettbestattung auf polnischen Gebieten in Erinnerung vieler Generationen, die gleichzeitig die Brandbestattung praktizierten, erhalten blieb. Es ist auch zu erwähnen, dass die Skelette in den Gräbern der Przeworsk-Kultur, im Gegensatz zu den in keltischen Komplexen in Niederschlesien geltenden Regeln, verschieden orientiert und in verschiedener Anordnung gelegt werden; sowohl auf dem Rücken, wie auch in der Embryolage, und es fehlen Gründe für die Behauptung, dass alle diese Bestattungen eine einzige Bestattungstradition belegen. Es ist nicht ausgeschlossen, dass die Erscheinung, die wir als Inhumation interpretieren, ein paar miteinander nicht verbundene Bräuche schildert, die sich in der Urgeschichte mit unterschiedlicher Intensität manifestieren konnten. Die Quelle der Inhumation ist vermutlich anders in Nordmasowien im Bereich der Nida- Gruppe, und anders in Schlesien. Es ist zu betonen, dass die Skelettgräber häufiger auf den Gebieten zum Vorschein kommen, durch die Fernverkehrswege verliefen (Woźniak 1970, 233), die auch durch die Vertreter anderer als lokale Gemeinschaften genutzt wurden, und die nach ihrem Tod vermutlich auf eine besondere Art und Weise bestattet wurden.

5. Chronologie

5.1. Phase A1

Teresa Dąbrowska synchronisiert den Anfang der Phase A1 auf den polnischen Gebieten mit der Subphase LT C1b und der jüngeren Phase der Mittellatènenzeit. Zum Kontakt der die Brandbestattung (mit ritueller Zerstörung der Ausrüstungselemente) praktizierenden Träger der Latènekultur mit den Vertretern der lokalen Gemeinschaft musste auf den polnischen Gebieten noch vor der Phase C1 kommen. Die Kontakte waren dermaßen intensiv, dass es zur Übernahme des keltischen Bestattungsrituals kam (Dąbrowska 1988, 56, 57, 62; 2008, 101). Dieses Ritual (und mindestens seine registrierbaren Elemente) waren für lokale zu Beginn der jüngeren vorrömischen Eisenzeit, auf polnischen Gebieten wohnende Völker so attraktiv, dass es mit kleinen Modifikationen über sieben Jahrhunderte überdauerte. Der hier beschriebene Vorgang ist leider im archäologischen Material sehr schwach dokumentiert, was manche Forscher dazu bewegte, den Vorschlag von T. Dąbrowska anzufechten und die Phase A1 nur mit dem Stadium LT C2 zu synchronisieren. Heute ist es schwer zu rekonstruieren, welche gesellschaftlichen Mechanismen (oder vielleicht auch psychologische?) über die Übernahme der Latène- Bestattungstradition entschieden, zweifellos beobachten wir aber die Folgen dieser Wandlungen, in Gestalt von Brandgräbern mit rituell zerstörter Ausstattung. Die Anfänge der jüngeren vorrömischen Eisenzeit brachten, nach N. Venclová, einen intensiven Transfer der sog. „immateriellen Güter“, was zur Entstehung neuer Kultureinheiten

führte. Die auf polnischen Gebieten siedelnde Bevölkerung begann die ersten für die Przeworsk- und Oksywie-Kultur typischen Eisengegenstände herzustellen, wobei ihre Form oft die latènzeitlichen Muster nachahmte. Es ist höchst wahrscheinlich, dass zur Herstellung solcher Gegenstände der importierte Eisenrohstoff oder das Eisenhalbprodukt verwendet wurde.

Den ältesten Horizont der keltischen Importe legen in der Oksywie-Kultur die Fibeln vom Typ B aus den Gräbern 150 und 151 aus Rumia fest, deren Formen typisch für den Ausgang der Phase LT C1 sind. Die erwähnten Fibeln gehören zu den wenigen frühen latènzeitlichen Importen in der Oksywie-Kultur, in der keltische Armringe oder Militaria nicht präsent sind, die man mit Sicherheit in die Phase A1 datieren kann. Es ist interessant, dass die älteste Importwelle der verzierten keltischen Fibeln im Kulmer Land gar nicht registrierbar ist (Bokiniec 2008,185).

Einen ähnlichen chronologischen Horizont vertreten lange Fibeln vom Typ A, die aus den Gebieten der Przeworsk-Kultur, aus Kaźmierz, Lutomiersk, Warszawa-Dotrzyma und aus anderen Przeworsk- Fundstellen bekannt sind. Ähnlich soll man anscheinend auch die Bestattung mit den Merkmalen der Jastorf- und Przeworsk-Kultur aus Zarębowo, Gr. 35 datieren, obwohl die dort gefundene Fibel beschädigt, und deshalb chronologisch schwer einzuordnen ist. Eine in typologischer Hinsicht sehr frühe Form vertritt die Fibel aus Wólka Zamkowa, ob man sie mit der Przeworsk-Kultur verbinden kann, ist jedoch unsicher. Zum ältesten Horizont der latènzeitlichen Importe auf polnischen Gebieten soll man vermutlich auch Fragmente der Glasarmringe u.a. aus Warszawa-Dotrzyma und vielleicht auch Biskupice zählen. Nach T. Dąbrowska und Z. Woźniak gehört der nicht veröffentlichte Armring aus Osinki auch zu dem in die Phase LT C1 datierten Typ (Dąbrowska, Woźniak 2005, 93). Die typologisch ältesten Militaria der Przeworsk-Kultur werden durch das Schwert mit Scheide aus Warszawa-Żerań und einen großen Bandschildbuckel aus Piotrków Kujawski vertreten. Beide Funde sind leider kontextlos, ähnlich wie auch der beträchtliche Teil anderer Fundkategorien, die auf die älteste Phase der Przeworsk-Kultur bezogen werden. Sowohl der Schildbuckel als auch das Schwert weisen Spuren ritueller Zerstörung auf und stammen wahrscheinlich aus den Brandgräbern und gehören zum ältesten Bestattungshorizont der sich bildenden Przeworsk - Kultur, d.h. dem Horizont des Gräberfeldes vom Typ Ponětovice. In der entwickelten mit dem Stadium LT C2 synchronisierten Phase A1 tauchen die Fibeln vom Typ Mötschwil, Variante Bingen-Hahnheim (nach Polenz) auf, die aus Schlesien (Brodno, Ciecierzyn, Gr. 72) und Masowien (Poświętne) bekannt sind. Die Variante Bingen-Hahnheim ist vor allem im Rheinland verbreitet, was auf viele Richtungen der auf polnische Gebiete gelangenden kulturellen Impulse hinweisen kann. Man muss aber im Auge behalten, dass die Phase LT C2 endgültiges Schwinden der der Latène- Gräberfelder in Böhmen, Mähren und in der Slowakei brachte, was das Verbreitungsbild der besprochenen Fundkategorie beeinträchtigen kann. In die Phase A1 kann man auch die langen Fibeln mit der Mittellatène- Konstruktion, z.B. aus Dąbrowa Biskupia, Tuczno, Warszawa-Wilanów, Gr.31. In dasselbe chronologische Stadium soll man vielleicht auch die für die Frauenkleidung typischen Tierkopfgürtelhacken, aus Wszedzień, lose Funde, und vielleicht auch aus Świerkówiec, Gr. 5 datieren, wobei der letzte Fund ein bisschen jünger sein kann. In der Phase A1 kommen auf die Gebiete der Przeworsk-Kultur weitere Militaria, z.B. Schwerter mit den Stempelabdrücken. Leider stammt keiner der auf polnischen Gebieten explorierten Funde aus einem dokumentierten Grabkomplex; es sind nur kontextlose Funde, die in den Flüssen geangelt wurden, wie z.B. die aus der Netze in Białośliwie (Weißenhöhe) und in Inowrocław- Mątwy geangelten Exemplare. In den Przeworsk- Grabkomplexen kommen auch Schwerter in den Scheiden vom Typ I und II zum Vorschein. Manchmal werden die Schwertscheiden durch die Schwertgürtel mit metallenen Ringen und Gürtelhacken (K48) begleitet die jedoch zahlreicher in der Phase A2 in Erscheinung treten. In den Grabkomplexen der Przeworsk-Kultur kommen auch wenige Messer mit Ringgriff vor (Bełcze Gr. 1), die ursprünglich vielleicht Privatbesitz der Vertreter der Latènekultur waren. Die keltischen Importe aus der Phase A1 sind nicht sehr zahlreich, man soll aber im Auge behalten, dass das älteste Stadium der jüngeren vorrömischen Eisenzeit auf den polnischen Gebieten, bezüglich der Quellen, viel spärlicher vertreten ist als ihre jüngeren chronologischen Abschnitte. Es ist zu vermerken, dass die Mehrheit der Metallfunde aus der Phase A1 (bis auf wenige halbkugelige Schildbukkel) nahe Analogien in der keltischen Welt besitzt. Es ist schwer die Richtung der Importe in der Phase

A1 zu bestimmen, man kann aber die Vermutung ziehen, dass die wichtigste Rolle die Importe aus Süden spielten, vermutlich dank der Vermittlung der Latène- Siedlungen auf polnischen Gebieten. Für den mit der Phase A1 synchronisierten Zeitabschnitt sind nämlich die Latène- Kulturzentren in Niederschlesien und die Siedlung in Nowa Cerekiew kennzeichnend, wo, nebenbei gesagt, ein Tierkopfgürtelhacken und eine Mötschwil-Fibel gefunden wurden, die Funde also, die auch im Bereich der Przeworsk-Kultur entdeckt werden. Die Verbreitung der ältesten Przeworsk- und Oksywie-Funde weist auf den weit reichenden Charakter der keltischen Einflüsse hin, denn die ältesten Materialien der unter dem Latène - Einfluss stehenden Kulturen sich nicht in direkter Nachbarschaft der keltischen Siedlungen befinden, sondern sich eher entlang der nach Norden führenden Verkehrswege konzentrieren. Es ist nicht auszuschließen, dass die Rolle des Vermittlers bei dem Import der keltischen Waren auch das Milieu der Jastorf-Kultur spielen konnte. Diese Bemerkung bezieht sich u.a. auf den Gürtelhacken aus Świerkówiec, Gr. 5, der samt den Fibeln vom Typ H und einer den Exemplaren vom Typ 19d nach R. Gebhard ähnlicher Fibel gefunden wurde, aber auch auf die Grabausstattung aus Brzeźniak in Pommern (Wagenbeschläge und eine Fibel mit der Mittellatène- Konstruktion), wobei man nicht ausschließen kann, dass dieser Komplex eher auf das Stadium A2 zurückzuführen ist.

In begrenztem Maße entwickeln sich auch das lokale Schmiedehandwerk, und vielleicht auch die Eisengewinnung. Angesichts des Fehlens entsprechender archäologischer Quellen, kann man heute nicht feststellen, in welchem Maße die Eisennachfrage durch den Import des Roheisens in Gestalt von Doppelpyramidenbarren und inwiefern durch lokale Eisenverhüttung gedeckt wurde.

Auf polnischen Gebieten verbreitet sich das Bestattungsritual, das aus den Nekropolen vom Typ Ponětovice bekannt ist. Der Latènisierungsimpuls, der zur Übernahme dieses Bestattungsrituals führte, musste also sehr stark sein, wenn er einerseits die Bestattungstraditionen der lokalen Bevölkerung veränderte, und die latènisierten Kulturen betrieben dabei weiter, über viele Jahrhunderte hinweg, die Brandbestattung mit ritueller Zerstörung der Ausstattung. Im Bereich der Latènekultur kam es zu weiteren Modifikationen des Bestattungsrituals, und die intensiven Kontakte mit den südlichen Nachbarn wurden bis zum Ausgang der Keltendominanz in Europa gepflegt, doch in der Przeworsk-Kultur blieb der besprochene Bestattungsritual bis zur frühen Phase der Völkerwanderungszeit erhalten. Auf polnischen Gebieten registriert man auch andere für die sepulkralen Traditionen der Latènekultur typische Elemente. Vielleicht wurde das mutmaßliche grabenförmige Objekt auf dem Przeworsk- Gräberfeld in Ciecierzyn in der Phase A1, aber wahrscheinlicher nicht in ihrem ältesten Abschnitt, angelegt.

5.2. Phase A2

Die Phase A2 der jüngeren vorrömischen Eisenzeit erscheint auf den Gebieten Polens als fast sprungartige Steigerung der Zahl von keltischen Importen, sowohl in der Oksywie- als auch in der Przeworsk- Kultur. Auf die durch Oksywie- Kultur besiedelten Gebiete gelangen die ersten zweischneidigen Schwerter mit den passenden Schwertscheiden und Gürteln, aber auch zahlreiche Elemente der Frauenkleidung; Fibeln und abwechslungsreicher Glass- und Metallschmuck. Beachtenswert sind reiche Frauenbestattungen in der Oksywie-Kultur aus Rumia, Gr. 42 und Podwiesk, Gr. 300, mit Kollier aus Glasperlen und Knotenringen.

In der mittleren Etappe der jüngeren vorrömischen Eisenzeit kommen auf die Gebiete der Przeworsk- und Oksywie-Kultur die Fibeln vom Typ A.65. Bekannt sind ca. 9 Fibeln aus dem Bereich der Przeworsk- und 5 aus dem Bereich der Oksywie-Kultur. Die Verbreitung der besprochenen Formen die Weichsel entlang spiegelt, allem Anschein nach, ihren Einfuhrweg, und damit dokumentiert sie den Verlauf der östlichen Abzweigung der Bernsteinstraße, die infolge der Entvölkerung eines Teils Schlesiens neu belebt wurde. Das Mitvorkommen in dem Grab C in Skowarcz (Schönwarling) zwei Fibeln A .65 aus „dem weißen Metall“ und der Fibel vom Typ C belegt langes Fortleben der Fibeln mit der Mittellatène- Konstruktion in der Oksywie-Kultur, denn die keltischen Fibeln A.65 bestimmen in der keltischen Welt den jüngeren Horizont der Fibeln aus böhmischen und mährischen Oppida. In der Phase A2 kommen die Schwerter mit einer klaren Struktur der Klinge aus mehreren sich abwechselnden Lagen unterschiedlichen Ausgangsmaterials zum Vorschein – die aus dem Oksywie- Komplex aus Bolszewo (Bolschau) und aus den Przeworsk-Gräbern in Dzierzążnia Nowa, Gr. 127, Łagowo, Pawłowice, aus dem Flussbett der

Netze in Inowrocław-Mątwy (Hohensalza-Montwen), wie auch vermutlich aus Płock-Borowiczki und Sułów (Sulau) bekannt sind. Die Schwerter in den Scheiden vom Typ IV (mit einer langen Schlaufe) sind auf den Przeworsk- Gebieten stark verbreitet, aber auch im Norden präsent, wo sie den ältesten Horizont der importierten Militaria kennzeichnen. Auf den Gebieten der Przeworsk-Kultur sind auch die Schwertscheiden vom Typ III (Paruszewice) bekannt. Eine Schwertscheide dieser Art wurde im Komplex der Oksywie – Kultur, in Grudziądz-Rządz (Rondsen), Gr. 678, gefunden und wird an den Anfang der Phase A3 datiert. Die Schwertscheiden werden durch metallene Gürtelteile begleitet: Ringe, und Gürtelhacken aller drei Typen (K.48–50). Die besprochenen Gürtelhacken kommen meistens in den Gräbern mit Bewaffnung vor, aber in Rumia gehörten die ringförmigen Bronzegürtelhacken mit zwei seitlichen Vorsätzen (K.49) und 4 bronzene Ringe zum Inventar eines reichen Frauengrabs, das u.a. auch eine Halskette aus Glasperlen wie auch Knotenringe enthielt.

In der Phase A2 wurde der westliche Einführweg der keltische Importe aktiv. Mit ihm sind die Importe der Bandschildbuckel vom Typ B (Nierstein), und vielleicht auch die Achsnägel aus Bojadła zu verbinden. In das mittlere Stadium der jüngeren vorrömischen Eisenzeit wird die Bestattung aus Wierzbice (Wirrwitz), Gr. 1, datiert, die u.a. ein zweischneidiges Schwert in der Scheide, Überreste eines keltischen Kessels mit Eisenrand und einen Trinkhornbeschlag enthielt. Der Kessel aus Wierzbice ist neben dem Fund aus Bolszewo der älteste derartige Fund auf den polnischen Gebieten und gelangte nach Schlesien vermutlich aus dem Süden, aus Böhmen oder Mähren, wo man ähnliche Gefäßfragmente in Oppida in Stradonice und Staré Hradisko fand. Der Kessel aus Bolszewo, der auch im Grab mit Bewaffnung entdeckt wurde, konnte auf polnische Gebiete über die nordwestliche Route, die entlang der Nordseeküste verlief, und dann vielleicht über die Elbe, oder einen ihrer östlichen Nebenflüsse, weiter über die Ostsee gelangen. In derselben Zeit kommen auf polnische Gebiete zahlreiche Importe aus der balkanischen Halbinsel; der Schildbuckel aus Dobrzankowo, Gr. 34 und vielleicht auch aus Kotowice, Gr. 1, und die Lanzenspitze aus Bodzanowo, Gr. 2. In der Phase A2 kommen auf den Przeworsk-Gebieten die scheibengedrehten Gefäße und die Messer mit dem Ringgriff, die meiner Ansicht nach, die Anwesenheit der Latènekultur – Vertreter auf diesen Gebieten belegen. Mit der Phase A2 soll man auch die Serie der eisernen Kapselanhänger aus dem Gräberfeld in Błonie verbinden. Die behandelten Funde besitzen Analogie im Oppidium in Hrazany, werden aber nicht sehr oft in der Latènekultur registriert, deshalb ist es nicht sicher, ob man die Funde aus polnischen Gebieten für Importe halten kann.

Der Ausgang der mittleren Phase der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und die Phase A2/A3, die nach A. Maciałowicz als Subphase der Phase A3 bezeichnet werden kann, brachte auf polnische Gebiete die Nauheim-Fibeln. In der keltischen Welt erscheinen die Nauheim-Fibeln grundsätzlich früher als die Schüsselfibeln, doch auf polnischen Gebieten kommen beide Formen gleichzeitig vor. Es fällt nicht leicht, diese Erscheinung zu erklären, allem Anschein nach, kamen die ältesten Nauheim-Fibeln nicht auf polnischen Gebiete und erst das Auftauchen in der Latènekultur der Schüsselfibeln ist *terminus post quem* für den Import der Nauheim-Fibeln und der oben erwähnten Schüsselfibeln. Im Bereich der Przeworsk-Kultur konzentrieren sich die Funde der Nauheim-Fibeln in Masowien und entlang des unteren Weichsellaufs, was wahrscheinlich, ähnlich wie es bei den oben behandelten Fibeln vom Typ A.65 war, den Verlauf der östlichen Abzweigung der Bernsteinstraße widerspiegelt. Es ist sehr wahrscheinlich, dass unter den auf polnischen Gebieten gefundenen Schüsselfibeln sowohl die lokal hergestellten Exemplare, als auch Importe zum Vorschein kommen, wobei die Unterscheidung dieser Formen heutzutage unmöglich ist.

Das lokale Schmiedehandwerk entwickelt sich auch, wofür die metallenen für die Latène- Muster typischen Gegenstände den Beweis leisten: kreisförmige Schildbuckel und einschneidige Schwerter, Werkzeug, aber auch mutmaßlich die meisten Fibeln, darunter auch Typen, die Analogien in der keltischen Welt besitzen.

In dem Bestattungsritual dominiert die Brandbestattung mit der rituellen Zerstörung der Ausstattung, wobei es unter den Grabbeigaben auch Tierreste gibt. Die Artenzusammensetzung der in den Przeworsk- Gräbern als Grabbeigaben vorkommenden Tiere stimmt nicht vollständig mit dem für die Latènekultur typischen Sortiment überein. Das lässt sich wahrscheinlich mit dem niedrigeren Niveau der Zuchtwirtschaft und den geringen Nahrungsressourcen begründen.

5.3. Phase A3

Die jüngere Phase der vorrömischen Eisenzeit zeichnet sich durch einen intensivierten Import der keltischen Waren aus. Die Studien über die Przeworsk - Materialien aus dem nördlichen Masowien von A. Maciałowicz wiesen auf, dass das von T. Dąbrowska unterschiedene Stadium A2/A3 nicht den Zeitabschnitt zwischen der mittleren und der Endphase der jüngeren vorrömischen Eisenzeit umfasst, eher aber eine Subphase im Bereich der Phase A3. Das Erfassen dieser Erscheinung auf weiteren Gebieten der Przeworsk-Kultur und in der Oksywie-Kultur wird in dieser Arbeit nicht behandelt, es scheint jedoch, dass man unter den keltischen Importen solche Einzelfunde nennen kann, die die Anwesenheit dieser Phase in Nordpolen belegen. Die Schwertscheiden vom Typ V stammen aus einem verhältnismäßig schmalen chronologischen Horizont, der in der Przeworsk-Kultur auf die Phase A3 fällt (Siemiechów, Gr.25 mit der Fibel vom Typ M und einem südkeltischen Helm), sie werden aber in der Oksywie-Kultur durch die Fibel vom Typ D/E begleitet. Eine umgekehrte Situation, d.h. das Fortleben eines älteren Schwertscheiden (Typ III) in dem Komplex mit den für die Phase A3 typischen Funden beobachtete man im Grabinventar 678 aus Grudziądz-Rządz.

An der Schwelle der Phase A3 erscheinen die ältesten Fibeln A.18a, und dann A18.b, die man noch in den Komplexen findet, die an den Anfang der römischen Kaiserzeit datiert werden. Die meisten Fibeln A.18 kamen vermutlich aus dem Süden, es ist aber nicht auszuschließen, dass die Fibeln der Variante Wederath, die u.a. in Kacice und vielleicht auch in Oblin registriert werden, anders auf polnischen Gebiete eintrafen. Es ist an dieser Stelle zu vermerken, dass die Fibeln A.18 die einzigen importierten in die Spätlatènezeit datierten Fibeln sind, die in der vorliegenden Arbeit berücksichtigt wurden, doch auf die polnischen Gebiete gelangten auch zahlreich andere Fibeln keltischer Herkunft. Die Phase A3 ist größtenteils mit dem intensiven Drang des römischen Reiches auf die Gebiete am Rhein und an der Donau synchronisiert, was sich auch als eine Vielfalt der am Ende des I. Jhs. v. Ch. und in den ersten Jahrzehnten n. Ch. auf polnische Gebiete gelangenden Fibeltypen widerspiegelt. Auf die Przeworsk- und Oksywie- Gebiete treffen die Fibeln vom Typ Jezerine, Idrija, vom Typ A.241, Fibeln mit dem Tierkopf, wie auch zoomorphische Exemplare ein, die zwar keltische Urbilder haben, doch schon in den provinzialrömischen Werkstätten hergestellt wurden, ein. Es ist wichtig anzumerken, dass der erwähnte Vorgang nicht alle in den keltischen Werkstätten produzierte Erzeugnisse betraf. Mit dem Niedergang der Oppida schwinden auch die meisten Glaswerkstätten und damit auch viele Glasschmucktypen. Diese Erscheinung ist in der Struktur der Importe sehr gut registrierbar, denn zwischen den Przeworsk- und Oksywie- Gräbern aus der Phase A3 die keltischen Ringperlen fast völlig fehlen. Die vereinzelten Gräber mit dem Glasschmuck weisen darauf hin, dass derartige Gegenstände am Ende der jüngeren vorrömischen Eisenzeit außer Gebrauch kamen. Zu solchen Ausnahmen gehört der Oksywie-Kultur Grabinventar aus Podwiesk, Gr. 66. In dem besprochenen Grab kamen die Glasperle der Gruppe 25 nach T. E. Haevernick und die Fragmente eines Glasarmringes mit den Fibeln Typs M und L nach J. Kostrzewski mit. In diesem Fall kann man nicht von der Bestattung einer älteren Frau sprechen, die ihren Jugendschmuck beibehielt, denn laut anthropologischer Analyse haben wir hier mit der Bestattung von zwei wahrscheinlich weiblichen Individuen im Alter *Iuvenis* zu tun (Bokiniec 2005, 24). In dem Inventar der teilweise vermischten Gräber Nr. 614 und 615 aus dem Przeworsk- Gräberfeld in Kleszewo befanden sich zahlreiche Fragmente verbrannter Glasgegenstände, darunter ein paar Ringperlen, Glaskugeln, und Fragmente der Knotenringe, wie auch die Malkeramik, die den letzten Horizont der keltischen Besiedlung auf polnischen Gebieten bestimmt. Es fehlen leider die Informationen über die anthropologischen Analysen der Knochenüberbleibsel aus den erwähnten Gräbern aus Kleszewo.

In der Phase A3 ist der Zufluss der keltischen Importe gut sichtbar, was vielleicht auf die nordwestliche Handelsroute zurückzuführen ist. Als Spuren dieser Kontakte soll man, meiner Ansicht nach, die Schwertscheiden vom Typ V und vielleicht auch die Schwertscheiden mit der Verzierung in Form von *opus interrasile* aus Kopaniewo (Koppenow) und Będziechowo (Bansekow), wie auch die Kessel mit dem Eisenrand aus Brzeźniak, Ciepłe (Warmhof), Skowarcz, Tuja (Tiege), und vermutlich auch aus Półchleb (Pochlep) interpretieren. Die Verteilung der frühen Kettenpanzerfunde in *Barbaricum* lässt vermuten, dass der Panzer aus Opalenie auch über die nordwestliche Handelsroute auf polnische Gebiete gelangte. Es ist nicht auszuschließen, dass man zu der Gruppe der westkelti-

schen Importe auch die Münze aus Gdańsk-Święty Wojciech (Danzig-Sankt Albrecht) rechnen soll, ihr Fundkontext bleibt dennoch unklar.

Aus dem Süden kommen auch neben den Grundsatz der Latène- Importe auch einmalige, exklusive Militaria, wie z.B. der Helm aus Siemiechów, Gr. 25, dessen nächsten Analogien die Exemplare vom Typ Novo Mesto und die ostalpine Axt aus Ciecierzyn, Gr. 20 darstellen. Hier tauchen die Schwerter in den mit *opus interrasile* verzierten Scheiden auf, wobei ein Teil von ihnen, in der Regel die älteren, aus dem „Treverer Gebiet" und andere, jüngere aus Noricum kommen. Vielleicht stellt ein Teil der norischen Beschläge schon die provinzialrömischen Erzeugnisse dar, sie werden aber an den keltischen Schwertscheiden befestigt. Heute kennen wir ca. 16 Schwertscheiden mit durchbrochener Verkleidung verschiedener Art; sieben aus den Oksywie- Grabkomplexen: Będziechowo, Grudziądz-Rządz, Gr. von 22.11.1883 (Grab Aa7 nach E. Bokiniec), Kopaniewo, Gr. IX, X, Pruszcz Gdański (Praust), Fst. 7, Gr. 346, Troszyn, wie auch 8 oder 9 Gräber der Przeworsk- Kultur: Beszowa, Ciecierzyn, Gr. 118, Janówek Pierwszy, Gr. 66, Kamieńczyk. Gr. 301, Korytnica, Gr. 4 (fragwürdiger Fund), Stara Wieś-Kolonia, Tuczno, Wesółki, Gr. 3 und 50. Die Schwerter in Scheiden werden durch die Gürtelhacken aller drei Typen begleitet, wobei man in der Oksywie- Kultur die Konzentration der Ringgürtelhacken vom Typ 50 nach J. Kostrzewski (K.50) beobachtet.

Was schon früher erwähnt wurde, endet in der Phase A3 die keltische Dominanz in Europa, und das römische Reich erweitert sein Territorium, um zum Rhein und zur Donau zu gelangen. Der gallische Krieg verändert irreversibel das Bild der westlichen Keltenwelt. Es wäre ein Fehler, zu denken, dass die Ereignisse in Gallien das Ende der keltischen Importe bedeuteten, oder dass unter den Gegenständen keltischer Herkunft die Kriegsbeuten überwogen. Die Struktur der auf polnische Gebiete strömenden Latène- Importe unterlag keinen wesentlichen Wandlungen. Die sich im Süden entwickelnde Tyniec-Gruppe unterhielt weitgehende Beziehungen mit Süd- und Westeuropa. Die Latène- Bevölkerung vermittelte auch beim Handelsaustausch der Gegenstände provinzialrömischer Herkunft. Die Zusammensetzung des Bernsteinfundes aus Wrocław-Partynice belegt zusätzlich die entwickelten Handelskontakte. Die insgesamt 1,5 Tonnen wiegenden Succinitfunde sind ein Vermögen, dessen Aufbewahren, Transport und Schutz das Engagement vieler Mitglieder verschiedener Siedlungsgemeinschaften aus verschiedenen Kulturkreisen beanspruchte. In die Regionen der Przeworsk- und Oksywie-Kultur gelangen die Importe aus dem westlichen und südlichen Teil der Keltenwelt, aus dem dakischen Kulturkreis und aus dem römischen Reich, aber auch von jenseits der Oder und aus dem Einzugsgebiet der Elbe.

Die Kontakte der lokalen Bevölkerung mit den Vertretern der keltischen Welt haben den Technologietransfer zur Folge, wobei die Übernahme der fremden Modelle durch die ökonomischen und gesellschaftlichen Faktoren bedingt wird. Die Vertreter der Latènekultur halten sich auf den Przeworsk-Gebieten auf, wobei sie manchmal auch Mitglieder der lokalen Eliten werden. Eine große Bedeutung der keltischen Importe belegt u.a. die lokale Münzenprägung in der Umgebung von Kalisz und vielleicht auch in Kujawien. Die meisten Gräber mit Schmiedewerkzeug aus der jüngeren vorrömischen Eisenzeit werden in die Phase A3 datiert, was anscheinend die Entwicklung des lokalen Handwerks bezeugen kann. Die Funde der eisernen Doppelpyramidenbarren an der frührömischen Fundstelle in Sławin belegen das Überleben der keltischen Handwerkertraditionen bis in das 1.Jh. n. Ch. Auf den Gebieten Polens existieren die Steinwerkstätten, in denen die Drehmühlen erzeugt werden. In Gebrauch kommen auch die Sensen, die man für die keltische Innovation hält. Auf polnischen Gebieten werden vor allem in der Przeworsk-Kultur die Scheren populär; das Werkzeug, das auf die keltische Kultur zurückzuführen ist, das aber in den meisten Fällen durch die lokalen Schmiede produziert wurde. Am Ende des besprochenen chronologischen Abschnitts erscheinen die Kessel vor allem in der Umgebung von Krakau, aber auch in Kujawien, wo der keltische Einfluss besonders stark war.

Zum Schluss der Phase A3 kommen auf den Gräberfeldern in Südpolen die grabenförmigen Objekte zum Vorschein, und zugleich verbreitet sich das Bestattungsritual, das mit heutigen archäologischen Forschungsmethoden nicht registrierbar ist. Dieses Bestattungsritual herrschte bis zur Phase LT C2 auf beträchtlichen Gebieten Mittel- und Südeuropas, wobei es nicht nur die keltische sondern auch dakische Ökumene umfasste. Auf dem restlichen Gebiet überwogen entschieden die Grubengräber, deren Ausstattung meistens rituell verbrannt oder zerstört wurde. Ähnlich, wie in der Phase A2, legte man als die Grabgaben oder als Teile des Leichen-

schmauses die Tierreste nieder, doch ihre Artenzusammensetzung weicht von den keltischen Mustern ein bisschen ab: auf polnischen Gebieten registriert man einen geringeren Schweineanteil, kleine Wiederkäuer werden dagegen relativ häufiger beobachtet als in der Latènekultur.

6. Zum Problem der Latènisierung polnischer Gebiete

Die Latènisierung Mitteleuropas bleibt eine der wichtigsten Forschungsfragen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. In der Arbeiten über die Kulturwandel in Mittel- und teilweise Nordeuropa in den letzten Jahrhunderten vor Christus erscheint dieses Problem als eine durch keltischen Einfluss hervorgerufene Gesamtheit der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Wandlungen, die vor allem als Popularisierung von Eisen und als eine weitgehende Modifikation der Zucht- und Agrarwirtschaft, wie auch als allgemeine Übernahme der mit ritueller Zerstörung eines Teils der Ausstattung verbundenen Brandbestattung zum Vorschein kommen. Solches Latènisierung- Modell der polnischen Gebiete soll ergänzt werden, in erster Reihe soll man die im Bereich der Latènekultur existierenden Kulturmechanismen in Betracht ziehen. M. Grygiel (Grygiel 2004, 61) machte auf die Bedeutung der Siedlungsstabilisierung, wie auch auf die Rolle der wirtschaftlichen Entwicklung der keltischen Kultur für die Latènisierung polnischer Gebiete aufmerksam. Die Wandlungen, die in der keltischen Welt verliefen, trugen direkt zur Veränderung des Kulturbildes „nichtkeltischen Europas“ bei. Es ist bekannt, dass die Formung und später die Verbreitung der Latènekultur auf die Zeitspanne vom 5. bis zum 3. Jh. vor Christus bezogen wird. Die Verbreitung dieser Kultur ist oft, worauf die Schriftquellen verweisen, mit der Migration der Keltenstämme verbunden. Ein Teil von ihnen gelangte damals nach Mitteleuropa. Die Latène- Besiedelung erschien auch auf polnischen Gebieten, die Kontakte zu der lokalen Bevölkerung waren jedoch anfangs nicht besonders intensiv (Woźniak 2011, 31). Einer der Gründe für solche Situation wäre ein gewisser „Konservatismus“ der Lausitzer und pommerscher Bevölkerung, aber meiner Ansicht nach auch der Latène- Bevölkerung. Die Latène- Völker waren, nachdem sie die für den Ackerbau günstigsten Terrains beherrscht hatten, daran nicht interessiert, weitere Gebiete einzunehmen, wie auch nähere Kontakte zu der lokalen Bevölkerung, für die die Zucht die wichtigste Rolle spielte, zu unterhalten. Die Latène- Besiedlung hatte auf polnischen Gebieten, im Verhältnis zu den südlich der Karpaten gelegenen Zentren, einen peripheren Charakter und übte vermutlich einen geringen Einfluss auf die Wirtschaft der auf böhmischen, mährischen oder slowakischen Gebieten siedelnden Gemeinschaften. Von der Phase LT C (in manchen Fällen sogar früher) beobachten wir die Stabilisierung der Besiedlung im Bereich des dichten Latène- Kulturkreises in Mitteleuropa, was oft mit der Verdichtung des Besiedlungsnetzes einherging, was z.B. in Mähren der Fall ist. Der erwähnte Stabilisierungsvorgang verbindet sich mit der ökonomischen Entwicklung, wovon die Einführung lokaler Münzenprägung, wie auch die Entwicklung der Fernhandelszentren zeugen. Diese Zentren entstehen anfangs als offene Siedlungen vom Typ Němčice-Roseldorf. In dieser Gruppe nennt man letztens immer häufiger die Siedlung aus Nowa Cerkiew, und vielleicht sollte man dazu noch die Fundstelle in Gališ-Lovačka in der transkarpatischen Ukraine rechnen, die früher für ein Oppidium gehalten wurde, obwohl man dort keine Fortifikationsspuren entdeckte. Eine besondere Rolle spielten die in der Fachliteratur als „Produktions- und Distributionszentren” bezeichneten Anlagen. Später entstehen auch die Oppida. Schon bis zum Ausgang des 4. Jhs. v. Ch. sind in Mitteleuropa die Reurbanisierungsvorgänge zu beobachten, deren Höhepunkt auf das 3. Jh. (LT B2-C1) fällt. Die erwähnten Wandlungen erreichten ihre Blütezeit in dem nächsten Jahrhundert, das mit den Phasen LT C2 und LT D1a synchronisiert ist. Die ökonomische Expansion der Kelten erreichte auch die Gebiete nördlich des Karpatenbogens. Obwohl die Belege für die gegenseitigen Kontakte zwischen der Latène- und pommerscher oder Lausitzer Bevölkerung in der ersten keltischen Besiedlungsphase (LT B) auf polnischen Gebieten spärlich sind, so registriert man während der Phase LT C die Steigerung der Importenzahl, wie auch die Entstehung auf nördlichen Grenzgebieten keltischen Mitteleuropas neuer Kulturerscheinungen, was auf die Entwicklung des Fernhandels zurückzuführen ist. Die erwähnte durch wirtschaftliche Grundlagen der Latènekultur, ihren Entwicklungspotential, aber auch vielleicht durch unbekannte (politische?) Faktoren (deren Folge z.B. die Verringerung der Salzgewinnung in Deutschland aber auch in der Hallstatt Region war) bedingte ökonomische Ex-

pansion, trug zur Veränderung des Kulturbildes nichtkeltischen Europas bei. Die Rezeption der Latène- Impulse konnte sicherlich durch die früheren Jastorf- Einflüsse leichter fallen, doch den Ansporn zum Kulturwandel gab, meines Erachtens, die Latène-Bevölkerung. Die ökonomische Entwicklung der keltischen Gesellschaft und vor allem die Belebung des Fernhandels bildeten die Grundlage für kulturelle Wandlungen bei den nördlichen Nachbarn der Latène- Gesellschaften, indem sie die Grenze der Latène- Besiedlungszone passierten. Auf diese Weise geraten unter den Latènisierung-Einfluss weite Einzugsgebiete der Elbe, Oder und Weichsel. Die Übernahme der Latène- Muster wurde auf polnischen Gebieten durch die Stabilität des lokalen Kulturmilieus, das aber durch den Jastorf- Einfluss schon bedeutend aufgerüttelt wurde, bedingt. Das vorgeschlagene Modell erklärt den allgemeinen Charakter der Latènisierung Mitteleuropas, berücksichtigt dabei lokale Gegebenheiten, die den Ausmaß und das Tempo der Kulturwandlungen beeinflusst haben. Die Kulturexpansion der Kelten spiegelte sich als Veränderungen im Bereich lokaler Gesellschaften wider, die das zugängliche Latène- Modell für attraktiv hielten und viele seiner Elemente relativ schnell adaptierten. Es ist wichtig zu betonen, dass die Übernahme des für die Gräberfelder vom Typ Ponětovice-Holiare typischen Bestattungsrituals bedeutet, dass das Schwinden derartiger Nekropolen, das von J. Meduna in die Phase LT C2 datiert wird, als *terminus ante quem* für die sich bereits entwickelnde Przeworsk-Kultur, und vermutlich auch für die Oksywie-Kultur verstanden werden soll.

Ich bin der Meinung, dass die Entwicklung des Fernhandels dafür verantwortlich ist, dass die Przeworsk- und Oksywie-Kultur sich auf den Gebieten entwickelt haben, die entlang der Verkehrsrouten, und nicht in der direkten Nachbarschaft der Latène-Siedlungskonzentrationen lokalisiert waren. Es ist zu vermerken, dass die ältesten Zentren der Przeworsk-Kultur auf einer nicht völlig homogenen Grundlage der pommerschen und Glockengräberkultur entstanden sind. Die Przeworsk-Kultur erscheint aber als eine zusammenhängende Einheit, was vermuten lässt, dass den entscheidenden Einfluss auf ihre Entwicklung exogene Faktoren geübt haben, die die eventuellen Differenzen in der lokalen Tradition ausgeglichen haben. Mit einer etwas anderen Situation haben wir in der Oksywie-Kultur zu tun. Einerseits entsprechen ihre ältesten Materialien chronologisch den Anfängen der Przeworsk-Kultur (was am besten die Dynamik der damaligen Wandlungen auf polnischen Gebieten widergibt), andererseits sind die Jastorf- Anknüpfungen viel deutlicher, vor allem im Kulmer Land. Die innere Differenziertheit der Oksywie-Kultur verstärkt sich in der Phase A3, zusammen mit der Ausbreitung der Kultur auf neue Gebiete in Mittel- und teilweise Westpommern. Zu Beginn der römischen Kaiserzeit endet völlig der Zufluss der Latène- Militaria, und die Metallgefäße, typische Verzierungsmotive oder Technologien, deren Herkunft in der Latènekultur zu finden ist, werden zusammen mit anderen provinzialrömischen Gegenständen importiert. In Pommern schwindet die Oksywie-Kultur, und wird durch die Wielbark-Kultur ersetzt, die Przeworsk-Besiedlung überdauert dagegen weitere Jahrhunderte bis zum Anfang der Völkerwanderungszeit.

Die Unterschiede in der Verbreitung der einzelnen Fundkategorien belegen, dass der Einfuhr der Importe auf polnische Gebiete einer Grundregel unterlag. Das, was wir als Spuren der Latène-Beeinflussung auf polnischen Gebieten registrieren, spiegelt verschiedene Mechanismen, verschiedene Typen der Beziehungen, aber auch diverse Moden und Bräuche wider, die wir heute nicht rekonstruieren können. Eine zusätzliche Kompliziertheit bleibt die Tatsache, dass die analysierte Sammlung überwiegend aus den Grabfunden stammt, und für die urgeschichtlichen Realien nicht unbedingt repräsentativ sein musste, denn sie wurde durch „den Filter“ der Grabrituale entstellt.

Deutsche Fassung B. Jachym

XV.2. RÉSUMÉ

Les importations celtiques dans la culture de Przeworsk et dans la culture d'Oksywie sur les terres polonaises à la période préromaine tardive

Diversité – routes d'afflux – contexte culturel

L'étude présente la caractéristique des importations de la culture de La Tène sur les terres polonaises, leur variété, leur diffusion et la dynamique de ces importations. Pour cela, nous avons analysé le mobilier de la culture de Przeworsk et celle d'Oksywie à partir des découvertes provenant de la Poméranie Occidentale, proches de la culture d'Oksywie. La limite géographique est constituée par les frontières administratives de la Pologne actuelle. En effet, les ensembles de la culture de Przeworsk dispersés sur le territoire de l'Allemagne ont un caractère différent de ceux de la zone relativement homogène du bassin de la Vistule et de la rive droite de l'Oder. La culture de Przeworsk et la culture d'Oksywie sont comparables, tandis que le mobilier de la culture de Jastorf provenant de Pologne devrait être étudié avec le corpus des découvertes allemandes. Les cultures dites « baltiques », situées au nord-est de la Pologne et en Lituanie forment un milieu culturel différent, où les influences celtiques se manifestent de façon particulière avec les catégories d'importations pratiquement inconnues sur le reste du territoire polonais. Nous avons considéré quelques découvertes dont l'appartenance culturelle et la chronologie ne sont pas établies précisément, mais qui sont proches des découvertes de la culture de Przeworsk ou de la culture d'Oksywie. Il s'agit, par exemple, d'une tombe de Varsovie-Żerań et d'une tombe à char découverte à Brzeźniak au nord-ouest de la Pologne.

Dans la présente étude, le terme « culture celtique » est pris uniquement dans le sens de « culture laténienne » et se rapporte seulement à la culture archéologique, négligeant le contexte ethnique et politique. Cet usage est conforme aux remarques de J. Collis. Celui-ci souligne l'imprécision des expressions « la culture celtique » et « les Celtes », utilisées par les chercheurs provenant de milieux scientifiques différents et en propose une définition basée sur les sources archéologiques (Collis 2009).

D'après Teresa Dąbrowska, la culture de Przeworsk était la culture la plus « celtisée » de la zone non celtique (Dąbrowska 1988, 105). Aujourd'hui, les sources nouvelles permettent de démontrer d'autres phénomènes culturels où les influences celtiques sont pareillement visibles et même encore plus. Je pense ici surtout aux découvertes provenant de la zone du bas Rhin où, sur les terres occupées au Ier siècle av. J.-C. – vraisemblablement par les Bataves –, on observe plusieurs éléments typiques aux Celtes. La Bavière où, dans la seconde moitié du Ier siècle se développait un groupe Traunstein-Uttenhofen-Kronwinkl (connu aussi sous le nom d'Uttenhofen-Kronwinkl-Hörgetshausen), reste aussi une zone d'intenses influences celtiques. La Thuringe est une autre région où les traces laténiennes sont visibles, avec les nécropoles de Gross Romstedt et Schkopau. Dans cette région, furent identifiées les plus anciennes tombes à armement, ainsi que des traces d'artisanat local basé sur la technologie celtique (production de la céramique tournée et des fourreaux métalliques). Cependant, ces phénomènes culturels ont des cadres géographiques et chronologiques relativement limités tandis que la culture de Przeworsk reste l'une des cultures principales du *Barbaricum* européen, à la période préromaine et jusqu'à l'époque des Grandes Migrations. Les influences celtiques, dans la culture de Przeworsk et partiellement aussi dans la culture d'Oksywie sont visibles, aussi bien dans le rite funéraire que dans le mobilier métallique. Plusieurs objets typiques pour les terres polonaises ont des analogies dans la culture celtique. Z. Woźniak souligne que la plupart des types de fibules, d'armement et d'outils sont identiques à ceux de la culture celtique (Woźniak 1970, 159–161). Pourtant, plusieurs types de mobilier, comme les épées par exemple, sont considérés comme caractéristiques des terres polonaises. Z. Woźniak et T. Dąbrowska ont rappelé plusieurs fois qu'il est souvent impossible, dans le mobilier de la culture de Przeworsk et d'Oksywie, de distinguer les importations celtiques des imitations locales. Nous ne pouvons donc pas établir une liste complète des importations celtiques sur les terres polonaises et l'identification de certains objets – comme des importations ou des imitations – reste difficile, voire impossible.

Dans cette étude, le terme « importation celtique » se rapporte aux objets qui peuvent être considérés avec certitude provenant de la culture de La Tène, ou que l'on peut le supposer de façon justifiée. Ils ont été retrouvés en dehors de la zone celtique comprenant la culture de La Tène, la culture de Púchov et le groupe de Tyniec. En plus, leurs

caractéristiques respectent au moins l'une des conditions suivantes :

1. Les objets considérés comme des importations ne représentent pas une variété locale, c'est-à-dire qu'ils ne possèdent pas les caractéristiques spécifiques propres aux objets extérieurs à la zone celtique. Les objets en question retrouvés sur les terres celtiques seraient considérés comme du mobilier celte. Cette remarque ne concerne pas les outils dont la forme, souvent imposée par leur fonction, ne peut servir de marqueur culturel. Cependant, les couteaux dont l'extrémité du manche a une sorte d'anneau, ou d'autres formes atypiques, peuvent être considérés comme des importations.
2. Les objets considérés comme des importations ont une chronologie proche de leurs semblables découverts dans le monde celtique, soit une chronologie courte. Une chronologie longue par rapport à la zone celtique peut témoigner d'une utilisation prolongée mais aussi peut suggérer une copie locale. Dans quelques cas particuliers, comme la vaisselle métallique, j'admets la possibilité d'une longue utilisation des importations données.
3. Les objets considérés comme des importations n'ont pas de prototypes locaux et n'appartiennent à aucune série typologique locale. Si l'on peut démontrer les similitudes entre un objet donné et les découvertes locales plus anciennes, celui-ci ne sera pas considéré comme une importation. Dans ces conditions, les épées à un tranchant ne sont pas des importations bien que certains exemplaires aient un manche large, en forme de « C », ressemblant à certaines *falcatas* ibériques. En effet ces épées à un tranchant ont une longue évolution en Pologne et la ressemblance avec des pièces espagnoles est totalement fortuite. Par contre, les fourreaux métalliques des épées à deux tranchants sont considérés comme des importations, parce qu'ils ont des comparaisons précises dans le monde celtique e, dans le mobilier local, il n'y a ni prototype, ni formes dérivées de ces objets laténiens.
4. Les objets considérés comme des importations sont des objets de luxe, élaborés par un artisan spécialisé, utilisant les matières inconnues sur les terres polonaises, comme le bronze ou le verre.

Au vu de ces critères, on considère comme importations les objets élaborés suivant les technologies étrangères, mais dans les ateliers locaux et conformément à la mode locale. Dans ce cas, ils possèdent des différences par rapport au mobilier fabriqué dans la zone celtique. Le critère de la « production locale » s'appuie sur la découverte des ateliers (comme, par exemple, le complexe des ateliers céramiques à Haarhausen en Allemagne, daté de la période des « influences romaines ») ou la présence d'objets typiques pour un territoire donné, comme les fourreaux métalliques appartenant à la *Mitteldeutsche Sondergruppe* ou encore la céramique tournée ayant les traits propres au groupe Gross Romstedt.

Dans la présente étude, nous avons renoncé à présenter les importations des monnaies, catégorie particulière méritant une recherche pour elle-même.

1. Différenciation de plusieurs types de contacts interculturels et importations celtiques

Les contacts interculturels et les relations internes dans le milieu d'une culture donnée peuvent prendre des formes variées, dont seules certaines sont perceptibles dans le mobilier archéologique. Parmi les types de contacts qui peuvent entraîner des importations, on peut énumérer les échanges commerciaux, les déplacements des particuliers, surtout des artisans, l'exogamie, les colonisations et les traces d'activité militaire, c'est-à-dire les butins, les tributs, la solde, ainsi que les dons diplomatiques. Certains de ces types de contacts peuvent être, en plus, liés à des questions religieuses ou magiques. À part cela, certaines importations celtiques sur les terres polonaises pouvaient être distribuées dans les sociétés locales dans un système clientéliste comme c'est attesté chez les Celtes. Les méthodes archéologiques modernes ne permettent de lier les importations avec ces types de contacts interculturels que dans certains cas.

On a souvent souligné que nous ignorons la liste des biens qui étaient échangés contre ces importations celtiques et plus tard, romaines. Les premières informations détaillées sur les marchandises exportées d'Europe centrale proviennent de sources arabes médiévales. L'éventail de ces biens correspond *grosso modo* aux produits recherchés par les Romains. L'analyse des sources écrites arabes ainsi que les mentions de Strabon (Strabon, *Géographie*, IV, 5, 2–3) démontrent clairement que le mobilier archéologique ne reflète qu'une partie infime de marchandises échangées. Pour les derniers siècles avant

J.-C., nous ne disposons d'aucune source écrite ; aussi, il est très difficile de définir la liste des objets ayant servi d'échange aux importations celtiques. En premier, on place l'ambre ; en effet cette résine se retrouve dans le mobilier archéologique. D'autres marchandises éventuelles sont beaucoup plus difficiles à identifier et à confirmer avec nos méthodes scientifiques. On peut estimer que le sel jouait un grand rôle dans les relations entre les Celtes et les peuples des terres polonaises, surtout en prenant en compte les importants besoins des représentants de la culture celtique en Bohême. L'habitat avec ses installations servant à l'évaporation des saumures à Wieliczka, site XI, était contrôlé par la société du groupe de Tyniec, mais la présence probable des Celtes dans la région de Kujawy peut être mis en relation avec l'exploitation des sources salées. Les esclaves pouvaient aussi jouer un rôle important dans les relations avec les peuples celtiques, puisqu'ils pouvaient être la seule « marchandise » abondante sur la plupart des terres polonaises. Pour la période des influences romaines, on suppose qu'on exportait du bassin de la Vistule des esclaves, des fourrures, du bétail et même, ce qui n'est pas certain, du blé et du fer. Mais l'ambre constitue la marchandise principale, présente dans les données archéologiques (Wielowiejski 1970, 150–152; 1980, 143–145; Bochnak, Goláňová 2010, avec la bibliographie antérieure).

L'importance accordée aujourd'hui à l'ambre se reflète bien dans le nom « la route de l'ambre ». La « route de l'ambre » reste l'un des itinéraires les plus commodes menant des territoires celtiques vers le Nord et la concentration des importations celtiques se situe naturellement sur cet axe. Cette route a subi des modifications de tracés et d'étapes pendant les siècles où elle transportait les biens exportés des terres polonaises et les ceux importés d'autres pays.

Sur les terres polonaises à la période préromaine tardive, on observe la présence de plusieurs types d'importations celtiques dans une large zone contenant la Silésie, une grande partie de la Grande Pologne, la Pologne Centrale, Kujawy, Mazovie, le pays de Chełmno et la Poméranie orientale. Certains types d'importations se rencontrent dans la Mazurie, à ceci près que leur répartition ne correspond pas totalement aux modèles présentés plus haut. Mais il ne faut pas oublier que les sources archéologiques n'offrent que l'image d'un fragment limité du passé et que, surtout par rapport à l'époque du Fer, elles dépendent en grande partie du rite funéraire en vigueur à cette période. Cette remarque concerne avant tout les terrains occupés par la population du groupe de Tyniec et les aires avoisinantes, mais elle reste néanmoins valable pour la totalité des terres polonaises. De plus, la présence d'objets d'origine celtique ne résulte pas uniquement de relations commerciales mais aussi d'autres contacts, politiques par exemple (dons). La présence des importations le long de la voie de communication menant vers le Nord permet de supposer qu'elles étaient diffusées dans le cadre d'échanges « main à main », ce qui n'exclut pas le fonctionnement du commerce à longue distance organisé par les gens spécialisés dans cette activité.

La question du transfert de technologies reste un problème à part. La participation des Celtes dans la diffusion du savoir-faire des techniques de la réduction des minerais du fer reste plausible, mais il manque des preuves pour vérifier cette hypothèse. La connaissance des vestiges de la réduction des minerais de fer datant de la période préromaine tardive est lacunaire. Il semble que, dans la culture de Przeworsk et celle d'Oksywie, on produisait des fibules comparables, fonctionnellement et esthétiquement, aux exemplaires celtiques. La prolifération des forces et des éperons sur les terres polonaises reste aussi le fruit du savoir-faire propre aux Celtes et adopté par les sociétés locales. En tenant compte de leur fabrication facile et du fait que ces objets sont aussi fréquents à la fin de la période préromaine qu'au début de la période des influences romaines, après la chute du monde celtique, on peut supposer qu'ils ont été élaborés dans des ateliers locaux. L'adoption des meules rotatives et leur production locale reste un autre exemple du transfert de technologie lié aux influences laténiennes. Peut-être certaines meules rotatives (par exemple celles de Dzbądzek) datant des derniers siècles avant J.-C proviennent-elles de la culture de La Tène, mais à défaut des résultats des analyses pétrographiques, il est impossible de confirmer cette hypothèse. Cependant, nous disposons d'arguments pour l'adoption relativement rapide de la technologie de production des meules, puisqu'à Janikowo, site 11, et Strzelce, site 2, on a identifié les vestiges d'un atelier de production de meules rotatives (Wiślański 1959, 71, 76, 81, 84; Ryc. 56, 57; Zielonka 1970, 202; Makiewicz 1973, 167; Ryc. 2; 1973a, 216, 217; Ryc. 2; 1979, 15; Kaszewska 1977a, 108, 120; Cofta-Broniewska 1979, 119, 120).

Le monnayage local, basé sur le modèle celtique, est une question de transfert de technologie et de nouveaux fonctionnements de la sphère socio-économique. La question de l'émission locale des monnaies sur les terres de la culture de Przeworsk est un nouveau sujet de recherche pour l'archéologie de l'Europe centrale. Les traces de la production des monnaies aux alentours de Kalisz et peut-être à Kujawy confirment le fonctionnement des ateliers où travaillaient les spécialistes, avec le savoir-faire et les outils de type celtique. Cependant, il est difficile d'admettre que la production monétaire dans la culture de Przeworsk correspondait réellement aux besoins économiques des sociétés locales. Les numismates et les historiens médiévaux soulignent que l'émission des monnaies remplissait non seulement une fonction économique, mais aussi qu'elle valorisait le prestige royal et symbolisait l'ordre, la majesté, l'autorité et autres valeurs presque divines qui devraient veiller sur les activités commerciales. Il semble que cette « fonction d'apparat » avait un rôle primordial dans les tentatives de la production monétaire à la période préromaine tardive. La valeur des monnaies frappées sur les terres polonaises est trop élevée pour qu'elles aient pu servir dans la plupart des transactions. Il semble que l'économie de la culture de Przeworsk n'a pas atteint le niveau qui pourrait justifier l'introduction de la monnaie. Après un bref épisode de l'activité monétaire sur les terres polonaises, on observe le retour à l'économie non-monétaire qui a subsisté jusqu'au Xe siècle et à l'installation de l'état médiéval chrétien.

Les innovations techniques et économiques propres aux Celtes étaient reçues, adaptées, parfois transformées, mais ce phénomène du transfert de technologies se limitait à la production d'objets peu compliqués. Si les conditions sociales ou économiques étaient trop différentes par rapport aux standards celtiques, l'adoption de solutions laténiennes était vraisemblablement impossible.

2. Les itinéraires de pénétration de la culture celtique en Pologne

La diffusion des importations celtiques et les découvertes liées au fonctionnement de la « route de l'ambre », comme les dépôts d'ambre de Wrocław-Partynice, permettent actuellement de distinguer trois directions principales de la pénétration d'objets laténiens sur les terres polonaises : la route méridionale dite « route de l'ambre » avec ses deux variantes, puis la route occidentale et la voie du nord-ouest.

2.1. La route de l'ambre (nord-sud)

Il semble que la plupart des importations celtiques, aussi bien dans la culture de Przeworsk que dans celle d'Oksywie, sont venues sur les terres polonaises de l'au-delà des Carpates, avec la participation des populations habitant les établissements celtiques au sud de la Pologne, en Silésie et aux environs de Cracovie en Petite Pologne. C'est avec ces influences provenant de la Moravie et peut-être de la Slovaquie qu'il faut aussi lier le phénomène même de la laténisation du bassin de la Vistule. Les chercheurs sont d'accord que la « route de l'ambre » était une voie mixte, par la terre et par les fleuves. L'Oder, la rivière Prosna, les lacs Gopło et Pakoskie, ainsi que la Vistule étaient navigables sur plusieurs tronçon et, à ces endroits, le transport fluvial paraît la solution la plus appropriée. Il semble que, par cette voie, sont également arrivées sur les terres polonaises des importations balkaniques et daces. L'analyse de la diffusion et de la chronologie des importations celtiques démontre que, sur les terres polonaises, fonctionnaient deux bras de la « route de l'ambre » : l'un par la Silésie à partir du territoire occupé à la phase LT C2 par la culture de La Tène, et le second par la Petite Pologne et le territoire du groupe de Tyniec aux environs de Cracovie.

2.1.1. Le bras occidental de la route de l'ambre

La voie passait vraisemblablement par l'Oder, la rivière Prosna vers Kujawy et ensuite la rivière Noteć et le lac Gopło, et continuait vers l'est jusqu'à la Vistule. A. Cofta-Broniewska a essayé de reconstruire le réseau des voies dans les Kujawy, mais sa proposition est basée seulement sur les conditions géographiques modernes et nous ne savons pas si, à l'âge du Fer, les conditions politiques n'obligeaient pas à des modifications du tracé (Cofta-Broniewska 1979, 131–157). Selon J. Wielowiejski, dans la région de Grudziądz, Kwidzyń, Opalenie et dans la confluence de la rivière Wierzyca et la Vistule, il existait des passages à gué (Wielowiejski 1980, 113, 114). Vers la fin de la phase A2, suite à une crise démographique, on observe un dépeuplement de grandes parties de la Silésie et de la Grande Pologne. Il est probable qu'à

ce moment là la « route de l'ambre » ait été moins fréquentée. Pourtant, les découvertes des dépôts d'ambre de Wrocław-Partynice et les importations celtiques sur les nécropoles de Ciecierzyn, de Wesółki et de Zadowice attestent le fonctionnement de la route en question à la phase A3, donc à la fin de la période préromaine tardive.

2.1.2. Le bras oriental de la route de l'ambre

La population du groupe de Tyniec - unité culturelle, fortement celtisée, localisée aux environs de Cracovie - a participé aussi aux relations commerciales entre les Celtes et les peuples de la culture de Przeworsk et d'Oksywie. Ces relations datent vraisemblablement de la phase LT C2 (phase A1 selon la chronologie de la culture de Przeworsk et d'Oksywie). En effet, sur la nécropole de Błonie, à la confluence de la Vistule et de la rivière San, on trouve déjà des importations datées de cette phase. Les importations plus anciennes du bassin de Nida, zone de confluence de la Vistule, sont datées de la phase A2, mais il est difficile de dire si elles sont en relation avec la voie de longue distance qui passait vers le Nord.

Comme on l'a mentionné plus haut, vers la fin de la phase A2, se situe un dépeuplement de certaines parties de la Silésie et de la Grande Pologne. À cette époque, on observe une fréquentation importante du bras oriental de la « route de l'ambre », passant au long de la Vistule par la Mazovie. Les fibules du type *Nauheim* et vraisemblablement une partie des fibules à coquille trouvées en Mazovie et datant du début de la phase A3 témoignent de ce phénomène. Les imitations de la vaisselle celtique de Błonie et de Stradów, ainsi que la céramique de la culture de Przeworsk trouvée sur les habitats du groupe de Tyniec, attestent aussi des contacts tout au long de cette route (Dąbrowska 2008, 75). Les populations de la culture de Púchov et du groupe de Tyniec étaient les partenaires et les intermédiaires dans cet échange au sud de la Pologne, mais il est difficile de reconstruire la voie entre la Petite Pologne et la Mazovie. Le déclin des oppida moraves et bohémiens n'a pas stoppé les importations celtiques, surtout grâce à la culture de Púchov et au groupe de Tyniec. Le bras oriental de la « route de l'ambre » a perdu de son importance vers le début de l'époque des influences romaines, quand le bras occidental a repris son fonctionnement après la recolonisation de la Silésie et de la Grande Pologne.

2.2. L'itinéraire occidental

Les découvertes des umbos du type Nierstein confirment le fonctionnement de cette route menant de la Silésie par le Brandebourg jusqu'à la Celtique Occidentale. Une partie de ces importations est venue ensuite en Mazovie, témoin de l'existence de contacts internes dans la culture de Przeworsk. Actuellement, il est difficile de dire si les importations celtiques par la voie occidentale se limitaient seulement aux territoires de la culture de Przeworsk, mais cette hypothèse paraît plausible. Peut-être un peu plus tard, par la même voie, par l'intermédiaire de groupes de population de la culture de Przeworsk installés à Wetterau, sont arrivées dans le bassin de la Vistule les fibules gallo-romaines, comme celles du type de Siemianice-Besançon, selon J. Andrzejowski (Andrzejowski 2005a).

La voie occidentale est difficile à reconstruire. Elle devait passer perpendiculairement aux fleuves qui, le plus souvent, facilitent la communication. Néanmoins, son fonctionnement est attesté non seulement par les importations celtiques de provenance occidentale mentionnées ci-dessus, mais surtout par la présence de groupes de la culture de Przeworsk en Allemagne. On peut alors considérer que cette route est-ouest passait par le pays de Lubusz, le Brandenbourg et la Thuringe vers le Wetterau en Hesse.

2.3. L'itinéraire nord-ouest

En Europe du Nord, il y a une différence entre la diffusion des chaudrons bimétalliques de provenance celtique et celle des situles italiques. La répartition des chaudrons et des situles ne se superpose que partiellement. Cette différence suggère que le modèle d'importation de ces vaisselles métalliques n'est pas le même. Évidemment, on ne peut pas prétendre que les voies d'importation des chaudrons et des situles aient été complètement différentes, parce que les vases italiques arrivaient dans la zone des *oppida* et pouvaient être transmis plus au nord par les routes contrôlées par les Celtes. Cependant, la diffusion des chaudrons celtiques au bord de la Mer du Nord et de la Baltique démontre une certaine similitude avec la répartition des monnaies provenant de la Celtique occidentale. La présence des émissions monétaires de la Gaule ou des Iles Britanniques dans le bassin de la Mer du Nord et de la Baltique, ainsi que l'absence dans cette région des monnaies boïennes ou issues de

l'Allemagne du Sud montre que les importations celtiques de l'ouest, arrivaient par la voie maritime et (ou) terrestre. Plusieurs arguments en faveur de cette hypothèse sont présentés dans les autres publications (Bochnak 2010b, 2010c, 2011; Bochnak, Harasim 2013).

3. Les influences celtiques dans l'économie des cultures laténisées

L'état des recherches sur l'économie de la culture d'Oksywie n'est pas satisfaisant, conséquence de nos connaissances très lacunaires des habitats au nord de la Pologne. L'état de recherches sur l'économie de la culture de Przeworsk est nettement meilleur, surtout grâce à la publication récente de J. Rodzińska-Nowak (Rodzińska-Nowak 2012). Dans cet ouvrage, il a rectifié plusieurs anciennes opinions et a présenté une image cohérente de l'économie agricole de la culture de Przeworsk. Grâce au progrès dans les recherches sur les habitats, on a prouvé que le région de Kujawy, considérée auparavant comme un domaine à vocation d'élevage de troupeaux, liée aux influences celtiques, actuellement paraît proche des autres mode d'agriculture de la culture de Przeworsk (Makiewicz 1977; Wielowiejski 1980, 173, 174; Rodzińska-Nowak 2012, 112–114, 148). Les recherches récentes démontrent une homogénéité de l'économie dans la culture de Przeworsk, ce qui ne permet pas d'indiquer les zones particulières pour les influences celtiques.

4. Les influences celtiques dans le rite funéraire

Le rite funéraire dominant dans la culture de Przeworsk, consistant en l'incinération et en la destruction rituelle d'une partie du mobilier, est considéré comme un trait provenant du milieu celtique et comme l'un des éléments de laténisation (Czarnecka, 2004, 97, 98). On attribue aux flammes le pouvoir purifiant, et le charbon qui reste après l'incinération du tissu végétal ou animal a des qualités médicinales. Il aide à l'élimination des toxines et des bactéries liées aux intoxications. Les tombes de la culture de Przeworsk et celle d'Oksywie ressemblent aux sépultures des nécropoles de Ponětovice en Moravie, ainsi qu'à celles de Holiare et Sväty Michal nad Žitavou en Slovaquie (Meduna 1962, 126). Le même rite funéraire a aussi été reconnu en Hongrie, par exemple à Ludas-Varjú-dűlő. Les nécropoles du type Ponětovice-Holiare, qui disparaissent à la phase LT C2, marquent le dernier horizon des sépultures celtiques en Bohême, en Slovaquie et en Hongrie. Il ne faut pas oublier qu'à côté de la forme de sépulture la plus répandue, la crémation et la mutilation du mobilier, on note aussi les traces d'autres rites funéraires trouvant les analogies dans la culture de La Tène. La disproportion frappante entre les habitats et les sépultures de la culture de Przeworsk en Petite Pologne est considérée aussi comme une influence celtique.

La présence d'armement dans les tombes reste l'un des traits caractéristiques du rite funéraire de la culture de Przeworsk et d'Oksywie. L'armement apparaît dans les plus anciennes tombes de la culture de Przeworsk, ce qui suggère que la coutume fut adoptée suite à la laténisation. Ces découvertes d'armement des périodes les plus anciennes sont des exemplaires importés de la culture de La Tène.

On peut supposer que les enceintes quadrangulaires enregistrées sur certaines nécropoles de la culture de Przeworsk restent aussi une influence celtique. La présence des os animaux dans les tombes est un élément important dans le rite funéraire répandu sur les terres polonaises. Les analyses effectuées par G. Młynarski ont démontré la différence entre la composition des os animaux provenant des habitats et ceux des nécropoles de la culture de Przeworsk (Młynarski 2006). Certaines espèces étaient préférées lors des rites funéraires ; elles sont surreprésentées dans les tombes par rapport aux découvertes provenant des habitats. On observe aussi une certaine similitude entre les habitats et les nécropoles gauloises et ceux de la culture de Przeworsk. Cela démontre que la culture de Przeworsk a adopté, non seulement l'image générale du rite funéraire, mais aussi des règles précises comme la composition du viatique ou du festin funéraire. Pourtant, il semble que les sépultures des cultures locales sur les terres polonaises dans les territoires de la culture de Przeworsk (et vraisemblablement dans celle d'Oksywie) montrent des différences dans la composition des espèces animales déposées par rapport aux tombes celtiques.

On suppose souvent que les inhumations de la période préromaine, qui sont peu nombreuses sur les terres polonaises, sont aussi un élément celtique. La répartition de ces tombes dans la culture de Przeworsk, qui reflète *grosso modo* la localisation des enclaves celtiques ou les régions avec de fortes influences celtiques, reste un argument fondamental

pour renforcer cette hypothèse. Cependant, il faut remarquer que ce fait n'explique pas la présence des inhumations de façon vraiment convaincante. En effet, les sépultures avec une même chronologie et un même mobilier sont aussi connues dans des nécropoles de la culture d'Oksywie, de Pruszcz Gdański, site 7 et d'Opalenie, site 1. En plus, dans la région où les traditions celtiques ont survécu le plus longtemps, c'est-à-dire en Petite Pologne, on constate l'absence des tombes à inhumation datant des deux derniers siècles avant J.-C. Il y a plusieurs arguments contre les racines celtiques de cette coutume sépulcrale. La tradition des inhumations dans la culture de La Tène a disparu généralement à la phase B2, en Europe centrale, presque deux siècles avant l'horizon des tombes à squelettes dans la culture de Przeworsk et même avant la phase initiale de cette culture. Il est difficile de croire que sur les terres polonaises la tradition latente de l'inhumation ait subsisté à travers plusieurs générations qui pratiquaient la crémation. En plus, contrairement aux règles typiques pour la zone celtique en Basse Silésie, les squelettes dans la culture de Przeworsk sont disposés suivant plusieurs directions et plusieurs positions ; aussi bien en decubitus dorsal qu'en position fœtale. Aussi, il est difficile de les considérer comme la trace d'une seule tradition. Il est plus probable que le phénomène que nous enregistrons comme une pratique d'inhumation, corresponde à plusieurs traditions qui se manifestent dans l'antiquité d'une façon variable. Les sources d'inhumation seraient différentes dans la Mazovie du Nord, dans la région du groupe de Nidzica de la culture de Przeworsk, et en Silésie. Remarquons aussi que les tombes en question sont plus répandues sur les terres à travers lesquelles passaient les routes de communication à longue distance (Woźniak 1970, 233), alors fréquentées par les populations qui n'appartenaient pas aux communautés locales et, peut-être pour cette raison, enterrés d'une façon différente.

5. La chronologie

5.1. Phase A1

D'après Teresa Dąbrowska, le début de la phase A1 de la période préromaine doit correspondre avec les phases LT Clb et LT C2. Avant la phase LT C2, il a dû exister un contact entre les représentants de la culture de La Tène pratiquant l'incinération et la mutilation du mobilier, et ceux de la culture de Przeworsk. Ce contact fut tellement important qu'il donné lieu à une transmission du rite funéraire des nécropoles du type Ponětovice-Holiare aux habitants les terres polonaises (Dąbrowska 1988, 56, 57, 62; 2008, 101). Ce rite funéraire (ou tout au moins ses éléments visibles) a tellement plu à la population de la culture de Przeworsk, qu'après son adoption il fut pratiqué pendant plus de sept siècles.

Le processus de l'adaptation du rite funéraire et de la formation de la culture de Przeworsk et celle d'Oksywie est très faiblement attesté par les sources archéologiques, ce qui a encouragé certains chercheurs à nier l'hypothèse de T. Dąbrowska et à faire correspondre la phase A1 uniquement avec la phase LT C2. Aujourd'hui, il nous est difficile de reconstruire les mécanismes sociaux qui ont décidé de l'adoption du rite funéraire de la culture de La Tène, mais nous pouvons observer les effets de ces processus à travers les tombes à incinération dont le mobilier était brûlé et mutilé. Le début de la période préromaine en Pologne est un moment d'adaptation intense des « biens invisibles », comme N. Venclová appelle la vaste sphère des connaissances, des techniques, des technologies, des rites et des coutumes transférés dans le cadre des contacts interculturels (Venclová 2002a). Suite à ce transfert, de nouvelles unités culturelles se sont formées sur les terres polonaises. La population locale a commencé à produire les premiers objets typiques des cultures de Przeworsk et d'Oksywie, et leur forme était souvent inspirée du mobilier celtique. Il est fortement possible que cette production ait utilisé du fer importé.

L'horizon le plus ancien des importations celtiques dans la culture d'Oksywie est marqué par les fibules du type B, selon J. Kostrzewski, provenant des tombes 150 et 151 de Rumia, représentant des formes typiques pour la fin de la phase LT C1. Dans la culture d'Oksywie, il n'y a pas d'objets en verre ou d'armement de provenance celtique que l'on pourrait dater de la phase A1. L'horizon des fibules les plus anciennes n'est pas présent dans le pays de Chełmno (Bokiniec 2008, 185). Les longues fibules de type A, connues des sites de la culture de Przeworsk, entre autres de Kaźmierz, de Lutomiersk, de Tuczno et de Warszawa-Dotrzyma, sont de la même période. Il semble que la tombe 35, aux caractéristiques de la culture de Jastorf et de la culture de Przeworsk de Zarębowo, puiss être aussi datée de cette période, bien que la fibule de cette tombe dont les proportions n'ont pas de valeur de marqueur chronologique, soit abîmée. La fibule de Wólka Zamkowa est aussi une forme très ancienne, mais sa relation avec la culture de Przeworsk n'est

pas attestée. À ce plus ancien horizon des importations celtiques dans la culture de Przeworsk, il faut vraisemblablement ajouter le bracelet en verre de Warszawa-Dotrzyma et peut-être ceux de Biskupice. Selon T. Dąbrowska et Z. Woźniak, le bracelet de Osinki appartient aussi au type daté à la phase LT C1 (Dąbrowska, Woźniak 2005, 93). Le type d'armement le plus ancien est représenté par une épée avec un fourreau de Warszawa-Żerań et un grand umbo rectangulaire de Piotrków Kujawski. Malheureusement, ces deux objets sont des découvertes sans contexte, comme d'ailleurs la plupart du mobilier lié à la plus ancienne phase de la culture de Przeworsk. L'épée et l'umbo en question portent des traces de mutilation rituelle et proviennent vraisemblablement de tombes à incinération, contemporaines des nécropoles du type Ponětovice-Holiare. Dans la partie suivante de la phase A1, synchronisée avec le stade LT C2, sur les terres polonaises se trouvent les fibules du type Mötschwil, variante Bingen-Hahnheim selon H. Polenz, en Silésie (Brodno, Ciecierzyn, tombe 72) et en Mazovie (Poświętne). La variante Bingen-Hahnheim est bien représentée surtout en Rhénanie, ce qui pourrait indiquer une nouvelle direction du rayonnement culturel laténien vers les terres polonaises. Il ne faut cependant pas oublier que la phase LT C2 est la période de la disparition définitive des nécropoles laténiennes au sud des Carpates, ce qui peut fausser la carte de répartition des fibules en question. De la phase A1, il faut dater aussi les boucles de ceintures dont les crochets forment une tête d'animal (cheval ?), provenant de Wszedzeń et de Świerkówiec, tombe 5, qui peut être un peu plus récente. Dans la phase en question, apparaissent les militaria, comme par exemple les épées estampillées. Malheureusement, aucun des exemplaires trouvés sur les terres polonaises ne provient d'un ensemble clos documenté. Il s'agit de découvertes fortuites sans contexte ou de pièces draguées dans les rivières, comme des épées trouvées à Noteć, à Białośliwie ou à Inowrocław-Mątwy (cet exemplaire avait vraisemblablement une lame à structure feuilletée). Dans les ensembles de la culture de Przeworsk, on trouve dans la phase A2 des épées dans des fourreaux du type I et II, parfois avec les anneaux métalliques et les boucles de ceinture munies d'un ergot (K.48). On retrouve aussi des couteaux avec un anneau à l'extrémité du manche (Bełcze, tombe 1), qui pouvaient appartenir à des individus venus de la zone de la culture celtique.

Les importations celtiques de la phase A1 ne sont pas nombreuses, mais en général les sources archéologiques qui se rapportent à ce stade sont très modestes. Il faut aussi souligner que la plupart des objets métalliques provenant de la phase A1 (à l'exception des umbos hémisphériques) possèdent des analogies avec le mobilier du monde celtique. Il est difficile de préciser par quel itinéraire arrivent les importations celtiques de la phase A1, mais il est vraisemblable que les apports venant du Sud y aient joué un rôle prépondérant, vraisemblablement avec la participation des populations de la culture de La Tène habitant sur les terres polonaises. La Tène moyenne est une période de fonctionnement de centres celtiques en Basse Silésie et d'un habitat celtique à Nowa Cerekwia près de la Porte de Moravie. On a retrouvé dans ce dernier lieu, entre autres, une boucle de ceinture avec un crochet zoomorphe et une fibule du type Mötschwil, qui sont, comme on l'a précisé plus haut, les types également connus dans la culture de Przeworsk.

La répartition des plus anciens objets celtiques de la culture de Przeworsk et d'Oksywie montre que les influences celtiques ont agi à longue distance. En effet, les importations ne sont pas trouvées à proximité des habitats celtiques mais plutôt le long des routes menant vers le nord. Il est possible qu`à la phase A1 la culture de Jastorf ait joué le rôle d'intermédiaire à l'importation des objets celtiques sur les terres polonaises. Cette remarque se rapporte, entre autres, à la boucle de ceinture de Świerkówiec, tombe. 5, trouvée avec les fibules du type H selon Kostrzewski, ainsi qu'à une fibule proche du type 19d selon R. Gebhard, mais aussi à l'inventaire de la tombe à char de Brzeźniak en Poméranie. Pourtant, dans ce dernier cas, on ne peut pas exclure une datation un peu plus tardive, c'est-à-dire à la phase A2. Il existe alors un travail local du fer, à petite échelle. Vu l'absence de sources archéologiques, il est impossible de savoir jusqu'où l'artisanat du métal s'appuyait sur les demi-produits importés.

Le rite funéraire emprunté aux nécropoles du type Ponětovice-Holiare devient quasi unique dans la culture de Przeworsk et d'Oksywie. L'impulsion qui a mené à l'adoption de ce rite devait être particulièrement forte. Elle a entraîné la modification de coutumes funéraires des populations locales et reste présente dans les cultures laténisées malgré l'évolution du même rite dans le milieu celtique et leurs contacts intenses avec les voisins méridionaux

jusqu'au crépuscule du monde celtique en Europe. Sur les terres polonaises, on observe aussi d'autres éléments typiques de tradition funéraire celtique. Ainsi, l'enceinte quadrangulaire à Ciecierzyn a pu déjà être fondée pendant la phase A1.

5.2. Phase A2

Dans la phase A2, on observe une croissance frappante du nombre des importations celtiques sur les terres polonaises. Sur les terrains occupés par la culture d'Oksywie apparaissent les plus anciennes épées avec des fourreaux, parfois avec des ceintures et aussi plusieurs types de pièces vestimentaires typiques du costume féminin, comme des fibules et des parures en verre et en métal. Dans les riches sépultures féminines de Podwiesk, tombe 300 et de Rumia, tombe 42, on a aussi découvert des colliers de perles en verre et des anneaux à nodosités.

Dans cette phase, les fibules du type A.65 se diffusent sur les terres polonaises. Nous connaissons environ neuf exemplaires de ce type provenant de la culture de Przeworsk et cinq de la culture d'Oksywie. La répartition de ces fibules reflète vraisemblablement la route de leur importation, le bras oriental de la « route de l'ambre », qui s'est activée après la dépopulation d'une partie de la Silésie. Dans la tombe C de Skowarcz, deux fibules A.65 voisinaient avec une fibule du type C selon Kostrzewski, ce qui atteste la longue durée des fibules du type de La Tène moyenne. En effet, dans la zone celtique, les fibules A.65 marquent le dernier horizon des oppida tchèques et moraves. Dans la phase A2, sur les terres polonaises apparaissent les épées avec une lame à structure feuilletée, comme l'exemplaire de la tombe de la culture d'Oksywie de Bolszewo et les pièces provenant de la culture de Przeworsk de Dzierzążnia Nowa, tombe 127, de Łagów, de Pawłowice, de Płock-Borowiczki et de Sułów. On trouve souvent des fourreaux du type IV, à long pontet, surtout sur les terres de la culture de Przeworsk, mais présents aussi au Nord où ils marquent le premier horizon de l'armement importé. Sur les terres de la culture de Przeworsk, il y a aussi des fourreaux du type III, à doubles esses. L'unique exemplaire de ce type provenant de l'ensemble de la culture d'Oksywie (Grudziądz-Rządz, tombe 678) est daté au début de la phase A3.

Avec les fourreaux, on retrouve parfois des pièces métalliques de ceintures : les anneaux et les boucles annulaires des trois types de J. Kostrzewski (K.48-K.50). Les boucles en question sont typiques des tombes à l'armement, mais à Rumia, tombe 42, la boucle en bronze munie d'ailettes (K.49) et quatre anneaux en bronze faisaient partie du mobilier d'une tombe féminine riche contenant, entre autres, des perles en verre et des anneaux à nodosités.

À la phase A2, la route occidentale des importations celtiques est en activité. La présence, sur les terres polonaises, des umbos rectangulaires du type B (type Nierstein) et peut-être aussi de la clavette de char trouvée à Bojadła sont les signes de son activité. De la même phase, il faut dater la sépulture no. 1 de Wierzbice où l'on a découvert, entre autres, une épée dans son fourreau, les restes d'un chaudron bimétallique et des pièces métalliques d'une corne à boire. Ce chaudron, avec un exemplaire semblable de Bolszewo, reste la plus ancienne découverte de la vaisselle métallique de provenance celtique sur les terres polonaises. Le chaudron de Wierzbice est probablement arrivé en Silésie du Sud, de Bohême ou de Moravie, où les fragments des vaisselles semblables se retrouvent sur les oppida de Stradonice et de Staré Hradisko. Le chaudron de Bolszewo, trouvé aussi dans une tombe à arme, pouvait arriver en Poméranie par la route du Nord-Ouest, suivant la Mer du Nord, puis peut-être par l'Elbe et l'un de ses affluents, ou par la Mer Baltique. En même temps, sur les terres, affluent quelques importations de la Péninsule Balkanique : l'umbo de Dobrzankowo, tombe 34, et peut-être aussi de Kotowice, tombe 1, ainsi que la pointe de lance de Bodzanowo, tombe 2. Dans la phase A2, sur les terres de la culture de Przeworsk, on trouve des importations de céramique tournée et de couteaux au manche muni d'un anneau qui, à mon avis, témoignent de la présence d'individus porteurs de la culture de La Tène dans le bassin de la Vistule. Au même stade chronologique, il faut dater aussi une série de pendentifs en fer, en forme de capsule, provenant de la nécropole de Błonie. Ces pendentifs trouvent des analogies avec des pièces découvertes sur l'oppidum de Hrazany, mais sont rares dans la culture celtique.

Le crépuscule de la phase A2 et du stade A2/A3 qui, selon A. Maciałowicz, reste une « subphase » de la phase A3, arrive avec la période où les fibules de type *Nauheim* affluent sur les terres polonaises. Dans le monde celtique, les fibules de type *Nauheim* apparaissent avant les fibules à coquille, mais à l'est des terres polonaises ces deux types sont contemporains. Il est difficile d'expliquer ce

phénomène. Vraisemblablement, au départ les fibules de type *Nauheim* n'étaient pas exportées au nord des Carpates et elles furent introduites avec les fibules à coquille, ce qui donne le terminus post quem de l'importation de ces deux types dans le bassin de la Vistule. Les découvertes des fibules de type *Nauheim* dans la culture de Przeworsk se concentrent en Mazovie et tout au long de la basse Vistule, ce qui, vraisemblablement, comme dans le cas des fibules du type A.65, donne la localisation de la variante orientale de la « route de l'ambre ». Comme il l'a été écrit, il est fort probable que, parmi les fibules à coquille, se trouvent des importations celtiques et des productions locales, mais actuellement il n'est pas possible de les distinguer.

Plusieurs objets métalliques de provenance locale, comme les umbos circulaires, les épées à un tranchant, les outils et, vraisemblablement aussi, une grande partie des fibules, attestent le développement de l'artisanat du fer à la phase A2.

Le rite funéraire dominant est l'incinération avec la mutilation du mobilier et des restes animaux parmi les offrandes funéraires. La composition des espèces d'animaux déposés dans les tombes varie un peu par rapport à la culture celtique, vraisemblablement suite au niveau économique local moins développé et à la quantité limitée des surplus de nourriture sur les terres polonaises.

5.3. Phase A3

Dans la phase finale de la période préromaine, l'importation celtique est très intense. Se référant au mobilier de la culture de Przeworsk provenant de Mazovie septentrionale, A. Maciałowicz a démontré que le stade A2/A3 distingué par T. Dąbrowska ne serait pas une phase intermédiaire entre les phases A2 et A3, mais plutôt une subphase, partie du stade A3. La perception de ce fait sur les autres terres de la culture de Przeworsk et de la culture d'Oksywie reste un problème dépassant le cadre de cette étude, mais il semble que, parmi les importations celtiques, on pourrait indiquer quelques découvertes qui semblent attester l'existence de cette phase au nord de la Pologne. Ainsi, les fourreaux du type V proviennent d'un horizon chronologique assez étroit, qui correspond dans la culture de Przeworsk avec le début de la phase A3 (par ex. tombe 25 de Siemiechów, avec la fibule du type M selon Kostrzewski), mais dans la culture d'Oksywie les fourreaux en question coexistent avec les fibules du type D/E. On observe aussi le cas inverse, comme dans la tombe 678 de Grudziądz-Rządz, où un fourreau ancien (du type III, caractéristique de la phase A2) accompagnait le mobilier typique de la phase A3.

À l'aube de la phase A3 apparaissent les fibules du type A.18a et ensuite A.18b qui sont présentes jusqu'aux débuts de la période des influences romaines. Vraisemblablement, la plupart des fibules A.18 sont arrivées sur les terres polonaises du Sud, mais il est possible que les exemplaires de ces fibules représentant la variante dite de Wederath (comme les fibules de Kacice, de Oblin, tombe 95), soient venues par une route différente. Il faut souligner que les fibules du type A.18 sont les seules formes celtiques datant de la fin de la période de La Tène que j'ai pris en considération dans la présente étude. À la charnière du changement d'ère, on observe l'importation de plusieurs types des fibules de tradition celtique, mais fabriquées déjà dans les ateliers établis dans les provinces romaines comme, par exemple, les types *Jezerine, Idrija*, A.241 et les fibules zoomorphes. Ce processus n'a pas marqué d'autres objets de provenance celtique. Avec le déclin des *oppida*, on observe la fin du fonctionnement des ateliers verriers et plusieurs types de parures en verre ne sont plus fabriqués. Ce phénomène est bien visible dans la composition des importations. En effet, parmi le mobilier des tombes de la culture de Przeworsk et celle d'Oksywie, on trouve très peu de perles en verre. Cependant, quelques ensembles persistent avec ces vestiges jusqu'à la fin de la période préromaine. Parmi ces exceptions, on peut énumérer l'ensemble de la culture d'Oksywie de Podwiesk, tombe 66, où les fragments d'un bracelet en verre et la perle en verre du groupe 25 selon T. E. Haevernick sont trouvés avec les fibules du type L et M selon Kostrzewski. Les os humains incinérés, d'après les analyses anthropologiques, sont composés des restes de deux individus *Iuvenis*, le plus vraisemblablement du sexe féminin (Bokiniec 2005, 24). Aussi, il faut exclure le cas d'une vieille personne enterrée avec des bijoux de son adolescence. Les inventaires, partiellement mélangés, des tombes 614 et 615 de la nécropole de la culture de Przeworsk à Kleszewo ont fourni plusieurs fragments d'objets en verre fondu, entre autres quelques grandes perles, des boules en verre, des fragments d'anneaux à nodosités en bronze et de la céramique celtique tournée et peinte, le marqueur d'horizon ultime des habitats laténiens sur les terres polonaises. Malheureusement, nous ne disposons

pas des résultats des analyses anthropologiques des os incinérés trouvés dans les tombes en question.

Dans la phase A3 de la période préromaine, on observe des importations issues de la partie occidentale de la Celtique, en relation avec le fonctionnement d'un itinéraire qui liait les côtes méridionales de la Baltique avec l'Europe de l'Ouest par la voie maritime et fluviale. Les fourreaux du type V peuvent être considérés comme un témoignage de ces contacts ainsi que, sans doute, les fourreaux au décor ajouré de Kopaniewo, tombe IX et X et de Będziechowo et les chaudrons bimétalliques de Brzeźniak, Ciepłe, Skowarcz, Tuja et de Półchleb. La distribution des cottes de maille dans le Barbaricum suggère que la cuirasse de Opalenie a pu arriver sur les terres polonaises par la route du nord-ouest. On ne peut pas exclure que la monnaie gauloise trouvée à Gdańsk-Święty Wojciech n'ait pas été aussi une importation de la Celtique occidentale, bien que les circonstances de sa découverte soient incertaines.

Cependant, la plupart des importations celtiques arrivent sur les terres polonaises du Sud. À part l'ensemble standard, apparaissent des objets uniques comme le casque de type *Novo mesto* de Siemiechów, tombe 25 et une hache en forme de hallebarde de Ciecierzyn, tombe 20, qui trouve des analogies dans la région alpine. Les épées dans les fourreaux ornés avec les plaques au décor ajouré apparaissent aussi. Certaines, le plus souvent plus anciennes, sont typiques de la zone « trévère » ; les autres, plus récentes, viennent du Noricum. Une partie des plaques « noriques » peut provenir déjà d'une province romaine, mais elles sont fixées sur des fourreaux métalliques typiques de la culture celtique. Actuellement, nous connaissons environ seize fourreaux présentant des plaques ajourées en bronze ou en fer, appartenant à plusieurs types différents : sept d'entre eux proviennent de la culture d'Oksywie, Będziechowo, Grudziądz-Rządz, tombe du 22 novembre 1883 (tombe Aa7 selon E. Bokiniec), Kopaniewo, tombes IX et X, Pruszcz Gdański, site 7, tombe 346, Troszyn, ainsi que de huit ou neuf tombes de la culture de Przeworsk : Beszowa, Ciecierzyn, tombe 118, Janówek Pierwszy, tombe 66, Kamieńczyk, tombe 301, Korytnica, tombe 4 (découverte présumée), Stara Wieś-Kolonia, Tuczno, Wesółki, tombes 3 et 50. Les fourreaux sont parfois trouvés avec des boucles de ceintures appartenant aux trois types (K.48-K.50), dans la culture de Przeworsk où l'on observe une concentration des boucles à ergot situé directement sur l'anneau (K.50).

La phase A3 correspond grosso modo à la phase LT D2, période du déclin de la civilisation celtique et du début de l'expansion romaine au moment où Rome élargit ses frontières jusqu'au Rhin et au Danube.

La guerre des Gaules est un événement qui a changé irréversiblement la partie occidentale de la Celtique. Pourtant, on ne peut pas dire que ces bouleversements aient provoqué l'atténuation des importations celtiques ou l'apparition de mobiliers provenant de butins. La structure des importations sur les terres polonaises n'a pas subi de modifications marquantes. Le groupe de Tyniec, aux environs de Cracovie, avait les contacts à longues distances avec l'Europe méridionale et occidentale. La population de la culture celtique participait activement aussi à l'importation des objets provenant des provinces romaines. Les dépôts d'ambre découvert à Wrocław-Partynice attestent le fonctionnement de ce système d'échange. Ces dépôts, qui pesaient au total 1,5 tonnes environ, constituaient un bien dont la collecte, le transport et la sécurité demandaient l'investissement de beaucoup d'individus originaires de nombreux habitats et de diverses cultures.

Sur les terres de la culture de Przeworsk et celle d'Oksywie arrivent des importations de la partie occidentale et méridionale du monde celtique, du bassin de l'Elbe et des objets daces et romains.

Les contacts des tribus indigènes avec les représentants des peuples celtiques ont stimulé le transfert des technologies, mais l'adoption des innovations celtiques était limitée aux conditions économiques et sociales. Les représentants de la culture celtique pénétraient les terres de la culture de Przeworsk et il semble que, parfois, ils constituaient même une partie des élites locales. Les émissions locales du monnayage de type celtique aux environs de Kalisz et peut-être en Kujawy démontrent que les standards laténiens étaient très prisés des populations indigènes. La plupart des tombes avec les outils de forgeron de la période préromaine sont datées de la phase A3, ce qui attesterait le développement de l'artisanat local. Les lingots bipyramidaux trouvés dans les habitats datant du Ier siècle après J.-C., témoignent de la continuité des traditions d'artisanat celtique jusqu`à l'époque des influences romaines. Dans la culture de Przeworsk fonctionnèrent des ateliers de production de meules rotatives. On utilisait aussi de longues faucilles considérées comme une innovation celtique. Sur les terres polonaises, surtout dans la culture de Przeworsk, apparurent des forces, outils

provenant de la culture de La Tène, mais vraisemblablement produits par les artisans locaux dans la plupart des cas. Vers le changement d'ère, aux environs de Cracovie et à Kujawy, où les influences celtiques étaient particulièrement intenses, apparurent les chats domestiques.

À la fin de la phase A3, sur les nécropoles du sud de la Pologne, apparaissent les enclos quadrangulaires ; en même temps, le rite funéraire de l'incinération devient de plus en plus courant. Ce rite fut pratiqué à partir de la phase LT C2 sur les vastes territoires de l'Europe centrale et méridionale, non seulement dans la zone celtique, mais aussi sur les territoires des Daces. Sur les autres territoires les tombes, dans les fosses où la plupart du mobilier est brûlé et mutilé, dominent nettement. A la phase A3, tout comme dans le stade précédent, on déposait des restes animaliers –viatique ou restes d'un festin funéraire – mais la composition des espèces est légèrement différente des coutumes celtiques : sur les terres polonaises, le cochon est moins répandu, mais le quota de caprinés est plus élevé.

6. Le problème de la laténisation des terres polonaises

La laténisation de l'Europe centrale reste un des problèmes cruciaux de la période préromaine. Dans les études concernant les transformations culturelles dans le *Barbaricum* européen pendant les derniers siècles avant J.-C., le phénomène en question est considéré comme le processus de changements économiques et sociaux, suscité par les influences celtiques. Ces changements sont particulièrement visibles dans la diffusion du fer, dans les modifications profondes de l'agriculture et de l'élevage, et dans l'adoption d'un rite funéraire typique de la culture celtique, la crémation et la mutilation d'une partie du mobilier. Ce modèle doit être complété en prenant en considération les changements au sein de la culture de La Tène elle-même. M. Grygiel a signalé l'importance de la stabilisation de l'habitat et du développement économique de la culture celtique pour la laténisation des terres polonaises (Grygiel 2004, 61). Ces processus ont provoqué des changements au sein de l'Europe non celtique. La période entre les Ve et IIIe siècles av. J.-C. est le temps de la formation puis de l'expansion de la culture laténienne. Cette expansion est souvent liée aux migrations des peuples celtiques, confirmées par les sources écrites. Certaines tribus celtiques sont alors arrivées en Europe centrale. Les habitats de la culture de La Tène apparaissaient sur les terres polonaises, mais les contacts avec les représentants des cultures indigènes, selon les sources archéologiques, ne sont pas intenses dans un premier temps (Woźniak 2011, 31). L'origine de cette situation serait une sorte de « traditionalisme » de la culture lusacienne ou poméranienne. À mon avis, la population laténienne, après avoir pris possession des terres les plus fertiles, a arrêté son expansion territoriale et n'a pas développé de relations avec les représentants des cultures indigènes où l'élevage jouait un rôle important. La colonisation celtique sur les terres polonaises se situa à la périphérie des centres au sud des Carpates. Elle n'était pas très importante pour les groupes peuplant les terres de la Bohême, de la Moravie ou de la Slovaquie. À partir de la phase LT C (et parfois même plus tôt), dans le monde celtique en Europe, on observe la stabilisation de la colonisation souvent liée avec le renforcement du réseau d'habitats. Cette stabilisation correspond à un développement économique dont les marques les plus fortes sont l'introduction du monnayage local et le fonctionnement des centres d'échange à longue distance. Ces centres sont primitivement des habitats ouverts du type Němčice-Roseldorf. Parmi eux, on compte souvent l'habitat de Nowa Cerekwia, et l'on peut aussi prendre en considération le site de Gališ-Lovačka en Ukraine Transcarpathique, parfois décrit comme un oppidum bien qu'on n'y a jamais identifié de traces de fortifications. Les oppida apparaissent par la suite. Les débuts du processus de l'urbanisation de l'Europe centrale remontent à la fin du IVe siècle av. J.-C., mais il prit de l'ampleur le siècle suivant, correspondant grosso modo aux phases LT B2 et LT C1. Son apogée est à la seconde moitié du IIe siècle, correspondant aux périodes LT C2 et LT D1a.

L'expansion économique des Celtes s'est étendue aux terres situées au nord des Carpates. Bien qu'au début de la colonisation celtique en Pologne, les témoignages des relations interculturelles ne soient pas nombreux, avec le développement des contacts à longue distance pendant la phase LT C on note l'augmentation des importations celtiques et l'on observe la formation de nouvelles cultures aux limites septentrionales de la culture celtique en Europe centrale. L'expansion économique de la culture de La Tène, due peut-être aussi à des facteurs encore inconnus (la diminution de l'exploitation des gisements du sel en Allemagne et dans le

région de Hallstatt en serait une raison possible), a changé la situation culturelle en Europe non celtique. La réception des courants laténiens sur les terres polonaises pourrait être facilitée par les influences précédentes de la culture de Jastorf mais, à mon avis, il faut voir l'initiation du processus des changements culturels du côté de la culture celtique et non pas du côte des cultures indigènes, comme on l'a soutenu auparavant. C'est le développement économique de la société celtique et surtout l'activation des liaisons interculturelles à longue distance qui ont suscité le processus de la formation des cultures nouvelles, dépassant la zone étroite du voisinage. Ainsi, les influences celtiques ont touché une vaste zone des bassins de l'Elbe, de l'Oder et de la Vistule. La réception de ces impulsions reste en relation avec la stabilité des structures locales, peut-être déjà ouverte aux changements suite aux influences de la culture de Jastorf.

Le modèle proposé ci-dessus explique le caractère suprarégional de la laténisation de l'Europe centrale, mais il prend aussi en considération les particularités locales qui, de leur côté, avaient influencé l'étendue et la vitesse des changements culturels. L'expansion culturelle des Celtes s'est reflétée au sein des sociétés locales qui ont accepté le modèle celtique et qui ont adopté relativement vite plusieurs de ses éléments. L'adoption du rite funéraire propre aux nécropoles du type Ponětovice-Holiare sur les terres polonaises permet de marquer le *terminus post quem* pour le processus de la formation de la culture de Przeworsk et d'Oksywie à la phase LT C2. En effet, c'est à ce moment que J. Meduna date la disparition des nécropoles celtiques les plus récentes en Bohème et en Moravie (Meduna 1962, 126; Dąbrowska 1988, 56).

Je suis d'avis que le développement du commerce à longue distance a suscité la naissance de la culture de Przeworsk et d'Oksywie sur les terrains situés le long des voies de communication et non pas à proximité des centres de la culture laténienne au sud de la Pologne. Les premiers centres de la culture de Przeworsk se sont développés sur le fonds hétérogène de la culture poméranienne et de la culture des tombes à cloche. Le caractère très homogène de la culture de Przeworsk suggère que des influences exogènes ont nivelé les différences locales. Dans la culture d'Oksywie, la situation est un peu différente. D'une part, ses ensembles les plus anciens sont contemporains des premiers mobiliers de la culture de Przeworsk, ce qui reflète la dynamique des changements culturels sur les terres polonaises à la fin du IIIe siècle av. J.-C. D'autre part, les influences de la culture de Jastorf sont plus visibles, surtout dans le pays de Chełmno. La différenciation de la culture d'Oksywie augmente à la phase A3, après son expansion sur des nouvelles terres en Poméranie centrale et partiellement occidentale. Vers le début de la période des influences romaines, l'importation de l'armement celtique s'arrête d'une façon très nette, tandis que les vaisselles métalliques et les parures de tradition laténienne continuent à être importées avec d'autres objets venant des provinces romaines. En Poméranie, la culture d'Oksywie disparaît, remplacée par la culture de Wielbark, mais la culture de Przeworsk survit jusqu'à l'époque des Grandes Migrations.

Les différences dans la répartition de plusieurs catégories d'objets celtiques démontrent que l'importation de biens laténiens suivait plusieurs règles dont les traces sont le reflet de différents types de contacts, de mode et de coutumes que ne pouvons pas reconstruire actuellement. De plus, le mobilier analysé provenant essentiellement des structures funéraires, est peu représentatif de la réalité du passé, par ignorance des « filtres » créés par les rituels funéraires.

Relecture par Myriam Guillaumet,
Jean-Paul Guillaumet